

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ  
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

**«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը.**

**հայազիտության արդի հիմնահարցեր»**

10-րդ միջազգային գիտաժողով

Գյումրի, 27-29 սեպտեմբերի, 2019

Երևան 2019 Գյումրի

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

ՀՏԴ 94 (479.25)  
ԳՄԴ 63.3 (5Հ)  
Շ 642

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի  
գիտական խորհրդի որոշմամբ:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒԲԴ

**Սերգո Հայրապետյան**՝ ր.գ.դ. (գլխավոր խմբագիր), **Արկաղի Ակոպով**՝ պ.գ.թ.,  
(պատասխանատու քարտուղար), **Լիլիթ Ասոյան**՝ պ.գ.թ., **Կարինե Բազեյան**՝ պ.գ.թ.,  
**Աշոտ Գրիգորյան (Հայկազուն)**՝ ճարտ.գ.դ., **Լարիսա Եզանյան**՝ պ.գ.թ., **Գագիկ  
Խաչիկյան**՝ ր.գ.դ., **Արմեն Հայրապետյան**՝ պ.գ.թ., **Հասմիկ Հարությունյան**՝ արվ.գ.թ.,  
**Սարգիս Պետրոսյան**՝ պ.գ.դ.

«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի  
հիմնահարցեր» 10-րդ միջազգային գիտաժողովի (Գյումրի, 27-29 սեպտեմբերի)  
նյութեր /ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն; Խմբ.  
խորհուրդ՝ Ս.Հայրապետյան և այլք-Եր.: «Գիտություն», 2019.- 534էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների  
կենտրոնի կողմից 2019թ. սեպտեմբերի 27-29-ին Գյումրիում անցկացվող «Շիրակի  
պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» 10-րդ  
միջազգային գիտաժողովին ներկայացված հաղորդումները, որոնք վերաբերում են հա-  
յագիտության տարբեր ոլորտների՝ պատմագիտության ու ժողովրդաբանության, ազ-  
գաբանության ու բանագիտության, հնագիտության ու մարդաբանության, ճարտարա-  
պետության ու արվեստագիտության հիմնախնդիրներին:

ՀՏԴ 94 (479.25)  
ԳՄԴ 63.3 (5Հ)

ISBN 978-5-8080-1391-9

© Հեղինակային խումբ, 2019  
© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2019  
© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2019

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ  
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК  
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

REPUBLIC OF ARMENIA  
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES  
SHIRAK CENTER FOR ARMENOLOGICAL STUDIES

**“Историко-культурное наследие Ширака:  
современные вопросы арменоведения”**

10-ая международная научная конференция

Гюмри, 27-29 сентября, 2019

27-29 September, 2019, Gyumri

10<sup>th</sup> international conference

**“Historical and Cultural Heritage of Shirak:  
Contemporary Issues of Armenology”**

Ереван 2019 Гюмри

Yerevan 2019 Gyumri

Издательство “Гитутюн” НАН РА    Publishing House “Gitutyun” NAS RA

Печатается

по решению ученого совета Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА.

Is published

by the decision of the Academic Council of the Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA.

#### РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

**Серго Айрапетян** – д. ф. н. (главный редактор), **Аркадий Акопов** – к.ист. н. (ответственный секретарь), **Лилит Асоян** – к. ист. н., Карине Базеян – к. ист. н., **Ашот Григорян (Айказун)** – д. арх. н., **Лариса Еганян** – к. ист. н., **Гагик Хачикян** – д. фил. н., **Асмик Арутюнян** – к. иск., **Армен Айрапетян** – к.ист. н., **Саргис Петросян** – д. ист. н.

#### EDITORIAL BOARD

**Sergo Hayrapetyan**: Doctor of Philology (editor-in-chief), **Arkadi Akopov**: PhD on History (responsible secretary), **Lilit Asoyan**: PhD on History, **Karine Bazeyan**: PhD on History, **Ashot Grigoryan (Haykazun)**: Doctor of Architecture, **Larisa Yeganyan**: PhD on History, **Gagik Khachikyan**: Doctor of Philology, **Armen Hayrapetyan**: PhD on History, **Hasmik Harutyunyan**: PhD on Art Studies, **Sargis Petrosyan**: Doctor of History

Сборник материалов 10-ой международной научной конференции “Историко-культурное наследие Ширака: современные вопросы арменологии” (Гюмри, 27-29 сентября,) / Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА; Ред. совет: С. Айрапетян и др.- Ереван, “ Гитутюн”, 2019.- 534 стр.

Collection of materials of the 10th International Scientific Conference “Historical and Cultural Heritage of Shirak: Contemporary Issues of Armenology” (September 27-29, Gyumri) / Shirak Center for Armenological Studies of the National Academy of Sciences of Armenia; Ed. board: S. Hayrapetyan and others- Yerevan, “Gitutyun”, 2019.- 534p.

В сборник включены сообщения, представленные на 10-ой международной арменоведческой научной конференции “Историко-культурное наследие Ширака”.

The collection includes the reports that have been presented at the 10<sup>th</sup> International Armenological Conference “Historical and Cultural Heritage of Shirak”.

© Авторская группа, 2019

© Изд. “Гитутюн” НАН РА, 2019

© Ширакский ЦАИ НАН РА, 2019

© Authors group, 2019

© Pub. House “Gitutyun” NAS RA, 2019

© Shirak Center AS NAS RA, 2019

1994թ.... Աղետի հորձանուտում հայտնված երկիր, արհավիրքի էպիկենտրոն՝ բյուրավոր անմեղ գոհերով, ավերակված բնակավայրերով, հարյուր հազարավոր անօթևաններով: Դժնդակ ու հերոսական ժամանակներ էին, ծանրագույն քաղաքական որոշումների, տնտեսական աննախադեպ ցնցումների, բարդ ու մինչ այդ չտեսնված հասարակական խմորումների ժամանակներ: Պարտադրված պատերազմ՝ Արցախյան հերոսամարտը՝ մեր ինքնության ու տեսակի գոյատևման համար: Դժվար է իրարից գատել այդ օրերի ողբերգականն ու հերոսականը, նահանջների տագնապն ու հաղթանակների բերկրանքը: Այդպես ապրեցինք, ինչպես սովոր ենք ապրել դարեր անընդհատ՝ կուլ չզնալով ո՛չ բնության անսանձ տարերքին, ո՛չ թշնամու կամքին:

Որքան էլ տարօրինակ էր, սակայն կիսավեր Գյումրիում այդ օրերին նաև գիտությունից սկսեցին խոսել և ամենին՝ ոչ պատահաբար: Ուղղակի պատահել էր այն, որ Երկրագիտական թանգարանի մի խումբ երիտասարդ գիտաշխատողներ 1994-ի խորը աշնանը, ի հեճուկս ամեն տեսակ դժվարությունների, մթի ու ցրտի, անտեսելով բազմապիսի անհարմարությունները, Գյումրի հրավիրեցին հանրապետության բազմաթիվ հայտնի հայագետների՝ քննարկելու Շիրակի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրության վիճակը: Ի մեծագույն պատիվ ու հարգանք հայրենական գիտության մերօրյա մշակներին՝ հանրապետության հայագիտական միտքը մի տեսակ կարոտով ու անչափ ջերմորեն արձագանքեց հրավերին: Գիտաժողովի հաջողությունը կատարյալ եղավ. Գյումրին առաջին հերթին ինքն իրեն, ապա նաև բոլորին ապացուցեց, որ չի մարել իր մեջ ո՛չ գիտության լույսը, ո՛չ էլ հավատը վաղվա օրվա հանդեպ:

Ամնոռանալի են տեքստիլագործների երբեմնի շքեղ պալատի կիսամույթ ու սառը նիստերի դահլիճում այդ օրերին ընթացող գիտական բանավեճերը, վերարկուների մեջ սրթսրթացող, սակայն ցուրտն ու մույթը արհամարհած հարյուրավոր մասնակիցների արժանապատիվ պահվածքն ու իրենց արածի կարևորության աներկբա գիտակցումը: Այսպես, ուղիղ քսանհինգ տարի առաջ Գյումրիում ծնունդ առան «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» վերտառությամբ գիտաժողովները, որոնց քառորդ դարը, իհարկե, ոչ պատահաբար, նշելու ենք կրկին նույն շինության մեջ՝ 10-րդ հոբելյանական գիտաժողովով՝ մեր մեջ ունենալով առաջինի բազմաթիվ մասնակիցներին, նաև՝ լուսավոր հուշեր բազմաթիվ հեռացածների մասին:

1996-ին գումարված երկրորդ գիտաժողովն այլևս որևէ մեկին չզարմացրեց: Նույնիսկ ավելի ներկայացուցչական եղավ: Եվ ամենակարևորը. բացահայտելով մարզում հայագիտական հետազոտությունների ունակ գիտական ներուժի իրական հնարավորությունները՝ այս երկու գիտաժողովներն էապես նպաստեցին Գյումրիում ակադեմիական հումանիտար կառույց ունենալու վաղեմի ու չարչրկված հարցի «վերակենդանացմանը»: Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահությունը ըմբռնումով ընդառաջեց մարզային իշխանությունների և քաղաքի մտավորականության խնդրանքին ու հանրապետության մի շարք անվանի գիտնականների (Վ.Բարխուդարյան,

Ս.Համբարձումյան, Գ.Զահուկյան, Ա.Քալանթարյան, Լ.Հախվերդյան, Ս.Հարությունյան, Ա.Մելքոնյան և այլք) միջնորդությանը՝ Կառավարություն ներկայացնելով Գյումրիում հայագիտական կառույց հիմնելու առաջարկը: Կովանները մի քանիսն էին՝ տեղում խոշոր գիտական ներուժի (մանավանդ երիտասարդ կադրերի) առկայությունն ու նրան գործելու, արարելու հնարավորություն ընձեռելը, Շիրակի մեծահարուստ հոգևոր ու նյութական մշակույթն ու վիրավոր քաղաքի վերածննդի տեսլականը: Եվ Հայագիտական կենտրոնն էլ 1998-ից շարունակեց կերտել ՇՊՄԺ հանրապետական, ապա միջազգային գիտաժողովների տարեգրությունը:

Բարի երթ և արդյունավետ աշխատանք արդեն 10-րդ՝ հոբելյանական գիտաժողովին:

*ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների  
կենտրոնի տնօրեն՝ Ա. ՀԱՅԸԱՊԵՏՅԱՆ*

Սուսաննա ԱՂԱՍՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ susannaia@mail.ru

**ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆՅԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ  
ՎԻՍՍԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1832-1906)**

Տեղագիր, պատմաբան, ազգագրագետ, բանասեր, մանկավարժ և գրող Մակար (Գևորգ) եպիսկոպոս Բարխուդարյանը ծնվել է 1832թ. Արցախի Խաչեն գավառի Խանածախ գյուղում: 1862-1868թթ. նա կրթություն է ստացել Երուսաղեմի Ժառանգավորաց դպրոցում: 1869թ. Մ. Բարխուդարյանը ձեռնադրվել է սարկավագ, իսկ 1870թ.՝ վարդապետ: Վերադառնալով հայրենիք՝ զբաղվել է հոգևոր, մանկավարժական գործունեությամբ, հեղինակել է գրական, գեղարվեստական, պատմագիտական տասնյակ ուսումնասիրություններ: Գրական մի քանի աշխատանքներում նա հանդես է գալիս «ուստա Գևորգ Բարխուդարյան» անվամբ:

1888թ. Մ. Բարխուդարյանը եղել է Շամախու թեմի Մաղիանի վանքի վանահայրը, իսկ 1894-1896թթ.՝ թեմի հոգևոր առաջնորդը: 1894թ. Մ. Բարխուդարյանը ձեռնադրվել է եպիսկոպոս և դարձել Ս. Էջմիածնի Սինողի անդամ:

XIX դարի 80-ական թթ. Մակար եպիսկոպոսը շրջագայել է պատմական Աղվանքում և Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան նահանգներում, շարադրել է պատմագիտական և աղբյուրագիտական արժեք ունեցող «Աղուանից երկիր եւ դրացիք» և «Պատմութիւն Աղուանից» ուսումնասիրությունները, որոնք հարուստ են պատմական, վիճագրական, տեղագրական, ազգագրական, բանահյուսական նյութերով: Վերոնշյալ տարածքներում եղած հուշարձանների մեծ մասը, ցավոք, գտնվում է Հայաստանի և Արցախի Հանրապետության սահմաններից դուրս և հավանաբար արդեն գոյություն չունի: Այդ առումով այս ուսումնասիրություններն ունեն սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք: Մ. Բարխուդարյանը ընդօրինակել է մոտ 650 վիճագիր, որոնց մի մասի քարեղեն ապացույցները մեզ չեն հասել:

Մակար Բարխուդարյանցի հարուստ կենսագրությունն ընդհատվել է 1906թ. փետրվարի 6-ին, նրա աճյունն ամփոփվել է Մայր Աթոռի վանական գերեզմանատանը:

Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են իբրև բարի, հեզահամբույր, խոնարհ, ներողամիտ, առաքինի, անկաշառ ու անշահասեր հոգևորական:

**Сусанна АДАМЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: susannaiae@mail.ru

**ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ  
ЕПИСКОПА МАКАРА БАРХУДАРЯНЦА (1832-1906)**

Этнограф, историк, филолог, педагог и писатель Макар Бархударянц родился в 1832 году в селе Ханацах Шушинского уезда. Начальное образование получил в Иерусалиме, в семинарии Жарангаворац в 1862-1868 гг. В 1869 году М. Бархударянц был рукоположен в сан дьякона, а в 1970 году был возведён в сан архимандрита. Вернувшись на родину, он занялся церковной, педагогической деятельностью, а также плодотворной литературой и научной работой, являлся автором многих литературных произведений. В нескольких произведениях он представлялся нам под именем «Мастер Геворг Бархударян».

В 1888 году М. Бархударянц был проповедником кафедрального собора Шамахи, а в 1894-1896 гг. был назначен игуменом Сагианского монастыря. В 1894 году М. Бархударянц был рукоположен в епископы, а затем стал членом Синода в Св. Эчмиадзине. В 80-х гг. XIX века епископ Макар путешествовал по историческим местам, таким, как Арцах, Агванк, Утик, Пайтакаран, исследовал и описал все населённые пункты, монастыри, церкви, крепости, эпитафические надписи, рукописные памятники своего края. Среди его трудов историко-географического характера, особую ценность представляют книги «Страна Алуанк и соседи» и «История Алуанк», которые богаты историческими, эпитафическими, топографическими, этнографическими, фольклорными материалами. К сожалению, большинство памятников, которые были в этих местах, находятся за пределами Армении и Арцаха и вероятно уже не существуют. В этом плане исследования имеют очень важное значение.

Макар Бархударянц скопировал около 650 эпитафий, из которых часть доказательств до нас не дошла. Богатая биография Макара Бархударянца прервалась 6-го февраля 1906г. Он был похоронен на монастырском кладбище Св. Эчмиадзина. Современники его описывают как доброго, мягкого, покорного, снисходительного, высоконравственного, неподкупного и бескорыстного священника.

**Susanna ADAMYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: susannaiae@mail.ru

**LIFE AND EPIGRAGHICAL ACTIVITY OF MAKAR BISHOP  
BARKHUDARYANTS (1832-1906)**

Historian, surveyor, ethnographer, philologist, pedagogue and writer Bishop Makar (Gevorg) Barkhudaryants was born in 1832 in Khanatsakh village of Khachen province of Artsakh. In 1862-1868 he studied at Theological school of Jerusalem. In 1869 M. Barkhudaryants was



ordained as a deacon, and in 1870 he was a teacher. Returning to the homeland, he was engaged in spiritual and pedagogical activities, authored dozens of literary, fiction, and historiographical studies. In several literary works, he is called "Usta (Master) Gevorg Barkhudaryan".

In 1888 M. Barkhudaryants was the abbot of the Saghyan monastery of Shamakhi diocese, and in 1894-1896 was the spiritual leader. In 1894 M. Barkhudaryants was ordained a bishop and became a member of the Synod of Echmiadzin.

In the 80s of the XIX century the bishop Makar traveled in historical Aghvanq and Artsakh, Utiq, and Paytakaran, wrote studies of "Aghbanian Land and neighbors" and "History of Aghban", which are riched with historical, linguistic, topographic, folklore materials. Most of the monuments in the above-mentioned areas, unfortunately, are beyond the borders of Armenia and Artsakh and probably do not exist anymore. In this regard, these studies have an essential resource value. Makar Barkhudaryants imitated about 650 epigraphs, some of which proofs have not reached to us.

The rich biography of Makar Barkhudaryants was interrupted in 1906, on February 6. His body was buried at the Monastery Cemetery of Holy Etchmiadzin.

The contemporaries characterized him as a kind, gentle, humble, forgiving, virtuous, disinterest priest.

**Աննա ԱԶԻԶՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ annamalah@yahoo.com

## **ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ՇԵՆԳԱՎԻԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ԶԱՐԴԱԳՈՏԻՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒՄԸ**

Մշակույթներում տարբեր արտահայտման միջոցներից մեկն է պատկերագրողումը, որի միջոցով էլ արտահայտվել է տվյալ մշակույթի կրողների աշխարհայացքը: Շենգավիթյան մշակույթի խեցեղենի զարդամոտիվների ուսումնասիրման մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում զարդագոտիները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց զանազան մոտիվներով և կատարման մոտեցումներով: Զարդագոտիները ուսումնասիրելիս Շիրակի վաղբրոնզիդարյան հուշարձանների հնագիտական նյութի գուգահեռներ է տարվել այլ հուշարձանների նյութի միջև: Եզրագոտիները պատկերված են գծագարդ, կետագարդ, ակոսագարդ, ներձկման և գունագարդ /աստառի կողմից/ կատարման տարբեր եղանակներով, և մեծ մասամբ պատկերվել են կարասների, կճուճների, քրեղանների, թասերի և այլ տիպի անոթների նաև խուփերի վրա:

Զարդագրոտի ասելով՝ հասկանում ենք նրանում առկա տարբեր տարբեր՝ գծեր, եռանկյունիներ, շեղանկյունիներ, շրջաններ և այլն, որոնք շաղկապվում են՝ միմյանց մեջ կազմելով ռիթմիկ ժապավեն: Զարդագրոտիները մյուս զարդաձևերի համեմատ հաճախ են հանդիպում: Այս երևույթը բնորոշ է տարածաշրջանի գրեթե բոլոր հուշարձաններից հայտնաբերված խեցեղենի զարդաձևերին:

Այդ զարդամոտիվները ուսումնասիրելիս դիտարկվել են կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Հանդիպում ենք կրկնվող նաև շարժում ցույց տվող տարրերից բաղկացած, կանոնավոր ու անկանոն կառուցվածքով եզրագոտիներ: Զարդագրոտիների կամ Ֆրիզների մեջ հաճախ հանդիպում ենք այս երկու՝ կանոնավոր և անկանոն տիպերի միաձուլումը մեկ եզրագոտում: Տարատեսակ տարրերից բաղկացած գոտիները հիմք են հանդիսացել տիպաբանման և ստորաբաժանվել են հետևյալ խմբերի՝ երկրաչափական, բուսական, կենդանակերպ և սուլյառ:

Խորհրդանշական առումով պատկերվել են խեցանոթների վերնամասում՝ վզի և ուսի հատվածներում նաև խուփերի եզրին՝ կրելով պահպանողական իմաստ:

**Анна АЗИЗЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: annamalah@yahoo.com

## **ТИПОЛОГИЯ ФРИЗОВЫХ ОРНАМЕНТОВ НА КЕРАМИКЕ ШЕНГАВИТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ ШИРАКСКОГО РЕГИОНА**

В культурах одним из разных проявлений является изобразительный мотив, который выражает мировоззрение носителей этой культуры. В изучении орнаментов на керамике шенгавитской культуры особое место занимают фризовые орнаменты, которые выделяются своими разными мотивами и подходами исполнения.

Изучая орнаментированные пояса археологических материалов раннебронзового века Ширакского региона, были проведены параллели между другими материалами из разных памятников. Орнаменты на поясах изображены линейным, точечным, желобчатым, вдавленным и расписным (со стороны подкладки) - разными способами нанесения и большей частью изображены на карасах, горшках, мисках и на других типах сосудов, а также на крышках.

Говоря фризовой орнамент подразумеваем наличие в нем присущих разных элементов: линий, треугольников, ромбов, кружков и т.д., которые переплетаются между собой, образовывая ритмический пояс. Орнаменты на поясах, в сравнении с другими узорами, встречаются часто. Это явление свойственно керамическим узорам, обнаруженных почти во всех памятниках в ареале.

Изучая эти узоры были выявлены их конструктивные особенности. Встречаются со статичным и нестатичным построением пояса, состоящие из повторяющихся, а также

направляющих движение элементов. В орнаментах на поясах или же на фризах часто встречаем слияние в одном поясе этих двух статичных и нестатичных типов. Состоящие из разнотипных элементов пояса явились основой для типологии и были подразделены на следующие группы: геометрические, растительные, анималистические и солярные.

По символическому значению были изображены на верхней части сосудов, на шее и на плечиках, а также на краях крышек, неся оберегающий смысл.

**Anna AZIZYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: annamalah@yahoo.com

## **THE TYPOLOGY OF THE DECORATION BELTS OF CERAMICS OF SHENGAVIT CULTURE FROM REGION OF SHIRAK**

One of the means of expression in cultures has been motifs of decorations, through which were the culture expressed its vision of the world. The decoration belts have a special place in the study of Shengavit culture ceramics, distinguished by their various motives and approaches.

During the study of decoration belts of archeological materials from Early Bronze age, the monuments of Shirak were paralleled with materials of other monuments. The edging belts are depicted by various methods of performance - illustrated, punctered, grooved, embossed and colored (from inside) and they are mostly depicted on the jars, cruches, bowls, vessels and other types of vessels and also on the lids.

Saying decoration belt we mean the various elements in it: lines, triangles, diagonals, circles and so on which are coupled to each other by making a rhythmic ribbon. The decoration belts are more frequent than other decorations.

This phenomenon is typical to almost all ornamentations of ceramics of monuments of the region. While examining those ornaments their structural features were observed. We also encounter regular and irregular edging belts composed of elements showing repetition and movement. In the decoration belts and frieze we often meet the merging of these two regular and irregular types in one edging belt. The belts composed of various elements became a base for typology and were subdivided into the following groups: geometrical, vegetal, zodiac and solar.

Symbolically they were depicted on the top of vessels on the parts of neck and shoulder, also on the top of lids bearing a conservative meaning.

**Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ inga.avagyan.76@mail.ru

**ՎԱՐԴԱՐԴԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ**

1999թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի հնագիտական ջոկատը (Ս.Տեր-Մարգարյան, Ի.Ավագյան) վերսկսեց Վարդաթաղ հուշարձանի հնագիտական ուսումնասիրությունը: Երկու ամիսների ընթացքում դամբարանադաշտում պեղվեցին 12 դամբարաններ, որոնք տեղաբաշխված էին արհեստական ջրամբարից արևմուտք և արևելք գտնվող բլուրների վրա: Թաղումները սալարկղային են, ուղղվածությունը՝ արևելք-արևմուտք, հյուսիս-հարավ, և աչքի էին ընկնում յուրահատուկ թաղման ծեսով ու ուղեկցող նյութերով:

Դամբարանադաշտի թվագրության համար կարևոր գտածո է համարվում թիվ 10 դամբարանից պեղած, բրոնզե վեց ճարմանդներից բաղկացած գլխազարդը, որն ունի ուշագրավ մոտիվ: Ճարմանդները պատրաստված են դրվագման ու փորագրության եղանակներով: Բոլորի վրա պահպանված են նույն մոտիվները: Ճարմանդները մետաղադրամների նմանակումներ են և պատկերում են զարգացած միջնադարին բնորոշ մոտիվ՝ կայսեր և կայսրուհու պատկերներ, որոնց գլխավերևում հստակ երևում է խաչի պատկերը: Խաչից վերև բացված է քառակուսի փոքր անցք, երկրորդ նման անցքը բացված է ճարմանդի ներքևում: Երկու անցքերին ամրացված են բրոնզե կլոր շրջանակներ, որոնց մեջ ամրացվել է շքասեղը: Ճարմանդներն ամրացվել են կտորից կամ կաշվից գլխակապին կամ թանթանային: Անցքից հավասար հեռավորության վրա դրոշմված են լատիներեն A և հունարեն ω տառերը: Պեղումների ժամանակ գանգի քունքերի մոտ նաև հայտաբերվեցին երկու բրոնզե գնդասեղներ, որոնցով, հավանաբար, թանթանան ամրացվել է մեկ այլ ատրիբուտի:

Բյուզանդական դրամների դարձերեսին նման՝ զույգ պատկերներով մոտիվները թվագրվում են զարգացած միջնադարով Ք.հ. IX-Xդդ., այսպիսի պատկերներ են հատվել Հովհաննես Չմշկիկի և Ռոմանոս II կայսեր ոսկյա դրամների վրա: Հովհաննես Չմշկիկի ոսկե դրամի վրա կայսրը և նրա կողքին կանգնած կինը՝ կայսրուհին, նույն ճոխ հանդերձանքն ունեն, շքեղ քունքազարդերով թագեր, ձեռքերում պահում են օրթոդոքս խաչը: Դրամի դիմերեսին պատկերված է լուսապսակով Հիսուսը: Մակայն այս դրամների և Վարդաթաղի ճարմանդների մոտիվի միջև կան նաև ակնառու տարբերություններ: Բյուզանդական Ռոմանոս II-ի ոսկե դրամի վրա կայսրին զուգահեռ կանգնած է լուսապսակով Մարիամը, որն օծում է կայսերը: Վարդաթաղի ճարմանդի վրա պատկերված կնոջ պատկերը զուրկ է լուսապսակից, նրա գլուխը պսակված է գլխազարդով, հանդերձանքը բավականին ճոխ է, աղերսվում է Հովհաննես Չմշկիկի ոսկե դրամի կնոջ

պատկերին: Բյուզանդական դրամների վրայի օրթոդոքս խաչերի մոտիվը իրար համահունչ են, սակայն նույնպես տարբերվում են ճարմանդի խաչից, որը բավականին պարզունակ է: Թե՛ Հովհաննես Չմշկիկի, թե՛ Ռոմանոս II-ի դրամների վրա կերպարները պատկերված են դեմքով, իսկ ճարմանդի վրա՝ պրոֆիլով: Դրամների վրայի պատկերները ունեն մորուքներ, ինչպես և ճարմանդի վրայի աջակողմյան՝ տղամարդու պատկերը:

Այսպիսով, բյուզանդական դրամների ընդհանուր վերլուծությունը թույլ է տալիս ասել, որ մորուքավոր կայսրերի պատկերները դրամների վրա հանդես են գալիս 602թ. հետո՝ մինչև Փոկ կայսեր կառավարումը, իսկ մինչև այդ բյուզանդական դրամների վրա կայսրերը սափրված են: Նաև անհրաժեշտ է նշել, որ Բյուզանդական մշակութային ազդեցությունը պատմական Շիրակի վրա ավելի ազդեցիկ էր դառնալու 591թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո, երբ Շիրակը դառնում է Բյուզանդական ենթակայության տարածք, իսկ մշակութային ազդեցության համար բավականին երկար ժամանակ էր անհրաժեշտ: Հաշվի առնելով այս կարևոր հանգամանքը՝ անհրաժեշտ է վերանայել Վարդգաղի դամբարանադաշտի թվագրման վերին սահմանագիծը՝ այն հասցնելով մինչև վեցերորդ-յոթերորդ դարեր ք. հ., իսկ ստորին սահմանը թողնել վաղ երկաթի վերջ-միջին երկաթիդարը: Այսպիսով, չնայած քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ընդունման փաստին, Վարդգաղի դամբարանադաշտի 1999թ. պեղված 12 դամբարանների ճարտարապետական հորինվածքները, թաղման ծեսը և ուղեկցող նյութի (բրոնզե և սարդիոնե իրեր) առկայությունը փաստում են այստեղ հեթանոսական ազգաբնակչության թաղված լինելու հանգամանքը, որը դեռևս VI-VIIդդ. բավականին հեռու է եղել քրիստոնեական սովորույթներից ու ավանդույթներից:

**Инга АВАГЯН (Армения)**

Ширакский центра арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)  
Историко-культурный музей-заповедник "Кумайри" (Гюмри)  
e-mail: inga.avagyan.76@mail.ru

## **О ДАТИРОВКЕ ВАРДБАХСКОГО НЕКРОПОЛЯ**

В июле-августе 1999г. археологический отряд Музея-заповедника «Кумайри» (С.Тер-Маргарян, И.Авагян) возобновил раскопки археологического памятника Вардбах. На протяжении двух месяцев были раскопаны 12 погребений некрополя, которые были расположены на западном и восточном склонах искусственного озера.

Захоронения являются каменными ящиками, имеющие направления восток-запад, север-юг и выделяются необычным погребальным обрядом и инвентарем.

Для датировки некрополя важна находка из погребения номер 10-это головной убор, который состоит из шести бронзовых фибул с замечательным мотивом. Фибулы изготовлены техникой чеканки и гравировки. На всех фибулах одинаковый мотив. Они являются имитациями монет и изображают мотив типичный для развитого средневековья - это образы цезаря и царицы, над головами которых четко виднеется крест. Над крестом открыто маленькое квадратное отверстие, второе такое отверстие открыто внизу фибулы. К обоим отверстиям прикреплены круглые бронзовые кольца, к которым была прикреплена булава. При помощи булавы фибула прикреплялась к кожаному головному убору или тантане (налобник). На симметричных расстояниях от отверстия отчеканены латинская буква A и греческая буква ω. Во время раскопок у висков погребенной были раскопаны две бронзовые булавы, при помощи которой тантана, скорее всего, прикреплялась к другому атрибуту головного убора.

На реверсе византийских монет похожие двойные изображения датируются развитым средневековьем, IX-X вв. после Р.Х., подобные изображения были отчеканены на золотых монетах цезарей Иоанна Цимисхия и Романа II. На золотой монете Иоанна Цимисхия цезарь и стоящая рядом женщина-царица, одеты в одинаковое богатое одеяние, короны - с богатыми височными украшениями, а в руках они держат православный крест. На аверсе монеты - изображение Христа, на голове которого - нимб. Несмотря на схожесть мотивов монет и фибулы существуют и явные различия. На византийской монете Романа II рядом с ним стоит Мария-мать Христа в нимбе, которая помазывает императора. Женский образ на Вардбахской фибуле лишен нимба, ее голову венчает диадема, на ней богатое одеяние, которое аналогично с одеянием царицы на золотой монете Иоанна Цимисхия. Мотивы православных крестов на византийских монетах идентичны друг другу, но отличаются от довольно примитивного креста на фибуле. На монете Иоанна Цимисхия и на монете Романа II образы отчеканены в анфас, а на фибуле - в профиль. Мужские образы на византийских монетах имеют бороды, мужской образ на фибуле, который стоит по правую сторону от женского, тоже имеет бороду.

Итак, общий анализ византийских монет дает возможность сказать, что образы бородатых императоров на монетах появляются после 602г., до правления императора Фоки, а до этого на византийских монетах лица императоров побриты. Так же нужно отметить, что Византийское воздействие на историческую область Ширак особенно проявляется после 591г. - второго передела Армении между Византией и Персией, когда эта территория переходит под власть Византии, а для культурного воздействия понадобилось бы определенное время. Учитывая это важное обстоятельство, надо пересмотреть верхний предел датировки Вардбахского некрополя и датировать его VI-VII вв. после Р.Х., а нижний предел датировки оставить прежним – конец раннего - начало среднего железа. Итак, несмотря на принятие христианства, как государственной религии, раскопанные в 1999 г. 12 погребений Вардбахского некрополя по архитектурной конструкции, погребальному обряду и сопутствующему материалу (бронзовые и сердоликовые изделия) фиксируют то, что здесь похоронено население языческого вероисповедания, которое в VI-VII вв. еще довольно - таки было далеко от христианских обычаев и традиций.

**Inga AVAGYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies, NAS RA (Gyumri)

"Kumayri" Historical-Cultural Reserve-Museum (Gyumri)

e-mail: inga.avagyan.76@mail.ru

## ON THE DATING OF THE VARDBAKH NECROPOLIS

In the months of July-August, 1999 the archaeological group of "Kumayri" reserve-museum (S.Ter-Margaryan, I. Avagyan) restarted the archaeological study of Vardbakh necropolis. As a result of two months excavation work 12 necropolises were excavated.

For dating the necropolis, it is important to find the cellar number 10, this is a head scarf with a bronze fibulus with an exciting motive. Fibulas are manufactured with technical knitting and engraving. They are created by the imitation of the mont and are motivated by the motive of the typical middle-aged class .

The back side of the Byzantine Monet looks like a two-dimensional medium-sized image dating back to IX-X cc., similar images were previously reported on gold coins of Hovhannes Chmshkik and Emperor Roman II. The emperor imaged in the gold coin of Hovhannes Chmshkik and the woman standing nearby have rich decorations, they carry the Orthodox cross in their hands. An averse coin - image of Christ is in the head - to Nymb. In the Roman Byzantine Roman II, the Virgin Mary lives in the nymph. The female image of the Vardbakh fibula is lyceum, it is a gownlike dress. The motif of Orthodox crosses on Byzantine coins are identical to one another, but differ from the primitive cross on the fibula.

To sum up, despite the fact of adopting Christianity as a state religion, the existence of Vardbakh necropolis excavated in 1999 12 architectural structures, the burial ceremony and guiding materials (bronze and carnelian objects) certify the circumstance that there pagan people were buried which even in VI-VII was far away from Christian traditions and customs.

**Աստղիկ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ babajanyanastghik@yahoo.com

## **ԴԱՇՏԱԴԵՄԻ ԱՄՐՈՑԻ 17-18-ՐԴ ԴԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՏԱԾՈՆԵՐԻ)**

Դաշտադեմի ամրոցը, որը կարևոր տեղ է զբաղեցնում Հայաստանի միջնադարյան պաշտպանական համակարգում, ՀՀ տարածքում մասնակի կանգուն մնացած եզակի ամրոցներից մեկն է: Բաղկացած է ներքին պարսպաշարով շրջապատված դղյակից,

նրա շուրջը կառուցված աշխարհիկ, բնակելի-տնտեսական և պաշտամունքային կառույցներից, ստորգետնյա ջրամբարից: Միջնադարյան ողջ համալիրն ամփոփված է երկրորդ մեծ պարսպաշարով (19-րդ դ.), որից դուրս տարածվում է վիթխարի բնակատեղին՝ բազմաթիվ մատուռների, բնակելի ու արտադրական կառույցների ավերակներով, խաչքարերով ու տապանաքարերով:

Ամրոցի արևելյան և հարավային հատվածներում 2015 և 2018թթ. իրականացված պեղումների արդյունքում ամբողջությամբ բացվեց ներքին պարսպաշարը՝ տասնմեկ աշտարակներով և երկու մուտքերով, ինչպես նաև վավերացվեցին հստակ արտահայտված մշակութային երկու շերտեր՝ 12-14-րդ դդ. և 15-18-րդ դդ., թեև ամրոցը բնակեցվել է ընդհուպ մինչև 20-րդ դար:

Քանի որ գրավոր աղբյուրները խիստ սակավ են ամրոցի վերաբերյալ, ուստի հայտնաբերված հնագիտական նյութը բացառիկ սկզբնաղբյուր է ամրոցի պատմության ու կենսագործունեության տարբեր կողմերը բացահայտելու գործում:

Ներկա ուսումնասիրության նպատակը ամրոցի պատմության ու շրջանի վերականգնումն է հնագիտական գտածոների հիման վրա: Այդ առումով աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն 17-18-րդ դդ. օսմանական և սեֆյան դրամները, թնդանոթի արկերը, օսմանական դրոշմակնիքով փամփուշտները, նետաձգության համար նախատեսված ոսկրե մատանին, ինչպես նաև մետաղե և խեցեղեն (այդ թվում և իրանական, թուրքական խեցեգործական կենտրոններից ներմուծված) գտածոները, որոնք ոչ միայն ամրոցի կենսագործունեության տարբեր կողմերը ներկայացնող վկայություններ են, այլև հնարավորություն են ընձեռում արժևորելու նրա դերը տվյալ ժամանակահատվածում տարածաշրջանի առևտրական ու մշակութային փոխհարաբերությունների առնչությամբ:

**Астхик БАБАДЖАНИЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: babajyanastghik@yahoo.com

## **ИЗ ИСТОРИИ КРЕПОСТИ ДАШТАДЕМА В XVII-XVIII ВВ. (НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ)**

Крепость Даштадема одна из стоящих крепостей на территории Республики Армения, которая имеет важное значение в оборонительной системе средневековой Армении. Состоит из замка, возведенных вокруг него внутренних крепостных стен, светских и церковных сооружений, жилых и хозяйственных комплексов, а также подземного водохранилища. Весь средневековый комплекс окружен внешними крепостными стенами XIX века и окаймлен огромным поселением.



В результате раскопок 2015 и 2018 годов, в восточной и южной частях крепости был открыт весь периметр внутренних крепостных стен с одиннадцатью опорными башнями и двумя входами. Между оборонительной стеной и замком были зафиксированы два различных культурных слоя XII-XIVвв. и XV-XVIIIвв., хотя крепость была населена до XX века.

Поскольку письменных источников мало, найденный археологический материал является основным источником для разъяснения истории крепости и разных сфер повседневной жизни.

Целью настоящего исследования является реконструкция истории крепости позднего периода на основе археологических данных. Находки XVII-XVIII веков, в том числе османские и сефевидские монеты, пушечные ядра, пули с османской печатью, костяное кольцо, предназначенное для стрельбы из лука, а также металлические и керамические артефакты (импортированные из иранских и турецких керамических центров) являются важными свидетельствами жизни крепости, а также участия Даштадема в торговых и культурных отношениях того времени.

**Astghik BABAJANYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: babajanyanastghik@yahoo.com

## **ON THE HISTORY OF THE DASHTADEM FORTRESS IN THE 17<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> CENTURIES (BASED ON ARCHAEOLOGICAL DATA)**

The fortress of Dashtadem is one of the few stand fortresses in the territory of RA which has an important place in the defensive system of medieval Armenia. The fortress consists of the citadel, enclosed with inner defensive wall, secular and ecclesiastical buildings, residential and household complexes and a subterranean reservoir. The entire medieval complex was encircled by the outer defensive wall of the 19<sup>th</sup> century, surrounded by the huge settlement with ruins of chapels, dwellings, production facilities, *khachkars* and gravestones.

In the results of the excavations in 2015 and 2018, on the southern and eastern parts of the fortress area entire perimeter of the inner defensive wall was opened, with eleven support-towers and two entrances, as well as two distinct cultural layers of the fortress' history, from the 12<sup>th</sup>-14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries, were verified below layers of dwellings from up to the 20<sup>th</sup> century.

As written sources are scarce, the unearthed archaeological material is the main source to reveal fortress' history and different spheres of daily life.

The present study aims to reconstruct the later period of the fortress' history on the base of archaeological data. Important findings of the 17th-18th centuries, including Ottoman and Safavid coins, cannonballs, ottoman stamped bullets, archery thumb ring, as well as metal and ceramic artifacts (imported pottery from Iranian and Ottoman ceramic centers) are evidences of Dashtadem life and involvement in active trade and cultural relations during that time.

**Արսեն ԲՈԲՈԽՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ arsenbobokhyan@yahoo.com

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՎԻՇԱՊԱՔԱՐԵՐԸ և ՆՐԱՆՑ «ՋՐԱՅԻՆ ԿՈՂԸ»**

Նորագույն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիշապաքարն անհրաժեշտ է դիտարկել հնագույն մարդու սինկրետիկ աշխարհայացքի ոլորտում, որում բացահայտվում են նույն երևույթի տարատեսակ գործառույթները՝ կիրառական և ոչ կիրառական մակարդակներում: Այս իմաստով վիշապաքարն առնչվում է ինչպես ջրի, այնպես էլ հողի, օդի, կրակի և դրանցից ածանցվող՝ վերածննդի, արգասաբերության ու նախնիների պաշտամունքի հետ:

Ջրի հետ ունեցած կապի արդյունքում վիշապաքարը դարձել է նաև ջրանցքային հանգուցակետերի խորհրդանիշ (թերևս Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից սկսած)՝ հետագայում արտահայտելով իր այդ գործառույթը հայկական առասպելներում, որտեղ վիշապներն ի հայտ են գալիս որպես ջրային աղբյուրների պահապաններ:

Հարցի քննարկման ընթացքում հատուկ ուշադրություն է դարձվելու պատմական Շիրակի վիշապաքարերին: Մասնավորապես Շիրակից և նրան անմիջականորեն հարող շրջաններից վիշապաքարեր և վիշապանման քարեր հայտնի են Սառնաղբյուրից, Դարիկից, Եղնաջուրից (ներկայիս Հայաստան), Փոքրաշենից և Զարիշատից (ներկայիս Թուրքիա՝ Չըլդըր լճի շրջան): Դրանք վկայում են, որ Շիրակը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ այդ կարևոր կոթողային հուշարձանների տարածություն:

Այս համատեքստում անդրադարձ կկատարվի նաև Ատրպետի հետազոտություններին Շիրակում և հարակից տարածքներում: Ատրպետի հայտնած տեղեկությունները բացառիկ սկզբնաղբյուր են այդ կոթողների ուսումնասիրության պատմության սկզբնական փուլի համար:

**Арсен БОБОХЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: arsenbobokhyan@yahoo.com

**КАМНИ ВИШАПЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ И ИХ “ВОДЯНОЙ КОД”**

Новые исследования показывают, что каменные стелы вишапы должны рассматриваться в контексте синкретического мышления архаического человека, в котором отражаются разные (утилитарные и неутилитарные) функции одного и того же феномена. В этом отношении вишапы связываются и с культом воды, земли, воздуха, огня и, соответственно, восходят к предкам, к идее возрождения и плодородия.

В результате этой связи с водой, камни вишапы стали символами ирригационных узлов (наверное начиная с середины 2-го тысячелетия до н.э.)-функция, которая позже отразилась в армянских мифах, где вишапы фигурируют как покровители водяных источников.

При рассмотрении проблемы особое внимание будет уделено вишапам исторического Ширака. В частности вишапы и вишапоиды Ширака и его окрестностей известны в Сарнахбюре, Дарике, Эгнаджуре (современная Армения), Покрашене и Заришате (ныне Турция, район озера Члдыр). Они показывают, что Ширак находился в ареале распространения этих важных монументальных памятников, типичных для Армянского нагорья.

В этом контексте мы будем обращаться к исследованиям Атрпета в Шираке и прилегающих областях. Информация, представленная Атрпетом, является исключительным источником для начальной стадии изучения этих памятников.

**Arsen BOBOKHYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA (Yerevan)

e-mail: arsenbobokhyan@yahoo.com

## **VISHAP STONES OF THE ARMENIAN HIGHLAND AND THEIR “AQUATIC CODE”**

New investigations demonstrate that the vishap stone stelae should be considered in the context of syncretic thinking of archaic man, in which various functions (utilitarian and non-utilitarian) of the same phenomenon are reflected. In this respect, vishap stones are connected both to water, and to earth, air, fire cults and correspondingly go back to the ideas of rebirth, fecundity and to ancestors.

In the result of connection to water, vishap stones become also symbols of irrigation knots (perhaps since the mid 2<sup>nd</sup> millennium BC) a function which is later reflected in Armenian myths, where the vishaps appear as protectors of water sources.

By consideration of the problem a special attention should be given to the vishap stones of historical Shirak. Specifically, vishaps and vishapoids of Shirak and its surrounding regions are known from Sarnaghbyur, Darik, Eghnajur (present-day Armenia), Pokrashen and Zarishat (now Turkey, Chldir Lake District). They show that Shirak was included in the area of dispersal of these important monuments typical of the Armenian Highland.

In this context, it will be also referred to Atrpet's research in Shirak and surrounding areas. The information presented by Atrpet is an exceptional source for the initial stage of the study of these monuments.

**Արմինե ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ arminegabriel.iae@gmail.com

**ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՆՏԻԿ ՍՊԱՍՔԻ ՄԻ ԽՄԲԻ ՄԱՍԻՆ**

Արցախի Տիգրանակերտի խեցեգործական արտադրանքի մեջ ուրույն տեղ է զբաղեցնում անտիկ (մ.թ.ա. 1-ին–մ.թ. 3-րդ դարեր) խեցեղենը, որի տիպաբանական և գեղարվեստական քննությունը թույլ է տալիս վեր հանել ոչ միայն Տիգրանակերտի, այլև Արցախ-Ուտիքի խեցեգործության պատկերն անտիկ դարաշրջանում, տեսնել նրա կապերը Հայաստանի ու հարևան երկրների խեցեգործական արտադրանքի հետ, ներկայացնել դրա գրաված տեղը և դերը Հայաստանի այլ կենտրոնների և տարածաշրջանի խեցեգործության զարգացման պատմության մեջ: Այդ խեցեղենն աչքի է ընկնում ձևերի ու տեսակների մեծ բազմազանությամբ, որոնց մեջ առանձնանում են կաթսայատիպ անոթները:

Տիգրանակերտից հայտնաբերված նմանատիպ անոթների բեկորների թիվն անցնում է երեք տասնյակը: Դրանց ձևակազմական առանձնահատկություններից մեկը հարթ կտրած շուրթն է և պսակի յուրահատուկ լուծումը, որն ունի կափարիչ դնելու համար նախատեսված առվակոս: Խնդրո առարկա անոթները կրակի որևէ հետքեր չեն կրում, իսկ որոշ օրինակներ ունեն հարուստ դեկորատիվ հարդարանք, ինչը ևս հիմք է տալիս ասելու, որ դրանք կիրառվել են իբրև սպասք:

Առկա օրինակներից մեկն առանձնանում է իրանի լայն հատվածում զետեղված ծիսապաշտամունքային հորինվածքով, որը պատկերում է ծառին մոտեցող կամ դրա երկու կողմում հերալդիկ կանգնած այծեր:

Ծառի երկու կողմերում հերալդիկ կանգնած այծերի պատկերազրույթյամբ հորինվածքը տարածված էր դեռևս մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակից Հին Արևելքի գլխատիկայում և խեցեղենի դեկորատիվ հարդարանքում, իսկ ավելի ուշ՝ նաև տորևտիկայում:

Հայաստանի անտիկ խեցեղենում նման հորինվածքով պատկեր մեզ հայտնի չէ: Տիգրանակերտյան գտածոն առայժմ միակ օրինակն է, որը ցուցում է առկա ծիսական մոտիվի կենսունակությունը: Այս հորինվածքի քննությունը կարևոր է նաև այն առումով, որ հետագայում՝ հատկապես միջնադարում, այն շատ լայն տարածում է ունեցել, մասնավորապես եղել է դրոշմագարդ կարասների հիմնական մոտիվներից մեկը:

**Арминэ ГАБРИЭЛЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: arminegabriel.iae@gmail.com

## **ОБ ОДНОЙ ГРУППЕ АНТИЧНОЙ ПОСУДЫ ИЗ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА**

В гончарном производстве Арцахского Тигранакерта особое место занимает античная керамика (I в. до н.э. – III в н.э.). Исследование ее типологических и художественных характеристик позволяет выявить особенности гончарства не только Тигранакерта, но и Арцах-Утика в античную эпоху, ее связи с гончарным производством Армении и соседних стран, представить ее место и роль в истории развития гончарства иных центров Армении и региона в целом. Данная керамика примечательна большим разнообразием форм и типов, в которых выделяются котлообразные сосуды.

Количество фрагментов подобных сосудов, найденных в Тигранакерте, больше тридцати. Одной из особенностей исследуемой керамики является своеобразное решение венчика, где имеется специальная выемка для плотного закрытия крышкой. Некоторые образцы имеют богатое декоративное убранство в виде геометрических, растительных орнаментов и фигуративных мотивов. Поскольку фрагменты рассматриваемых сосудов не имеют никаких следов огня и покрыты богатой орнаментацией, более чем вероятно, что они являлись частью парадной посуды.

На одном из таких сосудов изображена композиция, состоящая из центрального древа жизни и двух коз по обеим его сторонам. Геральдическая композиция древа жизни с двумя козами была широко распространена на древнем Востоке в IV-III тысячелетии до н. э. в глиптике, керамике и торевтике.

В античной керамике Армении этот мотив нам не известен. находка Тигранакерта является единственным примером, который иллюстрирует устойчивость, продолжительность данного ритуального мотива. Подробное его исследование особенно важно, если иметь ввиду его широкое распространение в средние века, в особенности в орнаментации штампованных карасов.

**Armine GABRIELYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: arminegabriel.iae@gmail.com

## **ABOUT A GROUP OF ANTIQUE DISHES FROM TIGRANAKERT IN ARTSAKH**

Ancient ceramics (1st century BC - 3rd century AD) has its special place in the pottery of Tigranakert in Artsakh, the typological and artistic examination of which gives rise not only to Tigranakert, but also to Artsakh-Utik the general image of ceramics in antique century, to see its ties with the ceramic products from Armenia and neighboring countries, to present its place and

role in the history of other centers in Armenia and the development of ceramics in the region. These ceramics are distinguished by the great variety of forms and types in which the boiler vessels are cattle-shaped.

The number of such vessels founded from Tigranakert passes three dozens. One of their typical features is the flat-cut lip and the unique solution of the crown, which has a circular groove. These vessels do not carry any trace of fire. There are some examples of boiler-shaped vessels which have rich decorations, that is why it gives grounds to say that they were used as a tableware.

One of the examples is features by a ritual-cropping composition depicted in a wide section of the waist. It illustrates goats approaching to the tree or standing heraldic near both sides of it.

The iconography of the heraldic-standing goats on both sides of the tree was widespread even before the 4th-3rd millennium BC in the Old East's glyptic and in the ornamental decoration of ceramics, later also in the toreutics.

We do not know illustration with such composition among antique ceramics of Armenia. The finding of Tigranakert is still the only one that shows the viability of the existing tentative motive. The examination of this composition is also important in the sense that later, especially in the Middle Ages, it was widely spread, in particular, it was stamp-ornament: one of the main motifs of stamped jars.

#### Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Շիրակի երկրագիտական թանգարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ smuseum@web.am

#### ԿՈԹՈՂ – ԶՈՂԱՍՅՈՒՆԵՐ ՎԱՂԲՐՈՆՁԻԴԱՐՅԱՆ ՄԵԾ ՍԵՊԱՍԱՐԻՑ

Վաղբրոնզիդարյան Մեծ Սեպասարում բացվել են տարբեր ձևերի և չափերի կոթողներ, որոնք օջախի ու հորի հետ ծիսական յուրատեսակ համալիրի մաս են կազմել:

Գիտական շրջանառության մեջ են դրվում մշակման հետքերով կամ անմշակ ծիսական քարեր՝ երկնքի հետ կապված, ամպրոպի աստծուն և պտղաբերության աստվածուհուն խորհրդաշող կոթողներ:

1. **Քառակող, բրգաձև գլխով:** Մոխրագույն բազալտից, կտրվածքում ուղղանկյուն, քառանիստ բրգաձև, քիչ թեք գլխիկով կոթող (բարձր. 63սմ է, լայն. 20սմ, հաստ. 20սմ, հիմքի մոտ՝ 23սմ, մինչև թեքվելը բարձր. 55սմ): Կոթողի բոլոր նիստերը մշակված են, երկուսը՝ նաև լավ հարթեցված (նկ. 1, չափագրություն 1):

2. **Ցլի գլուխ:** Մոխրագույն բազալտից, մշակման ակնհայտ հետքերով: Անկանոն, քիչ եռանկյունաձև քարի բնական խոռոչները մշակելով՝ ձևավորել են մեծ աչքերը,

այնուհետև թեթև տաշվածքով ընդգծել ճակատն ու քիթը (լայն. 38սմ, բարձր. 42սմ., հաստ. 15-20սմ, նկ. 2, չափագրություն 2): Ցլի գլուխը գտնվել է հորի մեջ, քառակող քարի հետ, որը հավանաբար պատվանդան է ծառայել:

Արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, նույն գծի վրա, իրարից քիչ հեռու, քարաշար պատերով ամբարների հարավային եզրին՝ նախնական տեղում, բացվեցին երեք կոթողներ:

ա) **Մշարածև:** Մոխրագույն բազալտից, երկու կողմից նետասալաքի ձևով մշակված կոթող (երկ. 1,10սմ,լայն. 45սմ, հաստ. 10-15սմ). կոթողը բացվեց կառույցի սալահատակին, թեք ընկած, գագաթը 40սմ հողաշերտի վրա: Ակնհայտ է, որ եղել է կանգնած (նկ. 3, չափագրություն 3):

բ) **Կտեխ:** Նախորդից 1, 50մ արևելք, նույնպես հորի հարավային կողմում, գրեթե եզրին բացվեց նախնական տեղում, սալահատակի մեջ ամուր նստած, կարմրավուն քարից (երկ. 65սմ, լայն. 65սմ, հաստ. 25սմ, մյուս գլուխը՝ 15սմ, նկ. 4, չափագրություն, 4):

գ) **Մյան խարխիս:** Մոխրագույն բազալտից, տափակ, շրջանաձև խարխիսը դրված էր սալահատակին, ուղիղ դիրքն ապահովելու համար եզրի տակ փոքրիկ քար էր դրված (տրամ. 48սմ, բարձր. 6սմ, նկ. 5, չափագրություն 5):

Կողք կողքի բացված երկու կոթողները քարաշար ամբարների, իսկ խարխիսը սալերով երեսպատված հորի հարավային եզրին են:

Նախնական դիրքով բացված կոթողները աստվածություններին նվիրված ուղղահայաց գոհասյուններ են, որոնց ծիսական խորհուրդը աշխարհի բնականոն և անխափան ընթացքի՝ մարդկանց, կենդանիների ու հողի պտղաբերման հովանավորություն հայցող նվիրաբերում-գոհաբերությունները երկինք հասցնելն էր:

**Лариса ЕГАНЯН (Армения)**

Ширакский центра арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)  
Ширакский краеведческий музей  
e-mail: smuseum@web.am

## СТЕЛЫ ИЗ МЕЦ СЕПАСАРА

Религиозные верования, связанные с культовыми камнями, носят черты глубокого архаизма. Стелы служили объектами почитания, им приписывалась целительная сила. У стел устраивались коллективные или семейные молебны, преподносились дары, приносились жертвы. С развитием земледельческого хозяйства, стелы, как предметы, связанные с богом-громовержцем, орошающим землю благодатными ливнями, становятся местом совершения обрядов, относящихся к магии плодородия. По форме стелы бывают разные. Они являются составной частью своеобразных культовых комплексов, включающих в себе яму, очаг и жертвоприношения. Стелы символизировали то или иное божество, перед которым совершался обряд.

Стелы выражают комплексные представления растительной силы природы и человека: мужчины - бога грозы и женщины - основной носительницы идеи плодородия. В научный оборот вводятся культовые камни, необработанные или сотворенные человеком стелы.

В поселении эпохи бронзы-Мец Сепасар, рядом с ямами, открыты стелы разных форм и размеров. Объектом исследования стали только те стелы, которые были найдены *in situ* в вертикальном положении рядом с хозяйственными ямами или амбарами.

1. Стела из серого пористого базальта, обработана со всех сторон (высота 63см, ширина-20 см, толщина 20см., ф. 1, обмер 1).

2. Стилизованная каменная голова быка (высота. 42 см, ширина 38см, толщина 15-20см, ф. 2, обмер 2).

3. Стела в форме стрелы, обработана с двух сторон (высота 110см, длина 45см, толщина 10-15см ф. 3, обмер 3).

4. Стела из пористого базальта розоватого цвета (65x65x25см., ф. 4, обмер).

5. База из базальта ( диаметр 48-50см, толщина 6см. ф. 5, обмер 5)

**Larisa YEGANYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

Shirak Museum of Regional Studies (Gyumri)

e-mail: smuseum@web.am

## STELES FROM METS SEPASAR

In early bronze age Mets Sepasar monuments of different types and sizes have been opened. Religious beliefs associated with cult stones bear the features of deep archaism. The stele served as objects of worship, healing power attributed to them. At the steles, collective or family prayers were arranged, gifts with the development of farming, steles, as objects associated with the god of thunder, irrigating the land with fertile rain, become the place of rituals relating to the magic of fertility. The shape of the stele is different. They are an integral part of original cult complexes, which include a pit, a hearth, and sacrifices. The stele symbolized this or that deity, before whom the ceremony was performed.

Steles are the spokesmen of complex ideas about the plant sins of nature and man: the man is the god of thunder and the woman is the main bearer of the idea of fertility. Cult stones, untreated or man-made steles are introduced into scientific circulation.

In the settlement of the Bronze Age-Metz Sepasar, next to the pits, steles of various shapes and sizes are discovered. The object of the study were only those steles that were found *in situ* in a vertical position next to economic pits or barns.

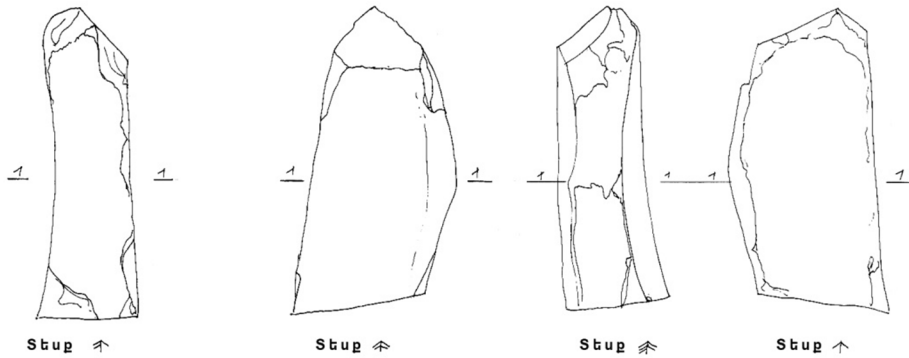
1. A body made of gray porous basalt, treated on all sides (height 63 cm, width-20 cm, thickness 20 cm, f. 1, measurement 1).

2. The stylized stone head of a bull (height. 42 cm, width 38 cm, thickness 15-20 cm, f. 2, measurement 2).

3. Stele in the form of an arrow, processed from two sides. (height 110cm, length 45cm, thickness 10-15cm f. 3, measurement 3) .4.



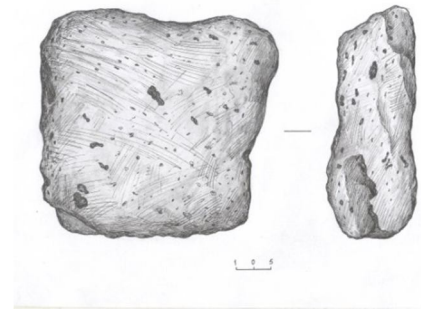
4. Stele of porous pinkish basalt (65x65x25 cm., F. 4, measurement).
5. Base of basalt (diameter 48-50cm, thickness 6 cm f. 5, measurement 5).



Նկ. 1, Չափազրություն 1



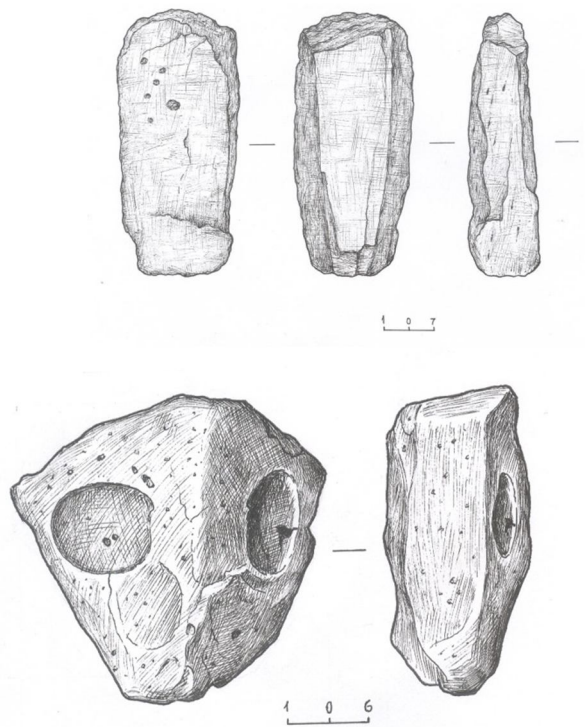
Նկ. 2,



Չափագրություն 2



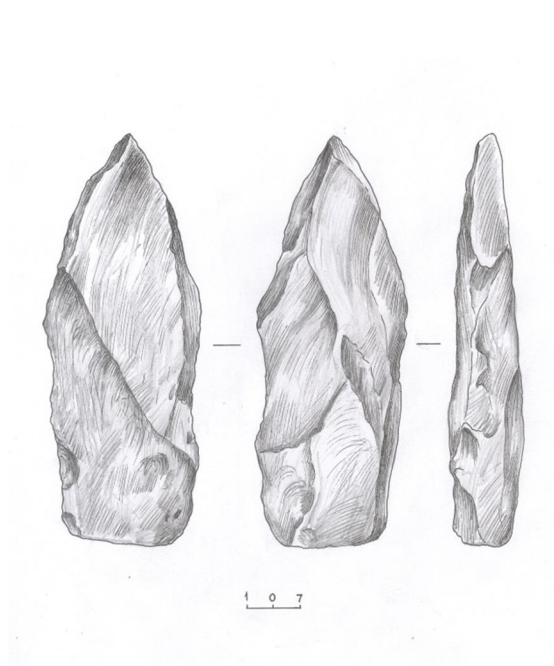
Նկ. 3



Չափագրություն 3



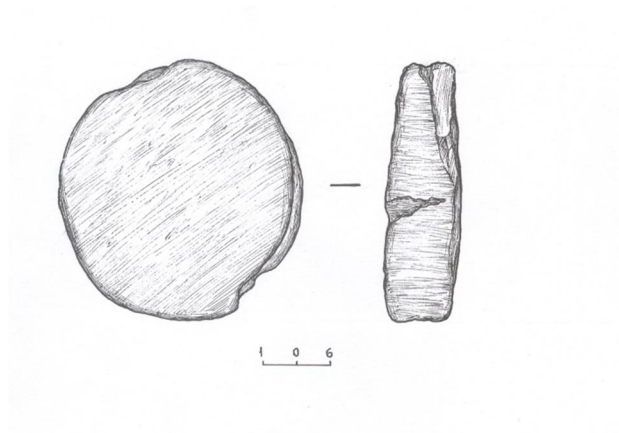
Նկ. 4,



Չափագրություն 4



Նկ. 5



Չափագրություն 5

**Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ, Համագասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Շիրակի երկրագիտական թանգարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ smuseum@web.am

**ԱՆՏԻԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ  
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՇԻՐԱԿՈՒՄ 2008-2016թթ.**

2008-2016թթ. Շիրակում հայտնաբերվել են անտիկ ժամանակաշրջանում իրականացված թաղումներ: Դրանց մի մասը պեղվել է ավելի վաղ ժամանակաշրջանի հուշարձանների (Ազատան, Հայկաձոր) պլանային ուսումնասիրության ժամանակ, մյուսների պեղումները կրել են փրկարարական բնույթ և հիմնականում հողային աշխատանքների ժամանակ բացված կամ հնագիտական հետախուզության ընթացքում հայտնաբերված անտիկ դամբարանադաշտերում են:

2013թ. Շիրակի մարզի Լուսադրյուր գյուղում՝ Ռաֆիկ Բադալյանի տան բակում, տարածքի բարեկարգման ընթացքում մակերեսին բացվել և ավերվել էին անտիկ ժամանակաշրջանի հինգ թաղումներ, որոնցից չորսը՝ կարասային, մեկը՝ հիմնահողային: Հորիզոնական կամ ուղղահայաց կանգնեցված կարասների մեջ կատարվել էր դիադրում: Գտնվեցին դեղին մածուկից, գծավոր ազաթից ու սարդիոնից գնդաձեւ մի քանի ուլունքներ, պոչը գույգ թռչուններով բրոնզյա գդալիկ և կարմիր սարդիոնից երկարավուն բաժանարար ուլունք: Դամբարանները, ըստ հայտնաբերված նյութերի, թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին - մ.թ.1-ին դարերով:

Մ.թ.ա. 12-6-րդ դարերով թվագրվող Ազատանի ամրոցը և բնակավայրը մ.թ.ա. 5-րդ դարում սկսում են լքվել: Ամենայն հավանականությամբ, բնակչության ստվար գանգվածը մ.թ.ա. 6-5-րդ դարում տեղափոխվում է մոտ 2կմ հեռավորությամբ հիմնված Բենիամինի նորաստեղծ դաստակերտ: Ազատանի ամրոցը և բնակավայրը կորցնում են իրենց նշանակությունը, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին վերին շերտերի պեղումները, կյանքը այստեղ շարունակվել է նաև անտիկ ժամանակաշրջանում: Ամրոցի և բնակավայրի վերին շերտի պեղումների ընթացքում համարյա մակերեսին հայտնաբերվեցին անտիկ շրջանի մի քանի դամբարաններ: Դրանցից վաղագույնը հայտնաբերվել է բնակավայրի տարածքում: Վերին շերտի պեղումների ընթացքում մակերեսի անկանոն փոքր քարակույտը հեռացնելիս մոտ 30 սմ խորության մեջ հայտնաբերվեցին մարդու ոսկորներ: Մաքրելուց հետո արևելք-արևմուտք ուղղությամբ բացվեց, ծավալած ոտքերով, աջ կողքին կծկված դիրքով պառկած կմախքը, մոտ 1մ հյուսիս, նույն խորությունից հայտնաբերվեց մարդու վերին ծնոտ՝ գանգի դիմային մասի փոքր հատվածով, ուսուկրը և անրակը: Սրանք նույն կմախքի մաս են, որոնք թաղման մակերեսային լինելու պատճառով հավանաբար քշել տարվել են գիշակեր կենդանիների կողմից: Կմախքի աջ բազկոսկրի վրա կային երկու բրոնզյա ապարանջաններ: Թաղումը, ըստ հայտնաբեր-

ված բրոնզյա, ներձկված իրանով, օձագլուխ ապարանջանների, թվագրվում է մ. թ. ա. 6-5-րդ դարերով:

Մյուս դամբարանները գտնվում են ամրոցի շրջակայքում: Դրանք դիաթաղմամբ սալարկղային թաղումներ են: Ամրոցի եւ շրջակայքի վերին շերտը վերաբերում է հելլենիստական ժամանակաշրջանին: Այստեղ հայտնաբերված թաղումները խիստ մակերեսային էին, և ընթերցվում էին դամբարանների կողասալերը: Պեղված ոչ մի դամբարան ծածկասալ չունեք: Երկու թաղում հայտնաբերվեցին ամրոցի պարսպին հարավային կողմից հարող վաղ կառույցի պեղումների ընթացքում: Հողի վերին շերտը հեռացնելիս հայտնաբերվեց ավերված սալարկղի մեջ աջ կողքին կծկված դիրքով պառկած կմախքը, որի գանգը բացակայում էր: Ուղեկցող նյութեր չկային: Դրանից 30մ դեպի հյուսիս, ամրոցի մեջ պեղված հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող, կեղծ թաղով քարաշար ամբարներից մեկում հայտնաբերվեց փոքր սալաքարի վրա դրված մարդու գանգ, որը կարող էր նշված կմախքինը լինել: Նույն կառույցի արևմտյան պատի վրա հայտնաբերվեց մանկական, փոքրիկ սալարկղային թաղում, որի կմախքը համարյա չէր պահպանվել: Ամրոցի արևմտյան կողմում՝ տափարակի վրա, իրարից ոչ հեռու հայտնաբերվեցին սալարկղային 2 թաղումներ: Առաջինն ուներ արեւելք-արևմուտք ուղղվածություն, կմախքը կծկված պառկած էր ձախ կողքի՝ դեմքով դեպի հյուսիս, առանց ուղեկցող նյութերի: Երկրորդն ուներ հյուսիս-հարավ կողմնորոշում, կմախքը նույն դիրքով էր՝ դեմքով դեպի արևելք: Գլխի մոտ դրված էր մեկ պուլիկ, կրծքին՝ ոսկրյա նախշազարդ իրի բեկոր: Դամբարանի մոտից հայտնաբերվեց կապույտ, անթափանց ապակուց բազմանիստ կնիք: Դամբարանները, ըստ հայտնաբերված նյութերի, թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին-մ.թ.1-ին դարերով:

Մոտավորապես մ.թ.ա. 6-րդ դարում Հայկաձորի երկաթիդարյան ամրոցից բնակավայրը դուրս է գալիս եւ տեղափոխվում հրվանդանի հարավային կողմի ընդարձակ տարածք, ուր կյանքը շարունակվում է անտիկ ժամանակաշրջանում: 2014թ. ամրոցից մոտ 200մ հարավ-արևելք՝ մակերեսից 20 սմ խորության վրա, բացվեց կարասային մանկական երկու թաղում: Կարմիր անգորբապատ կարասները դրված էին կիսապառկած դիրքով, բերանները դեպի արևմուտք: Առաջինը փակված էր բազալտե շրջանաձև բարակ սալով, իսկ մյուսը՝ մեկ այլ կարասի ստորին մասով: Կարասների մոտ հայտնաբերվեց կարմրավուն տուֆից ֆալուս: Առաջին կարասից հայտնաբերվեցին բրոնզյա, օձագլուխ փոքր ապարանջան ու ապակու մածուկից ուլունքներ: Ըստ հայտնաբերված նյութերի՝ թաղումները վերաբերում են մ.թ.ա. 1-ին-մ.թ. 1-ին դարերին:

2013թ. Շիրակի մարզի Ղազանչի գյուղից (պատմական Աշոցք) հյուսիս՝ գազատարի համար փորված խրամատում, ավերվել էին արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ սալարկղային բազմաթիվ թաղումներ: Այստեղ պեղվեցին համեմատաբար անխաթար մնացած երկու դամբարաններ, որոնցից մեկում կատարված էր զույգ թաղում: Դամբարանների ավերված մասից հայտնաբերվեց կարմիր սարդիոնից մատանի, խրամատի եզրային հատվածում՝ մոխրագույն, սանրաքաշ մակերեսով երկու կարաս: Չնայած

պեղված դամբարաններում ուղեկցող նյութեր չկային, բայց հարակից հատվածներում գտնված նյութերով, թաղման ձևով ու ծեսով դամբարանադաշտը թվագրվում է 3-5-րդ դարերով:

2016թ. Շիրակի մարզի Վարդաքար գյուղում նոր ջրագծի համար փորված խրամատներում ավերվել էին սալարկղային ութ և կարասային մեկ թաղումներ: Մեր կողմից պեղվել են համեմատաբար քիչ վնասված սալարկղային երկու և կարասային մեկ թաղում: Սալարկղերն ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Կմախքները պատկած են մեջքի վրա, ձեռքերը որովայնին ծավված: Սալարկղերից մեկում կատարված էր կողք կողքի գույգ թաղում: Դամբարաններում ուղեկցող նյութեր չկային, ինչը հատկանշական է քրիստոնեական թաղումներին: Ջրագծի համար փորված երկրորդ խրամատում հայտնաբերվեցին փշրված կարասի բեկորներ և մարդու ոսկորներ: Կարասը վերականգնվեց: Այն իր ձևով ու գույնով վերաբերում է ուշ անտիկ ժամանակաշրջանին:

2008-2016թթ. Շիրակում հայտնաբերված և պեղված անտիկ ժամանակաշրջանի թաղումներն ու դամբարանադաշտերը նոր լրացուցիչ նյութ են տարածաշրջանի հոգևոր ու նյութական մշակույթի ուսումնասիրության համար:

**Лариса ЕГАНЯН, Амазасп ХАЧАТРЯН (Армения)**

Ширакский центра арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

Ширакский краеведческий музей

e-mail: smuseum@web.am

## **РАСКОПКИ НОВОНАЙДЕННЫХ АНТИЧНЫХ ЗАХОРОНЕНИЙ В ШИРАКЕ 2008-2016 гг.**

С 2008 по 2016 гг. во время археологических раскопок более ранних памятников (Азатан и Айкадзор, эпоха железа) в Шираке были обнаружены ранее неизвестные некрополи (Вардакар, Лусахпюр, Казанчи) античного периода. Более ранние захоронения (грунтовые, каменные ящики и кувшинные - Азатан, Айкадзор, Лусахпюр) относятся к раннеантичному и эллинистическому периодам. Новонайденные некрополи Казанчи и Вардакар относятся к III-V вв. К этому периоду относится и единственное кувшинное захоронение в некрополе Вардакар. При раскопках некрополей (Айкадзор, Вардакар, Лусахпюр, Казанчи, Азатан), I в. до н.э. - IV-V вв. н.э.) установлены формы погребений: кувшинные, каменные ящики, грунтовые погребения. Каменные ящики раскопаны в Вардакаре и Казанчи. Карасные захоронения, относящиеся к I в. до н.э.-I в. н.э., раскопаны в Айкадзоре, Вардакаре, Казанчи и Лусахпюре. Положение тел сорентировано на восток-запад, юго-восток и северо-запад. Положение скелета прямое, со сложенными на груди или на животе руками, а иногда руки вытянуты вдоль тела. Карасы поставлены вертикально или горизонтально. Это, в основном, детские погребения. В карасных захоронениях скелет находится в скорченном положении. Археологический материал из погребений немногочислен, но весьма характерен. Прямые аналоги исследуемых античных погребений и сопутствующие материалы - в памят-

никах Армении I в. до н. э. - I-III вв. н.э. В результате анализа выявлено, что в исследуемых захоронениях в основном сохраняются погребальные обряды, характерные для Ширака и Армении в целом. Произведенные исследования и погребальный инвентарь дают новый материал по памятникам античной эпохи Ширака и, в целом, сложной и очень интересной античной истории Армении.

**Larisa YEGANYAN, Hamazasp KHACHATRYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

Shirak Museum of Regional Studies (Gyumri)

e-mail: smuseum@web.am

### **EXCAVATIONS OF LATELY DISCOVERED NECROPOLISES OF ANTIQUE PERIOD IN SHIRAK IN 2008-2016**

From 2008 to 2016 during the archaeological excavations of earlier monuments (Azatan and Haykadzor) in Shirak, previously unknown necropolises (Vardakar, Lusaghpyur, Kazanchi) of the ancient period were discovered. Earlier burials (soil, in stone boxes and in jugs - Azatan, Haykadzor, Lusaghpyur) belong to the early antique and Hellenistic periods. The newly discovered necropolis of Kazanchi and Vardakar dates from 3-5 centuries. This period also includes the only pitcher burial in the necropolis of Vardakar. During the excavations of necropolises (Haykadzor, Vardakar, Lusaghpyur, Kazanchi, Azatan), I v. do AD - IV-V c. AD) the forms of burials were established: pitchers, burials in stone boxes, soil burials. The burials in the stone boxes were excavated in Vardakar and Kazanchi. Karas burial related to the I century BC. E.-I century. AD, excavated in Haykadzor, Vardakar, Kazanchi and Lusaghpyur. The position of the bodies is oriented to the east-west, southeast and northwest. The position of the skeleton is straight, with arms folded on the chest or abdomen, and sometimes the arms are extended along the body. Crucians are set vertically or horizontally. These are mainly children's rooms. In the red tombs, the skeleton is in a crouched position. Archaeological materials from the burials are few, but very characteristic. Direct analogues of the studied ancient burials and related materials are in the monuments of Armenia I-c. BC- I-III cc AD. As a result of the analysis, it was found out that the burial grounds mainly preserve the funeral rites characteristic of Shirak and Armenia as a whole. Produced research and burial inventory provide new material on the monuments of the ancient era of Shirak and, in general, the complex and very interesting ancient history of Armenia.

**Կարեն ԹՈՒՆԱԹՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

էլ.փոստ karen.tokhatyan@gmail.com

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՀՅՈՒՄԻՄԻ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ**

Ժայռապատկերներն ունեն ճանաչողական մեծ արժեք՝ որպես նախագրային շրջանի պատմամշակութային սկզբնաղբյուր, որոնք յուրօրինակ, պատկերային կերպով արտացոլում են նախագրային շրջանի անցյալը: Ներկայանալով որպես մարդկային հաղորդակցության միջոց՝ դրանք իրականացնում են տեղեկության ու զգացումի գրանցման, արտահայտման, կուտակման և փոխանցման գործառույթներ:

Ժայռապատկերները կարևորվում են Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. VII-I հազ. պատմական իրողությունների հասկացման, հայոց ազգաձագման և ժողովրդագրական գործընթացների հստակեցման խնդիրներում:

Հսկայական քանակությամբ, ոճական բազմազանությամբ և հարուստ բովանդակությամբ հայոց ժայռարվեստը առանձնահատուկ տեղ ունի Հին աշխարհի մշակութային ժառանգության մեջ: Հայկական լեռնաշխարհի մերձակայքում հնագույն ժայռապատկերները քիչ են, մինչդեռ Լեռնաշխարհում դիտվում է դրանց գերկենտրոնացում, թեմային ու տեսակային բազմազանություն:

Մեծ Հայքի գրեթե բոլոր աշխարհների լեռնային մասերում բյուրավոր ժայռապատկերներ են հայտնաբերվել: Երկրի հյուսիսային մասերում դրանք հետևյալ վայրերում են.

**1. Տայք աշխարհ.** Կող գավառում՝ Կրիակունք:

**2. Գուգարք աշխարհ.** Թռեղք գավառում՝ Ծաղկա, Ցուրտագետ, Վերին Զավախք գավառում՝ Մուրջախեթ, Դումելյա (Ախալքալաքի մոտ): **Տաշիր** գավառում՝ Լոռիբերդ, Կողես, Եղիտանք, Լեռնավան, Պաղաղբյուր (Լոռու մարզ): **Ձորվոր** գավառում՝ Նեղոց (Լոռու մարզ):

**3. Այրարատ աշխարհ.** Արագածոտն գավառում՝ Արագած լեռ, Ագարակ, Արտին, Արուճ, Գեղամավան, Կաքավաձոր, Նք. Սասունաշեն, Շամիրամ, Հին Շենիկ, Ոսկեհատ, Փոկաբերդ, Օշական (Արագածոտնի մարզ), Արմավիր, Բագարան, Մեծամոր, Մբ Գայանե, Մբ Հռիփսիմե, Մբ Շուշանիկ (Արմավիրի մարզ): **Նիգ** գավառում՝ Ապարանի ջրամբար, Երնջատափ, Տղմուտ, Քուչակ (Արագածոտնի մարզ): **Շիրակ** գավառում՝ Ալամ, Գետիկ: Անիպեմզա, Երեբույք, Հայկաձոր, Հոռոմ, Ձիթհանքով, Մարմաշեն, Մուսայելյան, Տիրաշեն ամրոց (Շիրակի մարզ), Մաստարա (Արագածոտնի մարզ): **Վանանդ** գավառում՝ Զարիշատ, Չամիկ, Բորլուկ գետի հովտում՝ Ագաս, Բկիսու, Կատրան, Կերվան, Սևքար: **Վարաժնունիք** գավառում՝ Գոշ (Տավուշի մարզ): **Տաշիր Վերին** գավառում՝ Գոգարան (Լոռու մարզ):



Մեծ Հայքի հյուսիսի ժայռապատկերները, գտնվելով հիմնականում հարթավայրային անտառատափաստանային տարածքներում, թեմա-ոճային, տեխնիկական ու տեղագրական ընդհանրականություն են դրսևորում ողջ Հայաստանի բարձալեռնային ժայռապատկերների հետ:

**Карен ТОХАТЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: karen.tokhatyan@gmail.com

## НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ СЕВЕРА ВЕЛИКОГО АЙКА

Наскальные изображения имеют большую познавательную ценность как историко-культурные первоисточники дописьменного периода, которые своеобразно, весьма изобразительно отображают прошлое. Представляя собой средство человеческой коммуникации, они осуществляют функции фиксации, выражения, накопления и передачи информации и ощущений. Петроглифы играют важную роль для понимания исторических реалий Армянского Нагорья в VII-I тыс. до н.э., для выяснения вопросов этногенеза армян и демографических процессов.

По огромному количеству, разнообразию стиля и богатому содержанию армянское наскальное искусство занимает особое место в культурном наследии Древнего Мира. В прилегающих к Армянскому нагорью регионах древнейших наскальных рисунков не много, тогда как на самом нагорье наблюдается их высокая концентрация, тематическое и видовое разнообразие.

Почти во всех гористых местностях Великой Армении обнаружены мириады наскальных изображений. В северной части страны они находятся в следующих местах:

**1. Провинция Тайк.** В гаваре **Кох** - Криакунк.

**2. Провинция Гугарк.** В гаваре **Трехк** - Цахка, Цуртагет, в гаваре **Верин Джавахк** - Мурджахет, Думейла (около Ахалкалака). В гаваре **Ташир** - Лориберд, Кохес, Ехитанк, Лернаван, Пахахбюр (Лорийский марз). В гаваре **Дзоропор** - Нехоц (Лорийский марз).

**3. Провинция Айрарат.** В гаваре **Арагацотн** - г. Арагац, Агарак, Артин, Аруч, Ге-хамаван, Какавадзор, Неркин Сасунашен, Шамирам, старый Шеник, Воскеат, Покаберд, Ошакан (Арагацотнский марз), Армавир, Багаран, Мецамор, Св. Гаянэ, Св. Рипимэ, Св. Шушаник (Армавирский марз). В гаваре **Ниг** - Апаранское вдхр., Ерджатап, Тхмут, Кучак (Арагацотнский марз). В гаваре **Ширак** - Алам, Гетик, Анипемза, Ереруйк, Айкадзор, Ором, Дзитанков, Мармашен, Мусаелян, крепость Тирашен (Ширакский марз), Мастара (Арагацотнский марз). В гаваре **Вананд** - Заришат, Чамик, в долине р. Борлук - Азат, Икису, Катран, Керван, Севкар. В гаваре **Варажнуник** - Гош (Тавушский марз). В гаваре **Ташир Верин** - Гогаран (Лорийский марз).

Наскальные изображения севера Великой Армении, находясь в основном в равнинной лесостепной местности, проявляют тематическую и стилистическую, техническую и топографическую общность с петроглифами высокогорных частей всей Армении.

**Karen TOKHATYAN (Armenia)**

Institute of History of NAS RA (Yerevan)

e-mail: karen.tokhatyan@gmail.com

## ROCK CARVINGS IN THE NORTH OF GREATER HAYQ

Rock carvings have a great cognitive value as historical and cultural sources from prescriptive period, which in a peculiar, very graphic way reflect the past. Representing a means of human communication, they carry out the functions of fixing, expressing, accumulating and transmitting information and sensations. Petroglyphs play an important role in understanding the historical realities of the Armenian Highland in VII-I millennia BC, and in clarifying the issues on ethnogenesis of Armenians and demographic processes.

By the huge amount, diversity of style and rich content, Armenian rock art occupies a special place in the cultural heritage of the Ancient World. In the regions adjacent to the Armenian Highland ancient rock paintings are not many, while in the Highlands they have a high concentration, thematic and species diversity.

Almost in all mountainous parts of Greater Armenia myriads of rock carvings have been discovered. In the northern part of the country they are in the following places:

**1. Tayk Province.** In **Kogh** gavar - Kriakunq.

**2. Gugark Province.** In **Treghq** gavar - Tzakhka, Tsurtaget, in **Verin Javakhq** gavar - Murjakhet, Dumeyla (in Akhalkalak), in **Tashir** gavar - Loriberd, Koghes, Yeghitanq, Lernavan, Paghagbyur (Lori Marz), in **Dzoropor** gavar - Neghots (Lori Marz).

**3. Ayrarat Province.** In **Aragatsotn** gavar - Mt. Aragatz, Artin, Aruch, Geghamavan, Kaqavadzor, Nerqin Sasunashen, Shamiram, old Shenik, Voskatat, Pokaberd, Oshakan (Aragatsotn marz). In **Nig** gavar - Aparan reservoir, Yernjatap, Tghmut, Quchak (Aragatsotn marz).

In **Shirak** gavar - Alam, Getik. Anipemza, Yereryuk, Haykadzor, Horom, Dzithanqov, Marmashen, Musaelyan, Tirashen fortress (Shirak Marz), Mastara (Aragatsotn marz), Armavir, Bagaran, Metsamor, St. Gayane, St. Hripsime, St. Shushanik (Armavir marz).

In **Vanand** gavar - Zarishat, Chamik, in the Borluk valley - Azat, Ikisu, Katran, Kervan, Sevkar. In **Varazhnuniq** gavar - Gosh (Tavush Marz). In **Tashir Verin** gavar - Gogaran (Lori Marz).

Rock carvings of the north of Greater Armenia, being mainly in the flat forest-steppe terrain, exhibit thematic and stylistic, technical and topographical similarity with the petroglyphs of the high-mountain areas of whole Armenia.

**Ամինիա ԿԱՆԵՑՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ amina-kanetsyan@mail.ru

**ՍՅԱՆ ԽԱՐԻՍԽՆԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Շինությունների կառուցվածքային տարրերից կարևորագույնը սյունահեծանային կառուցվածքն է, որը հաճախ կրում է շինության ծածկը: Որոշ շինություններում սյունաբները, մշակման բարդության հետ կապված, հաճախ պատրաստվում էին փայտից: Դրանք դրվում էին ոչ թե միանգամից բնահողի, այլ քարե հիմքերի վրա՝ խոնավության քայքայումից ապահովելու, ուժեղ հիմք ստեղծելու, հեծանների և պատի ծանրությունը բնահողի վրա թեթևացնելու նպատակով: Սյան բների հիմքերը (խարիսխները) լինում էին տարբեր:

Իրականացված է խարիսխների ձևերի վերլուծության զարգացումը: Սկիզբ առնելով ուրարտական շրջանի խարիսխներից, նաև կրելով Հայաստանը շրջապատող հելլենիստական երկրների ազդեցությունը՝ խարիսխները ձեռք են բերում բազմազան ձևեր:

Ժամանակակից Հայաստանի տարածքում Բենիամին բնակատեղիում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մ.թ.ա. VI-V դարերի խարիսխներ՝ պերսեպոլիսյան տիպի, իսկ նույն շինության վերակառուցումից հետո մ.թ.ա. IV-III դարերում ի հայտ են գալիս պրոտոտորաձև տիպեր, որոնք իրենց գեղարվեստական արտահայտչությամբ փոքրասիական և Աքեմենյան Պարսկաստանի մշակույթների միաձուլումն են: Մ.թ.ա. II դարից սկսած՝ պատմական Հայաստանի տարածքով լայն տարածում են ստանում տորաձև խարիսխները (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի, Շիրակավան, Սպիտակ, Բենիամին, Կապս, Մոխրաբլուր և այլն): Այդ խարիսխների ձևը բնորոշ է արևելյան բոլոր երկրներին: Տորաձև խարիսխների ծագումը կազմավորող արևելյան օրդերի հիմքը, անկասկած, ասիական է, որի ակունքները ծագում են ասորական և վաղուրարտական ճարտարապետություններից:

Ուսումնասիրված և ամփոփված են մի շարք հայտնաբերված տորաձև խարիսխներ, ինչպես նաև իրականացված է դրանց գեղարվեստական արտահայտման ձևերի դասակարգումը: Խարիսխները կերտվում են տարբեր հանքաքարերից՝ տուֆ, բազալտ, սպիտակ կրաքար, մարմար, պորֆիրիտ: Խարիսխների վերին հարթության հենարանի տրամագծերը նույնպես տարբեր են՝ փայտի կամ քարի սյուների օգտագործմամբ պայմանավորված:

Միաժամանակ բազմազան տորաձև խարիսխների հետ հայտնաբերված են չորս խարիսխներ, այսպես կոչված, «ատտիկական հիմնախարիսխ», որոնք թվագրվում են մեր թվարկության առաջին դարերին (Գառնիի տաճար, Դվին, Արտաշատ): Այդ խարիսխներն իրենց տրամատներով (профиль) մոտենում են կլասիկ ատտիկական խարիսխներին: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես տորաձև, այնպես էլ ատ-

տիկական խարիսխները ունեին իրենց տեղական նախատարբերակները, որոնց տրամասները հելլենիստական շրջանում ենթարկվել են փոփոխության՝ Հայաստանը շրջապատող երկրների մշակույթի ազդեցության և ներգործության տակ:

**Аминия КАНЕЦЯН РА**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
e-mail:amina-kanetsyan@mail.ru

## **БАЗЫ КОЛОНН ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ**

Одним из важнейших элементов конструкций здания являются стойки-опоры, часто поддерживающие перекрытие. Стойки-колонны в ряде сооружений, очевидно, из-за трудоемкости обработки камня делались из дерева. Для предохранения деревянных стоек-колонн от порчи, а также для создания сильного основания для передачи тяжести от стоек и перекрытий на грунт, они ставились не непосредственно на землю, а на каменные основания. Основания под стойками-колоннами были различны.

Проведен анализ развития форм баз. Беря свое начало с урартских баз под воздействием культуры окружающих Армению эллинистических стран, базы приобретают разнообразные формы. На территории современной Армении, в поселении Бениамин были обнаружены базы VI-V вв до н.э. персепольского типа, а в том же перестроенном сооружении в IV-III вв. до н.э. появляются базы прототоровидного типа, которые своей художественной выразительностью, являются слиянием культур Малой Азии и ахеменидского Ирана. Со II в. до н.э. на территории исторической Армении широкое распространение получила торовидная форма баз (Арташат, Армавир, Гарни, Ширакаван, Капис, Спитак, Бениамин, Мохраблур, Эчмиадзин и др.). Эта форма характерна для всех Восточных стран. Происхождение торовидных баз, составляющих основу восточного ордера, явно азиатское и своими истоками восходит к ассирийской и раннеурартской архитектуре. Исследован и обобщен ряд найденных торовидных баз и проведена их классификация по художественной выразительности форм. Высекались они из различных каменных пород – туфа, базальта, белого известняка, мрамора, порфирита. Диаметр опорной плоскости баз также различен в зависимости от употребления деревянных или каменных колонн.

Наряду с разнообразными торовидными базами обнаружены четыре базы, так называемые “аттические”, относящиеся к первым векам н.э. (Гарнийский храм, Двин, Арташат). Эти базы своей профилировкой приближаются к классическим аттическим базам. Исследование показало, что как торовидные, так и аттические базы имели свои местные прототипы. Их профилировка в эллинистический период подверглась изменению под воздействием культуры окружающих Армению стран.

**Aminia KANETSYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: amina-kanetsyan@mail.ru

## **BASES OF COLUMNS OF ANCIENT ARMENIA**

One of the most important elements of the building construction is the support pillars that often support the ceiling. Shafts of columns in a number of buildings were made of wood, evidently, because of the complexity of stone processing. To protect wooden columns from damage, as well as to create a strong foundation for transferring gravitation force from pillars and ceilings to the ground, the columns were not placed directly on the ground, but on stone bases. The bases under the pillars were different.

The analysis of the development of forms of bases was carried out. Taking its origin from the Urartian bases, the bases have taken on various forms under the influence of the culture of the Hellenistic countries surrounding Armenia. On the territory of modern Armenia, in the Benyamin settlement, the bases of the 6th-5th centuries BC, of the Persepolian type, were discovered. While bases of the toroidal prototype appear in the same reconstructed structure in the 4th-3rd centuries BC. By their artistic expressiveness, these bases are a symbiosis of the cultures of Asia Minor and Achaemenid Iran.

From the 2nd century BC in the territory of historical Armenia, the toroidal form of bases has become widespread (Artashat, Armavir, Garni, Shirakavan, Kaps, Spitak, Beniamin, Mohrablur, Echmiadzin, etc.). This form is typical for all Eastern countries. The origin of the toroidal bases that form the basis of the Eastern order is clearly Asian and goes back to Assyrian and Early Urartian architecture.

A number of found toroidal bases were investigated and summarized; the classification of these bases was carried out by their artistic expression of the forms. The bases were carved out of various stone rocks such as tuff, basalt, white limestone, marble, porphyrite. The diameter of the support plane of the bases is also different depending on the use of wooden or stone columns.

Along with a variety of toroidal bases, four bases, the so-called "Attic", dating back to the first centuries AD, were found (Garni temple, Dvin, Artashat). By their profiling, these bases approach the classical Attic bases. The study showed that both toroidal and attic bases had their local prototypes. Their profiling in the Hellenistic period underwent a change under the influence of the culture of the countries surrounding Armenia.

**Հայկ ՀԱՅԴՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

e-mail: haykhay11@gmail.com

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԻ ՈՉ ՕԲՍԵՐՎԱՆԱՅԻՆ  
ԱՐՏԱԴՐԱՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ**

Վերջին տարիներին Բորիս Գասպարյանի ղեկավարությամբ աշխատանքներ են տարվում Հայաստանի միջին պալեոլիթյան հնավայրերի հայտնաբերման և ուսումնասիրության ուղղությամբ (Գասպարյան և այլք, 2009, 41): Դրանց արդյունքում հայտնաբերվել են մի շարք բացօթյա, ինչպես նաև քարայրային կայաններ, որոնց շարքում են Հովք-1 կարատային քարայրը, Բագրատաշեն-1, Բառոժ-12, Նոր Գեղի-1, Աղավնատուն-1, Ալափարս-1 բացօթյա կայանները, Ապրանի գոգավորության բացօթյա հնավայրերը և այլն: Նշված հուշարձանների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս փուլաբաժանելու Հայաստանի միջին պալեոլիթը և ընդգրկելու դրանք երեք ժամանակագրական խմբերում՝ վաղ կամ անցումային միջին պալեոլիթ (Նոր Գեղի-1 բացօթյա կայան), միջին պալեոլիթ (Հովք-1 քարայր, 7-րդ շերտ, Ալափարս-1 բացօթյա կայան, 9-րդ շերտ) և ուշ միջին պալեոլիթ (Երևան-1, Լուսակերտ-1 և 2 քարայրներ, Հովք-1 քարայր, 5-6-րդ շերտեր, Աղավնատուն-1 բացօթյա կայան, 1-ին շերտ, Ալափարս-1 բացօթյա կայան, 2-րդ շերտ, Բառոժ-12, Կալավան-2, Անգեղակոթ-1, Բագրատաշեն-1 կայաններ) (Gasparyan et al., 2014 65-105): Թվարկած հուշարձանների հասակագրման ուղղությամբ կատարված աշխատանքների արդյունքում Հայաստանի միջին պալեոլիթյան շրջափուլի համար բնորոշվել է հետևյալ ժամանակագրական միջակայքը՝ մեզանից մոտ 350.000 հազար տարուց մինչև 40/35.000 տարի, որը երկրաբանական սանդղակի համադրությամբ՝ համապատասխանում է միջինից վերին պլեստոցենի անցման եզրափակիչ փուլերին և վերին պլեյստոցենի գերակշիռ հատվածին (ռիսվյուրմյան միջառոցադաշտային և վյուրմյան սառցադաշտային ժամանակաշրջաններ), (Любин, 1971, 11; Gasparyan et al. 2014, 32):

Արդի պալեոլիթյան հնագիտության կարևորագույն խնդիրների շարքում է աշխատանքային գործիքներ պատրաստելու համար օգտագործված հումքի տեսակների, դրանց կիրառման նպատակահարմարության և տեղանքի հնամիջավայրի հետ համադրման հարցերի ուսումնասիրությունը: Համաձայն ձեռք բերած տվյալների՝ որոշակի տարածքում կենսագործունեություն ծավալող միջին պալեոլիթյան բնակչությունը ձգտել է օգտագործել գերազանցապես տեղում առկա հումքի աղբյուրները:

Հայաստանի տարածքի՝ վերը նշված միջին պալեոլիթյան մի շարք հնավայրերից (Երևան-1, Լուսակերտ-1 և 2 քարայրներ, Նոր-Գեղի-1, Անգեղակոթ-1, Բառոժ-12, Ալափարս-1 բացօթյա կայաններ) հայտնաբերված քարե առարկաների գերակշիռ մասը պատրաստված է վանակատե հումքից: Այլ տեսակի՝ ոչ վանակատե հումքատեսակներ

րից (կվարցիտ, բազալտ, դացիտ, կրաքար, կայծքար) պատրաստված առարկաները չնչին են (կազմում են արտադրահամալիրի 1-2%-ը): Հնավայրերի մի մասը ներկայանում է խառը հումքով արտադրահամալիրներով, որտեղ վանակատի հետ այլ հումքատեսակները հանդես են գալիս 70-30%, 60-40% կամ գրեթե 50-50% փոխհարաբերությամբ (Կալավան-2 բացօթյա կայան, Արարատ-1 քարայր): Առկա են նաև բացառապես ոչ վանակատե հումքի (դացիտի ու բազալտի) հենքի վրա ձևավորված քարե արտադրահամալիրներ, որտեղ վանակատը չնչին կիրառություն ունի կամ իսպառ բացակայում է: Նման հնավայրեր (Ադավնատուն-1, Բագրատաշեն-1 բացօթյա կայաններ, Լոռու և Շիրակի գոգավորության հնավայրեր) փաստագրվել են ինչպես Հայաստանի արևելյան, այնպես էլ հյուսիսային շրջաններում (Aslanian et al. 2006; Egeland et al. 2016, 1-20):

Ոչ բարձրորակ հումքատեսակների (կվարցացված ապարների, կրաքարի, բազալտի ու դացիտի ցածրորակ տեսակների) օգտագործումը՝ որպես արտադրահամալիրների կամ դրա մի մասի ձևավորման հենք, կարելի է բացատրել մի շարք գործոններով՝ կլիմայական աշխարհագրական-լանդշաֆտային և հասարակական-մշակութային: Նշված գործոնների վերլուծությունը սույն զեկուցման հիմնական նպատակն է: Այսուհանդերձ, արդի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի միջին պալեոլիթի բնակչությունը լիարժեք յուրացրել է ցածրորակ հումքատեսակներից «ցանկալի ձևերի և չափերի» առարկաների պատրաստման տեխնոլոգիական առանձնահատկությունները, իսկ անհրաժեշտության դեպքում հաղթահարել է տարածական ամեն մի խոչընդոտ և հեռավոր աղբյուրներից բնակչության հիմնական վայրեր բերել բարձրորակ վանակատ, կայծքար և այլ հումքատեսակներ:

**Айк АЙДОСЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
e-mail: haykhay11@gmail.com

## **НЕОБСИДИАНОВЫЕ СРЕДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ КАМЕННЫЕ ИНДУСТРИИ АРМЕНИИ**

За последнее десятилетие изучение памятников среднего палеолита Армении зарегистрировал ощутимый прогресс. На основе изучения новоявленных памятников стало возможным разделить средний палеолит Армении на три хронологические группы: ранний или переходный средний палеолит (стоянка Нор Гехи-1), средний палеолит (пещера Овк-1, слой 7, стоянка Алапарс-1, слой 9) и поздний средний палеолит (пещеры Ереван-1, Лусакерт-1 и 2, Овк-1, слои 5-6, стоянки Ахавнатун-1, слой 1, Алапарс-1, слой 2, Барож-12, Калаван-2, Ангехакот-1, Баграташен-1), с временными рамками от 350.000 до 40/35.000 до наших дней.

Большинство предметов из этих раскопок изготовлены на основе высококачественного обсидианового сырья. Изделия, изготовленные из других пород камня (кварцит, ба-

зальт, дацит, известняк, кремь), незначительны (составляют 1-2 % всего материала). Между тем, существуют индустрии со смешанным использованием каменного сырья, где обсидиан, наряду с другими породами сырья, составляет количественное соотношение 70-30%, 60-40% или примерно 50-50% в коллекциях (стоянка Калаван-2, пещера Арарат-1). Существуют также памятники, каменные индустрии которых представлены исключительно необсидиановыми (дацит и базальт) разновидностями сырья, где обсидиан имеет очень ограниченное использование или совсем отсутствует. Такие памятники были обнаружены как в западной, так и в северных областях Армении (стоянки Ахавнатун-1, Баграташен-1, местонахождения Ширакской и Лорийской котловин).

Факт использования низкокачественного каменного сырья для оформления индустрии или ее части, такого как окварцованный известняк, известняк, кремнистые породы, некачественный базальт и дацит, можно объяснить разными факторами – климатическими, географическими-ландшафтными и социально-культурными. Их анализ и обсуждение лежит в основе данного доклада.

**Hayk HAYDOSYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: haykhay11@gmail.com

## **NON-OBSIDIAN BASED MIDDLE PALEOLITHIC LITHIC INDUSTRIES OF ARMENIA**

During last decade study of the Middle Paleolithic sites in Armenia recorded a progress. Based on the newly discovered sites it was possible to place them into three chronological groups which are: early or Transitional Middle Paleolithic (Nor-Geghi-1), middle Middle Paleolithic (Hovk-1 cave, Unit-7, Alapars-1 open-air, Unit 9) and late Middle Paleolithic (Yerevan-1, Lusakert-1 and 2 caves, Hovk-1 cave, Units 5-6, Aghavnatun-1 open-air, Unit 1, Alapars-1 open-air, Unit 2, Barozh-12, Kalavan-2, Angeghakot-1, Bagratashen-1 open-air), with a chronological frame spanning between 350.000 - 40/35.000 years BP.

Lithic industries of the majority of those sites are based on high quality obsidian raw materials. Implements prepared from other types of rocks (quartz, basalt, dacite, limestone, flint) are rare (1-2 % of the whole finds). Meanwhile, there are industries with mixed raw material exploitation, where other types of rocks are present in parallel with obsidian by 70-30%, 60-40% or nearly 50-50% proportions (Kalavan-2 open-air, Ararat-1 cave). There are also sites where the lithic industries are represented only with non-obsidian (dacite and basalt) raw material exploitation, where obsidian has very limited use or is totally absent. Such sites have been recorded in eastern and northern parts of Armenia (Aghavnatun-1, Bagratashen-1 open-air, localities of the Lori and Shirak Depressions).

Exploitation of low quality raw materials, such as silicified limestone, limestone, chert, low quality basalt and dacite, for shaping the lithic industry or its part, can be explained by different factors – climatic, geographic-landscape and social-cultural. Their analyses and discussion is the aim of our report.



**Արսեն ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ ars.vimagraget@gmail.com

**ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆԸ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Երևանի միջնադարյան պատմությունն ուսումնասիրելու համար, հայ մատենագրության մեջ ավանդված տեղեկություններից զատ, առաջնային սկզբնաղբյուրներ են նաև մեզ հասած վիմական արձանագրությունները, որոնք առավելապես պահպանվել են հոգևոր շինությունների որմերին, խաչքարերին ու տապանաքարերին: Միջնադարյան Երևանը, որը ձեռագրերի հիշատակարաններում հիմնականում գյուղաքաղաք, իսկ 15-րդ դարից՝ մայրաքաղաք է կոչվել, եկեղեցիներով հարուստ բնակավայր էր, որտեղ նաև ձեռագրեր են ընդօրինակվել:

Երևանի վիմագրական ժառանգության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հնագետ, վիմագրագետ Կարո Ղաֆադարյանը, որը 1975թ. հրատարակած իր մենագրության էջերում ընդգրկել է 293 արձանագրություն: Չնայած այս հանգամանքին՝ Երևանի պատմությունը, ըստ վիմական վկայագրերի, երբևէ հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Անշուշտ, վիմագրերը քաղաքի միջնադարյան պատմության, տեղի եկեղեցիների կառուցման ու նորոգման, նվիրատվությունների, հոգևոր ու մշակութային կյանքի լուռ վկաներն են: Վիմագրերի հիմամբ կարելի է փաստել, որ նախկինում երևանամերձ, բայց ներկայումս Երևանի կազմում ընդգրկված բնակավայրերի (Նորք, Ավան, Նորագավիթ, Քանաքեռ և այլն), ինչպես նաև բուն քաղաքի եկեղեցիները միջնադարի գրեթե բոլոր փուլերում գործել ու կարևոր դերակատարում են ունեցել: Չնայած 1679 թ. մեծ երկրաշարժի պատճառած ավերածություններին՝ 17-րդ դարավերջին քաղաքում և նրա արվարձաններում վերագարթոնք են ապրել եկեղեցաշինությունն ու մշակութային կյանքը:

Հարկ է նշել, որ միջնադարյան Երևանը՝ իբրև այգեվետ բնակավայր, քանիցս հիշատակված է հատկապես 13-րդ դ. նվիրատվական վիմագրերում՝ պահպանված Կեչառիսի, Հառիճի, Հաղարծնի, Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Տիգրան Հոնենցի), Երևանի Կաթողիկե և այլ վանքերի ու եկեղեցիների որմերին: Պատարագներ ստանալու ակնկալիքով նվիրատուները Երևանում գտնվող այգին կամ այգուց մի մաս են հատկացրել տվյալ հոգևոր կենտրոնին, որի հիմամբ արձանագրություն է կազմվել. օրինակ՝ ոմն Վարդմբել 1204 թ. Երևանի Մեղիտոնի կոչվող այգու մեկ քառորդը գնել և նվիրաբերել է Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն, որի դիմաց երկու պատարագ է ստացել: Նույն վանքի Ս. Նշան եկեղեցու մուտքի բարավորի ժամանակամերձ մեկ այլ վիմագրի համաձայն՝ պարոն Վարդը Երևանի իր Չմշկա կոչվող սեփական այգին նվիրաբերում է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն, որի դիմաց Հայր Պետրոսն ութ պատարագ է սահմանում՝ չորսը՝ Վարդին, չորսը՝ Անիարին:

**Арсен АРУТЮНЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА

e-mail: ars.vimagraget@gmail.com

**СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ЕРЕВАН В ЭПИГРАФИЧЕСКИХ НАДПИСЯХ**

Для изучения средневековой истории Еревана кроме сведений, переданных в сочинениях летописцев, важными первоисточниками являются также дошедшие до нас эпиграфические надписи, сохранившиеся большей частью на стенах церквей, хачкарах (крест-камнях) и надгробиях. Средневековый Ереван, фигурирующий в рукописных памятных записях в основном как сельская местность, а с XV века – столица, был населенной местностью, богатой церквями, в которых, помимо прочего, копировались рукописи.

Изучением эпиграфического наследия Еревана занимался археолог, знаток эпиграфики Каро Кафадарян, представивший 293 эпиграфические надписи на страницах опубликованной им в 1975 году монографии. Несмотря на это обстоятельство, история Еревана по эпиграфическим свидетельствам никогда не становилась объектом специального исследования. Вне сомнения, памятные надписи являются немymi свидетелями средневековой истории города, строительства и реконструкции его церквей, пожертвований, духовной и культурной жизни. Основываясь на памятных надписях можно констатировать, что церкви населенных пунктов, находящихся некогда поблизости от Еревана, а ныне – вошедших в черту города (Норк, Аван, Норагавит, Канакер и пр.), так же, как и церкви центральной части Еревана, почти во все периоды средневековья были действующими и играли важную роль. Несмотря на большие разрушения, причиненные землетрясением 1679 года, в конце XVII века церковное строительство и культурная жизнь в городе и его окрестностях пережили пору своего возрождения.

Необходимо отметить, что средневековый Ереван, как богатая садами местность, не раз упоминается в особенности в посвященных надписях XIII века, сохранившихся в монастырях Кечарис, Арич, Агарцин, церкви Св. Григория Просветителя (Тиграна Оненца) в Ани, Катогике Еревана и на стенах других монастырей и церквей. Дарители, надеясь удостоиться литургии, предоставляли в дар находящийся в Ереване сад или часть сада определенному духовному центру, о чем составлялась памятная надпись. Так, например, некий Вардмбел в 1204 году приобрел четверть находящегося в Ереване сада, называемого Мегитони, и передал его в дар церкви Св. Григория Просветителя в монастыре Кечарис. В ответ на это было отслужено две литургии в его честь. Согласно другой памятной надписи, сделанной в период сооружения притолоки церкви Сурб Ншан (Св. Знамения) того же монастыря, парон (господин) Вард пожертвовал свой собственный сад в Ереване, называемый Чмшка, церкви Св. Григория Просветителя в Кечарисе, в ответ на что отец Петрос назначил восемь обеден – четыре в честь Варда и четыре в честь Аниара.

**Arsen HARUTYUNYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

e-mail: ars.vimagraget@gmail.com

## **THE MEDIEVAL YEREVAN IN EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS**

For studying the history of medieval Yerevan (besides literature information) there are also important sources of epigraphic inscriptions preserved and are mostly kept on the walls of the spiritual buildings, cross-stones (khachkar) and tombstones. According to the colophons of the manuscripts, medieval Yerevan, being a settlement, has been called a capital, since 15<sup>th</sup> century. It was a rich settlement with churches where manuscripts were copied.

Archaeologist, epigraphist Karo Ghafadaryan had been studying the epigraphical heritage of Yerevan and later in 1975 published 293 inscriptions on the pages of his monograph. Despite of that fact according to the epigraphs the history of Yerevan has never been specially investigated.

Surely epigraphic inscriptions are silent witnesses in the medieval history of the city, structural, renovational works of churches, donations, spiritual and cultural life. Based on epigraphs it can be stated that the churches previously located on the outskirts of Yerevan are currently included in the city (Nork, Avan, Noragavit, Kanaker, etc.). In addition, the town churches were also acting and played an important role during all medieval periods. Despite the damage caused by the earthquake in 1679, church building and cultural life have revived in the city and its surroundings since the end of 17<sup>th</sup> century.

It should be noted that medieval Yerevan being a fertile garden is mentioned especially in dedicational inscriptions of the 13<sup>th</sup> century, which are kept on the walls of the monasteries and churches of Kecharis, Harich, Haghartsin, St. Gregory Illuminator of Ani (Tigran Honents), Katoghike of Yerevan etc. Expecting to receive liturgy the benefactors donated the garden located in Yerevan or some part of it to the spiritual center. Based on this a long inscription has been engraved. For example, some man named Vardmbel bought a quarter of Meghitoni garden in Yerevan and donated it to the St. Gregory Illuminator church of Kecharis monastery in 1204. In return there were held two liturgies. According to another inscription engraved on the top of the entrance to St. Nshan church of the same monastery, Mr. Vard donated his own Chmshka garden in Yerevan to the church of St. Gregory Illuminator and so father Peter held eight liturgies, four of them to Vard and four to Aniar.

**Հասմիկ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ hhmayakyan@yahoo.com

**ԵՂՋԵՐՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԵՎԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ԿԱՊԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ (Ք.ա. III – I հազ.)**

Եղջերուների պաշտամունքը հնագույն արմատներ ունի թե՛ Փոքր Ասիայում, թե՛ Հայկական բարձրավանդակում: Փոքր Ասիայից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը վկայում են եղջերուի պաշտամունքի հնագույն ավանդույթներ՝ Ք.ա. III հազարամյակից սկսած: Իսկ խեթական սեպագիր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ տեքստեր, հիմնականում ծիսական բովանդակությամբ կամ ծիսական արարողությունների ու տոների նկարագրություններ, որոնցում խոսվում է, օրինակ, տաճարներին եղջերուներ նվիրաբերելու մասին: Խեթական Հին թագավորության շրջանի տեքստերում եղջերուների պաշտամունքին առնչվող աստվածները հանդես են գալիս հետևյալ անվանումներով՝ Լուլլայամա, Կուռունտա կամ Ռունտա: Հնագիտական նյութերում հանդիպում են եղջերուի հետ կամ նրա վրա կանգնած աստվածների պատկերումներ, որոնք հնագույն փոքրասիական ավանդույթ են, և նման պատկերումներ հանդիպում են դեռևս հին կապադովկիական կնիքների վրա:

Եղջերուների պաշտամունքը վկայված է նաև Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ի վեր՝ սկսած II հազ. և ավելի վաղ: Նման պատկերումներ առկա են բրոնզե գոտիների, ծիսական անոթների վրա, գտնվել են եղջերուների արձանիկներ, բազմաթիվ եղջերուների պատկերումներ կան նաև ժայռապատկերներում:

Հետաքրքրական է, որ թե՛ փոքրասիական հնագիտական նյութերը, խեթական սեպագիր տեքստերը, թե՛ Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված նյութերը ի ցույց են դնում եղջերուների պաշտամունքի կապը Արևի կամ Արևի աստծո պաշտամունքի հետ: Մեր զեկուցման ընթացքում համեմատական սկզբունքով կփորձենք բացահայտել, թե ինչպիսի պատկերացումային ընդհանրություններ կան այս առումով: Մասնավորապես, խեթական սեպագիր աղբյուրներում պահպանված նյութերը վկայում են, որ Արևի աստծո տաճարներին նվիրաբերում էին եղջերուներ, օրինակ՝ «Նունտ խարսիա» տոնի ժամանակ, մեկ այլ տեքստում վկայված է եղջերուներ պահելու մասին Արևի աստծո տաճարում: Հետաքրքրական է, որ խեթական արքան Արևի աստծուն նվիրված ծիսակարգի ժամանակ վերջինիս պատվին հեղում է կատարում եղջերուի պրոտոմով գավաթից և այլն:

Հայաստանյան նյութում եղջերուի և արևի կապը դիտարկելի է, օրինակ, Իջևանի շրջանի Ենոքավան գյուղի դամբարաններից մեկում գտնված բրոնզե գոտու վրայի պատկերներից, որ հրատարակել է Ս. Եսայանը: Նմանատիպ բովանդակությամբ մեկ այլ գոտի է գտնվել Լճաշենից, որ թվագրվում է Ք.ա. XII-XI դարերով: Բազմաթիվ են եղ-

ջերուների պատկերումները ժայռապատկերներում, որոնցում ևս դրսևորվում է եղջերուի և արևի պաշտամունքի կապը: Ջեկուցման մեջ կքննարկենք տարբեր ժայռապատկերներ, որոնց սյուժեների՝ մեր և այլ մասնագետների կողմից առաջադրված մեկնաբանությունները ակներև ընդհանրություն են հանդես բերում խեթական սեպագիր տեքստերում առկա եղջերուների և արևի պաշտամունքի կապի հետ: Կքննարկենք նաև II-I հազ. վերաբերող, Շիրակից, Դվինից և այլ վայրերից պեղված կավե սափորների և կարասների վրա առկա պատկերները, Շենգավիթից գտնված եղջերանման և արևի պաշտամունքին նվիրված օջախը և այլն, որոնք ևս վկայում են եղջերուի և արևի պաշտամունքի առնչությունների մասին:

Ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ թե՛ Փոքր Ասիայում բնակվող խաթական և խեթալուվիական ժողովուրդներին, թե՛ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչներին բնորոշ էին եղջերուների պաշտամունքը և նրա կապը Արևի պաշտամունքի հետ, և այս պատկերացումային ընդհանրությունները կարող են վկայել նրանց փոխադարձ շփումների և փոխազդեցությունների մասին, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել ու ենթաշերտային կերպով պահպանվել հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային ժառանգության մեջ:

**Асмик АМАЯКЯН (Армения)**

Институт востоковедения РАН РА(Ереван)

e-mail: hhmayakyan@yahoo.com

## **СВЯЗЬ КУЛЬТА ОЛЕНЯ И СОЛНЦА НА ТЕРРИТОРИИ АРМЕНИИ И МАЛОЙ АЗИИ (III – I ТЫС ДО Н.Э.)**

Культ оленя имеет древнейшие корни как в Малой Азии, так и на Армянском нагорье. Археологические артефакты, найденные в Малой Азии свидетельствуют о существовании древнейшей традиции культа оленя начиная уже с III тысячелетия до н.э. А в хеттских клинописных источниках сохранились многочисленные тексты ритуального содержания, описывающие разные ритуалы и праздники, или рассказывающие, например, о подношениях оленей храмам. В текстах, относящихся к периоду Древнехеттского царства, божества, связанные с культом оленей, выступали под именами Луллаяама, Курунта или Рунта. В археологических материалах встречаются изображения божеств с оленями или стоящих на оленях, что является древней малоазийской традицией; подобные изображения уже встречаются на древних каппадокийских печатях.

Культ оленя освидетельствован также на Армянском нагорье с древнейших времен, начиная с II тысячелетия и ранее. Подобные изображения встречаются на бронзовых поясах, ритуальных сосудах; также были найдены фигурки оленей, многочисленные наскальные изображения оленей.

Интересно, что как археологические материалы, найденные из Малой Азии, хеттские клинописные тексты, так и артефакты, найденные на Армянском нагорье, обнаруживают

связь культа оленя с почитанием Бога солнца. В нашем докладе мы попытаемся сравнительным методом выявить общность вышеупомянутых представлений. В частности, хеттские тексты свидетельствуют, что храму Солнца подносились олени, как например, во время праздника Нунт харсийа, в другом же тексте говорится о том, что при храме Солнца держали оленей. Примечательно, что хеттский царь во время ритуального обряда, посвященному богу солнца, совершал возлияние в честь последнего из кубка-протома с головой оленя.

В материалах Армянского нагорья связь солнца и оленя обнаруживается, например, на бронзовом поясе, раскопанном из гробниц села Енокаван Иджеванского района, опубликованном С.Есяном. Другой пояс, датируемый XII-XI веками до н.э. со схожим изображением был найден из Лчашена. Есть также много наскальных изображений оленей, которые выявляют связь оленя с культом солнца. В докладе будут также обсуждаться различные наскальные изображения, сюжетные интерпретации которых, сделанные нами и другими исследователями, выявляют явные сходства между хеттскими представлениями о связи оленей и культом солнца. Мы также рассмотрим изображения оленей, на глиняных сосудах и карасах, найденных из Ширака, Двина и других мест, относящихся к II-I тысячелетию, а также очаг в форме оленьих рогов из Шенгавита, посвященный культу солнца, которые также свидетельствуют о связи оленя с культом солнца.

Обобщив, можно сказать, что вышеуказанные факты свидетельствуют о взаимных связях между хеттами и жителями Армянского нагорья, которые сохранились на субстратном уровне в культуре и духовном наследии армянского народа.

**Hasmik HMAYAKYAN (Armenia)**

Institute of Oriental Studies NAS RA (Yerevan)

e-mail: hhmayakyan@yahoo.com

## **CONNECTION OF DEER AND THE SUN CULT IN CULTURES OF ARMENIA AND ASIA MINOR (III- I MILLENIA BC)**

The roots of deer cult can be traced back to very ancient times in both Asia Minor and the Armenian Highlands. Archaeological artifacts excavated in Asia Minor can serve as evidence for ancient traditions starting from III millennium BC. Simultaneously the Hittite sources have preserved various texts mainly narrating about rites or describing ceremonies or celebrations and tell about giving deers to temples as gift. In texts relating to the Hittite Old Kingdom, the deities associated with the deer cult are Lullayama, Kurunta or Runta. The archaeological materials also show depictions of these deities with deers or deities standing on them which was an ancient tradition in Asia Minor and similar pictures are already met on ancient Cappadocian seals.

The deer cult has been attested in the Armenian Highlands from times immemorial starting from II millennium BC and even earlier. Similar depictions can be found on bronze belts, ritual vessels as well as sculpturines of deers and rock painting.

It's interesting that the archaeological stuff found from Asia Minor, the Hittite cuneiform texts as well as the objects found from the Armenian Highlands demonstrate the connection with

the sun and the sun cult. The author will attempt in comparative way to reveal the existing common perceptions in this regard. Particularly, the Hittite cuneiform texts witness that deers have been donated to the temples of the sun god, e.g. during Nunt Harsia celebration, another source narrates about keeping deer in the temple of the sun god. It's also noteworthy that the Hittite king has been conducting pouring during the rite devoted to the sun god using a cup with deer protoma.

On the Armenian artifacts, the connection of deer and the sun is also visible. e.g. on depictions of bronze belt excavated from tombs in village of Yenokavan (Ijevan region of Armenia) published by S. Yesayan. Another belt with similar image was excavated from Lchashen dating to XII-XI CC BC. There are a lot of pictures of deers in rock paintings which unveil the connection between the deer and the sun cult. The author also will discuss various rock paintings, her and others' commentaries on motifs showing relation between deers of the Hittite cuneiform texts and the sun cult. The thesis also to discuss images on *karases* - clay large jars (II-I millennium) excavated from Shirak, Dvin and other locations, the hearth in the form of deer horns dedicated to the sun cult found in Shengavit. All this witness about association of deer and the sun cult.

Summing up, it's possible to state that the deer cult is distinct to Hattian and Hittite-Luwian people, the ancient inhabitants living in Asia Minor as well the Armenian Highlands and its connection with the sun cult. The commonness of these beliefs can be an evidence of their mutual contacts and inter-influences. This has been reflected and preserved as substratum in the Armenian people's spiritual and cultural heritage.

**Անդրեաս ՖՈՒՐՎԵՆԳԼԵՐ, Մաթիաս ԳՅՈՒԹԵ,  
Դորոթեա ՄԱՈՒՐՄԱՆ, Անյա ԹԻԵԹՉ (Գերմանիա),**

Հալլեի համալսարան

**Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ,**

**Լևոն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Շիրակի երկրագիտական թանգարան (Գյումրի),

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

## **ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԱԶԱՏԱՆՈՒՄ- Ք.Ա. 1-ԻՆ ՀԱԶԱՐԱՍՅԱԿԻ ՇԻՐԱԿԻ ՄԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ՄԱՍԻՆ**

2011 թվականից սկսած՝ Շիրակի երկրագիտական թանգարանի և «Մշակութային ժառանգության ղեկավարման և ճարտարապետության» Սաքսոնիայի պետական հիմնարկի միջև համագործակցություն կա: Մենք կատարել ենք տարբեր հետազոտություններ Շիրակի դաշտավայրում՝ ուսումնասիրելով տեղի բնակչությունը, գերեզմա-

նոցները և Ազատանի ամրաշինությունները, Ջրափիի գերեզմանոցները և բնակեցման կառուցվածքը, ինչպես նաև Ջրաձորի բերդամասերը: Սույն հոդվածը նվիրված է 2017-18 թվականների ընթացքում Ազատանում կատարված պեղումներին:

Այս հետազոտության ընթացքում մեր ուշադրությունը կենտրոնացրել էինք 2 տարբեր բնակավայրերի վրա: Առաջինը, այսպես կոչված, «Արևմտյան լանջի բնակավայրն» էր, իսկ երկրորդը՝ «Ամրոց»-ը: Վերջինս տեղակայված է Ազատանի արևելյան մասի զառիթափ մի բլուրի վրա, իսկ առաջինը՝ արևմտյան մասի մի բլրաշատ վայրում: Հետազոտությունների առանցքային հարցերն էին. «Ե՞րբ են կառուցվել Ազատանի ամրությունները», «Ինչպե՞ս է Շիրակի բնակչությունը արձագանքել Վանի թագավորության ճնշումներին», «Ի՞նչ է տեղի ունեցել Ազատանում Վանի թագավորության անկումից և Աքեմենյան պետության ձևավորումից հետո» և այլն: «Արևմտյան լանջի բնակավայր»-ում մենք պեղել ենք երկու ստորգետնյա կառույցներ՝ ամենաքիչը 3 տարբեր շերտերով: Առաջին երկու շերտերը պատկանում էին վաղ երկաթի դարին: Վերին շերտում կան քառակուսի հողատարածքով բակ (մոտավորապես 5x5մ) և գերեզմանոց՝ 2 ձեռնաշղթաներով, որոնք պատկանում են կամ ուշաքեմենյան, կամ վաղհելլենիստական ժամանակաշրջանին:

Երկու շերտերը, որոնք պատկանում են ուրարտական ժամանակաշրջանին, շատ բարդ է տարբերակելը: Շինությունները ցույց են տալիս վերակառուցման գործընթացը ավերածություններից հետո: Թվում էր, թե այդ երկու շերտերի միջև չկա ժամանակագրական տարբերություն: Առաջին կառույցի ոչնչացումից հետո առաջին տան մի մասը լքվել էր և լցվել կավահողով, որը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է պատերի և տանիքի ծեփ: Այս լցանյութը խառնել են փայտածուխի հետ, որը կուսումնասիրվի ռադիոմետրիկ լաբորատորիայում: Առաջին շրջանի հատակին հայտնաբերվել էին մի շարք ամաններ ու կճուճներ, որոնք նախատեսված են եղել հաց պատրաստելու համար: Այս ամենը հանգեցնում է այն մտքին, որ առաջին շերտը լքվել է բռնի դեպքերի պատճառով. կարող էր լինել թշնամու հարձակում (ամենայն հավանականությամբ, Վանի թագավորության գորքեր) կամ երկրաշարժ: Նշված վերջին տարբերակը առավել հավանական է, քանի որ զենքեր կամ զենքերի մնացորդներ այդ տարածքում չեն հայտնաբերվել:

Կերամիկական նյութերի անորակությունը բարդացնում է Ազատանի արևմտյան հատվածում բնակեցման սկիզբը որոշելը: Բնակեցման ավարտը որոշելը ավելի հեշտ է: Միջին և Աքեմենյան ժամանակաշրջանին պատկանող ոչինչ չի հայտնաբերվել, բացի վերոնշյալ գերեզմանոցից և բակից, որի գործառույթը դեռևս պարզ չէ: Այդ տարածքը բնակեցված չի եղել: Այս է պատճառը մեր այն ենթադրության, որ միջնաբերդում և ամրոցում Բենիամինը բնակություն է հաստատել:

Հետևաբար, հետաքրքիր էր ուսումնասիրել Աքեմենյան ժամանակաշրջանի՝ Ազատանի արևելյան բլրի նոր լքված ամրոցի պատերը: Այդ շինությունը լքվել է Վանի թագավորության անկումից հետո: Մենք պեղել ենք մի շարք 10x 7-8մ կիսաստորագետ-



նյա շինություններ: Կառույցի հատակը պատված էր մեծ սալաքարերով: Արևելյան պատին հայտնաբերեցինք 1,60x0,9 մ նկուղային հարկ տանող մուտք: Հյուսիսային, արևմտյան և արևելյան պատերի երկայնքով կառուցվել էին ուղղահայաց քարերով ակոսիկներ և կախարաններ, որոնց գործառույթը դժվար է մեկնաբանել: Կառույցը, որպես այդպիսին, ունի ամենաքիչը 3 տարբեր կոնստրուկտիվ շերտեր: Շատ հետազոտողների կարծիքով, այդ շինությունը վաղ շրջանում ծառայել է որպես կացարան, իսկ հետագայում՝ որպես ախոռ: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերեցինք նաև աքեմենյան ժամանակաշրջանին բնորոշ, բարձրորակ, ջարդված խեցեղենե բաժակներ: Հետևաբար այն պետք է լինի առաջին բնակեցված տարածքը: Այստեղից էլ հետևում է, որ կախարանները պետք է ծառայած լինեն որպես պահեստ:

Վերջին շերտում կային կերամիկական ձեռակերտ առարկաներ՝ 2 փոքր բաժակներ՝ կավից պատրաստված փոքր կասկարայով: Ենթադրում ենք, որ կավե իրերը պատրաստվել են երեխաների համար կամ նրանց կողմից որպես խաղալիքներ: Վերջին ժամանակներում կառույցը օգտագործվել է որպես բակ կամ որպես կենդանիների մակադատեղի: Այս դեպքում այն եղել է կենդանիների արոտավայր:

Ազատանում կատարած մեր հետազոտությունները ցույց են տվել, որ ուշքրոնգի դարում ամրոցները ծառայել են որպես պաշտպանական մասեր: Մինչ հիմա մենք չենք կարողացել ճանաչել որևէ ժամանակակից բնակելի շրջան ամրոցի ներսում: Վանի թագավորության անկումից առաջ կամ կառավարման ընթացքում սկսվել է արևմտյան բլրի բնակեցման գործընթացը: Միգուցե այն լքվել է Վանի թագավորության ճնշումների հետևանքով: Ք.ա. 6-րդ դարից 4-րդ դարի սկզբները Ազատանը եղել է դատարկ:

2011 թվականի հետազոտությունների (տեղի են ունեցել ամրոցի հարավային մասում) արդյունքում պարզել ենք, որ այդտեղ եղել են մի քանի խրճիթներ, որոնք հավանաբար պատկանել են այդ ժամանակաշրջանին: Աքեմենյան թագավորության վերելքի հետ ակներև է դարձել աքեմենյան մշակույթի ազդեցությունը Ազատանի վրա: Թվում է, թե ազատանցիների վերին խավը փորձել է ընդունել զավթիչների կենսակերպը: Ենթադրաբար թագավորության անկումից հետո՝ մոտավորապես հելլենական ժամանակաշրջանի ավարտին, Ազատանը գրեթե լքված էր:

**Andreas FURTWÄNGLER , Dorothea MAUERMANN, Matthias GÜTTE,  
Anja TIETZ (Germany)**

University of Halle

**Hamazasp KHATCHATRYAN, Larisa YEGANYAN, Levon PETROSYAN  
(Armenia),**

Shirak Museum of Regional Studies (Gyumri)

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

## **INVESTIGATIONS AT AZATAN - A SETTLEMENT OF THE 1<sup>th</sup> MILLENNIUM BC AT SHIRAK**

Since 2011 existed an cooperation between the Gyumri State Museum and the State Office for Heritage Management and Archaeology Saxony- Anhalt. During the field seasons we investigated various places in the Shirak District: the settlement, graves and fortification of Azatan, the graves and settlement structures of Djrapı and the refuge fort of Jradzor. This article is devoted to our research at Azatan during the seasons of 2017-18.

During the field season 2017-18 at Azatan we focused at two different settlement areas: one at the so-called "Westhangsiedlung", the other one at the "Fortress". While the latter one is situated on the steep hill in the eastern part of Azatan the former one lies on a rolling hill at the western part of the settlement area.

The main questions of our excavation were: When were the fortification of Azatan erected? How did the indigenous people of Shirak react to the pressure of the Urartian Empire? What happened at Azatan after the fall of the Urartian and the rise of the Achaemenid Empire? How did the settlers at Azatan react to the installation of the nearby Benjamin, obviously a palace of an achaemenid governor?

At the "Westhangsiedlung" we excavated two subterranean building structures with at least three different layers. The earliest two layers belong to the Early Iron Age II - by means of C14 datas and the ceramic material. The upper layer is marked by a kind of paved square courtyard (nearly 5x5m) and a grave with two bracelet of the late- achaemenid or early hellenistic time.

The two urartian- time layers are hard to distinguish. The buildings show trances of reorganization or rebuilding activities after an destruction. It seems that were will be no wide chronological gape between the two layers. After the destruction of the first structure one part of the House 1 was abandoned and filled with sandy loam probable from the daubs of walls and roof. This filling was mixed with a lot of charcoal which will be analyzed for data by a laboratory of radiometric dating. At the floor of the first phase few nearly complete vessels were found mainly cooking pots and plates for preparation of bread. This indicates that the first settlement layer will be abandoned due to a violent event, this could be an attack by an enemy (most likely urartian forces) or by an earthquake. The latter one seems more plausible cause of the lack of weapons or parts of weapons.

Cause of the indifference of the ceramic material it is hard to determine the beginning of the huge settlement at the western hill of the Azatan. The end of this settlement is easier to determine. No material of the Median or Achaemenid time was found except the above mentioned

grave and the courtyard without a clear function. At this time - it seems- the settlement doesn't exist anymore.

We assumed, that this was the case due to the installation of the citadel and the palace at the nearby Benjamin.

Therefore it was very interesting to find structures of the achaemenid time inside of the walls of the now abandoned fortress at the eastern hill of Azatan. The building was erected after the fall of the Urartian Empire in the ruins of the forteresse. We excavated a kind of semisubterranean building of 10mx 7-8m. The floor is paved with large slabs. In the eastern wall we found an entrance to an basement of 1,60x 0,9m. Along the south, the west and the east wall channels or racks were erected made from upright stones. The function of this racks were hard to interpret. It depends from the interpretation of the building. The building itself has at least three different construction layers.

The excavators belief that during the two earliest phases the building served as a dwelling while in the latest phase it was used as an stable. This theory will be proved by the ceramic material. During the last two field seasons we find a lot of potsherds of typical achaemenid, high quality cups.

Therefor it seems that we dwelling was- in the first place- used as living space. Hence the racks st be served as storage place or bench.

The last phase was marked by an extraordinary ceramic ensemble which was handmade: two tiny cups with trivets from clay and a small pot. It seems that this pottery ensemble was made for or by a child as toys. During this last phase the building was used only as an open courtyard maybe as a sheepcote for animals. In this case the racks served as feeding ground for animals.

Our investigations at Azatan showed, that during the Late Bronze Age/ Early Iron Age the fortress maybe only as a kind of refuge fort was erected. Till now we can't identify any contemporaneous residential area inside the walls of the forteresse. Later on - during or shortly before the rise of the Urartian Empire- huge settlement at the western hill was constructed. This settlement was abandoned- maybe due to the pressure of the Urartians. From 6th to the beginning of the 4th c. BC there was silence over Azatan. Only a few poor huts- we excavated at 2011 at the plain north of the forteresse- could belong to the period. With the rise of the Achaemenid Empire we find impacts of the Achaemenid culture at Azatan. It seems that the upper class of Azatan tried to adopt the lifestyle of the conquerors. After the fall of the Empire around the end of the Hellenistic time- it seems the settlement of Azatan was nearly abandoned.

**Նինա ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Կենդանաբանության և հիդրոէկոլոգիայի գիտական կենտրոն,  
 ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության ինստիտուտ (Երևան)  
 էլ. փոստ՝ ninna\_man@yahoo.com

**ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԻ  
 ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԸ**

Աշխատանքում ներկայացվում են Կենդանաբանության և հիդրոէկոլոգիայի գիտական կենտրոնի ֆոնդերում պահվող, Շիրակի տարածաշրջանին վերաբերող նյութերի ուսումնասիրության արդյունքները: Հնագույն բնակավայրերի ու թաղումների պեղումներից հայտնաբերված կենդանիների ոսկորների մնացորդների տեսական ուսումնասիրությունը փաստում է վայրի և ընտանի կաթնասունների առկայությունը: Ընդհանուր առմամբ, ուսումնասիրվել է տասներկու հնավայրերի (բնակավայր, դամբարան) պեղումներից հայտնաբերված վայրի և ընտանի կենդանիների 19 տարբեր տեսակների գրեթե 50 հազար ոսկոր:

Կենդանաբանական բազմազան նյութերում առանձնացվել են վայրի կենդանիների՝ գայլի, աղվեսի, կուղբի, կզաքիսի, խայտաքիսի, փոքրուղի, կուլանի, վարազի, եղջերուի, նապաստակի, ջեյրանի, մուֆլոնի գանգի և կմախքի մնացորդներ: Ընտանի կենդանիները ներկայացված են հիմնական բոլոր տեսակներով՝ ցուլ, ոչխար, այծ, ձի, խոզ, շուն:

Ոսկրային մնացորդներից դատելով՝ պեղված նյութի մեջ գերակշռում են խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկորները, որոնք կազմել են ընդհանուրի 60%-ը: Այծի և ոչխարի ոսկորները միջին հաշվով կազմել են շուրջ 36%, ընդ որում, այծերի ոսկորներն ավելի քիչ էին: Ոչխարների ոսկորների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեծ մասը պատկանում է երիտասարդ կենդանիների, որոնք սպանվել են վաղ տարիքում:

Դատելով ոսկորների քանակից՝ բնակչության հիմնական սնունդը կազմված է եղել տավարի (60-70%) և ոչխարի (30-40%) մսից:

**Нина МАНАСЕРЯН (Армения)**

Научный центр зоологии и гидроэкологии, Институт зоологии НАН РА (Ереван)  
 e-mail: ninna\_man@yahoo.com

**ОСТАТКИ ЖИВОТНЫХ ИЗ ПОСЕЛЕНИЙ И ЗАХОРОНЕНИЙ  
 ШИРАКСКОЙ ОБЛАСТИ**

В работе представлены результаты исследования остеологического материала из раскопок археологических памятников Ширакской области Армении, хранящегося в кол-

лекционных фондах Института зоологии, Научного центра зоологии и гидроэкологии. Характеристика видового состава остатков костей животных из раскопок древних поселений и захоронений показала наличие диких и домашних млекопитающих. В общей сложности из раскопок 10 памятников (поселений и погребений) было определено более 50 тысяч костей, происходящих от 19 различных видов домашних и диких животных.

В разнообразном фаунистическом материале были определены фрагменты черепа и посткраниального скелета диких видов, таких как: волк, лисица, бобр, каменная куница, перевязка, барсук, кулан, кабан, олень, косуля, джейран, муфлон, безоаровый козел. Количество костных остатков диких животных сравнительно невелико. В основном это промысловые звери – копытные и хищные. Остатки хищных составляют значительный процент от всех промысловых видов (*Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Martes foina*, *Meles meles*). Копытные, за исключением оленей (*Cervus elaphus*), представлены единичными экземплярами (*Capreolus capreolus*, *Ovis orientalis*, *Capra aegagrus*, *Sus scrofa*).

В качестве дополнения следует отметить, что в материалах из памятника Шираван, были отмечены остатки джейрана (*Gazella subgutturosa*), являясь свидетельством обитания этого вида на территории Ширака. Последняя находка (фрагмент стержня рога) была обнаружена в средневековом памятнике Катнахпюр (на границе с Ширакской областью). Позднее, под влиянием охоты, с развитием скотоводства, а также других факторов, связанных с деятельностью человека, джейран в пределах Армении исчез полностью (Манасерян 1991, Manaserian 1997).

Домашние животные представлены всеми основными видами: бык домашний, овца, коза, (крупный и мелкий рогатый скот), лошадь, свинья и собака.

Судя по фаунистическому материалу, во всех памятниках преобладали остатки крупного рогатого скота, составляющие 60% от общего количества исследованных костей. Кости овец и коз составляли в среднем 36%. Учитывая плохую сохранность материала, обусловленную разрушением костей при использовании мяса животных в пищу, некоторые элементы посткраниального скелета овец и коз рассматривались под рубрикой «мелкий рогатый скот». Большинство идентифицированных костей овец принадлежали молодым животным, убитыми в раннем возрасте. Единичные стержни рогов коз имели положительное скручивание, характерное для домашних форм.

Кости лошадей принадлежали взрослым особям. Среди лошадей из раскопок Ширавана были выделены полутонконогие крупные лошади, ростом в холке 144-152 см.

Судя по предполагаемой живой массе хозяйства, основной корм населения состоял из говядины (60-70%) и баранины (30-40%).

**Nina MANASERYAN (Armenia)**Scientific Center of Zoology and Hydroecology NAS RA,  
Institute of Zoology NAS RA (Yerevan)  
e-mail: ninna\_man@yahoo.com**ANIMAL REMAINS FROM SETTLEMENTS AND BURIALS  
FROM THE PROVINCE OF SHIRAK**

The paper presents the results of the study of osteological material from the excavations of archaeological sites from the Shirak region of Armenia, stored in the collection funds of the Institute of Zoology, the scientific center of Zoology and Hydrobiology.

Characteristics of the species composition of animal bone remains are from the excavations of ancient settlements and burials. These showed the presence of wild and domestic mammals.

In total, from the excavations of 10 monuments (settlements and burials), 50 thousand bones were identified, originating from 19 different species of domestic and wild animals.

Fragments of the skull and remains of skeletons of wild species such as *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Martes foina*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Ovis orientalis*, *Cazella subgutturosa*, *Equus hemionus*, *Capreolus capreolus*, *Meles meles*, *Vormela peregusna*, *Castor fiber* were identified in a variety of faunal material. Domestic animals are represented by all main species, such as cattle, horse, sheep, goat, pig and dog.

Judging by the bone remains, the materials from the excavations are mostly the remains of cattle, taking up 60% of the total number of examined bones. The bones of sheep and goats altogether were 36%. Most of the sheep bones belonged to very young animals killed at an early age. Goat bones are less numerous. Judging by the animal bones, the main food of the population consisted of beef (60-70%) and mutton (30-40%).

**Հայկ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ hmelik-adamyam@mail.ru

**Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ smuseum@web.am

**ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԴԱՎԻԹ ՉԻՍԼՅԱՆԻ (ՉԻՍԼԻԵՎ) ԱՎԱՆԴԸ ԱՐԹԻՎ ՏՈՒՖԻ  
ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՀՈՉԱԿՄԱՆ ՄԵՋ**

Հայ հանրահայտ ճարտարապետ և ինժեներ Դավիթ Գևորգի Չիսլյանը (Չիսլին) ծնվել է 1879 թվականին Նոր Նախիջևանում: Տեղի ռեալական դպրոցն ավարտելուց հետո սովորում է Մանկու Պետերբուրգի քաղաքացիական ինժեներների ինստիտու-

տում, այնուհետև Ռիզայի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում: Ավարտելով ստանում է ճարտարապետ-ինժեների որակավորում: 1910-1926 թվականներին աշխատում է Թիֆլիսում: Լենինականի 1926թ. երկրաշարժից հետո նրան հրավիրում են Հայաստան և մինչև 1934թ. որպես գլխավոր ճարտարապետ ղեկավարում է Լենինականի վերականգնման արվեստանոցը: 1934-1941 թվականներին Դ. Չիսյանը՝ որպես գլխավոր ճարտարապետ, զբաղեցնում է Սոչի-Մացեսոյան խմբի տնօրենի տեղակալի պաշտոնը, այնուհետև տեղափոխվում է Մոսկվա և անցնում ստեղծագործական աշխատանքի:

Դեռևս 1914 թվականին՝ Արթիկի շրջանի հայկական միջնադարյան եկեղեցական կոթողներն ուսումնասիրելիս և չափագրելիս (Արթիկի մեծ և փոքր եկեղեցիներ, Լմբատավանք, Պեմզաշենի եկեղեցի, Հառիճավանք և այլն), Չիսյանը տպավորվում է ծովի մակերևույթից 2000մ բարձրություն ունեցող այդ տուֆակերտ կառույցների շինարարության համար օգտագործված տուֆերի հրաշալի պահպանվածությամբ:

Հենվելով Արթիկի տուֆերի ինժեներատեխնիկական հատկությունների և սեփական փորձարարական ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա՝ 1924թ. Չիսյանը Արթիկի տուֆի լայնածավալ արդյունահանման և շինարարությունում օգտագործման առաջարկություն է ներկայացնում Հայաստանի ժողտնտխորի: Նա մանրամասն տնտեսական հաշվարկներով հիմնավորում է, որ նույնիսկ երկաթգծով Մոսկվա տեղափոխման ծախսերի դեպքում այն ավելի էժան է, քան տեղական աղյուսը: Միայն 1927 թվականին Անդրֆեդերացիայի ժողտնտխորիի նախագահի տեղակալ Սարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան) շնորհիվ Չիսյանին հանձնարարվեց նախագծել և Արթիկի տուֆից կառուցել միահարկ փորձնական-ցուցադրական տուն, որն իրականացվեց նույն տարում Գյումրիում: Դա 20-րդ դարում Արթիկի տուֆից կառուցված առաջին տունն էր Հայաստանում:

Նույն 1927թ. Չիսյանի նախաձեռնությամբ ՄՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի երկրաբանների, իսկ 1928թ. Կիրառական միներալոգիայի ինստիտուտի մասնագետների կողմից իրականացվում են Արթիկի տարածաշրջանի տուֆերի հանքավայրերի հետախուզման և ուսումնասիրության լայնածավալ աշխատանքներ: Արդեն 1928թ. ստեղծվում է տարեկան 0,25 միլիոն խորանարդ մետր արդյունահանման հզորությամբ «Արթիկ-տուֆ» ձեռնարկությունը:

Հայաստանից դուրս Դ. Չիսյանի կողմից նախագծվում և Արթիկի տուֆից կառուցվում են բնակելի և հասարակական շենքեր Սոչիում, Մոսկվայում: Արթիկի տուֆը՝ որպես շինարարական քար, օգտագործվում է Դնեպրի և Մինգիչաուրի հեկերում, Էսենտուկիում, Սուխումիում, Բաթումիում, Գագրայում, Օդեսայում, Խարկովում, Կրասնոդարում, Բաքվում և այլն: Նոր Ուրենգոյում վարդագույն տուֆից կառուցվում են տասնյակ բազմաբնակարան շենքեր:

Վարդագույն տուֆն օգտագործվում է նաև երեսապատման համար: Մոսկվայում այն օգտագործել է ֆրանսիացի մեծ ճարտարապետ Կորբյուզեն: Նյու Յորքում ՄԱԿ-ի շտաբ-բնակարանը ևս կառուցվել է այդ տուֆով:

Դավիթ Չիսլյանը մահացել է 1970թ. Մոսկվայում և թաղված է Մոսկվայի «Վազանկովսկի» հայկական գերեզմանոցում:

**Гайк МЕЛИК-АДАМЯН (Армения)**

Институт геологии НАН РА (Ереван)

e-mail: hmelik-adamyam@mail.ru

**Амазасп ХАЧАТРЯН (Армения)**

Центр арменоведческих исследований Ширака НАН РА (Гюмри)

e-mail: smuseum@web.am

## **ВКЛАД АРХИТЕКТОРА ДАВИДА ЧИСЛЯНА (ЧИСЛИЕВА) В ИСПОЛЬЗОВАНИИ И ПРОПАГАНДЫ АРТИК ТУФА**

Выдающийся армянский архитектор и инженер, член Союза архитекторов Давид Георгиевич Числян (Числиев) родился 04.10.1879г. в армянонаселенном городе Нор-Нахичеван (ныне в черте г. Ростов-на-Дону, РФ). После окончания местной реальной школы он сначала поступает в Санкт-Петербургский институт гражданских инженеров, затем в Рижский политехнический институт, получив по окончании диплом инженера-архитектора. С 1910 по 1926 гг. работал в Тбилиси, с 1921-1926гг. занимал должность замдиректора Тифлисского комитета госсооружений, а после 7-8-балльного землетрясения 22 октября 1926г. в Ленинкане (магнитуда 5,7) (Բաբաջանի, 2006) его приглашают в Армению, и до 1934г. он работает главным архитектором мастерской по восстановлению г. Ленинкане. В 1934-1941гг. он занимает должность главного архитектора и заместителя директора Сочи-Мацестовской группы, после чего переезжает в Москву и занимается творческой работой (Ацагорцян, Тарахчян, 1972; Տրախչյան, 2000).

Еще в 1914г. тщательно исследовав и замерив архитектурные детали ранне-средневековых армянских церковных сооружений Артикаского района, а именно, Большую и Малую Артикаские церкви (V-VIIвв.), Пемзашенскую церковь в 4км ЮЗ Артика (XIв.) и знаменитый Аричский монастырский комплекс церкви Св. Григория (VII-XIIIвв.), на абсолютной высоте 2000м, Д.Числиев поразила почти превосходной сохранности армянского туфа, использованного в этих сооружениях. Надо отметить, что детальные замеры этих сооружений, приведенные в книге Д.Г.Числиева «Армянские строительные туфовые лавы и конструкции из них» (Москва, 1932), в силу разных причин впоследствии не были использованы исследователями истории архитектуры (Վ.Հարությունյան, 1992; Հ.Եղիազարյան, 1975; О.Х.Халпахчян, 1980 и др.). Кроме плодотворной деятельности по проектированию и строительству прежде всего сейсмостойких сооружений в городе, ленинканский период творчества архитектора-патриота (конец 1926-1934гг.) ознаменовался бурной и упорной работой по продвижению именно розово-фиолетового туфа из Артика. Уже в 1924гг., на основании результатов собственных инженерно-технических экспериментальных исследований, он внес предложение в ВСНХ Армении о широком использовании артикаского туфа ввиду его высоких физико-механических свойств: гигроскопичности, огнеупорности, моро-



зостойкости, стойкости к выветриванию, сопротивляемости к сжатию, а также относительной дешевизны. Его подробные экономические расчеты показали, что даже с учетом расходов по ж/д транспортировке арктический туф, к примеру, в Москве, обходился дешевле, чем местный кирпич (Числиев, 1932). Его тщетные попытки заинтересовать акционерное общество “Стандарт” в Тбилиси в 1925г. также не увенчались успехом. Только в 1927г., благодаря поддержке зампред. Совнаркома ЗСФСР С.Л.Лукашина (Саркиса Срапионяна), Д.Числиеву было поручено проектирование и постройка опытно-показательного одноэтажного дома, осуществленное в том же году сухим способом без раствора, с применением гвоздей (Числиев, 1932; Ацагорцян, Тарахчян, 1972). Это была первая постройка из арктического туфа XXв. как в Гюмри, так и в Армении в целом.

В XIXв. арктический туф использовался только в Арктике: при постройке жили домов А.Бичахчяна (1883) и Г.Диланяна (1899) (Ацагорцян, 1959). В том же 1927г. по инициативе Д.Числиева геологом АН СССР, проф.П.И.Лебедевым и Б.В.Залесским были исследованы туфовые месторождения в приарктическом районе, а в 1928г. Институтом прикладной минералогии под руководством горинженера А.А.Иванчин-Писарева были развернуты широкомасштабные научно-изыскательские работы. Уже в июне 1928г., при его личном участии было открыто предприятие “Арктик-туф”, и в Париже в проектное бюро “Текна”, при участии специалистов стройкомитета ВСНХ СССР был составлен эскизный проект предприятия “Арктик-туф” с предполагаемой механизированной мощностью 0,25 млн м<sup>3</sup> туфа в год. (Ацагорцян, Тарахчян, 1972; Иванчин-Писарев, 1930).

Вне Армении Д.Числиевым из арктического туфа были спроектированы ресторан на горе Ахун в Сочи (1934) и семиэтажный дом 27 на Гоголевском бульваре в Москве (1933), в котором он прожил до конца своей жизни (январь 1970г, похоронен на Ваганьковском армянском кладбище, Москва). Таким образом, благодаря усилиям архитектора, арктик-туф очень широко стал применяться как в Армении, где из него построены и облицованы около половины зданий жилфонда Республики, так и далеко за ее пределами. Туф применялся при строительстве ДнепроГЭСа, МингечаурГЭСа, в Ессентуках, Сухуми, Батуми, Гагре, Киеве, Одессе, Харькове, Краснодаре и Баку (Секоян, 1987; Ацагорцян, Тарахчян, 1972). В Новом Уренгое, газовой столице России, на ул. Дружбы народов в 1979-1981гг. из этого розового камня построены более десятка многоквартирных домов, где туфы выдержали экстремальную температуру -45-51<sup>0</sup>.

Как облицовочный материал арктический туф использовался также в творчестве всемирно известного архитектора Ла Корбюзье в Москве (здание Центросоюза на ул. Мясницкой, 39) и в Нью-Йорке (торцовая облицовка 39-этажной штаб-квартиры ООН). Кроме того, в Москве из него также построены и облицованы здание Московского института стали сплавов (корпус К), административное 6-этажное здание Дома книги в Орликовом переулке, некоторые жилые корпуса МГУ на Ленинских горах и т.д. (Лебединский, Кириченко, 1989). Всего за 1928-1988гг. из разных месторождений арктического района было добыто около 19 млн м<sup>3</sup> этого ценного сырья, что равносильно приibl. 9,5 млрд стандартных кирпичей. Запасы арктик-туфа практически неисчерпаемы: на 01.01.1980 утвержденные запасы составляют 176,15 млн м<sup>3</sup>, а прогнозные геологические запасы - приibl. 250 млн м<sup>3</sup> (Мелкумян, 1989).

**Hayk MELIK-ADAMYAN (Armenia)**

Institute of Geological Sciences of NAS RA (Yerevan)

**Hamazasp KHACHATRYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail: smuseum@web.am

**THE CONTRIBUTION OF ARCHITECT DAVID CHISLYAN (CHISLIEV)  
IN ARTIK TUFF PROMOTION AND USAGE**

The paper considers a great contribution of David Chislyan (Chisliev), an outstanding Armenian engineer and architect (04.10.1879 Rostov-on-Don, Russia – Jan.1970, buried in the Armenian cemetery, Moscow) in promotion of Artik tuff. In 1926-1934 he was Chief architect of reconstruction of Leninakan (now Gyumri, Armenia) destroyed by a devastating earthquake in October 22, 1926. Due to his efforts in 1927-1928 an expedition was held to explore Artik mauve tuff mines, and in 1927 he designed the first one-storied building from this tuff in Leninakan, before that another type of tuff, so called black-and-red Yerevan-Leninakan tuff had been used in the town. In 1933 he designed a building from Artik tuff in Gogol Boulevard, Moscow. Further on, thanks to his continuous promotion, Artik tuff gained wide popularity worldwide, and it was used by world-famous architect Le Corbusier in stone-cladding of UN HQ building abutment, New York. Owing to its highly decorative and physical-mechanical features Artik tuff with its approx.250 mln m<sup>3</sup> predicted stores was widely used in construction and stone-cladding in Moscow, Rostov-on-Don, Krasnodar, Sochi and New Urengoy.

**Լևոն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ galstyan-1966@mail.ru

**ԼՃԱՇԵՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՄԲԱՆԱԴԱՇՏԸ**

Սույն աշխատանքի շարադրման գաղափարը առաջացավ Լճաշենի հայտնի դամբանադաշտի ուսումնասիրության ժամանակ, երբ հայտնի դարձավ, որ այդ ջրի ծածկույթի տակ գտնվող դամբանադաշտում թաղումները կատարվել էին մինչև մ.թ.ա. XIV դարի վերջ XIII դարի սկիզբը: Մեզ համար անհասկանալի էր Լճաշենի հիանալի մշակութային օջախի կտրուկ ավարտը: Խնդիրն այն է, որ մեր ձեռքի տակ արդեն եղած տվյալներով 1986 թ. Լճաշեն գյուղի տարածքում՝ Սևանա լճի ջրերի ծածկույթից գերծ մնացած մի փոքր թմբի վրա, գյուղի համար ամբուլատորիայի կառուցման ժամանակ

բացված հինգ դամբարաններից միայն մեկն էր բրոնզիդարյան, մյուսները երկաթիդարյաններ էին: Բացի այդ, մեզ արդեն հայտնի էր, որ մեծ թվով դամբարաններ են առկա Երևան-Գավառ հին ավտոմայրուղու աջ կողմում գտնվող քարակարկառների միջակայքում: Մակայն նշված տարածքի մասնակի ուսումնասիրությունները իրողություն դարձան 1997 թ. և հաջորդ տարիներին կատարած պեղումների միջոցով՝ նպատակ ունենալով ճշտելու Լճաշենի դամբանադաշտի տարածքային և ժամանակագրական սահմանները: 1997 թ. պեղումներ իրականացվեցին Լճաշեն գյուղից մոտ 1,5-2 կմ արևմուտք՝ Թուխմանուկ մատուռի մոտակայքում: Ուսումնասիրվեցին չորս փոքր քարարկղային, մ.թ.ա. XI-IX դարերով թվագրվող դամբարաններ: Սույն նպատակով 2005 թ. հայ-իտալական արշավախմբի շրջանակներում դամբանադաշտի ծայր արևելքում պեղվեցին մ.թ.ա. XI-IX դդ. թվագրվող ևս երեք դամբարաններ: Ուսումնասիրվող դամբարանադաշտում վերջին պեղումները կատարվեցին 2014 թ. Լճաշեն գյուղի հյուսիսարևմտյան եզրին գտնվող տան բակում, որը Վահան Մելիքյանին էր: Շինարարական աշխատանքների ժամանակ քանդված հիմնահողային դամբարանը ժամանակագրվում է միջին բրոնզի Թռեղք-վանաձորյան շրջավուլի միջին փուլով: Նույն ժամանակամիջոցում պեղվեց նաև մեկ այլ վաղբրոնզիդարյան ժամանակշրջանին պատկանող բնակատեղիում իջեցված երկաթիդարյան դամբարան:

Այս բոլորին ավելացնելով Լճաշենի ուսումնասիրված հայտնի դամբանադաշտի ժամանակագրական տվյալները (մ.թ.ա. IV հազ. կեսերից մինչև I հազ. կեսեր)՝ կարող ենք արձանագրել, որ 1,5-2 կմ քառակուսի հսկայածավալ տարածք զբաղեցնող Լճաշենի դամբանադաշտերում մ.թ.ա. IV հազ. կեսերին սկիզբ առած բրոնզ-երկաթիդարյան զարգացած, հիանալի մշակույթը հարատևել է մինչև մ.թ.ա. I հազ. կեսերը:

**Левон ПЕТРОСЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии, НАН РА  
e-mail: galstyan-1966@mail.ru

## **ВТОРОЙ НЕКРОПОЛЬ ЛЧАШЕНА**

Идея написания статьи появилась во время исследований известного, находящегося под водами озера Севан, некрополя Лчашена, когда выяснилось, что последние погребения тут проводились в конце XIV - начала XIII вв. Было непонятно резкое прекращение бытования прекрасного культурного очага. Дело в том, что у нас под рукой были данные полученные из раскопок 1986 года на территории села Лчашен. Во время постройки амбулатории, на небольшой возвышенности были раскопаны пять погребений, из которых только одно принадлежало к периоду бронзы, остальные относились к периоду железного века. Кроме того, нам уже было известно о наличии большого количества погребений в скалистой местности, на правой стороне бывшей автотрассы Ереван-Севан. Однако частичные иссле-

дования там стали возможны лишь в 1997 году и в течении последующих годов. Все это было направлено на выяснение временных и территориальных границ некрополя. В 1997 году примерно в 1.5-2 км к востоку от села Лчашен, в окрестностях часовни Тух Манук, были произведены раскопки четырех маленьких каменных ящиков, которые датировались XI-IX вв. до н. э. По тем же причинам в 2005 году, армяно-итальянской археологической экспедицией, на самом краю некрополя, были раскопаны еще три погребения датированные XI-IX вв. до н. э. Последние раскопки на территории Лчашенского некрополя были произведены в 2014 году, на северо-западной окраине села, во дворе сельчанина В. Меликяна. Поврежденное во время строительных работ ямное погребение было датировано средним этапом Триалети-ванадзорского периода среднебронзового века. В то же время было раскопано еще одно, впускное погребение раннежелезного периода на территории раннебронзового поселения.

Если добавить ко всему этому и хронологические данные, полученные во время исследований известного некрополя (с половины IVтыс. до н. э. до половины I тыс. д.н.э.), можно констатировать, что возникшая в половине IVтыс. до н. э. на огромном, занимавшем 1.5-2 км<sup>2</sup> Лчашенском некрополе, прекрасная, развитая культура периода бронзы-железа длилась до середины I тыс. до н.э.

**Levon PETROSYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

e-mail: galstyan-1966@mail.ru

## THE SECOND NECROPOLIS OF LCHASHEN

The idea of the paper appeared during the investigations of the famous necropolis of Lchashen which covered by the waters of Lake Sevan. The last burials were done here up to the end XIV and the beginning of the XIII cc. BC. and the discontinuation of such kind of the unique cultural site was difficult to understand. We had the data from the excavations of 1986 from the territory of Lchashen village, where during the construction of the ambulatory, on the small hill, five burials had been excavated. Among them only one belonged to the Bronze period, while another four to the period of Iron ages. Besides, we had information about the large quantity of the burials at the right side of the former road Yerevan-Sevan among the rocks. Though, the partial studies there were possible only in 1997 and during subsequent years.

All this was aimed at clarifying the chronological and territorial frames of the necropolis. In 1997, about 1.5–2 km to the east of the Lchashen village, in the vicinity of the Tuxh Manuk Chapel, excavations were carried out on four small cists dating back to the 11th and 9th centuries BC.

For the same reasons, in 2005, by the Armenian-Italian archaeological expedition, on the very edge of the necropolis, three more burials were excavated dated from the 11<sup>th</sup> to 9<sup>th</sup> centuries BC. The last excavations on the territory of the Lchashen necropolis were carried out in 2014, in the courtyard of the countryman V. Melikyan, in the northwestern edge of the village. The pit burial damaged during the modern construction works was dated to the middle stage of the

Trialeti-Vanadzor period of the Middle Bronze Age. At the same time, another inlet burial of the Early Iron Age period in the territory of the Early Bronze settlement was excavated.

If we add to all this the chronological data obtained during the studies of the famous necropolis which occupied 1.5-2 km<sup>2</sup> (from half of the IV to the half of I millennia BC.) we can say that a wonderful, developed culture of the Bronze-Iron period, that originated in middle of the IV millennia BC on the huge Lchashen necropolis territory, lasted until the middle of the 1st millennium BC.

### Բենիկ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ vbenik@yahoo.com

### ՄԱՐԴՈՒ ԱՃՅՈՒՆ ԶՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԴԱՄԲԱՆՆԵՐՆ ՈՒՇ ԲՐՈՆՋԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐՈՒՄ

Թաղման ձևերի և եղանակների ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն «անկանոն թաղումների» ուսումնասիրությունը (գերմ. Sonderbestattung, անգլ՝ deviant burials): Անկանոն թաղումները հնագիտական նորմատիվից շեղված այն թաղումներն են, որոնք մի դամբանադաշտի տարածքում փոքր թիվ են կազմում (Aspöck 2013): Հատուկ, անկանոն թաղումներից են մարդկու աճյուն չպարունակող թաղումները, որոնք ընդհանրացված ձևով հայտնի են հուշադամբան-«կենոտաֆ» (հուն. Kenotáphion, kenos-դատարկ և táphos-դամբան) անվամբ: Այն սահմանվում է որպես «թաղում, որտեղ թաղման կառույցը ձևաբանորեն համապատասխանում է տվյալ դամբանադաշտի թաղման կանոնին, սակայն չի պարունակում մարդու աճյունի մնացորդներ, ինչպես նաև վերջինիս խորհրդանշական փոխարինիչը» (Смирнов 1997, 176): Սակայն «հուշադամբան» բառերի միայն «դատարկ թաղում» իմաստը չի համապատասխանում հնագիտական իրականությանը, քանի որ դամբանի նախնական նկարագրության մեջ չունի չեզոքություն պատմահնագիտական վերացարկումների հանդեպ, հետևաբար «դատարկ թաղման» մեջ ինքնըստինքյան ներառվում է նաև մարդու աճյուն չպարունակող դամբանների այլ տեսակները ևս: Դրանցից են դամբաններում ծիսական հորերը, կից կառույցները, որոնք իրենց բնույթով գոհարաններ են, ինչպես նաև՝ կենդանիների ծիսական թաղումները: Այսինքն, ստացվում է մի իրավիճակ, երբ կենոտաֆ՝ «դատարկ թաղում» անունով բնութագրվում են ինչպես լրիվ դատարկ (առանց աճյունի և ուղեկցող գույքի) թաղումները, այնպես էլ՝ այն թաղումները, որտեղ բացակայում է միայն մարդու աճյունը: Այդ իմաստով, առաջարկում ենք այս տեսակի դամբանները կոչել

«մարդու աճյուն չպարունակող դամբաններ»՝ նկատի ունենալով միայն այն դամբանները, որտեղ առկա է գույքի որևէ տեսականի, փոխարենը բացակայում է մարդու աճյունը կամ դրա մնացորդները: Իսկ ամբողջապես դատարկ դամբանները կկոչվեն «դատարկ թաղումներ կամ «կենտոաֆներ»:

Մարդու աճյուն չպարունակող դամբանները դասակարգում ենք՝ I) մարդու աճյուն չպարունակող դամբաններ<sup>1</sup>, որտեղ առկա է ուղեկցող գույքի ստանդարտ տեսականի, I<sup>ա</sup>) դամբան, որտեղ թաղման սրահում առանց հատուկ առանձնացված դիրքի առկա են կենդանատեսակների ոսկորներ և ուղեկցող գույք, II) դամբան, որտեղ առկա է ծիսական բնույթի ուղեկցող գույքի տեսականի և կոնկրետ կենդանատեսակների ոսկորներ՝ հաճախ թաղման սրահում զբաղեցնելով կենտրոնական դիրք: Այս խմբի դամբանները պայմանականորեն կկոչվեն «սրբազան կենդանիների թաղումներ»<sup>2</sup>՝ նկատի ունենալով այն, որ այստեղ հատուկ դիրք է կարգավիճակ է հատկացված դրանց (Աղ. 1)

Հայաստանում քննվող խմբերի դամբաններ հայտնի են սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից, սակայն քանակական աննախադեպ աճ նկատվում է միայն սկսած վաղ երկաթի դարից: Առաջին խմբի դամբանները հայտնի են Հայաստանի ավելի քան 17 դամբանադաշտում: Առանձնահատուկ են երկրորդ տեսակի կառույցները, որտեղ փաստագրվել են կա՛մ կոնկրետ կենդանատեսակների (մանր և խոշոր եղջերավորների, շան, ձիու նն) ամբողջական մնացորդներ՝ զբաղեցնելով թաղման սրահում կենտրոնական դիրք (Լճաշեն, Գեղարոտ, Շիրակավան, Արթիկ և այլն), կա՛մ ուղեկցող գույքի այն տեսականին, որն առկա է ՈԻԲ առանձնաշնորհների դամբաններում, սակայն բացակայում է աճյունի մնացորդ, իսկ գոհաբերված կենդանիները ներկայացված են մի քանի ոսկորներով: Օրինակ, Գեղարոտի (Վարդաբլուրի) №2 դամբանախցի արևմտյան կողմում իրար թիկունքով դրված էին 8-12 ամսական ոչխարի երկու կմախք, որոնց գլուխները կտրված էին և դրված էին մարմնի վրա (Badalyan, Smith 2018, 13-14., Fig. 4): Ուղեկցող գույքը ներկայացված է ծիսական բնույթի տարբեր խեցանոթներով:

Քննվող դամբանի տեսակով պայմանավորված՝ հնարավոր է վերջիններիս սոցիալական մեկնաբանությունների մի քանի տարբերակներ.

<sup>1</sup> Այստեղ ուսումնասիրողը պետք է ցուցաբերի հատուկ զգուշություն՝ հաշվի առնելով այն, որ հաճախ պատահում են դամբաններ, որտեղ աճյունի մնացորդները բնական գործոնների պատճառով չեն պահպանվել, սակայն դատելով հողի գույնից, հետքից, իրերի դասավորությունից, ենթադրվում է աճյունի առկայությունը:

<sup>2</sup> «Սրբազան կենդանիներ» ընդունվում են այն կենդանիները, որոնք ունենին պաշտամունքային կամ ծիսական նշանակություն: Օրինակ, ցուլը (նան՝ եզը), որն օգտագործվում էր նաև երկրագործության մեջ, համարվում էր պաշտվող կենդանի և պատկերվում էր ինչպես արձանիկների, այնպես էլ՝ գոտիների պատկերագրության մեջ: Եղջերուն, որի պատկերները հանդիպում են ՄԲ և ՈԻԲ դարի խեցանոթների վրա (Ներքին Գետաշեն, Վերին Նավեր նն), ինչպես նաև՝ արձանադրոշների տեսքով (Լոռի Բերդ, Լճաշեն), սակայն եղջերուն որպես սրբազան կենդանի առկա է նաև Խանլարի №N149, 150 դամբաններում՝ մի դեպքում որպես ուղեկցող կենդանի, մյուս դեպքում՝ լծված քառանիվ սայլին: Гуммель 1992, 5-12.

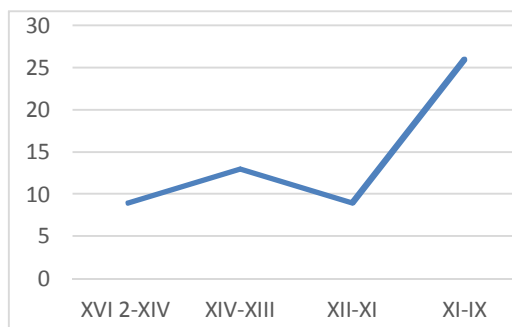
ա) դատարկ դամբանը կառուցվում էր այն պարագայում, երբ մահացածի աճյունը անհասանելի կամ կորսված էր (զինվորներ, գերիներ ևն): Այս խմբի դամբաններում (I-IV տեսակ) ուղեկցող գույքը հիմք է տալիս ենթադրել, որ խորհրդանշական թաղման ժամանակ պահպանվել է համայնականի սոցիալական այն կարգավիճակը, որ նա ուներ իր կենդանության օրոք:

բ) II խմբի դամբանները «Սրբազան կենդանիների» թաղումներն են, որոնք խորհրդանշում էին տվյալ համայնքի կամ վերնախավի հովանավոր աստվածությանը: Սակայն հայաստանյան նյութի ոչ ամբողջական հրատարակությունը, երբեմն նաև հնակենդանաբանական նյութի ուսումնասիրության բացակայությունը, դժվարեցնում են քննվող տեսակի դամբանների ամբողջական ուսումնասիրությունը:

**Աղյուսակ 1.** Հայաստանի ՈԻԲ-ՎԵ դամբանադաշտերում մարդու աճյուն չպարունակող դամբանների քանակային և տոկոսային բաշխվածությունը (n=1302)

Graveyard	n	Tombs without human remains					
		I		b			
-	-	n	%	n	%		
Lchashen	188			4	2.1		
Tsakhaland	28	12	42.9	-	-		
Shirakavan	68	4	6	4	6		
K'eti	22	3	13.6	-	-		
K'uchak	11	4	36.4	-	-		
Chechmanis	20	6	30.0	-	-		
Mastara	24	3	12.5	-	-		
Oshakan	55	4	7.3	-	-		
T'alın	88	13	14.7	-	-		
Aghtamir	28	10	35.7	-	-		
Art'ik	640	5	0.8	2	0.4		
Zeyamchai	130	90	70	-	-		
Total	1302	154	11.8	6	0.5		

**Աղյուսակ 2.** Առանց մարդկային աճյունների դամբանների քանակային փոփոխության կորը ՈԻԲ-ՎԵ դարաշրջանում (n=1302)



**Беник ВАРДАНЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)  
e-mail: vbenik@yahoo.com

## **ПОГРЕБЕНИЕ БЕЗ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ОСТАНКОВ В АРМЕНИИ В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА**

В изучении погребального обряда и способов обращения с трупами важное место занимают так называемые «беспорядочные захоронения» (немец. Sonderbestattung, англ. deviant burials). Это те захоронения, которые отклоняются от норматива погребального обряда всего некрополя и составляют его малую часть. Один из видов особых захоронений это кенотаф - символическое погребение (гр. kenotárhion, от kenos – пустой и tárhos – погребение). Смысл «пустая могила» не определяет весь смысловой спектр этого значения, то есть говоря о пустых могилах в их число автоматически включают и другие виды погребений без человеческих останков (поминальные и/или дополнительные сооружения, погребение животных и т.д.).

Ниже предлагается типология погребения без человеческих останков для закавказского региона: 1) Погребение, где отсутствует скелет человека, но обнаруживается стандартный сопровождающий материал. 1а) Погребение, где отсутствует скелет человека, но обнаруживается стандартный сопровождающий материал и останки животных без выделяемого положения в могиле. 2) Погребение, где центральное положение занимает скелет животного и обнаруживается инвентарь ритуального характера, либо животные представлены не целыми тушами, а отдельными частями. Первый вид известен в Армении начиная с III тыс. до н.э., но их численность резко возрастает только начиная с эпохи раннего железа. Второй вариант известен нам только в первой и второй фазе позднего бронзового века. Например, в кургане №2 Гехарота на полу лежали останки двух 8-12 - месячных баранов. Погребения без человеческих останков можно интерпретировать как поминальные сооружения, которые сделаны для тех общинников, тела которых не найдены или потеряны (солдаты, военнопленные и т.д.). Материал, сопровождавший эти погребения, как уже сказано, стандартный. Из этого можно сделать вывод, что статус умершего, имеющийся при жизни, сохранился даже в том случае, когда тело не погребено. Второй вариант изучаемых погребений можно отнести к числу захоронений священных животных или «жрецов», где в могилах были обнаружены разнообразные ритуальные керамические сосуды (курильницы, подставки, ящики и др.).



**Benik VARDANYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail: vbenik@yahoo.com

## **LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE TOMBS WITHOUT HUMAN REMAINS**

The study of the “Deviant burials” (Germ. Sonderbestattung) has a significant role in the observation of mortuary forms and methods. The deviant burials, obliqued from archaeological norms, make a small number in a mausoleum. Accordingly, the burials without human remains were famous as kenotapos. Tombs without human molds classified.

I) Tombs without human remains: there were available standard types of grave goods, Ia) Tomb building: some type of animals’ bones and grave goods were buried in burial hall. II) Tomb building, there were numerous grave goods and exact types of animal bones occupying central place in mortuary hall.

Tombs without human remains have been famous since III mellenium BC, though the quantitative grow had been noticed since early Iron ages. The first tombs found for its 17 graveyards in Armenia (tabl. 1). The skeleton of cattle occupies a central place in tomb, namely it was built just for those animals.

The second group of tombs dates back to Late Bronze ages, thus the first since early Iron ages (tabl. 2). According to the type of tombs, there are some versions of interpretations.

Empty tombs were built in the case when, the mold of dead person was not available or it was lost (sodiers, captives, etc). Concomitant property allows us to consider, that during burial times the community leader’s social status was maintained so that it had been during his lifetime. The II group of tombs had small amount. Those were categorized in the field of "Saint animals", which symbolized community or elite status. There were many ritual things in those tombs.

**Իրենա ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ irenkalantarian@mail.ru

**ԲԵՐԱՆԺԵ ՊԵՐԵԼԼՈ (Ֆրանսիա)**

Լիոնի համալսարան

e-mail: berenger.perellp@cnrs.fr

**ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ ԱՐՏԵՆԻԻ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՈՒՄ**

Արագածի հատկապես հարավարևմտյան փեշերին տեղակայված, առեղծվածային, հսկա կառույցների մնացորդների բացահայտումները և դրանց ուսումնասիրությունները տարիներ շարունակ իրականացվել են հայ-ֆրանսիական միացյալ արշավախմբի ուժերով: Մասնավորապես, Մերձավոր Արևելքում լավ հայտնի, այսպես կոչված, դարան-որսատեղիներն (ակադեմիական գրականության մեջ ընդունված է «Desert Kites» եզրը) առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում նկատվել էին երկրաբանական շրջայցների ժամանակ Ա. Կարախանյանի կողմից:

Կառույցների կիրառական նշանակությունը մինչ այժմ էլ քննարկման առարկա է, սակայն ընդունված տեսակետներից գիտական աշխարհում ավելի շուտ շրջանառվում են երկուսը՝ որսատեղիի և անասնապահության համար օգտագործվող տարածքի տեսակետները: Առաջինն ավելի ընդունված է, քանզի որոշ չափով հաստատում է ստանում ինչպե՛ս պեղումներից ստացված, այնպես էլ ազգագրական ու պատկերագրական տվյալների հիման վրա:

Առեղծվածային որսատեղիների ուսումնասիրության ընթացքում, դրանց հարևանությամբ նաև այլ կառույցների մնացորդներ ֆիքսվեցին, որոնք հետագայում նույնացվեցին Մերձավոր Արևելքում հայտնի՝ «Agglomerated Houses» անունը ստացած հուշարձանների հետ: Վերջիններս, այդ թվում և՛ «Անիվ բնակատեղիները» («Wheel Houses» or «Jellyfishes»), որպես դարան-որսատեղիներին ուղեկցող կառույցներ են դիտարկվում, սակայն նորից, ինչպես և «Քայթերի» պարագայում, դրանց ֆունկցիոնալ նշանակությունը մնում է չպարզված: Կառույցների ժամանակագրական սահմանները նույնպես խնդրահարույց են:

2011 թվականին՝ դարան-որսատեղիների բացահայտմանն ուղղված հերթական շրջայցի ժամանակ, Արտենի գյուղից ոչ հեռու ֆիքսվեց առաջին՝ քարաշար, պարփակող շրջանի մեջ առնված կառույցներից բաղկացած համալիր - բնակատեղին: Հաջորդ առավել հետաքրքրական հուշարձանը գտնվեց Քարակերտ գյուղի տարածքում, ի դեպ, համար 94 դարան-որսատեղիի հետ մեկտեղ, որի ճառագայթ - պատը կտրել անցել էր հուշարձանի կառույցներից մեկի միջով:

Արտենի-1 բնակատեղիի պեղումներն սկսվեցին 2015 թվականին հայ-ֆրանսիական համատեղ արշավախմբի կողմից: Հնագիտական աշխատանքների նախնական

արդյունքները հրատարակվել են<sup>1</sup>: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ կառույցներով համալիրը թվագրվում է մ.թ.ա. 15-13 դդ.: Ապա դրանից ներքև բացված շերտերից ստացված ռադիոմետրիկ տվյալները տալիս են միջին բրոնզիդարի սկզբին համապատասխանող թվագրություն (մ.թ.ա. 24-22 դդ.):

Հաջորդ տարիների ընթացքում (2016, 2017թթ.) բացված երկու նոր պեղամասերից (Tr B, C) ստացված հետաքրքիր տվյալների հիման վրա կարելի է խոսել Արտենիում միջին բրոնզիդարին պատկանող բնակատեղիի առկայության մասին:

**Ирена КАЛАНТАРЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: irenkalanitarian@mail.ru

**БЕРАНЖЕ ПЕРЕЛЮ (Франция)**

Лионский университет

e-mail: berenger.perellp@cnrs.fr

## АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ НА ПАМЯТНИКЕ АРТЕНИ

Обнаружение, а также исследования монументальных, загадочных сооружений на юго-западных склонах массива Арагац проводились на протяжении многих лет силами армяно-французской совместной экспедиции.

Весьма хорошо известные, в частности с Ближнего Востока строения, так называемые «Воздушные змеи», которые в академической литературе больше обозначаются термином «Desert Kites» на территории Республики Армения<sup>2</sup> впервые были обнаружены во время геологических поисковых работ А. Караханяном.

Функциональное значение этих сооружений пока что остается предметом дискуссий. Однако в научных кругах больше приняты два варианта. По первой версии сооружения использовались для охоты, как огромные западни, и по второй - для одомашнивания стад диких животных и скотоводства. Первая версия доминирует, поскольку, в большей мере подтверждается результатами раскопок, а также этнографическими и иконографическими данными. В процессе исследований данных сооружений по соседству были выявлены следы других строений, которые в дальнейшем были идентифицированы с памятниками, известными на Ближнем Востоке под названием «Агломерационные дома» или «Агломерационные ячейки» («Agglomerated houses» or «Agglomerated cells»). Эти комплексы, наряду с круглыми в плане поселениями другого типа, называемыми «Wheel Houses» or «Jellyfishes»,

<sup>1</sup>Irena Kalantaryan, Berengere Perello and Christine Chataigner. *New Insight into the Agglomerated Houses/Agglomerated Cells in Armenia: Arteni, Aragats Massif, Bridging Times and Spaces*, Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E.Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, edited by Pavel S. Avetisyan, Yervand H. Grekyan, Archaeopress Archaeology, Archaeopress Publishing LTD, Oxford 2017, pp. 183-201 Archaeopress, Oxford, 2017, pp.183-201.

<sup>2</sup> В Закавказье данные сооружения обнаружены только на территории Республики Армения.

обычно бывают расположены неподалеку от «Воздушных змей» и ассоциируются как сооружения-спутники. Однако и здесь их функциональное значение остается неясным. Хронологические рамки данных памятников пока что тоже остаются под вопросом.

В 2011 году, во время очередных изысканий, недалеко от села Артени был зафиксирован первый памятник агломерационного типа, где примыкающие друг к другу строения были окружены каменной стеной по всей внешней периферии.

Еще один интересный памятник такого же типа, вместе с «кайтом» N94, был зафиксирован на территории села Каракерт, где длинная стена-антенна «Воздушного змея» прорезала расположенные снизу сооружения.

Археологические раскопки памятника Артени-1, которые проводились армяно-французской экспедицией, начались в 2015 году. Предварительные результаты исследования этого сезона опубликованы<sup>1</sup>. По данным, полученным в ходе работ, стало известно, что комплекс сооружений бытовал на протяжении 15-13 вв. до н.э. По результатам радиометрических данных ниже расположенные слои датируются начальным периодом средне бронзового века (24-22 вв. до н.э.).

Раскопки последующих годов (2016, 2017гг.), новых траншей (Tr. B,C), показали наличие следов поселения периода средней бронзы на территории памятника Артени.

**Irena KALANTARIAN(Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: irenkalandarian@mail.ru

**BERENGERE PERELLO (France)**

University of Lyon

e-mail: berenger.perello@cnrs.fr

## ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF ARTENI SITE

The discovery, as well as studies of monumental, mysterious structures on the southwestern slopes of the Aragats massif were carried out for many years by the forces of the Armenian-French joint expedition.

Very well-known structures, in particular in the Middle East, the so-called “Kites”, which are in the academic literature more designated by the term “Desert Kites” in the territory of the Republic of Armenia were first discovered during the geological prospecting by A. Karakhanyan (IGN NAS RA). The functional purpose of these structures is still at the stage of discussion. However, among the scientists there are two main hypothesis. Of these, according to the first version, the structures were used for hunting purpose as huge traps, and the second, giving the idea

<sup>1</sup> *Irena Kalantaryan, Berengere Perello and Christine Chataigner. New Insight into the Agglomerated Houses/Agglomerated Cells in Armenia : Arteni, Aragats Massif, Bridging Times and Spaces, Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, edited by Pavel S. Avetisyan, Yervand H. Grekyan, Archaeopress Archaeology, Archaeopress Publishing LTD, Oxford 2017, pp. 183-201 Archaeopress, Oxford, 2017, pp.183-201.*

of an alternative function of the kites , that consider that these structures could have had a pastoral use and served for husbandry of semi-domesticated animals or for the herding of domesticated animals. The first version dominates, since it is largely confirmed by the results of the excavations, as well as by ethnographic and iconographic data.

During the process of examination of these mystical structures, traces of other buildings were revealed not so very far, and which were later identified with monuments known in the Middle East, called “Agglomerated houses” or “Agglomerated cells” . These complexes, along with circular in the plan settlements of another type called “Wheel Houses” or “Jellyfishes” are usually located near the “Kites” and are associated as satellite to these structures. However, in this case their functional significance remains unclear also. The chronological framework of these monuments is also questionable and needs more data.

In 2011, during the regular survey, not far from the Arteni village, the first agglomeration type monument was fixed, where the adjacent structures were surrounded by a stone wall along the entire outer periphery.

Another similar monument was recorded in the vicinity of the village of Karakert, where the long wall-antenna of Kite no 94 cuts through the agglomerated cells. This latter pre-dates the kite.

The archaeological excavations of the Arteni-1 monument, which were carried out by the Armenian-French expedition, began in 2015. The preliminary results of this season's research are published<sup>1</sup>. According to the data obtained during the work, it became known that the complex of structures existed throughout the 15-13 centuries. BC. According to the results of radiometric data, the lower layers are dated to the beginning of the Middle Bronze Age (24-22 centuries BC).

Interesting data obtained during the excavations of subsequent years (2016, 2017), from new trenches (B C), showed the presence of the Middle Bronze period settlement on the territory of Arteni.

---

<sup>1</sup>*Irena Kalantaryan, Berengere Perello and Christine Chataigner. New Insight into the Agglomerated Houses/Agglomerated Cells in Armenia : Arteni, Aragats Massif, Bridging Times and Spaces, Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E.Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, edited by Pavel S. Avetisyan, Yervand H. Grekyan, Archaeopress Archaeology, Archaeopress Publishing LTD, Oxford 2017, pp. 183-201 Archaeopress, Oxford, 2017, pp.183-201.*

Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, Ժ Ո Ղ Ո Վ Ը Դ Դ Ա Գ Ը Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն  
HISTORY, DEMOGRAPHICS

Նինետա ԱՆԱՄՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ ninettadamyanyan@gmail.com

**ԿՀԲԸ-Ի ԵՎ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1915–1917 ԹԹ.)**

Առաջին աշխարհամարտի տարիները հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենածանր շրջաններից է: Պատերազմի առաջին օրերին ռուսական Կովկասյան բանակի անհաջողությունները մեծ խուճապ առաջացրին՝ ստիպելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց անցնել Այսրկովկասի առավել ապահով շրջաններ:

Գաղթականներին տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերելու նպատակով պատերազմի տարիներին ստեղծվեցին բազմաթիվ գաղթականական կոմիտեներ: Դեռևս 1881թ. ստեղծված Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը (այսուհետ՝ ԿՀԲԸ), գաղթականներին և պատերազմից տուժածներին աջակցելու նպատակով, վերակառուցվում է ռազմաքաղաքական խնդիրներին համապատասխան: Ի թիվս հայկական և ռուսական հասարակական-բարեգործական այլևայլ կազմակերպությունների, արևմտահայ գաղթականությանը մարդասիրական օգնություն էին ցուցաբերում նաև արտասահմանյան զանազան ընկերություններ:

Սույն ժամանակաշրջանում և դրանից հետո Մեծ Բրիտանիայում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հայանպաստ մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից մի քանիսը հիմնվել էին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, իսկ մյուսներն իրենց գործունեությունը ծավալեցին պատերազմի ընթացքում:

Պատերազմի տարիներին ստեղծված բրիտանական ընկերություններից էին Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը (“Armenian Red Cross and Refugees Fund”), կամ, ինչպես հաճախ անվանել են, Միսս Ռոբինզոնի կոմիտեն, Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդը (“Armenian Refugees (Lord Mayor's Fund)”) և Հայ որբեր ֆոնդը (“Armenian Orphanes Fund”): Նշված ընկերությունների հիմնական նպատակը Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում որբանոցներ, սննդակայաններ հիմնելը, հայ գաղթականներին դեղորայք մատակարարելը, ինչպես նաև մարդասիրական այլ աշխատանքներ իրականացնելն էր: Նրանց աջակցությամբ գաղթականների համար արհեստանոցներ էին ստեղծվել Թիֆլիսում, Երևանում, Իզդիրում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում և այլ վայրերում:

Հիշարժան է հատկապես ԿՀԲԸ-ի օժանդակությամբ և բրիտանացի բարերար Է. Ռոբինզոնի ֆինանսական աջակցությամբ (41412 ռուբլի) 1917 թ. հունվարի 17-ին Ալեք-

սանդրապոլում 40 սասունցի որբերի համար հիմնված որբանոցը: Հետագա համագործակցության արդյունքում նույն թվականի հուլիսին Է. Ռոբինզոնը 2125 ռուբլի է ուղարկում վանեցի կանանց կազմակերպած ձեռագործի արհեստանոցի գործարկման համար: Բրիտանացի բարերարի տրամադրած ֆինանսական աջակցության շնորհիվ Դիլիջանում գործող որբերի և գաղթականների արհեստանոցը բարեկարգվեց և մեծ ճանաչում ձեռք բերեց:

ԿՀԲԸ-ի և Բրիտանական հասարակական ընկերությունների համագործակցության արդյունավետության մասին վկայում են արխիվային վավերագրերը և ժամանակի մամուլը:

**Нинета АДАМЯН (Армения)**

**Институт истории НАН РА (Ереван)**

e-mail: ninettadamyam@gmail.com

### **ИЗ ИСТОРИИ СОТРУДНИЧЕСТВА КАБО И БРИТАНСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ (1915–1917 гг.)**

Годы Первой мировой войны – один из самых тяжелых периодов многовековой истории армянского народа. Неудачи российской Кавказской армии в первые дни войны вызвали большую панику, заставив десятки тысяч людей перебраться в наиболее безопасные районы Закавказья. В целях оказания помощи беженцам в годы войны были созданы многочисленные комитеты. Основанное еще в 1881г. Кавказское армянское благотворительное общество (далее – КАБО) реконструированное в соответствии с нуждами военно-политической ситуации, оказывало всестороннюю помощь беженцам и пострадавшим от войны.

В числе других благотворительных армянских и российских общественных организаций гуманитарную помощь западноармянским беженцам предоставляли также различные зарубежные общественные организации.

В данный период в Великобритании развернули активную деятельность ряд проармянских организаций. Одни из этих организаций были основаны до Первой мировой войны, а другие – в ходе войны.

Британскими компаниями, созданными в годы войны, были армянский фонд Красного Креста и беженцев (Armenian Red Cross and Refugees Fund), или, как его часто называли, комитет Мисс Робинзон, фонд армянских беженцев (“Armenian Refugees (Lord Mayor’s Fund)”) и Фонд армянских сирот (“Armenian Orphanes Fund”).

Основной целью указанных общественных организаций было создание приютов, пунктов общественного питания в Западной и Восточной Армении, поставка лекарств армянским беженцам, а также осуществление других гуманитарных работ.

С помощью британских общественных организаций для беженцев были созданы мастерские в Тифлисе, Ереване, Игдыре, Нор Баязете, Дилижане и других местах.

При содействии КАБО и финансовой поддержке Эмили Робинзон (41412 рублей) 17 января 1917 г. в Александрополе был создан детский дом для 40 сасунских сирот. В резуль-

тате дальнейшего сотрудничества в июле того же года Э. Робинзон отправляет 2125 рублей для открытия мастерской, в которой должны были работать ванские женщины, занимавшиеся рукоделием.

Благодаря финансовой поддержке британских благотворителей в Дилижане была благоустроена мастерская для сирот и беженцев, которая завоевала большую популярность.

Об эффективности сотрудничества КАБО и британских общественных организаций свидетельствуют архивные документы и материалы периодической печати.

**Nineta ADAMYAN (Armenia)**  
**Institute of History NAS RA (Yerevan)**  
 e-mail: ninetadamyanyan@gmail.com

## **ON THE HISTORY OF COOPERATION BETWEEN CACS AND THE BRITISH PUBLIC ORGANIZATIONS (1915 – 1917)**

The years of World War I were one of the dire periods of the century-old history of the Armenian people. Poor performance of the Russian Caucasus Army in the first days of the war caused a great anxiety making tens of thousands of people to move to the safer areas of Transcaucasia. Multiple committees were established during the war to help the refugees. The Caucasian Armenian Charity Society, founded as early as 1881 (further CACS), restructured with regard to the needs of the military and political situation, rendered a substantial need to the refugees and the victims of war.

Among other Armenian and Russian public charity organizations the humanitarian help to the West-Armenian refugees was also rendered by various foreign public organizations.

In the mentioned period, a number of pro-Armenian institutions deployed vigorous activities. Some of those institutions had been established before WWI, others after the War.

The British companies started in the war years were Armenian Red Cross and Refugees Fund or, as it was often called, Miss Robinson Committee (Armenian Refugees (Lord Mayor's Fund)) and "Armenian Orphans Fund").

The principal objective of the mentioned public organizations was the establishment of hospices, food units in West and East Armenia, supplies of medicines to the Armenian refugees, as well as other humanitarian assignments.

The British public institutions helped create workshops in Tiflis, Yerevan, Igdir, Nor Bayazet, Dilijan, et al.

Facilitated by CACS and the financial support by Emily Robinson (41412 roubles), on the 17th January 1917 a children's home was established for 40 orphans of Sassun. In further cooperation, E. Robinson sent 2125 roubles for starting the workshop for the women of Van doing embroidery work.

Owing to the financial support of the British charity, a workshop was equipped in Dilijan for orphan and refugees, that very soon gained popularity.

Effectiveness of cooperation between CACS and the British public organizations is attested by archival documents and periodicals.



**Հովհաննես ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան),  
Երևանի պետական համալսարան  
Էլ. փոստ՝ Hovhannesaleqsanyan@ysu.am

**ՀԱՅԱԶԳԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ  
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

1989 թվականի Համամիութենական վերջին մարդահամարի տվյալներով, Միջին Ասիայի խորհրդային հանրապետություններում բնակվող հայության ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 111.111 մարդ, որից՝ Ուզբեկական ԽՍՀ-ում՝ 50.537 (ԽՍՀՄ հայության 1,1 %-ը), Թուրքմենական ԽՍՀ-ում՝ 31.829 (ԽՍՀՄ հայության 0,7 %), Ղազախական ԽՍՀ-ում՝ 19.119 (ԽՍՀՄ հայության 0,4 %-ը), Տաջիկական ԽՍՀ-ում՝ 5.651 և Կիրգիզական ԽՍՀ-ում՝ 3.975 մարդ:

Խորհրդային տարիներին Միջին Ասիայի միութենական հանրապետությունների հայ ազգաբնակչության թվաքանակը եռապատկվել էր: Հայության թվաքանակը ավելացել էր ինչպես բնական աճի, այնպես էլ տեղաշարժերի հաշվին՝ Ղրիմից, Հյուսիսային Կովկասից արտրված և այստեղ բնակություն հաստատած հազարավոր հայերի, Ղազախստանի խոպան հողերի յուրացման քաղաքականության արդյունքում բնակություն հաստատած հարյուրավոր հայ մասնագետների և աշխատողների՝ պայմանավորված հայության միջհանրապետական տեղաշարժերով՝ գլխավորապես Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից վերաբնակության արդյունքում: Բավական է նշել, որ միայն 1970–1984 թթ. ընթացքում միջինասիական հանրապետություններ բնակության են տեղափոխվել շուրջ 12 հազար հայեր, այդ թվում՝ Ղազախստան՝ 4,5 հզ, Ուզբեկստան՝ 4 հզ, Թուրքմենիա՝ 2 հզ, Տաջիկստան՝ 0,8 հզ, Կիրգիզիա՝ 0,5 հզ մարդ:

Միջին Ասիայի հայության դերակատարությունը ծանրակշիռ է եղել այդ հանրապետությունների հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, գիտական և մշակութային կյանքի ասպարեզներում, ուստիս պատահական չէ, որ այս հանրապետություններում իրենց գործունեությամբ մեծ հետք և բարի համբավ են թողել բազմաթիվ հայազգի կուսակցական և պետական գործիչներ: Այս հանրապետությունների կուսակցական և պետական կյանքում պատասխանատու պաշտոններ են զբաղեցրել և համապատասխան ոլորտներում նշանակալի ձեռքբերումներ են ապահովել տասնյակ հայազգի գործիչներ:

Այսպես, Ղազախական ԽՍՀ անվանի հայ գործիչների թվում էին 1933-1938 թթ. Ղազախական Երկրկումի, ապա Ղազախական ԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Լևոն Միրզոյանը (կնոջ՝ Ղազախստանի Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն Յուլյա Թևոսյանի հետ դարձել է ստալինյան բռնաճնշման զոհ), Ս. Խաչատուրովը (Ղազախստանի Պետպլանի նախագահի տեղակալ, իսկ 1962–1966 թթ. Կառավա-

րության նախագահի տեղակալ), Ա. Վարդանյանը (Ղազախստանի գունավոր մետալուրգիայի մինիստրի տեղակալ, 1966–1975 թթ. Ղազախստանի ԽՍՀ կառավարության նախագահի առաջին տեղակալ), Էրիկ Ղուկասովը (1978–1992 թթ. Ղազախստանի կառավարության ղեկավարի տեղակալ, ապա՝ Ղազախստանի Հանրապետության փոխվարչապետ): Ե. Եժիկով-Բաբախանովը (Մոնտաժային և հատուկ շինարարական աշխատանքների գծով մինիստր, իսկ 1990–1993 թթ. Ղազախստանի կառավարության ղեկավարի տեղակալ, փոխվարչապետ): Ղազախստանի ԽՍՀ գործադիր իշխանության մեջ երկարամյա աշխատանք են տարել Գապի մինիստրի տեղակալ Գ. Առաքելովը, Ավտոճանապարհների մինիստրի առաջին տեղակալ Մ. Տեր-Վարդանովը:

1940-ական թթ. Թուրքմենական ԽՍՀ կառավարության ղեկավարի տեղակալ էր Լ. Սևյանցը, իսկ Ա. Սահակյանը Պետպլանի նախագահն էր: 1953–1961 թթ. «Թուրքմեննավթ» միավորումը գլխավորել է Պ.Մռավյանը: Թուրքմենական ԽՍՀ-ում անվանի երկրաբան էր ակադեմիկոս Գ.Գաբրիելյանցը՝ տասնյակ տարիներ ղեկավարելով երկրաբանական հետազոտությունները նավթագազային պաշարների հայտնագործման ուղղությամբ: Գ.Գաբրիելյանցը երկար տարիներ Թուրքմենական ԽՍՀ կառավարությանը կից Երկրաբանության և ընդերքի պահպանության վարչության գլխավոր երկրաբանն էր, 1989–1991 թթ.՝ ԽՍՀՄ երկրաբանության մինիստրը:

Կիրգիզական ԽՍՀ փոքրաթիվ հայ համայնքը և այստեղ գործուղված, ապա հաստատված հայ մասնագետները ևս նկատելի դերակատարություն են ունեցել հանրապետության կյանքի տարբեր ասպարեզներում: Նրանց շարքում իրենց երկարամյա աշխատանքային գործունեությամբ աչքի են ընկել Գեորգի Բադրամովը՝ (1947–1953թթ. Կիրգիզիայի գյուղատնտեսության մինիստր, Վլադիմիր Պետրոսյանցը՝ 1963–1979 թթ. Կիրգիզիայի առողջապահության մինիստր, Գուրգեն Ջարիֆյանը՝ 1947–1950 թթ. Առևտրի մինիստրի տեղակալ և այլք:

Ուզբեկական ԽՍՀ-ում կուսակցական ու պետական գործունեության փայլուն ուղի են անցել Հ.Սահակովը (Ֆերգանայի մարզխորհրդի նախագահ, կառավարությանը կից ներգաղթյալների հատուկ բաժնի պետ), Հ.Գաբրիելյանցը (1965–1972թթ. Ուզբեկական ԽՍՀ կառավարության նախագահի տեղակալ), Գ. Սարկիսովը (Տաշքենտի քաղգործկոմի նախագահի տեղակալ) և այլք:

Տաջիկական ԽՍՀ-ում նույնպես ակնառու էր հայ անվանի գործիչների ներդրումը հանրապետության կյանքի տարբեր ոլորտներում: Հանրապետությունում ամենաբարձր պաշտոնը զբաղեցրած հայազգի գործիչը Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար, ստալինյան բռնությունների գոհ Սուրեն Շադունցն էր: Հետպատերազմյան տարիներին Տաջիկական ԽՍՀ Կազանովիչաբադի շրջկոմի առաջին քարտուղար, Լենինաբադի մարզկոմի քարտուղար, ապա Գյուղատնտեսության մինիստրի տեղակալ, Արտադրության և գյուղատնտեսական ապրանքների պահեստավորման մինիստր, իսկ 1960–1970-ական թթ. Մինիստրների Խորհրդի նախագահի տեղակալն էր Հ. Միրզայանցը: 1946–1948 թթ. Տաջիկական ԽՍՀ ներքին գործերի մինիստրի տեղակալն էր Գ. Մի-

քայելյանը: Հանրապետության Շաարտուզի շրջկոմի առաջին քարտուղարի, իսկ 1968–1978թթ. Տաջիկական ԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի գործերի կառավարչի տեղակալի պաշտոնն է զբաղեցրել Ս. Հարությունովը:

Բեղուն աշխատանքային ուղի է անցել Սամարղանդում ծնված Էդուարդ Միկիրտիչևը, որը Տաջիկական ԽՍՀ տարբեր շրջաններում զբաղեցրել է շրջկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոններ, իսկ 1982–1985 թթ. եղել է հանրապետության Շինարարության մինիստրը:

ԽՍՀՄ-ում «վերակառուցման» քաղաքականության ձախողմամբ, ազգային շարժումների ուժեղացմամբ, ազգամիջյան բախումներով, սոցիալ-տնտեսական վիճակի վատթարացմամբ և այլ պատճառներով պայմանավորված՝ միջինասիական հանրապետություններից տեղի ունեցավ հայության նկատելի արտահոսք, նրանց մի մասը հայրենադարձվեց Հայաստանի Հանրապետություն:

**Ованнес АЛЕКСАНИЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван),  
Ереванский государственный университет  
e-mail: Hovhannesaleqsanyan@ysu.am

## **АРМЯНЕ ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ В СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ**

По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года в советских республиках Средней Азии проживало 111.111 армян, из которых - 50 537 в Узбекской ССР (1,1 % армян в СССР), 31 829 - в Туркменской ССР (0,7 % армян в СССР), 19.119- в Казахской ССР (0,4 % армян в СССР), 5.651- в Таджикской ССР и 3.975- в Киргизской ССР.

Количество армян в регионе увеличилось за счет естественного прироста, в результате политики депортации армян из Крыма и Северного Кавказа, а также сотен армянских специалистов и рабочих переехавших сюда для освоения целинных земель и т.д.

Роль армян была значительной в сферах общественно-политической, социально-экономической, научной и культурной жизни республик Средней Азии. Не случайно многие армянские партийные и государственные деятели оставили в этих республиках добрую память, занимали ответственные посты в партийных и государственных структурах, добились значительных успехов в соответствующих областях своей деятельности.

Так, среди известных армянских деятелей Казахской ССР были Левон Мирзоян (первый секретарь Казкрайкома партии и ЦК Коммунистической партии Казахстана в 1933-1938гг. С женой - директором Института Марксизма-Ленинизма Казахстана Юлией Тевосян стали жертвами сталинских репрессий), С. Хачатуров (заместитель председателя Госплана Казахской ССР, заместитель председателя правительства в 1962-1966гг.), А. Варданян (заместитель министра цветной металлургии, первый заместитель председателя правительства Казахской ССР в 1966-1975 годах), Эрик Гукасов (заместитель главы правительства Казах-

ской ССР, а затем вице-премьер Республики Казахстан в 1978-1992 годах), Е. Ежиков-Бабаханов (министр по сборке и специальному строительству, в 1990-1993 годах заместитель главы правительства, а затем заместитель премьер-министра Республики Казахстан) и другие.

1940-ые годы заместителем председателя правительства Туркменской ССР работал Л. Севянц, а председателем Госплана - А. Саакян. С 1953 по 1961 год Союз "Туркменнефть" возглавлял П. Мравян. Выдающимся геологом в Туркменской ССР был академик Григорий Габриелянц, кто в течение десятков лет исследовал запасы нефти и газа республики. Г. Габриелянц был главным геологом департамента геологии и охраны окружающей среды при правительстве Туркменской ССР, а в 1989-1991 годах возглавлял Министерство геологии СССР.

Армяне сыграли заметную роль в различных сферах жизни Киргизской ССР: из них стоит упомянуть имена Георгия Баграмова (министр сельского хозяйства Киргизской ССР в 1947-1953 гг.), Владимира Петросянца (министр здравоохранения Киргизской ССР в 1963-1979 гг.) и Гургена Зарифяна (заместитель министра торговли Киргизской ССР в 1947-1950 гг.). В партийной и государственной службе Узбекской ССР своей деятельностью отличились А. Сааков (председатель Ферганского областного Совета, начальник специального отдела правительства по вопросам иммигрантов), Гайк Габриелянц (заместитель главы Правительства Узбекской ССР в 1965-1972 гг.), Г. Саркисов (заместитель председателя Ташкентской городской администрации) и другие.

На руководящих должностях в Таджикской ССР работали С. Шадунц (первый секретарь ЦК Компартии Таджикской ССР в 1935-1937 гг.), Х. Мирзоянц (заместитель председателя Совмина Таджикской ССР в 1961-1962, 1965-1975 гг.), Э. Мыкиртичев (министр строительства Таджикской ССР в 1982-1985 гг.) и другие.

**Hovhannes ALEKSANYAN (Armenia)**  
Institute of History NAS RA (Yerevan),  
Yerevan State University  
e-mail: Hovhannesaleqsanyan@ysu.am

## **ARMENIANS PARTY-STATE LEADERS IN THE SOVIET REPUBLICS OF CENTRAL ASIA**

According to the 1989 All-Union (Soviet Union) population census, 111,111 Armenians lived in the Soviet republics of Central Asia, of which 50,537 in the Uzbek SSR (1.1% of Armenians in the USSR), 31,829 in the Turkmen SSR (0.7% of Armenians in the USSR), 19,119 in the Kazakh SSR (0.4% of Armenians in the USSR), 5,651 in the Tajik SSR and 3,975 in the Kirghiz SSR.

The number of Armenians in the region increased due to natural growth, as a result of the policy of deportation of Armenians from the Crimea and the North Caucasus, as well as hundreds of Armenian specialists and workers who moved here to develop Virgin lands (Tselina), etc.

The role of Armenians was significant in the areas of socio-political, socio-economic, scientific and cultural life of the republics of Central Asia. It is not by chance that many Armenians - party and state leaders left a good memory in these republics, occupied responsible posts in party and state structures, and achieved significant success in their respective areas of activity.

Thus, among the well-known Armenian figures of the Kazakh SSR were Levon Mirzoyan (The First secretary of the Kazkraykom party and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in 1933-1938. With his wife Yulia Tevosyan, director of the Marxism-Leninism Institute of Kazakhstan, became victims of Stalinist repression), S. Khachaturov (Vice-Chairman of State Planning Committee-Gosplan of the Kazakh SSR, Vice-Chairman of the Government in 1962-1966), A. Vardanyan (Deputy Minister of the Non-Ferrous Metallurgy, First Deputy Chairman of the Government of the Kazakh SSR in 1966-1975), Eric Ghukasov (Deputy Head of Government of the Kazakh SSR, and then Deputy Prime Minister of the Republic of Kazakhstan in 1978-1992), E. Ezhikov-Babakhanov (Minister for Assembling and Special Construction, Deputy Head of Government and then Deputy Prime Minister of the Republic of Kazakhstan in 1990-1993) and others.

In the 1940s key positions in the Turkmen SSR were occupied by the Deputy Chairman of the Government L. Sevyants and the Chairman of the State Planning Committee A. Sahakyan.

From 1953 to 1961, the “Turkmenneft Union” was headed by P. Mravian. An outstanding geologist in the Turkmen SSR was academician Grigory Gabrielyants. He has been researching the republic’s oil and gas reserves for decades. G. Gabrielyants was the chief geologist of the Department of Geology and Environmental Protection under the Government of the Turkmen SSR, and in 1989-1991 headed the Ministry of Geology of the USSR.

Armenians played a prominent role in various spheres of life of the Kyrgyz SSR. It is worth mentioning the names of Georgi Bagramov (Minister of Agriculture of the Kyrgyz SSR in 1947-1953), Vladimir Petrosyants (Minister of Health of the Kirghiz SSR in 1963-1979) and Gurgen Zarifyan (Deputy Minister of Trade of the Kirghiz SSR in 1947-1950).

A. Sahakov (Chairman of the Fergana Regional Council, Head of the Immigrant Special Section of the Government), Hayk Gabrielyants (Deputy Head of the Government of the Uzbek SSR in 1965-1972), G. Sarkisov (Deputy Chairman Tashkent city administration) and others distinguished themselves by their activity in the party and state service of the Uzbek SSR.

In leading positions in the Tajik SSR worked S. Shadunts (The First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Tajik SSR in 1935-1937), H. Mirzoyants (Deputy Chairman of the Council of Ministers of the Tajik SSR in 1961-1962, 1965-1975), E. Mikirtichev (Minister of Construction of the Tajik SSR in 1982-1985) and others.

**Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ.փոստ՝ karineal@mail.ru

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ՊՍՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐ  
(1918-1920թթ.)**

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը թեև գոյատևեց ընդամենը երկու տարի, բայց բացառիկ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: Այդ երկու տարիներով ոչ միայն եզրափակվեց հայոց 600 տարվա պետականությունից գուրկ անցալը, այլև ուրվագծեց հայ ժողովրդի ապագա տեսլականը: Այն բաժանեց մեր բազմադարյան պատմությունը երկու մասի՝ մինչև 1918-ը և 1918-ից հետո: Ավելի ճիշտ՝ մինչև եղեռնը և դրանից հետո, քանզի 1918-1920 թվականները մեր հարատևության վկան, մեծ արհավիրքից հետո անկախ պետություն ստեղծելու զարմանալի, անհավանական թվացող երևույթը եղան: Ահա թե ինչու այդ երկու տարվա մեջ խտացված պատմությունն ավելին է, քան հնարավոր էր երկու տարում: Պատահական չէ, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակումից հարյուր տարի անց այն դեռևս ամբողջական լուրջ ուսումնասիրությունների կարիք ունի, դեռ չբացահայտված, չուսումնասիրված, չգիտակցված էջեր, կարծրատիպերի վերացված դատողություններ, տարընկալումներ ունի:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության ամբողջական և բազմակողմանի ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևորություն ունեն վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի գավառի պատմության վերաբերյալ հայ պատմագիտության և հասարակական կարծիքի մեջ կարծրատիպերի վերացված առկա դատողությունների առանց տարընկալումների նորովի մեկնաբանությունները:

1918 և 1920թթ. թուրք-հայկական պատերազմների ժամանակ Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության չկոտլելու, թուրքերին չդիմադրելու, նրանց աղ ու հացով դիմավորելու, թուրքական ռազմակալումների շրջանում թուրքերի հետ համագործակցելու, տեղական իշխանության մարմիններ ստեղծելու, Հայաստանի Հանրապետության անկման և թուրք-հայկական պատերազմում պարտության մեջ բոլշևիկների դերի, Ալեքսանդրապոլի ընդդիմադիր քաղաք լինելու վերաբերյալ դատողությունները տարիներ շարունակ տիրապետող են եղել հայ պատմագիտական մտքի և հասարակական կարծիքի մեջ՝ վերածվելով կարծրատիպերի:

Հայտնի է, որ կարծրատիպերը արդյունք են բազմակողմանի, ամբողջական ինֆորմացիայի պակասի: Դրանք կշարունակեն իրենց գոյությունը, քանի դեռ պատմական իրողություններն ամբողջական քննության չեն ենթարկվի, երբ դրանց կուսակցական, հատվածական մոտեցում կցուցաբերվեն, երբ համահայկական նշանակություն ունեցող դեպքերը կտեղայնացվեն, քանի դեռ չեն ուսումնասիրվի այդ իրադարձությունների վերաբերյալ բանավոր պատմությունները, հիշողությունները, որոնք յուրաքանչ-

յուր հայ ընտանիքում կան, քանի դեռ չեն հանրայնացվի բազմաթիվ արխիվային նյութեր, ըստ արժանվոյն չեն գնահատվի ժամանակի պետական քաղաքական գործիչներ:

Ալեքսանդրապոլի գավառի պատմության տարրնկալումների հիմքում ընկած հատվածականությունը, կուսակցական մոտեցումը և իրադարձությունների բազմակողմանի ու ամբողջական ուսումնասիրության բացակայությունը տիրապետող են նաև այսօր հայ պատմագիտական ու հասարակական մտքի մեջ: Հոդվածում փորձ ենք անելու մեր կողմից շրջանառության մեջ դրված բազմաթիվ արխիվային նյութերի, հիշողությունների, բանավոր պատմությունների համադրմամբ, հենվելով տարիների ընթացքում մեր իրականացրած ուսումնասիրությունների վրա, նորովի մեկնաբանել Ալեքսանդրապոլի գավառի 1918-1920 թվականների պատմությունը:

**Карине АЛЕКСАНИЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)  
e-mail: karineal@mail.ru

## **РАЗНЫЕ ВОСПРИЯТИЯ ИСТОРИИ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА (1918-1920гг.)**

Республика Армении (первая) хоть и просуществовала всего два года, но имела исключительное значение в жизни армянского народа. Этими двумя годами не только завершилось на 600 лет лишенное армянской государственности прошлое, но и намечилось будущее видение армянского народа. Она разделила нашу тысячелетнюю историю на две части – до 1918 года и после 1918 года. Вернее, до Геноцида и после него, ибо 1918-1920 годы были свидетелем нашей вечности, поразительным, кажущимся невероятным явлением создания независимого государства после великой катастрофы. Вот почему скопленная за эти два года история более насыщена. Неслучайно, что, спустя сто лет после провозглашения Первой Республики Армения, она все еще нуждается в серьезных целостных исследованиях, имеет пока еще невыявленные, неизученные, неосознанные страницы, суждения перешедшие в стереотипы, рассуждения.

Для полного и всестороннего изучения истории Первой Республики Армения особую значимость имеют новые комментарии без разносторонних восприятий существующих суждений, устраненных стереотипами в армянской историографии и общественном мнении об истории Александропольского уезда в вышеупомянутый период.

Рассуждения о том, что во время турецко-армянских войн 1918 и 1920 гг. население Александропольского уезда не воевало, не сопротивлялось туркам, встречало их хлебом и солью, сотрудничало с турками в период турецких военизаций, о создании органов местной власти, о падении Республики Армения и роли большевиков в поражении в турецко-армянской войне, суждения о том, что Александрополь – оппозиционный город, на протяжении многих лет владели армянской историографической мыслью и общественным мнением, превратившись в стереотипы.

Известно, что стереотипы являются результатом нехватки многогранной, полной информации. Они продолжают свое существование до тех пор, пока исторические реалии не будут полностью изучены, когда будет проявлен партийный, фрагментарный подход, когда события общеармянского значения будут локализованы, пока не будут изучены устные истории, воспоминания об этих событиях, которые есть в каждой армянской семье, пока не будут обобщены многочисленные архивные материалы, по достоинству не будут оценены государственные политические деятели того времени.

Фрагментация, партийный подход и отсутствие всестороннего и полного изучения событий, лежащие в разностороннем восприятии истории Александропольского уезда, и сегодня господствуют в армянской историографической и общественной мысли. В статье мы попытаемся совместить введенные нами в обращение многочисленные архивные материалы, воспоминания, устные истории, опираясь на проведенные нами в течение многих лет исследования, по-новому прокомментировать историю Александропольского уезда 1918-1920 годов.

**Karine ALEKSANYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri)

e-mail: karineal@mail.ru

### **VARIOUS PERCEPTIONS OF THE HISTORY OF THE ALEXANDRAPOL PROVINCE (1918-1920)**

For the full and comprehensive study of the history of the First Republic of Armenia, new interpretations without various perceptions of the stereotypes of the existing judgments in Armenian historiography and public opinion on the history of the Alexandrapol province are of particular importance.

In 1918 and 1920 during the Turkish-Armenian wars, the judgments on not fighting of the population of the Alexandrapol province, not resisting the Turks, greeting them with salt and bread, cooperating with the Turks during the Turkish occupation, establishing local authorities, the decline of the Republic of Armenia and the role of the Bolsheviks in defeating the Turkish-Armenian war, being Alexandrapol as an opposition city have been dominant for many years in Armenian historiographical thought and public opinion, turning into stereotypes.

It is known that stereotypes are a result of a miscellaneous, complete lack of information. They will continue their existence until the historical facts are not fully investigated, when their partial approach will be shown, when the significance of the pan-Armenian events will be localized until the verbal stories, memories about these events have not been studied, which are in every Armenian family, until many archival materials have not been publicized the state politicians will not be appreciated properly.

The fragmentation based on the various perceptions of the Alexandrapol province history, party approach and the lack of comprehensive and complete study of the events are also in the Armenian historiography and public opinion today. In this paper we will try to combine many archival materials, memories, narratives circulated by us, relying on the studies we have conducted over the years, to comment on the history of the Alexandrapol province of 1918-1920 in this paper in a new way.



**Էրդողան ԱԼԹՇԼՔԱՅԼԱՔ (Թուրքիա)**

Արդահանի համալսարան

Էլ. փոստ՝ erdoganal tinkaynak@ardahan.edu.tr

**ԱՆԻՆ ԳԵՆԵՐԱԼ ՅԱԿՈՎ ՔԵՖԵԼԻԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ**

Գեներալ Յակով Քեֆելին ազգությամբ կարաիմ էր: Նա ցարական ժամանակաշրջանում ռուսական բանակում ստանձնել էր ռազմական բժշկի պաշտոն: 1916-17 թթ. Տրապիզոնում և Կարսում պաշտոնավարելու ընթացքում ստացած իր տպավորությունները Յ. Քեֆելին թղթին էր հանձնել Ֆրանսիա տեղափոխվելուց հետո:

Գեներալը մասնակցել էր նաև Կարսի ու Տրապիզոնի բարեկարգման աշխատանքներին: Կարսում աշխատանքներ կատարելիս նա այցելել էր Անի, որը հետագայում տեղ է գտել նրա հուշագրությունների մեջ:

Յ. Քեֆելիի հուշագրությունն ամբողջությամբ հրատարակվել է մեր կողմից «Թուրքական պատմագիտական ընկերության» միջոցով: Անիին վերաբերող հատվածը գետեղվել է Հուշագրության 71-78 էջերում:

Յակով Քեֆելին իր Հուշագրությունը գրել էր ինքն իրեն պաշտպանելու նպատակով: Հուշերի մի մասը՝ ձեռագիր, մյուսը տպագրված վիճակում էին: Այս հուշագրությունները մեզ տվել էին Քեֆելիի բարեկամները, որոնք 2003-2004 թվականներին Ղրիմում էին աշխատում: Հուշագրության մի մասը Ղրիմում պատրաստվել է որպես մագիստրոսական թեզ:

1916 թ. ամռան մի կիրակի Քեֆելին իր ընտանիքի հետ ճանապարհ են ընկնում դեպի Անի: Նրան ուղեկցում էր Կարսի ոստիկանապետ Եվգենի Նոժինը, վերջինիս հատկացված էր մի ձիավոր թիկնապահ՝ 2 թամբած ձիով և մի մեքենայով: Այս ճամփորդությանը Քեֆելիին միանում է ռուսական բանակի ինժեներ Նիկոլայ Տերնավսկին իր երկու աղջիկների հետ: Քեֆելիի կինն ու որդին Անի են գնում ամերիկյան արտադրության մեքենայով, որը վարում էր բանակի զինվորներից մեկ, իսկ Քեֆելին՝ տաքսիով:

Յ. Քեֆելին իր ճանապարհորդությունը Անի ներկայացրել է հետևյալ վերնագրերով. «Անի, Խառը շարժում, Միմյանց տեսադաշտից դուրս ենք գալիս, Ավազակ կարափափախներ, Անհանգստություն և հետապնդում, Քայլս հետ-հետ է գնում, Քարափի դեմ դիմաց ենք, Մթության մեջ տեսիլք, Աուլի լույսերը, Բերդի հրակնատները, Բերդի դռան վրա, Ուրախալի հանդիպում, Հաջողակ անհաջողություն, Փայտոջիլի բանակ, Գույնզգույն քաղաք, Ճարտարապետական գլուխգործոց, Փափուկ և գունավոր տուֆ քար, Հայկական ոճ, Իշխանի պալատ և տեղակալի մզկիթ, Ակադեմիկոս Մառի թանգարան, Անիի պատերազմական անցյալը, Բերդի պատերին, Վերադարձ Կարս»: Յուրաքանչյուր վերնագրի ներքո ներկայացված է համառոտ նկարագրություն:

Կարսի և շրջակայքում անցկացված առօրյա կյանքի հետքերը ևս գտնում ենք այս հուշագրության մեջ: Յակով Քեֆելին հուշագրությունը գրելիս ոչ միայն իր տեսած-

ներն ու իրականացրածներն է ներկայացրել, այլ նաև լսածները: Հաճախ նա իր լսած միջերը և ավանդազրույցները մեկնաբանել է իր պատկերացրածով:

Յ. Քեֆելիի արկածային ճամփորդությունը, Անի քաղաքի եկեղեցին, բերդը, մզկիթը և պալատի մնացորդները, բերդի ու այլ ճարտարապետական կառույցների մասին նրա պատմած մասերը կներկայացվեն մեր զեկուցման մեջ:

**Эрдоган АЛТЫНКАЙНАК (Турция)**

Ардаганский университет

e-mail: erdoganal tinkaynak@ardahan.edu.tr

## ГОРОД АНИ В ВОСПОМИНАНИЯХ ГЕНЕРАЛА ЯКОВА КЕФЕЛИ

Генерал Яков Кефели - по национальности караим. Он был военным врачом царской армии России. 1916-17гг. он служил в Карсе и Трапезунде, а свои впечатления он написал переехав во Францию.

Генерал участвовал в благоустройстве Карса и Трапезунда. Работая в Карсе, он посетил город Ани и поделился впечатлениями в мемуарах. Мы издали мемуары Кефели на средства "Турецкого исторического общества".

Мемуары написаны с целью самозащиты. Часть страниц написана рукой, а часть - напечатана. 2003-2004гг. родственники Кефели, которые работали в Крыму, отдали рукопись нам.

Кефели с семьей едет в Ани в 1916 г. Его сопровождает начальник полиции Карса Евгений Константинович Ножин. К ним присоединяется инженер русской армии Николай Тимофеевич Тернявский с двумя дочерьми. Жена и сын Кефели едят на американском автомобиле, а он на такси.

В мемуарах представлено не только увиденное, но и услышанное им. Часто он по своему трактует услышанные мифы и легенды. Воспоминания о городе Ани представлены под отдельными заглавиями, где он рассказывает о церквях, мечети, крепости и дворце города.



**Արկադի ԱԿՈՊՈՎ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ arkadone1@gmail.com

**ԽՈՏՈՐՁՈՒՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

Խոտորջուր գյուղախումբը տեղագրվում է պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի արևմտյան մասում: Կաթոլիկ հայերով բնակեցված այս գյուղախումբը XIX դարի երկրորդ կեսին ընդգրկված էր Օսմանյան կայսրության Էրզրումի նահանգի նույնանուն սանջակի Կիսկիմի կազայի կազմում և բաղկացած էր 9 հիմնական գյուղերից (թաղեր)՝ Ճիճապաղ, Կրման, Կիսակ, Միջինթաղ, Խնդաձոր, Սունինց, Կախմուխուտ, Վահնա, Գեղուտ-Ցուցուլա, և երկու փոքր թաղամասերից՝ Արեզի և Մասրուտ: Խոտորջուրին սահմանակից էին կեսկեսներով բնակեցված Համշենը, Խևակը, Հունգամեկը, Քարեկարմունջը, Իցաձորը, Ոսկեվանը, Հունուտագրակը, ինչպես նաև Հունուտ և Ձկնաջուր հայախառը թուրքական գյուղերը: XIX դ. կեսերին Խոտորջուրի բնակչության թվի վերաբերյալ Ղ.Ալիշանը հայտնում է «400 տունք եւ 2000 կամ անելի ոգիք»: Ըստ Գ.Սրվանձ-տյանի՝ 1878 թ. Խոտորջուրի բնակչության թիվը հասնում էր 5650 մարդու: XIX դ. վերջին այդ թիվը մոտենում է 8 հազարի:

Խոտորջուրի վարչական և հոգևոր ղեկավարները միշտ եղել են ընտրովի և անպայման խոտորջուրցի: Ընդհանուր ժողովը՝ Ժողովայնը, համարվում էր Խոտորջուրի համայնքի գերագույն մարմինը: Ընդհանուր ժողովում քննության էին առնվում բուն Խոտորջուրի 9 գյուղերին վերաբերող համաժողովրդական հարցերը, ինչպես նաև կատարվում էր Խոտորջուրի կառավարչի՝ Մեծավորի ընտրությունը: Մեծավորն անպայման պիտի լիներ հոգևորական, քանի որ ոչ մահմեդական ազգային փոքրամասնությունները համարվում էին կրոնական համայնքներ, իսկ կրոնական առաջնորդը՝ նրանց օրինական ներկայացուցիչը: Խոտորջուրի Մեծավորը միաժամանակ հոգևոր և աշխարհիկ լայն իրավունքներով օժտված առաջնորդ էր:

Խոտորջուրի և նրան շրջապատող տասնապատիկ ավելի մահմեդականների միջև փոխհարաբերությունները միշտ եղել են բարիդրացիական: Միակ դպրոցական շենքը մահմեդական երեխաների համար Կիսկիմի կազայի կենտրոն Արսիս ավանում կառուցվել էր խոտորջուրցիների միջոցներով: Արսիսը խմելու ջրով ապահովելը ևս կատարվել էր Խոտորջուրի նյութական միջոցներով: Երկար ժամանակ Խոտորջուրի հարևան կեսկեսները, շնորհիվ խոտորջուրցիների հետ կապերի, չէին խզում հոգևոր կապը քրիստոնեությունից և գաղտնի գալիս էին Խոտորջուր՝ ծեսեր կատարելու: Այդ կեսկեսներից շատերը կրում էին իրենց հին անունները՝ Մինաս-օղլի, Արթին-օղլի, Վարդան-օղլի, Սուքիաս-օղլի և այլն:

Խոտորջուրի մահմեդական հարևանների մեջ միայն լազերը կարող էին վտանգավոր լինել Խոտորջուրի համար, սակայն նրանք այնպիսի տնտեսական կապերով

էին կապված Խոտորչուրի հետ, որ բոլորովին ձեռնտու չէր գծովել խոտորչուրցիների հետ: Լազերն ուղեկցորդների, գրաստավարների և զինված պաշտպանների ծառայություն էին կատարում, երբ բացվում էր Խոտորչուրից Սև ծով տանող ճանապարհը, որի դիմաց առատորեն վարձատրվում էին:

Խոտորչուրի տնտեսական հզորությունը և կիսանկախ վիճակը դուր չէին գալիս Էրզրումի նահանգի վերնախավին, որն անթաքույց խրախուսում էր ավազակախմբերի գործունեությունը Խոտորչուրի դեմ: XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկիզբներին Խոտորչուրի դեմ գործել են ավազակապետեր՝ Կիլանչը, Կրճելը, Ղարադերելի Օնբաշին և այլն, որոնցից շատ է նեղվել Խոտորչուրը, և միայն Մեծավոր Տեր-Կարապետ Ա-ն է կարողացել լիկվիդացնել այդ ավազակախմբերը և Խոտորչուրը առժամանակ՝ 1840-1860 թթ. գերծ պահել ասպատակություններից:

1870-ական թվականների վերջերին, երբ Օսմանյան գահն անցավ սուլթան Համիդ II-ին, նորից սկսեց աշխուժանալ ավազակախմբերի գործունեությունը Խոտորչուրի դեմ: Այդ ժամանակ Ճորոխի հովտում սկսեց գործել Շարիֆօղլի Հուսեին բեգը, որի խումբը բաղկացած էր ավելի քան հարյուր հիսուն ավազակներից՝ բանտերից փախած ոճրագործներից և դասավիթ զինվորականներից: Ինքը՝ Հուսեին բեգը, Խոտորչուրի հարևան Հունուտ գյուղից էր: Խոտորչուրցիների բողոքի ձայնը հասցվում է Կ.Պոլիս, որտեղից սուլթանական հրամանագիր է իջեցվում Էրզրումի վալիին՝ անմիջապես ամենավճռական միջոցներ ձեռնարկել՝ Շարիֆօղլու ավազակախումբը զինվորական ուժերով հետապնդելու և լիկվիդացնելու համար: Շարիֆօղլուն ձերբակալվում է: Իր կատարած բազմաթիվ ավազակությունների, այդ թվում՝ Խոտորչուրում կատարած Մարիամ խանումի սպանության համար Շարիֆօղլին և նրա 14 արբանյակները դատապարտվում են 101 տարվա կալանքի, սակայն կալանավայր տեղափոխվելու ճանապարհին Շարիֆօղլին, իր 14 հանցակիցները և մի քանի տասնյակ այլ կալանավորներ հաջող փախուստ են կազմակերպում և ամբողջ խմբով դիմում դեպի Հունուտագրակ, որտեղ պահվում էին Շարիֆօղլու զենքերի պաշարները և նրա տնտեսության մեծ մասը: Շարիֆօղլու մերձավոր Էրզրումի վալին իր պատվիրակին է ուղարկում ավազակապետի մոտ՝ առաջարկելով գործունեությունը տեղափոխել Վասպուրական կամ Տարոն, քանի որ Խոտորչուրի և Կիսկիմի գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերի բնակիչները սպառնացել էին հեռանալ Օլթիի և Նարիմանի շրջաններ ավազակախմբի պարբերական ասպատակությունների պատճառով: Ավազակապետը համաձայնում է վալիի առաջարկին, սակայն մինչև հեռանալը որոշում է վրեժ լուծել Խոտորչուրից՝ ևս մեկ ավազակային հարձակում կազմակերպելով նրա վրա: Տեսնելով, որ օրինական միջոցներով հնարավոր չէ պայքարել Հուսեյն բեգի դեմ՝ Մեծավոր Տեր-Կարապետ II Չախայանը կաշառում է Շարիֆօղլուի մերձավորներին, որոնցից մեկը՝ Չերքեզ օնբաշին, իր ձեռքով կտրում է ավազակապետի գլուխն ու հանձնում Մեծավորին:

1880-ական թթ. Էրզրումի նահանգի ղեկավարության ուղղորդմամբ Խոտորչուրի դեմ է դուրս գալիս մեկ այլ ավազակախումբ՝ ռիզեցի Թույլօղլի Դուրսուն բեգի գլխա-

վորությամբ: Թույլօղիին Խոտորչուրի նկատմամբ սկսում է կիրառել թալանի նոր ձև՝ «վրա ձգած ապրանք» պարտադրել: Առաջին անգամ նա Խոտորչուր է բերում 500 նոխազներ և «բարեկամաբար խնդրում» իրար մեջ բաժանել, իսկ ինքը աշնանը կգա արժեքի հետևից: Հաջորդ անգամ խոտորչուրցիներին պարտադրվում է ակցիզը չվճարած ծխախոտ:

1886 թ. Դուրսուն բեկը վերջնագիր է ներկայացնում Խոտորչուրին՝ պահանջելով, որ իրեն ճանաչեն Մեծ Խոտորչուրի ավատական իշխան: Ժողովայնում որոշում է կայացվում դիմադրել: Դուրսուն բեգի դեմ պատերազմի մասին Մեծավորը լուր է ուղարկում Թիֆլիս՝ խոտորչուրցի հացթուխների ուստաբաշուն, որի կոչով մի շարք խոտորչուրցիներ վերադառնում են տուն՝ Դուրսուն բեգին դիմադրելու համար:

Խոտորչուրը հնազանդեցնելու համար Դուրսուն բեգը որոշում է գաղտագողի սողոսկել Մեծավորի տուն, գերել նրա հարազատներին և նոր միայն բանակցել խոտորչուրցիների հետ: Հանգամանքների բերումով բեգը իր ավագակախմբի մի մասի հետ գիշերով գաղտագողի Խոտորչուրի Միջինթաղ գյուղին մոտենալիս հանդիպում է Խնդաձորցի երիտասարդ Քերոբ Ոսկանյանին, որը Թիֆլիսից վերադառնում էր՝ Խոտորչուրի ինքնապաշտպանական ուժերին միանալու: Ոսկանյանը հնարավորություն ուներ խուսափելու ընդհարումից, սակայն դիրքավորվելով պահանջում է բեգից չառաջանալ: Բեգն իր ջոկատին հրամայում է շրջապատել երիտասարդին, բայց Քերոբը կանխում է նրանց ու առաջին կրակոցով սպանում Դուրսուն բեգին և ապա անհավասար կռվում նահատակվում: Զրկվելով առաջնորդից՝ Դուրսուն բեգի ավագակախումբը հեռանում է Խոտորչուրից:

Էրզրումի թուրք վերնախավը փորձում է նոր ավագակախումբ հանել Խոտորչուրի դեմ: Առաջինը Էրզրում է կանչվում Դուրսուն բեգի օգնական լազ Աբդուլլահ Մամուշօղլուն, որը, սակայն, մերժում է վալիին: Մերժում է նաև մեկ այլ ավագակապետ՝ Կակալօղլին՝ պատճառաբանելով, որ եթե Շարիֆօղլուի և Դուրսունբեգի պես ազդեցիկ բեգերը հարյուրավոր մարդկանցով չկարողացան ընկճել Խոտորչուրին, «ես իմ 30 մարդկանցով ինչպես պիտի կարողանամ»:

Աբդուլլահ Մամուշօղլուն սկսեց սերտ բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Խոտորչուրի հետ և դարձավ խոտորչուրցիների անդավաճան բարեկամը: Նա քարավան կազմեց հավատարիմ լազերից, որը որոշ վարձատրությամբ Ռուսաստան մեկնողներին ապահով տեղ էր հասցնում: Քարավանը աշխատում էր նաև Ռիզե-Սպեր ուղղությամբ: 1895-1896 թթ. ջարդերի ժամանակ Մամուշօղլուն և համշենցի Կոպալօղլիները զինված մարդկանցով գալիս են Խոտորչուր և արգելում Սպերում հավաքված թուրք խուժանին մտնել Խոտորչուր, որի շնորհիվ գյուղախումբը նյութական կորուստներ չունեցավ:

Аркадий АКОПОВ (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: arkadone1@gmail.com

## ХОТОРДЖУР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Хоторджур, или Хоторджурская община – группа сел с армяно-католическим населением, которая во второй половине XIX века входила в состав Кискимской казы (округ) Эрзурумского вилайета Османской империи. В состав Хоторджура входили 9 сел – Чичапаг, Крман, Кисак, Мичинтаг, Хндадзор, Суниңц, Кахмухут, Вахна, Гехут-Цуцула, а также два квартала – Ареги и Масрут. Согласно Г.Алишану, в середине XIX века в Хоторджуре проживало более 2000 армян. Согласно Г.Срвандзтяну, в 1878 г. население Хоторджура составляло 5650 человек, а в конце XIX века дошло до 8000.

Административные и духовные руководители Хоторджура избирались в общем собрании. Правителя Хоторджура называли Мецавор (староста), который обязательно должен был быть духовным лицом, так как в Османской империи национальные меньшинства считались религиозными меньшинствами, а их духовный лидер – законным представителем.

Взаимоотношение между хоторджурцами и их мусульманскими соседями всегда были добрососедскими. Хоторджурцы всячески поддерживали мусульман – построили единственную мусульманскую школу в центре Кискимской казы – Арсисе и обеспечили Арсис питьевой водой. Даже воинственные соседи Хоторджура – лазы, были в активных экономических отношениях с Хоторджуром. В частности, лазы обеспечивали безопасность хоторджурцев на пути к Черноморскому побережью, за что щедро награждались.

Однако элите Эрзурумского вилайета не нравилась экономическая мощь и полунезависимое положение Хоторджура, в связи с чем началась деятельность разбойничьих группировок. Так, в первой половине XIX века против Хоторджура выступали шайки под предводительством известных преступников Кисланча, Крчела, Онбаши Карадерела, однако хоторджурскому Мецавору Карапету I Чахаляну удалось ликвидировать опасность. Ситуация осложнилась в 1870-х годах. С согласия эрзурумского губернатора, против Хоторджура был брошен известный разбойник Шарифогли Хуссейн бек, который терроризировал не только хоторджурцев, а также население всего Кискимского района. Хоторджурцам никак не получалось законным путем ликвидировать банду Хуссейн бека. Даже после того, как его арестовали и осудили, армянскому населению не стало легче, так как ему с подельниками удалось сбежать и вновь заняться разбоем и грабежом. Исчерпав все законные пути, хоторджурцы пошли не традиционным путем. Мецавор подкупил одного из ближайших сподвижников Хуссейн бека - Черкеза Онбаши, который отрубил голову бека и передал Мецавору.

В 1880-х Эрзурумский губернатор против Хоторджура отправил помощника Хуссейн бека - Туйлоглы Дурсун бека. Он нашел новый путь грабежа Хоторджура, принуждая армян покупать у него контрабандные товары – безакцизные сигареты итп. В 1886 г. Дурсун бек потребовал у Хоторджура признать его правителем общины. Однако армяне решают начать сопротивление. Дурсун бек решает взять в заложники членов семьи Мецавора, для того, чтобы в переговорах с армянами иметь перевес. Однако его план срывается.

На пути к дому Мецавора он натывается на члена самообороны Хоторджур – Кербоб Восканяна, который застреливает Дурсун бека, после чего сам погибает в неравном бою. Группировка Дурсун бека, лишившись предводителя, оставляет Хоторджур в покое.

Эрзурумский губернатор обращается к помощнику Дурсун бека – Абдулле Мамушоглы, чтобы тот возглавил группировку Дурсун бека против Хоторджур, однако Мамушоглы отказывается. Вместо этого он устанавливает дружеские отношения с армянами, всячески поддерживает их своей дружиной состоящей из лазов. Во время резни армян 1895-1896 гг. Мамушоглы совместно с Копалоглы из Амшена защищает Хоторджур от турецких бандитов, которые были сосредоточены в соседнем Спери (Испир) и готовились вторгнуться в Хоторджур.

**Arkadi AKOPOV(Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri)

e-mail: arkadone1@gmail.com

## **KHOTORJOUR IN THE SECOND HALF OF THE 19<sup>TH</sup> CENTURY**

Khotorjour, a group of villages with Armenian-Catholic population, in the second half of the 19<sup>th</sup> century was part of the Kiskim kaza (district) of the Erzurum vilayet of the Ottoman Empire. Khotorjour consisted of 9 villages - Chichapag, Krman, Kisak, Michintag, Khndadzor, Sunints, Kakhmukhut, Vahna, Gekhut-Tsutsula, and also two quarters - Aregi and Masrut. According to G. Alishan, in the middle of the 19<sup>th</sup> century, more than 2,000 Armenians lived in Khotorjour. According to G. Srvandztyan, in 1878 the population of Khotorjour was 5,650 people, and at the end of the 19<sup>th</sup> century it reached to 8,000.

The administrative and spiritual leaders of Khotorjour were elected in a general assembly. The ruler of Khotorjour was called Metsavor (elder), who must have been a spiritual person, because in the Ottoman Empire national minorities were considered as religious minorities, and their spiritual leader was the legal representative.

The relationship between the people of Khotorjour and their Muslim neighbors has always been good-neighborly. The Armenians of Khotorjour supported Muslims in every possible way - they built the only Muslim school in the center of Kiskim district - Arsis, and provided Arsis with drinking water. Even the military neighbors of Khotorjour –The Lazes, were in active economic relations with Khotorjour. In particular, the Lazes ensured the safety of the Armenians on the way to the Black Sea coast, for which they were generously awarded.

However, the administration of the Erzurum vilayet did not like the friendship between Khotorjour and its neighbors, and therefore the activity of the robber groups began to be encouraged. The situation was complicated in the 1870s. With the consent of the governor of Erzurum, a famous criminal Sharifogli Hussein Bey was thrown against Khotorjour, who terrorized not only the Armenians, but also the population of the whole Kiskim district. The Khotorjourians could not in any legally way succeed in the liquidating the Hussein Bey gang. Even after he was arrested and convicted, the Armenian population did not feel any better, since he



and his accomplices managed to escape and again get engaged in robbery. Having exhausted all legal ways, Khotorjourian Metsavor bribed one of the closest associates of Hussein Bey - Cherkez Onbashi, who cut off the head of Hussein Bey and gaved it to Metsavor.

In the 1880s Hussein Bey's assistant Tuylogli Dursun Bey was sent by the Governor of Erzurum against Khotorjour. He found a new way of plundering Armenians, ompeling them to buy smuggled goods. In 1886, Dursun Bek demanded that Hotorjur should be recognized as the ruler of the community.

However, Armenians make a decision for resisting. Dursun Bey decides to take hostages the members of the family of Metsavor, in order to have an advantage in negotiations with the Armenians. However, his plan fails. On the way to Metsavor's house, he stumbles upon a member of the Khotorjour self-defense - Kerob Voskanyan, who shoots Dursun Bey, after which he dies in an unequal battle. The grouping of Dursun Bey, having lost his leader, leaves Khotorjour alone.

The governor of Erzurum appeals to the assistant of Dursun bey, Abdulla Mamushogli, to head the group of Dursun bey against Khotorjour, but Mamushogli refuses. In the place of this, he establishes friendly relations with the Armenians, in every possible way supports them with his team composed of Laz. During the massacre of Armenians in 1895-1896, Mamushogli, together with Kopalogly from Hamshen had protected Khotorjour from Turkish gangs, which were concentrated in the neighboring Ispir and were preparing to invade Khotorjour.

**Հասմիկ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ amirjanyan.hasmik@rambler.ru

## **ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայ Առաքելական եկեղեցու ռուսահայ թեմի աթոռակալ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանին (1779-1801) է առնչվում թեմի հոգևոր-կառավարչական տարբեր խնդիրների լուծումը:

Նպաստելով 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ռուսների կողմից Դրիմի և Մոլդավայի հայերի բռնագաղթի հետևանքով Նոր Նախիջևան և Գիգորիոպոլ հայաբնակ քաղաքների ու շրջակայքի գյուղերի ձևավորմանը՝ արքեպիսկոպոսը մեծ ուշադրություն է դարձնում նորահաստատ, ինչպես նաև մինչ այդ գոյություն ունեցող հայաբնակ բնակավայրերում հայկական հավատի ու դավանանքի պահպանման հարցերին:

Թեմի հոգևոր կյանքը վարչական ամուր հիմքի վրա դնելու հրամայականը բխում էր առաջին հերթին ուղղադավանության, կաթոլիկության, տարբեր աղանդների, առհասարակ դավանափոխության դեմ պայքարի անհրաժեշտությունից: Օտար միջավայրում գտնվող հայ բնակչության կյանքում դավանաբանական շեղումներն անխուսափելիորեն տանում էին դեպի բնակչության ուժացման ու ռուսացման:

Տեղի հայերը, հատկապես սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, փոխում էին դավանանքը: Հայ բնակչությունը խնդրագրերով բազմիցս դիմում է Հ. Արղությանին՝ լուծելու նմանօրինակ հարցերը: Վշտացած արքեպիսկոպոսը համեմատություն է անցկացնում արևմտահայերի ու ռուսահայերի միջև, ցավով արձանագրում, որ եթե թուրքերի բռնության ներքո հայ երեխաները հավատափոխ են լինում, ապա Ռուսաստան եկած հայերը նույն վերաբերմունքին են արժանանում քրիստոնյաների կողմից:

Հավատափոխության դեպքերը կանխելու համար արքեպիսկոպոսը դիմումներ է հղում ռուս հոգևոր գործիչներին, դատական Սինոդի անդամներին, քաղաքական այլ գործիչների՝ մասնավորապես նշելով, որ ռուս քահանաներն իրավունք չունեն հատկապես անչափահաս երեխաներին ուղղափառ մկրտելու: Տեղի հայ հոգևորականներից պահանջում է նմանօրինակ դեպքերում անմիջապես դիմումներ հղել ուր հարկն է:

Քիչ չէին դեպքերը, երբ ռուսանում էին հայ եկեղեցականները: Արղությանն ամեն գնով նրանց դարձի էր բերում հայ եկեղեցու գիրկը՝ նախևառաջ դավանափոխներին՝ հնարավորություն տալով ինքնակամ զոջալու և ներում հայցելու, չզոջալու դեպքում՝ կալանքի տակ պահելով կարգազանց անել՝ եկեղեցական կոչումն իջեցնել կամ կոչումազրկել: Իսկ ռուսացած հայ երիտասարդներին առաջին հերթին խրատում էր խոսքով:

Հայոց դավանանքի նկատմամբ ոսնձգության օրինակ էր Մոզդոկի հայկական Ս.Ստեփանոս եկեղեցու շուրջ բորբոքված վեճը: 1781 թ. հոկտեմբերի 9-ին Մոզդոկի հայերը գրությամբ դիմում են արքեպիսկոպոսին՝ ներկայացնելով եկեղեցու երեցփոխ Գեորգիի և նրա մարդկանց «տգեղ արարմեանց» մասին, որոնք սեփական քահանայություն էին հիմնել, Վրաստանից քահանա հրավիրել, իսկ հայ բնակչությունից ու հոգևորականներից պահանջել եկեղեցին ազատել:

Զայրացած արքեպիսկոպոսն անմիջապես հարցում է անում հայ հոգևորականությանը, թե ինչու են նրանք եկեղեցին լքել առանց Սուրբ Սինոդի կամ նահանգապետի հրահանգի, այլ ըստ «մէկ չիք մուժիկի»<sup>1</sup> հրամանով: Ի վերջո երկարատև պայքարից հետո հաջողվում է եկեղեցին վերադարձնել հայոց դավանանքի գիրկը:

Հայոց դավանանքի պահպանման ու ամրապնդման ճանապարհին արքեպիսկոպոսն ստիպված էր գաղափարական պայքար մղել թե՛ ռուսական եկեղեցու ու նրանց հետևորդների, թե՛ Ռուսաստանում առկա այլ դավանանքի եկեղեցիների դեմ: Արղությանի առջև լուրջ մարտահրավեր էր նաև Եվրոպայից եկող կաթոլիկության և աղանդների վտանգը:

<sup>1</sup> Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4496, թ. 16:

**Асмик АМИРДЖАНЫН(Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: amirjanyan.hasmik@rambler.ru

## **ВОПРОСЫ ВЕРООТСТУПНИЧЕСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВСЕПА АРХИЕПИСКОПА АРГУТЯНА**

Статья посвящена экуменическим взглядам видного религиозного деятеля, епархиального предстоятеля армянской церкви в России - Иосифа Аргутяна.

Архиепископ (1779-1801) играл важную роль в основании городов Новый Нахичевань и Григориополь, а также в деле организации переселения армян в России в конце XVIII в. Его усилиями были установлены права и обязанности духовной власти Новой Нахичевани, Астрахани и т. д., в том числе урегулированы вопросы становления института семьи и наследия.

В статье, в частности, рассматриваются подходы и взгляды архиепископа к примирению в христологическом споре. Несмотря на многовековую связь Русской православной и Армянской апостольской церковей, русская церковь использовала любую возможность для вероотступничества, пользуясь тяжелым социальным положением народа и обещая им безбедное существование. С этой целью русское духовенство использовало молодежь.

В концепции вероотступничества Иосиф Аргутян выделяет роль традиционной веры, как ценность семейно-культурной среды, и его роль в жизни местного армянского населения. Особое внимание он обращает на единство церкви, на правомочия армянской епархии.

Благодаря его деятельности армяне сохранили свою веру. Его усилиями были установлены права и обязанности духовной власти армянской диаспоры, урегулированы духовные дела епархии.

**Hasmik AMIRJANYAN (Armenia)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: amirjanyan.hasmik@rambler.ru

## **ECUMENICAL ACTIVITY OF ARCHBISHOP HOVSEP ARGHUTYAN**

The paper presents the ecumenical views of the prominent religions figure, the leader of Armenian eparchy in Russia Archbishop Hovsep Arghutyan.

Hovsep Arghutyan (1779-1801) was the founder of New Nakhichevan, Grigoriopol and resettled Armenians in these new cities in the last quarter of the XVIII centuries. One of the main activities of Hovsep Arghutyan was the improving in the religious-administrative regulations of New Nakhichevan, Astraghan, etc. and the development for the Familie Institution.

Here, in particular, the Archbishops' and approaches concerning the issue of reconciliation in Christological disputes are examined. In spite of the close relationship between the Russian Orthodox and Armenian Churches, the Russian church used any opportunity to impose apostasy

on Armenians taking advantage of their hard social conditions and promising them a prosperous life. The Russian clergy also had the support of the youth.

In his concept of apostasy issues, Hovsep Arghutyan paid special attention to the influence of tradition and beliefs on the formation of personality and preservation of family traditions for Armenian diaspora. One of the main activities of Hovsep Arghutyan was the improvements in unit of Armenian Church, and in the diocesan legacy of Armenian eparchy.

He played significant role in the organization of the spiritual life of Armenian diaspora, of the propagation of the Armenian Belief.

### Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ. փոստ՝ ayg.84@mail.ru

### Յ.Վ.ԳՅՈԹԵՒ «ՖԱՈՒՍ»-Ի ԲԵՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ

XIX դարի կեսերի արևելահայ թատրոնի խաղացանկը կազմված էր կրթադաստիարակչական հնացած մեթոդներն ու ձևերը, հասարակական վատ սովորույթները վերացնելու դիտավորությամբ: Սկզբնական մտահղացմամբ այն պետք է զարգացներ քաղաքացիների բարերարության ջիղը, ճիշտ կազմակերպեր նրանց ժամանցը և սերմաներ հայրենասիրություն: Նույն խնդիրներն էր լուծում նաև Ալեքսանդրապոլի թատրոնը, երբ 1865-1876թթ. բեմադրում էր Հ. Կարենյանի («Շուշանիկ», «Վարդանանց պատերազմ» կամ «Վարդան Մամիկոնյան»<sup>1</sup>), Մ. Տեր-Գրիգորյանցի («Վոյքի իմ վեջեր», «Էս էլ քի մօցիքլոթին»), Մ. Պատկանյանցի («Շկոլի վարժապետ»), Ս. Հեքիմյանի («Մամել»), Մ. Պեշիկթաշյանի («Արշակ Երկրորդ», «Երեք քաջեր»), Թ. Թերզյանի («Սանդուխտ»), Թ. Ֆասուլաճյանի («Երկուսս էլ քաղցած ենք, երկուսս էլ փող չունենք» կամ «Երկու քաղցածներ»), Հ. Տեր-Աբրահամյանի («Ժլատ»), Հ. Մուշեղյանի («Մարդ իմանա աս տեղ փրչուվուդ ալ կբսնի»<sup>2</sup>), Հ. Խոջայանի («Արիություն») և Կ. Ջալալյանի («Թատրոնաշեն») ստեղծագործությունները:

Հայ ազատագրական պայքարը գովերգող քնարը 1860-1870-ական թվականներին շարունակում էր հնչել թատերական ներկայացումներում: Ալեքսանդրապոլում թատերական գործի սկզբնավորողները<sup>2</sup> ևս դրանով սպասարկում էին Հայաստանի շա-

<sup>1</sup> Պիեսը հայտնի է նաև «Հազկերտ և քրիստոնեություն» անունով:

<sup>2</sup> Հոգևոր դպրոցի ուսուցիչներ և աշակերտներ, Ալեքսանդրապոլում ծառայող սպաներ և պետական պաշտոնյաներ, հոգևորականներ, աշխույժ և հետաքրքրասեր երիտասարդներ:

հր: 1865թ. մայիսի 23-ին՝ «Շուշանիկ»<sup>1</sup> ներկայացման ժամանակ, նրանք բեմում կախել էին հայ ազատագրական շարժման խորհրդանիշ «Ոգի Հայաստանի» պատկեր-վարագույրը:<sup>2</sup> Պոլսաբնակ վիմագիր Ճ.Արամյանի հեղինակային և պաշտոնաթող սպա Մ. Կեստների վրձնին պատկանող նկարը ֆաուստյան բարձրագույն Ոգին էր ազգային ընկալմամբ:

Նոր զգացողությունների, ազատության ծարավ դոկտոր Ֆաուստի թեման արծարծեցին, գերմանական նոր քնարերգությանը տուրք տվեցին արևելագիտության պատանի թատերասերներ և ազատագրական պայքարի գաղափարախոսներ Ալեքսանդր Մանուկյանցը և Արսեն Կրիստյանցը՝ 1868թ.<sup>3</sup> կամ 1869թ. բեմադրելով գրող և պետական այր Յ.Վ.Գյոթեի «Ֆաուստ» ողբերգությունը:

XIX դարի ընթացքում Ալեքսանդրապոլում առաջին և վերջին անգամ «Ֆաուստ»-ի բեմադրության մասին եղած տեղեկություններից մենք հիմք ենք ընդունում բժիշկ, ժամանակի մշակութային գործիչ Գ.Տեր-Հովհաննիսյանի (Քաջբերունի) հիշողությունները:<sup>4</sup>

Սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ նշանավոր երկը տեղական պայմաններին հարմարեցրել էր Ալեքսանդր Մանուկյանցը: Նա պիեսի ազատ փոխադրության ձեռագիրը ներկայացնում է Ալեքսանդրապոլի գավառապետ Ի. Աբամելիքյանցին,<sup>5</sup> իսկ վերջինս այն վերաքննելու նպատակով հանձնում է գավառական ոստիկանական վարչության աշխատակից (պրիստավ) Մնացական Նավասարդյանին: Նավասարդյանը ձեռագրից հանում է գրող Ռաֆայել Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը՝<sup>6</sup> այն որակելով «շատ զարհուրելի բան»,<sup>7</sup> ապա թույլատրում պիեսը ներկայացնել հանդիսատեսին: Պետական պաշտոնյաների այդ «աչալրջությունը» երևի պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Նիկոլայ I-ի օրոք (1825-1855թթ.) «Ֆաուստ»-ը եղել էր գրաքն-

<sup>1</sup> Շուշանիկ: Դուստր Մեծին Վարդանայ հայոց սպարապետի: Ողբերգութիւն Ազգային պատմութիւնից: Գործ Յակովբայ Կարենեանց, Թիֆլիզ, 1860:

<sup>2</sup> Քոչարեանց Մ., Հայկական թատրոն Ալեքսանդրոպոլում, «Հայկական աշխարհի կոունկ», Թիֆլիս, 1865, №5 մարտ եւ №6 ապրիլ, էջ 183: Պատկերը 1870-ական թթ. հայտնի էր «Հրեշտակ Հայաստանի» անունով: Տե՛ս նոր երգարան կամ Քնար Հայաստանի, Կ.Պոլիս, 1872, էջ 172:

<sup>3</sup> Ըստ արվեստագիտության դոկտոր Բաբկեն Հարությունյանի՝ 1868թ. նոյեմբերի 30-ին: Տե՛ս Հարությունյան Բ., XIX-XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր առաջին (1801-1900), Եր., 1980, էջ 84: Նույն տեսակետին է հակված նաև պրոֆեսոր Հենրիկ Հովհաննիսյանը: Տե՛ս Հովհաննիսյան Հ., Հայ թատրոնի պատմություն, XIXդ. Եր., 2010, էջ 478:

<sup>4</sup> Քաջբերունի, Հայկական ներկայացումներ Ալեքսանդրապոլում (Յիշողութիւններ), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, №54, ուրբայթ, մայիսի 8 (20), էջ 2:

<sup>5</sup> Իշխան, մայրո Իսահակ Աբելի Աբամելիքով (1814-1874թթ.): Ամուսնացած էր Միխայիլ Ս.Լոռի-Մելիքովի քրոջ՝ ազնվական հայուհի Սալոմե Ս.Լոռի-Մելիքովի հետ: Ալեքսանդրապոլի գավառապետի պաշտոնը (1868-1869թթ.) ստանձնելուց առաջ եղել է Երևանի նահանգի Նախիջևանի (1863թ.) և Նոր-Բայազետի (1864-1866թթ.) գավառների գավառապետ:

<sup>6</sup> Ազգային երգարան: Աշխատասիրեաց Գամառ-Քաթիպա, Ս.Պետերբուրգ, 1857, էջ 98-102:

<sup>7</sup> Քաջբերունի, նշվ. աշխ., էջ 2:

նության կողմից արգելված ստեղծագործություն, իսկ հետագայում ընդունվել մեծ վերապահումներով:<sup>1</sup>

Ալեքսանդրապոլում «Ֆաուստ»-ը բեմադրվում է, ինչպես նշվեց, 1868թ. կամ 1869թ.<sup>2</sup> Գր. Տեր-Անտոնյանցի հյուրանոցում: Ներկայացումը ունեցել է «ընտանեկան բնատրոբին»: Ֆաուստի դերակատարը Ա.Մանուկյանցն էր, իսկ Ա.Կրիտյանցը կատարում էր Մարգարիտի (Գրետխենի) եղբոր՝ Վալենտինի դերը: Արվեստաբան Հ.Հովհաննիսյանը, սկզբնաղբյուրը չնշելով, գրում է, որ Ա.Կրիտյանցը կատարել է Ֆաուստի աշակերտ Վազների դերը, որը այդպես չէ:<sup>3</sup> Ինչպես հաղորդում է Գ.Տեր-Հովհաննիսյանը, Ֆաուստի հետ մենամարտի տեսարանի ժամանակ<sup>4</sup> Վալենտինի դերակատար Ա.Կրիտյանցը կոտրում է Մ.Նավասարդյանի թրի պատյանը: Պատանին «սրտաճագ լինելով Նաւասարդեանի ահից, թողեց բեմը և աներևութացաւ»՝ ներկայացումը թողնելով կիսատ: Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը սարկագմով ավարտում է. «Եւ այդքան հանդիսականների մէջ չգտնուեց մի արդար մարդ, որ վճարէր Նաւասարդեանին կոտրած պատեանի գինը»:<sup>5</sup>

Իր ստեղծագործությամբ Նոր ժամանակը խորհրդանշող, ազատության երգիչ Յ.Վ.Գյոթեի «Ֆաուստ»-ի ներկայացումն Ալեքսանդրապոլում հետաքրքիր է մի քանի առումով: Նախ՝ լրացնում է արևելահայ կրթամշակութային ընկերություններից մեկի՝ «Բարենպատակի», համահիմնադիր Ա.Կրիտյանցի մասին եղած տեղեկությունները՝ բացահայտելով գերմանական ռոմանտիզմին նրա և ընկերների հակվածությունը: Այն նաև ուշագրավ հաղորդում է Ալեքսանդրապոլի մշակութային կյանքում առանցքային դեր կատարած Ա.Մանուկյանցի և ընդհանրապես Մանուկյանների (Համբարձում, Ալեքսանդր, Հարություն) գործունեության մասին: Եվ վերջապես, այն տեղի ուժերով գերմանական դասական թատերգության միակ ներկայացումն է:

<sup>1</sup> Жирмунский В.М., Гете в русской литературе. Л., 1982, с. 394:

<sup>2</sup> Դժվար է ճիշտ տարեթիվ նշել, քանի որ սկզբնաղբյուրների պակաս կա: 1868թ. օգոստի կարող է վկայել այն փաստը, որ 1869թ. վերաբերյալ «Կովկասյան օրացույցում» Ալեքսանդրապոլի պրիստավներ են հիշատակվում Իվան Մարկարին և Մնացական Նավասարտովը (Տե՛ս Կавказский календарь на 1869 годъ. XXIV годъ. Тифлисъ, 1868. Адресь-календарь, с.40): Հաջորդ՝ 1870թ. համար տպագրված օրացույցը նրանց մասին լռում է:

<sup>3</sup> Հովհաննիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 478:

<sup>4</sup> Ֆաուստ: Ողբերգություն Գեթեի: Թարգմանեց գերմաներենից Գեորգ Բարխուդարեանց, Թիֆլիզ, 1902, էջ 166-167:

<sup>5</sup> Քաջբերունի, նշվ. աշխ., էջ 2:

**Геворг АЙВАЗЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: ayg.84@mail.ru

## **ТЕАТРАЛЬНАЯ ПОСТАНОВКА «ФАУСТА» И.В.ГЕТЕ В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ**

Первоначальным замыслом составителей репертуара восточно-армянского театра XIX века было просвещение и патриотическое воспитание общества. Такие задачи ставили перед собой и деятели театра Александрополя. Они в 1865-1876 гг. сыграли спектакли по произведениям А. Каренянца, М. Тер-Григорянца, С. Экимяна, Т. Терзяна, Т. Фасулачяна, М.Пешикташляна, М. Патканянца и т.д.

В 1860-1870-х годах в спектаклях продолжала звучать лира армянской освободительной борьбы. Во время постановки «Шушаник» в Александрополе 23 мая 1865 года на полотнянном занавесе сцены был нарисован символ армянского освободительного движения - портрет «Дух Армении», который представлял интерпретацию философского Духа знаменитого доктора Фауста.

Тему свободного брожения мыслей Фауста развивали увлекающиеся театром уроженцы Александрополя - юношы Александр Манукянц и Арсен Критянц. В 1868 или 1869 году они подготовили представление трагедии И.В.Гёте «Фауст». Текст сочинения перевел А.Манукянц. Он добавил стихи Рафаэла Патканяна «Слёзы Аракса». Текстовые ремарки вызвали бурную реакцию Александропольского уездного начальника Исаака Абамеликова и городского пристава Минай Навасартова. Подвергнувшаяся цензуре пьеса была сыграна в спектакле в гостинице Григора Тер-Антонянца. Роль Фауста сыграл А.Манукянц, а А.Критянц воплотил роль брата Маргариты - Валентина. В своих воспоминаниях доктор Г. Тер-Оганесян сообщает: «При явлении дуэля Фауста с Валентином исполнитель роли Валентина А.Критянц сломал ножны меча М. Навасартова и убежал - оставив представление недоконченным».

Факт постановки трагедии - символа Нового времени И.В. Гёте в Александрополе дополняет существующее сведение о А.Критянце - одного из основоположников восточно-армянского культурно-образовательного «Общества благой цели» - выявляя его склонность к немецкому романтизму. Этот фрагмент является единичным спектаклем немецкой классической драматургии в культурной жизни Александрополя XIX века.

**Gevorg AYVAZYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri)

e-mail: aayg.84@mail.ru

## **THEATRICAL PRODUCTION OF "FAUST" BY J.W.GOETHE IN ALEXANDRAPOL**

The original intention of the compilers of the 19th century Eastern Armenian theater repertoire was enlightenment and the patriotic education of society. Such tasks were set for themselves by the actors of the theater of Alexandropol. They are in the years 1865-1876 performances based on works by A. Karenlyants, M. Ter-Grigoryants, S. Hekimyan, T. Terzyan, T. Fasulachyan, M. Peshiktashlyan, M. Patkanyants, etc.

In the 1860s-1870s the lyre of the Armenian liberation struggle continued to play in the performances. Within the time of the "Shushanik" in Alexandropol, on May 23, 1865, the scene was painted by a symbol of the Armenian liberation movement portrait of "Spirit of Armenia", which was interpreted by the interpretation of the philosopher Spirit, which is described by Dr. Faust.

The subject of free ferment of Fausts thoughts was developed by the theater-born natives of Alexandropol - the youths Alexander Manukyants and Arsen Krityants. In 1868 or 1869 they prepared the presentation of the tragedy of J.W. Goethe "Faust". The text of the essay was translated by A. Manukyants. He brought there the verses of Rafael Patkanyan "Tears of Araks".

The text remarks caused a strong reaction from the Alexandropol district chief Isaak Abamelikov and the city bailiff Mnacakan Navasartyan. The censored play was performed in a play at the hotel Grigor Ter-Antonyants. The role of Faust was played by A. Manukyants, and A. Krityants embodied the role of Margarity-Valentin's brother. As Dr. G. Ter-Ogannesyan tells in his memoirs, during the appearance of duel Faustus with Valentin, the performer of the role of Valentin A. Krityants broke the sword of M. Navsartov's sword and ran away, leaving the performance unfinished.

The fact of setting the tragedy of the symbol of the new time J.W. Goethe in Alexandropol complements the existing information about A. Krityants one of the founders of the Eastern Armenian cultural and educational "Society of the Good Purpose" revealing his penchant for Germanic romanticism. This fragment is the only indicator of German classical drama in the cultural life of the 19th century Alexandropol.



**Գրիգորի ԱՅՎԱԶՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ. փոստ՝ grigoriayvazyan@gmail.com

**ԱՐԲԵՋԱՆԻ ԱՂՎԱՆԱ-ՈՒԴԻՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ  
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Գիտական զեկույցը նվիրված է Ադրբեջանում Աղվանա-ուդիական եկեղեցու «վերստեղծմանը», այս գործընթացի ճշմարիտ պատճառների, նպատակների եւ դրանում ներգրավված հիմնական դերակատարներին, ինչպես նաև դրան առնչվող պատմության հարցերին ու պատմական իրադարձություններին: Ջեկույցում ներկայացվում են առաջարկություններ, որոնք ապահովում են նշված հարցերի կոնկրետ և իրական լուծումներ:

**Григорий АЙВАЗЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
e-mail: grigoriayvazyan@gmail.com

**АЛБАНО-УДИНСКАЯ ЦЕРКОВЬ АЗЕРБАЙДЖАНА  
В КОНТЕКСТЕ АРЦАХСКОГО ВОПРОСА**

Руководство Азербайджана, преследуя цель внести раскол в единство армянского народа<sup>1</sup>, в последние годы активно муссирует тему «восстановления» Албанского Католикосата и церкви, под эгидой азербайджанских властей. Азербайджанские эмиссары стали появляться в местах компактного проживания диаспоры азербайджанских и арцахских армян (Россия, прочие страны СНГ, США, Европа) и по поручению официального Баку убеждать их в том, что они по своему этническому происхождению не армяне, а потомки арменизированных чуть ли не в XIX веке албано-удин, а значит скорее азербайджанцы, чем армяне. На данную тему большими тиражами издается многочисленная научная<sup>2</sup> и псевдонаучная<sup>3</sup> литература призванная обосновать «албано-удинскую» гипотезу<sup>4</sup>. По ини-

<sup>1</sup> Стремясь обосновать свои претензии на территорию Утика и Арцаха (Карабаха), Сюника, памятники их богатой материальной и духовной культуры.

<sup>2</sup> W. Schulze, Towards a history of Udi, International journal of diachronic linguistics, 2005, V. 1 p. 55 – 91; The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. Vol. I-II. Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, Brepols Publishers, 2008; Albania Caucasica. Москва, 2015; Ю. Б. Коряков, Атлас кавказских языков, Москва. 2006; Y. B. Koryakov, Atlas of Caucasian languages. Moscow, 2002.

<sup>3</sup> Мамедова Ф., Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005; Гаджиева У., Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. –Баку, 2004.

<sup>4</sup> Среди работ последнего времени, вдохнувших «новую жизнь» в концепцию, можно отметить работы В. Шульце. (см. W. Schulze, Towards a history of Udi, – International journal of diachronic linguistics,

циативе руководства Азербайджана, в Европе, странах СНГ, на данную тему периодически организовываются различные круглые столы, научные конференции и симпозиумы. Весьма щедро вознаграждаются ученые последовательно отстаивающие выгодные Азербайджану позиции. Целенаправленно пытаясь противопоставить один армянам, они «запустили» процесс учреждения Удинской церкви, который в свою очередь стал прологом к «восстановлению» так называемой «Албанской церкви Азербайджана»<sup>1</sup>. Будущая Албано-удинская церковь рассматривается исключительно как один из основных инструментов антиармянской пропаганды и фальсификации истории региона<sup>2</sup>. Данный проект получил большую материальную и организационную поддержку со стороны властей Азербайджана<sup>3</sup>.

Идет активная «обработка» общественного мнения и т.д. Между тем этот процесс и те угрозы, которые он в себе потенциально таит, остался вне сферы должного внимания армянской общественности и научного сообщества. Дело в том, что после обнаружения грузино-албанского палимпсеста<sup>4</sup> и его дешифровки<sup>5</sup> в науке, принято считать, что удины были народом-доминантным периода Албанского царства с центром в Кабале и Шаки-Эрети. Однако эта находка также «вдохнув новую жизнь» в албано-удинскую концепцию происхождения армян Арцаха и Азербайджана. Практически все видные лидеры удинской общины<sup>6</sup>, в Азербайджане и в диаспоре, в той или иной степени, политически ангажированы,

2005, V. 1 p. 55 – 91.); (Сборник *Albania Caucasica*. Москва, 2015, с. 22-23, 66-67, 93, 94-97, 102-105, 108, 111-114, 184-187, 192; (Ю. Б. Коряков, Атлас кавказских языков, Москва, 2006, 76, с.: 20 цветных карт; Y. B. Koryakov, *Atlas of Caucasian languages*, Moscow, 2002).

<sup>1</sup> Азербайджанское руководство полагает, что как правопреемник исторической Албанской церкви, проектируемая Удинская церковь вправе заявить о своих претензиях на всё имущество, ранее принадлежавшее ей (не только религиозное имущество, книги и храмы в восточных провинциях Великой Армении (Арцахе и Утике), но и Иерусалимское «наследство»).

<sup>2</sup> Первым действенным шагом, предпринятым к «воссозданию Албанской церкви Азербайджана» была регистрация 10 апреля 2003 года в госкомитете по работе с религиозными образованиями (ГКРО) Албано-удинской христианской общины Азербайджанской республики, отделения которой действуют в селе Нидж и городе Огуз (бывш. Вардашен), затем в 2010 году была зарегистрирована Удинская христианская община г. Огуз (Вардашен). Ее главной задачей заявлено «возрождение Албанской Апостольской Автокефальной церкви», а также сохранение культуры, языка, традиций удинов, «показать, что удины – это не армяне».

<sup>3</sup> Курирование этого стратегически важного дела было поручено главе администрации президента Азербайджана академику Рамизу Мехтиеву, директору Института истории Ягубу Махмудову, член-корреспонденту НАН Фариде Мамедовой, государственному советнику по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии Камалу Абдуллаеву, руководителю Бакинского Международного центра мультикультурализма Азаду Мамедову, председателю Госкомитета по работе с религиозными образованиями – (ГКРО) Мубаризу Гурбанлы и др.

<sup>4</sup> Палимпсест датируется между концом VII и X вв. (поздняя датировка более вероятна). Находка содержит около 120 страниц албанского текста, который представляет собой богослужебный сборник, синаксарий, включающий и объемные отрывки из Нового Завета.

<sup>5</sup> О палимпсесте см.: Aleksidze Z., Mahé J.-P., *Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée*, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 517-532; *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Vol. I, Brepols Publishers n. v., Turnhout, 2008 (с. 32, раздел I – «Общая характеристика двух найденных палимпсестов»); Renoux Ch., *Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes N Sin. 13 et N Sin. 55 (X<sup>e</sup>-XI<sup>e</sup> s.). Essai d'interprétation liturgique*, Brepols, Turnhout /Belgique, 2012 [*Patrologia Orientalis*, t. 52, fasc. 4, № 234].

<sup>6</sup> Руководитель Албано-удинской христианской общины Азербайджана Р. Мобили, директор удинского культурного центра «Ораин» Олег Данакари, председатель Волгоградской областной общественной организации удин «Нидж» Ричард Данакари, руководители Московской общины удин Вла-

вовлечены в активную антиармянскую пропагандистскую компанию<sup>1</sup>, развязанную Азербайджаном. Что касается самих удин, в общем, то братского армянам народа<sup>2</sup>, то они стали невольными заложниками данной ситуации. Ярким примером хваленной азербайджанской «толерантности» и «мультикультурализма» в действии, наряду с исторической судьбой армян Азербайджана, может послужить судьба удинского народа<sup>3</sup>.

**Grigori AYVAZYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: grigoriayvazyan@gmail.com

## **UDI- ALBANIAN CHURCH OF AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF THE ARTSAKH ISSUE**

The scientific report is devoted to the "recreation" of the Udi-Albanian Church in Azerbaijan, the true causes of this process and its objectives, the main participants involved in its implementation, as well as the history of the issue and the historical events associated with it. The paper presents suggestions which provide the exact and concrete solution of the mentioned issues.

---

димир Куранов (канд.техн.наук) и Артем Куранов (канд. филологических наук), председатель удинской общины г. Шахты Ростовской области Олег Данилов и сопредседатель Оник Даллари, представитель Казахстанской общины удин Вячеслав Казаров, представитель удин в Азербайджанской диаспоре Белоруссии Роман Л. Гукалари, председатель удинской общины с. Зинобиани (Октомбери) Кварельского района Мамули (Симон) Нешумашвили и др.

<sup>1</sup> Составной частью которой является вопрос о Удинской церкви. Что касается ее религиозной направленности, то по этому вопросу внутри удинской общины нет единого мнения. Часть членов общины (З. Кананчев из диофизитской семьи и др.) считает, что «восстановленная» церковь должна быть диофизитской (православной), большинство же членов общины (Р. Мобили и др.) по этому вопросу придерживаются иного мнения резонно полагая, что новая Албанская церковь, как и прежняя должна принадлежать к числу не халкедонских (монофизитских) восточных православных церквей и быть полностью автономной. При этом количество паствы новой Азербайджанской Албанской церкви, инициаторами планируется увеличить за счет привлечения этнических удин-ингилойцев.

<sup>2</sup> Удины компактно проживают в северной части современной Азербайджанской республики – в селе Нидж Куткашенского (ныне Кабалинского) района и в районном центре Варташен (ныне Огуз), а также в Грузии (с. Зинобиани, бывшее Октомбери, Кварельского района; это переселенцы из Варташена, откуда часть удин диофизитов бежала в Грузию еще в 1922 г.). Удины дисперсно проживают также в России, Армении, Казахстане и т.д. Антропонимика (имена, фамилии, отчества) удин, последователей ААЦ, до недавнего времени была преимущественно идентична армянской. Язык современных удинов относится к лезгинской группе нахско-дагестанской семьи языков (или подсемьи северокавказской семьи языков, по другой классификации). См. В.Л. Гукасяна Удинско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1974, с. 251; Ворошил Г., Ниджский диалект удинского языка (звуковой состав и некоторые фонетические процессы), – «Известия» АН Азерб. ССР, серия обществ. наук, № 3. Баку, 1963, с. 79-89.

<sup>3</sup> Как и в начале XX века, сразу же после известных событий 1988-1990 гг. в Азербайджане начался массовый исход коренного удинского населения с территории своей исторической родины. Даже не касаясь зеркальных событий начала XX в. достаточно только упомянуть о том, что в конце 1980-х – начале 1990-х гг. число удин в Азербайджане было около 6.120 чел., после чего резко сократилось до 3.800 чел., в 2009 г., (перепись населения 1989 г.; перепись 2009 г.).

**Լիլիթ ԱՍՈՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոն

Էլ. փոստ՝ lilitasoyan@rambler.ru

**ԿԱՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.****ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ**

Կամավորությունը Հայաստանի համար նոր երևույթ չէ. այն ավելի շատ կյանքի նորմա է՝ թելադրված անցած պատմական ուղիով և ավանդույթներով: Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հայաստանը հիմնականում ագրարային երկիր էր, որտեղ միշտ գոյություն է ունեցել գյուղացիական համայնքը, որը որևէ փոփոխություն չէր կրել ո՛չ թուրք-պարսկական տիրապետության ժամանակ, ո՛չ էլ Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո: Փոխօգնության պայմաններում կամավորությունը ձևավորվում էր որպես հասարակական երևույթ, սակայն այն չէր առանձնանում որպես գործունեության առանձին տեսակ, առավել ևս այդ տերմինի ժամանակակից ընկալմամբ:

Հայաստանի պարագայում հարց է առաջանում հստակ սահմանելու «կամավոր» տերմինը, քանի որ դրանով հիմնականում հասկացվում է ի պաշտպանություն Հայրենիքի ռազմական գործողություններին մասնակցելու կամավոր ցանկություն հայտնած մարդ:

Գրեթե նույն ենթատեքստում է դիտարկվում նաև բուժքույրերի, հոգևորականների, հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, չնայած նրանց գործունեությունը տիպիկ կամավորություն է:

Այսօր Հայաստանում ներկայացված են կամավորներ տարբեր երկրներից, հիմնականում նրանք կամավորներ են տարբեր կազմակերպություններից և հրավերով Հայաստան են ժամանել տարաբնույթ ծրագրերի ու նախագծերի շրջանակներում:

Հայաստանն ամենամեծ սփյուռք ունեցող երկրներից է, ինչը հնարավորություն է տվել ստեղծելու, մեր կարծիքով, Հայաստանի համար հատուկ, տիպիկ, բայց ընդհանուր առմամբ առանձնահատուկ կամավորության տեսակ՝ ծանոթություն Հայրենիքին, քանզի սփյուռքի երիտասարդությունն աղոտ պատկերացում ունի Հայրենիքի մասին:

Մյուս մասը տեղի կամավորներն են, որոնք երևան են գալիս առանձին խմբերով՝ ելնելով իրավիճակի ընդհանուր համատեքստից, ինչպես, օրինակ, բժշկական համալսարանի և ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտի ուսանողները, որոնք օգնում էին վերականգնվելու 2016թ.-ի ապրիլյան ճգնաժամի ժամանակ ծանր վիրավորված և Կենտրոնական կլինիկական զինվորական հոսպիտալում վերականգնման կուրս անցնող ժամկետային զինձառայողներին:<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ахназарян М., Волонтеры помогают героям, Голос Армении, 07.12.2017// <http://www.golosarmenii.am/article/60968/volontery-pomogayut-geroyam> .

Հայաստանում զարգանում է նաև «իրադարձային» կամավորությունը. Յեղապանության 100-ամյակի միջոցառումների ժամանակ կազմակերպչական աշխատանքներին աջակցելու համար ձևավորվեց կամավորների խումբ: Ընտրական փուլին մասնակցում էին մեծ թվով ուսանողներ, սակայն ԵՊՀ պրոռեկտոր Մարկոսյանի խոսքերով, ընտրվեցին համապատասխան մասնագիտացում ունեցողները:<sup>1</sup>

Միանգամայն նոր երևույթ էր «քաղաքական» կամավորությունը. 2018թ. ապրիլի 15-ի ցույցի ժամանակ «Ելք» կուսակցության առաջնորդ Նիկոլ Փաշինյանը կոչ արեց կամավորներին մասնակցելու ընդդիմադիր ակցիային:<sup>2</sup>

**Лилит АСОЯН (Армения)**

Международный научно-образовательный центр НАН РА (Ереван)

e-mail: lilitasoyan@ Rambler.ru

## **ВОЛОНТЕРСТВО В АРМЕНИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

Волонтерство для Армении явление не новое, это скорее норма жизни, продиктованная пройденным историческим путем и традициями. До начала XX века Армения была в основном аграрной страной, где всегда существовала сельская община, не претерпевшая никаких изменений ни в период турецко-персидского владычества и не после присоединения к Российской империи. В условиях взаимопомощи и взаимовыручки складывалось волонтерство как общественное явление, но оно не выделялось как отдельный вид деятельности или, тем более, как общественное движение в современном понимании этого термина. Именно факт существования взаимопомощи и взаимовыручки на протяжении всего исторического пути привело к восприятию и осознанию самого волонтерства, как явления само собой подразумевающегося и не нуждающегося в акцентировании, выделении как отдельного общественного явления. И это далеко не единственная отличительная черта, особенность в подходах к вопросу волонтерства.

В плане Армении встает вопрос четкого определения термина волонтер – доброволец, так как под словом доброволец в первую очередь подразумевается человек, записавшийся добровольцем для участия в военных действиях во имя защиты родины. Армения исторически почти постоянно была вынуждена отражать нападения соседей, разного рода кочевников, принимала участие во всех военных кампаниях России против Турции и Персии. Во время Первой мировой войны армяне сформировали 7 добровольческих отрядов в составе русской армии.

<sup>1</sup> Студентам-волонтерам были представлены основные проблемы армянского геноцида// Новости// ЕГУ, 24.23.2015// <http://ysu.am/news/ru/Armenian-Genocide100> .

<sup>2</sup> Оппозиция намерена сорвать заседание парламента Армении: Пашинян сделал заявление, Sputnik, 15.04.2018// <https://ru.armeniasputnik.am/society/20180415/11454733/oppozitsiya-pashinyan-armenia-parlament-zasedanie-zayavleie-protest-akctsiyamiting.html> .

Таким образом, термин доброволец скорее применим к сфере военной, что нашло свое отражение даже в интернет-поисковиках: при запросе «добровольческое движение в Армении» в Google приводятся данные о численности и участии армян в разных военных кампаниях, особенно в Первой мировой войне.

Практически в том же контексте рассматривается деятельность медсестер, священников, общественных организаций во время Первой мировой войны, хотя их деятельность - типичное волонтерство. Добровольцами называли и тех, кто поспешил на помощь Армении в зону бедствия после разрушительного спитакского землетрясения 7 декабря 1988 года. Однако с термином «волонтер» в Армении впервые столкнулись в конце 90-х годов прошлого столетия, когда в независимую Республику Армения по приглашению правительства прибыли первые волонтеры из европейских и американских организаций.

Сегодня в Армении представлены добровольцы из разных стран: в основном это волонтеры других организаций прибывших в Армению по разным проектам или приглашениям.

Армения страна с самой большой диаспорой, что создало возможность для формирования на наш взгляд типичным для Армении, но специфичным для остального мира видом волонтерства - знакомства с Родиной, так как молодежь диаспоры имеет слабое представление о родине предков.

Другая часть – это местные волонтеры, которые выступают в основном инициативными группами исходя из контекста ситуации, как например волонтеры-студенты медицинского университета и института физической культуры, помогавшие реабилитироваться солдатам-срочникам, тяжелораненым во время апрельской эскалации 2016г. и проходивших курс реабилитации в Центральном клиническом военном госпитале<sup>1</sup>.

В Армении развивается так же «событийное» волонтерство. Так, например, для содействия работе мероприятий, посвященных 100-летию Геноцида была создана группа студентов волонтеров. В отборе участвовало огромное количество студентов, однако выбор по словам проректора ЕГУ Маркосяна остановился на студентах соответствующих специальностей.<sup>2</sup>

Новым явлением стало «политическое» волонтерство: 15 апреля 2018г. на митинге лидер партии «Елк» Никол Пашинян призвал волонтеров участвовать в акциях протеста<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Ахназарян М., Волонтеры помогают героям, Голос Армении, 07.12.2017// <http://www.golosarmenii.am/article/60968/volontery-pomogayut-geroyam> .

<sup>2</sup> Студентам-волонтерам были представлены основные проблемы армянского геноцида// Новости// ЕГУ, 24.23.2015// <http://ysu.am/news/ru/Armenian-Genocide100> .

<sup>3</sup> Оппозиция намерена сорвать заседание парламента Армении: Пашинян сделал заявление, Sputnik, 15.04.2018//<https://ru.armeniasputnik.am/society/20180415/11454733/oppozitsiya-pashinyan-armenia-parlament-zasedanie-zayavleie-protest-akctsiyamiting.html>.

**Lilit ASOYAN (Armenia)**

International Scientific and Educational Center NAS RA

E-mail: lilitasoyan@rambler.ru

## **VOLUNTARY WORK IN ARMENIA: THE PAST AND THE PRESENT**

Voluntary work in Armenia is not a new phenomenon; this is a norm of life formed by the country's history and traditions. Until the twentieth century, Armenia used to be a rural country with a strong agricultural community, which was not changed either under the Turkish-Persian invasion, or later under the period of the Russian Empire domination. Under the circumstances of cooperation and give-and-take practices voluntary work was gradually becoming a social phenomenon, but it never became a separate activity type or, let alone, civil society movement in the present definition of this term.

When it comes to Armenia, there is always a need for a more precise definition of the term 'volunteer', as in most of the cases this term refers to a person listed to take part in military services to protect the country.

The activities produced by the nurses, priests and NGOs during the 1<sup>st</sup> World War are considered in the above stated context, though their work illustrates typical voluntary activities.

Today there are volunteers from different countries in Armenia; most of them represent different organizations and arrived in Armenia due to various projects needs or by invitations.

Armenia is the country with one of the largest Diasporas in the world, which provided opportunities to create a very typical for Armenia, but at the same time a very specific for the rest of the world type of voluntary work – introduction to the Native Land, as the youth of the Armenian Diaspora has a very vague knowledge of their native land history and traditions.

The other part of Armenian volunteers is local people, who gather in initiative groups depending on the needs of different projects, for example, volunteering students of medical universities or institutes of physical education, who were helping to the active-duty soldiers heavily injured during the conflict escalation in April 2016 during their rehabilitation period, those soldiers were signed up for a rehabilitation course in the Central Clinical Military Hospital.

A trend of 'event' volunteering is also currently observed in Armenia. For instance, during the events organized to commemorate a 100 anniversary of the Genocide in Armenia, a group of volunteers was formed. The number of people willing to take part in such events as volunteers was quite significant, but according to the vice-principal of Yerevan State University only those applicants, who had profile professions were chosen for such work.

Political voluntary work has become a new phenomenon in Armenia as well. On April 15<sup>th</sup>, 2018, "Yelk" party leader Nikol Pashinyan called the citizens to participate in protest activities.

**Մարիամ ԱՐՊԵՆՏԵՎԱ (Ռուսաստան)**

Կալուգայի պետական համալսարան

e-mail: mariam\_rav@mail.ru

**ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Հայոց պատմությունը համաշխարհային պատմության կարևորագույն մասն է: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն այդ երկրի հաջողություններն ու ձեռքբերումները, այլև զարգացման դժվարությունները: Դրանցից մեկը Ղարաբաղյան հակամարտությունն է՝ էթնոքաղաքական միջհամայնքային կոնֆլիկտն անդրկովկասյան տարածաշրջանում ադրբեջանական և հայկական էթնիկ խմբերի միջև, որոնք ունեն վաղնջական պատմական և մշակութային արմատներ: Արդի պետական էթնոքաղաքականության կենտրոնական հիմնախնդիրն է իրավական և էթիկական գրագետ վերաբերմունքը էթնիկ վերածննդի և ինքնորոշման ֆենոմենների, էթնիկ դիմադրության և անջատողականության, էթնիկ ոչնչացման և «հիբրիդիզացիայի» հանդեպ: Այս հարցը հատուկ նշանակություն ձեռք բերեց XX-XXI դդ. սահմանագլխին շատ երկրների ու մայրցամաքների համար՝ ներառյալ Եվրասիան, Հայաստանը և Ադրբեջանը, «էթնիկ վերածննդի», նաև «կրոնական վերածննդի», այդ թվում և ազգաշինության ու ազգաստեղծման, ինչպես նաև կրոնական ու կեղծկրոնական ստեղծագործության և շինարարության լույսի ներքո: Անցյալի և ներկայի Հայաստանում տարբեր ազգերի մարդիկ ապրում են միասին՝ ընտրելով տարբեր ռազմավարություններ, որոնք հանգեցնում են տարբեր արդյունքների: Սակայն առկա է նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքներում մոնոազգային պետությունների ձգտման միտումը, որի արդյունքում երկու մեծ ժողովուրդներ չեն կարողանում լուծել իրենց միջև եղած հակասությունները, ինչը վկայում է այն, որ այդ հակասություններն իրենց համար նշանակալի են, պայմանավորված են արժեքային-իմաստային տարբերություններով. մերձեցման ճանապարհը մոտ չէ և ուղիղ չէ: Ըստ գիտնականների՝ առավել արդյունավետ է «զսպված ինտեգրացիայի» ճանապարհը, որը նկատի ունի «մեծամասնության» մշակույթի պահպանման մասին հոգածությունը՝ նոր մշակույթների՝ «փոքրամասնությունների խմբերի» հետ համատեղ ընդհանուր քաղաքական ինքնության ձևավորման և ամրապնդման շրջանակներում, որը խոչընդոտում է սահմանների ու պետության ազգային մշակույթի ավանդույթների վերացումը: Հենց այս ճանապարհով պետք է շարժվեն Հայաստանը և Ադրբեջանը: Մյուս կողմից՝ Հայաստանը՝ որպես հնագույն մշակույթ ունեցող երկիր, պետք է ուշադրություն դարձնի «էթնիկ» վերածննդին այն առումով, որ գործածվում էր ԽՍՀՄ-ում՝ էթնիկ մշակույթի վերածնունդ, հայ համայնքի կյանքն իր իսկ մեջ, ներքին խնդիրների լուծում: Այսօր Հայաստանը, ցավոք, ինտենսիվ միգրացիաների ժամանակաշրջանում է. դրանք տարբեր տիպերի միգրացիաներ են, որոնք հանրագումարում հազեցնում են նրան, որ հայերը,



ինչպես և շատ մյուս էթնոսներ, ենթարկվում են հիբրիդիզացիայի բոլոր մակարդակներում և հարաբերություններում: Չնայած հնագույն արմատներին և հայ մշակույթի ընդհանուր դիմադրողականությանը՝ նման «հիբրիդիզացիաների» բացասական հետևանքներն ակնբախ են: Առաջին հերթին դա երկրի մշակութային և հոգևոր էլիտայի կրճատումն է:

**Мариям АРПЕНТЬЕВА (Россия)**

Калужский государственный университет

e-mail: mariam\_rav@mail.ru

## **КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ И ПРОБЛЕМЫ АРМЕНОВЕДЕНИЯ**

История Армении – важная часть мировой истории. Об этом свидетельствуют не только успехи и достижения этой страны, но и проблемы и трудности ее развития. Одна из них - Карабахский конфликт (на азербайджанском - Qarabağ münaqişəsi, на армянском - Արցախյան հակամարտություն) — этнополитический межобщинный конфликт в Закавказском регионе между азербайджанской и армянской этническими группами, имеющий давние исторические и культурные корни. Центральной проблемой современной государственной этнополитики является проблема этически и юридически грамотного отношения к феноменам этнического возрождения и самоопределения, этнического противостояния и сепаратизма, этнического разрушения и «гибридизации». Особую значимость этот вопрос обрел на рубеже XX-XXI веков в свете переживаемого многими странами и континентами, включая Евразию, Армению и Азербайджан, «этнического ренессанса» или «этнического возрождения», а также религиозного «возрождения», в том числе нациестроительства и нациетворчества, а также религиозного и псевдорелигиозного творчества и строительства. В Армении прошлого и настоящего люди разных наций живут вместе, выбирая разные стратегии, которые приводят к разным результатам. Однако, современная тенденция к мононациональности государств на территориях Армении и Азербайджана также присутствует, в результате два больших народа до сих пор не могут решить противоречий в своих отношениях, говорит о том, что противоречия эти носят значимый для них характер, обусловлены важными ценностно-смысловыми различиями, путь к сближению народов – не близкий и не прямой. Наиболее продуктивен, по мнению ученых, вариант сдержанной интеграции», подразумевает заботу о сохранении культуры «большинства» наряду с принятием новых культур - групп «меньшинств» в рамках формирования и укрепления общей гражданской идентичности, препятствующей размыванию границ и традиций национальной культуры государства. По этому пути и важно двигаться Азербайджану и Армении. С другой стороны, Армении как стране с древней культурой, важно обратить внимание на «этническое возрождение» в смысле, практиковавшемся во времена СССР: возрождение этнической культуры, жизнь армянского сообщества внутри самого себя, решение внутренних проблем. На сегодняшний день, к сожалению, Армения, как и многие страны бывшего СССР переживает период интенсивных иммиграций: это миграции разного типа, в сумме приводящие к тому,

что армяне, как и многие иные этносы, подвергаются интенсивной гибридизации (на всех уровнях и во всех отношениях). Несмотря на древние корни и общую резистентность армянской культуры, негативные последствия таких «гибридизаций» очевидны. В первую очередь, это сокращение культурной и духовной элиты страны.

**Mariam ARPENTIEVA (Russia)**

Kaluga State University  
e-mail: mariam\_rav@mail.ru

## **KARABAKH CONFLICT AND PROBLEMS OF ARMENOLOGICAL STUDIES**

The history of Armenia is an important part of world history. This is evidenced not only by the successes and achievements of this country, but also by the problems and difficulties of its development. One of them is the Karabakh Conflict (in Azerbaijani, Qarabağ münaqişəsi, in Armenian, Արցախյան հակամարտություն) - an ethno-political intercommunal conflict in the Transcaucasian region between the Azerbaijan and Armenian ethnic groups, which has old historical and cultural cultures. The central problem of modern state ethnopolitics is the problem of ethically and legally competent attitude to the phenomena of ethnic rebirth and self-determination, ethnic confrontation and separatism, ethnic destruction and “hybridization”. Of particular importance this issue has found at the turn of the XX-XXI centuries in the light of the experience of many countries and continents, including Eurasia, Armenia and Azerbaijan, “ethnic renaissance” or “ethnic revival”, as well as religious “revival”, including nation-building and national creativity, as well as religious and pseudo-religious creativity and construction. In Armenia, past and present, people of different nations live together, choosing different strategies that lead to different results. However, the current trend towards mononationality of states in the territories of Armenia and Azerbaijan is also present, as a result, two large nations still cannot resolve contradictions in their relations, says that these contradictions are significant for them, due to important value-sense differences. The path to the rapprochement of nations is not close and not direct. The most productive, according to scientists, is the option of restrained integration, “implies a concern for preserving the culture of the majority” along with the adoption of new cultures — minority groups - in the framework of the formation and strengthening of a common civic identity that impedes the blurring of borders and traditions of the national culture of the state. It is important to move Azerbaijan and Armenia along this path. On the other hand, Armenia is a country with an ancient culture. It is important to pay attention to the “ethnic revival” in the sense practiced during Soviet times: the revival of ethnic culture, the life of the Armenian community within itself, the solution of internal problems. Today, unfortunately, Armenia, like many countries of the former USSR, is experiencing a period of intensive immigration: these are migrations of a different type, which can lead to the fact that Armenians, like many other ethnic groups, undergo intensive hybridization (at all levels and in all relationship). Despite the ancient roots and the general resistance of the Armenian culture, the negative consequences of such “hybridizations” are obvious. First of all, this is a reduction of the cultural and spiritual elite of the country.

Գոռ ԳԱԼՍՏՅԱՆ (Հայաստան)

Էօրնեկեան հանրակրթական դպրոց (Էջմիածին)

Էլ.փոստ՝ ggalstyan123@gmail.com

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՋԵՌՆԸ ԵՎ ՆՐԱ**

**«ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐԻ...» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Մեր աշխատանքը նվիրված է Հովհաննես Կոզեռնին և վերջինիս «Մեկնություն տոմարի...» աշխատությանը: Հովհաննես Կոզեռնի X-XI դարերի անվանի վարդապետ է, որի մասին, ցավոք, շատ քիչ տեղեկություններ են մեզ հասել՝ հակառակ իր համբավին, անհայտ են նաև նրա ծննդյան և մահվան թվականները: Կոզեռնի անվանը առաջին անգամ հանդիպում ենք պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմության» մեջ: Կոզեռնի անվան հիշատակության հաջորդ հանգրվանը Մատթեոս Ուռեայեցու «Ժամանակագրություն» աշխատությունն է, որտեղ վարդապետը հիշատակվում է մի քանի անգամ տարբեր առիթներով: Կոզեռնի մասին տեղեկություններ կան նաև Ասողիկի և Մմբատ Գունդստարի աշխատություններում: Գիտենք, որ անվանի վարդապետը գրել է «Հավատոյ գիր», որը մեզ չի հասել, «Ծոպատկի բացատրություն», «Տեսիլ» աշխատությունը, որի հեղինակությունը հետագայում վերագրվեց XII դարի կեսերին ապրած մի հեղինակի: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի պատվերով գրել է նաև «Բագրատունյաց պատմություն», որը կրկին մեզ չի հասել: Կոզեռնի մատենագրության գոհարներից է նրա «Մեկնություն տոմարի, զոր արարեալ է Յոհաննիսի վարդապետի, զոր մականունն Կոզեռն կոչեցեալ» աշխատությունը, որի սկզբում հեղինակը բացատրում է Շ-եակ թվականի առաջին տարվա համապատասխանությունը հուլյան տոմարի 552/553 թվականին՝ Նավասարդի 1-ը գուգադրելով դինաստիական տարբեր թվականներին, որոնք միարժեքորեն ցույց են տալիս 552 թվականը: Իսկ Քրիստոսի ծննդյան ամիս-ամսաթվի՝ Արաց 30-ի քննությամբ՝ վկայում է Հայոց թվականության 2-րդ հատվածի՝ 553 թվականին համապատասխանելու մասին: Անդրադառնում է կրկնակին, բացատրում այն հաշվելու կարգը, խոսում է վերադրի և յոթներյակի, նաև գարնանամուտի ու ձմեռնամուտի մասին, մեկնում է ամառնամուտի կանոնը, անդրադառնում է նաև մի շարք տոների՝ Սուրբ Խաչին, Աստվածածնի տոնին, Հայտնության ամսաթվին, Զատկի տոնին և նրանց հաստատունների վերլուծությանը: Իսկ արդեն «Յոհաննիսի վարդապետի, որ մականունն Կոզեռն ի ինդրոյ Անանիայի աշակերտաց...» մեկնության մեջ ևս քննում է շատ կարևոր խնդիրների որոնցից են, օրինակ, նահանջը և անկաստեղը: Մեր աշխատանքում առավել մանրամասն կխոսենք այս 2 մեկնությունների մասին, որոնք կարելի է միմյանց շարունակություն համարել: Կանոնադառնանք այս մեկնություններում առկա բոլոր տոմարական խնդիրներին և դրանց մեկնաբանությանը: Նշենք, որ Հովհաննես Կոզեռնի դարեր շարունակ հետաքրքրել է հետազոտողներին: Նրան և նրա աշխատություններին անդրադարձել են մերօրյա անվանի տոմարագետ Ռաֆիկ Վարդանյանը, Հ. Քյուրտյանը, Զ. Էյնաթյանը և այլք:

**Гор ГАЛСТЯН (Армения)**

Общеобразовательная школа Эорнекян (Эчмиадзин)

e-mail: ggalstyan123@gmail.com

**ОГАННЕС КОЗЕРН И ЕГО ТРУД «ТОЛКОВАНИЕ КАЛЕНДАРЯ»**

Наша работа посвящена литературной деятельности архимандрита Оганнеса Козерна, а именно исследованию его труда «Толкование календаря». Оганнес Козерн известный архимандрит X-XI веков, о котором, к сожалению, до нас дошло очень мало информации, неизвестны также даты его рождения и смерти. Имя Козерна впервые упоминается в труде Аристакеца Ластиверци «История».

В следующий раз имя Козерна упоминается в труде Матеоса Ураеци «Хронология». Здесь архимандрит упоминается несколько раз по разным поводам. Информация о Козерне есть и в трудах Асохика и Смбата Гундстабла. Мы знаем, что известный архимандрит написал «Послание Веры», которая не дошла до нас, «Объяснение лжепасхи» и труд «Видение», который впоследствии был приписан автору, жившему в середине XII века. По заказу Католикоса Петроса Гетадарца он написал также «Историю Багратидов», которая тоже не дошла до нас. Одним из жемчужин библиографии Козерна является его труд «Толкование календаря» в начале которого автор объясняет соответствие первого года III-ека с юлианским календарем - 552/553г. В труде объясняется порядок подсчета кркнука, автор пишет о верадире, толкует правило осеннего и весеннего равноденствия, также ряд праздников, затрагивает также религиозные праздники: Святой Крест, праздник Богородицы, дату Откровения, Пасху и анализ их константов. Следующая часть календаря касается многих других важных вопросов, таких как високосие и анкастег. В нашей работе мы более подробно обсудим эти два понятия, которые можно считать продолжением друг друга. Необходимо отметить, что Оганес Козерн на протяжении веков интересовал исследователей. К нему и его трудам обратились известный современный летописец Рафик Варданян, А. Кюртян, Дж. Эйнамян и другие.

**Gor GALSTYAN (Armenia)**

Eurnekian Public School (Echmiadzin)

e-mail: ggalstyan123@gmail.com

**HOVHANNES KOZERN AND HIS WORK "CALENDAR INTERPRETATION"**

Our work is dedicated to Hovhannes Kozern and his work "Calendar Interpretation...". Hovhannes Kozern is a well-known exegete of the X-XI centuries. Despite his fame, little information is preserved, even the dates of his birth and death are unknown. For the first time we come across the name Kozern in the work of historian Aristakes Lastivertzi "History".

The name of Kozern is mentioned in the "Chronology" of Matthew Uhrhain, where the exegete is mentioned several times on different occasions. There is also information about Kozern in the works of Asoghik and Smbat Gundstabl. We know the renown exegete wrote "The Book of

Faith" of which no surviving copies are known to exist; "The Explanation of the Tsrazatik"; and the work "Vision", the reputation of which later was ascribed to an author who lived in the middle of the XII century. At the request of the Catholicos Petros Getadardz, he also wrote the "Bagratunyats Story", while none of which has survived to the present date.

One of Kozern's famous work is his "Calendar Interpretation...", which explains the correspondence at the beginning of the sheakn years 552/553 of the Julian calendar. His work touches upon the *krknak*, explaining the way of counting. He also speaks about *veradir* and the *seventh*, explaining the rules of the summer, spring and winter; he speaks about a number of holidays, the Holy Cross, the Feast of the Holy Virgin, the Day of Revelation, the Easter holiday and their analysis.

The next part of the commentary addresses many other important issues, such as *retreat* and *ankastegh*. In our work, we discuss in details two commentaries that can be considered a continuation of each other. We touch upon all the logical problems and interpretations in these commentaries. It should be noted that many researchers have been interested in Hovhannes Kozern for centuries. Nowadays, renowned topographers including Rafik Vardanyan, H. Kyurtyan, J. Einatian and others have studied his works.

**Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ( ՀՀ )**

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)  
Էլ.փոստ՝ ArshavirGasparyan@mail.ru

**Անահիտ ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ ( ՀՀ )**

ՀՀ Լոռու մարզի Ծաղկաշատի հիմնական դպրոց

## **ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ**

15-րդ դարի հայ պատմագրության միակ ներկայացուցիչը նշանավոր մատենագիր, եկեղեցական գործիչ, վարդապետ ու բարոնապետ Թովմա Մեծոփեցին է: Պատմագիրը մեծ հեղինակություն է վայելել ժամանակակից հոգևոր ու աշխարհիկ վերնախավերի շրջանում: Նրա պատմագրական ժառանգությունը չնայած ծավալով մեծ չէ, բայց պարունակած նյութով իհիստ կարևոր ու արժեքավոր է 14-րդ դարի վերջի և 15-րդ դարի առաջին կեսի Հայաստանի ու Անդրկովկասի պատմության ուսումնասիրության համար: Նա ընդարձակ ձևով ներկայացնում է Լենկ Թեմուրի ավերածությունները Հայաստանում, բնակչության գերեվարումը և կոտորածները, իրադարձություններ, որոնք անտեսվել են օտար պատմիչների կողմից: Այս տեսանկյունից Թովմայի աշխատություն-

նը, թերություններով հանդերձ, պատմության ուսումնասիրության համար անգնահատելի աղբյուր է, քանզի այն ականատեսի ստուգապատում նկարագրություն է:

Թովմա Մեծոփեցու նկարագրած ժամանակաշրջանում Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը գտնվում էին օրհասական վիճակում, երկրում շարունակվում էին կործանիչ ու ավերիչ ասպատակությունները, բնակչության զանգվածային ոչնչացումը, զավառների ամայացումը և զանգվածային արտագաղթը: Երկիրն անընդմեջ ոստնատակ էր լինում բիրտ ու վայրագ նվաճողների կողմից՝ Հայաստանում իրենց գերիշխանությունը հաստատելու կամ վերահաստատելու համար: Խարխլվել էր հայ եկեղեցու միասնությունը:

Լենկ Թեմուրին վիճակված էր ստեղծել մի բռնապետություն, որ համաշխարհային պատմության մեջ նմանը չուներ: Դա տեսանելի է ոչ միայն մատենագրության (գեղարվեստական, պատմագրական երկեր, ձեռագրերի հիշատակումներ), այլև ժողովրդական բանահյուսության մեջ, որտեղ պահպանվել են ավանդություններ ու գրույցներ:

Նման իրադարձությունների ժամանակակիցն է եղել նաև Թովմա Մեծոփեցին, որը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում այդ ծանր ժամանակահատվածի մասին:

Ոչ պակաս արգասավոր է եղել Մեծոփեցու հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր գործունեությունը: 1441թ. Հայրապետական աթոռը Մսից տեղափոխվել էր Էջմիածին: Մա իրոք կարևոր իրադարձություն էր հայոց եկեղեցու և արևելահայ հոգևորականության կյանքում: Այս կարևոր իրադարձության միակ ու ամբողջական նկարագրությունը տրված է Թովմա Մեծոփեցու Հիշատակարանում: Լինելով հիմնական գործող անձերից մեկը՝ նա ներկայացնում է մանրակրկիտ իրադարձություններ, որոնք ամենայն իրավամբ համարվում են ստուգապատում տեղեկություններ Էջմիածնում կաթողիկոսության վերականգնման պատմության ուսումնասիրության համար:

15-րդ դարի առաջին կեսին ջլատվել էր հայկական եկեղեցու միասնությունը: Հայկական առաքելական եկեղեցու ջատագովները բացահայտ պատերազմ էին հայտարարել մի կողմից՝ պապականության միսիոներների և հայ ունիթոնների, մյուս կողմից՝ Մսի կաթողիկոսության և քաղկեդոնության հետ միաբանվելու կողմնակիցների դեմ: Ժամանակի հոգևորականության առաջավոր թևը քաջ գիտակցում էր այդ պայքարի անհրաժեշտությունը, քանի որ կենսական պահանջ էր զգացվում միավորելու երկրի հոգևոր ուժերը, ապահովելու հայոց եկեղեցու միասնությունը: Այդ էին պահանջում նաև ազգային մշակույթի ինքնուրույն զարգացման ու ինքնատիպության պահպանման շահերը: Մա շատ լավ էր հասկացել Թովմա Մեծոփեցին, որն էլ Հովհաննես Հերմոնացու հետ գլխավորեց Էջմիածնում կաթողիկոսության վերահաստատման գործընթացը:

Մատենագիրը անգուսպ աստելությամբ վեր է հանում հոգևորականության մեջ արմատացած արատավոր բարքերը, աներկյուղ խստությամբ քննադատում ու դատապարտում դրանք:

Մեծոփեցին որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում ունիթոնական շարժման ծավալման և նրա դեմ կազմակերպված պայքարի ձևերի մասին:

Պատմագրի վկայությամբ ունիթորների դեմ պայքարը զլխավորում էին Հովհան Ռրոտնեցու երեք աշակերտները՝ Գրիգոր Տաթևացին, Սարգիս և Վարդան վարդապետները, որոնք իրենց ուսուցչի նման համախմբել էին համախոհներին ու աշակերտներին՝ տալով նրանց հստակ առաջադրանքներ:

Մղձավանջային այն ժամանակներում պատմագրին ուրախացրել է այն ամենը, ինչ պատիվ է բերել իր ժողովրդին ու հայրենիքին, լինի դա անցյալից թե իր ապրած օրերից, լինի դա հաղթանակ թե փոքրիկ ձեռքբերում: Նա առիթը բաց չի թողել այդ ամենը գրի առնելու և հետագա սերունդներին փոխանցելու առաքելությունը:

Մատթևոս Ուտհայեցուց հետո Թովման երկրորդ պատմագիրն է, որ գովերգում է հայ կնոջ արիությունը: Նա գրում է նաև ժողովուրդների համատեղ պայքարի անհրաժեշտության մասին, հատկապես համակրանքով է խոսում հայկական իշխանական տների, առանձնապես Օրբելյանների շառավիղների մասին, գովեստով է արտահայտվում ուսումնական կենտրոններ դարձած վանքերի, մասնավորապես Տաթևի և Մեծոփի վարդապետարանների մասին:

Պատմագիրը շատ լավ գիտակցել է իր շարադրանքի թերի կողմերը, նա կարծես գրում է առանց նախնական ծրագրի՝ ապավինելով թույլ հիշողությանը: Թովմա Մեծփեցին ապրել է բուն ստեղծագործական կյանքով, նվիրվել է հարազատ ժողովրդին ու եկեղեցուն, թողել մատենագրական հարուստ ժառանգություն, իսկ նրա պատմագրական երկերը մշտապես մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում ուսումնասիրողների շրջանում:

**Аршавир ГАСПАРЯН (Армения)**

Ширакский государственный университет (Гюмри)

E-mail: ArshavirGasparyan@mail.ru

**Анаит МУСАЕЛЯН (Армения)**

Цахкашатская основная школа Лорийского марза РА

## **ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТОВМА МЕЦОПЕЦИ**

Знаменитый летописец Товма Мецопеци пользовался авторитетом среди духовной и мирской слоев верховного общества.

Историограф жил и творил в сложные времена. В его историографическом наследстве красной нитью проходит, с одной стороны, безграничная любовь и преданность к своей родине, к своему вероисповеданию, к своей культуре, с другой – несдержанная ненависть к чужеземным захватчикам и тиранам.

Историограф очень хорошо осознавал неполные стороны своего изложения, он будто писал без предварительного плана, уповая на свою слабую память. Товма Мецопеци развивал также бурную общественно-политическую и духовную деятельность, о которой оставил очень интересные и примечательные сведения. Его историографические сочинения

вызывают большой интерес среди исследователей, поскольку они являются правдивым описанием очевидца.

Историографическое наследство Товма Мецопеци не настолько велико, однако по содержанию оно является бесценным первоисточником для исследования истории 14-ого и первой половины 15-ого веков Армении и соседних стран.

**Arshavir GASPARYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: ArshavirGasparyan@mail.ru

**Anahit MUSAYELYAN (Armenia)**

Tsaghkashat Primary School of Lori Region, RA

## TOVMA METSOPETSI'S HISTORIOGRAPHIC HERITAGE

Prominent historian Tovma Metsopetsi gained authority in the spheres of clerical and secular societies.

The historian lived and worked in hard historical period. In his historical legacy we can clearly see his love and devotion towards his native country, religion, and culture on the one hand, and severe hatred towards foreign invaders and dictators on the other hand.

The historian realized the weaknesses of his work, as if writing without having an arranged plan, relying on his weak memory. He was also deeply involved in social, political, and clerical activities, about which he left remarkable and interesting information. His historical works always attract the attention of interested people as they are depictions made by a true witness.

The historical heritage of Tovma Metsopetsi is not large, but due to its detailed material it is valuable source for studying the history of the first half of 14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup> centuries in Armenia and neighboring countries.

**Ռուբեն ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ rige55@mail.ru

## ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆ ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ԱԹԱԲԵԿ ՏԻՏՂՈՍԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Սյունյաց պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ աթաբեկության պատիվը տրվել է հորը՝ Տարսայիճ Օրբելյանին, երբ Հուլավյան չորրորդ դինաստիայի տիրակալ, իշխան Աբաղայի որդի Արդունը հաստատվել էր իր հայրական գահին: Սկզբնաղբյուրի հավաստմամբ, արարողությանը ներկա վրաց թագավոր Դեմետրե (Բ)



Անձնուրացը վերստին հաստատվում է «Գյուրջիստանի վիլայեթի» տիրակալ. «գոր սիրեաց Արդունն, և ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց՝ զտունն Աւագեան և զտունն Շահնշահեան և զԳագեցին և զորդիսն Սադուն աթաբեկին»<sup>1</sup>: Նույն աղբյուրի տեղեկացմամբ, վրաց թագավորին Հորդայից վերադառնալիս Շարուրում «մեծամեծ պատուով և արքունական ընծայիւք» դիմավորում է Տարսայիճ Օրբելյանը. «... Դարձաւ Դեմետրէ մեծաւ խնդրութեամբ և ամենայն ազատօք, և մեծամեծք Վրաց և Հայոց ընդ նմա: Եւ եկեալ ի Շարուր՝ զնաց նմա ընդ առաջ Տարսայիճն մեծամեծ պատուով, և արքունական ընծայիւք մեծարեաց զթագաւորն»<sup>2</sup>: Վրաց թագավոր Դեմետրե Բ-ը Սյունաց իշխանի ուղեկցմամբ եկել է «յերկիրն Աւագեան՝ յԱյրարատ» և թախանձագին համոզումով վերջինիս շնորհել երկրի աթաբեկության պատիվ. «Եւ նա առեալ տարաւ ընդ իւր զնա յերկիրն Աւագեան՝ յԱյրարատ. և բազում թախանձանօք բռնազբօսեաց զնա, և եղ Աթաբեկ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչև ի Տփղիս և յԱնի և ի Կարս»<sup>3</sup>:

Հավանական է՝ վերոնշյալ վկայությունը նկատի ունենալով՝ վրաց գիտնական Ռ. Կիկնաձեն զարգացնում է այն իրատեսական ու համոզիչ կարծիքը, թե Տարսայիճ Օրբելյանը դարձել էր «ռչ թե Վրաց թագավորության, այլ միայն Հայաստանի աթաբեկ»<sup>4</sup> Սահիբ Դիվանի մահվանից հետո:

Պատմագրի վերոնշյալ վկայությունից կարելի է հետևեցնել, որ այդ պաշտոնի նվիրման մենաշնորհը պատկանում էր վրաց թագավորին՝ «և եղ (Դեմետրե Բ.- Ռ.Գ) Աթաբեկ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ»<sup>5</sup>, սակայն չի բացառվում, ինչպես իրավամբ նշում է Պ. Մուրադյանը, որ վերջինս իրականում այդ որոշումը «համաձայնեցնում» կամ կատարում էր իշխանության «թելադրանքով»<sup>6</sup>:

Սյունյաց պատմագրի վկայությամբ հոր՝ Տարսայիճ Օրբելյանի աթաբեկությունը բնորոշվում է որոշակի տարածքային իրավասությանը<sup>7</sup>. «...եղ Աթաբեկ ի վերայ տէրութեան իւրոյ մինչև ի Տփղիս և յԱնի և ի Կարս»<sup>8</sup>: Հավանական է՝ ուսումնասիրողները պատմագրի «ի վերայ տէրութեան իւրոյ մինչև ի Տփղիս և յԱնի և ի Կարս» նախադասությունն ընկալել են ուղղակի, սակայն, մեր կարծիքով, պատմագիրը նշյալ դարձվածն օգտագործել է փոխանունաբար՝ նկատի ունենալով Վրաց Բագրատունյաց նստոցը՝ «ի

<sup>1</sup> Օրպելեան, Ստեփաննոս, Պատմութիւն տանն Սիսական, Փարիզ 1859, էջ 173:

<sup>2</sup> Անդ:

<sup>3</sup> Անդ:

<sup>4</sup> Մարգարյան Հ, Մահկանաբերդցիների (Սադունյանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ ԺԸ, Պէյրուք, 1998: Այսուհետ՝ Մահկանաբերդցիների (Սադունյանների) իշխանական տունը, էջ 38:

<sup>5</sup> Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 426:

<sup>6</sup> Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 233:

<sup>7</sup> Ակադ. Մ. Աբեղյանը շեշտում է, որ «իբրև ուսյալ գրող՝ նա Սիսականի պատմությունն սկսելուց դնում է այդ նահանգի աշխարհագրությունը, որ հազվադեպ մի գործ է մեր հին պատմագիրների մեջ», Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. II, Երևան, 1946, էջ 213:

<sup>8</sup> Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 426:

Տփղիս» Վրաստան, ողջ թագավորությունը, իսկ «յԱնի և ի Կարս»՝ Հայաստան<sup>1</sup>: Նկատելի է, որ պատմիչն ընդգծում է «Հայոց և Վրաց» (Վրաստան և Հայաստան) դարձվածը:

Լ. Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանած մեծածավալ աշխատությունը, Վրաց ժամանակագրությունը և «Քարթլիս ցլտվրեբա»-յի ռուսերեն հրատարակությունը Տարսայիճ Օրբելյանի աթաբեկ դառնալու մասին որևէ տեղեկություն չեն հայտնում: Թեև վրաց գիտնականը գրում է, որ Սադուն Արծրունու մահվանից հետո Դիմիտրե Բ-ը տվեց աթաբեկությունը ոչ թե վերջինիս որդուն՝ Խուրթուբուղային, այլ նրանց մրցակից իշխան Տարսայիճ Օրբելյանին. «Արդեն, 1281թ. Սադունի մահից հետո, թագավոր Դիմիտրիին աթաբեկությունը տվեց ոչ թե վերջինիս որդուն՝ Խուրթուբուղային, այլ նրա մրցակից ֆեոդալ Տարսայիճ Օրբելյանին, իսկ Սադունի որդի Խուրթուբուղային հանձնեց միայն ամիրսպասալար տիտղոսը: «Лишь в 1281г., уже после смерти Садуна, царь Димитрий передал атабагство не его сыну Хутлубуге, а соперничавшему с ним феодалу Тарсаичу Орбели, а сын Садуна- Хутлубуга получил только титул амирспаслара»<sup>2</sup>:

Ուշագրավն այն է, որ «Գյուրջիստանի վիլայեթում» այդ բարձր պաշտոնների մասնատումը փաստացի իրականացվել է այն ժամանակ, երբ մահացել էր մեծ իշխան Սադուն Բ Արծրունին, և Հորդայում մահվան էր դատապարտվել վերջիններիս «հովանավոր», իշխանության ֆինանսների դիվանապետ խոջա Սահիր դիվան Շամս-ադ-դին Ջուվեյնին:

Տարսայիճ Օրբելյանի աթաբեկության մասին Ս. Բարխուդարյանը նշում է, որ Ամադուի Նորավանքում եղել է արձանագիր մի հարթ տապանաքար, որից այսօր պահպանվել են ջարդված անընթեռների փոքր մասեր, և որ ինքը տապանագրի բնագիրը վկայակոչելիս օգտվել է տեղագրողներից. «*Այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին, հզար և մեծ գործակալին, քաջ մենամարտին, Աթաբեկ տարսայիճին, ի թվ.:* ՉԼԸ (1289)»<sup>3</sup>: ԺԴ դ. պատվիրված Ավետարանի հիշատակարանում, ընդօրինակող գրիչ Թորոս փիլիսոփան գրում է, որ հանդիպել է «տեառն Ստեփաննոսին» իմաստուն գիտնականին՝ Հայոց և Վրաց աթաբեկ Տարսայիճի որդուն. «Գրեալ ձեռամբ Թորոս փիլիսոփայի, զոր տեսեալ տեառն Ստեփաննոսի՝ հզար և իմաստուն գիտնականի, որդի իշխանաց իշխան՝ քաջ սպառազէն մենամարտիկ զինարի Ջալալին, թոռին մեծ աթաբակին Հայոց և Վրաց վեհ Տարսայիճին, ի ՉԸ (1331)»<sup>4</sup>: Հիշատակարանի անառարկելի վկայու-

<sup>1</sup> Արձանագիր բնագրերում փոխանունաբար օգտագործված վաղագույն օրինակն է Բյուրականի տաճարի ՆՂԳ (1044թ.) իշխանաց իշխան Ջաքարե Պահլավունու արձանագիրը. «ՆՂԳ թուակա- նութեանս հայոց այս իմ գիր է Ջաքարե իշխանաց իշխանի, որդոյ Վահրամ, որ ազգաւ Պախղաւ, որ ետու զԲիւրականի զլթաստակն Շահնշահի՝ իմ պատրոնին հոգոյն», Տեր-Մինասյան Եհ., Ամբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1961, Թ, Ե, էջ 48: «Շահնշա պատրոնի» փոխարեն պետք լինէր Բագրատունի՝ Հովհաննես-Սմբատ թագավորի անունը:

<sup>2</sup> Бердзенишвили Н. А. Дондуа В. Д. История Грузии. 1, էջ 246. «Որոշ ժամանակ հետո մահացավ աթաբազ Սադունը և թագավորը նրա կալվածը տվեց որդուն՝ Խուրթուբուղային և սպարապետության պատվի բարձրացրեց», «Картлис Цховреба», էջ 386:

<sup>3</sup> Վիմական տարեգիր, էջ 131:

<sup>4</sup> ԺԴ դարի հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններ, կզմ. Խաչիկյան Լ. Ս, Երևան, 1950, էջ 42, 231:

թյամբ՝ Տարսայիճ Օրբեյանը հորջորջվել է «Հայոց և Վրաց» աթաբակ: Օրբեյան Տարսայիճն աթաբակ տիտղոսով հայտնի է նաև Ազարակաձորի մի խաչքարի բնագրից, որտեղ ունի Աբասու «այլ եղբարքս», հավանական է եկեղեցու սպասավոր-հոգևորականները, կանգնեցրել են կոթողը Մարկոսի ու Վարդամիրայի հիշատակին ՉԼ (1281). «Պարոն աթաբակ Տարսայիճիս, ես Աբասու այլ եղբարքս կանգնեցաք խաչս թվ.:ՉԼ:»<sup>1</sup>: Բնագիրը կարևորվում է նրանով, որ արձանագրում, փաստարկում է 1281թ. Տարսայիճ Օրբեյանի աթաբակ լինելու իրողությունը, մինչդեռ վերջինս, համաձայն գրավոր աղբյուրների, աթաբակ պետք է լինի ոչ շուտ, քան 1284/5 թթ., քանի որ վրացական աղբյուրի և Մյունխենյաց պատմիչի հավաստմամբ՝ Արդունը վրաց թագավոր Դիմիտրե Բ-ի թագավորական իրավունքները հաստատել է այդ ժամանակ, երբ 1284 թ. հաստատվել է Իշխանության հայրական գահին:

Տարսայիճ իշխանն այդ տիտղոսով է հիշատակված նաև Ամադուի Նորավանքի Թամթա խաթունի «կանգնեցրած» խաչքարի չորստողանոց արձանագրությունում (քանդակագործ, գծող ու փորագրողն է Մումիկ վարդպետ). «Ես՝ Թամթա խաթունս կանգնեցի զխաչս ի փրկութի հոգո աթապակ Տարսայիճին և յարևշատութի, որդոց իմոց Բիրթելին և Բուդտային, Թվին: ՉՄԷ (1308)»<sup>2</sup>: Հիշյալ տիտղոսը ևս վավերագրված է և իշխանի տապանաքարին. «Ի թվիս ՉԼԸ (1289), այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին, հզար և մեծ գործակալին և քաջապահ մենամարտին Աթաբակ Տարսայիճին»<sup>3</sup>: Մակայն զարմանալին այն է, որ Տարսայիճ Օրբեյանի ժառանգներից ոչ մեկը չեն կրել աթաբակ-գործակալ տիտղոսը:

Այսպիսով, ինչպես նկատելի է, մատենագիր և արձանագիր սկզբնաղբյուրները փաստում են Մյունխենյաց իշխան Տարսայիճ Օրբեյանի «Հայոց և Վրաց» աթաբակ լինելու իրողությունը:

**Рубен ГАСПАРЯН** (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: riges55@mail.ru

## **КОММЕНТАРИЙ О ТИТУЛЕ АТАБЕК СЮНИКСКОГО КНЯЗЯ ТАРСАИЧА ОРБЕЛЯНА**

По свидетельству летописца Степаноса Орбеляна, сюникский князь Тарсаич Орбелян был удостоен атабекского титула от грузинского царя Деметра Самоотверженного. Вернувшись из Иордании, он передал князю Сюника, который встретил его в Шаруре, дело

<sup>1</sup> Դիվան, պրկ., III, էջ 26:

<sup>2</sup> Անդ՝ էջ 243: Կոթողի բնագիրն առաջին անգամ ընդօրինակել է Գ. Հովսեփյանը, տես՝ Հովսեփյան Գ, Նյութեր, հ. Բ, «Մումիկ սարկավազ», էջ 220:

<sup>3</sup> Վիմական տարեգիր, էջ 131:

атабекства страны. Грузинский ученый Р. Кикнадзе развивает мнение, что Тарсаич Орбелян, после смерти Сахиба Дивана, стал атабеком только Армении, а не грузинского царства. Судя по источникам, присуждение этого звания было привилегией грузинского царя. Как справедливо утверждает П. Мурадян, это не исключает того факта, что грузинский царь, в действительности, будучи под влиянием монгольских завоевателей, согласовывал это решение с ними.

Подлинник хачкара Агаракадзора доказывает, что почетного титула атабек Тарсаич Орбелян был удостоен в 1281 году, в то время, как он, согласно письменным источникам, мог быть титулован в атабеки не ранее чем 1284/5 гг. Согласно грузинским и армянским источникам, монгольский царь Аргун подтвердил царские права Дмитрия II в 1284 году, когда его возвели на отцовский трон. Таким образом, библиографические и протокольные источники после 1284 года подтверждают получение Сюникским князем Тарсаичем Орбеляном титула «Атабек Армении и Грузии» после 1284 года.

**Ruben GASPARYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: rige55@mail.ru

#### **REGARDING SYUNYATS PRINCE TARSAYICH ORBELYAN'S ATABEK TITLE**

According to historian Stepanos Orbelyan, Syunyats Prince Orbelyan received the title of Atabek from the Georgian king Demetrius. When he was coming back from Jorda / Horde, in Sharur he honored Syunyats Prince with the title of Atabek. Georgian scientist R. Kiknadze is of the opinion that after the death of Shahab Divan, Tarsayich Orybelyan had become “the Atabek of Armenia, and not of Georgia”. The commitment of this title, judging from the sources, was to the Georgian king, but it was not excluded, as P. Muradyan is rightly stating, that the latter “agreed” that decision with conquering Mongols. The script on Agarakadzor Khachkar dating back to 1281, indicates Tarsayich Orbelyan's Atabek honorable title, whereas the latter, according to written sources, there shouldn't be atabeks not earlier than 1284-85, referring to Armenian and Georgian sources, Arghun confirmed royal rights of Demetrius B that time, when in 1284 he was promoted to his father's throne. It is notable that after 1284 bibliographers and historical sources prove the fact that Syunyats Prince Tarsayich Orbelyan was the Armenian and Georgian Atabek.

**Խորեն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ** (Հայաստան)

Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և  
պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ khorenethnography@gmail.com

**ՄՈՒՍԱԼԵՌԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՆ ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ  
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՂԱՅԻՆ  
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ**

Օսմանյան կայսրությունում 1915թ. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում Իսկանդերուն-Ալեքսանդրեթի Սանջակի Մուսա լեռ կոչվող լեռան մոտի հայկական գյուղերը չենթարկվեցին քստրի հրամանին և բարձրացան Մուսա լեռ, ռազմական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական կանոնավոր զորքերին և կարողացան ֆրանսիական նավերի օգնությամբ տեղափոխվել Եգիպտոս՝ Պորտ Սայիդ: Առաջին աշխարհամարտում՝ Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո, Իսկանդերուն-Ալեքսանդրեթի Սանջակը հանձնվեց Ֆրանսիային, և Ֆրանսիան Պորտ Սայիդում ապաստանած հայերին վերադարձրեց իրենց բնակավայրերը: 1938-ին՝ Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ, Ֆրանսիան Ալեքսանդրեթի սանջակը հանձնեց Թուրքիայի Հանրապետությանը և հայրենիք վերադարձած հայերին 1939թ. օգնեց տեղափոխվելու Լիբանան և հիմնադրելու Այնճար գյուղը, որը հայտնի է որպես մուսալեոցիների գյուղ: Գյուղը հիմնադրելուց մոտ քսան տարի հետո միայն հայերի այս խումբն սկսեց վերագնահատել իր ինքնապաշտպանական անցյալը՝ որպես հերոսական դրվագ, և հիմա հպարտորեն կրում է «մուսալեոցի» անունը:

Մույն պատմական դեպքերը տեղ են գտել ինչպես գեղարվեստական, այնպես էլ պատմական աշխատություններում: Այս պատմական դեպքերի վերաբերյալ առավել ուշագրավ են ինքնապաշտպանական մարտերի մասնակիցների հուշագրությունները: Այս հեղինակները, ի սկզբանե չունենալով համակարգված, գիտական աշխատանք շարադրելու պատվեր կամ շարժառիթ, փորձել են ներկայացնել տեղի ունեցած դեպքերը իրենց տեսանկյունից՝ հաճախ «իրենց տեսանկյուն» եզրույթի մեջ առնելով շրջապատում կարծրացած պատկերացումները:

Մուսալեռան ինքնապաշտպանական մարտերի վերաբերյալ հրատարակված գրականությունը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի.

1. առաջնային սկզբնաղբյուրներ, որոնք նախապես ունեցել են մեծ մասամբ միմիայն ինքնապաշտպանական մարտերի ընթացքը շարադրելու միտում,
2. ժամանակին մրցակցող (19-20-րդ դդ.) հայկական ավանդական կուսակցությունների՝ ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման գործում դերը առանձնահատուկ նշելու միտում ունեցող աղբյուրներ:

Իհարկէ, երկրորդ խմբի աղբյուրներում քիչ չեն նաև դեպքեր, երբ հեղինակները, ազդված լինելով Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40» օրը գրքից, որոշակիորեն օգտագործել են վեպի խորհրդանշական դրվագները: Մակայն այս աղբյուրներն ավելի ուշ շրջանի հրատարակություններ են և ավելի կենդանի են այսօր մուսավեղիների պատմություններում:

Այսպիսով՝ վերոնշյալ խմբերի գրական աշխատություններն էլ տեղ են գտել «մուսավեղի» ինքնության առաջացման ու զարգացման գործում, որոնց ներկայացումը և ուսումնասիրությունն էլ հենց սույն հետազոտության խնդիրն են:

Նպատակ ունենք ներկայացնելու Մուսա լեռան վրա տեղի ունեցած դեպքերի պատմական հակիրճ նկարագիրը՝ ըստ սկզբնաղբյուրների՝ զերծ մնալով անձերին կամ առանձին խմբերին առանձնահատուկ դերակատարում շնորհելուց:

Մրանից գատ՝ վերոնշյալ երկրորդ խումբ աղբյուրների միջոցով ներկայացնել, թե ինչպիսի ազդեցություն են թողել սույն կուսակցական գրական աշխատությունները «պատմական իրականության» տարբեր ընկալում ունենալու և մեկնաբանվելու վրա: Մա կօգնի ներկայացնելու «մուսավեղի» ինքնության երկու տարբերվող պատումներ, որոնցում ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսներից մինչև տեղի ունեցող դեպքերի հերթականությունը չեն համընկնում միմյանց, հաճախ առաջ են բերում հակասություններ ու հակադրություններ:

**Хорен ГРИГОРЯН (Армения)**

Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников (Ереван)  
e-mail: khorenethnography@gmail.com

## **САМООБОРОНА МУСАЛЕРА В ПЕРВОИСТОЧНИКАХ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ЛОКАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И СОЦИАЛЬНОЙ ПАМЯТИ**

1915 году во время Геноцида армян в Османской империи армянские деревни возле Санджака Искендерун-Александретта не выполнили приказ переселения. Они отправились в Муса-Даг, оказали сопротивление регулярным турецким войскам и смогли перебраться на порт Саид, Египет, на французских кораблях. После поражения Османской империи в Первой мировой войне Санджак Искендерун-Александретта был сдан Франции, а Франция вернула армянам, которые приютились в Порт-Саиде. В 1938 году, Франция передала Санджак Александретта-Искендерун Турецкой Республике, а армянам, которые вернулись на родину еще в 1919 году, помогла в 1939 году переехать в Ливан и основать деревню Айнджар, известную как деревня Мусадагцев. Только через двадцать лет после основания деревни, эта группа армян начала рассматривать свою «самооборону» как героический эпизод и теперь гордо носит имя «Мусадагци-мусалерци». Эти исторические события встречаются как в ху-

дожественных, так и исторических произведениях. Более интересны воспоминания участников боевых действий самообороны. У этих авторов изначально не было мотивации изложить систематическую, научную работу: они пытались представить события с их точки зрения, а термин «с их точки зрения» часто демонстрировал стереотипы того периода времени.

Литературу, опубликованную о боях самообороны Мусалера, можно разделить на две основные группы:

1. Первоисточники, которые изначально имели тенденцию описывать ход сражений самообороны;
2. источники, которые были опубликованы традиционными армянскими партиями (XIX-XX вв.), где в основном указывалась их особенная роль в организации самообороны.

Конечно, в источниках второй группы часто авторы находились под влиянием книги Франца Верфеля «40 дней Муса-Дага», в которой, однозначно, использовались символические эпизоды романа. Тем не менее, эти источники более свежи и живы сегодня в рассказах мусадагцев.

Таким образом, литературные произведения вышеупомянутых групп были также включены в создание и развитие местной идентичности «Мусалерцы», чьи презентации и исследования являются предметом данного доклада.

Наша цель-дать краткое историческое описание событий в Муса-Даге в соответствии с источниками, не подчеркивая определенные роли отдельных лиц или определенных групп. Кроме того, с помощью второй группы источников мы покажем, как эти партийные литературные произведения до сих пор влияют на восприятие и интерпретацию «исторической реальности». Это поможет представить две разные истории местного самосознания «Мусалерцы», где герои сражений самообороны, последовательность событий не совпадают друг с другом, а часто противоречат.

**Khoren GRIGORYAN (Armenia)**

Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations (Yerevan)

e-mail: khorenethnography@gmail.com

## **MUSALER'S SELF-DEFENSE BATTLES IN PRIMARY SOURCES AND THEIR INFLUENCE ON THE TRANSFORMATION OF LOCAL IDENTITY AND SOCIAL MEMORY**

In 1915, during the Armenian Genocide in the Ottoman Empire, Armenian villages near Sanjak Iskenderun-Alexandretta did not fulfill the order of exile. They climbed to Musa Dag and resisted regular Turkish troops and were able to move to the port of Said, Egypt, with the help of French ships. After the defeat of the Ottoman Empire during the First World War, Sanjak Iskenderun-Alexandretta was surrendered to France, and France returned the Armenians who sheltered in Port Said. In 1938, before World War II, France handed over Sanjak Alexandretta-Iskenderun to the Republic of Turkey and the Armenians, who returned to their homeland in 1919, helped move to Lebanon in 1939 and establish the village of Ainjar, known as village of Musa-

daghians. Only twenty years after the founding of the village, this group of Armenians began to revise their past of self-defense as a heroic episode and now proudly bears the name "Musadagci-musalertsi". These historical events are found in both artistic and historical works. The memories of the participants's self-defense battles are of great importance. These authors initially did not have the motivation to portray systematic, scientific work: they tried to present events from their point of view, often the term "from their point of view" showed stereotypes of that period of time.

The literature published on the Musaler self-defense battles can be divided into two main groups:

1. The original sources, which initially tended to describe the course of self-defense battles.
2. Sources that were published by traditional Armenian parties (19th and 20th centuries) in the survey field, to indicate the special role of organizing self-defense battles.

There are quite a few cases in the sources of the second group, when the authors were influenced by the book by Franz Werfel "40 Days of Musa-Dag," which uniquely used the symbolic episodes of the novel. However, these sources are more recent and more alive today in the stories of the Musadagian Armenians.

Thus, the literary works of the above-mentioned groups were also included in the creation and development of the local identity of Musalertsi, whose presentation and research is the subject of this study.

We have a goal to provide a brief historical description of the events in Musa Dag in accordance with the sources, refusing to give a certain role to individuals or certain groups.

In addition, with the help of the second group of sources, we will show how these party literary works influence the perception and interpretation of "historical reality". This will help to present two distinctive stories of local identity "Musalertsi", where from the heroes of self-defense battles to the sequence of events do not coincide, often bringing contradictions.

**Դմիտրի ԴԻՄԻԴՅՈՒԿ (Ուկրաինա)**

Լվովի ազգային համալսարան  
Էլ. փոստ՝ dymydyuk\_da@ukr.net

## **ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՇՐՋԱՆԻ ԳՈՒՐԶԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IX դ. վերջ-XI դ. կես)**

Բագրատունյաց ռազմական պատմությունը երկար ժամանակ վրիպել էր գիտնականների տեսադաշտից, ինչը բացասաբար էր ազդում միջնադարյան Հայաստանի պատմության սոցիալ-քաղաքական և այլ ասպեկտների ուսումնասիրման վրա: Կարինե Ոսկանյանի վերջերս պաշտպանած ատենախոսությունը՝ «Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում IX -XI դդ.», (2010), որոշակիորեն լրացրեց այդ բացը, սակայն հետա-



գոտողը, ցավոք, իր ատենախոսության մեջ չի օգտագործել պատկերային կամ գեղանկարչական աղբյուրներ, որի պատճառով մի շարք հարցեր՝ կապված այն ժամանակի զենքերի տեսակների և գործառնությունների հետ, ինչպես նաև դրանց համեմատությունը թուրքական և բյուզանդական զենքերի հետ, մնում են չլուծված: Թեման արդիական է նաև այն պատճառով, որ համալիր միջդիսցիպլինար հետազոտություն է, որում եկեղեցական պատմության և արվեստագիտության տեսակետից են դիտարկվում միջնադարյան հայ ռազմիկների զինվածության հարցերը:

Հետազոտության խնդիրն է հայտնի պատկերային աղբյուրների վերլուծությունը, որոնցում ներկայացված են գուրգերի տարբեր տեսակներ: Այդպիսիք հանդիպում են «Հուդայի համբույրը» Ավետարանի 4 մանրանկարներում (IX դ. վերջ-XI կես), որոնցից երկուսը պահվում են Մատենադարանում, մեկը՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում, մյուսն էլ՝ Արեգ գյուղում: Բացի այդ, գուրգի պատկերներ ենք հայտնաբերում Մշո Առաքելոց վանքի դռների (1134) վրա և Կարսի Ավետարանի «Հիսուսը Պիղատոսի առջև» մանրանկարում:

Այս գործերի վարպետները հիմնականում կղերականներ էին, որոնք այնքան էլ խորամուխ չէին ռազմի գործերում, սակայն պատկերում էին իրենց հայտնի զենքի նմուշները, ինչով և արժեքավոր են դառնում այդ պատկերները: Համեմատական վերլուծություն անցկացնելու համար ներառվել են նաև այլ աղբյուրներ՝ Մադրիդյան Սկիլիցայի (XII դ.) և Թեոդորոսի Սաղմոսը (1066), Նեա-Մոնի մենաստանի «Հուդայի համբույրը» խճանկարը (XI դ.) և այլն:

Հարկ է նշել նաև այն պատմաբաններին, որոնք զբաղվել են Բյուզանդիայի և մահմեդական աշխարհի ռազմական պատմությամբ. Նրանք են Ջ. Խալլոն, Պ. Գրտովսկի, Տ.Կոլիաս, Թ. Դոուսոն, Դ. Նիկոլ և այլք: Հատուկ ուշադրության է արժանի իտալացի պատմաբան Ռաֆայել Դ.Ամատոյի բյուզանդական գուրգերի մասին հոդվածը, որն արժեքավոր է համեմատական վերլուծության համար:

Շնորհիվ համընդհանուր վերլուծության հաջողվեց վերականգնել Բագրատունյաց շրջանում Հայաստանում տարածված գուրգերի տեսակները, տրվել է դրանց մարտական բնութագիրը, ցույց տրվել կապը մարտական փայտի հետ, ինչպես նաև անցկացվել են զուգահեռներ Բյուզանդիայի և Ռուսիայի գուրգերի հետ: Ապացուցվել է, որ Հայաստանը անջրպետ էր մահմեդական և բյուզանդական աշխարհների միջև՝ ներառելով այդ երկու մշակույթների լավագույն ձեռքբերումները. գուրգերի տեսակների մեծ մասը տարածված էր Արևելյան Եվրոպայի, Բյուզանդիայի, Հայաստանի, Արևելքի մյուս տարածքներում:

**Дмитрий ДИМИДЮК (Украина)**Львовский национальный университет имени Ивана Франко  
e-mail: dymydyuk\_da@ukr.net**БУЛАВЫ В АРМЕНИИ ЭПОХИ БАГРАТИДОВ  
(КОНЕЦ IX – СЕРЕДИНА XI вв.)**

Военная история эпохи Багратидов долгое время не находилась в поле зрения историков<sup>1</sup>, что негативно влияло на изучение социально-политических и других аспектов средневековой истории Армении. Недавно защищённая диссертация Карине Восканян о военной организации эпохи Багратидов (Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր, 2010) немного заполнила «белые пятна» в этой теме, но к сожалению, исследовательница практически в своей диссертации не использовала изобразительные источники, из-за чего остаются не решенные вопросы о виде и функциях тогдашнего оружия, а также их сравнение с византийскими и мусульманскими образцами. Тема актуальная еще и тем, что представляет комплексное междисциплинарное исследование, где с точки зрения церковной истории и искусствоведения рассматриваются вопросы вооружения средневековых армянских воинов.

Задача исследования заключается в анализе известных изобразительных источников, где представлены разные виды булав. Такие изображения мы встречаем на 4 миниатюрах «Поцелуй Иуды» из Евангелий конца X – середины XI вв.<sup>2</sup>, две из которых хранятся в Матенадаране<sup>3</sup>, одна в библиотеке Армянского патриархата в Иерусалиме<sup>4</sup> и еще одна в деревне Арег<sup>5</sup>. Кроме этого, одно изображение булавы находим на рельефе дверей церкви Мшо Аракелоц (1134)<sup>6</sup>, а еще одно - на миниатюре «Иисус перед Пилатом» Карского Евангелия<sup>7</sup>.

Мастера этих произведений часто были клириками, которые не очень сильно разбирались в военной сфере и использовали Библию как главный источник для своих творений, но помимо этого, они изображали известные им образцы оружия (в данном случае булавы), и поэтому эти изобразительные источники являются ценным материалом для изучения вооружения эпохи Багратидов. Их ценность возрастает еще и потому, что нам не известны

<sup>1</sup> Автору известна лишь одна краткая статья о средневековом армянском вооружении, где косвенно рассмотрена эпоха Багратидов – Արրահավյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները /Վալենտինա Արրահավյան//Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, Երևան, 1950, № 2, էջ 37–98:

<sup>2</sup> Большая часть миниатюр из манускриптов, относящихся к временам Багратидов, опубликованы Тиграном Коюмджяном (Dickran Kouymjian) на сайте Гамбургского университета (Index of Armenian Art: Database of Armenian Manuscript Illuminations – <https://mycms-vs04.rz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/Start.xml>).

<sup>3</sup> Мелитинское или Севастийское Евангелие (XI ст.). Матенадаран, №. 974. л. 2; Евангелие из монастыря св. Григория (1057). Матенадаран, №. 3784. л. 24 (XLVII);

<sup>4</sup> Мелитинское Евангелие (1041). Армянский патриархат в Иерусалиме, №. 3624. –л. 25 (XLVII).

<sup>5</sup> Kouymjian D. The Melitene Group of Armenian Miniature Painting in the Eleventh Century // Armenian Kesaria/Kausegi and Cappadocia. Costa Mesa, 2013. fig. 20.

<sup>6</sup> Двери находятся в Национальном музее в Ереване.

<sup>7</sup> Карское Евангелие (Евангелие Гагика) (1029–1064). Собор святого Иакова (Ерусалим), Ms. 2556 – 1, л. 125.

археологические находки булав, а письменные источники не содержат подробного описания этого оружия.

Для проведения сравнительного анализа были изучены также другие изобразительные источники, а именно: миниатюры Мадридского Иоанна Скилицы (XII ст.) и Псалтыря Теодора (1066); мозаика «Поцелуй Иуды» из монастыря Неа-Мони (XI в.); «Orprianus Sunegetica» из библиотеки Марчиана в Венеции (X в.), фреска «Поцелуй Иуды» из галереи Уффици (XII в.) и т.д.

Стоит вспомнить историков, которые занимаются изучением военной истории Византии и мусульманского мира – Джон Халдон, Пётр Гротовски, Таксиархис Колиас, Тимоти Доусон, Девид Николь, Ян Хит, Валерий Йотов и другие. Особое внимание заслуживает итальянский историк Рафаэль Д’Амато, который опубликовал отдельную статью о Византийских<sup>1</sup> булавах, и которая была очень полезна при проведении компаративного анализа.

Благодаря общему анализу удалось реконструировать популярные типы булав в Армении эпохи Багратидов (простые шарообразные, с шипами, перьями и т.д.). Определены боевые характеристики булав и их генетическая связь с боевой палкой, а также проведены параллели с булавами Византии и Руси (на основе трудов Анатолия Кирпичникова). Доказано, что Армения была фронтиром между мусульманским и византийским мирами и вобрала в себя лучшие достижения этих двух культур. Большинство типов булав были популярны на территории Восточной Европы, Византии, Армении и далее на Востоке.

**Dmitro DYMYDYUK (Ukraine)**

National University of Lviv  
e-mail: dymdyuk\_da@ukr.net

## **MACE IN BAGRATID ARMENIA (END OF IX – MIDDLE OF XI CC.)**

The military history of the Bagratid era for a long time was not the object of the historical research<sup>2</sup>, what in turn had negative impact on the socio-political studies and other aspects of the medieval history of Armenia. A few years ago, Armenian historian Karine Voskanyan defended dissertation about the military organization of the Bagratid era (Հայոց բախակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր, 2010). The researcher partially analyzed arms and armor of the Bagratid Armenia, but she almost did not use graphic sources in the thesis, that left many questions unresolved about the form and functions of the weapons of that time.

<sup>1</sup> D’Amato R. Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη. the war-mace of byzantium, 9th -15th c. ad: new evidence from the balkans in the collection of the world museum of man, florida / Raffaele D’Amato // Acta Militaria Mediaevalia. 2011. Tom 7. S. 7–48; D’Amato R. The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI-XV centuries AD representing the arrest of Our Lord / Raffaele D’Amato // Weapons bring peace? Warfare in Medieval and early Modern Europe. Wroclaw, 2010. P. 69–95.

<sup>2</sup> The author knows only one article about medieval Armenian weapons, where the Bagratid epoch was indirectly considered: Աբրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները [in:] Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի. Եր., 1950, № 2, էջ 37–98.

The main task of the research is to analyze all types of maces, which are represented in Armenian pictorial sources:

1) At four miniatures “Kiss of Judas” from Gospels (10–11 c.)<sup>1</sup>, two of which are stored in the Matenadaran<sup>2</sup>, one in the library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem<sup>3</sup> and the last one in the village Areg (Armenia)<sup>4</sup>.

2) In the miniature “Jesus before Pilate” at the Kars Gospel (1029–1064)<sup>5</sup>.

3) One depiction of the mace are located on the relief of the door from the church Msho Arakelots (1134)<sup>6</sup>.

These miniatures or reliefs were made by clergy who were not specialists in military sphere. In return they used Bible as the main source for their masterpieces. Besides, we believe that artists presented only those types of weapons which were popular at that time and which they could see somewhere. Despite some inaccuracies, these sources are valuable material for studying the weapons of the Bagratid Armenia. These sources are also of great value because we do not know any archaeological finds of maces from that period and written sources do not provide us with detailed description of this weapon.

In order to make comparisons, we take Byzantine and Muslim figurative sources: miniatures from Madrid Skylitzes (12 c.) and Theodore Psalter (1066); mosaic “Kiss of Judas” from Nea-Moni monastery (Greece) (11 c.); miniature “Oppianus Cynegetica” from Marciana library (X c.), fresco “Kiss of Judas” from Uffizi Gallery (XII c.), etc.

The military history of the Byzantine Empire and Muslim world are well investigated by John Haldon, Piotr Grotowski, Taxiarchis Koliass, Timothy Dawson, David Nicole, Ian Heath, Valery Yotov and other historians. Special attention has to be paid to Italian historian Raffaele D’Amato who published separate article about maces in Byzantine<sup>7</sup>, which was useful for making comparisons with Byzantine sources.

Thanks to general analysis, popular types of maces in Bagratid Armenia (round and smooth shape, with wings, spikes etc.) were reconstructed. Fighting characteristics of the clubs and their genetic link with the battle stick were defined. For the first time in historiography, Armenian weapons will be not the subject but the object of research, where under the sight of Church and art history, the issues of armament of medieval Armenian soldiers were analyzed and their comparisons with Rus’, Byzantine and Muslim samples were made since the topic of this article has become relevant.

<sup>1</sup> Most of the miniatures from the manuscripts relating to the Bagratid times were published by Dickran Kouymjian on the Hamburg University website (Index of Armenian Art: Database of Armenian Manuscript Illuminations. – <https://mycms-vs04.rz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/Start.xml>)

<sup>2</sup> Melitene or Sebastia Gospel (11 c.) [in:] Matenadaran, №974, f. 2; Gospel St. Grigor Monastery. (1057) [in:] Matenadaran, №3784, f. 24.

<sup>3</sup> Melitene Gospel (1041) [in:] Armenian cathedral of Saint James (Jerusalem), №3624, f. 25.

<sup>4</sup> Kouymjian D. The Melitene Group of Armenian Miniature Painting in the Eleventh Century [in:] Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia, Costa Mesa, 2013, fig. 20.

<sup>5</sup> The King Gagik and Kars Gospel (1029–1064) [in:] Armenian cathedral of Saint James (Jerusalem), Ms. 2556 – 1, f. 125.

<sup>6</sup> Door are located in History Museum of Armenia

<sup>7</sup> D’Amato R. Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη. the war-mace of Byzantium, 9th -15th c. ad: new evidence from the balkans in the collection of the world museum of man, florida [in:] Acta Militaria Mediaevalia, 2011, Tom 7, pp. 7–48; D’Amato R. The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI-XV centuries AD representing the arrest of Our Lord [in:] Weapons bring peace? Warfare in Medieval and early Modern Europe. Wrocław, 2010, pp. 69–95.

**Ռոին ԿԱՎՐԵԼԻՇՎԻԼԻ (Վրաստան)**

Սամցխե-Ջավախեթիի պետական համալսարան (Ախալցխա)

Էլ. փոստ՝ roinkav@gmail.com

**ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ ՎՐԱՑ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ**

**ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (12. 02 – 01. 12. 1920 թ.)**

Հողվածում քննարկվում են մի քանի արխիվային փաստաթղթեր, որոնք պատկանում են Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական առաքելությանը 1918-1920 թվականներին: Փաստաթղթերը պահված են Վրաստանի պատմության կենտրոնական արխիվում և պարունակում են հետաքրքիր փաստեր ու տեղեկություններ այդ ժամանակաշրջանի հայ-վրացական հարաբերությունների մասին, բնօրինակների պատճենները հայերեն և ռուսերեն են: Հաստատված են առաքելության աշխատակցի կողմից: Փաստաթղթում քննարկվում են հարցեր Հայաստանի ու Վրաստանի ռազմական դաշինքի վերաբերյալ: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ էր հստակեցնել Հայաստանի ու Վրաստանի միջև լիարժեք տարածքային համաձայնությունը: Ներկայացվում են երկու կողմերի դիրքորոշումները՝ ելնելով ազգային շահերից:

Փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ հայկական կողմը այս համաձայնագիրը դիտարկում է որպես Հայաստանի կողմից զիջում Ալավերդիի հարցում: Հարց է առաջանում, թե արդյոք Վրաստանի կողմից արված այս առաջարկը թելադրված չէ՞ հայկական կողմից տարածքային հարցի շուրջ զիջումներ ստանալու ցանկությամբ, ինչպես նաև Վրաստանին հնարավորություն տալու լրացուցիչ գորքեր մտցնելու Արդահան: Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի ներկայացրած հանձնարարականում, որը նա տվել էր Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցչին, առաջարկվում էր քննարկել Վրաստանի ու Հայաստանի միջև հնարավոր ռազմական համագործակցությունը, որը բաղկացած էր 3 կետից: Առաջարկների հիմնական գաղափարը հետևյալն էր. Հայաստանը Վրաստանի հետ ռազմական համագործակցությունը համարում էր օգտակար՝ միևնույն ժամանակ չցանկանալով գնալ տարածքային զիջումների, բացառելով անջատողական համաձայնագիրը Արդահանում Վրացական կայսրության ուժեղացմանը: Պահանջում էր Արդահանի հարավային մասից դուրս բերել վրացական զորքերը: Որոշ փաստաթղթեր հանդիսանում են դիվանագիտական նամակագրություն՝ երկու երկրների բարձրաստիճան ներկայացուցիչների միջև, որոնցում քննարկվում է Բորչալիի շրջանի և դրանից դուրս ստեղծված իրավիճակը:

Այն ժամանակ տպագրված թերթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս վրացական և հայկական կողմերի մոտեցումը դեռևս չլուծված հարցերի վերաբերյալ, և այդ հարցերի չլուծման պարագայում երրորդ ուժի հայտնվելու անհանգստության առկայությունը:

Պետք է նշել, որ երկու կողմերն էլ ստեղծված իրավիճակը նկարագրելու համար նշում են որոշակի հանգամանքներ, որոնք կրում են բացառապես ստրատեգիական նշանակություն և փորձում են խաղաղ լուծում գտնել վիճելի հարցերի լուծման համար:

**Рои́н КАВРЕЛИШВИЛИ (Грузия)**

Самцхе-Джавахетский государственный университет (Ахалцихе)  
e-mail: roinkav@gmail.com

### **НЕСКОЛЬКО АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИНО-АРМЯНСКИХ ОТНОШЕНИЙ (12. 02 – 01. 12. 1920 г.)**

В статье рассматривается несколько архивных документов из информационной бюллетени дипломатической миссии Армении в Грузии 1918-1920гг. Они хранятся в центральном историческом архиве Грузии, содержат интересную информацию по поводу грузино-армянских отношений того времени, являются копиями подлинников, составлены на армянском и русском языках. Заверены делопроизводителем миссии. В документах рассматриваются вопросы по поводу заключения военного союза между Грузией и Арменией. При этом, предпосылкой к названному союзу должно было являться полное территориальное соглашение между Грузией и Арменией. Указывается на позиции обеих сторон, исходя из своих национальных интересов. В одном из документов говорится, что армянская сторона рассматривала это соглашение, как уступку Арменией в Алавердском вопросе. Высказывается опасение, не продиктовано ли указанное предложение со стороны Грузии желанием вызвать с армянской стороны уступки в территориальном вопросе, а так же дать Грузии возможность ввести дополнительные войска в Ардаган. Представленная инструкция министра иностранных дел Армении, которую он дал представителю Армении при правительстве Грузии с целью обсуждения с грузинским правительством возможного военного союза с Грузией, состояла из 3-х пунктов. Основные послания этой инструкции состояли в следующем: Армения считала полезным военный союз с Грузией, при этом не намеревалась идти на территориальные уступки, исключала сепаратные соглашения по поводу усиления грузинского гарнизона в Ардагане, требовала выхода грузинских военных из южной части Ардагана. Некоторые документы являются дипломатическими переписками между высшими представителями обеих стран по поводу обстоятельств, сложившихся в Борчалинском уезде и вне его.

В рассмотренных газетных публикациях того времени указывается на подход грузинской и армянских сторон к пока ещё нерешённым дипломатическим вопросам и на опасение, в случае не решения указанных вопросов вмешательства в дело третьей стороны.

Надо отметить, что обе стороны, при объяснении сложившихся обстоятельств, указывают на некоторые вынужденные меры исключительно стратегического характера и мирное разрешение всех спорных вопросов.

**Roin KAVRELISHVILI (Georgia)**  
Samtskhe-Javakheti State University (Akhaltsikhe)  
e-mail: roinkav@gmail.com

**SEVERAL ARCHIVAL DOCUMENTS FROM THE GEORGIAN-ARMENIAN  
RELATIONS (12. 02 – 01. 12. 1920 ր.)**

The report touches upon the issues of archival documents that belong to the diplomatic missionary of Armenia in Georgia in 1918-1920. The documents are in the central Georgian historical archive and include interesting information on the Georgian-Armenian relations of that time, the copies of the original versions are in the Armenian and Russian languages. They are certified by the missionary diplomat.

The documents examine the issue of the occupation of the armed forces between Georgia and Armenia. At the same time, it was high time to fully clarify the territorial agreement between Georgia and Armenia. The position is based on the stereotype of national interest. In one single piece of paper, it is said that the Armenian contingent had considered this agreement as it was in Alaverdi. The exaggeration is that neither the Georgian side nor the Armenian side has the right to ask for a partial solution to the territorial dispute in the territorial dispute, or to give Georgia a chance to become a member of the extraordinary warrior in Ardabil. The instructions provided by the foreign ministers of the foreign ministers of Armenia, who represented Armenia at the time of the twelfth meeting of the Georgian government with the possible Georgian troops in Georgia, complied with 3 paragraph points. The basic principles of the following guidelines are as follows: Armenia was considered a military alliance with Georgia, when it did not belong to the territorial units, separated the separatist consensus of the Georgian garrison in Ardabil demanding the withdrawal of Georgian troops from the southern part of Ardahan. Some documents are diplomatic circles of the two states with the highest number of representatives, established in the Borchalen county and abroad.

In the reviewed newspapers published in the Georgian and Armenian newspapers, there is no doubt that it is still unresolved in diplomatic issues and in the case of the defamation of the problem.

It is noteworthy to say that the two sides mention some circumstances for describing the situation that are of strategic importance.

**Դիանա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)**

Երևանի պետական համալսարան  
 էլ. փոստ՝ dianahayrapetyan25@gmail.com

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄՔԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ  
 ՈՐՊԵՍ ԲՈՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ**

Սույն զեկուցման շրջանակում փորձ է արվելու եղած սակավաթիվ փաստերի հիման վրա քննելու օսմանյան արհեստակցական միությունները՝ որպես բռնի իսլամացման միջոց: Հայկական գրավոր աղբյուրներում Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի արհեստակցական կազմակերպությունները անվանում էին ասնաֆ կամ էսնաֆ, իսկ Արևելյան Հայաստանի, Կովկասի և Պարսկաստանի նմանօրինակ կազմակերպությունները՝ համքարություններ<sup>1</sup>: Օսմանյան կայսրության գոյության պատմության ողջ ընթացքում ուժացումը կամ իսլամացումը տարբեր դրսևորումներով և ծավալներով եղել է էթնոքաղաքականության բաղկացուցիչ տարրերից մեկը: Ինչպես նշում է թուրքագետ Լ. Մահալյանը բռնի իսլամացման քաղաքականությունը իրականացվել է երեք փուլով: «Առաջին փուլ՝ XV-XVII դդ., երկրորդ փուլ՝ XVIII-XIX, երրորդ փուլ՝ մինչև XX դ. կեսերը»: Հավելենք, որ այսօր էլ ժամանակակից Թուրքիայում կարող ենք հանդիպել նման դրսևորումների: Ուժացման քաղաքականության յուրաքանչյուր փուլի կենսագործման ընթացքում օսմանյան իշխանությունները հետապնդել են տարբեր նպատակներ<sup>2</sup>: Հարկ ենք համարում նշել, որ բռնի իսլամացման քաղաքականության իրականացման ընթացքում Օսմանյան իշխանությունները դիմում էին անթիվ ու անհամար մեքենայությունների, ինչը փաստում են նաև օտարերկրյա դիվանագետները, բազմաթիվ հայկական աղբյուրներն ու հիշատակարանները: Եվ բռնի իսլամացումը բազմաթիվ դեպքերում պարտադրվել է «կամավոր» սկզբունքներով, այսինքն՝ ստեղծվում էին այնպիսի սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններ, որից փրկվելու դեպքում միակ ելքը իսլամի ընդունումն էր: Թուրք պատմաբանները, շրջանցելով սոցիալական, քաղաքական կամ բարոյահոգեբանական այդ սոսկալի պայմաններն ու ճնշումները, Օսմանյան կայսրությունում գրանցված այդ փաստերը ներկայացնում էր որպես կամովի իսլամացում<sup>3</sup>:

Օսմանյան պետության մեջ շարիաթի հենքի վրա տեսականորեն ընդունված էր բոլոր հպատակների իրավահավասարության սկզբունքը, բայց գործնականում այն կի-

<sup>1</sup> Անասյան Հ., Թուրքական Ֆուլթուվկաթը և հայերը, Անթիլիաս, 1994, էջ 225-226:

<sup>2</sup> Մանրամասն տես՝ Մահալյան Լ., Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2006. Հ.4, էջ 217-218:

<sup>3</sup> Մանրամասն տես՝ Մելքոնյան Ռ., Աբրահամյան Մ., Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության բռնի իսլամացման քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ որպես ցեղասպանության արարք, Երևան, 2015, էջ 8-9:



րառվում էր միմիայն մուսուլմանների պարագայում: Ոչ-մուսուլմանները գտնվում էին իրավագուրկ կարգավիճակում: *Ռայան* կամ *գյավուրները*, այսինքն՝ ոչ-մուսուլման հարկատու հպատակները կայսրության արհամարհված իրավագուրկ տարրն էին, թերևս կարևորվում էին միայն տնտեսական առումով, քանի որ վճարում էին բազմապիսի չարդարացված հարկեր<sup>1</sup>՝ պետական ու սովորության: Ոչ-մուսուլմանների համար սահմանված էր *խարաջ* կոչվող հարկատեսակը, որը տեսականորեն նրանց տալիս էր ազատ դավանանքի իրավունք, սակայն ոչ մի կերպ չէր ապահովագրում կրոնական մոլեռանդությունից բխող բռնություններից ու անհանդուրժողականությունից: Բացի կամայական հարկատեսակներից, *ռայան* ենթարկվում էր նաև մի շարք կեղեքումների ու թալանումների: Օսմանյան կայսրության մեջ առհասարակ գոյություն չունեին անձի կամ ունեցվածքի ապահովություն: Պետական ու զինվորական խավը զբաղվում էր տնական թալանով, և կամայականությունների գոհը առաջին հերթին և մեծ մասամբ դառնում էր *ռայան*<sup>2</sup>: Ինչպես արդեն նշեցինք, մուսուլմանները ոչ-մուսուլմանների նկատմամբ ունեին արտոնյալ դիրք, և որպես բարոյահոգեբանական ճնշման դրսևորման միջոց՝ ընդգծենք այն փաստը, որ ոչ-մուսուլմանները պարտավոր էին մուսուլմաններից տարբերվել հագուկապով: Բռնի իսլամացման բազմազան եղանակները կիրառվում էին թե՛ առանձին անհատների, թե՛ զանգվածային մահմեդականացման միջոցով, որը հայ ժողովուրդը անվանել էր տաճկացում, ինչը նշանակում էր թուրքացում և իսլամացում: Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ Օսմանյան պետությունը իր պատմության ողջ ընթացքում հայերի ուժացման ու ձուլման քաղաքականության իրականացմանն ուղղված մշակել և որդեգրել է գործողությունների մի ամբողջ սոցիալական փաթեթ, որում ուրույն դերակատարություն են ունեցել արհեստակցական միությունները: Քաղաքականության իրականացմանն ուղղած բոլոր բաղադրիչները չափազանց միահյուսված էին, և ինչպես ցույց կտա հետագայում դեպքերի զարգացումը, այս ամենը հայերի ֆիզիկական բնաջնջմանն ուղղված սոսկ նախաքայլեր էին:

<sup>1</sup>Մանրամասն տե՛ս Միմոնյան Հ., Թուրք բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 95:

<sup>2</sup> Անասյան Հ., Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում, տեղեկագիր հայկական ՍՍՌ ակադեմիայի, N 5, 1951:

**Диана АЙРАПЕТЯН (Армения)**

Ереванский государственный университет

e-mail: dianahayrapetyan25@gmail.com

## **ОСМАНСКИЕ ГИЛЬДИИ КАК СРЕДСТВО НАСИЛЬСТВЕННОЙ МАССОВОЙ ИСЛАМИЗАЦИИ**

На протяжении всей истории Османской империи ключевыми элементами этнополитики были ассимиляция или исламизация в разных мерах и различных проявлениях. В армянских письменных источниках “профсоюзы” западной Армении и Турции назывались аснаф или эснаф, а подобные организации Восточной Армении, Кавказа и Персии назывались гильдиями. Согласно источникам политика насильственной исламизации осуществлялась в три этапа: первый этап охватывал XV-XVII века, второй этап - XVIII-XIXвв., третий этап длился вплоть до половины XX века. Даже сегодня в современной Турции мы можем встретить аналогичные процессы. В ходе реализации каждого этапа политики ассимиляции и исламизации силой власти Османской империи преследовали разные цели.

Стоит отметить, что для осуществления политики насильственной исламизации власти Османской империи прибегали к неисчислимым мошенническим махинациям, что подтверждают многие иностранные дипломаты, многочисленные армянские источники и колофоны. Во многих случаях исламизация была навязана на «добровольных» началах. Правители Османской империи создавали такие тяжелые социальные и экономические условия, что единственным способом спасения было принятие ислама. Турецкие историки, избегая упоминания об этих ужасных социальных, политических и морально-психологических давлениях, представляли эти зарегистрированные факты в Османской империи как добровольную исламизацию.

В Османской империи на основе шариата теоретически был принят принцип равенства всех подданных, но на практике он реализовывался только в случае мусульман. Немусульмане же - райа или гьявуры были лишены каких-либо прав. Подданные не мусульмане-налогоплательщики, были лишены законных прав, хотя и платили всевозможные, необоснованные налоги, как государственные, так и таможенные.

Для не мусульман был установлен налоговый *харадж* и *джизие*, который, теоретически, давал им свободное право на религию, но не страховал от какого-либо насилия или нетерпимости от религиозного фанатизма. В дополнение к произвольным налогам немусульмане подвергались насилию, грабежам, моральному и психологическому давлению.

Таким образом, методы насильственной исламизации были применены как к отдельным лицам, так и ко всему населению. Одним из методов массовой исламизации была политика девширме. Вместе с этим Османская империя на протяжении всей своей истории разработала и приняла целый социальный пакет действий по ассимиляции армян, в котором все компоненты были в высшей степени согласованы, и как последующие события покажут-это были преднамеренные шаги к физическому истреблению армянского населения. Весьма вероятно, что османские гильдии сыграли большую роль в распространении мусульманских учений на Ближнем Востоке и в Малой Азии.

**Diana HAYRAPETYAN (Armenia)**

Yerevan State University  
e-mail: dianahayrapetyan25@gmail.com

## **OTTOMAN GUILDS AS MEAN OF FORCE CONVERTION POLICY IN OTTOMAN EMPIRE**

During the entire history of the Ottoman Empire the key elements of ethno-politics were assimilation or islamization in various manifestations and different measures. In the Armenian written sources, professional cooperations of western Armenia and Turkey were called *asnaf* or *esnaf*, and similar organizations of Eastern Armenia, Caucasia and Persia were called *guilds*. According to some sources, the policy of force Islamization has been implemented in three stages. The first phase, was from XV-XVII centuries, the second phase, XVIII-XIX, the third phase, until the half of the 20th century. And even today in modern Turkey we can come across similar processes. During the implementation of each phase of the policy of assimilation and force islamization, the Ottoman authorities pursued different goals.

It is worth mentioning that in order to implement the policy of force Islamization, the Ottoman authorities resorted to innumerable and fraudulent machinations and this fact is certified by a lot of foreign diplomats, numerous Armenian sources and colofones.

And in many cases the force Islamization has been enforced on the "voluntary" principles. The Ottoman authorities created various severe social and economic conditions, so the only way to save was the acceptance of Islam. Turkish historians, avoid mentioning these terrible social, political or moral-psychological conditions and pressures, presented these registered facts in the Ottoman Empire as voluntary Islamization.

In the Ottoman Empire on the basis of Shariah, the principle of equality of all subjects was theoretically accepted, but in practice it was implemented only in the case of Muslims. Non-Muslims *rayan* or *gjavur* were deprived of any rights. They have an importance perhaps only in terms of economics, as they paid a lot of unjustified taxes, both state and custom.

For non-Muslims, there was set the tax *kharaj* and *jizye*, which, in theory, gave them a free right to religion, but did not insure against any violence or intolerance from religious fanaticism. In addition to arbitrary taxes, non-Muslims were subjected to a series of malfeasance, robbery and moral and psychological pressures. Thus, the methods of force Islamization was implemented both to individuals, and mass population. One of massive Islamization method was a highly comprehensively examined *devshirme* which is mentioned in Armenian sources as a collecting of children. At the same time Ottoman Empire throughout its history, worked out and adopted an entire social package of actions to assimilation of Armenians, in which all the components were highly cojoined, and how will the subsequent developments show all this were only presteps directed to the physical extermination of Armenian populations. It is very likely that the Ottoman guilds played a great role in spreading Muslim teachings in the Asia Minor and Middle East.

## Աստղիկ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ astghhayrapetyan@gmail.com

## ԲՈՒՇԻ ԴՈՎՏՐԻՆԸ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ.

## ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Ձ. Բուշ Կրտսերի արտաքին քաղաքականությունը համաշխարհային պատմության մեջ ասոցացվում է նախևառաջ 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչական ակտի հետ: Երբ 1999թ. նա առաջադրվեց նախագահական ընտրություններում, ԱՄՆ-ի համար առաջնային էին ներքաղաքական բնույթի հարցերը: Սակայն 9/11-ը փոխեց առաջնահերթությունների ուղղությունը դեպի արտաքին քաղաքականություն՝ ազդելով նաև վերջինիս իրականացման մեթոդների և գործիքակազմի վրա, որդեգրելով նախկինում փոփոխական ձեռքբերումներ գրանցած նեոկոնսերվատիզմի սկզբունքները, որոնք, ի դեմս «Բուշի դոկտրինի», պայմանավորեցին 2001-2009թթ. ԱՄՆ արտաքին քաղաքականությունը, մասնավորապես, վերջինիս մերձավորարևելյան ուղղությունը: Քաղաքական և տնտեսական ազատություն հաստատելու, ահաբեկչության դեմ պայքարելու և ժողովրդավարացման առերևույթ նպատակ հետապնդող դոկտրինն իր փաստաթղթային արտահայտումը գտավ 2002թ. և իր վախճանն ամրագրեց 2006թ. ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության ռազմավարության փաստաթղթերում: Որպես քաղաքական եզրույթ առաջին անգամ առաջ էր քաշվել դեռևս 2001թ. հունիսին Չ. Կրաուսհամմերի կողմից՝ բնորոշելով Հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի սահմանափակման համաձայնագրից և Կիոտոյի արձանագրությունից միակողմանի դուրս գալու ԱՄՆ գործողությունները: Բուշի դոկտրինը խարխսվում էր 4 հիմնադրույթների վրա՝ երեք քաղաքական և մեկ՝ գաղափարախոսական բնույթի՝ կանխարգելում կամ նախազգուշացում, ռազմական գերակայություն, նոր «բազմակողմանիություն» կամ միակողմանի քաղաքականություն և ժողովրդավարության ներդրում ու ազատության խթանում:

Բուշի դոկտրինի տարածաշրջանային առաջին կիրառումը նշանավորվեց Աֆղանստանում ռազմական գործողությունների ծավալմամբ /2001թ. հոկտեմբեր/, որն աջակցություն գտավ միջազգային հանրության կողմից: ԱՄՆ շատ դաշնակիցներ կարծում էին, թե ահաբեկչության դեմ պայքարը և կանխարգելիչ հարվածների մարտավարությունը սահմանափակվելու էին միայն Աֆղանստանով (**Afghanistan-only policy**): Ամենայն հավանականությամբ սա իրավական նախադեպի ապահովում էր և ՄԱԿ-ի կանոնադրության 51-րդ հոդվածի միակողմանի ու հակասական մեկնաբանություն և իրականում ոչ այլ ինչ էր, քան «**Afghanistan-first**» ռազմավարություն: Իսկ երբ Իրաք ներխուժելուց 2 տարի անց պարզվեց, որ Իրաքի միջուկային ծրագրի և զանգվածային ոչնչացման զենքի գոյության մասին տվյալներն ամենևին չէին համապատասխանում իրականությանը, և չկան Սադդամի ու ահաբեկիչների համագործակցության հստակ ապացույցներ, արդարացնելու համար իրաքյան օպերացիայում իր կողմից ներդրված

նախնական 1400 մարդկային ռեսուրսը և 1 մլրդ ԱՄՆ դոլլարը, Բուշն ԱՄՆ ներգրավվածությունը ներկայացրեց Իրաքում և արաբական աշխարհում ժողովրդավարության խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանության լույսի ներքո:

Ընդհանրացնելով Բուշի դոկտրինի շրջանակներում իրականացված տարածաշրջանային մեծ ռազմավարությունը՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ ահաբեկչության ու ՋՈՋ դեմ պայքարը և ժողովրդավարության ներդրման քաղաքականությունը ուղղակիորեն հակասում էին միմյանց: Առաջնային գործոններից մեկն այն էր, որ Բուշի վարչակազմը տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացման հարցում հիմնվում էր կոշտ ուժի կիրառման, այլ ոչ թե հարցերի դիվանագիտական ճանապարհով լուծման տարբերակի վրա: Որպես հետևանք՝ Իրաքը վերածվեց իսլամիստ ծայրահեղական ահաբեկիչների գործունեության և հավաքագրման օջախի, իսկ ուժի կիրառմամբ ժողովրդավարության ներդրումը առավել սրեց հակաամերիկյան տրամադրությունները տարածաշրջանում: Ժողովրդավարական ընտրությունների արդյունքում Իրաքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում և Լիբանանում իշխանության եկան կամ իրենց ունեցած դիրքերն ամրապնդեցին ԱՄՆ և վերջինիս բարեկամ Իսրայելի նկատմամբ ոչ բարեկամաբար տրամադրված իրանական կողմնորոշմամբ շիաները իրաքյան պառլամենտում և Նուրի ալ-Մալիքիի կառավարությունում, Համասը, Մուսուլման եղբայրները, Հզբոլլահը: Երկրորդ, ԱՄՆ չկարողացավ լուծում տալ իր իսկ կողմից առաջ քաշված ազգային անվտանգության առաջնային հարցերի և ժողովրդավարության ներդրման ու խթանման հնարավոր փոխլրացման և համակցության միջև առկա հակասող և խնդրահարույց կողմերին, ինչպես նաև առավել նեղ բնույթի հարցերին /Ալ-Քաիդայի դեմ պայքարի շրջանակներում Իրաքի գրավման խելամտությունը, իր իսկ կողմից մարդու իրավունքների և արժանապատվության խախտման դեպքերը և այլն/: Թերևս այս ամենի համակցության արդյունքներ էին արաբական գարունը և ԻԼԻՊ-ի երևան գալը՝ որպես տարածաշրջանում կոշտ ուժի կիրառմամբ և ընտրողական մոտեցմամբ ժողովրդավարության խթանման և ԱՄՆ ու դաշնակիցների կողմից Իրաքում և տարածաշրջանում մարդու իրավունքների խախտումների ու ոստահարումների, որոնք իրակակացվում էին ինչպես հասարակ բնակչության շրջանում, այնպես էլ կալանավորների ճամբարներում՝ դրանք վերածելով ահաբեկիչների ինկուբատորների:

Վառ օրինակ էր թերևս այն, որ ԱՄՆ խուսափում էր պարտադրել դաշնակից արաբական ավտորիտար ռեժիմներին /Եգիպտոս, Սաուդյան Արաբիա/ ժողովրդավարացում, քանի որ «ահաբեկչության դեմ պայքարի» պայմաններում դա կմեծացներ այդ պետությունների աջակցության կորստի ռիսկը: Նման չկապակցված քաղաքականությունն արդյունք էր մի կողմից հստակ գործողությունների պլանի բացակայության, ձեռք բերված հետախուզական տվյալների ընտրողական ներկայացման և էմպիրիկ գնահատումների ու անհրաժեշտ վերլուծության ոչ բավարար մակարդակի ապահովման, իսկ մյուս կողմից՝ նեոկոնսերվատորների որդեգրած տարածաշրջանը վերակա-

ռուցելու՝ կրոնազաղափարական դրույթների վրա հիմնված նոր տեսլականի, որն ուղղակի կապ էր տեսնում ժողովրդավարության ու մարդու իրավունքների երաշխավորման պահանջի և այլ պետությունների ներքին գործերին միջամտելու միջև, հակված էր շրջանցելու կամ միակողմանիորեն էր մեկնաբանում միջազգային իրավունքը, առաջ էր քաշում նախկինում ԽՍՀՄ օրինակով մերժելի հասարակաշինությունը՝ համաշխարհային քաղաքականության դերակատարներին «ճիշտ և սխալ», «չար և բարի» ճակատների բաժանելով:

**Астхик АЙРАПЕТЯН (Армения)**

Институт востоковедения НАН РА (Ереван)

e-mail: astghhayrapetyan@gmail.com

### **ДОКТРИНА БУША НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: ПРИМЕНЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ**

Внешняя политика Дж. Буша-младшего во всемирной истории прежде всего ассоциируется с террористическим актом 11-го сентября 2001г. Когда в 1999г. его выдвинули на пост президента, для США актуальными были внутривосточные вопросы. Однако 11-го сентября первоочередным сделала внешнюю политику, определив методы и способы последнего, применяя принципы неоконсерватизма, имеющие в прошлом изменчивые достижения. Все это в виде «доктрины Буша» определило внешнюю политику США 2001-2009 гг., в частности ближневосточную направленность. Доктрина, имеющая цель установить политическую и экономическую свободу, демократию, борьбу против терроризма, обоснованная с 2002 г. по 2006 годы в документах стратегии Национальной безопасности США, как политическое понятие в первый раз было предложено в июне 2001 г. Ч. Краутхаммером, определив действия одностороннего выхода США из протокола Киото и из соглашения об ограничении установок Противоракетной обороны. Доктрина Буша основывалась на четырех положениях – трех политических и одном идеологическом: предотвращение или предупреждение, военное превосходство, новая «многосторонность» или односторонняя политика, внедрение демократии и стимулирование свободы.

Первое региональное применение доктрины Буша ознаменовалось военными действиями в Афганистане (октябрь 2001), что нашло поддержку со стороны международного сообщества. Многие союзники США считали, что борьба против терроризма и стратегия превентивных ударов ограничилась бы только Афганистаном (Afghanistan-only policy). По всей вероятности, этим обеспечили правовой прецедент и одностороннее противоречивое интерпретирование 51-ой статьи устава ООН. На самом деле это была тактика «Afghanistan-first». А когда через два года после вторжения в Ирак, выяснилось что данные о ядерной программе Ирака и существования оружия массового поражения не соответствовали реальности и не нашлось четких доказательств сотрудничества Саддама и террористов, Буш в оправдание вложения в иракскую операцию 1400 людского ресурса и 1 млрд долларов

США, представил присутствие США в Ираке и в арабском мире как развитие демократии и как защиту прав человека.

Обобщая региональную большую стратегию доктрины Буша, приходим к выводу, что борьба против терроризма и оружия массового поражения и политика внедрения демократии противоречат друг другу. Одним из первых факторов было то, что администрация Буша в вопросах осуществления региональной политики основывалась на применении жесткой силы, пренебрегая вариантом дипломатического решения вопросов. В итоге Ирак стал центром для действия и сбора исламистских, экстремистских террористов, а внедрение демократии силой еще больше усугубило противоамериканские настроения в регионе. В результате демократических выборов в Ираке, Палестине, Египте и Ливане к власти пришли или укрепили свои позиции неблагоприятные по отношению к США и их союзнику – Израилю проиранские шииты в парламенте Ирака и в правительстве Нури Аль-Малики, Хамас, Братья-Мусульмане, Хезболла. Второе, США не смогли дать решение противоречивым и проблемным аспектам возможного взаимодополнения и симбиоза, существующим между выдвинутыми ими же первоочередными вопросами безопасности и внедрением продвижением демократии, а также другим более узкопрофильным вопросам (здоровый смысл оккупации Ирака в целях борьбы с Аль-Каидой, случаи нарушения ими же прав и достоинств человека). Следствием всего этого стала арабская весна и возникновение ИГИЛ: применение грубой силы, избирательный подход к продвижению демократии, многочисленные случаи попираательства и нарушения прав человека со стороны США и их союзников в Ираке и регионе, которые осуществлялись как среди мирного населения, так и в лагерях заключенных, превращая их в инкубаторы террористов.

Ярким примером является то, что США избегало обязывать демократизацию союзным арабским авторитарным режимам (Египет, Саудовская Аравия), поскольку в условиях «борьбы с терроризмом» это увеличило бы риск потери поддержки со стороны этих государств. Такая несвязанная политика - результат с одной стороны отсутствия четкого плана действий, избирательного предоставления приобретенных разведанных и их эмпирического оценивания, обеспечение недостаточного уровня необходимого анализа. С другой стороны – новое видение регионального перестраивания с религиозно-идеологическим подтекстом, предложенное неоконсерваторами, что обозревало прямую связь между демократией, потребностью защиты прав человека и вмешиванием во внутренние дела других государств, что склонялось обходить или односторонне интерпретировать международное право, что выдвигало в прежнем на примере СССР формирование отвергнутого общественного строя, разделяя игроков мировой политики на «правых и неправых», на «добрых и злых».

**Astghik HAYRAPETYAN (Armenia)**

Institute of Oriental Studies of NAS RA (Yerevan)

e-mail: astghhayrapetyan@gmail.com

## **THE BUSH DOCTRINE IN THE MIDDLE EAST: IMPLEMENTATION AND IMPLICATIONS**

The foreign policy of G.W. Bush is first of all associated with the terrorist attacks of September 11, 2001. When he ran for presidential election in 1999 the issues of internal importance were of significant importance for the USA but 9/11 hedged the bet shifting the priorities' direction towards the foreign policy also influencing on the methods and instruments of its realization by adopting previously infamous neo-conservatism principles. The latter in the face of the Bush doctrine conditioned the foreign policy of the USA from 2001 to 2009 and had a tremendous impact on its Middle Eastern thrust.

The doctrine that seemingly aimed at promoting democracy, establishing political and economic freedom as well as combating terrorism was documented in the National Security Strategy of 2002 and reached its end in the revised document of 2006, as a political term for the first time had been set forth by Charles Krauthammer defining the unilateral actions of the US withdrawal from Anti-Ballistic Missile Treaty and Kyoto protocol. The Bush doctrine was anchored on 4 key provisions: three political and one ideological: prevention or pre-emption, military primacy, new "multilateralism" or unilateralism and promoting democracy and human rights.

The first regional implementation of the Bush doctrine was the military operations in Afghanistan (October, 2001) which was supported by the international community. Many US allies thought that war on terror and preventive/pre-emptive actions would be limited only with Afghanistan as a manifestation of "Afghanistan-only policy". Nevertheless, it was the assurance of international law precedence grounds and the unilateral and contradictory interpretation of the UN Charter 51<sup>st</sup> article and, in fact, it was nothing but Afghanistan-first strategy. When, after 2 years of Iraq invasion, it turned out the information on the Iraqi nuclear project and WMD did not correspond to reality and there was no precise evidence on the cooperation of Saddam and terrorists in order to justify the initial 1400 human resources and \$ 1 billion invested by the USA, the Bush administration presented the US involvement in Iraq and the region as a whole under the light of promoting democracy and human rights.

To sum up the Middle East Grand Strategy we conclude that the policies of the war on terror and combating WMD and promoting democracy were contradicting each other.

One of the first factors was that the Bush administration tended to use hard power instead of diplomacy. In the result, Iraq turned into one of the centres of the recruitment and activities of Islamic extremist terrorists and promoting democracy in a forceful manner exacerbated anti-American sentiments in the region. In the wake of democratic elections in Iraq, Palestine, Egypt and Lebanon came into power or strengthened their positions respectively Iranian oriented Shiites in the Iraqi parliament and in Nouri al-Maliki government, Hamas, Muslim Brotherhood and Hezbollah who were not friendly towards the USA and its ally-Israel. Secondly, the USA could not solve the contradictory and problematic aspects of national security and promoting democracy policies as well as issues of narrower significance (e.g. the rationalism and pragmatism of Iraq invasion within the scope of the fight against Al-Qaeda, human rights violation cases from its side, etc.).

Perhaps the result of this combination was the Arab spring and the rise of ISIS as the direct outcome of promoting democracy via using hard power and selective approach as well as those



violations and abuses of international human rights that were being carried out by the US and allied forces both among the peaceful civilians and the prisoners in prison camps turning the letters into incubators for terrorist.

Vivid evidence of this was that the USA was reluctant to impose democratization on its allied authoritarian regimes (Egypt, Saudi Arabia) for it could increase the risk of losing their support within the frames of the “war on terror”. Such an unrelated policy was the result of from the one side the absence of the distinct action plan, the selective presentation of the intelligence data as well as the inappropriate level of empiristic assessments and analyses and from the other side the result of the vision adopted by the neoconservatives based on religious-ideological views implying a direct linkage between the assurance of human rights and democratization and meddling in other countries’ internal affairs, tending towards bypassing or unilaterally interpreting international law, setting forth social engineering rejected previously with the example of the USSR dividing world politics actors into “right and wrong” and “evil and good” fronts.

**Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ armenani@mail.ru

**ՊԱՌՎԱԼԻ ՎԱՂՈ. ԱԶՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿԻ ԼԵԳԵՆԴ**

1890թ. ամռանն Ալեքսանդրապոլում հիմնադրված ՀՅԴ «Քար» կառույցը ներառեց մտավորականներից, արհեստավորներից ու մանր առևտրականներից բաղկացած բավականին ուժեղ կամքի տեր անհատների: Նվիրյալների այդ շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Ավետիս Ղարիբյանը՝ Պաղվալի Վաղոն (1866-1904թթ.):

Լայն հասարակության շրջանում Ավոն ճանաչված պանդոկատեր էր: Այլ մարդ էր ընդհատակի գործիչ Վաղոն: Շարքային դաշնակցականների համար նա առասպելական մեկն էր, որն ի վիճակի էր անսպառ քանակությամբ զինամթերք մատակարարելու:

Իր գործունեությունը Վաղոն սկսեց 1890-ականների սկզբներին՝ Երկիր ուղարկելու նպատակով մասնավոր անձանցից զենք գնելով: Սակայն զինամթերքի հայթայթման այս եղանակն իրեն չարդարացրեց: Նախ՝ զենքը ձեռք էր բերվում բավականին թանկ գնով, օգտագործված ու հաճախ մի քանի անգամ արդեն նորոգված վիճակում, և հետո կար մատնությամբ բացահայտվելու վտանգ: Օրինակ, 1891թ. փետրվարի սկզբներին իր հույն հարևան Ա.Աբրամովի մատնությամբ Վաղոն կանգնեց իրեղեն ապացույցներով հաստատված անհերքելի ամբաստանությունների առջև. «Պաղվալում» կատարված խուզարկությամբ հայտնաբերվեցին տարբեր տիպի հրացանների փամփուշտներ

ու անհասցե նամակներ:

Ստեղծված իրավիճակում թվում է, թե Վաղոն պատժից խուսափելու հնարավորություն չպիտի ունենար: Սակայն ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառույցի անդամների ձեռնարկած պատասխան քայլերը շրջեցին դատաքննության ընթացքը՝ ամբաստանյալին վերածելով զրպարտության գոհի:

1893թ. վերջերին հասունացավ Ալեքսանդրապոլի պետական զինապահեստները թալանելու գաղափարը: Որոշվեց «Պոլիգոններ» թաղամասի զինապահեստներից փամփուշտ հանել: 1894թ. օգոստոսին Վաղոն, դարբին Վռամ Նալչաջյանը, Մարտիկը և ուսուլ Գրիգորը երկու օրում դոնախդոնացի Մարտիկի ու ֆայտոնչի Վարոսի բեռնասայլերով Ղոնախդոն տեղափոխեցին 200 արկղ փամփուշտ:

Համիդյան ջարդերի օրերին, երբ Երկիր զինամթերք փոխադրելու խնդիրը դարձավ հրատապ, Ալեքսանդրապոլի զինապահեստները «դատարկելու» գործողությունը կրկնվեց: 1896թ. վերջին Վաղոն, Մարտիկը, Թաղևուսը, Ա. Ազնավուրյանը, Մորուք Կարոն ու ներկարար Գաբրիելը մեկ շաբաթվա ընթացքում Դահարի, Ղոնախդոն ու Բալանդուր տեղափոխեցին «Բերդանկա» տիպի հրացանի 500.000 փամփուշտ:

Մասունի 1904թ. ինքնապաշտպանության նախօրեին Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառույցը վերագործարկեց տեղի զինապահեստները դատարկելու ավանդույթը: Գործողությունը կատարվեց երեք փուլերով: Վաղոն իրագործեց զինապահեստի «մաքրագարդումը», Բիձան՝ գողոնի փոխադրումը Կարս, իսկ գյումրեցի Հ. Զիլինգարյանը՝ Կարսում զինամթերքի ընդունումն ու պահեստավորումը:

Մեկ ամսվա ընթացքում Վաղոնի խմբին հաջողվեց զինապահեստներից դուրս բերել «Բերդանկա» և «Փիպոտի» տիպի հրացանների ու «Սմիթ և Վիսսոն» տեսակի ատրճանակի մոտ 520 արկղ փամփուշտ: Զինապահեստների «մաքրագարդումն» այս անգամ իշխանությունների աչքից աննկատ չմնաց: Քաղաքը շրջապատվեց զորքերով, սկսվեցին խուզարկություններն ու ձերբակալությունները: Սակայն այս միջոցառումներն ուշացած էին: Հանցագործության իրական կազմակերպիչներն ու իրագործողները վաղուց լքել էին քաղաքը: Զինապահեստը հսկող գորամասի սպան պաշտոնի փոփոխությամբ փոխադրվել էր այլ գորամաս: Ալեքսանդրապոլից անհետացել էին սվազի Բիձան ու «մաքրագարդումն» մասնակցած հայ զինվորները: Չկար նաև գործի անմիջական նախաձեռնող Վաղոն: Թորգոմի (Թուման Թումյանց) «Որսկան» խմբի կազմում նա իր մահկանացուն կնքեց Զարդանիսի կովում՝ 1904թ. հուլիսին:

Վաղոնի վախճանն անդառնալի կորուստ էր ազատագրական շարժման համար: Ըստ Ա. Ազնավուրյանի՝ Երկիր մեկնելու նախօրեին նա իր ընկերներին հայտարարել էր. «Հերիք, ախպեր, ինչքան ուրիշներին զենք տամ ու դրկեմ մեռնելու: Հիմի էլ սըրեն (հերթը-Ա.Հ.) ընձի է հասել»:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ նշենք հետևյալը. Վաղոնի կյանքը շատերին կարող է արկածային կինոֆիլմի սյուժե հիշեցնել: Հեղափոխական ընդհատակում գործելու հրամայականը ստիպեց նրան քաջությունը մեկտեղել հնարամտության հետ, բայց դա ա-

մեննին չնսեմացրեց նրա դրսևորած անմնացորդ ինքնագոհությունը: Շրջանցելով ցարական վարչամեքենայի լարած թակարդները՝ նա զբաղվեց զինամթերքի հայթայթմամբ, կազմակերպեց ու իրագործեց պետական զինապահեստների թալանը: Այս էր հեղափոխական պայքարի իրական առօրեականությունը, որտեղ միմյանց էին բախվում ցարական վարչամեքենան ու հայրենիքի ազատագրության վաղեմի ձգտումը:

**Армен АЙРАПЕТЯН** (Армения)

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: armenani@mail.ru

## **ПОДВАЛИ ВАГО–ПОДПОЛЬНАЯ ЛЕГЕНДА ОСВОБАДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ**

В основанную летом 1890 г. при АРФ организацию «Камень» вошли представители интеллигенции, ремесленники и мелкие торговцы. В их рядах особое место занимает Аветис Гарибян – Подвали Ваго (1866-1904 гг.).

В Александрополе Аво был известен как трактирщик, но в действительности являлся подпольным деятелем по имени Ваго.

Свою деятельность Ваго начал в начале 1890-х годов, покупая у частных лиц оружие для отправки в Западную Армению. Однако этот способ добычи боеприпасов не оправдал себя. Во-первых, оружие приобреталось по довольно-таки дорогой цене, при этом оно было уже использованным и не раз отремонтированным. Однако занимаясь незаконным приобретением оружия, он мог стать жертвой доносов и обвинений. К примеру, в феврале 1891 г. он чуть не угадил в тюрьму по доносу соседа А. Абрамова, грека по национальности. И благодаря усилиям членов александропольской организации АРФ ему удалось избежать ареста и быть объявленным жертвой клеветы.

В конце 1893 г. у Ваго созрела идея ограбления государственных складов Александрополя. Им была намечена кража боеприпасов, в частности, пуль со складов расположенных в квартале «Полигоны». В августе 1894 г. в с. Гонахгран Ваго вместе с кузнецом Врамом Налчаджяном, Мартиком и усул Григором в течение двух дней организовали перевозку 200 ящиков с пулями.

В дни гамидовских погромов, когда проблема транспортировки боеприпасов в Западную Армению стала необходимостью, повторилась операция по «опустошению» александропольских складов.

В конце 1896 г. Вахо, Мартик, Тадевос, А. Азнавурян, Морук Каро и маляр Габриэль в течение недели перевезли в Дахарли, Гонахгран и Баяндур 500 тысяч патронов для ружья «Берданка».

Накануне самообороны Сасуна в 1904 г. александропольская организация АРФ провела операцию по опустошению местных складов.

В течение месяца группе Ваго удалось вывезти из оружейных складов 520 ящиков патронов для винтовок типа «Берданка» и «Пипоти» и пистолета марки «Смит и Виссон». Чистка оружейных складов на этот раз не осталась незамеченной властями. Город был окружен войсками, начались обыски и аресты. Однако эти мероприятия были запоздалыми. Организаторы и исполнители преступления давно покинули город. Офицер воинской части, контролирующей склад, был переведен в другую воинскую часть.

Смерть Ваго стала невосполнимой потерей для освободительного движения. Жизнь Ваго является образцом служения революции, национальным идеалом, подвигом во имя освобождения Родины и будущего армянского народа.

**Armen HAYRAPETYAN** (Armenia)

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri)

e-mail: armenani@mail.ru

### **PADVALI VAGHO: THE LEGEND OF THE LIBERATION STRUGGLE UNDERGROUND**

The structure named “Qar” founded in Alexandrapol in the summer of 1890 embraced individuals of strong will from intelligence, craftsmen and merchants.

One of the outstanding representative standing out in the dedicated was Avetis Gharibyan - Padval Vagho (1866-1904).

Among society Avo was a well-known inn owner. Instead, Vagho was a completely different person. For ordinary dashnaks, he was a mystical phenomenon capable of supplying unlimited amount of ammunition.

Vagho started his activities beginning from early 1890s via purchasing ammunition from private individuals with the aim to send to Yergir (Western Armenia). But this way of procuring ammunition had not proven successful and ultimately failed. First of all the ammunition was procured at a fairly high price in most cases in used and repaired conditions. Additionally, there was also the threat of being given in.

For example, in early February Vagho was given in by his Greek neighbor A. Abramov being accused of due to irrefutable material evidence: in the result of executed search in the “Padval” bullets of various makes of rifles’ and letters with no addresses were found.

Vagho seemed to have no way out but thanks to the return actions of the ARF Alexandrapol branch members the course of the trial was shifted turning the defendant into a victim of defamation.

At the end of 1893 the idea of plundering Alexandrapol state armouries was hatched. It was decided to take certain amount of bullets out from the armouries of Poligon quarter.

In August 1894, Vagho, blacksmith Vram Nalchajyan, Martik and usul Grigor transported 200 boxes of bullets to Ghonakhghran with vans of Martik from Ghonakhghran and Phaeton Varos within 2 days.

During the days of the Hamidian massacres when the issue of transporting the ammunition to Yergir became urgent, the operation to "empty" the Alexandrapol armouries was

repeated. At the end of 1896 when Vagho, Martik, Tadevos, A. Aznavouryan, Moruk Karo and painter Gabriel managed to get 500.000 bullets for “Berdanka” rifles and transport to Daharli, Ghonakhghran and Bayandur.

On the eve of Sasun self-defence in 1904, the ARF Alexandropol structure reiterate the tradition of “purging” local armouries. The operation was carried out with 3 stages: Vagho executed the purge of the armoury, Bidza – the transportation to Kars and H. Chilingaryan from Alexandropol – the acceptance and storage of the ammunition.

Within one month, Vagho’s group managed to get 520 boxes of bullets for "Berdanka" and "Pipot" rifles and "Smith and Vesson" guns. This time the "purge" of the armouries didn't go unnoticed by the authorities. The city was surrounded by troops, searches and arrests took place. However, those measures were imposed too late. The real organizers and executors of the crime had long since left the city. A military officer controlling the armory was transferred to another military unit. Sivaztsi Bidza and the Armenian soldiers who took part in the "purge" had disappeared from Alexandropol. The direct initiator Vagho was absent, too. The legend of the Revolutionary underground was killed as a member of Torgom’s “Vorskan” group in the fighting near Zardanis in July, 1904.

Vagho's death was an irreversible loss for the liberation movement. According to A. Aznavuryan on the eve of leaving for Yergir, he told his friends: "It is enough, brothers, how often have I given the weapons to others and send them to death? Now it is my turn".

To conclude, we would like to point out the following: Vagho’s life can remind people about a plot of an adventure movie.

The necessity of acting in the revolutionary underground made him to combine courage with ingenuity but it didn't overshadowed his selflessness and self-sacrifice.

Bypassing all traps of czar’s administration we kept on procuring ammunition as well as organized and implemented the mugging of state armoury. That was the realistic logic and routine of the revolutionary struggle where the czar's administration and the long-standing aspiration of the homeland's liberation collided each other.

**Մարինե ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ marina-arutunyan@mail.ru

**ԱՐՑԱԽԻ ԽԱՆԱԾԱԽ ԳՅՈՒՂԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ**

**ԸՍՏ ՄՄ Հ<sup>Կ</sup> 7840 ՁԵՌԱԳՐԻ**

Հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի գրավոր մշակույթը: Արցախը համարվում է հայ գրավոր մշակույթի ու գրչության հնագույն կենտրոններից մեկը, որի գրչատներում շարունակել է զարգանալ գրչության,

մանրանկարչության, զարդանկարչության արվեստը: Այնտեղ դարերի ընթացքում գրվել և ընդօրինակվել են հարյուրավոր ձեռագրեր: Հայ մշակույթի անխոնջ ներկայացուցիչների եռանդուն ջանքերի շնորհիվ այդ ձեռագրերի մի մասը փրկվել է (թշնամիների ասպատակումներից) և բերվել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Հոդվածում ներկայացվում է հանգամանորեն չուսումնասիրված ձեռագրերից մեկը, որը պահվում է Մատենադարանի՝ 7840 թվահամարի ներքո: Վերջինս աչքի է ընկնում գեղարվեստական լեզվի կատարելությամբ: «Ավետարանը» գրվել է 1693թ. Խանաձախ (Խնաձախ) գյուղում՝ գրիչ Եփրեմ քահանայի կողմից: Ստացողը համարվում է Մելիք Հախնազարի կինը՝ Մահփարի խաթուն Շինթաղցին: Ձեռագրի թերթերը՝ 341, նյութը՝ մագաղաթ, մեծությունը՝ 12,6 X 9, գրությունը՝ երկսիւն, գիրը՝ բոլորգիր, տողերը՝ 20: Կազմի ներսի հատվածում, թղթի վրա նշված գրության համաձայն, ձեռագիրը Մատենադարան է տեղափոխվել Ձանգեզուրից (կազմ՝ Ը): Այն մեզ է հասել վերակազմված, կոստղապատ և արծաթապատ կազմով: Կազմի երկու երեսներին առկա են տերունական մանր քանդակներ՝ Խաչելության, Տիրամոր պատկերներով, ինչպես նաև կիսագնդիկներ, անկյունային և եզրային մետաղապատումներ, կողային պատվածքներ: Մետաղապատ մասն են կազմում կապիչները: Կազմի Ա երեսին «Օսունդ» մանրաքանդակն է: Մտուրի մոտ Աստվածամայրն ու Հովսեփն են, մտուրի վրա Հիսուսն է, նրանից ձախ՝ գառը և ավանակը: Տիրամայրը պատկերվել է նստած, մանկանը նայելիս: Մտուրի մյուս կողմում քանդակվել են մի քանի հովիվների պատկերներ, իսկ Ճակատազարդում՝ թևատարած հրեշտակների պատկերներ: Գ երեսին՝ «Խաչելություն» մանրաքանդակն է: Այս պատկերը խորհրդանշում է այն, որ Քրիստոսի տնօրինական գործունեությունն ավարտվում է խաչով: Խաչափայտին զամված Քրիստոսով հաստատվում է կյանքի հաղթանակը մահվան վրա: Կենտրոնում խաչի վրա Հիսուս Քրիստոսն է, նրանից ներքև՝ աջ հատվածում, անկյունագծի մոտ՝ քրիստոնեական եկեղեցին:

Ձեռագրում նկարագրվում են չորս ավետարանիչների՝ Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանները: Պահպանվել են գրչի, ստացողի հիշատակարանները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում լուսաբանելու որոշ հարցեր:

**ՀԻՇՍՏԱԿԱՐԱՆ** - «Թուին ռ.Ճ.խ.բ. (1693 թ.), գրիչ՝ Եփրեմ քահանայ, ստացող՝ տիկին Մահփարի» (թ. 1ա):

**ՀԻՇՍՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ** - «...օրհնութիւն] որ կարդայ գովութիւն, որ լսէ փառք տուողին եւ յիշատակ գրչիս, Ամէն» (թ. 264):

«...բարեպաշտի եւ երկիւղագարդի, մեծահոգի եւ Քրիստոսասիրի, անուն Մահփարի, որէ տիկին մեծին մելիք Հախնազարին .... դուստր Բինիաթին ՚ի գեղջէն Շինաթաղ կոչեցեալ սիրայօժար կամօք եւ զուարթագին, սրտիւ փափագօղ եւ ցանկացօղ եղև Մարգարիտս մեծագնոյ եւ ականս անգնատելոյ .... ստանալով զսա՝ ՚ի հալալ ընչիւք իւրովք յիշատակ յաիտենական իւրն եւ ամբողջ ընտանեաց իւրոց, որդւոց եւ դստերաց եւ ծնողաց իւրոց եւ ամբողջ ազգականաց իւրոց: Յիշեցեք ՚ի Քրիստոս ըզ մե-

ծահավատ տիկինս Մահիփարիս եւ Աստուած ողորմի ասացեք: Ողորմի տէրն ամենի, հոգոյ ստորին ստացողի բարեպաշտօն Մահիփարէի եւ ընտանեացն ամբողջ, իւրում մեծի իշխան պարոն եւ մեծ ազգի՝ Հախնազարի բարեպաշտի քրիստոնէից թագապարծանքի: Նաեւ որդոցն՝ Պախտամ, Աղաջան եւ Պիաթուրի եւ Աղամի բուսեալ բողբոջ: Դարձեալ ծնողաց Մահիփարէին եւ եղբարացն՝ Տէր Գրիգոր քահանայի, Յովանէսի, նաեւ որդոյ Տէր Գրիգորի: Գրեցաւ հազար ճ. որդի քառասուն երկրորդ երրորդ ամի, ձեռամբ Եփրեմ մեղսասիրի, անուամբ միայն քահանայի: Զոր եւ հայցեմ արտասուալի ընթերցողացոյ յայսմ տառի տալ ողորմի ստորին գրչի եւ ծնողացն իմ համայնի, Ամէն: Դարձեալ դասերաց Մահիփարէին՝ Միրասէի, Փարիղաթի, Սուլթանասալայ ... դարձեալ թոռանցն՝ Մահիփարէին՝ Հաթանդիլի, որէ որդի Բախտամ պէկին, այլն Բարուխտարին, որէ որդի Աղաճան պէկին» (թ. 337ա - 338 ա):

«Սա յիշատական անջնջելի Մահիփարէ ի երկիւղածի ՚ի դուռն Սբ Աստուածածնին, որ անուանի Նորակնունք, ՚ի գեօղն որէ Խանաձախ» (թ. 338 բ):

**ՀԻՇՍԱՍԿԱՐԱՆ ՍՏՍՑՈՂԻ** - «Զի ես Մահիփարիս ետու զՍուրբ Աւետարանս ՚ի դուռն Սբ Աստուածածին յիշատակ յոգոյ իմոյ, որ մինչեւ յաւիտեանս կայցէ ՚ի սուրբ եկեղեցիս .....» (թ. 339ա):

**ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ** - «Ավետարան»-ը հարուստ է տերունական գեղեցիկ մանրանկարներով, որոնք նվիրված են Հիսուս Քրիստոսի կյանքին, նրա գործունեությանն ու տնօրինությանը: Մանրանկարներից ուշագրավ են՝ «Ավետում» (թ. 3բ), «Ծնունդ» (թ. 4ա), «Տեառնընդառաջ»(թ. 5բ), «Մկրտություն» (թ.6ա), «Պայծառակերպություն» (թ. 7բ),«Մուտք Երուսաղեմ» (թ. 9բ), «Վերջին ընթրիք» (թ. 10ա), «Ոտնվա» (թ. 11բ), «Խաչելություն» (թ. 13բ), «Տիրոջը խաչից իջեցնելը» (թ. 14ա), «Հարություն» (թ. 15բ), «Համբարձում» (թ. 16ա), «Երևումն հրեշտակի» (, թ. 17բ), «Խորան» (թ. 19բ, 20ա, 21բ, 22ա, 23բ, 24ա, 25բ, 26ա, 27բ, 28ա), «Անվանաթերթ» (թ. 33ա, 118ա, 119ա, 173ա, 266ա), «Լուսանցազարդ» (թ. 34բ, 35բ, 36բ, 37բ, 40ա, 41բ, 42բ, 45բ, 47ա, 50ա, 51բ, 53բ, 55ա, 120բ, 121բ), «Ավետարանիչ» (թ. 32բ, 112ա, 113 ա, 117բ, 172բ, 265բ), «Տերունական» (16ա):

Այսպիսով, ուսումնասիրելով «Ավետարան»-ի գեղագիտական կառուցվածքը, ընդգծենք, որ ստեղծագործություններում անգեն աչքով տեսանելի են համաչափությունների ու ձևերի ներդաշնակությունը, գույների բնատիպ նմանակումները, դեմքերի անատոմիական կառուցվածքը, ծավալային խնդիրները:

**Марине АРУТЮНЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: marina-arutunyan@mail.ru

## **ЕВАНГЕЛИЕ СЕЛА ХАНАЦАХ АРЦАХА ПО РУКОПИСИ 7840 МАТЕНАДАРАНА**

В многовековой истории армянского народа свое своеобразное место занимает письменная культура. Арцах считается одним из древнейших центров армянской письменной культуры и литературы. Искусство письма, миниатюра, живопись продолжали развиваться во многих рукописных центрах Арцаха. Там в течение веков писались и копировались сотни рукописей. Благодаря усердиям неутомимых представителей армянской культуры, часть этих рукописей были спасены (от атак врагов) и приведены в Матенадаран имени Месропа Маштоца.

В статье представлена одна из неизученных рукописей, которая хранится в Матенадаране – под номером 7840. Последняя выделяется совершенством своего художественного языка. «Евангелие» было написано в 1693 году в селе Ханацах – писарем священником Епремом. Получателем считается супруга Мелик Ахназара – Махпари Хатун Шинтахци. Листов в рукописи – 341, материал – пергамент, размеры – 12,6 x 9, форма письма - два столбца, письмо - болоргир, строк – 20. Согласно записи на внутренней стороне обложки, рукопись была перенесена в Матенадаран из Зангезура (переплет - В). Она дошла до нас в переплетенной, серебряной обложке. На обеих сторонах обложки есть небольшие религиозные скульптуры: изображения Распятия, Девы Марии, а также полушария, угловые и краевые, боковые покрытия. Металлическими частями являются повязки. На стороне **А** – миниатюра «Рождение». У яслей изображены Богоматерь и Овсеп, на яслях - Иисус, слева от него – ягненок и ослик. Богоматерь изображена сидячей, смотрящей на ребенка. У изголовья Иисуса изваяны фигуры нескольких пастухов. На фасадном орнаменте изваяны изображения раскрывших крылья ангелов. На стороне **Д** – миниатюра «Распятие». Эта картина символизирует то, что вершащая деятельность Христа заканчивается крестом. Христом, прибитым на деревянном кресте, утверждается победа жизни над смертью. В центре на кресте – Иисус Христос, внизу от него, в правой части, у диагонали – христианская церковь.

В рукописи описываются Евангелия четырех евангелистов–Матфея, Марка, Луки, Иоанна. Сохранены записи писца, получателя, которые дают возможность осветить некоторые вопросы.

**ЗАПИСЬ ВРЕМЕНИ ПИСАНИЯ** - «В 1693 г., писец - священник Ефрем, получатель - госпожа Махпари (стр. 1а)».

**ЗАПИСЬ ПИСЦА** - «... блажен тот человек, который читает эту похвалу, слушает человека, прославившего Бога и да будет память писца, Аминь» (стр. 264).

«... благочестивый и богобоязненный, щедрый и христоролюбивый Махпари, госпожа великого мелика Ахназара .... дочь Бинятина из деревни Шинатаг с доброй волей и радостью, жаждущим сердцем была самым ценным жемчужным камнем .... получив рукопись, она посвятила память о себе и всей своей семье (памяти своих сыновей, дочерей, родителей и всех их родственников). Помните верующего миссис Махпари и воздайте славу



Богу. *Слава* Господня, душе получателя - Махпари и всей семье, Ахназару, который является великим князем и благочестивым христианином, великим народом, а также сыновьями: Пахтам, Агаджан, Пхатур, Агам. Опять о родителях Махпари и ее братьях - священнике Григоре, Оганесе и сыне Григора. Это было написано рукой священника Ефрема. Я прошу читателей вспомнить меня (писца) и моих родителей, Аминь. Опять о дочерях Махпари - Мирасея, Паригати, Султанаслы и внуках Махпари – Хавтандила, Махпари. Хавтандил - сын Бахтам бека. Помните также о Бархутаре, который является сыном Агачан бека» (стр. 337а - 338 а).

«Это память Махпари в церкви Пресвятой Богородицы, которая называется Норак-нунк, в селе Ханатсах (стр. 338b)».

**ЗАПИСЬ ПОЛУЧАТЕЛЯ** - «Я, Махапари, та кто получила это Святое Евангелие в церкви Пресвятой Богородицы, воспоминание моей души, о том что я посвятила церкви всю свою жизнь ... » (стр. 339а).

В «Евангелии» есть много прекрасных религиозных миниатюр, посвященных жизни и деятельности Иисуса Христа. Из миниатюр достойны внимания «Благовещение» («Аветум» - стр. 3б), «Рождество» («Цнунд» - стр. 4а), «Теарнэндарач» (стр. 5б), «Крещение» (стр. 6а), «Пайцаракерпутюн» (стр. 7б), «Въезд в Иерусалим» («Мутк Ерусаягем» - стр. 9б), «Последний ужин» (стр. 10а), «Мытье ног» («Вотгнлва» - стр. 11б), «Распятие» (стр. 13б), «Снятие Господа с креста» (стр. 14а), «Воскресение» (стр. 15б), «Вознесение» («Амбарцум» - стр. 16а), «Явление ангела» (стр. 17б), «Алтарь» (стр. 19б, 20а, 21б, 22а, 23б, 24а, 25б, 26а, 27б, 28а), «Титульный лист» (стр. 33а, 118а, 119а, 173а, 266а), «Евангелист» (стр. 32б, 112а, 113а, 117б, 172б, 265б), «Украшения» (34б, 35б, 36б, 37б, 40а, 41б, 42б, 45б, 47а 50а, 51б, 53б, 55а, 120б, 121б), «Божественный» (16а).

Итак, изучив эстетическую структуру «Евангелия», подчеркнем, что в произведениях бросается в глаза гармония симметрии и форм, оригинальные подражания цветов, анатомическая структура лиц, объёмные задачи.

**Marine HARUTYUNYAN (Armenia)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: marina-arutunyan@mail.ru

## **THE GOSPEL OF KHANATSAKH VILLAGE OF ARTSAKH ACCORDING TO № 7840 MANUSCRIPT OF MATENADARAN**

Written culture has its special place in the centuries-old history of the Armenian people. Artsakh is considered one of the oldest centers of the Armenian written culture and literature. The art of writing, miniature, painting continued to develop in many centers of the manuscripts of Artsakh. Hundreds of manuscripts have been written and copied there for centuries. Due to the enthusiastic efforts of the prominent representatives of the Armenian culture, some of those manuscripts were saved (from the enemies' attacks) and brought to the Matenadaran named after Mesrop Mashtots.

In the paper we present one of the manuscripts that has not been studied thoroughly. The manuscript is kept in the Matenadaran under the number 7840. The latter is remarkable for perfection of his artistic language. The "Gospel" was written in Khanatsakh (Khnatsakh) village in 1693 by scribe Priest Ephrem. The recipient of the manuscript was Melik Hakhnazar's wife Mahpari Shintaghtsi. Pages -341, material - parchment, magnitude -12,6 X 9, writing form - with two columns, writing - bolorgir, line -21. According to the record on the inside of the cover, the manuscript was moved to the Matenadaran from Zangezur (cover **B**). It has come to us in a rebuilt, silver-covered composition. There are religious small sculptures on both sides of the cover: images of Crucifixion, Virgin Mary as well as hemispheres, angular and edge plating, lateral coverings. The manuscript has metallic chains. There is sculpture of "Christmas" on the cover **A**. Virgin Mary and Joseph are beside the manger, Jesus is on the manger, the lamb and the donkey are on her left. Virgin Mary is pictured in the sitting position looking at her baby. Images of a few shepherds are carved on the other side of the manger, and in part of frontal of cover there are images of flying angels. There is a sculpture of "Crucifixion" on the cover **D**. This image symbolizes Christ's principal activity end on the cross. By Christ nailed on a wooden cross affirms the victory of life over death. Jesus Christ is in the center, on the cross, down from him, on the right side, at the diagonal, is the Christian church.

The Gospels of the four evangelists are described in the manuscript: Matthew, Mark, Ghukas (Luke), John. The records of the scribe, receiver have been preserved, which provide an opportunity to clarify some issues.

**THE RECORD OF THE TIME OF WRITING** - 'In 1693, the scribe is Priest Ephrem, receiver is Mrs. Mahpari' (page 1a).

**RECORD OF THE SCRIBE** - '....blessed is the person who is reading the praise, who is listening to the person giving glory to God and let be the memory of the scribe, Amen' (p. 264).

'.... pious and God-fearing, generous and Christ-loving Mahpari, the wife of great Melik Hakhnazar .... the daughter of Biniatin from the village of Shinatagh with good will and pleasantness, a craving heart was the most precious pearl stone .... having received the manuscript, she dedicated to the memory of her and her whole family: sons, daughters, parents and all their relatives. Remember the believer Mrs. Mahpari and give glory to God. Glory to the Lord of all and everying, the soul of the recipient Mahpari and the whole family, Hakhnazar who is the great prince and the devout Christian of the great nation and also the sons: Pakhtam, Aghajan, Phatur, Agham. Again about the parents of Mahpari and her brothers: Priest Grigor, Hovanes, and the son of Grigor. It was written by the hand of the Priest Ephrem. I ask readers to remember me (the scribe) and my parents, Amen. Again about the daughters of Mahpari: Mirasei, Parighati, Sultanasla and the grandchilds of Mahpari: Havtandil, Mahpari. Havtandil is the son of Bakhtam bek. Remember also about Barkhutar who is the son Aghachan bek' (p. 337a - 338 a).

'This is the remembrance of Mahpari in the church of the Holy Mother of God, which is named Noraknunq, in the village of Khanatsakh (p. 338b).'

**RECORD OF THE RECIPIENT** - 'I, Mahpari, who has received this Holy Gospel in the church of Holy Mother of God, it is a remembrance of my soul that I have come to the church all my life...' (p. 339a).

**MINIATURE** - There are many beautiful church galleries in the "Gospel", which dedicated to the life and activities of Jesus Christ. The following miniatures are remarkable: "Annunciation" ("Avetum" - p. 3b), "Christmas" (p. 4a), "Tearnyndaraj"(p. 5b), "Baptism" (p.

6a), “Pajtsarakerputyun”(p. 7b), “Entry into Jerusalem” (p. 9b)”, “The last supper”(p. 10a), “The washing of the foot ”(p. 11b) , “ Crucifixion” (p. 13b), “The removal of the Lord from the cross” (p. 14a), “Resurrection” (p. 15b), “Ascension” (“Hambardzum” - p. 16a) , “The Appearance of the Angel”(p. 17 b) , “Altar” (p. 19b, 20a, 21b, 22a, 23b, 24a, 25b, 26a, 27b, 28a), “Titulny sheet”(p. 33a, 118a, 119a, 173a, 266a), “The Evangelist” (p. 32b, 112a, 113a, 117b, 172b, 265b), “Ornaments”(34b, 35b, 36b, 37b, 40a, 41b, 42b, 45b, 47a, 50a, 51b, 53b, 55a, 120b, 121b), “Divine” (16a).

So, having studied the aesthetic structure of the “Gospel”, we want to emphasize that there are harmony of symmetry and forms, original imitation of colors, anatomical structure of people, volume tasks in the works.

### Արտակ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ.փոստ: artakh76@mail.ru

### ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱՐԱԲԱ-ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ԽՍՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցն առավել սուր է դեռևս չլուծված արաբա-իսրայելական հակամարտության ֆոնին: Չնայած բազմաթիվ պայմանագրերին՝ վերջնական համաձայնություն չկա: Երուսաղեմի կարգավիճակի վերաբերյալ առաջին (N181 (II)) բանաձևը ՄԱԿ-ի ԳԱ կողմից ընդունվեց 1947թ. նոյեմբերի 29-ին, ըստ որի՝ Երուսաղեմը պետք է ստանար միջազգային կարգավիճակ ՄԱԿ-ի վերահսկողության ներքո: Սակայն 1948-49թթ. արաբա-իսրայելական պատերազմի արդյունքում Հին քաղաքի հրեական բնակավայրերը մեկուսացվեցին, իսկ Նոր քաղաքը բաժանվեց ազդեցության գոտիների: 1948թ. հունիսի 11-ին հրադադարի համաձայնագիր կնքվեց, ըստ որի Արևելյան Երուսաղեմը գտնվելու էր Հորդանանի, իսկ Արևմտյան Երուսաղեմը՝ Իսրայելի հսկողության ներքո: 1948թ. սեպտեմբերի 11-ին ՄԱԿ-ի ԳԱ-ն ընդունեց թիվ 194 բանաձևը՝ հաստատելով քաղաքի միջազգային կարգավիճակը: Սակայն, դեռ 1948թ. օգոստոսի 2-ին Բեն Գուրիոնը հրապարակել էր թիվ 12 հռչակագիրը, ըստ որի՝ Արևմտյան Երուսաղեմը հայտարարվեց Իսրայելի իրավասության ներքո տարածք: Իսկ 1948 թ. դեկտեմբերի 13-ին Հորդանանի խորհրդարանն ընդունեց Արևելյան Երուսաղեմի անեքսիայի մասին օրենքը: Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը կրկին քննարկվեց 1967թ. արաբ-իսրայելական պատերազմից հետո, երբ ամբողջ Երուսաղեմը Իսրայելի վերահս-

կողմության տակ էր: ԱՄՆ-ն առաջարկեց, որ քաղաքը միավորվի, և նրա ապագա կարգավիճակը որոշվի հակամարտող կողմերի առաջարկությունների հիման վրա: Մինչև նույն ժամանակ, ՄԱԿ-ն առաջարկեց, որ կողմերը ձեռնպահ մնան քաղաքի կարգավիճակի որոշման հարցում միակողմանի քայլերից: Սակայն 1980թ. հուլիսի 30-ին Իսրայելը պաշտոնապես հայտարարեց Երուսաղեմի անեքսիայի մասին՝ հայտարարելով քաղաքը Իսրայելի միակ և անբաժանելի մայրաքաղաքը: Հետագա քննարկումներում արդեն խոսվում էր Արևելյան Երուսաղեմի, այլ ոչ թե ամբողջ քաղաքի մասին: 1993 և 1995թթ. Օսլոյում և 1998թ. Ուայ-Փլանթեյշնում Երուսաղեմի խնդիրը համարվում էր սուկ հարց, որը պետք է քննարկվի արաբա-իսրայելական հակամարտության համապարփակ կարգավորման վերջնական փուլում: ԱՄՆ նախագահ Բիլ Կլինթոնը 2000 թ. դեկտեմբերի 24-ին նոր առաջարկ արեց՝ Արևելյան Երուսաղեմը բաժանել մահմեդական, հայկական կամ քրիստոնեական և հրեական թաղամասերի կամ հատվածների: Հայկական գործոնի կարևորության մասին է վկայում այն հանգամանքը, Յասեր Արաֆաթը պաշտոնական և ոչ պաշտոնական տարբեր ուղիներով փորձեր կատարեց ստանալ հայկական կողմի աջակցությունը և դրանով իսկ ամրապնդել իր դիրքորոշումը բանակցությունների ընթացքում (Քոչարյան-Արաֆաթ հանդիպումը Նյու Յորքում): Ըստ ծրագրի՝ պաղեստինցիներն ստանալու էին արաբական թաղամասերը, ներառյալ Հարամ-աս-Շարիֆը, Արևելյան Երուսաղեմի 25%-ը: Իսրայելը պահելու էր հայկական և հրեական թաղամասերը և Արևելյան Երուսաղեմի հրեական արվարձանները, ներառյալ Արևմտյան պատը: Ինչպես սպասվում էր, մերժվեցին նաև այս առաջարկությունները: Այսպիսով, Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը ՄԱԿ-ի կողմից գրեթե դադարում է քննարկման առարկա լինելուց: Այժմ՝ ՄԱԿ-ը Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը քննարկելիս, սահմանափակվում է սուկ բանաձևերի ընդունումով, որոնք պարզապես կոչ են անում Իսրայելին դադարեցնելու Արևելյան Երուսաղեմում հրեական նոր թաղամասերի շինարարությունը: Մեր կարծիքով, Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը քննարկելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ երեք իրողությունները՝

1. Երուսաղեմի փաստացի դրությունը, այն է՝ քաղաքի՝ ամբողջովին Իսրայելի վերահսկողության տակ գտնվելը:
2. Արաբների պահանջները: Պաղեստինցիները չեն ուզում հրաժարվել Արևելյան Երուսաղեմից, որը համարում են ապագա պաղեստինյան պետության մայրաքաղաք:
3. ՄԱԿ-ի բանաձևերը Երուսաղեմի կարգավիճակի վերաբերյալ, որոնք իրավաբանորեն հաստատում են քաղաքի միջազգային կարգավիճակը:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ 3 դրույթները գրեթե ամբողջովին հակասում են միմյանց: Մեր կարծիքով, Երուսաղեմի կարգավիճակի որոշման հարցում լավագույն տարբերակ կարող է լինել ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Բիլ Կլինթոնի նախագիծը: Կարծում ենք՝ Երուսաղեմի կարգավիճակի վերջնական որոշումը կնպաստի նաև իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտության վերջնական կարգավորմանը:

Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը հայերի համար կենսական նշանակություն ունի, քանի որ հայկական թաղամասը զբաղեցնում է Հին Երուսաղեմի 4 թաղամասերից մեկը, որն ունի մոտ 150.000 քառ.մ տարածք՝ 2000-ից ավել բնակչությամբ, որի մեծ մասը ցայսօր չունի Բարայելի քաղաքացիություն: Քաղաքի կարգավիճակի և իսրայելապաղեստինյան հակամարտության լուծմամբ պայմանավորված՝ այսօր հայկական համայնքը հայտնվել է ոչ շահեկան վիճակում: Հայկական պատրիարքարանին դարեր շարունակ պատկանում է Փրկչի գերեզմանի պահապանի պատվավոր դերը: Բացի այդ, Սբ Հակոբի մենաստանի միաբանությունը մեծ հեղինակություն ունի ոչ միայն Երուսաղեմում, այլև ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում: Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության հողերի բռնագրավումն Բարայելում բնակվող հայազգի բնակչության նկատմամբ ճնշում գործադրելու առաջին փորձը չէ: Բարայելի իշխանությունները հնարավորության դեպքում խոչընդոտել են պատրիարքարանի կամ հայկական թաղամասի տարածքում վերանորոգումների և նոր շինությունների կառուցումը: Նպատակն ակնհայտ է՝ ստիպել հայերին վաճառել իրենց պատկանող տարածքները: Այդ քաղաքականության հետևանքով կմեծանա Հին Երուսաղեմի հրեական թաղամասը, և կապահովվի այդտեղ բնակվող հրեաների անվտանգությունը: Բարայելական իշխանությունները հմտորեն խաղում են ներքրիստոնեական (հույն օրթոդոքսների և հայերի) հակասությունների վրա և Երուսաղեմի թնջուկի լուծման ճանապարհին այս կրոնական համայնքների հակամարտությունը դարձնում են տակտիկական ու ստրատեգիական խնդիրների լուծման միջոց: Մի բան, սակայն, պարզ է, որ այս թնջուկի քանդմանն անպայման իր մասնակցությունը տարբեր մակարդակներով պետք է բերի նաև հայկական կողմը: Համոզված ենք, որ հայկական կողմին որպես լիիրավ խաղացող ճանաչելու համար անհրաժեշտ է Սփյուռքի և ՀՀ դիվանագիտական կորպուսի մեթոդական անընդհատ աշխատանք այս ուղղությամբ, որը բխում է հայ ժողովրդի և հայոց պետության աշխարհաքաղաքական շահերից:

**Артак ОГАННИСЯН (РА)**

Ширакский государственный университет (Гюмри)  
e-mail: artakh76@mail.ru

## **ФАКТОР ИЕРУСАЛИМА В АРАБО-ИЗРАИЛЬСКОМ МИРНОМ ПРОЦЕССЕ И АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА**

На фоне еще не урегулированного арабо-израильского конфликта наиболее остро стоит вопрос о статусе Иерусалима. Первую (N181 (II)) резолюцию о статусе Иерусалима ГА ООН обнародовала 29.11 1947г. Согласно этой резолюции, Иерусалим должен был получить международный статус, так называемый *Coprus separatum*, быть единым и находиться под контролем ООН. Вопрос о статусе Иерусалима вновь стал предметом обсуж-

дения после арабо-израильской войны 1967г. Вместо статуса *Corpus separatum* США при обсуждении вопроса о статусе Иерусалима в ООН предложили принять за основу то, что город должен быть единым и его будущий статус должен быть определен исходя из предложений противоборствующих сторон. Президент США Бил Клинтон 24 декабря 2000г. выступил с новым предложением: разделить Восточный Иерусалим на мусульманский, армянский или христианский и еврейский секторы. Не случайно, лидер Палестины Ясер Арафат по разным официальным и неофициальным каналам пытался добиться поддержки армянской стороны и тем самым укрепить свои позиции в ходе переговоров. В последние десятилетия при обсуждении вопроса о статусе Иерусалима ООН ограничивалась только принятием резолюций, которые просто призывали Израиль прекратить строительство новых еврейских поселений в Восточном Иерусалиме. По нашему мнению, при обсуждении вопроса о статусе Иерусалима нужно учитывать следующие известные реалии:

1. Фактическое положение города, т.е. его полную подконтрольность Израилю.
2. Требования арабов. Палестинцы никак не хотят отказаться от Восточного Иерусалима, который считают столицей будущего палестинского государства.
3. Резолюции ООН о статусе Иерусалима, юридически подтверждающие международный статус города. Три вышеперечисленных положения практически полностью противоречат друг другу. В этом плане, как нам кажется, лучшим вариантом при определении статуса Иерусалима может стать проект экс-президента США Била Клинтона.

Вопрос статуса Иерусалима имеет жизненно важное значение и для армян, поскольку Армянский квартал занимает один из IV районов Старого Иерусалима, с территорией около 150.000 м<sup>2</sup> и населением более 2000 человек, большая часть которых до сих пор не имеет израильского гражданства. В связи с урегулированием вопроса о статусе города и арабо-израильского конфликта армянская община на сегодня оказалась в невыгодном положении, Армянской патриархии веками принадлежала роль хранителя гробницы Спасителя. Кроме того, конгрегация обители Св. Иакова пользуется большим авторитетом не только в Иерусалиме, но и во всем христианском мире. Однако ясно одно – в распутывание этого клубка свою лепту на разных уровнях обязательно должна внести и армянская сторона. Мы убеждены, что для признания армянской стороны полноценным актором этого процесса необходима методичная и непрерывающаяся работа диаспоры и дипломатического корпуса РА, исходящая из геополитических интересов армянского народа и армянского государства.

**Artak HOVHANNISYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: artakh76@mail.ru

## **THE FACTOR OF JERUSALEM IN THE ARAB-ISRAELI PEACE PROCESS AND THE ARMENIAN COMMUNITY**

The issue of the status of Jerusalem is most acute in the background of the still unresolved Arab-Israeli conflict. The first (N181 (II)) resolution on the status of Jerusalem was presented by

the UN General Assembly on November 29, 1947. According to this resolution, Jerusalem was to receive international status, the so-called Corpus separatum, to be united and controlled by the UN. The question of the status of Jerusalem again became the subject of discussion after the 1967 Arab-Israeli war. Now all of Jerusalem was under the control of Israel. Instead of the status of the Corpus separatum, the United States suggested that the city should be united and its future status be determined on the basis of proposals from the opposing sides. US President Bill Clinton on December 24 2000 made a new proposal: to divide East Jerusalem into the Muslim, Armenian or Christian and Jewish sectors. The Palestinian leader Yasser Arafat, through various official and unofficial channels, tried to gain support from the Armenian side and thereby strengthen his position during the negotiations. Thus, the question of the status of Jerusalem has practically ceased to be the subject of discussion by the UN. In recent decades, when discussing the status of Jerusalem, the UN was limited only to the adoption of resolutions that simply called on Israel to halt the construction of new Jewish settlements in East Jerusalem and did not touch on the status or ownership of the city. In our opinion, when discussing the status of Jerusalem, the following known realities:

1. The actual position of the city, i.e. his complete control over Israel.
2. The requirements of the Arabs. The Palestinians do not want to abandon East Jerusalem, which they considered the capital of the future Palestinian state.
3. UN resolutions on the status of Jerusalem, legally confirming the international status of the city. Three of the above provisions almost completely contradict each other. In this regard, it seems to us, the best option in determining the status of Jerusalem could be the project of former US President Bill Clinton. It seems that the final determination of the status of Jerusalem also contributes to the final settlement of the Arab-Israeli conflict. The question of the status of Jerusalem is of vital importance for the Armenians, since the Armenian community in Jerusalem has existed since time immemorial. The Armenian quarter occupies one of the IV districts of Old Jerusalem, with a territory of about 150,000 m<sup>2</sup> and a population of over 2000 people, most of which still do not have Israeli citizenship. In connection with the settlement of the status of the city and the Arab-Israeli conflict, the Armenian community today was at a disadvantage, the Armenian Patriarchate for centuries had been the guardian of the Tomb of the Savior. In addition, the congregation of the Monastery of St. Jacob has great authority not only in Jerusalem, but also in In addition, the congregation of the monastery of St. Jacob has great authority not only in Jerusalem, but throughout the Christian world. However, one thing is clear - the Armenian side must also contribute to the unraveling of this tangle on different levels. We are convinced that in order to recognize the Armenian side as a full-fledged actor of this process, the methodical and ongoing work of the Diaspora and the diplomatic corps of the Republic of Armenia, proceeding from the geopolitical interests of the Armenian people and the Armenian state, is necessary.

**Հայկանուշ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայաստանի ազգային գրադարան (Երևան)

Էլ.փոստ՝ matyan60@mail.ru

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ-ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ  
ԳՐԱՅՈՒՑԱԿՈՒՄ**

Հայ լրագրության պատմության սկիզբը 1794 թվականն է, երբ Հնդկաստանում սկսեց հրատարակվել «Ազդարար»ը (Մադրաս, 1794-1796թթ., իսբ.՝ Հարություն Շմավոնյան): Հայ մամուլի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկությունների հանդիպում ենք XIX դ. 40-ական թթ. լույս տեսնող «Բազմավեպ», «Ելրոպա», «Փարիզ» պարբերականներում: Այդ ժամանակ հայ պարբերականների թիվը չէր անցնում մի քանի տասնյակից: XIX դ. վերջերին հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրությունը նոր փուլ մտավ: Մամուլի պատմության գիտակ անձինք ձեռնամուխ եղան մամուլի ցանկերի կազմմանն ու հրատարակությանը (Գ. Լեւոնեան, Հայոց պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրապոլ, 1895, տպ. Աբրահամ Մալխասեանի): Վերջին 125 տարում աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են հայ մամուլի ցանկեր, իսկ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարանում և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում XXդ. Կեսերից են սկսել մամուլի համահավաք մատենագիտական տպագիր ցանկերը կազմելու աշխատանքները:

Ներկայում կազմվում է էլեկտրոնային համահավաք «Հայկական շարունակական հրատարակությունների գրացուցակը», որը հաջողությամբ փոխարինում է տպագիր տարբերակներին և ունի անվիճելի առավելություններ: Բազմադաշտ որոնման արդյունքում հնարավոր է ստանալ աշխարհի տարբեր վայրերում, այդ թվում նաև Գյումրիում (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական, Կումայրի), լույս տեսած պարբերականների վերաբերյալ ոչ միայն մատենագիտական տեղեկություններ: Մատենագիտական գրառումներին կցված են մամուլի անունների թվային պատճենները, ստեղծվում են անձնանունների, աշխարհագրական անունների, թեմատիկ (խորագրերի) տեղեկատվական շտեմարաններ: Բաց մատչելիության՝ մատենագիտական գրառումների լրիվ տեքստային այս շտեմարանին կարող եք ծանոթանալ՝ այցելելով հետևյալ համացանցային հանգույց <http://tert.nla.am>:



**Айкануш КАЗАРЯН (Армения)**

Национальная библиотека Армении (**Ереван**)

e-mail: matyan60@mail.ru

## **ПЕРИОДИКА АЛЕКСАНДРОПОЛЬ-ЛЕНИНАКАНА В ЭЛЕКТРОННОМ СВОДНОМ КАТАЛОГЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ АРМЕНИИ**

Началом истории армянской периодики является 1794 г., когда в Индии был издан журнал «Аздарар»/ Мадрас, 1794-1796гг., ред. Арутюн Шмавонян /. Первые сведения об армянской периодике на страницах армянской прессы «Базмавер», «Европа» и «Париж» появляются в 40-ы годы XIX в. В то время количество армянских периодических изданий не превышало нескольких десятков. К концу XIXв. известные знатоки истории армянской периодики берутся за составление и издание библиографических списков /Г. Левонян, Армянская периодическая печать, Александрополь, 1895, тип. Абраама Малхасяна/.

На протяжении последних 125 лет в разных странах мира составлялись библиографические списки армянской периодики, а в НБА и в Фундаментальной библиотеке НАН стартовали работы по составлению сводных каталогов армянской прессы в середине XX в. В настоящее время создается электронный каталог армянской периодики, успешно заменяющий печатные аналоги и обладающий бесспорными преимуществами.

В результате многополюсного поиска можно получать не только библиографические данные о той или иной газете и журнале, изданные в разных местах мира, в том числе и в Гюмри /Александрополь, Ленинакан, Кумайри/. К библиографической записи прикрепляются оцифрованные копии подшивок, создаются вспомогательные списки имен, географических и тематических данных. Для ознакомления с библиографическими записями и полными текстами открытого доступа необходимо зайти на интернет портал по адресу <http://tert.nla.am>.

**Haykanush GHAZARYAN (Armenia)**

National Library of Armenia (**Yerevan**)

e-mail: matyan60@mail.ru

## **PERIODICALS OF ALEXANDRAPOL - LENINAKAN-GYUMRI ON THE UNION ELECTRONIC CATALOG OF THE NATIONAL LIBRARY OF ARMENIA**

The beginning of the history of Armenian periodicals dates back to 1794 when the first Armenian magazine “Azdarar” /Madras, 1794-1796, edt. Harutyun Shmavonyan/ was published in India. The first bibliographical information about the Armenian periodicals appears in the 40s of XIX century in the pages of Armenian press, “Bazmaver”, “Europe” and “Paris”. At that time the number of Armenian periodicals did not exceed several dozens. At the end of XIX century the research of the Armenian press entered a new stage. Prominent researchers of the history of

Armenian periodicals undertook the process of compiling and publishing bibliographies /G. Levonyan, Armenian Periodical Press, Alexandropol, 1895, typ. A. Malkhasyan/.

For the last 125 years the bibliography catalogs of Armenian periodicals have been compiled in different parts of the world. In the NLA and in the Library of NAS researchers started working on the compilation of united catalog of the Armenian press in the mid-twentieth century. Nowadays the electronic catalog of Armenian periodicals successfully replaces printed analogues and has significant advantages. As a result, you can read bibliographic record of the periodicals published in other parts of the world, including Gyumri. The program provides indices of the editors, cities and countries. The database is available on <http://tert.nla.am/>.

### **Ռոբերտ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ rghazaryan1976@gmail.com

### **ՔԱՆԵՍԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ Մ.Թ.Ա. XX-XVIII դդ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

Քանես (Քանեշ) կամ Նեսա քաղաքը գտնվել է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում: Քաղաքը բնակեցված է եղել պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանից և ծաղկման է հասել հատկապես մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ., երբ այն տարածաշրջանում աշտուրական առևտրականների կենտրոնատեղին էր և Քանեսի պետության մայրաքաղաքը: Այն որոշ ժամանակ նաև խեթական պետության մայրաքաղաքն էր:

Փոքր Ասիայի և հարակից տարածքների պատմության համար անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են Քանեսից գտնված, այսպես կոչված, «կապաղովկյան աղյուսակները»: Դրանք աքքադերենով գրված տասնյակ հազարավոր սեպագիր սալիկներն են, որոնք ներկայացնում են մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում գտնվող Աշտուրի առևտրական գաղութների գործունեությունը: Դրանք վաղագույն գրավոր փաստաթղթերն են, որոնք վեր են հանում տվյալ ժամանակաշրջանի տարածաշրջանի պատմությունը և մասամբ լուսաբանում նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների պատմությունը: Այդ աղյուսակներից պարզ է դառնում, որ Աշտուրից դեպի Քանես և Փոքր Ասիայի այլ շրջաններ միջազգային առևտուր էր իրականացվում:

Հայկական լեռնաշխարհը, գտնվելով Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում, հնուց ի վեր բնական կամրջի դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Այստեղով

են անցել Հին աշխարհի միջազգային քարավանային առևտրի ճանապարհները: Լեռնաշխարհը հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք կտրում էին մի քանի հիմնական մայրուղիներ, որոնցից յուրաքանչյուրի նշանակությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում փոփոխվում էր՝ ըստ քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և այլ հանգամանքների: Միջագետքի, Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի միջև տարաբնույթ հարաբերություններ վկայված են դեռևս նորքարեդարյան շրջանից: Մակայն այդ փոխհարաբերություններն առավել հստակ և նպատակամղված բնույթ ստացան Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած հյուսիսմիջագետքյան տարածաշրջանում վաղ պետականությունների ձևավորումից հետո: Այս առումով Աշշուրից դեպի Քանես և Փոքր Ասիայի այլ շրջաններ միջազգային առևտուրն իր նպաստն է բերել նաև Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանների տնտեսական զարգացմանը:

Պատմական Շոփքի և Աղձնիքի տարածքների հնավայրերի նյութերը ցույց են տալիս, որ քաղաքային մշակույթը, առնվազն մ.թ.ա. III հազարամյակից, ակտիվ զարգացում է ապրել և շարունակվել նաև հետագա դարերում: Հնավայրերում հայտնաբերված փոքրասիական և միջագետքյան բազմաթիվ առարկաները վկայում են, որ չնայած այս կենտրոնները գտնվել են Աշշուր-Քանես հիմնական առևտրական ճանապարհից հյուսիս, սակայն դրանք նույնպես ակտիվ ներգրավված են եղել տարանցիկ միջազգային առևտրում: Առավել ևս որ Հայաստանի այդ տարածքները հայտնի են իրենց մետաղահանքերով, որոնք հնուց ի վեր շահագործվել են և, բնականաբար, չէին կարող աշշուրցի առևտրականների տեսադաշտից դուրս մնալ: Այս տարածքներում ձևավորվեցին նաև Իսուվա և Ալզի պետական միավորները, որոնց պատմության մեջ նույնպես կարևոր դեր են խաղացել միջազգային առևտրական ճանապարհներին մոտ գտնվելը և Հայկական Տավրոսի մետաղահանքերի շահագործումը:

Հավանական է, որ այդ կապերը չեն սահմանափակվել միայն Հայաստանի հարավարևմտյան մասերով, այլ հասել են մինչև նրա կենտրոնական և հյուսիսային շրջանները՝ ներգրավելով նաև Տուրուբերանի և Բարձր Հայքի տարածքները, որտեղ հետագայում (մ.թ.ա. 15-13-րդ դդ.) խեթական սկզբնաղբյուրները հիշատակում են Հայասա (Ազգի) թագավորությունը:

**Роберт КАЗАРЯН (Армения)**

Институт востоковедения НАН РА (Ереван)

e-mail: rghazaryan1976@gmail.com

## **ПИСЬМЕННЫЕ ТАБЛИЧКИ КАНЕСА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ ЗАПАДНЫХ РЕГИОНОВ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ В XX-XVIII ВВ. ДО Н.Э.**

Город Канес (Канеш) или Неса находился в юго-восточной части Малой Азии. Город был населен еще во время энеолита, но достиг процветания особенно в XX-XVIII веках до н.э., когда он был центром ашшурских торговцев в регионе и столицей Канесского государства. В течение некоторого времени город был также столицей хеттского государства.

Бесценными источниками для истории Малой Азии и прилегающих районов являются так называемые «каппадокийские таблички», найденные в Канесе. Это десятки тысяч клинописных табличек, написанных на аккадском языке, представляющих деятельность ашшурских торговых колоний в разных частях Малой Азии в XX-XVIII вв. до н. э. Это самые древние письменные документы региона, которые дают понятие об истории региона и частично охватывают историю западных областей Армянского нагорья. Из этих таблиц становится ясно, что осуществлялась международная торговля из Ашшура до Канеса и других частей Малой Азии.

Армянское нагорье, расположенное в северной части Передней Азии, с древних времен являлось естественным мостом между Востоком и Западом. Здесь проходили некоторые из древнейших международных караванных торговых путей региона. Нагорье с юга на север и с запада на восток было прорезано несколькими основными путями, значимость каждой из которых менялась в разные периоды в зависимости от политических, военных, экономических и других факторов. Между Месопотамией, Армянским нагорьем и Малой Азией различные отношения были еще с неолита. Однако эти отношения стали более четкими и целенаправленными после образования ранних государств на севере Месопотамии. В этой связи международная торговля от Ашшура до Канеса также способствовала экономическому развитию юго-западных регионов Армянского нагорья.

Археологические находки из поселений на территории исторического Цопка и Агдзника указывают, что городская культура, по крайней мере с III тысячелетия до н.э., активно развивалась на этих территориях. Многочисленные обнаруженные артефакты из поселения Малой Азии и Месопотамии показывают, что, хотя эти центры были расположены к северу от основного торгового пути Ашшур-Канеса, они также активно были вовлечены в транзитной торговле. Более того, эти территории Армянского нагорья хорошо известны своими металлическими рудниками, которые эксплуатировались веками и, естественно, не могли быть вне поля зрения ашшурских торговцев. В этих районах также были сформированы государства Исува и Алзи. Вполне вероятно, что торговые связи не были ограничены лишь южно-западной частью Армянского нагорья и включали также ее центральные и северные районы, в том числе территории Туруберана и Высокой Армении, где позднее (XV-XIII вв. до н.э.) хеттские источники упоминают царство Хайаса (Аззи).

**Robert GHAZARYAN (Armenia)**

Institute of Oriental Studies of NAS RA (Yerevan)

e-mail: rghazaryan1976@gmail.com

**THE WRITTEN SOURCES OF KANEŠ AS A SOURCE OF HISTORY OF THE  
WESTERN REGIONS OF THE ARMENIAN HIGHLAND IN  
THE XX-XVIII CENTURIES BC**

The city of Kaneš (Kanesh) or Nesa was located in the southeastern part of Asia Minor. The city was inhabited during the Eneolithic period, but it reached prosperity especially in the 20<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries BC, when it was the center of Assyrian merchants in the region and the capital of the Kaneš city-state. For some time the city was also the capital of the Hittite state.

Invaluable sources for the history of Asia Minor and the surrounding areas are the so-called “Cappadocian tablets” found in Kaneš. These are tens of thousands of cuneiform tablets written in the Akkadian language, representing the activities of the Assyrian trade colonies in different parts of Asia Minor in the 20<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries BC. These are the most ancient written documents of the region, which give concepts of the history of the region and partially cover the history of the western regions of the Armenian Highland. From these tablets it becomes clear that international trade was carried out from Assur to Kaneš and other parts of Asia Minor.

The Armenian Highland, located in the northern part of South-Western Asia, has been a natural bridge between the East and the West since ancient times. Here were some of the most ancient international caravan trade routes of the region. The Highland from south to north and from west to east was crossed by several main paths, the significance of each of which changed in different periods depending on political, military, economic and other factors. There were various relations between Mesopotamia, the Armenian Highland and Asia Minor from the Neolithic period. However, these relationships became clearer and more focused after the formation of early states in the northern Mesopotamia. In this regard, international trade from Assur to Kaneš also contributed to the economic development of the south-western regions of the Armenian Highland.

Archaeological findings from settlements on the territory of the historic Tsopk and Agdznik indicate that urban culture from at least III millennium BC actively developed in these areas. The numerous artifacts discovered from the settlements of Asia Minor and Mesopotamia show that, although these centers were located north of the main Assur-Kaneš trade route, they were also actively involved in transit trade. Moreover, these territories of the Armenian Highland are well known for their metal mines, which were exploited for centuries and, naturally, could not be beyond the sight of Assyrian merchants. The states of Isuwa and Alzi also formed in these areas. It is likely that trade relations were not limited only to the southwestern part of the Armenian Highland; they included also the central and northern regions, with the territories of Turuberan and Upper Armenia, where later (15<sup>th</sup>-13<sup>th</sup> centuries BC) the Hittite sources mention the kingdom of Hayasa (Azzi).

**Քրիստինե ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Վանաձորի պետական համալսարան

Էլ. փոստ՝ christine-ghazaryan@yandex.ru

**ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹՐ ՈՐՊԵՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՔԱՐ**

Թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է Հայաստանի Հանրապետությունում վերջին տարիներին ակտիվորեն ընթացող սոցիալ-քաղաքական, գաղափարական, իրավական, արժեհամակարգային, ինքնագիտակցության վերափոխումներով, դրանց արդյունքում նոր քաղաքական մշակույթի, հետևաբար նոր իրավագիտակցության և իրավական մշակույթի ստեղծմամբ:

Իրավական մշակույթն ու իրավագիտակցությունը, գործող օրենսդրության և նորմատիվային կարգավորման նկատմամբ հանրության ակտիվ դիրքորոշումը, հայացքներն ու դիրքորոշումը իրենց իրավական հոչակած պետությունների իրավաքաղաքական կյանքում գոյություն ունեցող անհերքելի իրողություններ են, որոնց ազդեցությամբ էլ պարբերաբար վերափոխվում է իրավական մշակույթը:

Իրավական պետության իրավաստեղծ և իրավակիրառ գործունեության զարգացման աստիճանը մեծապես պայմանավորված է հասարակության, դրանում ընդգրկված խմբերի և հատկապես անհատների գիտակցական վերաբերմունքի, իրավունքի նորմերի ոչ միայն պարզունակ ընկալման, այլև դրանց գոյության ու կատարելագործման, պաշտպանության և երաշխավորման, դրանց նկատմամբ դրական իրավաչափ վարքագիծ դրսևորելու անհազ ձգտմամբ, ինչը հանգեցնում է իրավական մշակույթի ստեղծմանը:

Իրավական մշակույթը հասարակության իրավական կյանքի որակական ցուցանիշի արտահայտությունն է, որով պայմանավորված է հասարակության սոցիալական, մտավոր, հոգևոր, քաղաքական զարգացվածությունը: Այն առավել ընդգրկուն հասկացություն է, քան իրավագիտակցությունը, գործող իրավական համակարգն ու օրենսդրությունը, քանի որ միանգամից ընդգրկում է հասարակության տնտեսական, քաղաքական, կազմակերպակառավարչական, դատական, դաստիարակչական, կրթական և այլ ոլորտներ:

Իրավական մշակույթի գոյության հիմնական ցուցիչներն են՝

1. իրավական կրթվածությունը, այսինքն՝ հասարակության իրավաչափ վարքագիծն ու բարձր ինքնագիտակցությունը, իրավագիտակցությունը, հանդուրժողականությունը, իրավական համակարգին պատկանելությունն ու այդ համակարգի նկատմամբ անսասան վստահությունը:
2. Իրավաստեղծագործության արդյունավետությունը, ինչը իրավական կրթվածության, գիտելիքի ամենաբարձր դրսևորումն է, այսինքն՝ երբ անհատներն ու խմբերը սկսում

են կատարելագործել ու ստեղծագործել նոր իրավական ակտեր ու նորմեր: Իրավաստեղծագործությունը իրավական մշակույթի պայմաններում պետք է լինի հնարավորինս արդունավետ, այսինքն՝ ստեղծված իրավական ակտերը մշտապես պետք է համապատասխանեն հասարակության պահանջներին, բխեն նրանից և ծառայեն նրան, իսկ դրանցում փոփոխությունների կատարման անհրաժեշտությունը պետք է թելադրված լինի բացառապես հասարակական հարաբերությունների զարգացմամբ:

3. Իրավական դաստիարակությունը, որն արտահայտվում է իրավական մշակույթի ստեղծման հարցում պետության որդեգրած քաղաքականությամբ, մանկուց ապագա քաղաքացու մեջ իրավունքի, իրավական նորմերի և առհասարակ գործող օրենսդրության նկատմամբ հարգանք սերմանելով: Անժխտելի է այն փաստը, որ նման միջավայրում դաստիարակվող երեխաների մեջ ձևավորվում է պատկանելության զգացողություն, այսինքն՝ համայնքը, պետությունը, իր իրավունքներն ու պարտականությունները ամբողջ ծավալով ընկալելու ողջամիտ ձգտում, ինչն արտահայտվում է ապագայում օրինապահ հասարակության տեսքով: Պետության ուղղորդված քաղաքականությունն ընտանիքի՝ իբրև հասարակության հիմնական բջջի իրավական դաստիարակությանը, հանրակրթական, միջին մասնագիտական, բարձրագույն և հետբուհական կրթություն իրականացնող հաստատություններում իրավական մշակույթի ձևավորումը արդյունավետորեն են անդրադառնում պետության ապագայի վրա:
4. Իրավական մշակույթի առանցքն են կազմում իրավունքի սուբյեկտները, որոնց դերում կարող են լինել հասարակությունը, խմբերն ու անհատները: Հետաքրքրություն են ներկայացնում անհատները՝ իբրև անհատական մակարդակով ակտիվություն ցուցաբերողներ, որոնք ոչ միայն իրավաչափ վարքագիծ ունեցող ակտիվ անհատներ են, այլև մտավոր հզոր ներուժի տեր և իրավաստեղծ գործունեության վրա ազդեցություն ունեցող մարդիկ: Մասնավորապես, մասնագիտական գործունեությամբ զբաղվող իրավաբանները, որոնք նպաստում են իրավակիրառ պրակտիկայում իրավանորմերի և իրավակարգավորումների թերությունների հայտնաբերմանը, իրավական բացերի լրացման առաջարկների և օրենսդրական լրացումների գործընթացի ջատագովներ են, այսինքն՝ իրավական համակարգը բարելավողներ:
5. Իրավական մշակույթի ցուցիչը իրավական ակտերի և իրավական համակարգի զարգացվածության մակարդակն է: Պետության իրավականության և ժողովրդավարական լինելու մասին հիմնական ցուցանիշները գործող իրավական ակտերն ու դրանցում ամրագրված արժեքներն են: Պետք է նշել, որ իրավական արժեհամակարգը իրավական մշակույթի միջուկն է:
6. Պետության և պետական իշխանության մարմինների, հասարակության անդամների միջև գոյություն ունեցող իրավական մշակույթ, ինչն արտահայտվում է երկկողմանի ողջամիտ փոխհարաբերությունների կառուցմամբ, բոլորի կողմից օրենքի, իրավա-

կան համակարգի, իրավապահպան գործառույթ իրականացնող մարմինների նկատմամբ ընդգծված հարգանքի մթնոլորտի ստեղծմամբ: Անհատի կողմից պետության դերի, պետական իշխանության մարմինների դերի ու նշանակության, գործառույթների իրականացման, իրավական համակարգի, իրավաչափ կամ ոչ իրավաչափ վարքի վերաբերյալ վերաբերմունքի, գիտելիքների պակասը կամ բացակայությունը, օրենքն արհամարհելու, այն պարբերաբար շրջանցելու, հակասոցիալական վարքի դրսևորումը խրախուսելու միտումը իրավական մշակույթի բացակայության ցուցիչներն են:

7. Իրավական մշակույթի գոյությունը հասարակության իրավական հասունության և չափահասության ցուցանիշն է: Անհատի գործողությունները պետք է բխեն հանրության շահից, իրավական համակարգը կամովին պահպանելու բացառիկ վարքագծից: Իրավական համակարգի նկատմամբ անհատների մեջ առողջ իրավական աշխարհայացքի ձևավորումը, սեփական իրավունքների գիտակցությունն ու ինքնապաշտպանությունը, պաշտպանության իրավական մեխանիզմների իմացությունը, անարդարության նկատմամբ վերաբերմունք ունեցող անհատի ձևավորումը, օրենքների, իրավական ակտերի պահանջների պահպանման նկատմամբ հարգանքն ինքնաբերաբար հանգեցնում է դրանց հրամայականների կատարման, ինչը իր հերթին խոստն վկան է իրավական մշակույթի գոյության վերաբերյալ: Հակառակ դեպքում իրավանորմերը պահպանվում են մահակով:

**Кристине КАЗАРЯН (Армения)**

Ванадзорский государственный университет

e-mail: christine-ghazaryan@yandex.ru

## **ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ОСНОВА СОВРЕМЕННОГО ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА**

Выбор темы обусловлен некоторыми социально-политическими, идеологическими, правовыми, ценностными, самосознательными преобразованиями, которые активно происходят в последние годы в Республике Армения, вследствие которых была создана новая политическая культура и следовательно, новое правосознание и правовая культура.

Правовая культура и правосознание являются неоспоримыми индикаторами и указателями правового государства, так-как они постоянно отражают активную правовую и политическую позицию, взгляды и идеи общества, по отношению к действующему законодательству и нормативному регулированию жизни государства и общества, под влиянием которых правовая культура постоянно трансформируется.

Степень развития правосоздательной и правоприменительной деятельности правового государства в значительной степени обусловлена амбициозным стремлением и сознательным отношением общества, групп, и особенно отдельных лиц, не только примитивного восприятия норм права, но также их разумным существованием и совершенствованием, за-



щитой, гарантией и правомерного поведения, которые сами по себе подразумевают создание правовой культуры.

Правовая культура является качественным выражением показателя правовой жизни общества, с которой обусловлено социальное, интеллектуальное, духовное и политическое развитие общества. Правовая культура - более широкое понятие по сравнению с правосознанием, правовой системой и законодательством, поскольку она одновременно охватывает экономическую, политическую, организационно-административную, судебную, образовательную и другие сферы общества.

Основными показателями правовой культуры являются уровень правового воспитания общества, эффективность правоохранительных органов, полноценные отношения между государством, государственными подразделениями и индивидами, уважение правовой системы, законодательства, правоохранительных органов, зрелость общества, а также наличие гражданского общества, обладающего высоким правосознанием и правомерным поведением.

**Christine GHAZARYAN (Armenia)**

Vanadzor State University

e-mail: christine-ghazaryan@yandex.ru

## **THE LEGAL CULTURE AS A BASIS FOR CURRENT LEGAL COUNTRY**

The choice of the theme is conditioned by the social-political, ideological, legal, value-system, self-cognitive transformations of the Republic of Armenia that have been active in recent years and, as a result, the creation of new political culture, hence new legal consciousness and legal culture.

Legal culture and consciousness express the active position, views and position of the public towards the current legislation and normative regulation, that are undeniable realities of the legal and political life and their legitimate states, under which influence the legal culture is constantly being transformed.

The degree of development of legal and law-enforcement activities of the legal state is largely conditioned by the ambitious aspiration of the society, by the conscious attitude of the involved groups, and especially individuals, not just elementary perception of the norms of the law, but also their existence and perfection, protection and guarantee, and law-obedient behavior towards them, which highly contributes to the creation of legal culture.

Legal culture is the qualitative expression and a vital indicator of the legal life of society, which is conditioned by the social, intellectual, spiritual and political development of the society. It is a more comprehensive concept than legal consciousness, the existing legal system and the legislation, as it embraces the economic, political, organizational, administrative, judicial, educational and other spheres of society at once.

The main indicators of the existence and the development level of legal culture are the level of legal education of the society, the effectiveness of law enforcement, the conscious relationship between the state, government authorities and individuals, respect to the legal system, legislation, the existence of a civil society, which has a high level of consciousness.

**Արման ՄԱԼՈՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԿԳՆ կրթության ազգային ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ armanmaloyan@mail.ru

**ԿԱՐՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ  
ՇՈՒՂՋ (XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ – XIX ԴԱՐԻ ՍԿԻՋԲ)**

Զեկույցում քննության են առնվել XVIII դարի վերջին քառորդի և XIX դարասկզբի Կարսի պատմության պատմաժողովրդագրական մի քանի տվյալներ, և կատարվել են համապատասխան եզրահանգումներ, ճշգրտումներ ու լրացումներ:

Հավանական ենք համարում, որ XVIII դարավերջին և XIX դարասկզբին Կարսի բնակչությունը կազմել է մոտ 2300 տուն կամ մոտ 12000 մարդ, որից շուրջ 3000-ը (600 տուն)՝ հայեր: Հետագայում Կարսի բնակչության թիվը փոփոխվել է. դա արդյունք էր ինչպես 1807 – 1809 թթ. և 1820 – 1823թթ. քաղաքական իրադարձությունների (քրդական ցեղերի ավերիչ արշավանքներ և 1820 – 1823 թթ. պարսկա-թուրքական պատերազմ), այնպես էլ 1812 թ. նոյեմբերից սկսված սովի, որն ընդգրկել էր նաև Կարսը:

Փաստորեն, Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովրեֆի այն հաղորդումը, թե Կարսն ավելի շուտ պատերազմի քաղաք էր, քան առևտրի, իրոք, համապատասխանում էր իրականությանը, և քաղաքում XVIII դարի վերջին քառորդին ու XIX դարի սկզբին քրիստոնյաները շատ քիչ էին:

**Арман МАЛОЯН (РА)**

Национальный институт образования РА (Ереван)

e-amil: armanmaloyan@mail.ru

**О НЕКОТОРЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ДАННЫХ ИСТОРИИ КАРСА  
(ПОСЛЕДНЯЯ ЧЕТВЕРТЬ XVIII – НАЧАЛО XIX ВЕКОВ)**

В статье проведен анализ некоторых демографических данных и сделаны соответствующие обобщения, уточнения и дополнения касательно истории Карса последней четверти XVIII и начала XIX века.

Мы полагаем, что в конце XVIII и в начале XIX веков население Карса составляло около 2300 домов или приблизительно 12000 человек, из коих около 3000 (600 домов) были армяне. Впоследствии численность населения Карса изменилась – это было результатом политических событий как 1807 - 1809 гг. и 1820 - 1823 гг. (разрушительные набеги курдских племен и 1820 - 1823гг. персидско-турецкая война), так и начавшимся в ноябре 1812г. голода, который охватил также и Карс.

Фактически, заявление Л.-Ф. Ферьер-Совбефа о том, что Карс является скорее городом войны, нежели торговли, соответствовало действительности. В городе в последней четверти XVIII и в начале XIX веков христиан было очень мало.

**Arman MALOYAN (ARMENIA)**

National Institute of Education (Yerevan)

e-mail: armanmaloyan@mail.ru

**ON SOME DEMOGRAPHIC DATA RELATED TO THE  
HISTORY OF KARS (LAST QUARTER OF THE 18<sup>TH</sup> – EARLY 19<sup>TH</sup> CC.)**

The paper dwells on certain historical demographic data related to the last quarter-18<sup>th</sup> and early-19<sup>th</sup> centuries of Kars, and corresponding conclusions, clarifications and additions have been made.

We think it probable that by the end of the XVIII century the population of Kars amounted to approximately 2,300 households or 12,000 people, of which about 3,000 (600 households) were Armenians. Later the number of population has changed, as a result of political events of 1807 – 1809 and 1820 – 1823 (the disastrous raids of Kurdish tribes and the Ottoman – Persian war), and the subsequent famine throughout the province, including Kars, that started in November 1812.

In fact L.-F. Ferrières-Sauveboeuf's announcement that Kars was rather a city of warfare than that of trade was not far from truth, and the number of Christians in the town were few in the last quarter of XVIII and beginning of XIX cc.

**Աշոտ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ ashot.manucharyan.1959@mail.ru

**ՄԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՅՈՒՏԱՆԻ ՏԱՊԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻՑ**

Դոնի Ռոստովի Նոր Նախիջևանի Ս. Կարապետ եկեղեցուն կից հայկական գերեզմանոցում կա մի հուշակոթողի պահպանված պատվանդան: Դրա սյունաձև բնին փորագրված 14-տողանոց արձանագրություն է: Այդ հիշատակագրությունից իրազեկվում ենք, որ շիրմաքարի ներքո ամփոփված է աճյունը մի երիտասարդ ալեքսանդրապոլցու՝ Մկրտիչ Կիրակոսյանց անունով, որն սպանվել է 1919 թվականին 34 տարեկան հասակում՝ ավազակի մահացու գնդակից:

Դոնահայրության կյանքին քաջատեղյակ հեղինակների՝ Ս. Նալբանդյանի, Ե. Շահագիրի, Վ. Բարխուդարյանի վկայություններով՝ Դոն գետի անմարդաբնակ ձախափնյա եղեգուտներում հաճախ ապաստանում էին գողեր, ավազակներ, որոնք ծածուկ

հարձակվում էին խաղաղ բնակիչների վրա, կողոպտում նրանց, սպանություններ կատարում: Իսկ Ռուսաստանում 1918-1920 թթ. ընթացող քաղաքացիական կռիվների պատճառով ստեղծված խառնաշփոթից կարող էին ճարպկորեն օգտվել գողերն ու ավազակները:

Տապանագրությունում նշված չէ, թե ի՛նչ խավի ներկայացուցիչ, ի՛նչ զբաղմունքի տեր է եղել Մկրտիչ Կիրակոսյանցը՝ բայց դատելով նրա շիրմաքարի պահպանված պատվանդանից, որը զրանիտից է՝ թանկարժեք և պատրաստված բարձարվեստ մշակմամբ, պետք է ենթադրել նրա՝ հասարակության ունևոր դասին պատկանած լինելը: Նա, ամենայն հավանականությամբ, առևտրական չի եղել, քանի որ հիշատակագրությունում նշված է, որ ննջեցյալն անգուր ճակատագրի բերումով է օտար երկրում հայտնվել: Սակայն մի բան պարզ է՝ Մկրտիչ Կիրակոսյանցն սպանվել է կողոպուտի նպատակով:

**Ашот МАНУЧАРЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: ashot.manucharyan.1959@mail.ru

## **НАДГРОБНАЯ НАДПИСЬ ОДНОГО АЛЕКСАНДРОПОЛЬЦА ИЗ НОВОГО НАХИЧЕВАНА**

В армянском кладбище при церкви Св. Карапета Нового Нахичевана в Ростове-на-Дону есть сохранившийся пьедестал надгробия. На его колоннообразном стволе высечена 14-строчная надпись. Из этой памятной записи узнаем, что под надгробием покоится прах одного александропольца по имени Мкртич Киракосянц, который был убит 1919 г. в возрасте 34 лет от смертельной пули разбойника.

По сведениям авторов (М. Налбандян, Е. Шахазиз, В. Бархударян), хорошо осведомленных о жизни донских армян, в камышах необитаемого левого берега реки Дон часто находили себе убежище воры и разбойники, которые тайно нападали на мирных жителей, грабили их и убивали. Воры и разбойники ловко пользовались хаосом, создавшимся по причине гражданской войны в России 1918-1920 гг.

В надгробной надписи не отмечается, из какого сословия был или чем занимался Мкртич Киракосянц, но судя по сохранившемуся пьедесталу памятника, который построен из дорогого камня гранита и обработан высокохудожественной техникой, можно предположить, что он был из имущего класса общества. Он, по всей видимости, не был торговцем, так как в надписи говорится, что он по воле безжалостной судьбы оказался в чужой стране. Но одно ясно, что Мкртич Киракосянц был убит с целью грабежа.

**ASHOT MANOUCHARYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: ashot.manucharyan.1959@mail.ru

**A GRAVE INSCRIPTION OF AN ARMENIAN MAN FROM ALEXANDRAPOL  
IN NOR NAKHIJEVAN**

There is a preserved pedestal of a monument in the Armenian cemetery adjacent to St. Karapet church in Nor Nakhijevan, Rostov-on-Don. There is a 14-line inscription on the base part of a column. According to the inscription a young, 34-year-old man, Mkrtich Kirakosyan by name, was killed by a robber in 1919 and was buried there.

Due to the testimonies by M. Nalbandyan, Y. Shahaziz, V. Barkhudaryan, who were well aware of the life of the Doni- Armenians, some robbers, plunderers hid in the swampy parts on the left part of the town and used to attack the inhabitants, robbed them, and even killed them. The political situation that caused to the civil war in Russia favoured to the fact that certain groups organized robberies and killings.

Though the inscription mentions neither Mkrtich Kiakosyan's social status nor his occupation, the preserved pedestal on the grave, which is of expensive and eloquently possessed granite stone, makes one think that he belonged to the riches of the region. Due to the inscription, he probably was not a merchant and it was because of the 'savage' destiny that he happened to come to settle in that foreign region.

**Գոր ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ gor\_margaryan@mail.ru

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐԸ ԱՎ ԿՈՅՈՒՆԼՈՒՆԵՐԻ  
ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

Ներկայացված թեմայի շրջանակում փորձ է կատարվում հայկական աղբյուրների՝ մուսուլմանական և եվրոպական աղբյուրների համեմատական քննությամբ ներկայացնելու Ակ Կոյունլու ցեղամիության ստեղծած պետության անկման պատճառները:

Թեմայի վերաբերյալ հայկական աղբյուրներում առկա նյութի կարևորության մասին խոսում է այն, որ Ակ Կոյունլուների պատմության մասին սակավաթիվ հետազոտությունների հեղինակները՝ Ջ. Վուդս, Ի. Պետրուշևսկի, Վ. Մինոբսկի և այլք, հիմ-

նականում չեն անդրադարձել հայկական աղբյուրներին, ավելին, ներքոհիշյալ ժամանակագրությունների ու հիշատակարանների հաղորդումները նրանց աշխատություններում խստաբացակայում են: Հայկական աղբյուրներից հետազոտման նյութ են հանդիսացել երեք ժամանակագրություններ և մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրերում Մովսես Արծկեցու, Վանականի, Աղվանքի կաթողիկոս Առաքելի և այլոց հիշատակարանները: Դրանցից հարցի վերաբերյալ հատուկ կարևորություն են ներկայացնում Ակ Կոյունլու Մուրադի, Ալվանդի և Սեֆյան Իսմայիլի միջև ընթացող հակամարտությունը, Ակ Կոյունլուների տերության անկման վերջին տարիները նկարագրող Բարսեղ Արճիշեցու ժամանակագրությունը և Հակոբ Հիսուսիին վերագրվող ժամանակագրության երկրորդ ու երրորդ հատվածները, որտեղ ականատես ժամանակագրի հաղորդած տեղեկությունները գալիս են լրացնելու Ակ Կոյունլուների տերության անկման, Հայաստանում նրանց գերիշխանության և տեղի ունեցած իրադարձությունների XV դարի կեսերից XVI դարի սկիզբն ընդգրկող շրջանի պատմությունը:

**Гор МАРГАРЯН (Армения)**

Институт востоковедения НАН РА (Ереван)

e-mail: gor\_margaryan@mail.ru

## **СВЕДЕНИЯ АРМЯНСКИХ ИСТОЧНИКОВ О РАСПАДЕ ИМПЕРИИ АК КОЮНЛУ**

В данном исследовании к вниманию специалистов представлены сообщения и анализ армянских источников XV-XVI вв., как материал для изучения истории распада империи Ак Коюнлу. Источниками являются три хроники и больше десяти памятных записей армянских рукописей.

В исследуемой нами теме анализируются сообщения армянских источников конца XV в. о распаде империи Ак Коюнлу. О важности и ценности этих источников говорит тот факт, что они представляют сообщения современников и очевидцев событий, а также стоит отметить и то, что исследуемые нами источники почти или вообще не использовались даже такими выдающимися специалистами истории эпохи Ак Коюнлу как И. П. Петрушевский, В. Минорский, Дж. Вудс и другими известными востоковедами и историками. В этой работе использовались 3 хроники XV-XVI веков - хроника приписываемая Акопу Исуси XV-XVII вв, анонимная хроника XVI в., хроника Барсега Арчишеци-начало XVI в.) и свыше десяти сообщений и мелких хроник из памятных записей армянских рукописей. Хроника приписываемая Акопу Исуси состоит из трех различных частей или хроник 1420-1501, 1467-1501, 1575-1636 годов. Хроника была издана еще в 1914 г. в журнале «Арарат» в статье А. Оаннисяна «Новые материалы об армяно-униторской историографии» (Арарат, 1914, № 12, стр. 1108-1114, на арм. яз.). Позднее хроника была опубликована в 1951 г. в первом томе «Мелкие хроники XIII-XVIII вв.» (под ред. В. А. Акопяна, Ереван, 1951, стр. 189-200,

на арм. яз.). Согласно исследователям Акоп Исуси является автором лишь последней части хроники, а автор интересующей нас второй части не известен, однако то, что автор был современником и очевидцем событий, сомнений не вызывает, исходя из приведенных подробных и точных сведений. Из памятных записей для изучения темы в первую очередь больше интереса представляют сообщения писцов Мовсеса Арцкеци (1490-1491 годы), Якова из Ахтамара (1492-1493 гг.), Барсега, Ванакана, католикоса Алванка Аракела (1497-1498 гг.). Для исследования последних годов существования государства Ак Коюнлу, а также о войнах между Исмаилом Сефеви с Алвандом и Мурадом Ак Коюнлу, уникальную важность и большую ценность представляет хроника Барсега Арчишеци. Хроника современника-очевидца представляет подробное описание событий 4 годов с 1500-1504 гг. и содержит множество новых данных, часть из них подтверждают уже известные исследователям факты и события, а часть является новизной и нуждается в научном анализе.

В исследовании в хронологическом порядке сопоставляются все упоминания и факты источников для восстановления и анализа общей картины последних годов существования империи.

**Gor MARGARYAN (Armenia)**

Institute of Oriental Studies NAS RA

e-mail: gor\_margaryan@mail.ru

#### **LES SOURCES ARMÉNIENNES SUR L'EFFONDREMENT DE L'ÉTAT DES AQ QOYUNLUS**

Dès la fin du XIV siècle et jusqu'au début du XVI siècle, l' Arménie (d'abord certaines régions, puis presque complètement) faisait partie des États d'union tribales de Qara Qoyunlus et Aq Qoyunlus. Il faut noter que bien que l'Arménie faisait partie de ces états turcomans, le période de l'histoire est étudié assez mal. Notre thème est consacré aux événements des derniers ans de l'existence de l'empire des Aq Qoyunlus, lorsque l'état puissant a commencé faire chute après la mort de padichah Yaqub Aq Qoyunlu. Les événements déroulés en ce temps-là étaient directement liés à l'Arménie, surtout la plupart des événements importants ont été résolus en Arménie. Par exemple la meurtre d' Yaqub, le massacre de l'élite du tribe Bayandur, le conflit militaire à Van et ces environs des commandants Sufi Khalil-beg et Suleyman-beg Bijan etc...

Il existe bien sûr une multitude d'information sur cette période de l'histoire des Aq Qoyunlus dans les sources persanes, arabes et européennes, en même temps les sources arméniennes ont aussi une grande importance qui peuvent enrichir et compléter les information ci-dessus.

Dans notre cas, nous avons utilisé les chroniques d'Hakob Hisusi, d' Arakel Baghichetsi et d'Anonym de XVI siècle, et outre cela les mémoires des manuscrits arméniens de la fin de XV siècle. L'importance de ces sources réside dans le fait que celles-ci sont des sources contemporaines et elles présentent la réalité plus objective que les sources persanes et plus informées que les sources européennes. Il est également important de noter que ces sources-là non pas étaient presque utilisées ou bien elles ont été utilisées partiellement par des chercheurs (V. Minorsky, V. Bartold, I. Petruchevsky, J. Woods etc...).

Արմեն ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ mararmts@yahoo.com

**ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ  
ԶՈՒԳԱՀԵՌ ԻՐԱԳՈՐԾՎԱԾ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵԶՐԿՄԱՆ «ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ»  
ՄԵՆԱՆԻԶՄՆԵՐԸ**

Ցեղասպանությանը զուգահեռ իրագործված՝ հայերի զանգվածային ունեզրկման քաղաքականությանն օրինական տեսք տալու նպատակով ինչպես երիտթուրքական, այնպես էլ հետագայում քեմալական իշխանություններն ստեղծեցին, այսպես կոչված, «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքների մի ամբողջ շարք:

1915 թ. մայիսի 30-ին երիտթուրքական կառավարությունը հաստատեց ներքին գործերի նախարար Թալեաթի ներկայացրած «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքը, որի հիման վրա հունիսի 10-ին ընդունվեց «Լքյալ գույքի մասին» առաջին օրենքը: Այդ օրենքով տեղահանված հայերի անշարժ և շարժական գույքն իբր թե ի պահ էր հանձնվում պետության կողմից ստեղծվելիք վարչական հանձնաժողովներին, այսինքն՝ լինելու էր անձեռնմխելի: Իրականում թուրքական իշխանություններն այս օրենքով իրենց իրավունք էին վերապահում տնօրինելու տեղահանված հայերի անշարժ ու շարժական գույքը և վերջիններիս տներում սկսում էին տեղավորել թուրք վերաբնակիչներին:

Այսպիսով, 1915 թ. հունիսի 10-ի «Լքյալ գույքի մասին» առաջին օրենքով մի կողմից՝ պատրանք էր ստեղծվում, թե իբր պաշտպանվում էին գույքերի նախկին տերերի՝ հայերի իրավունքները, սակայն մյուս կողմից՝ հայերի գույքային իրավունքները լիարժեք փոխանցվում էին մուհաջիրներին: Օրենքի խնդիրը ոչ թե հայերի ունեցվածքը հաշվառելը, գնահատելը և հետագայում այն տերերին վերադարձնելն էր, այլ դրանով հայերի գույքին առնչվող օրինական գործողությունների նմանակմամբ թալանի գործընթացը դրվում էր պետական վերահսկողության տակ:

«Լքյալ գույքի մասին» երիտթուրքական օրենքների ընդունումն ու գործադրումը հակասում էին ոչ միայն Օսմանյան կայսրության Մահմանադրության մեջ ամրագրված սեփականության պաշտպանության մասին դրույթներին, այլև 1858 թ. օգոստոսի 9-ին ուժի մեջ մտած և մի քանի անգամ փոփոխությունների ենթարկված օսմանյան Քրեական օրենսգրքին, որի համաձայն՝ շարժական կամ անշարժ գույքը ոչնչացնողների և դրանց ապօրինաբար տիրացողների համար մահապատիժ էր սահմանված:



**Армен МАРУКЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: mararmts@yahoo.com

**«ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ» МЕХАНИЗМЫ ЭКСПРОПРИАЦИИ ИМУЩЕСТВА  
АРМЯН ОСУЩЕСТВЛЕННОГО МЛАДОТУРЕЦКИМ РЕЖИМОМ  
ПАРАЛЛЕЛЬНО С ПОЛИТИКОЙ ГЕНОЦИДА**

Особенностью экспроприации имущества армян турецким государством в годы Геноцида армян являлось принятие целой серии законов, при помощи которых власти пытались придать законный вид своим незаконным действиям. Политика “узаконивания” захвата имущества армян проводилась планомерно и последовательно. Первые законы “Об оставленном имуществе” были приняты младотурками, а кемалисты продолжили эту практику. Безднаказанность этой преступной политики разнуздавала турецкое государство. Следующие турецкие режимы продолжили политику экспроприации имущества немусульманских общин, в том числе армянской общины Турции.

**Armen MARUKYAN (Armenia)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: mararmts@yahoo.com

**"LEGISLATIVE" MECHANISMS OF EXPROPRIATION OF ARMENIAN PROPERTY  
CARRIED OUT BY YOUNG TURKS REGIME IN PARALLEL WITH POLICY OF  
GENOCIDE**

One of the aspects of the problem of Armenian property's expropriation by the Turkish state during the Armenian Genocide were the laws passed by it to try to legitimate this illegal action. This policy was carried out continuously and consistently: the first laws about “abandoned property” were adopted by Young Turks and Kemalists continued their practice. The next Turkish regimes expropriated the property of non-Muslim communities and, in particular, of the Armenian community.

**Ֆելմով ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Վանաձորի պետական համալսարան  
Էլ. փոստ՝ felmov@mail.ru, history-vph@mail.ru

**Կ.ՊՈԼԼՄԻ «ԲՈՒԼՎԵՐ» ԹԻՎ 891 ՕԹՅԱԿԻ ՀԱՅ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ**

1850-1860-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում Թանզիմաթի երկրորդ փուլում իրականացված բարեփոխումները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին հասարակական, քաղաքական մտքի զարգացման, հայ հասարակական հոսանքների ձևավորման, սահմանադրական շարժման սկզբնավորման, մասոնական գաղափարախոսության տարածման ու օթյակների հիմնադրման համար: Արևմտահայության շրջանում ազգային սահմանադրական շարժման սկզբնավորումը և ազատ որմնադիրների օթյակներին անդամագրվելը ժամանակագրական առումով համընկան: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ սահմանադրական շարժման կազմակերպիչները, գաղափարախոսներն ու գործիչները և մասոնական օթյակներին անդամագրվողները մեծ մասամբ նույն մարդիկ էին: Նրանք եվրոպական երկրներում կրթություն ստացած, լուսավորության, ազատամտության և 1848թ. ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով տոգորված երիտասարդ մտավորականներ էին: Վերադառնալով հայրենի Կ.Պոլիս և Զմյուռնիա՝ ազատամիտ այդ երիտասարդներն իրենց նվիրեցին ազգային միասնության, համերաշխության և եղբայրության գաղափարների կենսագործմանը:

1850-ական թվականների վերջին եվրոպացի ազատ որմնադիրների ջանքերով Կ.Պոլսում և Զմյուռնիայում հիմնվեցին «Արևելյան» թիվ 687, «Բոսֆորի աստղ», «Հոմեր» թիվ 806 օթյակները: 1861թ. նոյեմբերի 9-ին Կ.Պոլսում անգլիական դեսպան Հենրի Բուլվեր Լիթթոնը հիմնեց անգլիախոս օթյակ, որն իր պատվին կոչվեց «Բուլվեր» թիվ 891 օթյակ: Հ.Բուլվերը բարձրաստիճան մասոն էր, անգլիական «Հերթֆորդ» օթյակի անդամ, որը դիվանագիտական գործունեության տարիներին Կ.Պոլսում մի քանի մասոնական օթյակ հիմնեց: Նա համոզված էր, որ մասոնությունը մեծ առաքելություն ունի Մերձավոր Արևելքում: «Բուլվեր» օթյակին, բացի եվրոպացիներից և մահմեդականներից, անդամագրվել են նաև 11 հայ ազատ որմնադիրներ: Նրանցից փաստաբան Մերովբե Ազնավուրը օթյակի հիմնադրման նախաձեռնողներից մեկն էր, իսկ հիմնադրման պահին ընտրվել է օթյակի առաջին Գերհարգելի Վարպետ: Կ. Պոլսի մասոնության պատմության մեջ սա առաջին դեպքն է, երբ անգլիախոս օթյակի վարպետ ընտրվում էր ոչ թե անգլիացի, այլ հայ ազատ որմնադիրը: Ս.Ազնավուրը 19-րդ դարի արևմտահայ մասոնության ամենակարկառուն դեմքն էր, որը մասոնությանն անդամագրվել էր դեռևս Անգլիայում գտնված տարիներին: Նա Լոնդոնի «Հորդանան» թիվ 201 և Մանչեսթրի «Odd Fellows» օթյակների անդամ էր, մեծ հեղինակություն էր վայելում եվրոպական մասոնների շրջանում: Ս.Ազնավուրը Կ.Պոլսում գործող եվրոպական 7 օթյակներից հինգի հիմնադիրներից մեկն էր և հայկական «Մեր» օթյակի հիմնադիրը:

«Բուլվեր» օթյակի գործունեության տարիներին օթյակին անդամագրվել են Թուրքիայում Սերբիայի դեսպանատան առաջին թարգման Թադեոս Թերխանը, Բարձր դրան բարձրաստիճան պաշտոնյա Ասատուր Էֆենդի Սարգսյանը, Կ.Պոլսի Առևտրի պալատի հիմնադիրներից Սենեքերիմ Մանուկյանը, վաճառական Մարտիրոս Հարենցը, Տիրան Շամդանջյանը և ուրիշներ: Օթյակի երևելի դեմքերից մեկը թատերական անվանի գործիչ «Արևելյան թատրոնի» ղեկավար, «Օսմանիե» թատրոնի հիմնադիր Հակոբ Վարդովյանն էր: Առանց Հ. Վարդովյանի, հազիվ թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան, որը չեն ժխտում թուրք պատմաբանները, բանասերներն ու թատերագետները:

«Բուլվեր» օթյակի հայ ազատ որմնադիրներն իրենց բնագավառում ճանաչված և հեղինակավոր դեմքեր էին: Նրանք հաջողությամբ համատեղում էին իրենց մասնագիտական գործունեությունը մատնական գաղափարների տարածման և բարեգործություն իրականացնելու նպատակով: Նրանցից Սենեքերիմ Մանուկյանը ազգային սահմանադրական շարժման գործիչներից էր, ինը տարի շարունակ գլխավորում էր Կ.Պոլսի ազգային հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհուրդը: «Բուլվեր» օթյակի հայ անդամներն իրենց գործունեությամբ լուսավոր փարոսներ եղան Մերձավոր Արևելքի մահմեդական խավարչտին օվկիանոսում: Օթյակը գործել է բավական արգասաբեր, երեսուներեք տարի և փակվել է 1894 թվականի փետրվարին:

**Феликс МОВСИСЯН (Армения)**

Ванадзорский государственный университет  
e-mail: felmov@mail.ru

## **АРМЯНСКИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ ЛОЖИ «БУЛЬВЕР» № 891**

Реформы, осуществленные в Османской империи в 1850-1860-е гг. во время второго этапа Танзимата, создали благоприятные условия для формирования конституционного движения, распространения масонской идеологии и основания лож. В эти годы усилиями европейских вольных каменщиков в Константинополе и Смирне открылись ложи «Восточная» № 687, «Звезда Босфора», «Гомер» № 806. 9 ноября 1861 года английский посол в Константинополе Генри Бульвер-Литтон основал англоязычную ложу, которая в честь него была названа ложей «Бульвер» № 891. Членами ложи «Бульвер» стали 11 армянских вольных каменщиков. Один из них, адвокат Серовбе Азнавур, с момента основания ложи был избран первым Достопочтимым Мастером ложи. С. Азнавур был одним из самых видных западноармянских масонов 19 века, который был членом лондонской ложи «Иордания» № 201 и манчестерской ложи «Odd Fellows» и пользовался большим авторитетом среди европейских масонов. С.Азнавур являлся основателем пяти из семи европейских лож, действовавших в Константинополе, и учредителем армянской ложи «Сер» (Любовь). В период деятельности ложи «Бульвер» членами этой ложи стали первый переводчик по-

сольства Сербии в Турции Тадеос Терхан, высокопоставленный чиновник Высокой Порты Асатур-эфенди Саргсян, один из основоположников константинопольской Торговой палаты Сенекерим Манукян, негодант Мартирос Харенц, Тиран Шамданджян и другие. Одним из выдающихся представителей ложи был известный театральный деятель, руководитель «Восточного театра», основатель театра «Османие» Акоп Вардовян.

Армянские представители ложи «Бульвер» своей деятельностью стали светлыми маяками в мрачном мусульманском океане Ближнего Востока. Ложа работала довольно продуктивно, просуществовала тридцать три года и была закрыта в феврале 1894 года.

**Feliks MOVSISYAN (Armenia)**

Vanadzor State University

e-mail: felmov@mail.ru

### **ARMENIAN MEMBERS OF THE "BULVER" NO. 891 LODGE IN CONSTANTINOPLE**

The reforms carried out during the second phase of the Tanzimium in the Ottoman Empire in the 1850-1860s created favorable conditions for beginning the constitutional movement, the propagation of the Masonic ideology and the establishment of the lodges. In those years, thanks to the efforts of European free casters "the Eastern Heights" No. 687, "Bosphorus Star", "Homer" No. 806 lodges were established in Constantinople and Smyrna. In November 9, 1861 the British Ambassador to Constantinople, Henry Boulevard Littone founded an English-speaking lodge, which was named "Bulver" No. 891 in honor of him. 11 Armenian free casters joined the "Bulver" lodge. Their attorney, Serovbe Aznavour was elected as the first Honorable Master of the Lodge at the time of the establishment of the Lodge. S. Aznavour was the most prominent figure in the 19th century Western Armenian Masonry, who was a member of London "Jordan" No. 201 and Manchester "Odd Fellows" lodges and had a great reputation among European masons. S. Aznavour was one of the founders of five European lodges out of seven operating ones in Constantinople and the founder of the Armenian "Ser" ("Love") Lodge. The first translator of the Serbian Embassy in Turkey Thaddeus Tercan, Senior High Officer Asatur Effendi Sargsyan, one of the founders of Chamber of Commerce of Constantinople Senekerim Manoukyan, merchant Martiros Harents, Tiran Shamdanjyan and others joined the lodge. One of the most prominent figures of the lodge was Hakob Vardovyan, a famous theater figure, the head of the Eastern Theater, the founder of the Ottoman theater. The Armenian members of the "Bulver" Lodge were light beacons in their activities in the Middle East Muslim dark ocean. The lodge functioned quite fruitfully, for thirty-three years and was closed in February 1894.

**Մալիկա ՄՈՐՅԱԿՈՎԱ (Ղազախստան)**

Պատմության և ազգաբանության ինստիտուտ (Ալմաթի)

Էլ. փոստ՝ malika-94kz@mail.ru

**Լ.Ի. ՄԻՐՉՈՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ  
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ**

Կոլեկտիվացումը ծանր հետևանքներ ունեցավ Ղազախստանի համար: Եվ Խորհրդային Միության կոմկուսի ղեկավարների համար ակնհայտ էր, որ պետք է վերականգնել և ուղղել սխալները, ինչի համար և Ղազախստան ուղարկվեց Լևոն Իսահանյանը՝ որպես ՀԿԿ(Բ) Ղազախստանի մարզային կոմիտեի քարտուղար: Նա կարծում էր, թե երկիրը չի կարող զարգանալ առանց տեղի և ծանր արդյունաբերության զարգացման:

Ընդհանուր առմամբ Լ.Ի. Միրզոյանի գործունեությունը դրական էր երկրամասի համար, քանի որ նա իրագործում էր այն խնդիրներն ու նպատակները, որոնք խորհրդային իշխանությունն իրականացնում էր կոլեկտիվացման սխալներն ու հետևանքները շտկելու համար: Մակայն միննույն ժամանակ առկա էին նաև բացասական որոշ գծեր, որոնք ի հայտ եկան մի քանի տարի անց՝ կապված ղազախ խորհրդային գործիչների բռնաճնշումների նոր ալիքի հետ:

Այդուհանդերձ, շնորհիվ Լ.Ի. Միրզոյանի գործունեության նրա պաշտոնավարման հաջորդ տարում արդեն Ալմա-Աթայում անցկացվեց կոյուղի, կառուցվեց 4 հասարակական շենք, 3 հյուրանոց, փոստ:

Լ.Ի. Միրզոյանի ղեկավարման տարիներին Մոսկվայում 1936թ. անցկացվեց Ղազախստանի արվեստի տասնօրյակը: Նրա օրոք են կառուցվել Ալմա-Աթայի ժամանակակից շինությունների մեծ մասը:

Նման վերելքը պայմանավորված էր նաև նրա անձնային որակներով և տեղի լեզվի իմացությամբ: Աշխատելով թյուրքական միջավայրում (սկզբում նա Ադրբեջանի ԿԿ քարտուղարն էր, ապա նշանակվեց Ղազախստան)՝ Լ.Ի. Միրզոյանը հաջողությամբ էր իրականացնում իր առջև դրված խնդիրները և վայելում ժողովրդի համակրանքը, ինչի համար և Ղազախստանի Ակտոբե քաղաքում, Ն.Ա. Նազարբանի որոշմամբ, բացվեց Լ.Ի. Միրզոյանի հուշարձանը, նրա անունով կոչվեց Ալմա-Աթայի փողոցներից մեկը:

**Малика Морякова (Казахстан)**

Институт истории и этнологии (Алматы)

e-mail: malika-94kz@mail.ru

## **ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ВКЛАД Л.И. МИРЗОЯНА В РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА**

Коллективизация имела очень тяжелые последствия для Казахстана. И руководству коммунистической партии Советского союза было ясно, что они должны теперь восстанавливать и исправлять свои ошибки. Поэтому для исправления этих ошибок в Казахстан вместо отозванного Голощекина, как основного из людей, способствовавших кампанейщине и проведению коллективизации такими ускоренными темпами, которые закончились великой трагедией, решили отправить другого. И вот этим человеком, который должен был в Казахстане исправить все эти трагические ошибки ускоренной силовой коллективизации, был Левон Исаевич Мирзоян. Левон Исаевич родился в ноябре 1897г. в селе Ашан, Шушинского уезда (ныне Мартунинский район) Нагорного Карабаха, в крестьянской семье. Уехав в 15 лет в Баку на заработки, он вступил в революционное движение, в процессе которого отразились его организаторские способности. В годы первой пятилетки (1929-1933гг.) Л.Мирзоян работал на Урале секретарем Пермского окружка партии, затем – вторым секретарем Уральского обкома ВКП(б). Находясь на этом посту, Левон Исаевич с присущей ему энергией и настойчивостью отдался работе по созданию второй угольно-металлургической базы на востоке страны, а именно развитию Урала – края металлургии, машиностроения и химии.

В 1933 г. Мирзояна назначили секретарем Казахского Краевого Комитета ВКП(б). 30-е годы в республике явились периодом масштабного индустриального развития. По мнению Л.Мирзояна, страна не может развиваться как культурная передовая республика без усиленного подъема местной и тяжелой промышленности. Он представлял собой классический вариант функционера, тот тип, который тогда уже культивировал и создавал по своей воле И.Сталин. Это были люди, которые работали, и их могли послать в любое место, в любой регион. У Сталина была такая внутренняя кадровая политика, которая основывалась на том, что никогда люди не задерживались на одном месте больше 5-6 лет. То есть, это так называемая ротация кадров, происходила в обязательном порядке. Но надо отметить, что в целом деятельность Мирзояна в Казахстане носила конечно положительный характер, поскольку он олицетворял и воплощал те задачи, которые советская власть теперь должна была проводить по ликвидации ошибок и перегибов коллективизации и восстановления хозяйства казахского народа. С этой целью были выделены значительные средства для приобретения скота, зернового хозяйства. И в целом, особенно на первых этапах, в начале 1933-1934гг. Мирзоян конечно ассоциировался и проводил такую положительную, правильную политику, которая вызвала очень высокую оценку со стороны простого народа. Если в казахском бытовом эпосе или бытовом фольклоре Ф.И. Голощекина называли «кожак», то у Л.И. Мирзояна закрепилось прозвище «Мырзажан». Само это прозвище говорит об имидже, который имел Мирзоян у нас в стране. Но, вот однозначная характеристика Мирзояна, как и у любого функционера была как положительной, так и отрицательной. Это проявилось в том, когда через несколько лет появилась новая волна репрессий против казахских советских деятелей, то именно Мирзояну принадлежит такой известный документ, в котором говорится о том, что он требовал увеличения разрядки по некоторым

статьям Казахстана, поскольку здесь необходимо было проводить особо сильные чистки. То есть такая сложная натура, которая состоит из светлых и темных сторон.

Мирзоян прибыл в Алматы в 1933 г. К тому времени это был очень маленький город, где жило не больше нескольких тысяч человек. В городе не было ни одного театра, ни одного клуба, кроме дома красной армии, ни одного специального здания для кино-театра. Мирзоян в городе сделал канализацию, с его содействием открылись 4 общественных здания, 3 гостиницы. А через год в центре города появился дом связи, образец электро-конструктивизма. Это современное здание главпочтамта. Вообще широкие политические связи Мирзояна с высшим руководством Советской России и лично со Сталиным способствовали тому, что он стремился выбить большие средства для социального строительства в Алматы.

В годы правления Мирзояна была проведена декада искусства Казахстана в Москве в 1936 году. Построено большинство современных зданий в г. Алматы. Качественно его являлось то, что он знал казахский язык и мог разговаривать с местным населением на казахском языке. Однако вскоре в 1937 году, когда начались репрессии, он тоже пал жертвой этих репрессий, в 1938 году его арестовали, долго пытали, увезли в Москву, пытались навесить на него различные обвинения. Но и есть свидетельства, приведенные в книге Габдуллина «Великое кочевье», в котором говорится, что в последнем слове Мирзоян сказал: «Я 22 года честно служил партии и народу, никогда интересов партии не предавал, клянусь своим последним вздохом и жизнью своих детей, что врагом партии и народа не был». 26 февраля 1939 года Л.И. Мирзоян был расстрелян, а в 1956 году реабилитирован и восстановлен. Казахский народ высоко оценил своего лидера, который пришел на смену Голощекину и которому дал прозвище «Мырзажан», и поэтому в период независимости по решению Первого Президента Республики Казахстана Н.А. Назарбаева за большие заслуги перед казахским народом в г. Актобе установлен памятник Мирзояну на площади, в г. Алматы есть улица, названная в честь него, в городе который он искренне любил и для которого сделал очень много, впрочем как и для всего Казахстана. Как уже говорилось, личность Мирзояна очень противоречивая, и поэтому есть тенденции, особенно сегодня, в крайне националистически настроенных кругах Казахстана, особенно в журналистской среде попытка очернить деятельность Мирзояна и показать его не таким положительным человеком, который честно выполнял свой долг и помог казахскому народу ликвидировать последствия самой страшной трагедии, но и показать его лицемерным и злым человеком, который фактически был ничем не лучше Голощекина. К сожалению, эта проблема еще до сих пор не решена, в целом она связана с теми вопросами, которые сейчас происходят в Казахстане в исторической науке, а именно пересмотр и оценка советскому периоду, которые сейчас происходят у нас. И поэтому личность Мирзояна так же, как и весь советский период – это противоречивое и сложное явление, которому нельзя дать однозначную оценку. Еще надо обратить внимание на то, что особенность исторической судьбы Мирзояна состояла в том, что в нем сложно переплелись национальные и политические проблемы его времени, которые актуализируются именно сегодня в период после распада Советского союза и образования национальных республик. Всемирная история знает много случаев национальной розни, которая имела место и в Советском союзе, также в результате которой произошло столкновение цивилизаций и культуры. И вот взаимоотношения армян и тюрков – это одна из больших проблем современности, которая, к сожалению, еще не решена. Но вот Мир-

зоян как раз показывает пример обратного. Будучи армянином он всю жизнь работал среди тюркоязычного населения. В начале он был секретарем ЦК Азербайджана, и работал успешно и хорошо, имел огромный авторитет. Потом его назначили в Казахстан, здесь он тоже работал достаточно успешно, выполнил все поставленные задачи. Но в какой-то степени конъюнктура политической современности находит отражение в личности Мирзояна, делаются попытки демонизировать его образ и сделать его более отрицательным. В определенной степени противоречит исторической объективности. Историческая объективность – это взвешенное освещение событий, как положительных, так и отрицательных. Поэтому мы не можем отрицать положительный вклад в деятельности Л.И. Мирзояна в развитие тюркских республик, в том числе и Казахстана.

**Malika MORYAKOVA (Kazakhstan)**

Institute of History and Ethnology (Almaty)

e-mail: malika-94kz@mail.ru

### **ACTIVITY AND CONTRIBUTION OF L.I. MIRZOYAN IN THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN**

Collectivization had very difficult consequences for Kazakhstan. And it was clear to the leadership of the Communist Party of the Soviet Union that they must now restore and correct their mistakes. Therefore, in order to correct the mistakes, instead of recalled Goloshchekin, as the main person who promoted campaigning and collectivization at such an accelerated pace that ended in a great tragedy, they decided to send another person. And this person who was supposed to correct all these tragic mistakes of accelerated force collectivization in Kazakhstan was Levon Isaevich Mirzoyan. During the first five-year plan (1929-1933) L. Mirzoyan worked in the Urals as secretary of the Perm regional committee of the party, then - second secretary of the Ural regional committee. Being at this post, Levon Isaevich, with his characteristic energy and perseverance, devoted himself to work on creating a second coal and metallurgical base in the east of the country, namely the development of the Urals - the region of metallurgy, engineering and chemistry.

In 1933 Mirzoyan was appointed secretary of the Kazakh Regional Committee. The 30s in the republic were a period of large-scale industrial development. According to L. Mirzoyan, the country cannot develop as a cultural advanced republic without a strong rise in local and heavy industry. It was a classic version of a functionary, the type that was already cultivated and created at will by Stalin. These were the people who worked and could be sent to any place, any region. Stalin had such an internal personnel policy, which was based on the fact that people never stayed in one place for more than 5-6 years. That is, this so-called personnel rotation, took place without fail. But it should be noted that, in general, the activities of Mirzoyan in Kazakhstan were of course positive, since he personified and embodied the tasks that the Soviet government now had to carry out to eliminate errors and excesses of collectivization and restoration of the Kazakh people's economy. To this end, significant funds were allocated for the purchase of livestock, grain farming. And in general, especially in the early stages, at the beginning of 1933-1934.



Mirzoyan was certainly associated and pursued such a positive, correct policy that caused a very high appreciation from the common people. If in the Kazakh everyday epic or everyday folklore F.I. Goloshchekin was called “kozhak”, then L.I. Mirzoyan stuck nickname “Myrzazhan”. This nickname speaks about the image Mirzoyan had in our country. But, here is an unambiguous characteristic of Mirzoyan, like any functionary had both positive and negative. This manifested itself when, in a few years, a new wave of repression appeared against Kazakh Soviet leaders, Mirzoyan owned such a well-known document, which says that he demanded an increase in the distribution list for some articles of Kazakhstan, since it was necessary to carry out particularly strong cleanings. That is such a complex nature, which consists of light and dark sides.

Mirzoyan arrived in Almaty in 1933. By that time, it was a very small city, where no more than a few thousand people lived. In the city there was not a single theater, not a single club, except the house of the Red Army, not a single special building for the cinema. Mirzoyan made sewers in the city, with his assistance 4 public buildings opened, 3 hotels. In general, Mirzoyan's broad political ties with the top leadership of Soviet Russia and personally with Stalin contributed to his striving to knock out large funds for social construction in Almaty.

During the reign of Mirzoyan, a decade of Kazakhstani art was held in Moscow in 1936. Most modern buildings in Almaty have been built. His quality was that he knew the Kazakh language and could talk to the local population in the Kazakh language. However, soon in 1937, when the repressions began, he also fell victim to these repressions; in 1938 he was arrested, tortured for a long time, taken to Moscow, tried to hang various charges against him. The 26<sup>th</sup> of February, 1939 L.I. Mirzoyan was shot, and in 1956 rehabilitated and restored. The Kazakh people highly appreciated their leader, who replaced Goloshchekin and whom he nicknamed “Myrzazhan”, and therefore, during the period of independence by the decision of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev for great services to the Kazakh people in Aktobe, a monument to Mirzoyan was erected on the square, in Almaty there is a street named after him, in the city which he sincerely loved and for which he did a lot, but just like for the whole of Kazakhstan. As already mentioned, Mirzoyan's personality is very controversial, and therefore there are tendencies, especially today, in extremely nationalistic circles of Kazakhstan, especially in the journalistic environment, to blackmail Mirzoyan's activities and show him not to be such a positive person who honestly fulfilled his duty and helped the Kazakh people to eliminate the consequences of the most terrible tragedy, but also to show him a hypocritical and evil man who actually was no better than Goloshchekin. Unfortunately, this problem has not yet been resolved, in general, it is related to the issues that are now occurring in Kazakhstan in historical science, namely, the revision and assessment of the Soviet period, which are now occurring in our country. It is also necessary to pay attention to the fact that the peculiarity of Mirzoyan's historical destiny was that the national and political problems of his time were intertwined in it, which are actualized today in the period after the collapse of the Soviet Union and the formation of national republics. World history knows many cases of national discord, which also took place in the Soviet Union, which also resulted in a clash of civilizations and culture. And the relationship between Armenians and Turks is one of the big problems in modern times, which, unfortunately, has not yet been resolved. But Mirzoyan just shows an example of the opposite. As an Armenian, he worked all his life among the Turkic-speaking population. At the beginning he was secretary of the Central Committee of Azerbaijan, and worked so successfully and well, had great authority. Then he was assigned to Kazakhstan, here he also worked quite successfully, completed all the tasks. But to

some extent, the political conjecture is reflected in the personality of Mirzoyan, who is trying to demonize his image and make him more negative. To some extent, contrary to historical objectivity, historical objectivity is a balanced coverage of events, both positive and negative. Therefore, we cannot deny the positive contribution to the activities of L.I. Mirzoyan in the development of the Kazakhstan.

**Հակոբ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ muradyanhakob@yahoo.com

### **ՀՅՈՒՄԻՄԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ԿԱՐՄԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ**

Բնակչության զանգվածային գաղթեր հայտնի են մարդկության պատմության տարբեր փուլերում: Դրանք առաջ են եկել սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, կրոնական և այլ պատճառներով ու կրել են տարբեր բնույթ: Գաղթականության տեղաշարժերն Օսմանյան և Ռուսաստանյան կայսրություններում, մասնավորապես XIX դարում, ևս խորը առանձնահատկություններ ունեին: Խոսքն առաջին հերթին բռնի, հարկադրական ու հարկադրական-կամավոր գաղթի կամ վերաբնակեցման մասին է՝ տվյալ դեպքում հայ բնակչության և հյուսիսկովկասյան լեռնականների: Կովկասում բնակվող լեռնականների տարահանումը XIX դարի երկրորդ կեսի պատմական նշանավոր իրադարձություններից է: Ազգագրական առանձնահատկություններով, ներքին և հասարակական, համայնքային կյանքի ինքնանկախ կարգով ապրող, տարբեր արմատներ ունեցող բազմաթիվ ցեղերից կես միլիոնի հասնող բնակչությունը լքեց հարազատ լեռներն ու վերաբնակվեց եվրոպական և ասիական Թուրքիայի տարբեր նահանգներում:

Այդ գաղթը հայտնի է մահաջիրական կամ մուհաջիրական շարժում անունով և պարբերաբար շարունակվել է մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: Գաղթն զգալի վնաս հասցրեց տարածաշրջանի գրեթե բոլոր ժողովուրդներին՝ առաջին հերթին ադիգեյներին (չերքեզ), ուբիխներին, աբխազներին, օսերին, չեչեններին և կովկասյան մյուս ժողովուրդներին ու նաև վրացիներին:

Հյուսիսկովկասյան մահմեդական ցեղերի ապագայի հարցի նկատմամբ Ռուսաստանյան և Օսմանյան կայսրությունների հետաքրքրությունների ու շահերի համընկնումն էլ հենց XIX դարի երկրորդ կեսին հանդիսացավ լեռնականների զանգվածային գաղթի հիմնական պատճառ դեպի Օսմանյան կայսրություն՝ նրան ենթակա բալ-

կանյան երկրներ, Արևմտյան Հայաստան, Սև ծովի տարածաշրջան, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի արևելյան շրջաններ, հատկապես Կիլիկիա, որտեղ առաջացավ էթնոսոցիալական նոր՝ հյուսիսկովկասյան հանրությունը:

Կարսի գավառում բավական հավաք ձևով բնակեցվեցին հիմնականում օս գաղթականները՝ գլխավորապես լեռնաանտառային տեղանքով հայտնի Մարիդամիշում՝ Սողանլուղի լեռնաշղթայի արևելյան լանջերին, որտեղ նախորդ տասնամյակներում տեղի հայերի և հույների դեպի Ռուսաստան գաղթի հետևանքով բավականաչափ ազատ հողեր կային: Նոր «հայրենիքում» օսերը հիմնեցին մոտ 10 ինքնուրույն գյուղեր՝ հիմնականում նախկին բնակիչների կողմից լքված բնակատեղիներում, իսկ առանձին դեպքերում՝ գոյություն ունեցող թուրքական գյուղերում նաև թաղամասեր:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ Կարսի շրջանն անցավ ռուսական տիրապետության տակ, օսերի մեծ մասը նախընտրեց ռուսական հպատակություն չընդունել և աստիճանաբար գաղթեց դեպի Օսմանյան պետության խորքերը: Հետագայում այդ նոր տեղաշարժը նրանց ժառանգները հիշում էին որպես երկրորդ գաղթ:

**Акоб МУРАДЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: muradyanhakob@yahoo.com

## **ПЕРЕСЕЛЕНИЕ СЕВЕРОКАВКАЗСКИХ МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ В ПРОВИНЦИЮ КАРС**

Массовая эмиграция населения имело место на разных этапах истории человечества в силу социально-экономических, политических, религиозных и других причин. Миграция беженцев в Османской и Российской империи, в частности в XIX веке, отличалась рядом особенностей. В частности, речь идет о насильственной, принудительной и добровольной миграции, в данном случае, армянского населения и северокавказских горцев. Переселение живших на Кавказе горцев является одним из значимых исторических событий второй половины XIX века. Насчитывавшее полмиллиона население с разными этническими корнями покинуло родные места и переселилось в те или иные провинции европейской и азиатской Турции.

Миграция, получившая название махаджирского или мухаджирского движения, продолжалась до начала Первой мировой войны. Мухаджирское движение в первую очередь коснулось адыгеев (черкес), убихов, абхазов, осетин, чеченцев и других кавказских народов, а также грузин.

Общность интересов Российской и Османской империй в вопросе будущего северокавказских мусульманских племен именно во второй половине XIX века стала основной причиной массовой миграции горцев в Османскую империю-подконтрольные ей балканские страны, Западную Армению, регион Черного моря, а также восточные районы

Средиземного моря, особенно в Киликию, где возникло новое этносоциальное Северо-Кавказское общество.

В Карском санджаке в основном компактно были поселены беженцы осы, обосновавшиеся в Сарыкамыше, на восточных склонах горного хребта Соганлух, где в результате миграции местных армян и греков в Россию имелось много свободных земель.

На новой «родине» осы основали около 10 самостоятельных сел, в основном, в поселениях, покинутых бывшими жителями.

В 1877–1878 гг., после русско-турецкой войны, когда Карский район отошел к России, большинство осетин, отказавшихся принять российское подданство, постепенно мигрировали в разные районы Османского государства.

**Hakob MURADYAN (Armenia)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: muradyanhakob@yahoo.com

## **THE RESIDENCE OF THE NORTH-SOUTH MUSLIM PEOPLE IN KARS PROVINCE**

Mass migrations of the population are known at different stages of human history. They have appeared because of different socio-economic, political, religious and other reasons, and had different characters. Immigration movements in the Ottoman and Russian Empires, particularly in the 19<sup>th</sup> century, also had profound peculiarities. First of all, it was about violent, forced and coercive voluntary migration or resettlement, in this case, of the Armenian population and the North Caucasus mountaineers. Evacuation of mountaineers living in the Caucasus was one of the most significant historical events of the second half of the 19<sup>th</sup> century. The half-million inhabitants of many tribes with different ethnic origins, with their unique ethnographic features, living internal and social, and community life, abandoned their native mountains and settled in different European and Asian Turkey's states.

The migration is known as a Muhajirian (Mahajirian) movement and has continued until the beginning of the First World War. This was the migration which had caused considerable damage to almost all peoples of the region, first of all the Adyghei (Circassian), the Abyssinians and the Abkhazians, Ossetians, Chechens, and other Caucasian peoples as well as the Georgians.

The coincidence of interests of the Russian and Ottoman Empires over the future of the North Caucasian Muslim tribes in the second half of the 19<sup>th</sup> century was the main reason for the mass migration of the Ottoman Empire, its subordinated Balkan countries, Western Armenia, the Black Sea region as well as eastern parts of the Mediterranean, especially in Cilicia where the ethno-social new North Caucasian society emerged.

Most of the Ossetian refugees were settled in Kars' sanctuary mainly on the eastern slopes of the Soghanlugh mountain range, known as the mountainous terrain of Sarighamish where there were enough free lands due to the deportation of local Armenians and Greeks to Russia in the previous decades. In the new "homeland", Ossetians founded about 10 independent villages,

mainly in the abandoned settlements of former residents and, in some cases, in the districts of existing Turkish villages.

After the Russo-Turkish War in 1877-1878, when the Kars region was under Russian domination, most Ossetians preferred not to adopt Russian subjugation and gradually migrated to the depths of the Ottoman state. Later their descendants remember that new movement as a second migration.

### Անդրանիկ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ (Ռուսաստան)

Էլ.փոստ՝ bsna@yandex.ru

### ՎԵՐԻՆ ԲԱՍԵՆԻ ՍԱՆՋԱԿԻ 1835թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ. ՔՅՈՊՐՈՒԿՔՅՈՅ ԳՅՈՒՂԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո Էրզրումի էալեթից Ռուսական կայսրության տարածք գաղթեց մեծ քանակությամբ քրիստոնյա բնակչություն: Վերաբնակների թվում էին նաև ներկայիս ՀՀ Շիրակի մարզի Սարատակ գյուղի բնակիչների նախնիները, որոնք Սարատակ (մինչև 1940թ.՝ Իմիրխան) էին տեղափոխվել 1830թ. Էրզրումի էալեթի Վերին Բասենի սանջակի Քյոպրուկքյոյ գյուղից:

Սեփական տոհմաձառի ուսումնասիրման ընթացքում մեր առջև ծառայացան հետևյալ բնույթի մի շարք հարցեր: 1830թ.-ից Ռուսական կայսրության տարածք տեղափոխվելուց հետո, այդ գյուղում դեռևս մնացել էին հայեր: Եթե այո, ապա դրանք տեղի<sup>օ</sup> բնակչության մասն էին կազմում, թե<sup>օ</sup> տեղափոխվել էին լքված այս գյուղն այլ բնակավայրերից:

1835թ. Վերին Բասենի սանջակի մարդահամարի տվյալները, որոնք մեր կողմից հայտնաբերվել են 2019թ. օսմանյան արխիվ այցելության ժամանակ, հնարավորություն են տալիս դրական պատասխանելու առաջին հարցին: Օսմանյան կայսրության առաջին մարդահամարն անցկացվել է 1831թ., սակայն որոշ շրջաններում, ներառյալ Էրզրումի էալեթը, այն անցկացվել է մի փոքր ուշ՝ 1835թ.: Օսմանյան արխիվում պահպանվում է Վերին Բասենի մարդահամարի երկու դեֆթեր մահմեդականների և մեկ դեֆթեր՝ ոչ մահմեդականների (ռահյա) վերաբերյալ:

Ռահյա բնակչության մարդահամարն անցկացվել է ջիզիե հարկի հավաքագրման մակարդակը պարզելու համար, ինչի կապակցությամբ հաշվառվել է միայն արական

սեռի բնակչությունը, որն իր հերթին բաղդատվել է 3 կատեգորիաների՝ բարձր, միջին և ցածր, որով պայմանավորված՝ գանձվում էր ջիզիեն համապատասխանաբար 60, 30 և 15 դուրուշ: Կար բնակչության երկու կատեգորիա, որոնցից հարկ չէր գանձվում՝ երեխաներն ու տարեցները, որոնք ի վիճակի չէին աշխատելու:

Վերին Բասենի ուսիյաների դեֆթերը կազմված է 82 էջից և թվագրված է 1835թ. հունիսի 12-ով: 57-59 էջերում թվարկված է Քյոպրուկքյոյ գյուղի արական սեռի 99 բնակիչ: Նշված է դրանցից յուրաքանչյուրի հասակը, մորուքի առկայությունը, գույնը, անունն ու հայրանունը, տարիքը, ինչպես նաև ջիզիե կատեգորիան:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ վերաբնակեցումից 5 տարի անց Քյոպրուկքյոյ գյուղը դեռևս մնում էր հայկական: Ցավոք, եղած տվյալները հնարավորություն չեն տալիս պարզելու տեղում մնացած հայերի ազգակցական կապը 1830թ. Ռուսական կայսրության տարածք տեղափոխվածների հետ:

**Андраник НАГАПЕТЯН (Россия)**

e-mail: bsna@yandex.ru

### **ОСМАНСКАЯ ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ ВЕРХНЕБАСЕНСКОГО САНДЖАКА 1835 ГОДА КАК ИСТОЧНИК ПО АРМЯНСКОЙ ГЕНЕАЛОГИИ: ПРИМЕР СЕЛА КЁПРЮКЁЙ.**

После завершения русско-турецкой войны 1828-29 гг. из Эрзерумского эялета в пределы Российской Империи переселяется большое количество христианского населения. Среди тех переселенцев были и предки нынешних жителей села Саратак Ширакской области Республики Армения, которые переселились в Саратак (до 1940 – Имирхан) в 1830 году из села Кёпрюкёй Верхнебасенского санджака Эрзерумского эялета.

В ходе изучения собственной родословной перед нами встал ряд вопросов следующего характера. Оставались ли в этом селе армяне после переселения в пределы Российской Империи в 1830 году? Если да, то были ли они частью местных жителей, пожелавших во время переселения остаться на прежнем месте либо это были семьи, пришедшие в покинутое село из других мест?

Утвердительный ответ на первый вопрос позволяют дать данные османской переписи Верхнебасенского санджака 1835 года, выявленной нами во время посещения Османского архива в начале января 2019 года. Первая перепись населения в Османской империи началась в 1831 году, но в ряде регионов, включая Эрзерумский эялет, была проведена позже - лишь в 1835 году. По переписи населения Верхнебасенского санджака на хранении в Османском архиве находятся два дефтера мусульман и один дефтер немусульман - реайи.

Перепись реайи проводилась с целью определения уровня сбора налога джизье, в связи с чем в ней записаны только лица мужского пола, которые подразделены на три категории: a'lâ – высокой, evsât – средней и ednâ – низкой в зависимости от которой начислялся налог джизье в размере 60, 30 и 15 курушей соответственно. Существовало еще

две категории с которых налог не взимался, это *sıbyan* – дети и *amelmânde* – пожилые и неспособные работать.

Дефтер реайи Верхнего Басена состоит из 82 страниц и датирован 12 июня 1835 года. На страницах 57-59 перечислены 99 жителей мужского пола села Кёпрюкёй. Для каждого жителя указаны рост, наличие либо отсутствие бороды и её цвет, имя и имя отца, возраст, а также категория *джизье*.

Таким образом мы видим, что через пять лет после переселения село Кёпрюкёй продолжало оставаться армянским. К сожалению, имеющихся данных недостаточно чтобы определить состояли ли эти армяне в родстве с теми, кто переселился в пределы Российской Империи в 1830 году.

**Andranik NAHAPETYAN (Russia)**

e-mail: bsna@yandex.ru

### **1835 OTTOMAN POPULATION CENSUS OF UPPER BASEN SANJAK AS A SOURCE FOR ARMENIAN GENEALOGY: BY THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF KOPRUKOY**

After the end of the Russo-Turkish War of 1828-1829, a large amount of Christian population moved from the Eyalet of Erzurum within the borders of Russian Empire. Among those resettlers were the ancestors of the modern day inhabitants of the village of Saratak, Shirak Province, Republic of Armenia. They had resettled to Saratak (before 1940 - Imirkhan) from the village of Koprukoy in the Upper Basen Sanjak of the Eyalet of Erzurum in 1830.

In the course of study of our own genealogy, a number of questions of the following nature had aroused. Were there any Armenians left in this village after the resettlement within the borders of Russian Empire took place in 1830? If yes, were they parts of local inhabitants families' willing to remain at the former place during the resettlement or these were the families who came to an abundant village from other places?

The data of 1835 Ottoman population census of Upper Basen, revealed by us during the visit to Ottoman archives in early January 2019, allow us to give an affirmative answer to the first question. The first population census of Ottoman Empire had begun in 1831 but in a number of provinces including the Eyalet of Erzurum it was carried out later only in 1835. The Ottoman archives hold two *defter*s for Muslims and one *defter* for non-Muslims or *reaya* in other words for the Upper Basen *Sanjak*.

The *reaya* census was carried out with the purpose of assessment of the level of *jizye* tax collections. Due to this, the census includes only males who are subdivided into three main *jizye* classes: *a'lâ* – high, *evsât* – middle and *ednâ* – low. Depending on the class, the *jizye* amount was assessed at the level of 60, 30 and 15 *kurus* accordingly. There were another two classes, which were exempt from *jizye*: the *sıbyan* – the children and *amelmânde* – the elderly people and those unable to work.

The *reaya defter* of Upper Basen consists of 82 pages and dates back to June 12, 1835. Pages 57 to 59 enlist the names of 99 male inhabitants of the village of Koprukoy. The height, the

availability of beard and its color, the name and father's name, the age as well as the *jizye* class are indicated in it for each person.

Thus, we see that five years after the resettlement of the village of Koprucoy remained to be Armenian. Unfortunately, the available data is insufficient to determine whether the Armenians were related to those who resettled within the borders of Russian Empire in 1830.

**Մանյա ՆԱՋԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ manya.najaryan@mail.ru

#### **Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐԵՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայության համար կենսական խնդիրներից մեկը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցը, երկար տարիներ քննարկվել է Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովում: Վերջինիս հոգևոր գործառույթներից մեկը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունների մասնակցելն էր, որն ամրագրված էր Ազգային սահմանադրությամբ: Սակայն կաթողիկոսական ընտրությունների անցկացման վերաբերյալ հակասություններ կային 1863 թ. Ազգային սահմանադրության և Ռուսաստանի Նիկոլայ Ա ցարի (1825-1855 թթ.) կողմից 1836 թ. հաստատված եկեղեցական կանոնադրության՝ «Պոլոժենիե»-ի միջև:

Ազգային ժողովում կաթողիկոսի ընտրության կարգը առաջին անգամ քննարկման է դրվում 1865 թ. դեկտեմբերի 24-ին կայացած նիստում (նիստ 20-րդ): Թեժ քննարկումներ են տեղի ունենում հատկապես արևմտահայության մասնակցության շուրջ: Այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովը հինգ ամիս աշխատելով՝ 1866 թ. մայիսի 27-ի նիստում ներկայացնում է երեք մասից բաղկացած տեղեկագիր (Տեղեկագիր ի վերայ կաթողիկոսին խնդրոյ), որում մանրամասն վերլուծված էին «Պոլոժենիե»-ի հոդվածները, նրա համապատասխանությունն ազգային ավանդույթներին, Ազգային Սահմանադրությանը<sup>1</sup>:

Չնայած հակասական կարծիքներին՝ Ազգային ժողովը հաստատում է տեղեկագիրը և որոշում կաթողիկոսական ընտրությանը ներկայացուցչական ձևով մասնակցել (1866թ. հուլիսի 22-ին), այսինքն՝ Ազգային ժողովը գավառները ներկայացնող երես-

<sup>1</sup> Ատենագրությունք Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1860-1870, էջ 290-314:



փոխանների միջոցով պետք է ընտրություն կատարեր և ներկայացներ մեծամասնությունն ստացած ընտրելիների եռանուն ցանկը<sup>1</sup>:

Էջմիածին մեկնած պատգամավորները հրահանգ են ստանում վերջնական ընտրության ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի 65 վիճակների 130 ձայները տալ եռանուն ցուցակի այն թեկնածուի օգտին, որին ներքին կարգով մատնանշելու էր Ազգային ժողովը: Երեք թեկնածուներից առավելագույն ձայներ է հավաքում Գևորգ արքեպիսկոպոս Քերեստեճյանը, որը համարվում է Հայոց միակ բացարձակ ընտրելին<sup>2</sup>:

Փաստորեն, այնպես է ստացվում, որ իրականում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովն է ընտրում կաթողիկոսին, քանի որ ուներ ձայների բացարձակ մեծամասնություն և կարողանում է իր վճիռը պարտադրել Էջմիածնին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցը առժամանակ փակվում է: Խնդիրն Ազգային ժողովում կրկին բարձրացվում է 1883 թ.՝ կաթողիկոսական նոր ընտրությունների առնչությամբ: Կազմված հանձնաժողովը 1883թ. սեպտեմբերի 13-ին տեղեկագիր է ներկայացնում, որով առաջարկվում է կաթողիկոսի ընտրության այլ կարգ՝ նպատակ ունենալով ընտրություններին մասնակից դարձնել աշխարհի ողջ հայությանը՝ դրանով իսկ դադարեցնելով «Պոլոժենիե»-ի կիրառումը: Սակայն ընտրության այս ձևը մերժվում է Ազգային ժողովում: Չի ընդունվում նաև 1866թ. ընտրակարգին վերադառնալու առաջարկը (1883թ. նոյեմբերի 25-ի նիստում): Կաթողիկոսական հանձնաժողովը 1884թ. ապրիլի 2-ի նիստում միանգամայն այլ առաջարկով է հանդես գալիս: Ազգային ժողովն ընտրելու էր Եկեղեցական Համագումար հանձնաժողովի կողմից քվեարկված երեք թեկնածուների, որոնց ստացած քվեների արդյունքներն ուղարկելու էին Էջմիածին, և այդ քվեներին գումարվելու էին Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի հայության քվեները: Ընտրված էր համարվելու այն թեկնածուն, որ կստանար ձայների մեծամասնությունը:

Նման ընտրակարգով էլ տեղի ունեցած ընտրություններում (1884թ. մայիսի 9-ին) ձայների մեծամասնություն ստացած թեկնածուներից ցարը հաստատում է Ներսես Վարժապետյանին՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, սակայն վերջինս, պատճառաբանելով վատառողջ վիճակը, հրաժարական է ներկայացնում<sup>3</sup>:

Ազգային ժողովը նորից կանգնում է կաթողիկոսական ընտրության բարդ խնդրի առաջ: Երկարատև վիճաբանություններից խուսափելու նպատակով 1885թ. մարտի 1-ին Ազգային ժողովը որոշում է ընտրություններին մասնակցել 1884թ. ընտրակարգով: Արևմտահայության կողմից ներկայացված եռանուն ցանկից Մելիքսեդեկ Մուրադյանը 1885թ. ապրիլի 21-ին Էջմիածնում կայացած ընտրությունների ժամանակ ստանում է 30 քվե, սակայն Ռուսաստանի Ալեքսանդր Գ ցարը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է հաստա-

<sup>1</sup> Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), ձեռագիր N 3721, էջ 60ա:

<sup>2</sup> Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4756:

<sup>3</sup> Մատենադարան, Իզմ. արխիվ, ց. 34, թղթ. 12, վավ. 308:

տում 16 ձայն ստացած Մակար արքեպիսկոպոս Տեր-Պետրոսյանին: «Ցարընտիր» կաթողիկոսի ընտրությունը մեծ դժգոհություն է առաջացնում հատկապես արևմտահայության շրջանում, ուստի 1885 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Ազգային ժողովում քննարկումներ են անցկացվում այս հարցի շուրջ: Եկեղեցու պառակտում թույլ չտալու նպատակով Ազգային ժողովը որոշում է ընդունել Մակարի կաթողիկոսությունը՝ պայմանով, որ նա եկեղեցական ընդհանուր ժողով հրավիրի և հայության բոլոր հատվածների համար ընդունելի կաթողիկոսական ընտրության նոր կարգ ընդունի:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովն իր գործունեության ընթացքում այդպես էլ չի կարողանում կաթողիկոսական ընտրության վերջնական ձև մշակել և արևմտահայերի մասնակցությունն այդ խնդրին ապահովել մի ընտրակարգով: Դա է պատճառը, որ Մակար Ա կաթողիկոսի մահից հետո (1891թ.), երբ Աբդուլ Համիդը արգելում է Ազգային ժողովի կանոնավոր նիստեր անցկացնել, արևմտահայությունն առաջին անգամ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցում է «Պոլոժենիե»-ի սկզբունքներով:

**Маня НАДЖАРЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: manya.najaryan@mail.ru

## **АРМЯНСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ СОБРАНИЕ КОНСТАНТИНОПОЛЯ И ВЫБОРЫ КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН**

В течении многих лет в армянском Национальном собрании Константинополя обсуждалась одна из жизненно важных для армян проблем - выбор Католикоса Всех Армян. Участие в выборах Католикоса Всех Армян было одной из духовных функций Национального Собрания, что было закреплено в Национальной Конституции. Однако были противоречия относительно проведения выборов Католикоса между Национальной Конституцией 1863г. и утвержденным царем Николаем I (1825-1855) церковным уставом «Положение» 1836 года.

Процедура выборов Католикоса впервые обсуждается на заседании Национального Собрания 24 декабря 1865 года. Особо жаркие дискуссии ведутся относительно участия западных армян. Национальное собрание утверждает бюллетень, составленный созданной с этой целью комиссией, и решает участвовать в выборах представительным образом, а именно -Национальное собрание должно было посредством представляющих уезды депутатов сделать выбор и представить список из трех избираемых,получивших большинство голосов.

Из трех кандидатов наибольшее количество голосов набирает архиепископ Геворг Керестечьян и провозглашается всеармянским единственным абсолютно избранным.

Получается, что на самом деле Константинопольское национальное собрание избрало Католикоса, потому что оно имело абсолютное большинство и могло навязать свое решение Эчмиадзину.

Вопрос об избрании Католикоса Всех Армян вновь поднимается в Национальном собрании в 1883 году в связи с выбором нового Католикоса. По рекомендации комиссии католикосата Национальное собрание избирает трех кандидатов, результаты полученных ими голосов отправляют в Эчмиадзин. К ним будут добавлены голоса армян из России, Персии и Индии. Кандидат, который получит большинство голосов, будет избран.

В результате выборов, проведенных таким образом (9 мая 1884г.), большинством голосов был избран Нерсес Варжапетян, которого царь утвердил Католикосом Всех Армян, но последний из-за слабого здоровья уходит в отставку.

Национальное собрание вновь предстало перед сложной проблемой выбора католикоса. Чтобы избежать длительных споров, 1 марта 1885 года Национальное собрание решает принять участие в выборах по избирательной системе 1884 года. Царь в конце концов утверждает Архиепископа Макара Тер-Петросяна, набравшего меньшее количество голосов. Избрание Католикосом назначенного царем кандидата вызвало большое недовольство, но для предотвращения раскола церкви Национальное собрание решило принять католикосат Макара.

Как видно, Национальное собрание Константинополя не смогло выработать окончательную форму выборов Католикоса и участия западных армян в избирательном процессе. По этой причине после смерти Католикоса Макара (1891 г.), когда султан Абдул Гамид запретил проведение регулярных заседаний Национального собрания, западные армяне впервые участвовали в выборах Католикоса по принципам «Положения».

**Manya NAJARYAN (RA)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: manya.najaryan@mail.ru

## **THE ARMENIAN NATIONAL ASSEMBLY OF CONSTANTINOPLE AND THE ELECTIONS OF THE CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS**

For many years one of the vital issues for Armenians, that of electing the Catholicos of All Armenians, has been discussed at the Armenian National Assembly of Constantinople. One of its spiritual functions was to participate in the elections of the Catholicos of All Armenians, which was enshrined in the National Constitution. However, there were contradictions on the conduct of the Catholicos's elections between the National Constitution and the church charter (Polozheniye) confirmed by Tsar Nikolay I (1825-1855).

The procedure for electing Catholicos in the National Assembly is first debated in 1865 at the December 24 sitting. Hot discussions are being held especially on the participation of Western Armenians.

The National Assembly affirms the bulletin issued by the commission for that purpose and makes a decision to participate in the Catholicosative elections in a representative way, that is, the National Assembly should elect and submit the tricycle of the majority of the eligible voters

through the delegates representing the provinces. Archbishop Gevorg Kesterjian, who is the only absolute choice of Armenia, gets the highest number of votes from three candidates.

In fact, it turns out that in reality The National Assembly of Constantinople elected the Catholicos because he had an absolute majority and could impose his verdict on Ejmiatsin.

The issue of the election of the Catholicos of All Armenians is raised again in the National Assembly in 1883 regarding the new Catholicosate elections. By the recommendation of the Catholicosate, the National Assembly would elect three candidates, who would send their votes to Etchmiadzin. The votes of Russia, Persia and India would be added to it. The candidate who would receive the majority of votes was selected.

Candidates who have won the majority of the votes in the elections (May 9, 1884) confirm Nerses Varzhapetyan as Catholicos of All Armenians, but the latter, by reason of the ill health, resigns.

The National Assembly is again facing a complicated issue in the Catholic Church. In order to avoid long-term disputes, in 1885, On March 1, the National Assembly decides to take part in the elections in 1884 by the electoral system, though Tsar finally confirms Archbishop Makar Ter-Petrosyan, who collected less votes. The election of Catholicos Makar I caused great dissatisfaction, but in order to prevent the division of the church, the National Assembly decided to adopt the Catholicosate of Macar, provided that he invites a church general assembly and adopts a new order of the Catholicosate acceptable to all parts of the Armenian nation.

The National Assembly of Constantinople was never able to process a final procedure of Catholicos's elections, and every time provided the participation of Western Armenians in this issue in different ways. This is the reason why after the death of Catholicos Makar I (in 1891), when Abdul Hamid banned holding regular sessions of the National Assembly, the Western Armenians first participated in the Catholicos's elections by the principles of Polozheniye.

**Արմեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ.փոստ՝ hajarmen77@gmail.com

### **ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՑԻԿԼԱՅԻՆ ՇԱՐԺԸՆԹԱՅՈՒՄ**

Հոդվածում քննարկվել են համաշխարհային քաղաքակրթության և հայկական քաղաքակրթության կյանքի ցիկլային շարժնթացների համադրումները: Ըստ այդմ, որպես հետազոտական առաջին խնդիր հիմնավորվում է հայկական լոկալ քաղաքակրթության ինքնուրույն գոյությունը: Հոդվածի շրջանակներում այն ներկայացված է հայկական քաղաքակրթության ինքնատիպ բաղադրիչների համառոտ վերլուծությամբ:

Հետազոտական հաջորդ խնդիրը վերաբերում է «քաղաքակրթություն» համակարգի կյանքի ցիկլային շարժընթացի նոր տեսության հիմնավորմանը: Ընդ որում, նոր տեսության առաջադրումը վերաբերում է քաղաքակրթության ողջ եռահամակարգին՝ և՛ լոկալ քաղաքակրթություններին, և՛ համաշխարհային քաղաքակրթությանը, և՛ համամարդկային քաղաքակրթությանը: Նկատենք, որ հասարակական համակարգերի կյանքի ցիկլերը միմյանցից տարբերվում են ըստ տարածաժամանակային ընդգրկվածության: Վերջինիս մեծությունն ուղիղ համեմատական է համակեցության ենթակարգային աստիճանների մեծությանը: Այսինքն՝ որքան բարձր է այդ աստիճանը, այնքան մեծ են համակարգի տարածական ընդգրկվածությունը և ցիկլի ժամանակային տևողությունը: Հետևաբար, քաղաքակրթությունները՝ իրենց եռամակարդակ դրսևորմամբ, առանձնանում են ցիկլային շարժընթացի առավել մեծ պտույտներով: Այս տրամաբանության համաձայն՝ առանձնացվել են քաղաքակրթական ցիկլերի երեք տիպ՝ **Լոկալ ցիկլեր**, որոնք լոկալ քաղաքակրթությունների կյանքի ցիկլերն են և ներառում են վերջիններիս ողջ շարժընթացը՝ ծնունդից մինչև կյանքի փուլի ավարտ: **Մեծ ցիկլեր**, որոնք համապատասխանում են համաշխարհային քաղաքակրթությունների շարժընթացին: Մեծ ցիկլերը պարբերականություն են հաղորդում ժամանակի մեջ տիրապետող քաղաքակրթական տիպերին, որոնք պայմանավորում են տվյալ ժամանակում գործառվող լոկալ քաղաքակրթությունների բնույթը, միաժամանակ փոխպայմանավորված են համամարդկային քաղաքակրթության շարժընթացով: Եվ վերջինը՝ **Գերցիկլեր**, որոնք բնութագրական են համամարդկային քաղաքակրթության շարժընթացին: Տարածաժամանակային ամենամեծ ընդգրկվածություն ունեցող ցիկլերն են, որոնք ամբողջացնում են (ամբողջացնելու են) համամարդկային քաղաքակրթության կյանքի փուլերը: Բոլոր ցիկլերը գտնվում են փոխպայմանավորվածության մեջ: Ենթակարգային առավել բարձր ցիկլի յուրաքանչյուր փուլ ամբողջանում է ցածր մակարդակի կյանքի ամբողջական ցիկլով: Այսինքն՝ համամարդկային քաղաքակրթության կյանքի յուրաքանչյուր փուլի ժամանակային ընթացքում ամբողջապես իրացվում է համաշխարհային քաղաքակրթության կյանքի ողջ ցիկլը՝ փուլերի հերթափոխման ամբողջ շարժընթացը: Իսկ վերջինիս յուրաքանչյուր փուլ ամբողջանում է լոկալ քաղաքակրթությունների մեկ լրիվ սերնդափոխությամբ՝ կյանքի ամբողջական ցիկլով: Այլ կերպ ասած՝ բարձր աստիճանի յուրաքանչյուր փուլի ժամանակային տևողությունը համապատասխանում է ստորին աստիճանի կյանքի ողջ ցիկլին: Արդյունքում առաջարկվել է մարդկության պատմաաշխարհագրական շարժընթացի նոր սխեմա, որի շրջանակներում էլ քննարկվել է հաջորդ՝ հիմնական, հետազոտական խնդիրը: Այն վերաբերում է Հայկական լոկալ քաղաքակրթության կյանքի ցիկլային շարժընթացին, որը նախ դիտարկվել է սեփական շարժընթացի տրամաբանության հիմքով: Այսինքն՝ առանձնացված են հայկական քաղաքակրթության կյանքի սեփական փուլերով հաջորդականությամբ ամբողջացած ցիկլերը, որոնք համադրված են Համաշխարհային և Համամարդկային քաղաքակրթությունների ցիկլային շարժընթացներին:

**Армен НЕРСИСЯН (Армения)**

Ширакский государственный университет (Гюмри)

e-mail: hajarmen77@gmail.com

## **АРМЯНСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ В ЦИКЛИЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

В докладе будут обсуждены сопоставления циклических движений мировой цивилизации и армянской цивилизации. Предложены три взаимосвязанные друг с другом исследовательские задачи.

Первая касается обоснования самостоятельного существования локальной армянской цивилизации. Она представлена кратким анализом самобытных компонентов армянской цивилизации.

Вторая исследовательская задача касается обоснования новой теории циклического движения жизни системы “цивилизация”. При этом выдвижение новой теории касается всей трехмерной системы цивилизации: локальные цивилизации, мировая цивилизация и общечеловеческая цивилизация. Кратко проанализированы сопоставления циклических и поэтапных движений жизни цивилизаций.

В соответствии с логикой вышеизложенного, мы возражаем против новой схемы историко-географического движения человечества. В рамках последнего будет обсуждена следующая, основная исследовательская задача. Она относится к циклическому движению жизни локальной цивилизации Армении, которая сначала была рассмотрена на основе логики собственного движения. То есть, выделены циклы, обобщенные в последовательности собственными этапами жизни армянской цивилизации, которые соотнесены с циклическими движениями мировых и общечеловеческих цивилизаций.

**Armen NERSISYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: hajarmen77@gmail.com

## **THE ARMENIAN CIVILIZATION IN THE CYCLICAL MOVEMENT OF WORLD CIVILIZATION**

The report touches upon the comparison of cyclic movements of world civilization and Armenian civilization. In accordance with this, three interrelated research tasks have been proposed.

The first concerns the substantiation of the independent existence of the Armenian local civilization. It is represented by a brief analysis of the original components of the Armenian civilization.

The second research task concerns the substantiation of the new theory of cyclic movement of life of the system “civilization”. At the same time, the advancement of a new theory concerns the entire three-dimensional system of civilization: local civilizations, world civilization

and human civilization. The comparisons of cyclic and step-by-step movements of the life of civilizations are briefly analyzed.

In accordance with the logic of the above, we have objected to the new scheme of historical and geographical movement of mankind. Within the framework of the latter, the following main research task has been discussed. This refers to the cyclic movement of life of the local civilization of Armenia, which was first considered on the basis of the logic of its own movement. That is, the selected cycles are summarized in a sequence of their own life stages of Armenian civilization, which correlated with the cyclical movements of the world and human civilizations.

**Գայանե ՇԱԽԿՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ  
Էլ.փոստ՝ gayane-shaxkyan@mail.ru

**ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ Ա. ՖՐԱՅՅԵՐ ՖՈՆ ՀԱՔՍՏԻԱՆՈՒԶԵՆԻ «ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ» ԵՐԿՀԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ**

Թեմայի շրջանակներում անդրադարձել ենք Աուգուստ Ֆրայիեր ֆոն Հաքստիանուզենի «Անդրկովկաս» աշխատությանը, որը լույս է տեսել երկու մասով՝ 1856թ. Լայպցիգում:

Աշխատությունը ներառում է հիմնականում Սև և Կասպից ծովերի ավազաններում ապրող մի քանի ժողովուրդների սոցիալական վիճակներին, ընտանեկան և տոհմային կյանքին, նաև ժողովրդական տեղաշարժերին վերաբերող տվյալներ:

Որպես գյուղատնտեսության լավ գիտակ՝ ռուսական ցար Նիկոլայ Առաջինը 1843-1844 թթ. նրան հրավիրում է Ռուսաստան՝ հողային հարցերը ուսումնասիրելու նպատակով: Ճանապարհորդության ֆինանսավորումը մեկ տարվա համար նրան վճարում էր պետությունը, սակայն մնացյալ միջոցները նա պետք է անձամբ հայթայթեր: Այդ ընթացքում նա մտադրվում է կատարել ուսումնասիրություններ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի մասին: Իր ուսումնասիրությունները Հաքստիանուզենը հրատարակել է տարբեր մենագրություններում: Նրա վերջին աշխատանքը եղել է Ռուսաստանի հողային սահմանադրությունը: Հաքստիանուզենը ակտիվ մասնակցել է նաև 1861 թ. ռուսական գյուղացիական ազատագրական շարժումներին: Բացի դրանից, լույս է տեսել նաև նրա կողմից հավաքագրված բազմաթիվ՝ հոգևոր և աշխարհիկ ժողովրդական երգերի հավաքածուն:

Աշխատության մեջ ներառված են Հաքստհաուզենի՝ ականատեսի վկայությամբ գրի առնված հուշերն ու տպավորությունները հայերի, նրանց կենցաղի, ընտանեկան ավանդույթների, տեղական կառավարման համակարգի ու ժողովրդի տեղաբաշխման վերաբերյալ: Նրա վկայությունները կարող են լուրջ աղբյուր հանդիսանալ թեմայով հետաքրքրվող հետազոտողների համար:

Հայաստանում գտնվելու ընթացքում Հաքստհաուզենը ծանոթանում է Խաչատուր Աբովյանի հետ, որը նրան ներկայացնում է հայ ժողովրդի կենցաղն ու ավանդույթները:

Հեղինակը, հետաքրքրված լինելով ժողովուրդների կառավարման հարցերով, առանձնակի ուշադրություն է դարձնում հայերի կառավարման համակարգին, մանրամասն ուսումնասիրում է երկրում տիրող հարկային քաղաքականությունը, դատական համակարգը, վճարվող աշխատավարձերը:

Ինչպես գերմանացի ուղեգիրը, այնպես էլ օտարերկրյա բազմաթիվ այլ հետազոտողներ, փաստում են, որ դարեր շարունակ հայերի կարևոր զբաղմունքներից են եղել առևտուրն ու արհեստագործությունը: Տեղում ստեղծվող կամ պատրաստվող ապրանքները վաճառում էին ոչ միայն երկրի ներսում, այլև արտահանվում էին:

Ըստ Հաքստհաուզենի՝ հայերի շրջանում, ի տարբերություն մահմեդականների, մշակույթի բարձր գնահատականը համարվում է կնոջը՝ որպես իրավահավասարի ընդունելու փաստը, խորը հարգանքը նրա նկատմամբ: Կնոջ դերը մեծ է նաև այն պարագայում, որ հայերը, սփռված լինելով աշխարհի բոլոր կողմերում, երբեք չեն կորցնում իրենց ինքնությունը և չեն միաձուլվում իրենց շրջապատող այլազգի ժողովուրդներին: Հայերի հավատքն անգամ ազգային բնավորություն ունի, ինչը նրանց թույլ է տալիս մշտապես լինել միասնական:

Ինչ խոսք, ամեն ինչ ավելի հետաքրքիր է դառնում, երբ դրական վերաբերմունք ու կարծիք մեր ազգի մասին լսում ենք հենց օտարներից:

**Гаяне ШАХКЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: gayane-shakkyan@mail.ru

## **СВИДЕТЕЛЬСТВА ОБ АРМЯНАХ И АРМЕНИИ В ДВУХТОМНОМ ТРУДЕ «ЗАКАВКАЗСКИЙ КРАЙ» АВГУСТА ФОН ГАКСТГАУЗЕНА**

Доклад посвящен вопросам социального положения, демографии армян, судебной и управленческой системы, а также налоговой политики на территории Восточной Армении в 40-ых годах XIX в., изложенным Августом фон Гакстгаузенем.

Август фон Гакстгаузен посетил Российскую империю в 1843 г. с целью изучения аграрных отношений, быта и особенностей ведения сельского хозяйства. В 1845-1846 гг.



Гакстгаузен побывал в Восточной Армении и описал свои наблюдения, посвященные особенностям земельных отношений, в двухтомном труде.

Излагая особенности ведения сельского хозяйства на вышеуказанной территории Гакстгаузен отмечает, что армяне-крестьяне в основном занимались садоводством, виноградарством, возделыванием зерновых культур на арендованных у государства землях.

Также автор в том же труде повествует о культуре, вере, быте и традициях, роли женщины в обществе восточных армян, отмечая, что армянка помимо прочего имела право на получение образования в отличие от мусульманских женщин Кавказа.

Необходимо отметить, что вышеуказанный труд содержит подробную информацию о социально-экономической и культурной жизни восточных армян середины позапрошлого века, изложенную очевидцем, и посему заслуживающую особенного доверия и пристального изучения.

**Gayane SHAKHKYAN (Armenia)**

Institute of History of NAS RA (Yerevan)

e-mail: gayane-shakkyan@mail.ru

### **TESTIMONIES ABOUT ARMENIANS AND ARMENIA IN TWO-VOLUME WORK BY A. VON HAXTHAUSENS “TRANSCAUCASUS”**

The report is devoted to the issues of social status, demography of Armenians, judicial and administrative systems, as well as tax policy of Eastern Armenia in the first quarter of the XIX century, described by August von Haxthausen.

August von Haxthausen visited the Russian Empire in 1843 to study agrarian questions, way of life and characteristics of agriculture. In 1845-1846 Haxthausen arrived in Eastern Armenia, and described his observations on the characteristics of land policies in his two-volume work.

Outlining the peculiarities of agriculture in the above-mentioned territory, Haxthausen notes that the Armenian peasants were mainly engaged in gardening, wine growing, cultivation of grain crops on the land leased from the state.

The author also describes the culture, faith, life, traditions, the role of women in the society of Eastern Armenia. In his observation, he noted that the Armenian woman, among other things, had the right to receive education unlike the Muslim woman of the Caucasus.

It should be noted that the above-mentioned work contains detailed information about the socio-economic and cultural life of the Eastern Armenians of the first quarter of the XIX century, presented by an eyewitness, and therefore deserves special trust and further research.

**Ամալյա ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Երևանի պետական համալսարան

Էլ. փոստ՝ amalya.petrosyan@ysu.am

**ԹՈՒՐՔՄԵՆՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ**

Պատմական վայրիվերումների բերումով հայ ժողովուրդը ստիպված է եղել երբեմն լքել իր բնօրրանն ու բնակություն հաստատել օտար երկրներում: Հայերի մի սովոր գանգված պատմական իրադարձությունների բերումով բնակություն է հաստատել ներկայիս Թուրքմենստանի տարածքում, որը դարձել է վերջիններիս երկրորդ հայրենիքը: Ի տարբերություն այլ հայ համայնքների, որոնց խնդիրները շատ հաճախ են լուսաբանվում, Թուրքմենստանի հայ համայնքը երբեմն սովերում է մնում:

Այսօր, երբ Հայաստանի ու Թուրքմենստանի միջև հաստատված են դիվանագիտական և բարիդրացիական հարաբերություններ, մեր կարծիքով, խիստ օրակարգային է հայ համայնքի պատմության ուսումնասիրումն ու վերջինիս խնդիրների վերհանումը:

Մեր զեկույցում փորձել ենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Թուրքմենստանի հայ համայնքի ձևավորման պատմությունն ու գտնել հետևյալ հարցերի պատասխանները. որո՞նք են Թուրքմենստանի հայ համայնքի ձևավորման պատճառները, ի՞նչ դեր է խաղացել հայ համայնքը Թուրքմենստանի պատմության մեջ, ինչպիսի՞ն է եղել Հայ առաքելական եկեղեցու ազգապահպան գործունեությունը հայ համայնքում:

Թուրքմենստանի համայնքը եղել է և այսօր էլ շարունակում է կարևոր կապող օղակ լինել Թուրքմենստանի ու Հայաստանի Հանրապետության միջև: Հատկապես Ադրբեջանի Հանրապետության հետ լարված հարաբերությունների պայմաններում էլ ավելի է մեծանում Թուրքմենստանի դերը՝ որպես թյուրքալեզու բարեկամական երկիր, որտեղ հայ համայնքը կարևոր դերակատարում կարող է ունենալ:

**Амалья ПЕТРОСЯН (Армения)**

Ереванский государственный университет

e-mail: amalya.petrosyan@ysu.am

**АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА В ТУРКМЕНИСТАНЕ**

Из-за бурных исторических событий армянскому народу пришлось покинуть свою колыбель и поселиться в разных концах света. Большое количество армян поселилось, в частности, на территории нынешнего Туркменистана, который стал для них второй родиной.

Сегодня, когда между Арменией и Туркменистаном существуют дипломатические и дружеские отношения, по нашему мнению, изучение армянской общины и ее проблем, является наиболее существенным и актуальным.

Целью нашего исследования является основательное изучение истории становления и деятельности армянской общины в Туркменистане. Для достижения поставленной цели автором ставятся, в частности, следующие вопросы:

1. Каковы причины формирования армянской общины в Туркменистане,
2. Какую роль сыграла армянская община в истории Туркменистана,
3. Какую роль сыграла Армянская Церковь в жизни армянской общины.

**Amalya PETROSYAN (Armenia)**

Yerevan State University  
e-mail: amalya.petrosyan@ysu.am

## THE ARMENIAN COMMUNITY OF TURKMENISTAN

In the course of historical ups and downs, the Armenian people have been obliged to leave their motherland and settle in foreign countries. A large number of Armenians has settled in the territory of today's Turkmenistan, which has become their second homeland.

Today, when diplomatic and good-neighborly relations are established between Armenia and Turkmenistan, in our opinion, the study of the history of the Armenian community in Turkmenistan and the disclosure of its problems are very important.

In our report, we have tried to present the general history of the formation of the Armenian community of Turkmenistan and find the answers to the following questions: What are the reasons for the formation of the Armenian community of Turkmenistan? What role has the Armenian community played in the history of Turkmenistan? What kind of activities have been realized by the Armenian Apostolic Church in the Armenian community to preserve the nationality?

**Գևորգ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ [GevorgERC@gmail.com](mailto:GevorgERC@gmail.com)

## «ՆՈՐ ԶԱՐԹՈՆՔ». ԳԵԶԻ ԶԲՈՍԱՅԳԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ԽԹԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐԿՄԵՆԻՍՏԱՆԻՄ

2013թ. Գեզի զբոսայգում իրականացվող բողոքի ցույցերի առաջին իսկ օրվանից հայ համայնքի երիտասարդ ներկայացուցիչները ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին: Հայերը պատմականորեն կենսական դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության

սոցիալական եւ տնտեսական կյանքում: Թուրքիայի Հանրապետության օրոք հայերի կարևորությունն ու ազդեցությունը ավելի քիչ էին, սակայն Գեզիի բողոքները առանցքային նշանակություն ունեին հայերի քաղաքական ու հասարակական կյանքում:

Գեզի զբոսայգու բողոքի ցույցերի ակտիվ մասնակիցների թվում էին «Նոր Զարթոնք» հայկական խմբի անդամները, որոնք ձախակողմյան առաջադեմ երիտասարդական կազմակերպությունից էին: Հայերի մասնակցությունը Գեզիի բողոքի ցույցերին աննախադեպ էր և պայմանավորված էր Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների ակտիվության ներկա փոփոխություններով:

Աշխատանքում անդրադարձ կկատարվի հայերի՝ Գեզիի բողոքի ցույցերին ակտիվ մասնակցությանն ու դերակատարմանը: Կներկայացվեն վերոնշյալ քաղաքական գործողություններին հայերի ներգրավման պատճառները, ինչպես նաև կընդգծվի Գեզիի բողոքի ազդեցությունը հայկական համայնքի վերափոխման գործընթացների վրա:

Զեկուցման մեջ կներառվեն նաև մեր կատարած հետազոտության արդյունքները, որոնք իրականացվել են Ստամբուլում բողոքի գործողությունների ժամանակ:

**Геворг ПЕТРОСЯН (Армения)**

Институт востоковедения НАН РА (Ереван)

e-mail: GevorgERC@gmail.com

## **«НОР ЗАРТОНК» (НОВОЕ ПРОБУЖДЕНИЕ): ПАРК ГЕЗИ И СТИМУЛИРОВАНИЕ АКТИВИЗМА АРМЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ТУРЦИИ**

В 2013г. с первых дней митингов протеста в парке Гези молодые представители армянской общины приняли активное участие. Армяне исторически играли значимую роль в социальной и экономической жизни Турции. В Турецкой республике значимость и влияние армян было несколько меньше, однако протесты Гези имели ключевое значение в политической и общественной жизни армян.

В числе активных участников протестов парка Гези были члены армянской группы «Нор зартонк» (Новое пробуждение). Участие армян в митингах протеста Гези было беспрецедентным и обусловленным современными изменениями активности национальных меньшинств в Турции.

В работе будут рассмотрены вопросы, касающиеся роли и активного участия армян в митингах протеста Гези. Будут представлены причины вовлеченности армян в вышеуказанные политические действия, а также подчеркнута влияние протестов Гези на процессы трансформации армянской общины.

В доклад будут включены также результаты проведенного нами исследования, которое было осуществлено в Стамбуле во время протестных действий.

**Gevorg PETROSYAN (Armenia)**  
Institute of Oriental Studies NAS RA (Yerevan)  
e-mail: GevorgERC@gmail.com

## **“NEW AWAKENING”: GEZI PARK AND TRANSFORMATIONS OF ARMENIAN YOUTH ACTIVISM IN TURKEY**

In 2013, when the Gezi Park Protests began, younger representatives of the Armenian Community actively participated from the very first day. Historically, Armenians played a vital role in the social and economic life of the Ottoman Empire. During the years of the Turkish Republic, the importance and influence of the Armenians was less, but the Gezi Protests was one of the breakpoints in the political and social life of Armenians living in Turkey.

Among the active participants in the protests in Gezi Park were the members of the Armenian group “*Nor Zartonk*” (“New Awakening”), which is a leftist, progressive youth organization. The Armenian participation in the Gezi Protest was unprecedented, and underlined the ongoing changes and transformations within the minority activism in Turkey.

In our paper we show the reasons for the active involvement of Armenians in the Gezi Protests. The paper will focus on the activities of “*Nor Zartonk*,” as it is the most active organization of Turkey’s Armenians. The paper will show the influence of the Gezi Protests on the transformation processes within the Armenian community, especially on younger generations. The activities of Armenian youth in the Kamp Armen protests, which followed the Gezi Protests will also be included in the paper as a bold example of Gezi transformation. As we did research on this topic while we were in Istanbul during the protests, the results of the research will be also included in our paper.

**Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ.փոստ՝ vahe1996@mail.ru

## **ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ**

Քսենոփոնի «Անաբասիս» աշխատության (Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմանությունը Ս.Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 243) մեջ Հայաստանում հայտնված հույն վարձկանների և հայ գեղջկուհիների միջև տեղի ունեցած երկխոսության ընթացքում հիշատակված է նաև նրանց միջնորդ պարսկերեն խոսող թարգմանը: Մրա առնչությամբ պատմագրության մեջ, մեր կարծիքով, առկա է մի թյուրըմբռնում: «Խելյրիստփո-

սը... աղբյուրի մոտ պատահեց գյուղի կանանց և աղջիկների, որոնք ջուր էին տանում: *Սրանք հարցրին հելլեններին, թե ովքե՞ր են: Իսկ թարգմանը պարսկերեն ասաց, որ թագավորի (իմա՛ Արտաքսերքսես II-ի) կողմից գնում են սատրապի (իմա՛ Օրոնտաս-Երվանդի) մոտ: Եվ կանայք պատասխանեցին, թե նա այստեղ չէ, այլ գտնվում է գրեթե մեկ փարսախ հեռու» (Anabasis, IV,V,7-10): Երկխոսությունն այնպես է ընկալվել, թե լեռնային գյուղի բնակիչ հայ գեղջկուհիների և հույների թարգմանի միջև խոսակցությունն ընթացել է պարսկերեն:*

Դրանում համոզված էին անգամ մեծանուն գիտնականներ Վ. Ստրուվեն, ըստ որի՝ հայերենն այնքան մոտ էր պարսկերենին (հին պարսկերենին), որ պարսկերեն խոսող անձը կարող էր հասկանալի լինել հայ ժողովրդի շարքային ներկայացուցիչներին (Струве В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968, стр. 13-14), Ն. Աճառյանը՝ պարսկերեն լեզուն նույն իսկ գյուղացիք՝ գոնե մասամբ գիտեին... (Աճառյան Ն., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. I, Եր., 1940, էջ 223), Մ. Աբեղյանը՝ Քսենոփոնի ժամանակից արդեն, V դարի վերջում մեր թ.ա. պարսկերեն լեզուն անհասկանալի չի եղել հայերի մեջ (Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 1, Եր., 1966, էջ 28), Աստ. Խաչատրյանը՝ Քսենոփոն 401 (ն. մ. թ.) Արմենիայում բնիկների հետ պարսիկ թարգմանների միջոցով էր խոսում, որ ասել է, թե պարսկերեն հասկանում էին հայերը... ( Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Եր., 1933, էջ 47), Ն. Մանանդյանը՝ մեր գեղջկուհիները հարցնում են հույներին, թե ովքե՞ր են, իսկ վերջիններս, թաքցնելով իրենց ով լինելը, պարսկախոս թարգմանի միջոցով ասում են, որ իրենք թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Կանայք հայտնում են, որ սատրապն այստեղից մի փարսախ հեռու է (Մանանդյան Ն., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 77), «Անաբասիս»-ի նոր թարգմանությունն իրականացրած Մ.Կրկյաշարյանը՝ Քսենոփոնի այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ արմենական գյուղերի բնակիչները, նույնիսկ կանայք, գիտեին պարսկերեն կամ ծայրահեղ դեպքում հասկանում էին այդ լեզուն (Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 261, ծան. 21):

Կարծում ենք՝ մ.թ.ա. V-րդ դարի վերջին հայերենը չէր կարող պարսկերենին փոխադարձ հասկանալիության աստիճանի մոտ լինել, առավել ևս անհավանական է, որ մ.թ.ա. V դարի լեռնցի հայ գեղջկուհիները պարսկերեն ոչ միայն հասկանային, այլև պարսկերենով հարցեր տային և իրենց տրված հարցին պարսկերենով պատասխանեին: Լեռնային գյուղում անձանթ մարդկանց տեսած հայ գեղջկուհիները հարցն ուղղելու էին իրենց մայրենի լեզվով՝ հայերեն: Հույների թարգմանը, քանի որ Հայաստանում իրենց ուղղված հայերեն հարց էր լսել, պատասխանելու էր հայերեն: Իսկ հույն վարձկանների մեջ և նրանց մոտ կային պարսկերեն իմացողներ: Պարսկերեն իմացող հայերը լինելու էին Արևմտյան Արմենիայի հյուպարքոս Տիրիբազոսի մոտից գերված հացարարներն ու մատռվակները: Սրանց՝ պարսկերենի իմացությունը հավանական է, քանի որ Տիրիբազոսի զորքում ծառայում էին նաև պարսիկ զինվորներ: Դրանցից մեկին

գերի էին վերցրել վարձկան հույները: Իսկ որ հույն հրամանատարներն ու զինվորները ևս ինչ-որ չափով իմանալու էին պարսկերեն, ընդունելի է, քանի որ ժամանակին նրանցից ոմանք ծառայել էին Կյուրոս Կրտսերի բանակում: Ստացվում է, որ հույն վարձկանների թարգմանը հայ գեղջկուհիների հետ հաղորդակցվել է հայերենով, իսկ հույներին փոխանցել պարսկերենով:

Ամենայն հավանականությամբ, սխալմունքը գալիս է «Անաբասիս»-ի ձեռագիրն արտագրողներից, ապա՝ նաև «Անաբասիս»-ի թարգմանիչներից և ծանոթագրողներից: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո, հունարենի տարածմանը զուգընթաց, այն միջազգային լեզվի կարգավիճակ ստացավ: «Անաբասիս»-ն արտագրած գրիչները, իսկ ավելի ուշ այն եվրոպական տարբեր լեզուներով թարգմանած ու ծանոթագրած մասնագետները չէին կարծում, թե Արևելքում հայտնված հույն վարձկանները կարող էին «բարբարոս» պարսիկների լեզուն իմանալ և «պարսկերեն խոսող թարգման» ունենալ ոչ թե պարսկերենից հունարեն կամ հունարենից պարսկերեն թարգմանելու համար, այլ մեկ ուրիշ օտար լեզվից իրենց՝ հույներին, հասկանալի պարսկերեն թարգմանելու համար: Այսպիսով, հույն վարձկանների ու հայ գեղջկուհիների հանդիպման դրվագը նկարագրող «Անաբասիս»-ի բնագրում կարող էր «թարգմանը պարսկերեն ասաց (գեղջկուհիներին)»-ի փոխարեն լինել՝ «պարսկերենի թարգմանը ասաց (գեղջկուհիներին)»:

**Лусине ПЕТРОСЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)  
e-mail: vahe1996@mail.ru

## **О ПЕРЕВОДЧИКЕ В АРМЕНИИ УПОМЯНУТЫМ КСЕНОФОНТОМ**

Согласно «Анабасису» Ксенофонта, диалог между греческими наемниками и армянскими крестьянками в Армении проходил через персидскоязычного переводчика. «На этом переходе Хейрисоф в сумерки пришел к деревне и перед источником натолкнулся на женщин и девушек, носивших воду. (10) *Те спросили эллинов, кто они такие. Переводчик ответил по-персидски*, что они идут от царя (т.е. Артаксерсеса II) к сатрапу (т.е. Оронту-Ерванду). *Женщины сказали*, что сатрапа здесь нет и что он находится на расстоянии примерно 1 парасанга».

В связи с этим, по нашему мнению, в историографии существует недоразумение. Диалог был воспринят так, как будто разговор между армянскими крестьянками с горного села и переводчиком велся на персидском языке. В этом были убеждены даже выдающиеся ученые В. Струве, Г. Ачарян М. Абебян, А. Хачатрян, А. Манандян, С. Кркияшарян.

Скорее всего, ошибка исходит от переписчиков «Анабасиса». Известно, что после походов Александра Македонского и с распространением греческого языка в Передней Азии, этот язык получал статус международного. Переписчики «Анабасиса» не думали, что

наемники-греки оказавшиеся на Востоке могли знать язык «варварских» персов и иметь персоязычного переводчика не для перевода с персидского на греческий или с греческого на персидский, а для перевода с другого иностранного языка на персидский, с которым были знакомы наемники-греки.

И так, в оригинале рукописи «Анабазиса», в котором описывается эпизод встречи греческих наемников и армянских крестьянок, вместо «переводчик ответил по-персидски» могло быть «переводчик персидского ответил».

**Lusine PETROSYAN (RA)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail: vahe1996@mail.ru

### **ABOUT AN INTERPRETER FOUND BY XENOPHON IN ARMENIA**

According to Xenophon's book "Anabasis", the dialogue in Armenia about Greek journeymen and Armenian countrywomen was mediated by a Persian-speaking interpreter. Xenophon saw countrywomen by the source, who were taking away water. Those women asked Hellenes who they were. And the interpreter said in Persian 'to the satrap (to Orontes-Ervand) and were sent by the king (by Artakses the Second)'. And the countrywomen told that he wasn't there and moreover he was one league far. Connected with this story, we think, there is a misunderstanding in historiography. The misunderstanding is that at first sight the dialogue between Armenian countrywomen and Greeks was in Persian. Many famous scientists as V. Struven, H. Acharian, M. Abeghian, Ast. Khachatrian, H. Manandian and the translator of the book "Anabasis" S. Krkiasharian shared the same opinion.

In all likelihood the misunderstanding is because of the rewriters of "Anabasis". After the raids of Alexander the Great, Persian became an international language and the rewriters of "Anabasis" thought that the Greek journeymen in East couldn't know the language of "barbarian" Persians and that they couldn't have an interpreter who would translate not from Persian into Greek or vice versa, but who would translate from another language into Persian from Greek. Thus, the episode of dialogue between Armenian countrywomen and Greek journeymen described in the original "Anabasis" could be the interpreter of Persian told countrywomen "instead of" the interpreter told in Persian.



Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
 էլ.փոստ՝ vaha1996@mail.ru

ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՎԱԾ ԵՂՋՅՈՒՐԻ ԵՎ ՄԻԵՂՋՅՈՒՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շատերին է հայտնի Գրիգոր Լուսավորչի մշտավառ կանթեղից ցոլացող Արագածի լույսի մասին ավանդազրույցը, որի հնադարյան արմատների մասին է խոսում լեռան հյուսիսարևելյան լանջերն ու ստորոտը զբաղեցրած *Նիզ* գավառի անունը: Մրա հիմք *նիզ* բառը գրաբարում ուներ երկու հիմնական նշանակություն. «ճանր քաներ տեղահան անելու՝ շարժելու լծակ, լինգ» և «ձողաձև կամ գերանաձև լույս, որ երևում է ամպերում»: Ընդ որում, այս բառը ծագած է համարվում հ.-ե. «հենվել», «ծռել, թեքել» նշանակող արմատից: Անշուշտ, սովորական լինգը չէր կարող երկնային լույսին համադրվել, բայց դա կարող էր տեղի ունենալ լինգի տեսքով այնպիսի առարկայի հետ, որին մեր նախնիների առասպելաբանական մտածողությունը լուսառաք է համարել: Դա եղել է Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ քարայծի (բեզոարյան այծ) երկար (մինչև 130 սմ) կեռված եղջյուրը, որը և լինելու էր մեր քարիդարյան նախնիների առաջին լինգը: Նրանց պատկերացմամբ, մեր լեռները քարացած եղջերավորներ էին, իսկ լեռնագագաթները՝ նրանց եղջյուրները: Լուսաբացին նախ լուսավորվում էին դրանք և քարափներին կանգնած առաջնորդ քարայծերի եղջյուրները՝ տպավորություն ստեղծելով, թե լույսը նրանցից է տարածվում: Ըստ այդմ, մեր նախնիների մտածելակերպում տեղի է ունեցել «լեռնագագաթ»/«եղջյուր»/«լույս» հասկացությունների առասպելաբանական գուգորդումը:

Թե ինչքան վաղ ժամանակներում է դա տեղի ունեցել, ցույց են տալիս վաղինդեվրոպական DY արմատից ծագած բառերը, որոնք ազգակից լեզուներում թե՛ «այծ» են նշանակում և թե՛ «լույս», «աստված», «երկինք»: Հայերենում ունենք *տիկ* (նախնական իմաստով «այծ») և *տիւ* «օրվա լույս մասը», *Տիւր* «դպրության աստծու անունը», *բուծ* «կաթնակեր գառնուկ կամ ուլ» (մանկական թոթովանքով՝ *բրժո*) և *բուզի* «արեգակ» (նաև *բրժո* «ճրագ»), *անդեայ/անդի* «արջառ, եզ, նախիր» և *անթայր* «կայծ», *անթեղ* «տաք մոխիր, մոխրացած կրակ», *ճոլ/ճոլ* «ոչխարի հոտ» և *ճոլի* «ծիածան», *ճողճել* «փայլ արձակել, ցոլք տալ»: Թվարկվածներից *անդեայ* (<ան-դ-եայ) բառն իր արմատով առնչվում է շումեր. AN «երկինք» բառին, որով մատնացույց է անում երկուսում ընդհանուր հիմքի «կամար» հասկացության առկայությունը: Առաջինի դեպքում ի նկատի է առնված խոշոր եղջերավորի եղջյուրը, երկրորդի դեպքում՝ երկնակամարը: Հմմտ. հ.-ե. \**āno-* «օղակ, կամար»: Այդ հասկացությունների առասպելաբանական համադրման մեջ լինելու տեսանկյունից հմմտ. հետևյալ արցախյան և շիրակյան հանելուկները.

1. «Էն հինչըն ա՝ Կամար ա, սուն չունի» (երկինք),

2. «Բուռըմ ավագ ունիմ՝ /Թիվ համար չունի/, Կովի կաշիմ ունիմ՝ ծավվելիք չունի» (երկինք և աստղեր):

Արցախյան մի հեքիաթում (Հայ ժող. հեք., V, էջ 540-541) գույգ արջառ ծնած կովը նրանց եղջուրների համար ասում է. «էտ պոզերը լուս ըն տա՛մ»:

Հայաստանի ժայռապատկերները լի են քարայծերի, դրանց թվում և առասպելաբանված այծերի պատկերներով: Այս դեպքում մեր ուշադրության կենտրոնում դրանցից նրանք են, որոնք նախատիպ են ծառայել առասպելաբանական միեղջյուրի համար: Ինչպես հայ, այնպես էլ եվրոպական ժողովուրդների առասպելաբանություններին բնորոշ այս կերպարի համար Աս. Մնացականյանը գրում է, որ դրանց «Ամենատարածված տեսակները կապ ունեն եղջերուի կամ այծի հետ» (Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 12, էջ 27), և որ «Միեղջյուրը կամ միեղջերուն ոչ միայն հզոր ու երևակայական գազան է, այլև դիցաբանական կույսերի հումանին» (էջ 29):

Էրեբունի-Արինբերդի պեղումներից հայտնաբերվել է մի բրոնզե գլանաձև պատվանդան, որի վրայի սեպագիր արձանագրությունը Մ. Իսրայելյանը թարգմանել է հետևյալ կերպ. «Խալդիին՝ տիրոջն – իր այս նվիրական եղջյուր-ուղերձը (որպես) հատուցում, Արգիշթին Մինուայան պատրաստեց, երբ Էրեբունին կառուցեց»: Նա շարունակում է. «Մեզ հասած այս հոյակապ պատվանդանը, ըստ երևույթին, իր վրա կրել է ցուլը խորհրդանշող եղջյուր...» [Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), Եր., 1971, էջ 70]: «Մեր ենթադրությամբ,- գրում է Մ. Իսրայելյանը,- Էրեբունի բերդ-քաղաքի կառուցման առթիվ Արգիշթի Ա-ը պատրաստել է Թեյշեբա աստծու խորհրդանիշը կազմող եզան մի «նվիրական եղջյուր», որը նվիրել է Խալդիին՝ իր տիրոջը» (նույն տեղում): Եղջյուրը եթե Խալդիին է նվիրվել, ուրեմն այն լինելու էր ոչ թե եզան, այլ արու քարայծի եղջյուրի կրկնօրինակ, որովհետև Խալդիին դիցալծ էր. հիշենք նրան զոհաբերվող ուլերը և Hal-di «այծ-աստված» անունը: Քանի որ եղջյուրը մեկն էր, ապա այն ընկալվելու էր որպես միաեղջյուրի եղջյուր:

**Саргис ПЕТРОСЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: vahe1996@mail.ru

## О МИФОЛОГИЧЕСКОМ РОГЕ И ЕДИНОРОГЕ

Многие знают легенду о священном свете над горой Арагац. О древних корнях легенды гласит имя древнеармянского гавара *Ниг*, который занимал северо-восточные склоны горы и его предгорья. Основа этого имени слово *ниг* в грабаре имела два основных значения: «рычаг для перемещения тяжелых предметов, лом» и «стерженовидный или бревновидный свет, который виден в облаках». Это слово считается возникшим от индоевропейского корня обозначающего «опираться», «кривить, сгибать, наклонять». Конечно,

обычный лом не мог ассоциироваться с небесным светом, но это мог быть ломообразный такой объект, которого мифологическое мышление наших предков считало светопересылающим.

Это был изогнутый длинный рог туземного горного козла (безоарский козел) Армянского нагорья. Это и был первый лом наших предков каменного века. В их воображениях наши горы воспринимались окаменевшими рогатыми животными. На рассвете сначала освещались горы и рога вожаков горных коз стоящих на макушке скал. Было впечатление, что свет распространяется от их рогов. Соответственно, в мышлении наших предков состоялось ассоциирование мифологических понятий вершина горы-рог-свет.

На каком раннем периоде это происходило, показывают слова происходящие из индоевропейского корня DY, которые в родственных языках обозначают и «козел», и «свет», «бог», «небо». В пиктограммах Армении полны изображения горных коз, среди которых есть и мифологические козлы. В данном случае в центре нашего внимания те изображения, которые служили прототипом для мифологического единорога. Про единорога, который характерен как для армянской мифологии, так и для европейской, А. Мнацаканян пишет, что самые распространенные виды связаны с оленем или с козлом, что единорог не только могучий и фантастический зверь, но и возлюбленный мифологических дев. Единороги, встречающиеся в искусстве Урарту, скорее всего изображают зооморфное проявление бога Халди.

**Sargis PETROSYAN (RA)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail: vahe1996@mail.ru

## **ABOUT THE MYTHOLOGICAL HORN AND THE UNICORN**

The legend of holy light hanging above Aragats is widely known. The legend's ancient roots are stated by Old Armenian state Nig, which occupied northeastern slopes of the mountain and its foothill. The stem of the word Nig in garbar had two main meanings "lever for transfer the heavy subjects, crowbar" and "a light seen in the clouds having form of kernel or beam". This word is considered to have been originated from Indo-European root meaning "to lean", "to twist, to bend, to tilt". Certainly, average crowbar cannot be associated with heavenly light, but it could have been an crowbar-like object, which the mythological mindset of our ancestors presumed to be light-reflecting. It was a long curved horn of aboriginal goat (bezoar goat) of Armenian highland. It should have been the first crowbar of our Stone Age ancestors. In their imagination our mountains were perceived as petrified horned animals. During sunrise first to be illuminated were the mountains and the horns of montane bellwethers standing on the mountain peaks. It gave an impression of light flow from their horns. Accordingly, in our ancestor's mindset took place a processing of mythological mountains-horn-light association.

To note how far period did it take we can observe words originating from Indo-European stem DY meaning "goat", and "light", "god", "heaven". In Armenian pictographs there are many images of jaal goats, among which also mythological ones. In this case we observe images serving

as prototypes for mythological unicorn. About the unicorn which is typical both for Armenian and European culture, A. Mnatsakanyan states, that they are related to a deer or a goat, and that unicorn is not only mighty and fantastic creature, but also a mythological virgins' lover. Unicorns found in art of Urartu, most likely are images of zoomorphic manifestation of god Haldi.

### Լուսինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական համալսարան  
Էլ.փոստ՝ lkhastur@yahoo.com

### ՀԱՄՇԵՆԸ XV-XVII դԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ

Համշենի գավառը եղել է հայոց հոգևոր և գրչության կենտրոններից մեկը, որտեղ XV-XVII դարերում ստեղծվել են բարձրարժեք ձեռագրեր, որոնցից քսանը փրկվել և գտնվում են Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների մատենադարաններում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում և Ֆիլադելֆիայի Ազատ գրադարանում, Փրինստոնի համալսարանի գրադարանում պահվող Ռոբերտ Գարրետի և հայկական ձեռագրերի՝ Եվրոպայի մասնավոր հավաքածուներում:

Համշենի պատմության ուսումնասիրման համար անգնահատելի արժեք ունեն այս ձեռագրերում թողնված համշենցի գրիչների հիշատակարանները, որոնք հաղորդում են բացառիկ տեղեկություններ գավառի իշխանության, հոգևոր, մշակութային և առօրյա կյանքի մասին: Համշենցի գրիչների հիշատակարանների հաղորդած վկայությունների վերլուծությունը և նոր փաստերի համադրությունը հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնելու XV-XVII դարերում Համշենի գավառի հայկական իշխանության, հոգևոր-մշակութային, քաղաքական կյանքի, բնակչության զբաղմունքի, ժողովրդական հավատալիքների և ժողովրդական բժշկության համապատկերը, ինչպես նաև գրանցվել են տեղանուններ ու անձնանուններ՝ Համշենի տեղական բարբառի հնչարտասանական յուրահատկությամբ: Այս ձեռագրերի հիշատակարանները եզակի տեղեկություններ են հաղորդում, մասնավորապես, XV-XVII դարերում Համշենի Եղնովիտ (այժմ՝ Յայլաքոյ) գյուղի Սուրբ Խաչիկ հոր (կամ Խաչեքարի), ինչպես նաև Խուժկա (Խուժիկ) և Քոշտենց վանքերի գործունեության վերաբերյալ:

Համշենցի գրիչները, որոնք միննույն ժամանակ հոգևոր գործիչներ էին, պահպանել և զարգացրել են հայ գրչության բազմադարյան արվեստը: Անգամ խառնակ և դժնդակ ժամանակներում՝ Համշենի հայկական իշխանության անկումից հետո, այնտեղ, մասնավորապես, Եղնովիտ գյուղի Խաչիկ հոր վանքում շարունակվել է հայ գրչությունը, և համշենցի գրիչներն անմասն չեն մնացել նախնյաց ավանդույթները սերունդներին փոխանցելու հայապահպանության գործում: Նրանց հաղորդած բացառիկ տեղեկությունները պարզում են, որ Համշենը եղել է Հայ եկեղեցու թեմերից մեկը՝ ունենալով իր գրչության ինքնատիպ օջախները՝ Քոշտենց, Խուժկա Խաչիկ հոր վանքերը, և այս վիճակը պահպանվել է մինչև 1630-ական թթ.: Համշենը հիշվում է որպես հայոց սրբատեղի, որտեղ ամփոփվել են Քրիստոսի վարջամակը, Սուրբ նշանները, ինչպես նաև՝ Վարդանանց նահատակ հերոսների նշխարները:

Ակնհայտ են գրիչների մտահոգությունները գավառում տեղի ունեցող անցուդարձերի վերաբերյալ: Հիշատակարաններում անթաքույց ընդգծված է նաև նրանց հայրենասիրությունը: Կարապետ երեցի, Հովհաննես Մալազի և Կարապետ Ջուղայեցու օրինակած ձեռագրերում բազմիցս հիշվող և խիստ ուշագրավ տողերը, որոնք վերաբերում են Եղնովիտ գյուղի Խաչիկ հոր վանքում ամփոփված Վարդանանց սրբերի նշխարներին, բացահայտում են գրիչների սերն ու պարծանքը հայոց անցյալի և հերոսների հանդեպ: Ինչպես գրում է Կարապետ երեցը, այդ սուրբ մասունքներն այնտեղ էին հավաքված՝ ի պարծանս և ի պաշտպանություն Համշենի գավառի:

Համշենի գրչության դպրոցն իր հոգևոր բացառիկ նշանակությամբ, հայապահպան բովանդակությամբ մեր մշակույթի արժեքավոր դրևորումներից է: Այն շարունակական կլիներ, եթե պատմության բիրտ հարվածները չփոխեին Համշենի ու համշենահայության ճակատագիրը, որը իրականացավ բռնի իսլամացումով:

**Лусине СААКЯН (Армения)**

Ереванский государственный университет

e-mail: lkhastur@yahoo.com

## **АМШЕН В АРМЯНСКИХ РУКОПИСЯХ XV-XVII ВЕКОВ**

Провинция Амшен была одним из духовных центров армян, где в XV-XVII веках создавались ценнейшие рукописи, двадцать из коих дошли до наших дней и хранятся в Матенадаране имени Маштоца в Ереване, Армянском патриархате в Иерусалиме, хранилищах рукописей Конгрегации мхитаристов в Венеции и в Вене, в Британском музее Лондона, в Свободной библиотеке в Филадельфии, в частной коллекции Роберта

Гаррета, хранящейся в библиотеке Принстонского университета, и в других частных собраниях армянских рукописей в Европе.

Для изучения истории Амшена непревзойденную ценность представляют памятные записи, оставленные в этих манускриптах амшенскими писцами. В них содержатся важнейшие сведения о форме правления, духовной, культурной и повседневной жизни провинции. Анализ свидетельств, содержащихся в памятных записях амшенских переписчиков, и сопоставление их с новыми фактами позволяют воссоздать картину духовно-культурной и политической жизни армянского княжества провинции Амшен, занятий населения, народных поверий и народной медицины. В этих источниках зафиксированы также топонимы и имена собственные со звукопроизносительной спецификой амшенского диалекта.

Памятные записи упомянутых рукописей сообщают нам уникальную информацию, в частности, о деятельности в XV-XVII веках монастырей Сурб Хачик ор (или Хачекар) селения Егновит (ныне: Яйлакёй) Амшена, а также Хужка (Хужик) и Коштенц.

Амшенские писцы, которые одновременно были и духовными деятелями, сохранили и развили многовековое искусство армянского письма. Даже в самые смутные и жестокие времена, последовавшие за падением Амшенского армянского княжества, там, в частности, в монастыре Хачик ор Егновита, армянская письменность продолжала развиваться. Амшенские писцы вносили свою весомую лепту в дело сохранения армянства, передавая традиции предков грядущим поколениям.

Из памятных записей мы узнаем уникальную информацию о том, что до 1630-х годов Амшен был одной из епархий Армянской церкви со своими скрипториями, в частности, в уже упомянутых монастырях Коштенц, Хужка и Хачик ор. Провинция Амшен характеризуется как священное для армян место: там хранился плат Христа, святые реликвии, а также мощи святых мучеников рода Вардананц.

Из памятных записей становится очевидным высокое чувство патриотизма писцов, их глубокая озабоченность по поводу происходящих в провинции событий. В переписанных иереем Карапетом, Ованнесом Малазом и Карапетом Джугаеци памятных записях рукописей не раз встречаются западающие в память строки, повествующие о находившихся в монастыре Хачик ор мощах святых из рода Вардананц, о любви и гордости писцов прошлым армян и армянскими героями. Как пишет иерей Карапет, эти святые мощи собраны там во славу и защиту провинции Амшен.

Амшенская школа письма внесла исключительный вклад в дело сохранения армянства и по праву считается одним из уникальных фактов нашей культуры. Она продолжала бы существовать, если бы жестокие удары истории, а именно насильственная исламизация, не изменили судьбу Амшена и амшенских армян.

**Lusine SAHAKYAN (Armenia)**

Yerevan State University  
e-mail: lkhastur@yahoo.com

## **HAMSHEN IN THE ARMENIAN MANUSCRIPTS OF THE XV-XVII CENTURIES**

The Province of Hamshen was one of the spiritual and writing centers of Armenians, where in the XV-XVII centuries manuscripts of great value were created. Twenty of them are extant today and are kept in the Mashtots Matenadaran in Yerevan, in the Armenian Patriarchate in Jerusalem, in the manuscript depositories of the Mkhitarists Congregation in Venice and Vienna, in the British Museum of London, in the Free Library of Philadelphia, in Robert Garret's private collection, kept in the library of Princeton University, and in other private collections of Armenian manuscripts across Europe.

For studying the history of Hamshen, the commemorative notes, or colophons, that Hamsheni scribes left in their own behalf in the manuscripts, are of utmost value. They provide important information about the administration system, spiritual, cultural and everyday life of the Province. The analysis of the evidences, contained in the colophons by the Hamshen copyists, and their juxtaposition with new facts allow us to revive the picture of the spiritual-cultural and political life of the Armenian principality of Hamshen, to learn about the occupations of the populace, folk-beliefs and folk medicine. There, we also find place names and proper names with the sound-and-pronunciation specifics of the local dialect.

The colophons of the manuscripts at issue impart useful information about the monasteries Surb Khachik Hor (or Khacheqar) of the village of Yeghnovit (presently Yailaqyoi) of Hamshen, as well as Khuzhka (Khuzhik) and Qoshtents.

The scribes were not just copyists, but spiritual figures, who preserved and furthered the centuries-old art of Armenian writing. Even in the most troubled and severest times, that followed the collapse of the Armenian Hamshen principality, there – in the Khachik Hor Monastery of Yeghnovit in particular – Armenian writing continued to progress. The scribes of Hamshen made a significant contribution to the cause of preserving Armeniandom, passing down the ancestors' traditions to the further generations.

From the colophons we also learn that, until the 1630s, Hamshen was one of the dioceses of the Armenian Church with its scriptoria in such monasteries as the mentioned Qoshtents, Khuzhka and Khachik Hor. The Province of Hamshen was characterized as a sacred place for Armenians: the Holy Headdress of Christ's, sacred signs, the relics of the Holy Martyrs of Vardanants were kept there.

The scribes' true patriotic feelings become quite apparent. They were deeply concerned about the events unfolding in the region. In the colophons copied by priest Karapet, Hovhannes Malaz and Karapet Jughaetsi we repeatedly come across the well-remembered lines about the relics of the Holy Vardanants family, kept in the Khachik Hor monastery of the settlement of Yeghnovit, about the scribes' love and pride of the Armenians' past and their heroes. Priest Karapet wrote that the sacred relics were collected there for the glory and protection of the Land of Hamshen.

The Hamshen school of writing, by its exceptional spiritual significance and focus on the preservation of Armenian identity, is a reality of inestimable value for our culture. It would have been lasting, had it not been for the severe blows of history that had changed the fate of the Hamshen Province. Hamsheni Armenians were forced to convert to Islam.

### Համլետ ՄԱՐԳՍՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ. փոստ՝ hsargsyan46@mail.ru

## ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1922-1939 թթ.)

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի բնակչության առաջին տասնամյակների էթնոժողովրդագրական գործընթացները, որոնք տեղի են ունեցել քաղաքական ու տնտեսական բարդ պայմաններում, հանգեցրել են բնակչության թվի ու կազմի փոփոխությունների: Ժողովրդագրական զարգացումների ընթացքը քննարկելու նպատակով օգտագործվել են 1922թ. համահայաստանյան գյուղատնտեսական վիճակագրության, 1926 և 1939թթ. համամիութենական մարդահամարի, 1931թ. համահայաստանյան մարդահամարի տվյալները, ինչպես նաև Հայաստանի ազգային արխիվի 163 ֆոնդի վիճակագրական հարուստ նյութերը: Նշված ժամանակահատվածի Հայաստանի բնակչության թվի ու կազմի վերաբերյալ որոշակի պատկերացում կազմելու համար դիմենք պաշտոնական վիճակագրական տվյալներին:

1922թ. Հայաստանի ՄԽՀ-ում ապրում էր 782 հազ. մարդ (414 հազ. տղ., 368 հազ. կին), որից քաղաքներում՝ 143.5 հազ. (18.3%), իսկ գյուղերում՝ 638.5 հազ. (81.7%): 1931թ. Հայաստանի բնակչությունը հասել էր մեկ միլիոնի սահմանը՝ 1050.6 հազ. մարդ (541.4 հազ. տղ., 509.2 հազ. կին), որից 193.1 հազարը (18.4%) ապրում էր քաղաքներում, իսկ 857.5 հազարը (81.6%)՝ գյուղերում: 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով, Հայաստանում կար 881.3 հազ. առկա բնակիչ (449.1 հազ.տղ.,432.2 հազ. կին), որից քաղաքներում՝ 167.1 հազ. (19.0%), իսկ գյուղերում՝ 714.2 հազ. (81.0%) մարդ: 1939թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Հայաստանում ապրում էր 1282.3 հազար բնակիչ (648.6 տղ., 633.7 կին), որից 366.4 հազարը (28.6%) ապրում էր քաղաքներում, իսկ 915.9 հազարը (71.4%)՝ գյուղերում (1922թ. վիճակագրության համաձայն՝ Հայաստանում արձանագրվել էր 781.0 հազ. բնակիչ, իսկ 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 880.4 հազ. մարդ, հետագա վերահաշվարկների արդյունքում այդ թվերը ճշգրտվել են):



Ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, ՀՄԽՀ բնակչության թիվն անընդմեջ աճել է, բացարձակ աճը 1922-1939թթ. կազմել է 500.3 հազ. մարդ կամ 64%, տարեկան միջին աճը՝ 29.4 հազ. մարդ կամ 3.7%: Քաղաքային բնակչությունն ավելացել է 60.7%-ով, իսկ գյուղականը՝ 30.4%-ով: Բնակչության թվի ավելացմանը նպաստել են հատկապես բնական բարձր աճը, ինչպես նաև միգրացիայի սաղոյի դրական ցուցանիշները, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին արտերկրներից հայերի զանգվածային հայրենադարձությամբ:

Բնակչության սեռատարիքային կազմը ժողովրդագրական զարգացումների կարևոր ցուցանիշներից է, ընդ որում, սեռային կազմը տարբեր է առանձին տարիքային խմբերում, այսպես, Հայաստանում մինչև 14 տարեկանների խմբում գերակշռող էր արական սեռը, միջինը՝ 52.2%, 15-59 տարիքային խմբում սեռերի հարաբերակցությունը գրեթե հավասարվում է, իսկ 60 և ավելի տարիքային խմբում կանայք թվային գերակշռություն ունեին, միջինը՝ 53.8%: Միջինացված տվյալներով, նշված ժամանակահատվածում Հայաստանում 1000 տղամարդու հաշվով կար 964 կին: 1926թ. տվյալներով, մինչև 1 տարեկանների խումբն ուներ ամենաբարձր հարաբերական ցուցանիշը ոչ միայն Հայաստանում, այլև Անդրկովկասում՝ ավելի քան 4.4%, համեմատության համար նշենք, որ Ադրբեջանում կազմել է 2.9, իսկ Վրաստանում՝ 3.1%: Բարձր ցուցանիշ է արձանագրվել նաև 0-4 տարիքային խմբում:

Բնակչության վերարտադրության տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Խորհրդային Հայաստանի գոյության առաջին տասնամյակներում արձանագրվել են բնական աճի շատ բարձր ցուցանիշներ: Այն հավասարը չունեն ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև Խորհրդային Միությունում, այսպես, 1923 թ. 1000 բնակչի հաշվով բնական աճը կազմել է 25.2 մարդ, 1925թ.՝ 35.3, 1926թ.՝ 36.1, 1927թ.՝ 40.2, 1928թ.՝ 39.6, 1930թ.՝ 39.3: Նման աննախադեպ բարձր աճը հիմնականում պայմանավորված էր ծնելիության շատ բարձր և մահացության համեմատաբար ցածր ցուցանիշներով: 1000 բնակչի հաշվով ծնելիության բարձր ցուցանիշներ են գրանցվել 1925թ.՝ 51.5 մարդ, 1926թ.՝ 53.0, 1927թ.՝ 57.7, 1930թ.՝ 57.0 մարդ: Ժողովրդագրական այսօրինակ զարգացումներին մեծապես նպաստեցին սոցիալ-մշակութային մակարդակի և բժշկական սպասարկման պայմանների բարելավումը, ինչպես նաև 1921 թ. սկսված հայրենադարձությունը (1920-1940թթ. հայրենադարձների թիվը հասել էր 75 հազարի): Հետագա տարիներին ծնելիության գործակիցները նվազում են, քանի որ պտղաբերության տարիք են թևակոխել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ծնվածները:

Ըստ ազգային կազմի՝ Հայաստանի բնակչության բնական շարժի 1924-1926 թթ. ցուցանիշների համեմատական վերլուծությունը ևս հավաստում է, որ հայերն ունեցել են ծնելիության և բնական աճի ամենաբարձր ցուցանիշներ: Համեմատաբար բարձր էր մահացությունը գյուղական վայրերում (հատկապես մանկամահացությունը), սակայն շատ բարձր ծնելիության պարագայում երեխաների տեսակարար կշիռը գյուղերում

ավելի մեծ էր, քան քաղաքներում, որտեղ աշխատանքային տարիքի խումբն ավելի մեծ տեսակարար կշիռ ուներ, քան գյուղերում:

Բնակչության ազգային կազմի առումով Հայաստանն ավելի միատարր էր, քան Ադրբեջանն ու Վրաստանը: 1926թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ հայերը կազմել են բնակչության 84.4%-ը, ադրբեջանցիները՝ 8.7%, ռուսները՝ 2.2%, եզդի-քրդերը՝ 1.7%-ը, իսկ 1939 թ.՝ համապատասխանաբար 82.8%-ը, 10.2, 4.0, 1.6%-ը: Նշված խմբերից 1922 և 1939 թթ. հավելաճի բարձր տեմպեր են ունեցել ռուսները՝ 168.4% և եզդի-քրդերը՝ 136.8%, իսկ ադրբեջանցիները՝ 71.0%, հայերը՝ 58.2%: Ռուսների և եզդի-քրդերի բարձր հավելաճը հիմնականում ներգաղթի հետևանք էր, իսկ ադրբեջանցիների ու հայերի պարագայում մեծ դեր են ունեցել բնական աճը, մասամբ նաև ներգաղթը: Վերջիններս թևակոխել էին բնակչության համեմատաբար կայուն վերարտադրության ժամանակաշրջան:

**Гамлет САРКИСЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: hsargsyan46@mail.ru

### **ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ (1922-1939гг.)**

Этнодемографические процессы в первых десятилетиях новообразованной Советской Армении, протекавшие в сложных политических и экономических условиях, привели к изменению численности и состава населения. Для обсуждения демографических процессов были использованы данные всеармянской сельскохозяйственной статистики, всесоюзной переписи населения 1926 и 1939гг., всеармянской переписи населения 1931г., а также богатые материалы 163 фонда национального архива Армении. Для получения общего представления о численности и составе населения Армении ниже приводим материалы официальной статистики.

В 1922г. в Армении проживало 782 тыс. человек (414 тыс. мужчин, 368 тыс. женщин), из них в городах – 143.5 тыс. человек (18.3%), а в селах – 638.5 тыс. (81.7%). В 1931г. численность населения Армении достигла более одного миллиона – 1050.6 тыс. чел. (541.4 тыс. мужчин, 509.2 тыс. женщин), из них 193.1 тыс. (18.4%) проживало в городах, а 857.5 тыс. (81.6%) – в селениях. Сравнение с результатами переписи 1926 года, согласно которым *наличное население* Армении *насчитывало* 881.3 тыс. (449.1 тыс. мужчин, 432.2 тыс. женщин), из них в городах проживало – 167.1 тыс. (19.0%), а в селах – 714.2 тыс. человек (81.0%). А по данным переписи 1939 года в Армении проживало 1282.3 тыс. чел. (648.6 мужчин, 633.7 женщин), из них в городах проживало 366.4 тыс. человек (28.6%), а в селах 915.9 тыс. человек (71.4%).

Как показывают статистические данные, численность населения Армении постоянно росла, абсолютный прирост в 1922-1939 годы составил 500.3 тыс. человек или 64%. Итак,

за короткий период времени было четко зафиксировано не имеющий прецедента среднегодовой прирост - 29.4 тыс. человек или 3.7%. Городское население увеличилось на 60.7%, а сельское – 30.4%. Увеличению численности населения способствовал в основном высокий естественный прирост, а также положительные показатели сальдо миграции, которые в основном обусловлены репатриацией армян из зарубежных стран.

Половозрастной состав населения является одним из важных показателей демографических процессов, причем половой состав в отдельных возрастных группах – различный. Так, в Армении в группах до 14 лет преобладали мужчины, в среднем – 52.2%, в возрастной группе 15-59 соотношение полов почти равны, а в группе 60 и более лет женщины преобладают, в среднем 53.8%. В Армении за данный период в среднем на 1000 мужчин приходилось 964 женщины. По данным 1926 года до однолетнего возрастная группа имела самые высокие относительные показатели не только в Армении, но и в Закавказье – более 4.4%. Для сравнения отметим, что в Азербайджане было 2.9%, а в Грузии – 3.1%. Высокие показатели зафиксированы также в возрастной группе 0-4.

Анализ показателей воспроизводства населения показывает, что в первые десятилетия существования Советской Армении зафиксирован очень высокий естественный прирост, который не имел равных не только в Закавказье, но и Советском Союзе. Так, 1923г. на 1000 человек естественный прирост составил 25.2 человек, в 1925г. – 35.3, в 1926г. – 36.1, 1927г. – 40.2, 1928г. – 39.6, 1930г. – 39.3 человек. Подобный высокий показатель в основном связан с повышенной рождаемостью и сравнительно пониженной смертностью. В 1925г. показатели рождаемости высокие: на 1000 чел. зафиксированы 51.5 чел., в 1926г. – 53.0, 1927г. – 57.7, 1930г. – 57.0 чел. Подобному демографическому развитию в большой мере способствовало улучшение социально-культурного уровня и медицинское обслуживание, а также процесс репатриации, начиная с 1921 года (в 1920-1940 годы численность репатриантов достигла 75 тыс. чел.). Последующие годы общие коэффициенты рождаемости уменьшились, так как в фертильный возраст вступили люди родившиеся в годы Первой мировой войны.

Сравнительный анализ показателей естественного воспроизводства населения Армении по этническому составу в 1924-1926гг. свидетельствовал, что армяне имели высокие показатели рождаемости и естественного прироста. В сельских местностях сравнительно высокие показатели смертности (особенно детская смертность), но при очень высокой рождаемости удельный вес детей в селах больше, чем в городах, где группа трудового (активного) возраста имела больший удельный вес, чем в селах.

По этническому составу население Армении было более однородным, чем в Азербайджане и в Грузии. Согласно материалам переписи 1926 года, армяне составили 84.4% всего населения, азербайджанцы – 8.7%, русские – 2.2%, курды-езиды – 1.7%, а в 1939г. соответственно – 82.8%, 10.2%, 4.0%, 1.6%. Из упомянутых групп в 1922 и 1939гг. высокие темпы прироста имели русские–168.4% и курды-езиды–136.8%, а азербайджанцы–71.0%, армяне – 58.2%.

Высокий прирост русских и курдов-езидов в основном результат иммиграции, а среди азербайджанцев и армян большое влияние оказывал естественный прирост, частично также и иммиграция. Последние вступили в относительно стабильный воспроизводственный период.

**Hamlet SARGSYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: hsargsyan46@mail.ru

**ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN SOVIET ARMENIA (1922-1939)**

The changes of numbers and structure of population of the newly founded Soviet Armenia in its earliest two decades have passed through ethno-demographic processes in special political and economic conditions. Corresponding demographic developments are traceable through data of the Armenian National Agricultural Statistical Survey of 1922, of the Soviet Union censuses of 1926 and 1939, of the Armenian census of 1931, and of rich statistical data accumulated in one of funds (f. 163) of the National Archive of Armenia. All materials involved in this research are officially published.

In 1922 the population of Armenian SSR consisted of 782000 people (414000 male, 368000 female), 143000 of whom resided in urban (18.3%), 638500 (81.7%) in rural settlements. In 1931 it overcame the margins of one million people - 1050600 (541400 male, 509200 female), 193100 of which was urban (18.4%), 857500 was rural (81.6%). As about the data of pan-Soviet censuses, in 1926 Armenia had 881300 residents (449100 male, 432200 female, 167100 urban (19.0%), 714200 rural (81.0%)). The census of 1939 shows the population numbers as 1282300 people (648600 male, 633700 female), of whom 366400 (28.6%) resided in cities and towns, 915900 (71.4%) were villagers. It should be noticed, that the earliest cited data are corrected if compared to their initial official publications (Survey of 1922: 781000 people, Census of 1926: 880400).

Thus, the statistics indicate persistent increase of the population of Armenian SSR in 1922-1939, constituting in numbers 500300 people or 64% in about two consequent decades, or 29400 people or 3.7% annually in the same period. The urban population has grown by 60.7%, while the number of villagers has increased in 30.4%. The main cause of this growth was the natural increase, as well as the positive migration balance as a consequence of Armenian repatriation both from the neighbouring Soviet republics and from abroad of Soviet Union.

The sex-age structure of population is another important feature of demographic process, especially if the variance in sex is traceable different age groups. Thus, in the cohort of less than 14 year old early Soviet Armenians the males have constituted 52.2%, in the 15-59 age group the shares of sexes have become nearly equal, while among the people of higher than 60 age group the women were prevailing: 53.8%. At the same time, medial data in this term show the prevalence of the males, to each 1000 of whom we find 964 females. Interestingly, the 1926 census data reveal the highest numbers in the South Caucasus in the group of children of less than one year: 4.4%, if compared with Georgia: 3.1%, and Azerbaijan: 2.9%. The percentage of the 0-4 age group is also very high.

The analysis of puberty data also conceives that Armenia in the first Soviet decades has often recorded the highest annual rates of natural increase not only in the South Caucasus, but in entire Soviet Union. Thus, in 1923 the rate of natural increase was 25.2 ppm (of each one thousand people), 1925: 35,3, 1926: 36,1, 1927: 40,2, 1928: 39,6, 1930: 39,3 ppm. This unprecedented rise of natural increase rates may be explained as by very high birth rates, so by diminished death rates. The highest girth rates were recorded in 1925: 51,5 ppm, 1926: 53,0, 1927: 57,7, 1930, 57,0. This extremely positive demographic trends were supported by social and cultural changes, the healthcare improvement, and, finally, the increased immigration since 1921 (the number of repatriants in 1920-1940 has achieved 75000). In the years after this period we record diminishing numbers of the birthrate and natural increase because of the gap, when the generation of the WWI achieves temporary dominance in the age group responsible for reproduction.

In 1924-1926 the ethnic Armenians were in leading positions among the other ethnic groups of the republic in their natural increase and birth rates. The death rates were higher in villages (especially the child death rates), but in view of very high birthrate the number of children in rural population remained much higher than among the urban residents, many of whom were representatives of the employed age group, lesser in villages.

Armenia was always less diverse in ethnic terms than the neighbouring Azerbaijan and Georgia. The census of 1926 has fixed their percentage as follows: Armenians: 84.4%, Azerbaijani Turks: 8.7%, Russians: 2.2%, Ezidi Kurds: 1.7%. In 1939 census the numbers have changed correspondingly: 82.8, 10.2, 4.0, and 1.6%. The highest increase have recorded the Russians: 168.4% and the Ezidi Kurds: 136.8%, while the numbers of Azerbaijani Turks have increased to 71%, the Armenians to 58.2%. The former two groups have increased mainly due to higher rates of immigration, while the Armenians and the Azerbaijani Turks have added in their numbers mainly because of natural increase, though some immigration was recorded as well. Thus the latter groups have demonstrated more stable demographic development.

**Մուրեն ՄԱՐԳՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ sargsyansuren@yandex.ru

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ**

Գիտագործնական և պատմաճանաչողական տեսակետից Հայաստանի Առաջին Հանրապետության և երկրի կյանքում կարևոր դերակատարություն ունեցած կուսակցությունների, մասնավորապես՝ ՀՀԴ-ից հետո ամենահզոր Հայ ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է և անհրաժեշտ:

Կուսակցությունը հիմնադրվել է 1917թ. ապրիլի 11-ին Թիֆլիսում հայ կադետների և «Մշակ» թերթի շուրջ համախմբված մտավորականների կողմից: 1917թ. սեպտեմբերի 24-28-ին տեղի է ունեցել ՀԺԿ-ի առաջին համագումարը: Ընտրվել են 23 անդամից բաղկացած Կենտրոնական կոմիտե և Կենտրոնական բյուրո: Կենտրոնական բյուրոյի նախագահ է ընտրվել 4-րդ պետական դումայի և Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի անդամ Միքայել Պապաջանյանը, փոխնախագահներ՝ Հ. Առաքելյանը, Ի. Ամիրջանը և Կ. Ստեփանյանը, քարտուղարներ՝ Ս. Մալխասյանը և Լ. Դանիելյանը:

Համագումարում հաստատվել է կուսակցության առաջին ծրագիրը, որով ՀԺԿ-ն հայտարարվում էր համազգային, խաղաղ, աստիճանական բարեշրջման և վերդասակարգային կուսակցություն: Քաղաքական բարեշրջում ապրելով՝ ՀԺԿ-ն որդեգրել է ազգային շահերի գերակայությունը դասակարգայինի նկատմամբ:

1918թ. հուլիսից ՀՀ կառավարությունը Թիֆլիսից տեղափոխվեց Հայաստան: Դրանից հետո հայ քաղաքական կյանքի, ինչպես նաև ՀԺԿ ծանրության կենտրոնը փոխադրվեց Երևան: Այստեղ 1919թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ ՀԺԿ 2-րդ համագումարը, որը քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով առաջացած նոր պայմաններին և ստեղծված իրավիճակին համապատասխան ընդունեց նոր ծրագիր և պաշտպանեց Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու տեսակետը:

Կուսակցությունը մաս կազմեց 1918թ. նոյեմբերի 4-ին ստեղծված կոալիցիոն կառավարությանը (բաղկացած էր ինը նախարարությունից. 4-ը՝ ՀՀԴ, 4-ը՝ ՀԺԿ անդամներ և 1-ը՝ ռազմականը՝ անկուսակցական), որը 1919թ. մայիսի 28-ին կառավարության Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին հայտարարությունից հետո վերջ գտավ, իսկ ՀԺԿ-ն դարձավ արմատական ընդդիմություն: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ժողովրդականները ևս տարագրվեցին արտասահման և բանակցությունների արդյունքում միացան նորաստեղծ Ռամկավար ազատական կուսակցությանը:

ՀԺԿ-ն ունեցել է մի քանի պաշտոնաթերթեր, որոնցից էին 1918 թ. օգոստոսի 14-ից Երևանում «Ժողովուրդ», 1918թ. սեպտեմբերի 1-ից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Ժողովրդի ձայն» պարբերականները:

Сурен САРГСЯН (Армения)

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: sargsyansuren@yandex.ru

## МЕСТО И РОЛЬ АРМЯНСКОЙ НАРОДНОЙ ПАРТИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

С научно-практической и историко-познавательной точек зрения весьма важно и необходимо изучение истории партий, сыгравших весомую роль в политической жизни Первой Республики Армения, в частности Армянской народной партии (АНП), являвшейся самой мощной партией после Дашнакцутюн.

Партия была основана 11 апреля 1917 года в Тифлисе бывшими армянскими каде-тами и сплотившимися вокруг газеты “Мшак” интеллигентами. С 24 по 28 сентября 1917 го-да состоялся первый съезд АНП. Были избраны Центральный комитет и Центральное бюро состоящие из 23 членов. Председателем Центрального бюро был избран член 4-ой госу-дарственной думы и Закавказского специального комитета Микаел Пападжанян, замести-телями – Л. Аракелян, И. Амирян и К. Степанян, а секретарями – С. Малхасянц и Л. Да-ниелян.

На съезде была утверждена первая программа, согласно которой АНП объявлялась всенародной, мирной, внеклассовой партией, сторонницей постепенных реформ. После политического преобразования, АНП поставила национальные интересы выше классовых.

С июля 1918 года правительство Армении из Тифлиса переехало в Ереван. После этого центр тяжести политической жизни, и деятельности АНП переместился в Ереван. В сентябре 1919 года здесь состоялся 2-ой съезд АНП, который в соответствии с новыми условиями и ситуацией, сложившихся вследствие политических изменений, принял новую программу и встал на защиту создания Единой и Независимой Армении. С 4-го ноября 1918 года партия стала частью коалиционного правительства, состоящего из 9 министерств (4 – АРФ, 4 – АНП, а военное министерство возглавлял непартийный), но 28 мая 1919 года, после Декларации правительства о Единой и Независимой Армении, коалиционное прави-тельство распалось и АНП стала радикальной оппозицией. После советизации Армении «народники» также эмигрировали зарубеж и в результате удачных переговоров присое-динились к новой партии Рамкавар-азатакан.

АНП издавала несколько официальных органов, среди которых газета «Жоховурд» (Народ), издаваемая с 14-го августа 1918 года в Ереване и газета «Жоховрди дзайн» (Голос народа), издаваемая с 1-го сентября 1918 в Тифлисе.

**Suren SARGSYAN (Armenia)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: sargsyansuren@yandex.ru

## **THE PLACE AND ROLE OF THE PEOPLE'S PARTY OF ARMENIA IN THE POLITICAL LIFE OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA**

From the scientific-practical and historical-cognitive point of view, the study of the history of the most powerful People's Party of Armenia of the First Republic of Armenia, in particular following the ARF, has played an important role in the country's life.

The party was established in 1917, on April 11, in Tbilisi by former Armenian cadets and the intellectuals who supported the newspaper "Mshak". On September 24-28, 1917, the first congress of the People's Party of Armenia (PPA) was held. The Central Committee and the Central Bureau consisting of 23 members were elected. Mikayel Papajanyan, member of the 4th State Duma and Transcaucasian Special Committee, was elected as the Central Bureau Chairman, and H. Arakelyan, I. Amiryan and K. Stepayan were elected as Vice Presidents, and S. Malkhasyan and L. Danielyan – as secretaries.

At the congress, the first program was approved by which PPA was declared a national, peaceful and gradual-reforming party. Following an era of political progression, PPA adopted the supremacy of national interests over the class ones.

In July 1918, the Armenian government moved from Tbilisi to Armenia. Afterwards, the center of gravity of the Armenian political life, as well as the People's Party of Armenia, moved to Yerevan. In September 1919, the second congress of PPA took place in Yerevan, and a new program was adopted, which was in line with the new conditions emerging as a result of political changes and supported the view of creating United and Independent Armenia.

The party was part of the coalition government, formed on November 4, 1918 (consisted of 9 ministries: 4 ARF, 4 PPA and 1 military, which was non-partisan). However, after the announcement of the government on United and Independent Armenia, made on 28 May, 1919, it collapsed and PPA became the radical opposition. After the Sovietization of Armenia, PPA supporters were also exiled abroad and joined the newly formed Ramkavar Liberal Party, as a result of negotiations.

PPA had several official papers, including the periodical "Zhoghovurd" published in Yerevan since August 19, 1918, and the "Voice of the People", published in Tbilisi since September 1, 1912.



**Համո ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ hamosukiasyan@mail.ru

**ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ  
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ (ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ) ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ  
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո պետականացվեցին հանրապետության տարածքում գործող կրթական ու մշակութային բոլոր հաստատությունները (այդ թվում՝ թանգարանները, թատրոնները, տպարանները, կինոթատրոնները), սկսեցին հրատարակվել միայն կոմունիստական ուղղվածության թերթեր ու ամսագրեր:

1921թ. հուլիսին Ալեքսանդրապոլի գավառը մշակութային բնագավառում կազմակերպման հարուստ ավանդույթներ ուներ: Ցարական վարչակարգի օրոք և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին Ալեքսանդրապոլ քաղաքը արևելահայության մշակութային կենտրոններից էր, արհեստների և արվեստների քաղաք: Այն Արևելյան Հայաստանի՝ կինոթատրոն ունեցող երեք քաղաքներից մեկն էր:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի օգտագործմամբ աշխատանքում անդրադարձ է կատարվում 1920-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) գավառում մշակութային գործունեության կազմակերպմանը: Ցույց է տրվում, թե ինչ ճանապարհներով ու միջոցներով էր Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական և պետական մարմինների կողմից հսկողություն իրականացվում գավառի մշակութային կյանքի նկատմամբ: Թատերական ներկայացումները, կինոցուցադրումները, երաժշտական արվեստը, պարարվեստը, գրադարանները, հրատարակվող թերթերն ու գրքերը կոչված էին ծառայելու բնակչության կոմունիստական դաստիարակությանը:

Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) գավառի քաղաքական լուսավորության բաժինն իր գործունեության արդյունքների մասին պարբերաբար զեկուցումներ էր ուղարկում Երևան: Բաժնի իրավասությունների շրջանակներում էին մշակութային հաստատությունների գործունեության թույլատրումն ու նրանց ընթացիկ աշխատանքների նկատմամբ գաղափարական ու մասնագիտական հսկողությունը: Հաճախ էլ կենտրոնից հրահանգիչներ էին գործուղվում գավառ՝ կատարվող աշխատանքի վերաբերյալ տեղեկատու զեկուցումներ պատրաստելու, տեղերում անհրաժեշտ հրահանգներ տալու նպատակով: Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի ղեկավարությանն ուղղված զեկուցագրերը Ալեքսանդրապոլի գավառի մշակութային կյանքի ուսումնասիրության եզակի աղբյուրներ են:

**Амо СУКИАСЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: hamosukiasyan@mail.ru

## **ОРГАНИЗАЦИЯ КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ (ЛЕНИНАКАНСКОМ) УЕЗДЕ В 1920-ЫХ ГОДАХ**

После советизации Армении все образовательные и культурные учреждения на территории республики (в том числе музеи, театры, типографии, кинотеатры) были национализированы, начали издаваться только газеты и журналы коммунистического направления.

Сформированный в июле 1921 года Александропольский уезд имел богатые традиции в сфере культуры. В период царского строя и в годы Первой республики Армении город Александрополь был одним из культурных центров восточного армянства, городом ремесел и искусств. Он был одним из трех городов Восточной Армении где был кинотеатр.

В работе мы обращаемся к организации культурной деятельности в Александропольском (Ленинаканском) уезде в 1920-ые годы с применением нововыявленных архивных документов. Также показано, какими путями и средствами партийные и государственные органы Советской Армении осуществляли контроль над культурной жизнью уезда. Театральные представления, кинопоказы, музыкальное, танцевальное искусство, издаваемые газеты и журналы были призваны служить коммунистическому воспитанию населения.

Отдел политического просвещения Александропольского (Ленинаканского) уезда периодически отправлял в Ереван отчет о результатах своей деятельности. В полномочия отдела входило разрешение деятельности культурных учреждений и идеологический и специализированный контроль над их текущей работой. Часто из центра в уезд направлялись инструкторы для составления информационного отчета о проводимой работе, с целью инструктажа на месте. Отчеты, отправленные в наркомат просвещения Советской Армении, являются уникальными источниками изучения культурной жизни Александропольского уезда.

**Hamo SUKIASYAN (Armenia)**

Institute of History of NAS RA (Yerevan)

e-mail: hamosukiasyan@mail.ru

## **ORGANIZATION OF CULTURAL ACTIVITIES IN ALEKSANDRAPOL (LENINAKAN) PROVINCE IN THE 1920s**

After the Sovietization of Armenia, all educational and cultural institutions of the republic (including museums, theaters, printing houses, cinemas) were nationalized, only communist-oriented newspapers and magazines were published.

The Alexandropol district, formed in July 1921, had rich cultural traditions. During the tsarist regime and during the years of the First Republic of Armenia Alexandropol was one of the cultural centers of the Eastern Armenians - a city of handicrafts and arts. It was one of the three cities of Eastern Armenia, where there was a cinema.

Current work focuses on the organization of cultural activities in the province of Alexandropol (Leninakan) in the 1920s, with the use of new archival documents. It is also shown the ways and the means by which the party and state bodies of Soviet Armenia implemented control over the cultural life of the Province. Theatrical performances, film screenings, music, dance, libraries, published magazines and books were intended to serve the communist education of the population.

The political education department of the Alexandropol (Leninakan) district periodically sent to Yerevan a report on the results of its activities. The powers of the department included the authorization of cultural institutions and the ideological and specialized control over their current work. Frequently, instructors were sent from the center to the county to compile an information report on the work being done, with the aim of giving instructions on the spot. Reports sent to the People's Commissariat of Education of Soviet Armenia are unique sources of studying the cultural life of Alexandropol Province.

**Գոհար ՎԱՐԴՄՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ gohar.vardumyan@gmail.com

**ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԻ  
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ**

Հայոց Ոսկեդարի նշանավոր փիլիսոփա, պատմաբան, տիեզերագետ-տոմարագետ, մաթեմատիկոս, քարտեզագետ Անանիա Շիրակացին, քրիստոնյա գիտնական լինելով, որոշակի վերաբերմունք ուներ անտիկ շրջանի հեղինակների նկատմամբ, որոնց հաճախակի անդրադարձել է իր աշխատություններում՝ հորջորջելով նրանց մերթ քարի իմաստուններ, մերթ էլ՝ խելագար, ցնդարան, չար փիլիսոփաներ, ընդունելով առաջինների գիտական միտքը և մերժելով երկրորդների՝ իր կարծիքով, կեղծ գիտությունը: Առանձին անուններ չհիշատակելով՝ նա հաճախ է վկայակոչում *հեթանոս գիտնականներին*, որոնք *բազմաթիվ գրույցներով առասպելաբանում են* ու չեն տալիս երևույթի ճիշտ մեկնությունը, սուր քննադատության է ենթարկում հին աստղագուշակներին, հատկապես՝ *քաղղեացիներին*:

Մեծագույն ակնածանքով վերաբերվելով անցյալի իմաստուններին՝ Շիրակացին անհրաժեշտ է համարում ուսումնասիրել նրանց ժառանգությունը և, դրանից օգտվելուց բացի, նոր քարեր ավելացնել գիտության տաճարին, մշտադալար պահել իմացության ծառը, որպեսզի *հասուն պտուղներ* տա: Բնության երևույթներն ու տիեզերքը ուսումնասիրող գիտնականը քաջ ծանոթ է հին դիցաբանությանը և իր աշխատություններում հաճախ է մեջբերում գրույցներ ու առասպելներ (ինչպես, օրինակ, Միր Կաթինը բացատրելիս), սակայն այն դեպքերում, երբ համաձայն չէ *հեթանոս գիտնականների* հետ, ժխտում է եղած թեզը, որից հետո իր տեսակետն է շարադրում: Հարկ եղած դեպքում քննադատաբար է մոտենում նաև եկեղեցու հայրերի որոշ սխալ մտքերին (օրինակ, երբ նրանցից ոմանք կարծում են, թե Լուսինը ոչ թե Արևի լույսով է լուսավորվում, այլ սեփական), որոնք նույնպես մերժում է:

Շիրակացու պատկերացմամբ՝ Արարիչն է ստեղծել աշխարհը և ամենայն ինչ, իսկ գիտությունը կոչված է ճանաչելու և մեկնելու Նրա արարչությունը՝ թե՛ հենվելով հնուց ժառանգած գիտելիքի վրա և թե՛ ստեղծելով նոր գիտական միտք՝ նոր ժամանակների պահանջներին համապատասխան, որպեսզի այն ապահովի ճանաչողության առաջընթացն ապագայում:

**Գոար ՎԱՐԴՄՅԱՆ (Արմենյա)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: gohar.vardumyan@gmail.com

## **ВЗГЛЯДЫ АНАНИИ ШИРАКАЦИ НА ДРЕВНЮЮ НАУКУ И МИФОЛОГИЮ**

Знаменитый философ, историк, астроном, математик, географ и картограф армянского Золотого века Анания Ширакаци, будучи христианским ученым, имел особое отношение к авторам античного периода, к которым часто обращался в своих трудах, называя их иногда *добрыми мудрецами*, а иногда – *умалишенными, чокнутыми, злыми философами*, принимая научную мысль первых и отвергая лженауку вторых. Не упоминая отдельных имен, он часто ссылается на *языческих ученых*, которые *всякими повествованиями мифологизируют* объяснение того или иного явления, и он резко критикует древних астрологов, особенно *халдейцев*.

Относясь с величайшим почтением к мудрецам древности, Ширакаци считает необходимым изучить их наследие и, пользуясь им, прибавить новые камни на храм науки, чтобы вечнозеленое древо познания всегда давало *зрелые плоды*. Ученый, изучающий космос и явления природы, хорошо знаком с древней мифологией и в своих трудах часто приводит повествования и мифы (как, например, при объяснении Млечного Пути), однако в тех случаях, когда не согласен с *языческими учеными*, отрицает их тезис и излагает свою точку зрения. При необходимости критически относится и к некоторым ошибочным идеям

отцов церкви (как, например, когда они говорят, что Луна светится не Солнечным светом, а собственным) и отвергает их.

По представлению великого ученого, Творец создал мир и все сущее, а наука призвана объяснять и истолковать Его творение, как опираясь на унаследованной из древности науке, так и формируя новую научную мысль, согласно требованиям новых времен, дабы обеспечить развитие познания в будущем.

**Gohar VARDUMYAN (Armenia)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: gohar.vardumyan@gmail.com

## **ANANIA SHIRAKATSI'S VIEWS ON ANCIENT SCIENCE AND MYTHOLOGY**

The famous philosopher, historian, astronomer, mathematician, geographer and cartographer of the Armenian Golden Age, Anania Shirakatsi, being a Christian scholar, had a special view upon the authors of the ancient period, whom he often mentioned in his works, calling them sometimes *good sages*, and sometimes *insane, crazy, evil philosophers*, accepting the scientific thought of the first and rejecting pseudoscience of the second. Without mentioning individual names, he often refers to *pagan scientists*, who, *with all sorts of narratives, mythologize* the explanation of any phenomenon, and he sharply criticizes the ancient astrologers, especially the *Chaldeans*.

Having the greatest respect to the sages of antiquity, Shirakatsi considers it necessary to study their heritage and, using it, add new stones to the temple of science so that the evergreen tree of knowledge will always produce *ripe fruits*. The scientist studying space and natural phenomena is well acquainted with ancient mythology and often leads narrations and myths in his writings (for example, in explaining the Milky Way), but when he disagrees with *pagan scholars*, he denies their thesis and expresses his point of view. If necessary, he is also critical to some erroneous ideas of the church fathers (for example, when they say that the Moon does not shine by Sun light, but by its own), and rejects them, too.

According to the idea of the great scientist, the Creator has created the world and all things, and science is designed to explain and interpret His creation, both relying on the science inherited from antiquity and forming new scientific thoughts, according to the requirements of the new times, to ensure the development of knowledge in the future.

**Ռուսլան ՑԱԿԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ rooslantsakanyan@yahoo.com

**ՀԱՅ-ՄԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Քննարկվող հիմնախնդիրը երկար տարիներ եղել է հայագիտության, արևելագիտության և ընդհանրապես Հին Հայաստանի պատմության հիմնահարցերով զբաղվող մասնագետների հետաքրքրության ոլորտում:

Մ.թ.ա. VII դարավերջի և մ.թ.ա. VI դարասկզբի Հայկական լեռնաշխարհի էթնոքաղաքական և աշխարհաքաղաքական պատմության աղբյուրագիտական հենքը բավականին թույլ է, որն էլ շատ հաճախ թյուրիմացությունների և տարակարծությունների տեղիք է տալիս: Չափազանց սակավ են նաև հնագիտական նյութերը և դարաշրջանի էթնոաշխարհաքաղաքական զարգացումների մասին օբյեկտիվ պատկերացում կազմելու լիարժեք հնարավորություն չեն ընձեռում: Իսկ անտիկ ու վաղմիջնադարյան հայ մատենագիրների երկերում առասպելական ու վիպական տարրերն այնքան գերակշռող են, որ անզույժ մեկնաբանությունը շատ հաճախ հանգեցնում է անհիմն եզրահանգումների: Եվ պատահական չէ, որ այն կարելի է բնութագրել որպես հայոց պատմության *մթին կամ խավարի դարաշրջան*:

Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ ժամանակաշրջանի էթնոքաղաքական իրավիճակը շարունակում է մնալ առեղծվածային, մինևույն ժամանակ այն չի դադարում արդիական լինելուց: Վերջինիս վառ վկայությունն է հիմնախնդրով հետաքրքրված մասնագետների թիվը, որն անցնում է երկու տասնյակից՝ Ա. Գարագաշյան, Լեո, Հ. Մանանդյան, Ն. Ադոնց, Հ. Տաշյան, Ե. Քասունի, Ս. Երեմյան, Կ. Թումանով, Գ. Տիրացյան, Գ. Սարգսյան, Ս. Կրկյաշարյան, Բ. Հարությունյան, Ս. Պետրոսյան, Հ. Խորիկյան և բազում այլք:

Հիմնախնդրի լուսաբանման առումով, շատ հաճախ շրջանցելով համաժամանակյա սեպագիր-աղբյուրագիտական նյութի հիշատակությունները, ուսումնասիրողների կողմից կարևորվել են հատկապես հայ մատենագիրների վկայությունները: Ընդ որում, կարծրացած է այն պատկերացումը, որ Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և իրենց «Պատմությունները» շարադրած մյուս հայ պատմիչները՝ Սեբեոսը, Թովմա Արծրունին և այլք, օգտվել են Խորենացուց կամ ուղղակի կրկնել նրան: Սակայն, նյութի խորագնին ուսումնասիրության և պատմիչների հաղորդումների համադրման արդյունքում վերոհիշյալ կարծիքը չի հաստատվում<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> Ցականյան Ռ., Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ., Երևան, 2018, էջ 184-198: Նույնի՝ Ասորեստանի անկման Խորենացու և Սեբեոսի տարբերակները, ՎԷՄ, 2017, № 4, էջ 230-239: Նույնի՝ Թովմա Արծրունու նորբաբելոնյան արքայացանկը և նրա աղբյուրը, Էջմիածին, 2010, Ե., էջ 61-71:

Այն, որ պատմահայր Խորենացին եղել է հունաբան դպրոցի ազդեցության ներքո և ձեռքի տակ ունեցել Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի երկերը, հայտնի փաստ է: Ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանի նվաճումը Մարաստանի կողմից, ընդհանուր առմամբ հայ-մարական հարաբերությունները Խորենացու (Մովսես Խորենացի, I, ԻԴ-Լ) մոտ տուրք են հենց հունաբան դպրոցի: Պարսից տերության ապագա հիմնադիր Կյուրոս Մեծի ու Տիգրան Հայկազնի /Երվանդունու/ խորենացիական մտերմական կապը (Մովսես Խորենացի, I, ԻԵ-ԻԶ) գալիս է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկից, ըստ որի՝ հայոց արքա Տիգրանը Մարաստանի արքա Աստիագեսի պալատում է անցկացրել իր պատանեկությունը և եղել է Կյուրոսի հասակակիցն ու զինակիցը: Մարաստանում հայոց թագաժառանգի գտնվելու փաստը վկայում է նրա պատանության մասին, ինչից էլ կարելի է ենթադրել, որ պատմական ինչ-որ ժամանակ հայ-մարական բախում է տեղի ունեցել, որի արդյունքում հայոց արքան **որպես պատանդ** Մարաստան է ուղարկել իր զահաժառանգ որդուն: Միայն այս կերպ կարելի է հասկանալ հայոց արքայազնի ներկայությունը հակառակորդ պետությունում: Այս էլ այն դեպքում, երբ սեպագիր աղբյուրները վկայում են *սերենյան բարելական վարկածի* օգտին:

**Руслан ЦАКАНЯН** (Армения)

Институт востоковедения НАН РА (Ереван)

e-mail: rooslantsakanyan@yahoo.com

## **О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ В АРМЯНО-МИДИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ**

На протяжении многих лет тема обсуждения находилась в сфере интереса арменоведов, востоковедов и специалистов по ключевым вопросам древней истории Армении в целом. Довольно слабая основа источниковедения по истории этнополитики и геополитики Армянского нагорья в конце VII века и начале VI века до н. э., очень часто вызывает непонимание и разногласия. Археологические материалы тоже довольно скудны и не дают полного объективного представления об этно-геополитическом развитии эпохи.

А в античных и раннесредневековых армянских библиографических повествовательных текстах мифологические и эпические элементы настолько преобладают, что неосторожное высказывание очень часто приводит к необоснованным выводам. И неслучайно, что эти века можно характеризовать как *темные* в армянской истории. И несмотря на то обстоятельство, что этно-политическое состояние продолжает оставаться тайной, в то же время оно не перестает быть актуальным. Ярким свидетельством последнего является количество специалистов заинтересованных в данной проблеме, число которых превосходит два десятка: А. Гарагашян, Лео, А. Манандян, Н. Адонц, А. Ташян, Е. Касуни, С. Еремян, К. Туманов, Г. Тирацян, Г. Саргсян, С. Кркяшарян, Б. Арутюнян, С. Петросян, А. Хорикян и многие др.

Изучение этого вопроса показывает, что очень часто специалисты обходили одновременные упоминания клинописных источников и придавали особенное значение свидетельствам армянских летописцев. Тем не менее, преобладает то мнение, что жившие после Мовсеса Хоренаци и изложившие свои «Истории» другие армянские историки, Себеос, Товма Арцруни и др., пользовались Хоренаци или просто повторяли его. Однако, глубинное изучение материала и сопоставление сообщений историков в итоге не подтверждает вышесказанное мнение.

То, что родоначальник армянской историографии Хоренаци был под воздействием греческой школы и под рукой имел труды Геродота и Ксенофона - это известный факт. Как мы уже отметили, завоевание Армении со стороны Мидии и армяно-мидийские отношения в целом, которые описывает Хоренаци (Мовсес Хоренаци, I, 24-30), это дань именно греческой школе. Дружеская связь Кюроса Великого, будущего основателя Персидской державы, и Тиграна Айказни /Ервантида/ у Хоренаци (Мовсес Хоренаци I, 25-26) идет из произведения Ксенофона «Кюропедия», в соответствии с которым, свое юношество армянский царь Тигран провел во дворце Мидийского царя Астиагеса и был сверстником Кюроса и саратником по оружию. Факт нахождения армянского наследника престола в Мидии свидетельствует о его заложничестве, исходя из этого можно предположить, что в каком-то историческом периоде имело место армяно-мидийское столкновение, в результате чего армянский царь отправил в Мидию в качестве заложника своего сына - наследника на престол.

Только так можно осмыслить присутствие армянского принца в стране соперника. И это в том случае, когда клинописные источники свидетельствуют в пользу *себеоской вавилонской гипотезы*.

**Ruslan TSAKANYAN (RA)**

Institute of Oriental Studies NAS RA (Yerevan)

e-mail: rooslantsakanyan@yahoo.com

## **ON THE SOME PROBLEMS OF THE ARMENIAN-MIDIAN RELATIONS**

For many years, this issue has been in the sphere of interest of specialists in Armenian Studies and Oriental Studies.

In the end of VII century B.C. and the beginning of VI B.C. the source of ethno-political and geopolitical history of the Armenian Highland is quite weak which often caused misunderstandings and disagreements. The archeological materials are very scarce and do not give a proper possibility for objective picture of the ethnic and geopolitical evolution of the era. In the works of ancient and early medieval Armenian writers, the legendary and mythical elements are so prevalent that the careless interpretation often leads to baseless conclusions. It is not coincidence that it can be characterized as the *Dark ages* of Armenian history.

And despite the fact that the ethno-political situation of that era is mysterious, it has not lost its relevance. The bright evidence of the latter is the number of professionals interested in the problem, among them A. Garagashyan, Leo, H. Manandyan, N. Adonts, H. Tashyan, E. Kassouni, S. Yeremyan, K. Toumanoff, G. Tiratsyan, G. Sargsyan, S. Krkiasharyan, B. Harutyunyan, S. Petrosyan, H. Khorikyan and many others.



In the context of the interpretation of issue, the researchers often highlighted the testimonies of Armenian bibliographers and circumvented mentions of simultaneous cuneiform-source materials. At the same time, it is harder the conception that other historians, such as Sebeos, Tovma Artsruni and others who lived after Movses Khorenatsi, in their “Stories” cited history of Movses Khorenatsi or simply copied it. However, as a result of in-depth study of the material and the combination of the reports of the historians, the above-mentioned opinion is not confirmed.

The fact that the historian Khorenatsi was under the influence of the Greek school and had the works of Herodotus and Xenophon, is a well-known fact. As we have already mentioned, the narration of the conquest of Armenia by Media and in the Armenian-Marian relations in general by Khorenatsi (Movses Khorenatsi, I, 25-26) was influenced by the Greek school.

The description of the relationship between the founder of the Persian Empire the Cyrus Great and the Tigran Haykazuni (Ervanduni) is derived from Xenophon's “Kyuropedia”. According to this work, the Armenian king Tigran passed his adolescence in the palace of the Midian king Astiages and was his peer and comrade in arms.

The fact of the Armenian crown prince in Media from supposes that in some historical period there was a collision between Armenia and Media, and in a result of which the Armenian king sent his son – the crown prince, **as a hostage**. This is the only explanation of the presence of the Armenian king in the opponent state. It was in a case when cuneiform sources attest on a profit of Babylonian-Sebeosyan version.

**Լիլիթ ՔՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ L.Qosyan@gmail.com

#### **Կ. ՊՈԼՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ (1890-ական թթ.)**

Ժամանակի մամուլի և արխիվային նյութերի հիման վրա լուսաբանվում է համիդյան ջարդարար քաղաքականության արդյունքում որբացած շուրջ 50.000 երեխաների փրկության՝ պատասպարման ու հայեցի դաստիարակման հիմնահարցը: Կոտորածի ժամանակ և հատկապես ավարտից հետո աշխարհի մի շարք երկրների բարեգործական և հասարակական կազմակերպություններ օգնության շտապեցին՝ իրականացնելով հանգանակություն, որը նպատակ ուներ օգնելու ջարդերից փրկվածներին գոյատևելու, սակայն կարիքը այնքան մեծ էր, որ ցուցաբերած օգնությունը աննշան էր: Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ օտար տերությունների օգնությունը ուներ իր բացասական

հետևանքը՝ օտարացումը մայր եկեղեցուց: Ուստի հարկավոր էր կազմակերպել հայեցի օգնություն և ազգային հաստատություններում խնամել այդ երեխաներին:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը իր պաշտոնավարման առաջին իսկ օրերից ձեռնամուխ եղավ որբերի փրկության և պատսպարման ծանր գործին: 1897 թ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանում մինչ այդ գործող «Որբոց առժամանակեայ խնամակալութեան» հանձնաժողովի փոխարեն պատրիարքի նախաձեռնությամբ կազմվում է «Կարոտելոց եւ Որբոց մնայուն յանձնաժողով», որի նպատակն է առաջնորդանիստ տեղերում հիմնել որբանոցներ: Եվ արդեն 1898 թ. Արևմտյան Հայաստանում կար թվով 22 որբանոց, որոնցից 14-ի ամսական ծախսը հոգում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանը, իսկ 7-ը պահվում էին բնակչության շրջանում կատարված հանգանակությունների և բարեգործական ընկերությունների հաշվին: Այս բոլոր որբանոցների ծախսերի մատակարարման և հսկողության համար ստեղծվել է հոգաբարձություն՝ բաղկացած մեկ հոգևորականից և երկու աշխարհիկներից, նախագահությամբ տեղական թեմական առաջնորդի կամ տեղապահի, որոնք ամեն վեց ամիսը մեկ տեղեկագիր են ուղարկում պատրիարքին:

Համիդյան ջարդերից հետո հայ որբերի փրկության գործին մասնակցում էին միսիոներական տարբեր հաստատություններ: Մ. Օրմանյանը, գնահատելով նրանց գործադրած ջանքերը, միաժամանակ զգուշացնում էր, որ նրանք բարեգործության քողի տակ չզբաղվեն դավանափոխությամբ: Նա համապատասխան շրջաբերականներով դիմում է նաև արտասահմանի հայությանը՝ հորդորելով նպաստել այնտեղ պատսպարված հայ որբերի հայեցի դաստիարակմանը:

Ծավալած գործունեության շնորհիվ, արդեն 1901թ. միայն պատրիարքի հովանավորության տակ գործում էր 37 որբանոց՝ 1813 որբերով, որոնցից 1680-ը տղաներ են, իսկ 133-ը՝ աղջիկներ: Իսկ 1902թ. սկսած՝ թեմական կենտրոններում բացվում են արհեստանոցներ, որտեղ որբերին ուսուցանում են տարբեր արհեստներ:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, օգտագործելով ժամանակի հնարավոր բոլոր միջոցները, որոշակի աշխատանք ծավալեց հայ որբերին փրկելու համար, որը, ցավոք, ստեղծված բարդ քաղաքական պայմաններում հնարավոր չէր ավելի արդյունավետ կատարել:

**Лилит КОСЯН (Армения)**

Институт истории НАН РА (Ереван)

e-mail: L.Qosyan@gmail.com

## **ИЗ ИСТОРИИ ПОПЕЧЕНИЯ СИРОТ, ОРГАНИЗОВАННОГО КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИМ ПАТРИАРХАТОМ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ В 1890-ые ГОДЫ**

В докладе на основании архивных документов и материалов прессы освещается спасение 50.000 детей, осиротевших в результате Геноцида армян, организованного режимом Абдул-Гамида. В годы резни и после них общественные и благотворительные организации ряда государств осуществляли сбор средств с целью оказания помощи спасшимся от резни. Однако, необходимо отметить, что нужда была столь велика, что собранные средства составляли ее ничтожную часть.

Считаем необходимым отметить, что иностранные организации оказывали помощь сиротам, часто имея целью обратить последних в другую веру.

Армянский патриарх Константинополя М. Орманян с первых дней своего служения приступил к тяжелой миссии по спасению и защите сирот и уже к 1888 году в Западной Армении благодаря его усилиям действовало 22 сиротских приюта.

После гамидской резни в деле спасения армянских сирот участвовали и миссионерские организации. Орманян, давая оценку их деятельности, одновременно предупреждал, что те под прикрытием благотворительности занимаются обращением сирот в другую веру.

Благодаря развернутой Орманяном деятельности уже к 1901 году только под патронатом патриархии действовало 37 сиротских приютов с 1813 сиротами. А начиная с 1902 года в патриархальных центрах действовали мастерские, где сироты обучались различным ремеслам.

Таким образом, Константинопольский патриархат Армянской апостольской церкви, используя все возможные средства своего времени, организовал работу по спасению армянских сирот. Работу, которую в сложившихся политических условиях невозможно было выполнить эффективнее.

**Lilit KOSYAN (RA)**

Institute of History NAS RA (Yerevan)

e-mail: L.Qosyan@gmail.com

**FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITY FOR THE CARE OF ORPHANS OF  
THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE (in the 1890s)**

The issue of salvation and Armenian education of about 50.000 children orphaned by the Hamidian pogrom policy on the basis of the Time Press and archival materials is elucidated in the paper. During the massacre and especially after the end of one charitable and social organizations from a number of countries hastened to help carrying out donations aimed at helping the survivors survive but the need was so great that the help was negligible. It is worth mentioning that help from foreigners sometimes used to change the religion of Armenians, especially orphans. Armenian Patriarch of Constantinople M. Ormanyan since the first days of his tenure had taken measures for the salvation and protection of orphans. There were 22 orphanages in Western Armenia in 1898.

After the Hamidian massacres, various missionary institutions were involved in the works of the salvation of Armenian orphans. M. Ormanyan appreciating their efforts, at the same time warned them not to change the religion of Armenians under the name of charity. He also appealed to the Armenians from abroad with appropriate notes urging them to contribute to the upbringing of Armenian orphans.

Thanks to his efforts, under the patronage of the Patriarch there were 37 orphanages with 1813 orphans, of which 1680 boys and 133 girls were already in 1901. And workshops had been opened in the diocesan centers since 1902 where orphans were taught different crafts.

Thus, the Armenian Patriarchate of Constantinople using all possible means of the time had done some work to save Armenian orphans, which, unfortunately, could not be performed more efficiently in the difficult political conditions.

**Հասմիկ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ hasmikabrahamyan@yandex.ru

**ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԱՅԻԿ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ  
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՆԱՎԱԿԱՏԻՔՈՒՄ**

Բոլոր ժամանակներում մշակութային տարբեր համակարգերում մարդը ձգտել է մերձենալ Արարչին՝ ցանկանալով նմանվել նրան, արժանանալ նրա բարեհաճությանը: Այդ ջանքերի հատուցումը պետք է լինեին երկրային բարեկեցությունը և երկնային անմահությունը: Աստծուն միավորվելու ամենակարճ ուղին եղել է նրա հետ «հաղորդվելը», որը տարբեր մշակույթներում ունեցել է ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ յուրատիպ դրսևորումներ. հաղորդություն ընկղմվելով, ճաշակելով, ըմպելով, հպվելով, աղոթելով և այլն:

Քրիստոնեությունը, հաշվի նստելով հաղորդության արդեն իսկ առկա դրսևորումների հետ, մշակել է հաղորդության իր ծիսակարգը: Սակայն հաղորդության նախաքրիստոնեական ձևերը շարունակել են գոյատևել քրիստոնեության ընդունումից հետո՝ հասնելով ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

Մույն զեկուցման նպատակն է ուսումնասիրել՝ ա) Նավակատիքի ուտեստը՝ որպես նախաքրիստոնեական շրջանի հաղորդության նյութեր, բ) Եկեղեցու կողմից դրանք պահքից դեպի ուտիս անցման միջոց սահմանելու ժամանակն ու պատճառները:

Հարցն ուսումնասիրվել է ազգագրական, բանագիտական, պատմական, մատենագրական, կանոնագիտական, ծիսական սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների հիման վրա՝ նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական մշակույթների համապատկերներում: Կիրառվել են պատմահամեմատական, ֆենոմենոլոգիական, համադրական-վերլուծական մեթոդները:

Հաղորդության խորհրդի համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն բոլոր սննդատեսակները, որոնց ճաշակումը պահքի ընթացքում արգելվել է, համարվել են սրբազան, և ըստ այդմ՝ եղել են հաղորդության նյութեր:

«Նավակատիք» բառն ունի մի քանի նշանակություն: Տվյալ դեպքում՝ խոսքը Սբ Ծնունդից և Սբ Հարությունից առաջ կատարվող նախատոնակ Նավակատիքի մասին է, որով պահքի խստությունը մեղմացվում է, և թույլատրվում է ճաշակել ձուկ, հավկիթ, կթեղեն՝ բացառելով միսը: Ըստ այդմ՝ Նավակատիք է կոչվում նաև մեղմացված պահքի սնունդը: Մույն զեկուցման մեջ խոսքը վերաբերում է վերջինիս:

Մեզ հայտնի տվյալներով, սկսած V դարից մինչև XIII դարը, արդիական են եղել Մեծ պահքը կամ Մեծ պահքի ընթացքում շաբաթ և կիրակի օրերը ձկնեղենով,

յուղեղենով (նաև՝ ձեռքով), կթեղենով մեղմացնելու և դրանցով հաղորդություն տալու խնդիրները: Այդ մասին վկայում են Հայոց հայրապետների կանոնական հրահանգները և խրատական բնույթի գրվածքները (Հովհան Մանդակունի, Հովհան Օձնեցի, Ներսես Շնորհալի, Հովհաննես Երզնկացի և այլն), որոնք հրահանգում են հետևյալը. ա) պահքի ընթացքում կթեղեն, ձուկ, հավկիթ, յուղ և գինի չօգտագործել, բ) յուղը, ձուկը, կաթը, պանիրը չգործածել եկեղեցում, չդնել Սուրբ Խորհրդի համար նախատեսված խորհրդանոցում և չբարձրացնել սուրբ սեղան: Տրամաբանական է, որ այդ կանոնները գրելը պայմանավորված էր ժողովրդի մեջ տարածված պասը խախտելու և որոշ բնակավայրերում եկեղեցական ծիսակարգ ներթափանցած ոչ կանոնական հաղորդության դեմ պայքարելու անհրաժեշտությամբ:

Հայտնի է, որ Կիլիկյան շրջանում Հայ Եկեղեցու ծեսում փոփոխություններ են կատարվել: Ունիթորական շարժման ժամանակ եկեղեցիների միության խնդրի վերաբերյալ Հայ Եկեղեցու հոգևոր դասը բաժանվել էր երկու թևի՝ միության կողմնակիցներ՝ ի դեմս Կիլիկյան Հայաստանի հոգևորականության, և ավանդականի ջատագովներ՝ ի դեմս Արևելյան վարդապետների: Երկու թևերի միջև ծավալված երկխոսության և հակաճառական բնույթի գրվածքներից պարզ է դառնում, որ Նավակատիքի հարցը նույնպես քննարկվել է: Արևելյան վարդապետները մերժել են պահքի ժամանակ կենդանական ծագման որևէ սննդատեսակի, իսկ Նավակատիքին՝ միայն յուղի և մսի գործածումը: Ըստ այդմ՝ վիճահարույց ձեռք, ձուկը, հավկիթը, կթեղենն ընդունվել են որպես Նավակատիքի ուտեստներ: Այսպիսով՝ կարգավորվել է երկու հարց. ա) հստակեցվել է այդ ուտեստները ճաշակելու ժամկետը, որն է՝ Սբ Ծննդյան և Սբ Հարության Նավակատիքներ, բ) ճրագալույցի պատարագի ժամանակ կանոնական հաղորդություն ստանալուց հետո Նավակատիքի ընթրիքին պահքի մեղմացում՝ ժողովրդական կենցաղում տարածված ոչ կանոնական հաղորդության սննդատեսակների՝ կթեղենի, հավկիթի, ձկան ճաշակմամբ:

Կաթով և հավկիթով ոչ կանոնական հաղորդության վերապրուկները շարունակել են գոյատևել հետագայում՝ ի դեմս Համբարձման տոնից առաջ կաթ չգործածելու և տոնի օրը՝ կաթնով ապուր մատաղ անելու, ինչպես նաև Ավագ հինգշաբթի հավկիթ ուտելու ձևով և այլն:

Асмик АБРААМЯН (Армения)

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: hasmikabrahamyan@yandex.ru

## АРХАИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ПРИЧАЩЕНИЯ В РАЗГОВЕНЬЕ ПОСЛЕ ПОСТА (НАВАКАТИК)

В течении истории в разных культурных системах человек стремился приблизиться, к Творцу, желая быть похожим на него, удостаиваться его милости, веря, что за усилия Всевышний наградит его земными благами и жизнью после смерти. Самый короткий путь к Богу - это причащение, которое проявлялось в разных культурах по-разному: погружаться, вкушать, пить, трогать, молиться и т. д.

Христианство, учитывая уже существующие виды причащения, разработало свой собственный ритуал. Тем не менее, дохристианские формы причащения продолжали существовать после принятия христианства, вплоть до наших дней.

Цель данного доклада: (а) изучить блюда Разговенья как часть дохристианского религиозного таинства причащения, (б) время и причины, по которым Церковь устанавливала данные виды пищи для перехода от поста к скоромному дню.

Вопрос изучался на основе этнографических, фольклорных, исторических, летописных, канонических, ритуальных источников и исследований в контексте дохристианской и христианской культур. Используются историко-сравнительные, феноменологические, сравнительно-аналитические методы.

Всестороннее изучение причащения показывает, что все виды питания, которые когда то были запрещены во время поста, считались священными и следовательно, носили таинства причащения.

Слово Разговенье имеет несколько значений. В данном контексте обозначает предпраздничное богослужение - Разговенье до Св. Рождества и Св. Пасхи, во время которого смягчается жесткость поста и позволено есть рыбу, яйцо, молочные продукты, исключая мясо. Соответственно, словом Разговенье называется еда смягченного поста, чему посвящен данный доклад.

Согласно известным нам фактам, в течении V-XIII веков, в числе других спорных вопросов был и вопрос о том, можно ли во время Великого поста есть рыбу, масло и т.д. Об этом свидетельствуют канонические заповеди и поучительные сочинения армянских католосов (Ован Мандакуни, Ован Одзнеци, Нерсес Шнорали, Ованнес Ерзнкаци и др.), в которых говорится: а) во время поста нельзя использовать рыбу, яйцо, молоко, масло, вино, б) масло, рыбу, молоко, сыр не ставить на отведенное место, которое предназначено для канонического причащения. Логично, что необходимость написания этих правил было обусловлено не только борьбой с нарушением поста, но и с борьбой некоторых неканонических видов питания во время причащения.

Известно, что в ритуалах Армянской церкви Киликийского государства были введены некоторые изменения. Мнения духовной иерархии Армянской Церкви разделились на два течения: а) сторонники союза с Католической Церковью в лице армянского духовенства Киликийского Католикосата которая вела к изменению в традиционных ритуалах, б) сторонники в лице церковных отцов Восточной части Армении, выступающие против изме-

нений в традиционных ритуалах. Из письменного диалога между двумя сторонами становится ясно, что обсуждался также вопрос Разговенья. Восточные отцы отказались использовать любой вид пищи животного происхождения во время поста, а во время Разговенья неупотребляли масло и мясо. Из этого следует, что масло, рыба, яйца, молочные продукты стали едой Разговенья. Таким образом были решены два вопроса: а) уточнилось время употребления даты выше упомянутых блюд - Разговенье Рождества Христова и Святой Пасхи, б) во время Сочельника получить каноническое причащение, после чего пост смягчить рыбой, молочными продуктами, яйцом и растительным маслом.

Неканоническое таинство причащения молоком и яйцом продолжало существовать в народных праздничных ритуалах: молоко не использовалось до дня Вознесения, а в день праздника приносилась в жертву молочная рисовая каша, а в Страстной Четверг использовались яйца и т.д.

**Hasmik ABRAHAMYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA  
e-mail: hasmikabrahamyan@yandex.ru

## ARCHAIC MANIFESTATIONS OF COMMUNION IN NAVAKATIQ<sup>1</sup>

In different cultural systems during the all periods of history, man sought to approach the Creator, wanting to be like him, to receive his mercy, believing that God will give him earthly blessings and life after death. The Communion is the shortest way to “communicate” with God, which manifested itself in different cultures in different ways: to dive, eat, drink, touch, pray, etc.

Christianity, taking into account the already existing manifestations of Communion, cultivated its own Communion ritual. However, pre-Christian Communion variants continued to exist after the adoption of Christianity, up to the present day.

The purpose of this report is: (a) to study the dishes of Navakatiq as materials of the pre-Christian Communion, (b) the time and reasons why the Church chose these types of food for Navakatiq.

The question was studied on the basis of ethnographic, folklore, historical, bibliographical, canonical, ritual sources and research in the context of pre-Christian and Christian cultures. Historical comparative, phenomenological, comparative analytical methods have been used.

A comprehensive study of Communion shows that all the food that were forbidden during the Fast were considered sacred and, therefore, were the materials of Communion.

According to the facts known to us, during the V-XIII centuries, among other controversial issues there was a question about eating fish, oil during the Lent. That is known by the canonical commandments and instructive works of Armenian Chatholicoses (Hovhan

<sup>1</sup> The word Navakatiq has several meanings. In this context, refers to the pre-feast service, which preceded St. Christmas and St. Easter, during which the rigidity of the Fast is softened and allowed to eat fish, eggs, dairy products, excluding meat. Accordingly, the word Navakatiq means also the food of a lighten Fast. The report is dedicated to this question.



Mandakuni, Hovhan Odznetsi, Nerses Shnorhali, Hovhannes Erznkatsi, etc.), which instruct: (a) eggs, fish, milk, butter, wine cannot be used during Lent, b) do not put oil, fish, milk, cheese in the place, which is intended for canonical Communion. It is logical, that the need of writing such rules was due not only to fight against of breaking the Fast, but also to meed against some types of non-canonical Communion.

It is known that during the Cilician state there were some changes in the rituals of the Armenian Church. The opinion of the spiritual hierarchy of the Armenian Church was divided into two sides: a) supporters of coordinating the adoption of traditional rites with the Catholic Church, represented by the Armenian clergy of the Cilician Catholicosate, b) advocating the non-acceptance of changes in traditional rituals represented by the church fathers of the Eastern part of Armenia. From the written dialogue between the two parties, it becomes clear that the issue of Navakatiq was also discussed. Eastern fathers refused to use any kind of food of animal origin during Navakatiq, and during Peregrenia not to use only butter and meat. From this it follows that butter, fish, eggs, and dairy products have become food of Navakatiq. Thus, two issues were resolved: a) clarification of the dates of the above-mentioned dishes - Navakatiq of Christmas and Holy Easter, b) during the Christmas Eve get the canonical moistening, then soften the post with fish, dairy products, eggs and vegetable oil.

The non-canonical sacrament of milk and eggs continued to survive in different rituals of national feasts: non-use of milk before the Ascension Day in order to sacrifice milk soup in the Ascension Day, eating egg the Holy Thursday and so on.

**Թորգոմ ԱՂԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ aghanyan.torgom@gmail.com

## **ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԻՆՔՆԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻՈՒՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՓՈՐՁ**

Ինքնասպանությունը մշակութային-սոցիալական երևույթ է, մի երևույթ, որը ըստ ամենայնի գնահատված չէ ո՛չ հասարակության և ո՛չ էլ գիտական շրջանակների կողմից: Այս խնդրիը առավել առկա է Խորհրդային և հետխորհրդային երկրներում, որտեղ երկար ժամանակ այն տաբուացված ու արգելված թեմա էր: ԽՍՀՄ-ում դա արվում էր քաղաքական-գաղափարախոսական տեսանկյունից, սոցիալիստական իդիլիան չխաթարելու մտայնությամբ, իսկ հետխորհրդային շրջանում, հատկապես մեր երկրում, այն ուղղակի գտնվում է բարձիթողի վիճակում:

Անկախության առաջին 7-8 տարիներին նույնիսկ արգելված էր ինքնասպանությունների վերաբերյալ վիճակագրական որևէ տվյալ հաղորդել մամուլում կամ ոստիկանության հաղորդագրություններում, իսկ հետագայում թե՛ ինքնասպանությունների, թե՛ դրանց փորձերի թիվը արհեստականորեն իջեցվել է, սակայն արդեն 2009թ.-ից սկսած՝ ներկայացվող թվերն սկսեցին համապատասխանել իրականությանը:

Մյուս կողմից, թե՛ վերոհիշյալ հանգամանքից, թե՛ սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակից ելնելով, ո՛չ հանրության, ո՛չ էլ համապատասխան մասնագետների կողմից ինքնասպանությունների նկատմամբ առանձնապես հետաքրքրություն չէր դրսևորվում: Թեման՝ որպես առօրյա լուր, արձարծվում էր թերթերում ու ամսագրերում՝ այդպիսով, դառնալով կյանքի մի մաս ու նորմալիզացվում: Մա այն դեպքում, երբ ընդամենը մեկ դար առաջ այս երևույթը ոչ միայն արգելված էր, անթույլատրելի ու պարսավելի, այլև ամոթալի:

Ինքնասպանության թեման Հայաստանում գրեթե ուսումնասիրված չէ ո՛չ սոցիալ-հոգեբանական, ո՛չ սոցիոմշակութային տեսանկյունից, ուստի այս զեկուցումը մի փորձ է՝ ինչ-որ առումով լուսաբանելու այդ երևույթը՝ մասնագետների ու պատկան մարմինների ուշադրությունը խնդրին կենտրոնացնելու միտումով, քանի որ օրեցօր այն դառնում է ավելի հրատապ: Մենք փորձել ենք խնդրին նայել սոցիալական մարդաբանության տեսանկյունից, որը քիչ է հանդիպում նաև ռուսական ու միջազգային գիտական գրականության մեջ: Մեր նպատակն է խնդրահարույց հարցը մտցնել գիտական քննարկումների ասպարեզ:

Զեկուցման մեջ, միջազգային գիտական հետազոտությունների մեթոդաբանության հիման վրա, վերլուծվելու և ընդհանուր գծերով ներկայացվելու է «ինքնասպանության մշակույթը» Հայաստանում: Ուսումնասիրության մեջ, երևույթի ընդհանուր պատկերը տալու համար, համեմատականներ են անցկացվել Հայաստանի ու մի շարք այլ երկրների միջև:

**Торгом АГАНЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: aghanyan.torgom@gmail.com

## **ПОПЫТКА СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ САМОУБИЙСТВА В ПОСТСОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ**

Самоубийство — это культурно-социальный феномен, который не был достойно оценен ни наукой, ни социумом, особенно в СССР и в постсоветском пространстве. В СССР это было обусловлено государственной цензурой и всеобщим замалчиванием, а в постсоветской среде, в странах СНГ, в частности, в Армении — полным безразличием. В Армении первые публикации на эту тему, в основном, были в прессе, а позже, во втором

десятилетия XXI в., после провозглашения независимости, тема начала обсуждаться также и в научных кругах. Однако, предмет обсуждения всё еще недостаточно изучен. В работе сделана попытка поставленную задачу проанализировать с точки зрения этносоциологии, при этом, приглашая исследователей к более широкому обсуждению, дискуссии.

**Torgom AGHANYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yereva)

e-mail: aghanyan.torgom@gmail.com

## **SOCIO-CULTURAL RESEARCH ABOUT THE SUICIDE IN POST-SOVIET ARMENIA**

Suicide is a socio-cultural phenomenon, which has not been evaluated by the society nor by the science, especially in the USSR and post-Soviet space. In the USSR it resulted from the State censorship and public silence, but in the post-Soviet environment and particularly in Armenia it resulted from the total indifference to the topic by the society and the science.

In Armenia the topic under our discussion was first discussed and published in the press. Only in the second decade of the 21st century the topic has been discussed by the scholars. Nonetheless, the subject matter is not well studied. This paper tries to analyze the problem as an ethno sociological phenomenon and thus to attract the attention of the scholars for more broad discussions.

**Կարինե ԲԱԶԵՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ bazeyan60@mail.ru

## **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿԵՆՏԱՂՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX դ. ՎԵՐՁԻ - XX դ. ՄԿԶԲԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ**

Լուսանկարը՝ մարդու աչքի համար աննկատելի մանրամասները վերարտադրելու հնարավորությամբ, կարող է դառնալ իրականությունը ներկայացնող անկողմնակալ և ճշգրիտ փաստաթուղթ, որի տվյալները կարելի է համեմատել ինչպես այլ նկարների, այնպես էլ կենցաղի վերաբերյալ տարբեր նյութերի հետ: Լուսանկարի՝ որպես սկզբնաղբյուրի նշանակությունն ու կարևորությունը դրա բնօրինակության, փաստավավերագրման, իրականությունը ճշգրիտ վերարտադրելու մեջ են:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մշակութային պատկերը լավագույնս ներկայացված է XIX դ. վերջի - XX դ. սկզբի լուսանկարներում, որոնց միջոցով ակնառու կարելի է տեսնել և՛ քաղաքն իր ձևավորման ընթացքում, և՛ քաղաքային կենցաղը՝ ամենատարբեր դրսևորումներով:

Քանակապես ամենամեծաթիվը դիմանկարային ֆոտոներն են, որոնք միաժամանակ նաև ամենահին ժանր են համարվում լուսանկարչության մեջ: Ճարտարապետական կառույցների և լանդշաֆտի լուսանկարումը՝ որպես ժանր, նույնպես վաղ է սկսվել, քանի որ դրանց օրինակները հանդիպում են քաղաքը ներկայացնող առաջին լուսանկարների մեջ: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ ֆոտոնկարչական գործի արշավույսին առավել հարմար էր անշարժ օբյեկտների լուսանկարումը, հատկապես մի քանի բոլորակ տեղ ֆիքսման դեպքում: Ավելի փոքր թիվ են կազմում սյուժետային լուսանկարները, որտեղ պատկերված են աշխատանքային, ժամանցային պահեր և այլն:

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ լուսանկարն ինքնին սոցիալական հիշողության կրողն է, ապա դա կարող է դիտարկվել նաև որպես կոլեկտիվ հիշողության և, ըստ այդմ, կոլեկտիվ ինքնագիտակցության կրող մշակութային արժեք:

Այս տեսանկյունից առավել ուշագրավ են ընտանեկան դիմանկարները, որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու ոչ միայն ընտանիքի արտաքին բնութագրիչների, այլև նրա անդամների ինքնաներկայացման ձևի, վարքի նորմերի և կատարելության չափանիշների մասին: Այն տեղեկությունները, որոնք կարելի է ստանալ լուսանկարներից, վերաբերում են ինչպես այդտեղ պատկերված մարդուն կամ մարդկանց (արտաքին նկարագիր, հագուստ, սոցիալական կարգավիճակ, ընտանեկան դրություն և այլն), այնպես էլ նրանց կյանքի որոշ կողմերի, սովորույթներին, ճաշակին ու նախասիրություններին: Այդ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս լրացնելու և նոր գույներով հարստացնելու անցյալի առօրեականության պատկերը:

**Карине БАЗЕЯН (Армения)**

Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: bazeyan60@mail.ru

## **ГОРОДСКОЙ БЫТ И КУЛЬТУРА АЛЕКСАНДРОПОЛЯ НА ФОТОГРАФИЯХ КОНЦА XIX - НАЧАЛА - XX ВВ.**

Фотография, с её возможностью воспроизводить детали, не всегда замечаемые человеческим глазом, может стать документально беспристрастным и точным протоколом регистрации действительности, данные которой можно сравнивать как друг с другом, так и с остальными известными способами фиксации бытия. Важность и значимость фотографии как первоисточника состоит в её документализме, подлинности и реальности.

Вся полнота городской культуры Александрополя лучше всех представлена в фотографиях конца XIX- начала XX вв., через которые можно видеть и становление города, и городской быт в разных проявлениях.

Самые многочисленные - это портретные фотографии, которые считаются и наиболее ранним жанром. Архитектурная съёмка как жанр фотографии также появляется очень рано и встречается среди самых первых фотоматериалов. На заре фотодела проще всего было снимать статичные объекты, особенно при выдержке в несколько минут. В более меньшем количестве сохранились сюжетные фотографии, на которых показаны моменты работы, досуга и многое другое.

Если учесть то, что фотография сама уже носитель социальной памяти, то она может представляться как носитель коллективной памяти, так и коллективного самосознания.

С этой точки зрения особенно интересны семейные фотографии, как визуальные свидетельства, которые дают представление не только о внешних характеристиках образа семьи, но и о технике саморепрезентации, образах поведения и заветных идеалов. Сведения, которые можно «читать» со снимков касаются как самого человека или людей, запечатленных на снимке (внешний облик, характеристики одежды, определение социального статуса, семейного положения и т.д.), так и некоторых сторон их жизни, традиций, вкусов и пристрастий. Эти сведения способны дополнить и обогатить новыми красками картину повседневности былого.

**Karine BAZEYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail: bazeyan60@mail.ru

## **CITY LIFE AND CULTURE OF ALEXANDRAPOL IN THE PHOTOS OF THE END OF XIX –THE BEGINNING OF XX CC.**

A photograph, with its ability to reproduce details that are not always noticed by the human eye, can become a documented impartial and accurate protocol for recording reality, the data of which can be compared both with each other and with other known methods of fixing being. The importance and significance of photography as a primary source lies in its documentism, authenticity and reality.

The whole picture of the city culture of Alexandropol is best represented in the photographs of the late XIX-early XX centuries, through which one can see the formation of the city, and the urban life in various manifestations.

The most numerous are portrait photos, which are considered the earliest genre. Architectural photography as a genre of photography also appears very early and is found among the very first photographic materials. At the dawn of photography, it was easiest to shoot static objects, especially at a shutter speed of a few minutes. In a smaller number of preserved plot photographs, which show moments of work, leisure and much more.

If we take into account the fact that photography itself is already a carrier of social memory, then it can be represented as a carrier of collective memory as well as of collective self-consciousness.

From this point of view, family photographs are particularly interesting, as visual evidence that gives an idea not only about the external characteristics of the image of the family, but also about the technique of self-representation, behaviors and cherished ideals. Information that can be “counted” from photographs concerns both the person himself or the people imprinted in the photograph (appearance, characteristics of clothes, determination of social status, marital status, etc.), and some aspects of their life, traditions, tastes and addictions. This information can complement and enrich with the new colors a picture of the everyday life of the past.

### Արտաշես ԲՈՅԱՋՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,  
Շիրակի երկրագիտական թանգարան (Գյումրի)  
Էլ. փոստ՝ a.boyajyan@mail.ru

### ՇԻՐԱԿԻ ԲՆԱԿՇՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԻ ՕՐԻՆԱՉԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XXդ.

Հայտնի է, որ բնակչության թվի փոփոխությունների վրա էական ազդեցություն ունեն ժողովրդագրական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, հոգեբանական և աշխարհաքաղաքական գործոնները: Բնակչության շարժի օրինաչափությունները բնութագրող ցուցանիշներն են՝ բնակչության թվի շարժընթացը, բնական վերարտադրությունը, բնակչության կազմը, տարաբնակեցումը և միգրացիան:

Երկար ժամանակ Շիրակի մարզի ներկայիս տարածքը բնութագրվել է բնակչության բավականին բարձր աճով՝ չնայած նրան, որ աճի ցուցանիշի մեծությունը պատմական առանձին ժամանակահատվածներում տարբեր է եղել: Ըստ առաջին համառոտական մարդահամարի տվյալների՝ Շիրակի մարզի ներկայիս տարածքում բնակվել է 125,5 հազար մարդ, այդ թվում 30,6 հազարը կամ 24,4%-ը՝ Ալեքսանդրապոլ (ներկայիս մարզկենտրոն Գյումրի) քաղաքում<sup>1</sup>: Մինչև 1914թ. մարզում և Գյումրի քաղաքում գրանցվել է բնակչության թվի կայուն աճ: Աղյուսակ 1-ի թվային տվյալների վերլուծությունից պարզվում է, որ 1897-1914թթ. ընկած ժամանակահատվածում մարզի բնակչության տարեկան միջին աճը կազմել է 2,6%, 1914-1926թթ. նվազել է 1,7%-ով,

<sup>1</sup> Ա. Պոտոպյան, ՀՀ գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Եր. 2013թ., էջ 254:

1926-1959թթ. աճել է 1,6%-ով, ինչը զիջել է հանրապետական միջին ցուցանիշին<sup>1</sup>, 1959-1988թթ. աճել է 2,5%, և 1988-2001թթ. նվազել է 2,3%-ով: Բերված թվերից երևում է, որ բնակչության վերարտադրության վրա ժողովրդագրական երկարատև բացասական ազդեցություն է ունեցել 1915-1921թթ. և 1941-1945թթ., 1993-2001թթ. բնակչության թվի նվազումը՝ պայմանավորված Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերով, 1990-ական թվականների սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամով՝ աշխատունակ բնակչության զանգվածային արտագաղթով և այլ գործոններով:

XXդ. առաջին կեսին բնակչության աճի հիմնական աղբյուրներն էին բնական ընդլայնված վերարտադրությունը, հայրենադարձությունը և ԽՍՀՄ հանրապետություններից բնակչության ներգաղթը: 1926-1959թթ. մարզում ծնունդների թվի աճի (բացառությամբ 1942-1945թթ., երբ գրանցվեցին ծնունդների շեշտակի անկում ու մահացությունների թվի աճ՝ պայմանավորված Երկրորդ աշխարհամարտով) վրա ազդող հիմնական գործոններն են եղել աղքիկների վաղ ամուսնությունը և ԽՍՀՄ-ում 1936թ. ընդունված օրենքը հղիության արհեստական կասեցումը արգելելու և այն քրեորեն պատժելու իրողություն համարելը: Նշենք, որ 1956թ. այդ օրենքի չեղարկումը մարզում հանգեցրեց ծնունդների թվի կտրուկ նվազման: 1970-1980-ական թվականներին Շիրակը բնութագրվում է բնակչության ամենացածր մահացությամբ: Ծնունդների բարձր ցուցանիշը և ցածր մահացությունը մինչև 1970-ական թվականներն ուղեկցվել են միգրացիայի դրական մնացորդով, իսկ 1982թ. սկսած՝ բացասական: Ներկայացվող ժամանակահատվածում մարզում բնակչության ընդլայնված բնական վերարտադրությունից անցում է կատարվել պարզ վերարտադրության: Ժողովրդագրական զարգացման ներկայիս միտումների պահպանման դեպքում բացառված չէ, որ մոտ ապագայում բնակչության պարզ բնական վերարտադրությունից անցում կատարվի նեղացված վերարտադրության:

Վերջին տասնամյակներին, մասնավորապես 1988թ. սկսած, Շիրակի ժողովրդագրական իրավիճակում տեղի ունեցան արմատական տեղաշարժեր, հատկապես արտագաղթողների թվի շեշտակի ավելացման ուղղությամբ, որոնք էական ազդեցություն թողեցին բնակչության վերարտադրության վրա: Անշուշտ, բնակչության թվի նվազումը կարելի է բացատրել Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից մահացածների թվի շեշտակի աճով, սակայն բնակչության թվի արագընթաց նվազումը հիմնականում պայմանավորված է 1990-ական թվականների սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական անկայունությամբ: Ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների առումով կիրառական է Շիրակի բնակչության թվաքանակի շարժընթացի պատկերը XXդ. վերջին, մասնավորապես հանրապետության անկախացումից հետո: ՀՀ 2001թ. մարդահամարի տվյալներով, մարզի բնակչության թիվը 1988թ. համեմատությամբ նվազել է 111,1 հազարով կամ 30,1%-ով:

<sup>1</sup> Ա. Բոյաջյան, Ժողովրդագրական գործընթացները Շիրակում 1926-1959թթ., ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Եր. 2011թ., հ.14, էջ 112:

Աղյուսակ 1

Շիրակի մարզի բնակչության թվի շարժընթացը 1897-2001թթ.

	1897թ.	1906թ.	1914թ.	1926թ.	1959թ.	1979թ.	1988թ.	1989թ.	2001թ.
<b>Ընդամենը</b>	<b>125475</b>	<b>137633</b>	<b>169358</b>	<b>135130</b>	<b>214294</b>	<b>329551</b>	<b>368260</b>	<b>334381</b>	<b>257242</b>
Քաղաքային բնակչություն	30616	33879	51316	42313	122235	226494	261919	213415	161298
Գյուղական բնակչություն	94858	103754	118042	92817	92059	103060	106341	120966	95444

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են՝ Մ. Մանասյան, Ա. Գրիգորյան, Ս. Պոտոսյան, Շիրակի մարզ (բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը), Եր. 2002թ., էջ 52, Ա. Պոտոսյան, ՀՀ գյուղական բնակչությունը և տարաբնակեցումը, Եր., 2013թ., էջ, 403-406, Ա. Հայրապետյան, Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Եր., 2011, էջ 203-210: Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Եր., 1986-2001, 2001թ. մարդահամարի նյութերը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին առավել արագ տեմպերով աճել է Շիրակի մարզի քաղաքային բնակչությունը: 1926-1988թթ. քաղաքային բնակչության տարեկան միջին աճը կազմել է 8,3%, իսկ գյուղական բնակչության թիվը համապատասխանաբար՝ 0,2%: 1980-ական թվականներին քաղաքային բնակչության աճը դանդաղել է, գյուղական բնակչությանը գրեթե նույնն է մնացել: Երկրաշարժով պայմանավորված՝ 1988-1989թթ. Գյումրու բնակչության թիվը շեշտակի նվազում է, իսկ գյուղականը (մասնավորապես Ախուրյանի և Արթիկի տարածաշրջանների)՝ աճում: Այսպիսով, նշված ժամանակահատվածում մարզի քաղաքային բնակչության թիվը պակասել է 18,5%-ով, իսկ գյուղական բնակչության թիվն ավելացել է 13,7%-ով: 1988-2001թթ. Շիրակի մարզի քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը նվազել է: 1988թ. ուրբանիզացման մակարդակը կազմել է 71,2%, 2001թ.՝ 62,7%:

**Аргашес БОЯДЖЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА,  
Ширакский краеведческий музей (Гюмри)  
e-mail: a.bojayjan@mail.ru

**ДИНАМИКА РОСТА НАСЕЛЕНИЯ ШИРАКА В XXв.**

Известно, что демографические, социально-экономические, культурные, психологические и геополитические факторы оказывают существенное влияние на изменение численности населения. Показатели, характеризующие движения населения - это рост населения, естественное воспроизводство, состав, расселение и миграция.



В течении долгого времени на нынешней территории Ширака отмечался довольно высокий рост населения, хотя численность его в отдельные исторические периоды была различной. По данным первой всероссийской переписи населения 1897г., на нынешней территории Ширакской области проживало 125,5 тыс. человек, из которых 30,6 тыс. человек (24,4%) в г. Александрополе (ныне областной центр Гюмри). В целом, до 1914 г. в Гюмри и Ширакской области был зарегистрирован стабильный рост населения. Анализ таблицы показывает, что в 1897-1914гг. среднегодовой рост населения марза составлял 2,6%, в 1914-1926гг. он уменьшился на 1,7%, в 1926-1959гг. на 1,6%, что ниже среднего по стране, с 1959 по 1988г. увеличился на 2,5%, а в 1988-2001гг. снизился на 2,3%. Из представленного в таблице ясно, что на динамику роста населения и его сокращение оказали негативное воздействие такие исторические события, как Первая мировая война (1914-1918гг.), годы становления первой Армянской республики(1918-1920гг), Великая Отечественная (1941-1945гг.) и социально-экономический кризис 1990-х годов, который привел к массовой эмиграции трудоспособного населения региона, в частности г. Гюмри.

Основными источниками роста населения в первой половине XX века были: естественное расширенное воспроизводство, репатриация и иммиграция населения из СССР. С 1926-1959гг. основными факторами, влияющими на уровень рождаемости в области (исключая 1942-1945 годы когда резко снизилась численность рождаемости и возрос уровень смертности), были ранние браки девочек и принятый закон 1936 года, запрещающий искусственное прерывание беременности. Заметим, что в 1956 году отмена этого закона в регионе привела к резкому снижению рождаемости. В 1970-х по 1980-ые годы в Шираке был отмечен самый низкий уровень смертности. Высокий уровень рождаемости и низкая смертность сопровождалась положительным сальдо миграции до 1970-х годов, а с 1982 года сальдо миграции стало отрицательным. В течение вышеуказанного периода был осуществлен переход от расширенного естественного воспроизводства населения к простому. В случае сохранения современных тенденций демографическое развитие не исключает в ближайшем будущем преобразование возможности развития населения путем узкого воспроизводства.

Исходя из демографической ситуации в Шираке, за последние десятилетия, особенно в 1988 году, произошли радикальные сдвиги в направлении роста численности эмигрантов, что оказало негативное влияние на воспроизводство населения. Безусловно, сокращение населения резко возросло за счет числа погибших во время Спитакского землетрясения, но его ускоренный темп сокращения численности населения в значительной степени обусловлен социально-экономической и геополитической нестабильностью 1990-х годов. В контексте прироста населения Ширака, особенно после провозглашения независимости республики практическое значение имеет изучение демо-

графических и социально-экономических проблем. С 1988г. по 2001г численность населения Ширака снизилась на 111,1 тыс. или 30,1%.

Таблица 1

Прирост численности населения Ширакской области с 1897-2001 гг.

	1897г.	1906 г.	1914 г.	1926 г.	1959 г.	1979 г.	1988 г.	1989 г.	2001 г.
<i>Всего</i>	<i>125475</i>	<i>137633</i>	<i>169358</i>	<i>135130</i>	<i>214294</i>	<i>329551</i>	<i>368260</i>	<i>334381</i>	<i>257242</i>
Городское население	30616	33879	51316	42313	122235	226494	261919	213415	161298
Сельское население	94858	103754	118042	92817	92059	103060	106341	120966	95444

*При составлении таблицы были использованы: М. Манасян А. Григорян С. Потосян, Ширакская область (Природа, Население, Экономика), Ер. 2002, стр. 52, А. Потосян, Сельское население и расселение РА, Ереван, 2013, с. 403-406, А. Айрапетян, Александропольский уезд в статистических материалах (XIX - XX вв.), Ер. стр. 203-210, Т. Акопяна, С. Мелик-Бахсян Х. Барсебян, Словарь топонимов Армении и прилегающих областей, Ер, 1986-2001, 2001гг.*

В советское время городское население Ширака росло более быстрыми темпами. 1926-1988гг. среднегодовой рост городского населения составил 8,3%, а численность сельского населения - 0,2%. В 1980-х годах рост городского населения замедлился, а рост сельского оставался практически неизменным. После землетрясения 1988г. численность населения Гюмри резко сократилась, а сельского (в особенности районов Ахуряна и Артика) возрасла. Таким образом, с 1988 по 1989гг, городское население области сократилось на 18,5%, а численность сельского населения увеличилась на 13,7%. В 2001г. доля городского населения Ширака по сравнению с 1988г. пошла на убыль. В 1988г. уровень урбанизации марза составил 71,2%, а в 2001 году - 62,7%.

**Artashes BOYAJYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA,

Shirak Museum of Regional Studies (Gyumri)

e-mail: a.boyajyan@mail.ru

## THE POPULATION MOVEMENT PATTERNS OF SHIRAK REGION IN XX c.

It is known that demographical, social and economic, cultural, psychological and geopolitical features have essential effect on the population's amount changes. The characterizing indicators of population movement patterns are population number's movement, natural reproduction, population composition, resettlement and migration.

For a long period of time current territory of Shirak region had shown quite population growth, although the amount of growth indicators were different depending on periods. According

to the first one, all-Russian census the population of Shirak region was 125,500 people, among them 30,600 or 24,4% in Aleksandrapol (currently Gyumri) city. Untill 1914 in province and Gyumri city occurred stable population growth. In chart 1, the reserach shows us that from 1897 - 1914 the annual average population growth was 2,6%, from 1914- 1926 declined by 1,7%, but from 1926- 1959 increased by 1,6%, which was less than average number, from 1926-1959 the amount was grown up again by 2,5%, and from 1988-2001 decreased by 2.3%.

We can clearly see that some negative effects had their influence on demographic reproduction from 1914- 1921 and from 1941- 1945. The population decline from 1993-2001 was the result of first and second World wars, in 1990s it was due to the socio-economical crisis, when the working class migrated and such other cases.

During the Soviet Union period, the urban population number of Shirak region had increased fastly. From 1926-1988 the annual average growth of urban population was 8.3%, and the rural population number respectively by 0.2%. In the 1980s the urban population growth was slowing down but the rural population remained the same. As a result of earthquake from 1988-1989 the population of Gyumri sharply declined but rural one, especially in the regions of Akhuryan and Artik had increased. So, in the mentioned period the rural population amount was declined by 18.5% , and the rural was increased by 13.7%. From 1988-2001 the specific weight of urban population of Shirak region declined. In 1988 the urbanization level was 71,2 % in 2001- 62,7%.

#### **Ռուզաննա ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ, Մխիթար ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Երևանի պետական համալսարան

Էլ.փոստ՝ [\\_m.gabrielyan@ysu.am](mailto:_m.gabrielyan@ysu.am); [ruzantsaturyan@yahoo.com](mailto:ruzantsaturyan@yahoo.com)

#### **1829-30թթ. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԹՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄՈՂԵԼՆԵՐԸ**

1828-29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ու Ադրիանապոլսի պայմանագրի կնքումը միայն ռազմաքաղաքական հետևանքներ չէ, որ ունեցան: Ռուսների կողմից գրավված տարածքների մեծ մասի վերադարձով սկիզբ դրվեց արևմտահայության խոշորագույն գաղթերից մեկին (Էրզրումի, Կարսի ու Բայազետի տարածքներից):

Գաղթը կամ քրիստոնյաների վերաբնակեցումը, ինչպես և դրան նախորդած պարսկահայերի ներգաղթը, կազմակերպված էին, ցարական իշխանությունների գործողությունները՝ նպատակային: Հայերի վերաբնակեցմամբ լուծում էին կոնկրետ՝ ռազմաքաղաքական, տնտեսական խնդիրներ, նախադրյալներ էին ստեղծվում նորանվաճ

երկրամասերի տնտեսությունը, հասարակական ու մշակութային կյանքը ակտիվացնելու համար:

Հայ պատմագիտությունը տարբեր տեսանկյուններից քննարկել է այս իրադարձությունները, տրվել են տարբեր, երբեմն խիստ հակասական ու իրարամերժ գնահատականներ: Մինչև օրս, սակայն, մասնագիտական քննության առարկա գրեթե չեն դարձել այս գործընթացի խիստ կարևոր ազգաբանական, մշակութաբանական առումները: 19-րդ դարի Կովկասի պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկի՝ AKAK-ի (Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի հավաքած նյութերի ժողովածու) հատորներում հրատարակված նամակագրությունը ռուս պաշտոնյաների ու զինվորականների միջև, զեկուցագրերը, վերլուծական նյութերը ցույց են տալիս, որ բազմաթիվ այլ խնդիրների շարքում գաղթի/վերաբնակեցման ժամանակ կարևորվում էին այնպիսի հարցեր, ինչպես նոր բնակավայրի ընտրությունը, վերջինիս նմանությունը նախկին բնակավայրին, գաղթականների բնակեցումը միմյանց հարևանությամբ: Այսպիսով, ռուսական իշխանությունները փորձում էին նվազագույնի հասցնել հնարավոր բարդությունները, որ անպայման պետք է լինեին վերաբնակեցման կամ գաղթի արդյունքում (միայն այն, որ գաղթը նախատեսվածից շատ ավելի երկար տևեց, դրա վկայությունն է): Մեր գրառած ազգագրական նյութերը, որոնցում պահպանված պատահիկներ կան նաև գաղթի պատմությունից, ցույց են տալիս, որ գաղթականների համար իսկապես կարևոր էր նմանությունը նախկին գյուղին, բնակավայրին:

Ազգագրական նյութերի, աղբյուրների, հրապարակի վրա եղած այլ տվյալների համադրումն ու վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ գործ ունենք ոչ թե բնակչության մեխանիկական տեղաշարժի, այլ «մշակութային վերաբնակեցման» յուրօրինակ գործընթացի հետ, երբ փորձ էր արվում նոր բնակավայրում ևս պահպանել ու վերարտադրել այն, ինչ ստեղծվել էր այնտեղ՝ նախկին Հայրենիքում: Այդպես ավելի հեշտ էր նաև նոր տարածքը Հայրենիք դարձնել, քանի որ նվազագույնի էին հասցվում տարբերությունները, ու տպավորություն էր, որ մարդիկ շարունակում էին ապրել «այստեղ ու այնտեղ, կամ այստեղի ու այնտեղի միջև»:

Հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ այս տարբերակը ձեռնտու էր նաև ռուսական իշխանություններին, որոնք փորձում էին նվազագույնի հասցնել հնարավոր սոցիալական լարվածությունը, ընդվզումներն ու դժգոհությունները:

Ազգագրական նյութը, արխիվային վավերագրերը, մամուլում տեղ գտած թղթակցությունները, ճանապարհորդական վկայություններն ու տարբեր հետազոտությունները (Հ. Լինչ, Մ. Բրոսսե և ուրիշներ) ցույց են տալիս, որ Ախալցխայի գավառում (որ ներառում էր նաև Ախալքալակի հայկական գյուղերը) հաստատված հայերը իրապես կարողացան հետագա տասնամյակների ընթացքում պահպանել երզրումյան մշակութային հիմնական գծերը: Բնակելի համալիրի օրինակով պատկերը լավագույնս ներկայացրել է մեծանուն ազգագրագետ Ստ. Լիսիցյանը: «...Սա (Շիրական ու Ջավախքը–հեղ.) այն հայերի բնակության արեալն է, ովքեր Ադրիանապոլսի պայմանագրի կնքումից հետո,

հետևելով գեներ. Պասկևիչի գործերին, համատարած բնակավայրերով զբաղեցրին Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալակի և Ախալցխայի նախկին գավառները և այստեղ նոր տներ կառուցեցին, պահպանելով ստրկական հավատարմություն իրենց դարավոր ավանդույթներին»<sup>1</sup>։ Ստրկական տերմինը գուցե ամենահարմարը չէ, սակայն ցույց է տալիս, թե որքան կարևոր էր գաղթականի համար ավանդույթը, ու ինչպես էր նա ամեն ինչ անում նոր վայրում նույնպես ավանդույթը պահպանելու ու փոխանցելու համար։ Պահում էր՝ հակադրվելով նույնիսկ ռուսական իշխանության պահանջին կամ ցանկությանը։

Ազգաբնակական մոտեցումը խնդրին, այսպիսով, հնարավորություն կտա բացահայտելու և վերլուծելու այն մեխանիզմները, որոնց օգնությամբ ոչ միայն գյուղերում, այլև Ախալցխա քաղաքում վերաբնակվածները կարողացան տասնամյակներ շարունակ պահպանել «երզրումյան» մշակույթն ու միաժամանակ «թույլատրել» որոշ նորույթների մուտքն այնպես, որ դրանից չխաթարվի մշակույթի ամբողջականությունը։

**Рузанна ЦАТУРЯН, Мхитар ГАБРИЕЛЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
Ереванский государственный университет  
e-mail: m.gabrielyan@ysu.am; ruzantsaturyan@yahoo.com

## **ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН В 1829-30гг. И МОДЕЛИ ВОСПРОИЗВОДСТВА КУЛЬТУРЫ**

Русско-турецкая война 1828-29гг. и Адрианопольский мирный договор имели не только военно-политические последствия. Возвращение занятых русскими территорий стало причиной массового переселения армян из Эрзерума, Карса, Баязета.

Переселение западных армян было организованным, а действия царских властей имели конкретные цели и задачи. Переселение трудолюбивого армянского населения по замыслу российских чиновников решало не только военно-политические задачи. Оно должно было способствовать также экономическому развитию региона, активизации социальной и культурной жизни. В армянской историографической литературе переселение рассмотрено с разных, иногда противоречивых точек зрения.

Процесс этот, однако, не рассматривался (либо рассматривался недостаточно) с этнографических, культурологических позиций. Анализ этнографического материала, публикаций, официальных документов XIX века позволяет констатировать, что переселение не было процессом «механического передвижения» христиан. Имело место также «переселение культуры». Армяне на новых местах жительства сохраняли и воспроизводили те модели культуры, которые функционировали там-на старой Родине. Так было легче преодолевать

<sup>1</sup> Ст. Лисициан, Крестьянское жилище Высокой Армении//Труды Кавказского Историко-Археологического Института, том IV, Тифлис, стр. 56:

трудности: сводились к минимуму различия и создавалось впечатление жизни «тут и там» или между «новым и старым». Экономические, социальные и культурные реалии следующих десятилетий показали, что такая модель устраивала также и российские власти.

Этнографический материал позволяет констатировать, что в Ахалцихе и селениях существовала своеобразная модель сохранения и воспроизводства культуры в новых условиях, что однако, не означало полную изоляцию. «Эрзерумская модель» со временем воспринимала также многие детали местной «кавказской культуры».

**Ruzanna TSATURYAN, Mkhitar GABRIELIAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

Yerevan State University

e-mail: m.gabrielyan@ysu.am; ruzantsaturyan@yahoo.com

### **FORCED MIGRATION OF ARMENIANS IN 1829-30 AND MODELS OF CULTURAL REPRODUCTION**

The Russian-Turkish war of 1828-29 and Treaty of Adrianopole had not just military and political consequences. It emerged one of the largest displacements of Western Armenians (from Erzurum, Kars and Bayazed provinces).

The analysis of ethnographic sources and materials shows that not only the physical displacement occurred, but the unique process of "culture of resettlement" was followed with an attempt to preserve and reproduce cultural models from the Homeland to make the resettlement and adaptation easier.

The applied ethnographic, anthropological approach gives the opportunity to reveal the mechanisms which allowed the migrants both in urban and rural places to keep alive the "Erzrumian culture" and allow some innovation to "enter" keeping harmonic the complexity of the culture for decades.

**Հասմիկ ԳԱԼՍՑԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ [gasmik@mail.ru](mailto:gasmik@mail.ru)

**ԴԻՎԱԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԻՎԱԶԱԼԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.**

**ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲՈՒԺՈՒՄ**

**(ԸՍՏ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՆԱԶԱՎԱՏԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ)**

Համաձայն ժողովրդական գրույցներում առկա հավատալիքների՝ մարդու գրեթե բոլոր ցավերն ու հիվանդությունները չար ոգիների կամ դևերի ներգործության արդյունք են: Վերջիններիս կարևորագույն գործառույթներից մեկը հիվանդության հարուցիչ լինելն է: Աստվածաշնչում, հայ առասպելաբանության մեջ, միջնադարյան ձեռագրերում, ժողովրդական աղոթքներում, գրույցներում դիվահարությունը կամ դիվագղեցությունն ընկալվում է որպես հիվանդություն: Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ դիվահարի ներսում չարքեր ու սատանաներ են բնակվում, որոնք էլ առաջ են բերում ընկնավորություն և այլ հիվանդություններ:

Դիվահարությունը դիվահար լինելն է, դևերի ազդեցությունը կրելը: Հայերենում որպես այս երևույթի հոմանիշներ օգտագործվում են շուրջ երկու տասնյակի հասնող բառեր ու արտահայտություններ: Դեռևս 5-րդ դարում դիվահարության՝ որպես հիվանդության մասին վկայել է Եզնիկ Կողբացին:

Դիվահարությունից խուսափելու համար ժողովրդական գրույցներում ու հավատալիքներում բազմաթիվ միջոցներ ու եղանակներ են առաջարկվում հատկապես կանանց ու երեխաներին, որոնք, ըստ էության, առավել խոցելի խմբեր են համարվում դևերի համար: Գործի են դրվում հմայական բազմաթիվ միջոցներ, և մետաղյա իրերի, չարահալած հատկանիշներով օժտված այլ առարկաների, հմայիլների կիրառությամբ հավատում են, որ զերծ են մնում դևերի ներգործությունից: Ամենագորեղ միջոցը համարվում է խաչակնքելն ու Աստծո անունը տալը:

Դիվահարը համարվում է հիվանդ, և դիվահալած հատուկ գործողությունների ու արարողությունների միջոցով որոշակի հմտություններով ու կարողություններով օժտված մարդիկ (հոգևորականներ, հեքիմներ, կախարդներ) բժշկում են վերջինիս: Ըստ միջնադարյան ձեռագրերի՝ դիվահալածի համար կարևոր նախապայման է իմանալ դևի անունը, ներգործության ոլորտը, որպեսզի ենթարկի երդմնեցման: Արդյունքում դիվահալածը մարդու մեջ բնակվող դևից կորզում է բուժման եղանակը և միջոցները:

Ժողովրդական գրույցների համաձայն՝ դիվահարությունը համարվում է հիվանդություն, որը բուժվում է հմայական և ժողովրդական աղոթքների, դիվահալած ամենատարբեր գործողությունների, մոգական հնարքների, նաև հիվանդին պարեցնելու և ծեծելու միջոցով:

**Асмик ГАЛСТЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: [gasmik@mail.ru](mailto:gasmik@mail.ru)**ОДЕРЖИМОСТЬ ДЕМОНАМИ И ЭКЗОРЦИЗМ. БОЛЕЗНЬ И ИСЦЕЛЕНИЕ  
(ПО АРМЯНСКИМ НАРОДНЫМ СУЕВЕРНЫМ СКАЗАНИЯМ)**

Согласно поверьям народных сказаний, вся боль и болезни человека являются результатом воздействия злых духов или демонов. Одной из важнейших функций последних является порождение болезни. В Библии, в армянской мифологии, средневековых рукописях, народных молитвах и сказаниях одержимость демонами также воспринимается как болезнь. Согласно народным представлениям, в человеке, одержимом демонами, обитают злые духи и черти, которые приводят к эпилепсии и иным заболеваниям.

Под одержимостью демонами подразумевается состояние, в котором человек подчинён их воздействию. В армянском языке в качестве синонима данного явления используются около двух десятков слов и выражений. Еще в V веке об одержимости как о болезни свидетельствовал Езник Кохбаци.

Во избежание одержимости в народных сказаниях и поверьях предлагались многочисленные средства особенно женщинам и детям, которые, по сути, считались наиболее уязвимыми группами для демонов. Применялись многочисленные колдовские средства, а благодаря использованию металлических изделий, талисманов и иных предметов, наделенных силой для изгнания злых духов, верили, что ограждали себя от влияния демонов. Самыми мощными средствами считались осенение крестом и произнесение имени Господа.

Одержимый считается больным, и посредством специальных действий и церемоний во изгнание, люди, наделенные определенным мастерством и умениями (священнослужители, знахари, колдуны), излечивают последних. Согласно средневековым рукописям, предварительным условием для изгоняющего бесов является знание имени демона, сферы воздействия для того чтобы заклясть демона.

В результате изгоняющий бесов выпытывает из демона, обитающего в человеке, метод и средства излечения.

Согласно народным сказаниям, одержимость демонами считается болезнью, которая излечивается благодаря колдовским и народным молитвам, различными действиями экзорцизма, магическими уловками, а также посредством принудительных танцев и побоев.

**Hasmik GALSTYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: [gasmik@mail.ru](mailto:gasmik@mail.ru)**DEMON POSSESSION AND EXORCISM: ILLNESS AND HEALING  
(ACCORDING TO THE ARMENIAN FOLK SUPERSTITIOUS NARRATIONS)**

According to the beliefs in folk stories, all the pain and diseases of the people result from the influence of evil spirits and demons. One of the main functions of the latter is causing illnesses.



In the Bible, Armenian mythology, medieval manuscripts, folk prayers and stories demonic possession is also perceived as an illness. According to the popular perceptions, the evil spirits and demons live inside the demonized person and cause epilepsy and other diseases.

Spirit possession involves condition in which the human is subjected to the influence of demons. Around two dozens of words and expressions are used as synonyms of this phenomenon in Armenian language. As early as in the V<sup>th</sup> century Yeznik Koghbatsi describes demonic possession as an illness.

In order to avoid possession numerous methods and means were suggested in the folk stories and beliefs, particularly for women and children, who are considered the most vulnerable groups for demons. Numerous magic means were applied, and thanks to the use of metallic items, other objects and talismans, given the strength of driving evil spirits, it was believed that they kept themselves away from demon influence. The most powerful means were making the sign of the cross and uttering the name of God.

The demonized person is considered sick, and the people, who have certain mastery and skills (priests, healers, sorcerers) cure the illnesses of the latter through special activities and exorcism ceremonies. According to the medieval manuscripts, the knowledge of the demon's name and sphere of his influence is precondition for the exorcist to conjure the demon.

As a result, an exorcist pries out the method and the means of cure from the demon, living inside the human. Based on the folk stories, the demon possession is considered an illness, which is healed thanks to the magic and folk prayers, various exorcist actions, magical tricks, as well as compulsory dances and beating.

#### Միհրան ԳԱԼՍՏՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ akoonk@yahoo.com

#### ԱՄՈՒՍՆԱԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հանրապետությունից դուրս Հայաստանի բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը ընտանիքի կայունության առումով առաջ են բերել սոցիալ-հոգեբանական և մշակութային մի շարք լուրջ հիմնախնդիրներ: Դրա հետևանքով Հայաստանում լայն տարածում է ստացել «կիսված» ընտանիքների մոդելը, որի անդամները գտնվում են սահմանի տարբեր կողմերում, իսկ այդ երկատվածությունը բարձրացնում է ամուսնալուծության ռիսկայնությունը: Հետազոտության արդյունքներով, հանրապետության միջին ցուցանիշների հետ համեմատած, միգրանտների մեջ բարձր տոկոս է կազմում ամուսնալուծված ընտանիքների թիվը: Նրանց շրջանում տարածում են ստացել ամուսնալուծության մի քանի ձևեր.

1) ամուսնալուծություններ, որոնք իրավական ձևակերպում են ստացել և վավե-

րացվել Քաղաքացիական ծառայության ակտերի գրանցման բաժիններում:

2) ձևական ամուսնալուծություններ, որոնք կրում են զուտ փաստաթղթային բնույթ. ընտանիքի անդամների համաձայնությամբ միգրանտը Հայաստանում ձևակերպում է կեղծ ամուսնալուծություն, իսկ ՌԴ-ում կեղծ ամուսնություն՝ այնտեղ դուրացված կարգով գրանցում կամ քաղաքացիություն ստանալու նպատակով:

3) իրավական ձևակերպում չստացած, սակայն փաստացի ամուսնալուծված կամ տղամարդու կողմից լքված ընտանիքներ, որոնք միգրացիայի հետևանքով վերջին տարիներին լայն տարածում են ստացել Հայաստանի տարբեր մարզերում: Այդ ընտանիքներում սահմանափակ են միգրանտի շփումներն ընտանիքի անդամների հետ, միգրանտը դադարում է էական դեր կատարելուց երեխաների սոցիալականացման, կենսափորձի փոխանակման և դաստիարակության, սոցիալական պաշտպանվածության և այլ կարևոր գործառույթներում: Միգրանտը ընտանիքին երբեմն ցուցաբերում է զուտ ֆինանսական աջակցություն, հատկապես երեխաներ ունենալու պարագայով:

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքներով՝ ամուսնալուծությունները պայմանավորված են աշխատանքային միգրացիայի պատճառով ընտանիքի ձևավորման կենսափուլերի առանձնահատկություններով: Երիտասարդ միգրանտների մինչամուսնական փուլի կտրուկ կրճատումը, ամուսնանալուց ընդամենը մեկ-երկու ամիս անց արտագնա աշխատանքի մեկնելը, երեխայի ծննդյան ընթացքում արտագնա աշխատանքի վայրում գտնվելը իրենց բացասական ազդեցությունն են թողնում ընտանիքի ամրության վրա: Այն հարցին, թե «Ըստ Ձեզ՝ որո՞նք են ամուսնալուծությունների պատճառները», միգրանտների ընտանիքների 38%-ի կարծիքով, դրանք հոգեբանական բնույթի են. ամուսինների նախասիրությունների, բնավորության տարբերությունները, խանդը, սիրո, հարգանքի բացակայությունը, ընտանիքի նկատմամբ անուշադրությունը և այլն: Ըստ նրանց՝ ընտանիքի անդամների շեղված վարքագիծը՝ տղամարդու կամ կնոջ անհավատարմությունը (28.5%), ալկոհոլի չարաշահումը (3.6%), դառնում են ամուսնալուծության պատճառ: Հարցվածների 18.2%-ը որպես պատճառ նշել է տնտեսական գործոնը՝ կապված ոչ բավարար ֆինանսական միջոցների, գործազրկության, բնակարանային-կենցաղային վատթար պայմանների հետ: Նրանց 7.0%-ը որպես ամուսնալուծության պատճառ նշել է երեխա չունենալու հանգամանքը՝ կարևորելով այն տոհմը շարունակելու և ժառանգորդման ավանդական արժեքների համատեքստում: Հարցվածների 4.7%-ը դժվարացել է պատասխանել այդ հարցին: Ամուսնալուծության փաստի նկատմամբ միգրանտների ընտանիքների վերաբերմունքը միանշանակ չէ: Նրանց 63.5%-ը դեմ է արտահայտվել, հատկապես եթե ընտանիքում կան երեխաներ: Միայն 27,8%-ն է, որ ամուսնալուծությունը համարել է ընդունելի, երբ գույզերը երջանիկ չեն, և անգամ ընտանիքում երեխաներ կան: Նրանց 8.7%-ը դժվարացել է պատասխանել: Այսպիսով, աշխատանքային միգրացիան իր ազդեցությունն է թողնում ներընտանեկան հարաբերությունների վրա՝ դառնալով Հայաստանում անկայուն և ամուսնալուծված ընտանիքների տարածման կարևոր պատճառ:

**Мигран ГАЛСТЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: akoonk@yahoo.com

## **РАЗВОДЫ СРЕДИ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ**

Массовое перемещение населения Армении за пределы республики привело к серьезным социально-психологическим и культурным проблемам с точки зрения стабильности семьи. В результате этого в Армении получила широкое распространение модель «расколотых» семей, члены которых находятся по разные стороны границы, и это явление повышает риск развода. Согласно результатам исследования по сравнению со средним уровнем разводов в республике, процент разведенных семей среди мигрантов высок. Среди них получили распространение несколько форм разводов.

1) Разводы, которые были юридически зарегистрированы и ратифицированы в отделениях Записи актов гражданского состояния.

2) Формальные разводы, которые являются документальными. С согласия членов семьи мигрант оформляет ложный развод в Армении и заключает ложный брак в России с целью получения регистрации или гражданства в упрощенном порядке.

3) Семьи, развод в которых не получил юридическую регистрацию, но де-факто имеют статус разведенных или являются брошенными со стороны мужчины, что в последние годы получило широкое распространение в разных провинциях Армении в результате миграции. В этих семьях контакты мигрантов с членами семьи ограничены, и мигранты перестают играть важную роль в социализации детей, в обмене опытом и воспитании, социальной защите и других важных функций. Иногда мигрант оказывает финансовую поддержку семье, особенно когда есть дети.

По результатам этноциологического исследования разводы обусловлены особенностями жизненного цикла формирования семьи вследствие трудовой миграции. Резкое сокращение добрачного периода жизни молодых мигрантов, отъезд на работу за границу один или два месяца спустя после женитьбы, нахождение за границей во время рождения ребенка оказывают негативное влияние на стабильность семьи. Отвечая на вопрос «Каковы причины развода?», 38% семей мигрантов считают, что они психологического характера: различия в предпочтениях, характеров супругов, ревность, отсутствие любви и уважения, отсутствие внимания по отношению к семье и т. д. По их словам, причиной развода являются девиантное поведение членов семьи: супружеская неверность мужчин или женщин (28,5%) и злоупотребление алкоголем (3,6%). 18,2% респондентов в качестве причины назвали экономический фактор, связанный с недостаточным финансированием, безработицей и плохими условиями жизни и быта. 7,0% из них заявили, что причиной развода является отсутствие ребенка, подчеркивая важность этого факта в контексте продолжения рода и традиционных ценностей наследственности. 4,7% респондентов затруднились ответить на этот вопрос. Отношение семей мигрантов к разводу не является однозначным. Около 63,5% из них против, особенно если в семье есть дети. Только 27,8% считают, что развод приемлем, когда пары не счастливы и даже имеют детей в семье. 8,7% из них затруднились с ответом. Таким образом, трудовая миграция оказывает влияние на семейные отношения, становясь важной причиной распространения нестабильных и разведенных семей.

**Mihran GALSTYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: akoonk@yahoo.com

**DIVORCES AMONG LABOR MIGRANTS**

The mass migration of Armenia's population has led to serious social-psychological and cultural problems in terms of family stability. As a result, the model of "split" families where members are on different sides of the borders has become widespread in Armenia, and this divergence raises the risk of divorce. According to the results of the survey, the percentage of divorced families among migrants is high in comparison with the average rates.

There are a few forms of divorce that have been spread among labor migrants that are presented hereinafter:

1) Divorces that have been legally registered and validated in the Civil Service Registration Department;

2) False divorces that are purely documentary. With the consent of family members, the migrant is formulating a false divorce in Armenia and fraudulent marriage in Russia with a simplified registration or citizenship;

3) Families that have been abandoned by men without formal registration of the divorce. This form has become widespread as a result of labor migration especially rural areas of Armenia. In these families, migrant contacts are limited to family members, and migrants stop playing a vital role in the socialization and upbringing of children, social protection of family and other vital functions. Migrant sometimes provides financial support to the family, especially when there are children.

According to the results of ethno-sociological research, divorces are conditioned by the peculiarities of the family-forming procedure due to labor migrants. Usually, couples significantly reduce the pre-marriages phase due to labor migration, migrants leave the family one or two months after the marriage, migrants are not present for childbirth. These factors have a negative impact on family strength.

In response to the question, "What are the reasons for divorce?", 38% of migrant families think the reasons are of mainly psychological, nature such as differences of spouses' preferences, differences in character, jealousy, lack of love, respect, neglect of family, etc. According to them, the deviant behavior of the family members also becomes a reason for divorce, that is infidelity (28.5%) and the abuse of alcohol (3.6%). 18.2% of the respondents mentioned the economic factor, such as insufficient funding, unemployment, and poor living conditions reasons for divorce.

7.0% of respondents reported that the reason for divorce was the absence of a child, highlighting the continuity of the family in the context of traditional values of inheritance. 4.7% of the respondents found it difficult to answer the question. The attitude of migrant families towards divorce is quite diverse. Some 63.5% of them are against, especially if there are children in the family. Only 27.8% think that divorce is acceptable when couples are not happy and even have children in the family. 8.7% of them found it difficult to answer. Thus, labor migration has an impact on family relationships, becoming an essential cause for the growing number of unstable families in Armenia.

**Լիաննա ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ (Հայաստան)**

Պատմամշակութային արգելոց - թանգարանների և  
պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն (Երևան)  
Էլ. փոստ՝ gkp61@mail.ru

**ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՑՈՒՑԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ  
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Վերջին տարիներին թանգարանին՝ որպես սոցիալական հիշողության ինստիտուտի, առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում՝ հասարակության՝ իր արմատների ու ինքնության նկատմամբ աճող հետաքրքրությամբ պայմանավորված: Թանգարանային հավաքածուներն ու դրանց հիման վրա ստեղծված թանգարանային ցուցադրությունները յուրահատուկ գիտագեղարվեստական հաղորդակցական միջավայր են, որտեղ վերականգնվում է առարկայացված հիշողությունը:

Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է ազգագրության և ազգագրական հավաքածուներ ու ցուցադրություններ ունեցող թանգարաններին, որոնք ավելի քիչ են ուսումնասիրված, քան գեղարվեստական, պատմության և այլ տիպի թանգարանները:

Ազգագրության և ազգագրական հավաքածուներ ու ցուցադրություններ ունեցող թանգարանները կարելի է համարել ազգային ինքնության ձևավորման ու ակտիվացման գործիքներից մեկը: Սակայն թանգարանների աշխատակիցներն արդյոք գիտակցում են իրենց դերն արդի հայ ինքնության ձևավորման գործում: Ի՞նչ միջոցներ, գործունեության ոլորտներ, նոր մեխանիզմներ կան դրա համար: Արդյոք թանգարանները պատրաստ են ստանձնելու այդ դերը՝ հաշվի առնելով XXI դարի նոր միտումներն ու մրցակցությունը:

Հայ ինքնության ձևավորման և ակտիվացման գործում ազգագրության, ինչպես նաև ազգագրական իրերի հավաքածուներ և ցուցադրություններ ունեցող թանգարանների դերը պայմանավորված է մի քանի հանգամանքով.

- Թանգարանը՝ որպես սոցիոմշակութային ինստիտուտ, կոչված է պատմամշակութային ժառանգության պահպանմանը, ուսումնասիրմանն ու փոխանցմանը և իր կայացման ընթացքում միշտ համարվել է սոցիալական հիշողության՝ ինքնության ձևավորման բաղադրիչներից մեկի պահպանման ու վերականգնման վայր,
- XX դարավերջի - XXI դ. սկզբի հասարակական կյանքի տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների հետևանքով պատմաազգագրական թանգարանները զգալի փոփոխություններ են կրում: Հասարակության դեմոկրատացման և գլոբալացման գործընթացների արդյունքում Հայաստանում տեղի ունեցող սոցիոմշակութային փոփոխություններն իրենց հերթին երբեմն հանգեցնում են հայ ինքնության «աղավաղմանը»: Սրանով պայմանավորված՝ խնդիր է առաջանում որոշակի շտկում կատարել ժամանակակից աշխարհում թանգարանի առաքելության և նրա գիտական, կրթամշա-

- կութային, գիտացուցադրական գործունեության մեջ, ինչը կնպաստի ձեռք բերելու այնպիսի գիտելիքներ ու հմտություններ, որոնք անհրաժեշտ են զարգացնելու ազգային ինքնության մաս կազմող ներկայի ու անցյալի էթնոմշակութային ընկալումը,
- ազգագրական ցուցադրությունների յուրահատկությունն ու արժեքը ներկայացվող բնօրինակ հավաքածուներն ու դրանց դիտողական լինելն են: Նման ցուցադրություններով են իրականացվում մի սերնդից մյուսին տեղեկության փոխանցումը, դրա զարգացումն ու վերափոխումը ժամանակի ու տարածության մեջ՝ նյութական և ոչ նյութական մշակույթի տարրերով, որոնք հետագայում վերածվում են հայ ինքնության խորհրդանիշների,
  - ժամանակակից տարբեր հարթակներում թանգարանում պահվող ազգագրական իրերի նմանօրինակների լայն կիրառությունն անհրաժեշտություն է առաջացնում դիտարկելու դրանք պատմամշակութային տեսանկյունից՝ անդրադառնալով ազգային ինքնության ձևավորման կամ ակտիվացման գործընթացի վրա դրանց հնարավոր ազդեցությանը:

**Лианна ГЕВОРГЯН(Армения)**

Служба по охране исторической среды  
и историко-культурных музеев-заповедников (Ереван)  
e-mail: glp61@mail.ru

## **ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ КОЛЛЕКЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ АРМЯНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

В последние годы, в связи с возрастающим вниманием общества к своим корням и национальной идентичности особое место выделяется феномену музея как института социальной памяти. Музейные собрания и созданные на их основе музейные экспозиции представляют собой особую научно-художественную коммуникационную среду, в которой реконструируется опредмеченная память.

В первую очередь, это касается этнографических музеев и музеев, имеющих этнографические коллекции и экспозиции как наименее представленные и изученные по сравнению с художественными, историческими и др. типами музеев.

Этнографические музеи можно признать одним из инструментов в деле формирования и активизации национальной идентичности. Однако, осознают ли музейные сотрудники свою роль в формировании современной идентичности армян? Какие средства, сферы деятельности, методы, новые инструменты имеются в их распоряжении? Готовы ли музеи выполнять эту роль и в XXI веке, учитывая новые веяния и конкуренцию?

Роль этнографических музеев и музеев, имеющих этнографические экспозиции, в формировании и активизации национальной идентичности армян обуславливается несколькими обстоятельствами:

- музей как социокультурный институт, предназначенный для сохранения, изучения и трансляции историко-культурного наследия, в процессе своего становления всегда являлся мес-

том сохранения и восстановления социальной памяти, которая является одной из составляющих формирования и/или активизации национальной идентичности;

- историко-этнографические музеи на рубеже XX-XXI вв. претерпевают значительные изменения, связанные с экономическим и политическим реформированием общественной жизни. В Армении, в условиях демократизации общества и в связи с процессом глобализации, происходят социокультурные изменения, что в свою очередь, иногда, приводит к «размыванию» национальной идентичности. Этим объясняется необходимость корректировки научной, культурно-образовательной и экспозиционной деятельности музея и его миссии в современном мире, что будет способствовать приобретению знаний и навыков, необходимых для развития этнокультурного восприятия как неотъемлемой части формирования идентичности, в том числе национальной;
- ценность и специфичность этнографических экспозиций в современной социокультурной ситуации заключается в достоверности коллекций, наглядности артефактов, посредством которых осуществляется процесс презентации передаваемой из поколения в поколение информации, их развития, трансформации во временном и ареальном срезе элементов материальной и нематериальной культуры, которые со временем становятся символами армянской идентичности;
- сегодня повсеместное использование на разных площадках предметов, схожих с музейными этнографическими артефактами создаёт необходимость рассмотреть их в историко-культурном аспекте возможного влияния на формирование или активизацию национальной идентичности.

**Lianna GEVORGYAN (Armenia)**

Service for the Protection of Historical Environment  
and Cultural Museum-Reservations (Yerevan)

e-mail: glp61@mail.ru

## **ETHNOGRAPHIC COLLECTIONS IN THE CONTEXT OF THE PROCESS OF FORMATION OF ARMENIAN IDENTITY**

In recent years, the museum has a special place as a social memory institution, with increasing attention and interest to the roots and the national identity. Museum collections and museum expositions created on their basis represent the unique scientific and art communication environment where recollected memory is restored.

First of all, it concerns the ethnographic museums and the museums having ethnographic collections and expositions as the least presented and studied in comparison with art, historical, and other types of museums.

Ethnographic and ethnographic collections and exhibitions of museums collections have a real possibility to impact on the process of Armenian national identity formation and activation.

However, whether museum employees realize their role in the formation of modern Armenian identity? What means, spheres of activity, methods, new tools are at their order? Are the museums ready to carry out this role considering the new tendencies and competition of the 21st century?

The role of ethnographic museums in the formation and activation of Armenian identity, as well as the part of museums with collections of ethnographic items and exhibits, is conditioned by several factors:

- the museum, as a sociological, cultural institution, is called to preserve, study and transmit historical and cultural heritage. During its development, it has always been considered as a component of social memory, a place of preservation and restoration of national identity;
- as a result of economic and political reforms in public life, the historical and ethnographic museums have undergone significant changes at the turn of 20-21st centuries. Sociocultural changes in Armenia as a result of democratization and globalization processes, in turn, sometimes lead to "washing out" of national identity. It is necessary to make some adjustments in the mission and activities of museums in the modern world, which will contribute to the acquisition of knowledge and skills required to develop the ethnocultural perception of the present and the past;
- the value, and specificity of ethnographic exhibitions in a modern sociocultural situation are the original collections and their observation. Such demonstrations are carried out from one generation to another by transferring information, its development and transformation in time and space through elements of material and non-material culture that later transform into Armenian identity symbols;
- today universal use on different platforms of the objects similar to museum ethnographic artifacts creates necessity to consider them in historical and cultural aspect of potential impact on formation or activation of national identity.

**Լուսինե ՂՈՒՇՉՅԱՆ (Ռուսաստան)**

Ռուսաստանի ազգագրության թանգարան (Մանկոտ-Պետերբուրգ)

Էլ. փոստ՝ medievist@yahoo.com

**XX դ. ԿԵՍԵՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ**

**ԳԻՏԱՐՇԱՎՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ**

**ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻՑ**

Ռուսաստանի ազգագրական թանգարանը կայսրության դարաշրջանի վերջին խոշորագույն թանգարանային ինստիտուցիաներից մեկն է, որը հիմնադրվել է 1902թ. որպես կայսր Ալեքսանդր III Ռուսական թանգարանի Ազգագրության բաժին: 1948թ. այն ստացավ ԽՍՀՄ ժողովուրդների ազգագրության պետական թանգարան անվանումը, իսկ 1992թ. հաստատությունը վերանվանվեց Ռուսաստանի ազգագրական թանգարան:



Ի թիվս ավելի քան 1 մլն ցուցանմունքների ներկայացված են նաև հավաքածուներ, որոնք վերաբերում են պատմաազգագրական տարբեր շրջանների հայ բնակչության ավանդական մշակույթին: Թանգարանի ստեղծման օրվանից նրա ֆոնդերը համալրվել են մասնավոր նվիրատվություններով, ինչպես նաև գիտարշավներում հավաքած նյութերով: Հայկական հավաքածուները, որոնք հավաքել են XXդ. խոշոր հետազոտողներ Կ.Ա.Բնուտրանցևը, Ա.Ա.Միլերը, Ս.Վ.Տեր-Ավետիսյանը և այլք, 1920-ական թթ. մինչև XXդ. կես համալրվում էին միայն պետական թանգարանային ֆոնդից: Ստեղծված օջախները, ինչպես նաև «Հայերը» նոր ցուցադրության նախագիծը հենք դարձան Հայաստան ուղղված մի շարք գիտարշավների 1956, 1958 և 1959թթ.: Հետազոտական արշավները, որոնք իրենց ծրագրի մեջ ներառում էին ավանդական մշակույթի առարկաների հավաքումը և ֆոտոֆիկսացիան, ղեկավարում էր վերոնշյալ թանգարանի Կովկասի ժողովուրդների բաժնի վարիչ, հայտնի գիտնական-կովկասագետ Ե.Ն.Ստոլդենեցկայան: Դրանցից առավել արդյունավետ եղավ Ա.Լ.Նատանսոնի հետ համատեղ արշավը 1959թ. օգոստոս-սեպտեմբերին, որը ներառեց Ախուրյանի, Թալինի, Արտաշատի շրջանները, Լենինական ու Երևան քաղաքները: Հավաքվել էր հսկա նյութ՝ 169 առարկա, 195 պահպանման միավոր, որն արտացոլում էր տեղական օջախների ազգային մշակույթը: Հավաքածուի մեջ մտնում են դարբնի, մետաղատաղձագործական, հյուսնի, կավագործի, կոշկակարի և քարի մշակման գործիքներ, գյուղատնտեսական գործիքներ, հագուստ և այլն: Հավաքված նյութի վերլուծությունը ցույց է տալիս նրա հիմնական ուղղվածությունը՝ հետաքրքրությունը քաղաքային կյանքի, նրա պատմական հենքի նկատմամբ, որը ներկայացված է «արհեստավորների քաղաքում»՝ Լենինականում: Գիտարշավի նյութերը հիմք հանդիսացան 1970-ականներին Ե.Ն.Ստոլդենեցկայանի ստեղծած ցուցադրության համար:

Лусинэ ГУЩЯН (Россия)

Российский этнографический музей (Санкт-Петербург)

e-mail: medievist@yahoo.com

## **МАТЕРИАЛЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ В АРМЕНИЮ СЕР. XX в. ИЗ СОБРАНИЯ РОССИЙСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

Российский этнографический музей является одним из последних крупных музейных институций эпохи империи, основанным в 1902 г. как Этнографический отдел Русского музея императора Александра III, в 1948 году он получил название Государственного музея этнографии народов СССР, а в 1992 года учреждение было переименовано в Российский этнографический музей.

В составе более чем 1 млн. экспонатов РЭМ представлены также коллекции, относящиеся к традиционной культуре армянского населения различных историко-этнографи-

ческих областей. Со времен создания музея его фонды пополнялись как частными дарами, так и экспедиционными сборами. Армянские коллекции, собранные крупнейшими исследователями начала XX в., такими как К.А. Иностранцев, А.А. Миллер, С.В. Тер-Аветисян и др., с 1920-х годов до середины XX в. пополнялись лишь из государственного музейного фонда. Создавшиеся лакуны, а также проект новой экспозиции «Армяне» стали обоснованием для ряда экспедиций, направленных в Армению в 1956, 1958 и 1959 годах. Исследовательские поездки, включающие в свою программу сбор предметов традиционной культуры и фотофиксацию, возглавляла заведующая отделом этнографии народов Кавказа ГМЭ народов СССР, известный ученый-кавказовед Е.Н. Студенецкая. Наиболее продуктивной из них являлась экспедиционная поездка совершенная ею в августе-сентябре 1959 году совместно с сотрудником отдела А.Л. Натансон. В результате экспедиции, охватившей Ахурянский, Талинский, Арташатский районы Армении, а также города Ленинакан и Ереван, была собрана обширная – 169 предметов, 195 единиц хранения – коллекция, отражающая традиционную культуру указанных локаций. В состав коллекции входят инструменты кузнечного, медночеканного, плотницкого, гончарного, сапожного и камнерезно-строительного ремесел, сельскохозяйственные орудия, утварь, одежда, предметы убранства интерьера, банный комплект и предметы рукоделия. Анализ собранного экспедицией материала демонстрирует основную направленность ее исследовательско-собирательской работы – интерес к городской жизни, его исторической базе, представленной в «городе мастеров» - Ленинакане. Материалы экспедиции стали основой экспозиции, созданной Е.Н. Студенецкой в 1970-х годах, а впоследствии, в 2011 году, были использованы на постоянной экспозиции «Народы Южного Кавказа» и вошли в ряд тем раздела «Армяне», созданного автором сообщения.

**Lusine GHUSHCHIAN (Russia)**

Russian Museum of Ethnography (Saint Petersburg)

e-mail: medievist@yahoo.com

#### **ETHNOGRAPHIC MATERIALS FROM THE COLLECTION OF THE RUSSIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM GATHERED DURING THE EXPEDITION TO ARMENIA IN THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY**

The Russian Museum of Ethnography is one of the last major museum institutions of the Empire era, founded in 1902 as the Ethnographic Department of the Russian Museum of Emperor Alexander III. In 1948, it was named the State Museum of Ethnography of Peoples of the USSR, and in 1992 the institution was renamed the Russian Museum of Ethnography.

Between more than 1 million exhibits of RME, there are also presented collections relating to the traditional culture of the Armenian population of various historical and ethnographic regions. Since the establishment of the museum, its funds were replenished with both private donations and expedition fees.

Armenian collections created by prominent researchers at the beginning of the XX century, such as K.A. Inostrantsev, A.A. Miller, S.V. Ter-Avetisyan et al., were replenished only

from the fund of the state museum from the 1920s to the mid-XX century. The arisen lacunas, as well as the project of the new exposition “Armenians” became the rationale for a number of expeditions sent to Armenia in 1956, 1958 and 1959. Research trips, including in their program the collection of samples of traditional culture and photo fixation, were led by the head of the department of Caucasian Peoples’ Ethnography of the State Museum of Ethnography of the Peoples of the USSR, a well-known scholar Caucasian studies Y.N. Studenetskaya.

The most productive was the expedition trip carried out by her in August-September of 1959, together with a staff member of the department A.L. Natanson. As a result of the expedition covered the Akhuryan, Talin, Artashat regions of Armenia, as well as the cities of Leninakan and Yerevan, was assembled an extensive collection from 169 objects and 195 storage units, reflecting the traditional culture of these locations. The collection includes tools for blacksmith, copper-chasing, carpentry, pottery, shoemaking, stone cutting and construction crafts, agricultural implements, utensils, clothing, interior decoration items, a bath set and handicraft items.

The analysis of the material collected by the expedition demonstrates the main focus of its research and collecting work: interest in the city life, its historical basis represented in the “city of masters” Leninakan. The materials of the expedition became the basis of the exposition created by E.N. Studenetskaya in the 1970s, and later, in 2011, were used for the permanent exhibition “Peoples of the South Caucasus” and were included in a series of topics in the section “Armenians” created by the author.

**Սոսե ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ sosegrigoryan@mail.ru

## **ՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ**

Հայ հարուստ ծիսաշարի ամենասիրված ծեսերից մեկը հարսանիքն է: Հարսանիքը երկու տարբեր սեռերի միջև ամուսնությունը հաստատող-վավերացնող ծիսակատարություն է, որը տարբեր ժողովուրդների մեջ ունի տվյալ ազգին բնորոշ արտահայտություն: Գրեթե բոլոր ժողովուրդների մեջ ամուսնական արարողությունների շարքի հիմնական առանձնահատկությունը ծնողների տնից հարսին՝ ամուսնու տուն տանելու թատերականացված միջոցառումն է, որը, որպես կանոն, ուղեկցվում է խնջույքներով, նվերների փոխանակությամբ, երգ ու պարով և այլ զվարճություններով:

Հիմնվելով Շիրակի, Լոռու և Ջավախքի պատմազգագրական մարզերի հայ կաթոլիկների բնակավայրերից մեր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի, ինչպես

նան գրավոր աղբյուրների և համապատասխան ուսումնասիրությունների վրա, սույն հոդվածում կներկայացնենք հայ կաթոլիկների հարսանեկան ծիսակարգերի առանձնահատկությունները, արարողությունների հետևողական կատարումը, իրականացման գործընթացը, դրանց ընդհանրություններն առաքելական հայերի շրջանում գոյություն ունեցող ծիսակարգերի հետ ու տարբերությունները:

Հայ կաթոլիկների հարսանեկան ծեսը բաղկացած է երեք հիմնական փուլերից՝ ինամախոսություն, նշանդրեք և բուն հարսանիք, սակայն ծիսակարգերի անվանումներն ու կատարումը տարբերվում են ըստ շրջանների ու ժամանակաշրջանների՝ ընդգրկելով հայ ավանդական ծիսաշարի բոլոր մասերը՝ աղջկատեսից մինչև հարսանիք, կամ սահմանափակվելու միայն նշանդրեքով ու հարսանիքով:

Հայ ավանդական հարսանիքը հայ կաթոլիկ գյուղերում այսօր բազմաթիվ փոփոխությունների է ենթարկվել: Հոդվածում ներկայացվում են.

- հայ կաթոլիկների գյուղերում ամուսնացողների տարիքային փոփոխությունները՝ ըստ տարբեր ժամանակաշրջանների և տեղանքի, տարեցների և երիտասարդների կարծիքը տարիքային տարբերությունների վերաբերյալ,
- երիտասարդների ծանոթության շրջանակները տարբեր գյուղերում և միջնորդների ու ծնողների դերն այդ հարցում,
- առևանգման դեպքերի հաճախականությունը նախորդ և մեր օրերում դրանց վերացման պատճառները,
- հարսանիքին նախորդող և բուն հարսանեկան արարողակարգի փուլերը, դրանց անվանումները, կատարման յուրահատկություններն ըստ մարզերի և փոփոխություններն ըստ տեղանքի,
- հայ կաթոլիկե եկեղեցու դերն ու գործառույթի փոփոխությունը՝ ծես կատարողից մինչև հարաբերություններ կառուցողի ու հարթողի:

**Сосэ ГРИГОРЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: sosegrigoryan@mail.ru

## **СВАДЕБНЫЙ РИТУАЛ В АРМЯНСКИХ КАТОЛИЧЕСКИХ ДЕРЕВНЯХ**

Свадьба является одним из самых любимых обрядов богатого цикла армянских ритуалов. Свадьба - это ритуал, подтверждающий брак между двумя полами, который имеет характерную особенность определенной нации среди разных народов. Главной особенностью церемонии бракосочетания почти всех народов является театрализованное мероприятие проводов невесты из родительского дома в дом мужа, которое обычно сопровождается пикниками, обменом подарками, песнями, танцами и другими развлечениями.

На основе полевых этнографических материалов, собранных в исторических регионах армянских католических общин в Шираке, Лори и Джавахке, а также на основе письменных источников и соответствующих исследований, мы представляем особенности свадебных церемоний армян-католиков, последовательное проведение церемоний, процесс их проведения, различия между ними и обрядами армян, последователей Армянской Апостольской церкви.

Церемония бракосочетания армян-католиков состоит из трех основных этапов: обручение, празднование и свадьба, но названия и исполнение ритуалов различаются по регионам и периодам, включая все части армянской традиционной свадьбы, от показа невесты до свадьбы, или ограничиваются только торжествами и свадьбами.

Армянская традиционная свадьба в армянских католических деревнях сегодня претерпела много изменений. В статье представлены:

- возрастные различия между брачующимися в армянских католических деревнях, в зависимости от разных периодов и регионов, мнения пожилых людей и молодежи о возрастных различиях;
- круг знакомств молодежи в разных деревнях и роль посредников и родителей в этом вопросе;
- частота случаев похищения невесты в прошлом веке и причины их устранения сегодня;
- этапы предсвадебных и свадебных обрядов, их названия, особенности исполнения по регионам и изменения по локации;
- роль Армянской Католической церкви и смена функций: от исполнителя ритуалов до конструирования и сглаживания взаимоотношений.

**Sose GRIGORYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: [sosegrigoryan@mail.ru](mailto:sosegrigoryan@mail.ru)

## WEDDING RITUAL IN ARMENIAN CATHOLIC VILLAGES

One of the most favourite rituals of the Armenian rich cemetery is the wedding. The wedding is a marriage-confirming ritual between two different sexes that has a characteristic of a particular nation among different peoples. The main peculiarity of the marriage ceremony among almost all nations is that of a parent's bride-to-house event, which is usually accompanied by picnics, gift exchanges, songs and dances and other entertainments.

Based on the field ethnographic materials collected from the historical regions of Armenian Catholic communities of Shirak, Lori and Javakhq, as well as on written sources and relevant studies, we present the peculiarities of the wedding ceremonies of the Armenian Catholics, the consecutive fulfillment of ceremonies, the implementation process, the differences between rites of apostolic Armenians.

The wedding ceremony of the Armenian Catholics consists of three main stages: matchmaking engagement and wedding, but the names and performances of rituals differ by

periods and regions, including all parts of the Armenian traditional ceremonies from engagement to wedding or restricted only by celebrations and weddings.

Armenian traditional wedding in Armenian Catholic villages has undergone many changes today. The paper presents:

- age differences of marriages in Armenian Catholic villages, according to different periods and locations, elderly and youth opinion about age differences;
- acquaintance of young people in different villages and the role of mediators and parents in this issue;
- frequency of girl kidnapping cases in the past and present, reasons for their elimination in nowadays;
- pre-wedding and wedding ritual stages, their names, peculiarities of performance by regions and changes by location;
- the role of the Armenian Catholic Church and the change of function from the Ruler to the Constructor and the Founder.

**Տորք ԴԱԼԱԼՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ. փոստ torqdal@yahoo.com

## **ՄԻԱՉՔԱՆԻ ՀՍԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՓՈՓՈԽԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ**

Միաչքանի հսկայի առասպելի ամենավաղ օրինակը հայտնի Պոլիփեմոսի (*Πολύφημος*) դրվագն է հին հունական «Ողիսական» (*Օδύσσεια*) պոեմում, որը վերագրվում է Հոմերոսին և թվագրվում է մ.թ.ա. VIII դարով: Այս պոեմի իններորդ երգում պատմվում է մարդակեր կիկլոպ Պոլիփեմոսի մասին, որը բնակվում է մի կղզու վրա՝ քարանձավում: Գլխավոր հերոս Ողիսեսը հաղթում է հսկային և ոչխարի տակ թաքնված՝ փախչում քարանձավից: Ինչպես ցույց են տվել հետազոտողները, «Ողիսական»-ում օգտագործվել են հեքիաթային բազմաթիվ թափառող պլոմեներ: Պատահական չէ, որ միաչքանի հսկայի մոտիվը վկայված է նաև հայ ժողովրդական ավանդազրույցներում և գրի է առնվել Ախալցխայի բարբառով Ստ. Մալխասյանցի կողմից: Հայկական տարբերակում գլխավոր հերոսի անունը չի նշվում, իսկ միաչքանի հսկան կոչվում է *թօփօզոզ*: Այստեղ հերոսը փրկվում է ոչ թե ոչխարի տակ թաքնվելով, այլ ոչխարի մորթի: Նույն մոտիվը բազմիցս հանդիպում է հայ ժողովրդական հեքիաթներում, մանավանդ Գուգարքում և Արարատյան դաշտում: Առասպելը վկայված է նաև

օսական «Նարթյան» դիցավեպում, որտեղ այդ դրվագը կոչվում է «Վրրրզմագն ու շիլ հսկան» («*Wərazmæg əmæ soqqwər wəyæg*»): Վրրրզմագը նարթերի մայր, նշանավոր Սարթանայի (= հայկ. *Մարենիկ*) ամուսինն է, իսկ «շիլ հսկան» այստեղ ունի երկու աչք, պարզապես դրանցից մեկը վատառողջ է: Վրրրզմագը կուրացնում է հսկայի առողջ աչքը և այժի մորթի մեջ մտնելով՝ փրկվում:

Զեկուցման մեջ մանրամասնորեն վերլուծվում են բոլոր հայտնի պատումները, փորձ է արվում վերականգնելու դրանցում արտացոլված դիցաբանական մտածողության զարգացումն ու փոխակերպումը:

**Торк ДАЛАЛЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
e-mail: torqdal@yahoo.com

## **ВАРИАНТЫ ЛЕГЕНДЫ ОБ ОДНОГЛАЗОМ ВЕЛИКАНЕ В АРМЕНИИ И НА КАВКАЗЕ**

Самым ранним зафиксированным вариантом легенды об одноглазом великане является известный эпизод о Полифеме (*Πολύφημος*) в древнегреческой поэме «Одиссея» (*Ὀδύσσεια*), которая приписывается Гомеру и восходит к VIII веку до н.э. В девятой песне этой поэмы рассказывается о циклопе-каннибале Полифеме, который живет на острове в пещере. Главный герой Одиссей побеждает великана и, спрятавшись под овцой, спасается из пещеры. Как показали исследователи, в «Одиссее» были использованы многочисленные сказочные бродячие сюжеты. Неслучайно, что мотив одноглазого великана засвидетельствован также в армянских народных легендах и записан на ахалцихском диалекте Степаном Малхасянцем. В армянской версии имя главного героя не упоминается, а одноглазый великан называется *mān'äğz*. Здесь герой спасается, спрятавшись не под овцой, а под овчиной. Тот же мотив неоднократно встречается в армянских народных сказках, особенно в Гугарке и в Арагатской долине. Легенда засвидетельствована и в осетинском «Нартском эпосе», где данный эпизод называется «Уырызмаг и косо́й великан» («*Wərazmæg əmæ soqqwər wəyæg*»). Уырызмаг (Урузмаг) - это муж «матери нартов», знаменитой Сатаны (= арм. *Сат'еник*), а «косо́й великан» имеет два глаза, просто один из них плохо видит. Уырызмаг ослепляет здоровый глаз великана и ускользает от него под козьей шкурой. В докладе сделан подробный анализ всех известных вариантов, а также сделана попытка восстановить развитие и трансформацию отраженного в них мифологического мышления.

**Tork DALALYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: torqdal@yahoo.com

## VARIANTS OF LEGEND ON THE ONE-EYED GIANT IN ARMENIA AND THE CAUCASUS

The earliest recorded version of the one-eyed giant' legend is the famous episode about Polyphemus (*Πολύφημος*) in the ancient Greek epic poem "Odyssey" (*Ὀδύσσεια*), which is attributed to Homer and dates back to the 8<sup>th</sup> century BC. The ninth song of this epic poem tells us about the cannibal Cyclops called Polyphemus, who lives in a cave on an island. The protagonist, Odysseus, defeats the giant and escapes from the cave by hiding on the underbellies of the sheep. As researchers have shown, a number of fairy tale roving plots have been used in the "Odyssey". Not surprisingly, the Cyclops motif is also testified in Armenian legendary stories, one of them is recorded in Akhaltsikhe dialect by Stephan Malkhasyants. In the Armenian version, the name of the main character is not mentioned, and the one-eyed giant is referred to as *tāp'ägōz*. Here, the hero is rescued not by the sheep, but by the sheepskin. The same motif is repeatedly encountered in Armenian folk tales, especially from the regions of Gugark and Ararat Valley. The legend is also attested in the Ossetian epic «Nart sagas», in which the episode is called «Verezmag and the oblique giant» (*«Wərazmæg əmæ soqqwər wəyæg»*). Verezmag (Uruzmag) is the husband of famous Sat'ána (Arm. Sat'enik), mother of the Narts, and the «oblique giant» there has two eyes, just one of them is ill. Verezmag blinds the giant's healthy eye and eludes him under the goatskin. The paper analyzes all the known versions in detail and an attempt is made to restore the development and the transformation of mythological thinking reflected in them.

**Գայլա ԴԱՎԻԴՈՎԱ (Հայաստան)**

Հայոց ազգագրության թանգարան (Արմավիր)

e-mail: sv\_ethnomuseum@yahoo.com

## ՀՐԱՎԵՐԻ ԵՎ ՀՐԱՎԻՐԱՏՈՄՍԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՍԱՆԵԿՈՒՄ (ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ)

Աշխատանքի նպատակն է մարդու կյանքի ամենակարևոր կենսափուլային ծեսերից մեկի՝ ամուսնությանն ու հարսանիքին վերաբերող հրավիրատուների հանրահռչակումը: Աշխատանքի առանցքը կազմում է հարսանեկան հրավերը, որը բացահայտում է ազգաբանության համար արժեքավոր տեղեկություններ: Այս հոդվածը արժևորվում է թե՛ գեղագիտական ճաշակի և թե՛ մշակույթի այս տարատեսակին՝ հրավերի վարվելակարգին, հաղորդակցվելու տեսակետից: Հայոց ազգագրության թանգարանի՝ ամուսնությանը վերաբերող փաստաթղթերի հավաքածուն ընդգրկում է 250 թանգարա-



նային առարկա (XIX-XXդդ.): Դրանց մեջ հատկապես ուշագրավ են հարսանեկան հրավիրատոմսերն ու ամուսնության վկայականները: Հարսանեկան հրավիրատոմսերը բացահայտում են ոչ միայն հարսանյաց խնջույքի, այլ նաև հարսանիքը վավերացնող պսակադրության տեղը, վայրը, հասցեն, եկեղեցին, շաբաթվա օրը, ժամը և այլ մանրամասներ: Հրավիրատոմսերի ուսումնասիրությունը բացահայտում է ազգակցական հարաբերություններ (ազգատոհմերի, խնամիական կապերի, հարսանիքների կատարման ժամանակաշրջանի) և մշակութային արժեքներ: Աշխատանքում ներկայացված են պատմական տեղեկություններ տարբեր պատմաազգագրական շրջանների ավանդական հարսանիքների, հարսանեկան հրավերի մշակութային վարվելակարգի (էթիկետ) վերաբերյալ: Հրավիրատոմսերի աշխարհագրությունը տարածաշրջանային ընդգրկման առումով լայն է՝ Երևան, Շուշի, Գանձակ, Թիֆլիս, Նախիջևան, Դոնի Ռոստով, Եկատերինադար: Հոդվածը կարևորվում է նաև նրանով, որ քննության առարկա հրավիրատոմսերը դիտվում են ոչ միայն որպես մշակութային արժեք, այլ նաև բացահայտում ազգային ու ազգաբնական կարևոր հարցեր, սովորույթներ՝ անցումային ծեսերին առնչվող: Հրավիրատոմսերում պարունակող տեղեկատվությունները վերաբերում են ոչ այնքան բուն հարսնահանդեսին, որքան այնպիսի ոլորտների, ինչպիսիք են, մասնավորապես ազգակցական համակարգը, ամուսնացողների կամ խնամիացող ընտանիքների սոցիալական վիճակը: Հրավիրատոմսը փոքրիկ, բայց շատ խոսուն ու անհրաժեշտ առարկա է, վավերագիր, որը ուսումնասիրողին տալիս է հարուստ գիտելիքներ: Այս տեսանկյունից առանձնանում են XIX դարի վերջի և XX դարասկզբի (Դոնի Ռոստով, Նոր Նախիջևան) հայ իրականության համար հազվագյուտ տեղեկություն պարունակող մի քանի հրավիրատոմսեր: Վերոհիշյալ բնակավայրերում ամուսնացողները միաժամանակ կրել են և՛ մայրական, և՛ հայրական ազգանունները՝ Աննա Հովակիմյան-Խոջաբեկյան, Իսկուհի Հակոբյան-Շաբոշնիկյան, Փիլիպոս Հակոբյան-Դուրգարյան և այլն: XIX դարը փոխեց նաև հրավերի ձևը: Կիրառության մեջ մտան ծրարներ ու փղոսկրագույն հրավիրատոմսեր՝ հարդարված ժանեկանման կտրտված հավելումով: Հրավերի այս ձևը հասել է մինչև մեր օրերը:

**Галя ДАВИДОВА (Армения)**

Национальный музей этнографии Армении (Армавир)

e-mail: sv\_ethnomuseum@yahoo.com

## **РОЛЬ ПРИГЛАШЕНИЯ И ПРИГЛАСИТЕЛЬНОГО БИЛЕТА В АРМЯНСКОЙ СВАДЬБЕ (ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ)**

Цель данной работы популяризация пригласительных билетов одного из самых важных обрядов жизненного цикла человека - супружества и свадьбы. Основой для работы

послужило свадебное приглашение, которое выявляет ценные сведения для этнологии. Ценность данной статьи состоит в приобщении как с эстетическим вкусом так и с культурой этикета приглашения. Коллекция свадебных документов Национального музея этнографии Армении состоит из 250 музейных экспонатов (XIX-XXвв.). Среди них особый интерес представляют свадебные приглашения и свидетельства о браках. Свадебные билеты указывают не только на место проведения свадебного пиршества, но и на место регистрации семейного союза, адрес, церковь, день и час свадебной церемонии и другие подробности. Исследование пригласительных билетов выявляет родовые отношения (семейно-родовые, сватовские связи, время проведения свадеб) и культурные ценности. В работе представлены исторические данные о традиционных свадьбах и культуре этикета свадебного приглашения разных историко-этнографических регионов Армении. География пригласительных билетов в плане регионального обхвата очень обширна: Ереван, Шуши, Гандзак, Тифлис, Нахичеван, Ростов на Дону, Екатеринадар. Значимость статьи состоит еще и в том, что пригласительные билеты рассматриваются не только как культурные ценности, но и выявляют важные национальные и этнологические вопросы и обычаи, связанные с инициационными обрядами. В пригласительных билетах содержится информация не столько о самом свадебном пиршестве, сколько о таких сферах, как, в частности, родственные связи или же социальное положение. Пригласительный билет маленький, но многоговорящий предмет, содержит летопись, которая дает исследователю богатые знания. С этой точки зрения особый интерес представляют несколько пригласительных билетов конца XIX, начала XX веков (Ростов на Дону, Новый Нахичеван). Они содержат редкие сведения об армянской действительности того времени. В вышеуказанных населенных пунктах вступающие в брак одновременно носили и отцовскую и материнскую фамилии: Анна Овакимян-Ходжабемян, Искуи Акопян-Шабошникян, Пилипос Акопян-Дургарян и т. д. XIX век изменил вид приглашения. В практику вошли конверты и пригласительные билеты цвета слоновой кости, украшенные дополнительными кружевными вставками. Этот вид приглашения дошел до наших дней.

**Galya DAVIDOVA (Armenia)**

Museum of Armenian Ethnography (Armavir)

e-mail: sv\_ethnomuseum@yahoo.com

## **ROLE OF INVITATION AND INVITATION CARD AT THE ARMENIAN WEDDING (TRADITIONAL AND ACTUAL)**

Marriage and wedding are among the most important ceremonies in one's life phases. The paper aims at popularization of wedding invitation cards. It focuses on the wedding invitation, which reveals worthwhile information for ethnology. The work is also of great value from the perspective of aesthetic taste and etiquette of invitation as a variety of culture. At the museum of Armenian ethnography 250 museum items of 19-20<sup>th</sup> centuries are included in the collection of documents related to marriage. Wedding invitation cards and certificates are of special interest

among them. Wedding invitation cards reveal the venue, address, church, week day, hour and the other details not only of wedding feast, but of the wedding ceremony as well. The research of invitation cards reveals the ties of relationship (family, in-laws) and cultural values. The paper gives historical information on traditional weddings in different historical-ethnographic regions and etiquette of wedding invitation. The regional geography of invitation cards is rather wide-Yerevan, Shushi, Gandzak, Tiflis, Nakhijevan, Rostov-on-Don, Yekaterinadar. In the scope of our research work invitation cards are studied not only as cultural values, but they also reveal national and ethnographic important issues connected with transitional rituals. Invitation cards give information mainly on the spheres like family structure, social status of the wedding couple and in-laws. Invitation card is a small, but very expressive and necessary document, which helps the researcher to get rich knowledge. Several invitation cards of the early 19<sup>th</sup> and late 20<sup>th</sup> centuries (Rostov-on-Don, Nor Nakhijevan) contain rare information on Armenian reality. In the above mentioned sites married couples were given both the father's and mother's surnames such as Anna Hovakimyan-Khojabekyan, Iskuhi Hakobyan-Shaboshnikyan, Pilipos Hakopyan-Durgaryan and so on. The 19<sup>th</sup> century changed the form of invitation as well. People started to use envelopes and invitation cards of ivory colour decorated with lace like designs. This form of invitation is preserved up to now.

**Եկատերինա ԴԵԳԱԼՅԵՎԱ (Ռուսաստան)**

Բիյսկի տեխնոլոգիական ինստիտուտ  
e-mail: katerina3310@yandex.ru

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՌԱՏՈՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆ**

Տոները սերտորեն կապված են էթնիկ ինքնության հետ: Ժամանակակից փառատոները կրում են տոնական մշակույթ, նպաստում են ժամանցային ավանդույթների պահպանմանը և զբոսաշրջության զարգացմանը: Հայաստանում էթնիկ տարբերակիչ գծերի ցուցադրման ձևերի որոնումները հստակ երևակվում են բազմաթիվ փառատոների գործունեության մեջ և անցկացվող մշակութային քաղաքականության կարևոր գործոն են:

Հայաստանում անցկացվում են հանրակրթական դպրոցներում սովորողների ռուսական երգի հանրապետական ամենամյա փառատոնը, ռուսական երգի և մշակույթի փառատոները՝ զարգացնելով հանդուրժողականության և հյուրընկալության հարուստ ավանդույթները: Պետությունն աջակցում է զբոսաշրջային միջազգային «ԻնՏուր

Էքսպո» ամենամյա ցուցահանդեսին, որի շրջանակներում էին գործում ավանդական ուսեստների, գինու փառատոները Երևանում, կոնյակի փառատոնը Օադկաձորում, տարաբնույթ ազգային փառատոներ գյուղական վայրերում: Չանազան փառատոները և տոնախմբությունները ներկայացնում են երկրի մշակույթը և ավանդույթները: Դրանց շրջանակներում են ձևավորվում էթնիկ պատկանելության և մշակութային ընդհանրության ի հայտ գալու հաղորդակցման դեկորացիաները՝ հատուկ նպատակով՝ ցուցադրել և զգալ որոշակի ինքնություն: Հայաստանում փառատոներն ընդունվում են որպես մշակութային ներկայացում, որը պլանավորված է, սահմանափակված ժամանակի և տարածության մեջ, ծրագրավորված է, բնութագրվում է համակարգված հանրային միջոցառումներով և գեղագիտական արտահայտման ուռճացման դեպքերով: Փառատոնը Հայաստանում հնարավորություն է տալիս դիտարկելու մշակույթի կոմունիկատիվ համակարգը, որը փոխանցվում է սեմիոտիկ բարդ փոխակերպումներով: Փառատոներն ընկալվում են որպես կոլեկտիվ երևույթներ, որոնք ծառայում են հայ ժողովրդի մեջ արմատավորված ազգային ժամանցային տոնական ավանդույթների վերածննդին:

**Екатерина ДЕГАЛЬЦЕВА (Россия)**

Бийский технологический институт  
e-mail: katerina3310@yandex.ru

## **ФЕСТИВАЛИ В АРМЕНИИ КАК ФАКТОР КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ**

Праздники тесно связаны с этнической идентичностью. Современные фестивали несут в себе праздничную культуру, способствуют сохранению досуговых традиций и способствуют развитию туризма. По словам Беверли Дж. Стельтье, фестивали проходят с календарно регулируемые интервалами, носят публичный характер, участвуют в формировании духа нации, сложны по структуре и многочисленны по выражению, сцене и целям. Поиски форм демонстрации отличительных этнических черт в Армении явственно проявляются в деятельности многочисленных фестивалей и служат важным фактором проводимой культурной политики.

В Армении ежегодно проходит республиканский фестиваль русской песни учащихся общеобразовательных школ, фестивали русского языка и культуры. Богатые традиции гостеприимства и толерантности используются и в сфере туризма. Государство поддерживает международную туристическую выставку «ИнТур Экспо», ежегодно проводимую в Ереване, в рамках которой работали фестиваль традиционных ритуально-праздничных блюд в Ереване; фестиваль вина в Ереване; фестиваль Коньяка в Цахкадзоре; различные национальные фестивали в сельской местности. Проведение Фестиваля Коньяка в Цахкадзоре в 2017 году охватило около 25000 местных и иностранных туристов, что стимулировало территориальное развитие, активизировало участие местного населения и способствовало денежному притоку, как в местный бюджет, так и в экономику и культуру региона. Также в Армении с 2008 г. проходит Международный фестиваль комиксов, кино и анимации

«РеАнимания». Также есть молодежная группа комиксистов BadaBada, устраивающая комикс-перформансы и работающая в стиле андеграундных рисованных историй. Специалисты отмечают, что развитие рисованных историй в Армении происходит при значительном влиянии французских комиксистов армянского происхождения.

Различные фестивали и празднества представляют культуру и традиции страны. В его рамках складываются коммуникативные декорации для проявления этнической принадлежности и культурного единства с особой целью продемонстрировать и испытать определенную идентичность. В Армении фестивали понимаются как культурное представление, которое запланировано, ограничено во времени и пространстве, запрограммировано, характеризуется скоординированными публичными мероприятиями и повышенными случаями эстетического выражения. Фестиваль в Армении даёт возможность наблюдать за коммуникативной системой культуры, передаваемой через семиотически сложные перформансы. Хотя фестиваль нередко охватывает крупные социальные единицы, очевидно, что происходит небольшая социальная интерактивная коммуникация, представление которой представляет собой взаимодействие лицом к лицу.

Таким образом, фестивали понимаются нами как коллективные явления, служащие целям возрождения народных праздничных досуговых традиций, укоренившихся в армянском народе. Мероприятия, доступные на указанных фестивалях, отражают проблемы сообщества, таким образом, предоставляя пейзаж для выражения определенной этнической принадлежности, предлагая личное подтверждение, политические действия, социальное возрождение народных традиций.

**Yekaterina DEGALTSEVA (Russia)**

Biysk Institute of Technology  
e-mail: katerina3310@yandex.ru

## **FESTIVALS IN ARMENIA AS FACTOR OF CULTURAL POLICY**

Holidays are closely connected with ethnic identity. Modern festivals are festive culture, perpetuate recreational traditions and contribute to the development of tourism. According to Beverly J. Stelte, festivals take place with adjustable intervals calendar are public, participate in the formation of the spirit of the nation, a complex structure on expression, and numerous stage and objectives. The search for forms of demonstration of distinctive ethnic features in Armenia is clearly evident in the many festivals and activities are important factors in the ongoing cultural policy.

Held annually in Armenia National Festival Russian songs for pupils of comprehensive schools, festivals of the Russian language and culture. A rich tradition of hospitality and tolerance are used and in tourism. The State supports the international tourist exhibition “Intour Expo” annually carried out in Yerevan within the framework of the Festival of traditional ritual and casual meals in Yerevan; Wine Festival in Yerevan; the Cognac Festival in Tsakhkadzor; various national festivals in the countryside.

The Cognac Festival in Tsakhkadzor in 2017 year covered approximately 25000 local and foreign tourists, that stimulated the territorial development, intensify the participation of the local population and contributed to cash inflow, both in local and economy and culture of the region. Also in Armenia, 2008. International Festival of comics, film and animation competition "rallies. There is also a youth group BadaBada comics, comic performances and suits working in the style of underground cartoon stories. Experts say that the development of drawing stories in Armenia occurs when significant influence of French comics artists of Armenian origin.

A variety of festivals and celebrations are the culture and traditions of the country. In its fold communication decorations for manifestations of ethnicity and cultural unity with a special purpose to demonstrate and test a specific identity. Festivals in Armenia are understood as cultural performance, scheduled, limited in time and space, programmed, characterized by coordinated public events and increased cases of aesthetic expression. In Armenia, the Festival provides the opportunity to observe the communicative culture system, transmitted through semiotic complex performances. Although the Festival often covers the major social unit, it is obvious that a little social interactive communication, presentation which represents the face-to-face interaction.

Thus, the festivals are understood by us as collective phenomena, and aims at rebirthing folk holidays leisure tradition, rooted in the Armenian people. Activities available at these festivals reflect community issues, thus providing for a certain expression landscape ethnicity, offering personal affirmation, political action, social revival folk traditions.

### Աստղիկ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ (Հայաստան)

Հայաստանի պատմության թանգարան (Արմավիր)

Էլ.փոստ՝ astghikisraelian@gmail.com

## XVIII-XX դդ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԱՐԴԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԸ

Ձարդերը, բացի գեղագիտական արժեքից, ունեն մեկ այլ արժեք. նրանք բազմապիսի տեղեկություններ են հաղորդում մարդկանց բարքերի, սովորույթների, փոխարաբերությունների, հավատալիքների մասին և այլն: Նախկինում զարդեր են կրել թե՛ տղամարդիկ, թե՛ կանայք: Նրանց գործածության ձևերն ու քանակը տարբեր են եղել՝ ժամանակով, դրանք կրող անձի կարգավիճակով, հասարակական դիրքով, տարիքով, սեռով և իրավիճակով պայմանավորված: Դարերի ընթացքում փոփոխությունների են ենթարկվել և՛ զարդեր կրելու ձևերը, և՛ զարդերի տեսակները: Ուշագրավ են զարդեր նվիրելու (օրինակ՝ հարսանեկան ծիսաշարում), նվիրաբերելու (օրինակ՝ սուրբ աղբյուրներին), դրանք ստանալու, ընդունելու հանգամանքներն ու ձևերը:

XXդ. սկզբից ի վեր զարդերից շատերը տարբեր պատճառներով դուրս են եկել գործածությունից: Ավանդական հագուստի հետ մեկտեղ՝ կանայք դադարել են հատկապես հագուստին կարվող և գլխի հարդարանքի մաս կազմող զարդեր օգտագործելուց:

XIX-XXդդ. զարդերը վկայում են ոսկերիչ և արծաթագործ վարպետների հմտությունների, ստեղծագործական մտքի, շնորհքի, տաղանդի և ճաշակի մասին: Բացի այդ, նրանք ցույց են տալիս այս արհեստների տարածումը, զարգացումն ու շարունակականությունը ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ տարբեր երկրների գաղթօջախներում:

XIX-XXդդ. զարդերի ուսումնասիրությամբ ի հայտ են գալիս նրանց վերագրվող այն հատկանիշները, որոնք առնչվում են հնագույն ժամանակներից եկող տարբեր հավատալիքների հետ: Ջարդերի ձևերն ու նախշերը խորհրդանշում են արևը, լուսինը, ջուրը (ալիքաձև նախշով), բույսերը (կոկոն, նուշ, ծաղիկ, ճյուղ), կենդանիների որոշակի տեսակները (օձ, ձուկ, գորտ, թռչուն, մեղու) և այլն: Այս տեսանկյունից կարևոր են զարդեր պատրաստելիս օգտագործվող մետաղներին վերագրվող գերբնական զորությունը, թանկարժեք, կիսաթանկարժեք քարերի ու խեցիների երջանկաբեր և բուժիչ հատկությունները, ապակե, հախճապակե ակերի և ուլունքների գույների, ինչպես նաև փայտե ուլունքների, մետաղե դրամների և բոժոժների չարխափան և բարեբեր հատկությունները: Ուշագրավ են որպես նախշ հանդես եկող գրերը: Ջարդերի նշանակության վերաբերյալ այնպիսի տեղեկություններ կան բանահյուսական նյութերում, որոնք օգնում են առավել խորությամբ հասկանալու նրանց վերագրվող հատկանիշների բնույթը, լրացնելու և ամբողջացնելու զարդերի նշանակությունը հայկական մշակույթում:

**Астхик ИСРАЕЛЯН (Армения)**  
Музей истории Армении (Армавир)  
e-mail: astghikisraelian@gmail.com

## **СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ АРМЯНСКИХ УКРАШЕНИЙ XVIII-XXВВ.**

Кроме эстетической стороны, украшения имеют ряд примечательных значений-обладают важной информацией о мировосприятии народа, его верованиях, нравах, обычаях, социо-культурных взаимоотношениях.

С древнейших времен украшения носили как женщины, так и мужчины. В зависимости от времени, социального положения, возраста, рода, и других обстоятельств их одевали по разному, в разных количествах. В течение веков изменились виды и формы украшений и то, как их носят. Всегда особое значение придавалось тому, как и когда дарили украшения, кто и как их принимал (например, в свадебных церемониях), или какими ритуалами сопровождалась их подношения (например, священным родникам).

С начала XX в. большая часть традиционных украшений по разным причинам вышла из употребления. Вместе с традиционной одеждой из моды вышла часть украшений-особенно те, которые пришивались к одежде или составляли часть головного убора.

Украшения XIX-XX вв. свидетельствуют об умении, изобретательности, вкусе и таланте мастеров. Они также указывают на развитие, распространение и непрерывность ювелирного искусства как на родине, так и в армянских колониях в разных странах.

Исследование ювелирных изделий XIX-XX вв. помогает раскрывать приписываемые им магические свойства, связанные с древнейшими верованиями. Узоры и формы украшений символизируют солнце, луну, воду, растения (бутоны, миндаль, цветы, ветки), животных (змеи, рыба, лягушка, птица, пчела) и пр. С этой точки зрения важное значение придавалось также сверхъестественным свойствам металлов, драгоценных, полудрагоценных камней, ракушек, которые приносили счастье и исцеляли больных. Особое значение имел также цвет камней, стеклянных, фаянсовых бус, где преобладали красный, голубой, зеленый и белый. Носили также деревянные бусы, монеты, стилизованные бубенчики, каждый из которых имел апотропеическое значение. Особый интерес представляют редкие надписи, отчеканенные вместо узоров. Украшения, упомянутые в армянском фольклоре, помогают глубже понимать приписываемые им свойства и дополняют представление об их роли в армянской культуре.

**Astghik ISRAYELIAN (Armenia)**

Museum of History of Armenia (Armavir)

e-mail: astghikisraelian@gmail.com

## **THE SYMBOLIC MEANINGS of XVIII-XXcc. ARMENIAN ADORNMENTS**

Adornments as cherished keepsakes vary with their roles and significant meanings behind them. They have existed throughout history from ancient times to the present in particular ways to represent their positive and beneficial aspects as well as aesthetic value and beauty, belief and affiliation, custom and tradition to define social status within a community. Due to the provision of great amount of information about the use of adornments by early male and female wearers we come to know the wide spectrum of their performance indicating function and quantity, type and purpose, gender and age, time and circumstances. Articles of adornment progressed through ages in forms and in ways of wearing. One of the prized and popular purposes for jewelry is to signify valued relationships and bonding experiences to bring good luck to the person who possesses them. The symbolism often makes jewelry more meaningful and important carrying a positive connotation integrated into the design. They often serve as gifts. The forms of donation (e.g. during the wedding rituals), oblation (e.g. to the spring), getting and receiving adornments are very striking.

Many of the adornments have started to fall into disuse for several reasons since the beginning of the XX century. Women stopped using the adornments which were the parts of the traditional headdresses and those which were sown to clothes. The decorations of XIX-XX cc. testify about the skills of the masters and craftsmen, their creative talent and their taste to open up new jewelry design potentials for this sphere of art. They also show that this art is spread and still develops in Armenia and in Armenian communities in different countries.



On a larger scale studies on decorations of XIX-XX cc. shed light on several benefits and several ideas of a strong positive message. The forms and the patterns of the decorations include symbols, often combination of symbols, associated with the sun, the moon water, (wavy lines), plants (bud, almond, flower, branches etc.), animals (snake, fish, frog, bee etc) and so on. From this point of view supernatural might of the metals, the precious and semi- precious stones and shells bring happiness and healing. The colours of artificial beads, wooden beads and coins having apothropaic properties were considered to have a specific function as well. The inscriptions used as patterns are fairly notable too.

There are fascinating materials in the Armenian folklore that add depth and a range of concepts to the context of the adornments which facilitate to recognize the character of the decorations profoundly and think about their prominent role within the Armenian culture.

### Նայիրի ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ (Հայաստան)

Սմիթսոնեան հաստատություն (Երևան)

Էլ.փոստ՝ n.khatchadourian@gmail.com

### ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՕՐՕՐՆԵՐՈՒՄ

Օրորը երաժշտական բանահիստության ամենավաղ տեսակներից է, որն արտացոլում է իւրաքանչիւր ժողովրդի հոգևոր նկարագիրն ու աշխարհայացքը: Օրորի տեքստային մասն ընդգրկում է ընտանեկան կեանքին, առտնին կենցաղին և հանրային-պատմական խնդիրներին առնչուող արժեքաւոր ազգագրական տեղեկութիւններ: Օրորի կենտրոնական կերպարը, սակայն, երեխան է, հետևաբար օրորոցային երգն, ըստ էության, գովք է՝ ուղղուած մանկանն ու իր շրջապատին: Գովերգելիս երգասացն իր խօսքը համեմում է բանաստեղծական հարուստ արտայայտչամիջոցներով՝ մասնաւորապէս բուսական պատկերներ օգտագործելով:

Հնուց ի վեր ժողովրդական հաւատալիքներում իր ուրոյն տեղն ունի բուսաշխարհը: Հայոց բուսապաշտութեան վերապրուկներն առատօրէն ի յայտ են գալիս օրորներում: Զորօրինակ, ծառի աճելն ու կանաչելը նմանեցում են մանկան ծնունդին ու հասակ առնելուն, զանազան ծաղիկները խորհրդանշում են երեխայի անմեղութիւնը, անուշաբոյր և գեղեցիկ լինելը: Օրորներում յիշատակում են տարբեր մրգեր ու բոյսեր՝ թէ՛ որպէս կերակուր ու սպեղանի և թէ՛ իբրև սիրոյ խորհրդանիշ:

Զեկուցման մէջ փորձ է կատարում առանձնացնելու և վերլուծելու նշուած պատկերները՝ մեկնաբանելով դրանք կիրառական-գործնական և խորհրդաբանական տեսանկիւններից:

**Найри ХАЧАДУРЯН (Армения)**

Смитсонский институт (Ереван)  
e-mail: n.khatchadourian@gmail.com

## **ОБРАЗЫ РАСТЕНИЙ В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ КОЛЫБЕЛЬНЫХ**

Колыбельные песни - один из древнейших жанров музыкального фольклора. Они отражают духовный мир и менталитет каждого народа. Текстовая часть колыбельных содержит ценную этнографическую информацию, касающуюся семейного быта, повседневной жизни и социально-исторических вопросов. Однако, центральным персонажем колыбельной песни является ребенок, следовательно колыбельная - это хвалебная песня, адресованная ребенку и его окружению. Восхваляя ребенка, певец вставляет в свои стихи богатые поэтические выражения, в частности, используя образы растений.

С древнейших времен растительный мир занимает важное место в народных верованиях. Пережитки культа растений в изобилии проявляются в колыбельных. Например, рост и озеленение дерева уподобляются рождению и росту ребенка, различные цветы символизируют невинность, сладость и красоту ребенка. Разные фрукты и растения упоминаются в колыбельных, будь то еда или лекарство, будь то символы любви.

В докладе выделены и проанализированы вышеупомянутые образы, дана практическая, прикладная и символическая интерпретация этих понятий.

**Naïri KHATCHADOURIAN (Armenia)**

Smithsonian Institution, Yerevan  
e-mail: n.khatchadourian@gmail.com

## **IMAGES OF PLANTS IN ARMENIAN FOLK LULLABIES**

Lullabies are one of the most ancient genres in music folklore. They reflect each people's spiritual character and worldview. The lyrics of the songs comprise valuable ethnographic information on family matters, daily life and social-historical issues. However, the central character is the child. The lullaby is a praise song addressed to the child and his/her environment. When praising the child, the singer enriches his/her lyrics with rich poetic expressions by using imagery of plants in particular.

Since ancient times, flora has occupied an important place in folk beliefs. The remnants of Armenian plants' worship are abundantly manifested in lullabies. For instance, the growing and greening of the trees are associated with a child's birth and growth, various flowers symbolize a child's innocence, sweetness and beauty. Different fruits and plants are mentioned in lullabies, both as food and remedy as symbols of love.

In the paper, an attempt will be made to define and analyze the above-mentioned imagery, interpreting them from practical and symbolic points of view.

**Հասմիկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ khachhasmik@yahoo.com

**ՏԱՆԸ ԿԻՑ ՕԺԱՆԴԱԿ ՈՐՈՇ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ  
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ**

Ավանդական հայկական տները սովորաբար ունեցել են տանը կից որոշ օժանդակ կառույցներ: Դրանք հիմնականում ծառայել են որպես կենցաղային իրերի, գյուղատնտեսական գործիքների պահպանման վայր: *Տուն* և *տնտեսություն* իմաստային դաշտն արտացոլող հասկացությունների բարբառային դրսևորումներն ուսումնասիրելիս բարբառային հայերենի բառապաշարում առանձնացրել ենք նաև տանը կից օժանդակ կառույցների որոշակի անվանումներ, որոնցից են *ցրվիքը*, *ամբրոցը*, *մղակը*, *բակը*, *խորդանոցը*, *ցախատունը*:

*Ցրվիք*: Բնիկ հայերեն *ցի* արմատը՝ «ձեղուն, տան կտուր» իմաստով, *ցրվիք* (ցի+իք վերջածանց) բարբառային տարբերակով հայերենի բարբառներում գործածվում է ոչ միայն *տանիք*, *կտուր*, *քիվ*, *ջրհորդան* իմաստներով, այլև բառիմաստային հետաքրքիր զուգորդումների արդյունքում Մարտունու Զուլաքար գյուղում *ցրվիք*-ը անվանումն է գումին կամ մառանին կից ծածկ ունեցող, սակայն առանց պատերի մի շինության, որտեղ խոտ, աթար, փայտ, բահ և գյուղական կենցաղում գործածվող այլ իրեր են պահվում:

Մուշի, Ալաշկերտի, Կարինի, Ուրմիայի, Վանի, Նոր Բայազետի խոսվածքներում մի ուշագրավ բառաձև է առկա՝ *ամբրոց*: Այն գմբեթաձև շարված աթարի բուրգն է: Շատերը բառանունը կապում են *ամրոց* բառանվան հետ: Մակայն բարբառային *ամբրոց* բառանունը, ամենայն հավանականությամբ, *ամրոց* և *ամբարանոց* բառանունների ժողովրդական յուրօրինակ լեզվամտածողությամբ բաղարկված բառանուն է:

Որպես *տան դրսի բակ* հասկացության բառանուն ենք դիտարկել նաև *մղակ* բառանունը: Արաբերենից փոխառյալ *մղակ* բառը, որը *դռան փակ* իմաստն ունի, բառիմաստի ճյուղավորմամբ ձեռք է բերել ոչ միայն *շեմ* իմաստը, այլև շարունակելով բառիմաստային զարգացումները՝ դարձել է նաև *բակ* հասկացության նշանակելի:

*Բակ*: Քարթվելական հնագույն փոխառություն համարվող այս բառանունը, բացի տան կողքին *բաց տեղ*՝ ցանկապատով կամ պարսպով պատված, և *փարախ* իմաստներից, ունի հին ձևի տներում *նախասենյակ*, *տան առաջին աչք* իմաստը, ինչպես նաև բառիմաստային այլ զուգորդումներով հիշյալ բառանունը՝ ձեռք է բերել *աղբանոց*, *աղբափոս*, *արտաքնոց* նշանակությունները:

*Խորդանոց*: Որոշ վայրերում տանը կից զանազան իրեր դնելու սենյակ է եղել, որը *խորթանոց* բառանվամբ առկա է հայերենի բարբառներում: Մեր կարծիքով, *խորթանոց* բառանունը առնչակից է *խորթել*, *խորդել* *հորդել*՝ *սրբել* իմաստով բառանվանը:

Բարբառային հայերենում գործածական են նաև *ցախանոց*, *ցախատուն* բառա-  
նունները: Ձմռան վառելիքը պահելու համար հայ գյուղացին տանը, մառանին կամ  
գոմին կից ունեցել է ցախանոց:

Որպես *տան բակ* հասկացության նշանակելի՝ հայերենի որոշ բարբառներում  
գործածվել է նաև *հայաթ* (hayat) արևելյան փոխառությունը: Նոր Նախիջևանում հիշա-  
տակված բառն ունի *նախասենյակ* նշանակությունը, և այն բնակելի չէ, այլ ծառայում է  
տնտեսական կարիքների համար:

**Асмик ХАЧАТРЯН (Армения)**

Институт языка НАН РА (Ереван)

e-mail: khachhasmik@yahoo.com

## НАЗВАНИЯ НЕКОТОРЫХ СЛУЖЕБНЫХ ПРИСТРОЕК К ДОМУ В ДИАЛЕКТАХ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Традиционные армянские дома имели служебные пристройки, имеющие определен-  
ное назначение. В основном они служили местом для хранения бытовых вещей, сельскохо-  
зяйственного инструментария и др. Изучая диалектные формы понятий, выражающих  
смысловое поле «дом и хозяйство» в лексическом запасе армянского языка, мы выделили  
названия некоторых служебных пристроек к дому (находящихся вне жилой части дома и  
соответствующих по смыслу русским названиям «чулан», «кладовка» и др.): *ցրվիք* (цэр-  
վի́к), *ամբրոց* (амбрóц), *մրղակ* (мэргак), *բակ* (бак), *խորդանոց* (хорданóц), *ցախատուն*  
(цахатúн).

Исконно армянский корень *ցի* (цив) – в значении «кровля, крыша дома», в диа-  
лектном варианте *ցրվիք* (цэрվի́к) употребляется в говорах в значении «крыша, карниз,  
водосток», в селе Золакар (Мартуни) это слово обозначает крытую (но без стен) пристройку  
к хлеву или амбару, где хранилось сено, навоз, дрова, лопаты и другой инструментарий,  
необходимый в сельском быту.

В говорах Муша, Алашкерта, Карина, Урмии, Вана, Нор-Баязета употребляется сло-  
воформа *ամբրոց* (амбрóц) – навоз, сложенный в виде холма, башни.

Нами отмечено выражение *տան դրի բակ* (тан дрси бак) – внешний двор дома, а  
также заимствованный из арабского *մրղակ* (мэргак) – в значении затвор двери. В результате  
семантических изменений сформировался вариант «бак».

*Բակ* (бак) – эта форма, считающаяся древнейшим картвельским заимствованием,  
помимо значений а) «открытое пространство рядом с домом», огражденное плетнем или  
забором, и б) «загон для скота, укрытие», означает также значение прихожей в домах  
старого типа. В различных модификациях это слово приобрело также значения *աղբանոց*  
(мусорная свалка), *աղբափնի* (мусорная яма), *աղբաբնոց* (выгребная яма, отхожее место).

**Hasmik KHACHATRYAN (Armenia)**

Language of Institute NAS RA (Yerevan)

e-mail: khachhasmik@yahoo.com

## **THE NAMES OF SEVERAL AUXILLIARY STRUCTURES ATTACHED TO HOUSES IN THE DIALECTS OF THE ARMENIAN LANGUAGE**

Traditional Armenian houses have had auxilliary structures attached to them. These have served as storage for household items and garden tools. In the study of the dialectal manifestations of the concepts reflecting the semantic field of house and household, we have identified the dialects of Armenian several names for auxilliary structures to houses, such as *ցրվիք* [tsvik], *ամբրոց* [ambrots], *մղակ* [mghak], *բակ* [bak], *խորդանոց* [khordanots], and *ցախատուն* [tsakhatun].

The native Armenian root *ցի* [tsiv] which means “roof” is used in the dialects of Armenian in the dialectal form *ցրվիք* [tseviq] in the sense of “roof, cornice, rainwater pipe.” In village Zolaqar, Martuni, it is used to denote a building attached to the barn or cellar which has a cover but no walls and is used to store hay, dung cakes, firewood, spade, and other rural household items.

The word *ամբրոց* [ambrots] can be found in Mush, Alashkert, Karin, Urmia, Van, and Nor Bayazet dialects. It is used to denote a dome-shaped pyramid of dung cakes.

The word *մղակ* [mghak] which is loaned from Arabic has been studied to denote “the outer yard of the house;” the original meaning is that of “door lock” but through semantic branching it has acquired the meaning of “yard.”

*Բակ* [yard] – this ancient Kartvelian loan word, apart from the meanings of “open area next to the house surrounded by a fence or a wall” and “cote,” also has the meaning of “hallway” in old-style houses, as well as has acquired the meanings of “dump, lavatory” through other semantic combinations.

**Էսթեր ԽԵՄՉՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ ekhemchyan@yandex.ru

**ԽԻԿԱՐ ԻՄԱՍՏՈՒՆԻ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿԻ ԵՎ ԿԱՐՄԻ  
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Մերձավորարևելյան տարածաշրջանի ժողովուրդների հետ դարավոր շփումները զգալի ազդեցություն են թողել հայ ժողովրդական բանահյուսության երկացանկի վրա: Բանավոր և գրավոր ճանապարհով անվանակիր և անանուն մի շարք հերոսների մասին պատմությունները փոխառվել և տեղայնացվել են՝ հարստացնելով հայ վիպական բանահյուսության ժառանգությունը:

Արևելյան պատմավիպական հերոսների շարքում Խիկար Իմաստունը առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Խիկարի գրույցները, սկզբնավորվելով ասորաբաբելական միջավայրում, շուրջ երկուսուկես հազարամյակ ակտիվ փոխանցումներով ու զարգացումներով կենցաղավարել են մերձավորարևելյան ժողովուրդների գրավոր և բանավոր ավանդության մեջ:

Ըստ ուսումնասիրողների քննության՝ Խիկար Իմաստունն իրական պատմական անձնավորություն է և եղել է Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի դպիրն ու խորհրդականը: Խիկարի գրույցների պահպանված նախնական բնագրերը ասորական տարբերակի թարգմանություններն ու զարգացումներն են հրեական, արամեական, եթովպական, արաբական, հայկական և այլ ժողովուրդների գրական ավանդության մեջ: Խիկարի գրույցների գրավոր տարբերակները բազմակողմանի քննության են ենթարկվել գիտնականների կողմից: Հայ մատենագիտության մեջ պահպանված Խիկարի գրույցների ձեռագրերն իրենց վրա կրում են ընդօրինակող գրիչների «ստեղծագործական ազատ մոտեցումների» ակնհայտ դրսևորումներ, որոնց հետևանքով բնագրերում ի հայտ են եկել բազմաթիվ հավելագրումներ և նորամուծություններ («Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ (հայկական խմբագրություն), գիրք Ա, աշխատասիրությամբ՝ Ա.Ա. Մարտիրոսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1969, էջ 25):

Հայ բանահյուսական ավանդության մեջ Խիկարի մասին պատմությունները սիրված ու տարածված են եղել և ընդգրկել են Հայաստանի գրեթե բոլոր պատմաազգագրական տարածաշրջանները: Կարս-շիրակյան բանահյուսական ժառանգության մեջ հիմնականում պահպանված է Խիկարի խորհրդով մահից խույս տալու մոտիվը: Այս մոտիվի տարբերակներում Խիկարը երբեմն փոխատեղվում է Դանանդա Բահլուլի կամ որևէ այլ հերոսի հետ՝ որպես համարժեք գործառույթներ ունեցող կերպար:

Պատումներն իրենց կառուցվածքում պահպանել են խիկարյան խրատներ, որոնք Խիկարի կերպարի բաղկացուցիչ մասն են կազմում և անտարակույս դաստիարակչական-ուսուցողական նշանակություն ունեն, նպաստել են սյուժեների սիրված լինելու և փոխանցվելու գործընթացին:

Փոխառյալ հերոսն ու սյուժեները հայկական միջավայրում համապատասխան լսարանի առկայության պայմաններում սերտաձել են տեղական նմանատիպ սյուժեներին և ազգային նկարագիր ձեռք բերել:

**Эстер ХЕМЧЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: ekhemchyan@yandex.ru

## **СЮЖЕТЫ ХИКАРА ПРЕМУДРОГО В ФОЛЬКЛОРЕ ШИРАКА И КАРСА**

Вековые общения с народами ближневосточного региона оставили существенное влияние на репертуаре армянского народного фольклора. Рассказы о ряде героев с именем и без имени устным и письменным путем заимствовались и локализовались, обогащая наследие армянского эпического фольклора.

В ряду восточных историко-эпических героев Хикар Премудрый занимает особое место. Начинаясь в ассиро-вавилонской среде, сказы Хикара Премудрого около два с половиной тысячелетия бытовали в письменной и устной традиции ближневосточных народов активными переносами и развитиями.

Согласно исследователям Хикар Премудрый был реальной исторической личностью, писцом и советником короля Ассирии Синаххериба. Сохранившиеся начальные тексты сказов Хикара - переводы и развития ассирийского варианта в литературной традиции еврейских, арамейских, эфиопских, арабских, армянских и других народов. Письменные варианты сказов Хикара всесторонне исследовались со стороны ученых. Сохранные рукописи сказов Хикара в армянской библиографии имеют очевидные проявления «творчески свободных» подходов переписчиков, в результате которых в текстах выявились многочисленные приписки и нововведения (История и поучения Хикара Премудрого (армянская редакция), книга А, Критический текст и предисловие А.А. Мартиросяна, Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1969, с. 25).

В армянской фольклорной традиции рассказы о Хикаре были любимы, распространены и включали почти все историко-этнографические регионы Армении. В карс-ширакском фольклорном наследии в основном сохранился мотив избегания от смерти по совету Хикара. В вариантах этого мотива Хикар иногда заменяется Данандой Бахлулом или другим героем, как образ, имеющий аналогичные функции.

Рассказы по своей структуре сохранили хикаровские поучения, которые образуют составную часть и бесспорно имеют воспитательно-обучающее значение, способствуют процессу для того, чтобы быть любимым и для распространения сюжетов.

В армянской среде в условиях наличия соответственной аудитории заимствованный герой и сюжеты сращивались с местными аналогичными сюжетами и приобретали национальный облик.

**Ester KHEMCHYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: ckhemchyan@yandex.ru

**THE PLOTS OF KHIKAR THE WISE IN  
THE SHIRAK AND KARS FOLKLORE**

The centuries-old contacts with the peoples of the Middle East region made a significant influence on the repertoire of the Armenian folklore. Stories about a number of named or nameless characters in verbally and written form borrowed and localized to enrich the heritage of the Armenian epic folklore.

Among the eastern historical and epic heroes, Khikar the Wise has a special place. Beginning in the Assyrian-Babylonian environment, the tales of Akhikar the Wise about two and a half thousand years were present in the written and oral traditions of the Middle Eastern peoples with active transformations and developments.

According to the researchers, Khikar the Wise was a real historical figure, scribe, and advisor to the king Sennacherib of Assyria. The surviving initial texts of the tales of Khikar are the transformations and developments of the Assyrian variation in the written tradition of the Jewish, Aramaic, Ethiopian, Arab, Armenian and other peoples. Written versions of the tales of Khikar were thoroughly researched by scientists. In the Armenian bibliography the preserved manuscripts of Khikar's tales have obvious manifestations of the "free creative approaches" by the scribes, as a result of which numerous texts and innovations were revealed in the texts (History and teachings of Khikar the Wise (Armenian edition), Book A, Critical text and foreword by A. Martirosyan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, Yerevan, 1969, p. 25).

In the Armenian folklore tradition, the stories about Khikar were loved, spread and included almost all the historical and ethnographic regions of Armenia. In the Kars-Shirak folklore heritage, the motive of avoiding death by the advice of Khikar was largely preserved. In variants of this motive, Khikar is sometimes replaced by Dannanda Bahlul or another character, as the one having similar functions.

With their structure, the plots have preserved the Khikar's teachings, which form an integral part and undoubtedly have an educational significance, and also contribute to the process in order to be loved and to spread the plots.

In the presence of a corresponding audience the borrowed character and the plots in the Armenian environment merged with local similar plots and acquired a national image.



**Մարինե ԽԵՄՉՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ mkhemchyan@yandex.ru

**ԿԱՐՄԻ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ  
ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ**

Հեքիաթը մարդուն ուղեկցել է հնուց ի վեր. մարդու սոցիալական կարգավիճակը, երազանքները, բնության առեղծվածային երևույթները, կրոնաժխսական և առասպելաբանական պատկերացումներն իրենց բազմազան դրսևորումներն են գտել հեքիաթներում, որոնք հյուսվելով, պատմվելով և փոխանցվելով սերնդից սերունդ, տարածաշրջանից տարածաշրջան՝ հասել են մեր օրերը և երբեք չեն կորցրել իրենց արդիականությունը: Հայ վիպական բանահյուսության մեջ ուրույն տեղ ունեն հեքիաթները՝ իրենց տեսակներով՝ հրաշապատում կամ կախարդական, իրապատում կամ կենցաղային և կենդանական: Այդ հեքիաթները կենցաղավարել են Հայաստանի բոլոր պատմաազգագրական տարածաշրջաններում (Այրարատ, Շիրակ, Արցախ, Ուտիք, Սյունիք, Գուգարք, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Բաղեշ, Մուշ, Հարք, Տարոն, Մասուն, Վան-Վասպուրական, Սոկա, Կարս, Ղարաղաղ, Տավուշ և այլն)՝ հորինվելով ու բանավոր ճանապարհով փոխանցվելով սերնդեսերունդ, կրելով փոփոխություններ ու ձեռք բերելով տարբերակայնություն: Հայ ժողովրդական հեքիաթների տպագիր ժառանգության մեջ սովորաբար են կազմում հրաշապատում հեքիաթները՝ ներառելով նաև Կարս պատմաազգագրական տարածաշրջանի 45 հեքիաթ՝ տպագրված «Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» ժողովածուի մեջ: Սույն հետազոտության նպատակն է ներկայացնել Կարսի հրաշապատում հեքիաթների տիպերի, սյուժեների և մոտիվների համադրությունը Հայաստանի տարբեր տարածաշրջանների հրաշապատում հեքիաթների հետ՝ ըստ Աարնե-Թոմփսոն-Ութերի հեքիաթների տիպերի, սյուժեների և մոտիվների միջազգային դասակարգման:

**Марине ХЕМЧЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: mkhemchyan@yandex.ru

**ВОЛШЕБНЫЕ СКАЗКИ КАРСА КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ  
АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК**

Сказка сопровождала человека испокон веков: социальный статус человека, мечты, загадочные явления природы, религиозно-обрядные и мифологические представления нашли свои разнообразные проявления в сказках, которые сочинялись, рассказывались и пере-

давались из поколения в поколение, из региона в регион, дошли до наших дней и никогда не теряли своей актуальности. В армянском эпическом фольклоре особое место занимают сказки с собственными разновидностями: фантастические или волшебные, реалистические или бытовые и сказки, где герои животные. Эти сказки бытовали во всех историко-этнографических регионах Армении (Айратат, Ширак, Арцах, Утык, Сюник, Гугарк, Алашкерт, Маназкерт, Багеш, Муш, Харк, Тарон, Сасун, Ван-Васпуракан, Мокс, Карс, Гарадах, Тавуш и т.д.). Сочиняясь и передаваясь устным путем из поколения в поколение, они изменились и приобрели вариантность. Большую часть в печатном наследии армянских народных сказок составляют волшебные сказки, включая также 45 сказок историко-этнографического региона Карс, которые напечатаны в сборнике «Карс. Фольклорная традиция армян». Цель настоящего исследования является представление сопоставления типов, сюжетов и мотивов волшебных сказок Карса с волшебными сказками различных регионов Армении по международной классификации типов, сюжетов и мотивов сказок Аарне-Томпсон-Утера.

**Marine KHEMCHYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: mkhemchyan@yandex.ru

#### **KARS MAGIC FAIRY TALES AS A COMPONENT OF THE ARMENIAN FOLK FAIRY TALES OF MAGIC**

The tale has accompanied humankind from the ancient times. The social status of a human, the dreams, mysterious phenomena of the nature, religious ritual and mythological ideas found their various manifestations in the fairy tales, which being composed, told and transmitted from generation to generation, from region to region, have survived to the present day and never lost their relevance. In Armenian epic folklore the fairy tales have their special place with their own varieties: fairy or magical, realistic or household and animalistic. These fairy tales existed in all historical and ethnographic regions of Armenia (Ayrarat, Shirak, Artsakh, Utyk, Syunik, Gugark, Alashkert, Manazkert, Baghesh, Mush, Harq, Taron, Sasun, Van-Vaspuurakan, Moks, Kars, Gharadah, Tavush, etc.). The fairy tales constitute a large part in the printed heritage of the Armenian folk tales, including 45 of them from the historical-ethnographic region of Kars, published in the collection of “Kars - The Folklore Traditions of Armenians”. The purpose of this study is to present a comparison of the types, plots and motives of the Kars' fairy tales with the fairy tales of various regions of Armenia in accordance with the international classification of the types, plots and motives by Aarne-Thompson-Uther.

**Ռուսլան ԿԱՆՂՈՐ (Ռուսաստան)**

Հումանիտար հետազոտությունների ինստիտուտ (Մայկոպ)  
e-mail: kandor.ruslan@mail.ru

**ԱՎԱՆՂՈՒՑԹԻ և ԻՆՈՎԱՑԻԱՅԻ ՀԱՄԱԴՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ  
ԳԻՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՅԱՑՔԸ (1980-ական թթ.)**

Ավանդույթները Կովկասում մշտապես խաղացել և շարունակում են խաղալ բավական լուրջ դեր, սակայն հիմնականում ազգագրագետների հետազոտած ինքնատիպ ավանդույթները մինչև 20-րդ դարի 80-ականների սկիզբը սոցիալ-քաղաքական և պատմական գործընթացները ուսումնասիրող գիտնականների կողմից մնում էին նվազ ուսումնասիրված:

Հայկական գիտական դպրոցի հեղինակավոր ներկայացուցիչներից Է.Ս.Մակարյանն իր մի շարք աշխատություններում առաջարկում է չխառնել «ինովացիա» (նորույթ) և «ինովացիա» (նորամուծություն) հասկացությունները:

Դրա հետ մեկտեղ, հայկական գիտական դպրոցի մեկ այլ փայլուն ներկայացուցիչ, ազգաբան Ս.Ա.Հարությունովը, դիտարկելով նույն խնդիրը, միանգամայն իրավացի է համարում այն միտքը, որ ցանկացած ավանդույթ երբեմնի ինովացիա է, և ցանկացած ինովացիա ըստ էության կարող է դառնալ ավանդույթ, և հենց ինովացիաներ յուրացնելու ունակության մեջ է ամեն մի ավանդույթի կենսունակությունը, հարմարվողականության ունակությունը:

Մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ավանդության և ինովացիայի հիմնախնդրի հետագա առավել խորը հետազոտության շարունակությունը Ք.Ս.Մակարյանի և Ս.Ա.Հարությունովի աշխատություններում: Ընդ որում, հատուկ ուշադրության է արժանի Ս.Ա.Հարությունովի նոր տեսլականը. մարդու առանձնացումը կենդանական աշխարհից տեղի ունեցավ միայն շնորհիվ նորանոր ինովացիաների, որոնք և որոշեցին գործունեության գործիքների սկիզբն ու հետագա զարգացումը:

Կարևոր է ընդգծել, որ հենվելով Է.Ս.Մակարյանի ստեղծած գիտական նոր ուղղության վրա՝ Ս.Ա.Հարությունովն իր աշխատություններում դիտարկում է ինովացիայի և ավանդույթի ռոտացիոն գործընթացը՝ հազեցնելով դրանք նոր շեշտադրումներով և օգտագործելով առանձին էթնիկ մշակույթների փոխազդեցության հարուստ ազգագրական նյութն ու Արևելքի ժողովուրդների պատմականորեն կուտակած փորձի տարրերի փոխանակման բազմակի դեպքերը:

**Руслан КАНДОР (Россия)**

Институт гуманитарных исследований (Майкоп)

e-mail: kandor.ruslan@mail.ru

**ПРОБЛЕМА СООТНОШЕНИЯ ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ:  
НОВЫЙ ВЗГЛЯД ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ  
АРМЯНСКОЙ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ (1980-е гг.)**

Традиции всегда играли и продолжают играть немаловажную роль на Кавказе. Однако самобытные традиции, которые исследовались главным образом этнографами, оставались до начала 80-х гг. XX в. недостаточно разработанными учеными изучавшими социально-политические и исторические процессы. В разных идеологических системах традициям как моменту устойчивости и преемственности в обществе, отводилось разное место, они изучались с разными целями и с разных точек зрения. Общество всегда пребывает в постоянном движении от прошлого к будущему, и отсюда, высокая потребность в исследовании механизмов действия традиций в прошлом и настоящем, в изучении их роли в поступательном развитии общества, и, что особенно для нас важно – в понимании соотношения традиции и инновации.

Один из авторитетнейших представителей армянской научной школы Э.С. Маркарян, посвятивший в 80-х гг. XX в. ряд специальных работ содержанию понятий «культура» и «традиция», предлагает не смешивать понятия «новация» (новшество) и «инновация» (нововведение). По его мнению, разграничение данных понятий имеет ключевое значение для понимания динамики традиций. И мерой инновационного потенциала, жизнеспособности и жизнестойкости общества, соответственно, становится его способность обеспечивать социальное пространство для созидательной, творческой деятельности людей и адекватной оценки результатов этой деятельности. Инновации служат потенциальным источником образования стереотипов культурных традиций, а традиции выступают в качестве необходимой предпосылки создающих новые формы процессов и задают им общую направленность.

Вместе с тем, не менее блистательный представитель армянской научной школы, этнолог С.А. Арутюнов, рассматривая эту же проблему, считает, бесспорно правомерной, мысль о том, что любая традиция была когда-то инновацией, любая инновация в принципе имеет шансы стать традицией и, именно в способности усваивать инновации и заключается живучесть, адаптивная лабильность традиции.

Представляет несомненный для нас интерес и наше будущее дальнейшее продолжение в работах Э.С. Маркаряна и С.А. Арутюнова более глубокое исследование проблемы соотношения традиции и инновации. Так, Э.С. Маркарян вновь отмечает, что динамика культурных традиций, представляет собой постоянный процесс взаимных превращений новаций в традиции и наоборот. Он предлагает, для облегчения содержательной характеристики данных понятий и увязывания их в рамках единого теоретического синтеза, квалифицировать традиции как интегральное явление, выражающее социально стереотипизированный групповой опыт, который путем пространственно-временной трансмиссии аккумулируется и воспроизводится в различных человеческих коллективах.

При этом заслуживает особого внимания и новый взгляд С.А. Арутюнова на исследование проблемы соотношения традиции и инновации. Он обращает внимание на то, что выделение человека из животного мира, на всем протяжении его культурной (как и биологической) эволюции произошло лишь благодаря появлению все новых и новых инноваций, определивших начало и последующее развитие орудийной деятельности. Инновация, превращающаяся в традицию, имеет важное значение в эволюции общества, и С.А. Арутюнов называет ее «сильной» инновацией. В свою очередь, инновация, которая не приживается и отмирает, названа им «слабой» инновацией, однако и она имеет определенное значение для эволюции.

Трансформация через введение инноваций может происходить в любой из подсистем культуры, но степень интегрированности инновации зависит от того, насколько хорошо данная инновация принимается в других подсистемах, и имеет ли она существенное значение для функции самовоспроизводства. С.А. Арутюнов выделяет три основных вида трансформации: спонтанная, стимулированная и заимствованная. Однако, сам процесс усвоения инновации в наиболее полной форме ученым разделен на четыре этапа: селекция, воспроизведение (копирование), приспособление (модификация) и структурная интеграция.

Важно подчеркнуть, что опираясь на созданное Э.С. Маркарянном новое научное направление, в своих работах С.А. Арутюнов рассматривает ротационный процесс взаимодействия инновации и традиции, насыщая его новыми акцентами, используя богатейший этнографический материал взаимовлияния отдельных этнических культур и многочисленные случаи обмена элементами исторически выработанного опыта народов Востока.

**Ruslan KANDOR (Russia)**

Humanitarian Research Institute (Maykop)  
e-mail: kandor.ruslan@mail.ru

### **THE PROBLEM OF CORRELATION OF THE TRADITION AND INNOVATION: A NEW VIEW OF ARMENIAN SCIENTIFIC SCHOOL REPRESENTATIVES (1980s)**

Traditions have always played and continue to play an important part in the Caucasus. However, the original traditions, which were mainly investigated by ethnographers, remained until the early 1980s, insufficiently developed by scientists who researched the socio-political and historical processes. In different ideological systems, traditions as a moment of stability and continuity in society were assigned a different place, they were studied with different purposes and from different points of view. Society always is in a constant movement from the past to the future, and hence the high need to study the mechanisms of operation of traditions in the past and present, to study their role in the progressive development of society, and, which is especially important for us, in understanding the correlation between tradition and innovation.

One of the most authoritative representatives of the Armenian scientific school E.S. Markaryan, who in 1980s dedicated a number of special works to the content of the concepts “culture” and “tradition”, proposes not to confuse the concepts “novelty” and “innovation”.

According to E.S. Markaryan, the differentiation between these concepts is the key importance to understanding the dynamics of traditions. And the measure of innovation potential, viability and resilience of society, accordingly, becomes its ability to ensure social space for constructive, creative activity of people and an adequate appreciation of the results of this activity. Innovations are a potential source of the formation of stereotypes of cultural traditions, and traditions appear as a necessary prerequisite for creating new forms of processes and give them a general direction.

At the same time, not less brilliant representative of the Armenian scientific school, ethnologist S.A. Arutyunov, scrutinizing this problem, considers, undoubtedly legitimate, the idea that any tradition was once an innovation, any innovation in principle has a chance to become a tradition, and it is the ability to assimilate innovation that is the vitality and adaptive lability of the tradition.

It is of undoubted interest for us and be continued in the works of E.S. Markaryan and S.A. Arutyunov more profound investigations of the problem of the correlation between tradition and innovation. So, E.S. Markarian again notes that the dynamics of cultural traditions is a constant process of mutual transformations of innovations into traditions and back. He proposes, in order to simplify the substantive characteristics of these concepts and to coordinate them within a single theoretical synthesis, to qualify traditions as an integral phenomenon expressing socially stereotyped group experience, which is accumulated and reproduced in various human groups by means of spatial-temporal transmission.

At the same time, the new approach of S.A. Arutyunov to the investigation of the problem of the correlation of the tradition and innovation deserves special attention. He draws attention to the fact that the separation of man from the animal world, throughout its cultural (as well as biological) evolution occurred only owing to the appearance of more and more new innovations that determined the beginning and subsequent development of the tool's activity. Innovation, becoming a tradition is important in the evolution of the society, and S.A. Arutyunov calls it a "strong" innovation. In turn, an innovation that does not survive and dies is called a "weak" innovation by him, but it also has a definite importance for evolution.

Transformation through the introduction of innovation can occur in any of the subsystems of culture, but the degree of integration of innovation depends on how well this innovation is accepted in other subsystems, and whether it is essential for the function of self-reproduction. S.A. Arutyunov identifies three main types of transformation: spontaneous, stimulate and adoptive. However, the process of accommodating of the innovation in its most complete form is divided into four stages: selection, reproduction (copying), adaptation (modification), and structural integration. It is important to emphasize that within the framework of the established by E.S. Markaryan new scientific direction, S.A. Arutyunov considers the rotational process of interaction between innovation and tradition, filling it with new accents, using the richest ethnographic material of mutual influence of individual ethnic cultures and numerous cases of exchanging elements of the historically developed experience of the peoples of the East.

**Գյուլբուրու ԿՈՒՐԲԱՆՈՎԱ (Թուրքմենստան)**  
Թուրքմենստանի պետական համալսարան (Աշխաբատ)  
Էլ.փոստ՝ gurbanowa71@mail.ru

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՏԻՊՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ  
ԹՈՒՐԹՄԵՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ**

Տարաբնույթ ժողովուրդների առանձնահատուկ գծերից մեկն է ժողովրդական բանահյուսությունը: Յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային դիմագիծը հստակ ուրվագծվում է առաձներում և ասացվածքներում, որոնք անձի դաստիարակության և բարոյական որակների ձևավորման անհատնում գանձանակ են:

Առաձների և ասացվածքների միջոցով մարդը պատկերացում է ձևավորում բնավորության լավ գծերի և այնպիսի հասկացությունների մասին, ինչպիսիք են աշխատասիրությունը, հարգալիությունը, նրբանկատության զգացումը: Ասացվածքներում և առաձներում արտահայտված տարբեր հայացքների հիման վրա մարդը հանգում է կյանքում սեփական դերի և տեղի գիտակցմանը, սովորում ճանաչել չարն ու բարին:

Չնայած հայ և թուրքմեն ժողովուրդների ասացվածքներն ու առաձները համընկնում են թեմատիկայի առումով, դրանք ունեն լեզվական տարբերություններ, որոնք ի հայտ են գալիս ազգային մտածելակերպի միջոցով, որն արտացոլում է հայ և թուրքմեն ժողովուրդների ազգային առանձնահատկությունները: Սակայն թարգմանության դեպքում առաձների իմաստը համընկնում է, ինչը վկայում է հայ և թուրքմեն ժողովուրդների մտածելակերպի ընդհանրության մասին: Միննույն ժամանակ նկատելի են հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Առաձներին, որպես կանոն, բնորոշ է փոխաբերական իմաստը:
2. Երբեմն առաձներում (որոնք բաղկացած են ուղղակի իմաստով բառերից) եղած բառերի նշանակությունը չի գիտակցվում, այլ տարբերակվում է արտահայտչականությամբ:
3. Ներառելով բառեր ուղղակի և անուղղակի իմաստով՝ առաձները մարդու վրա խորը զգայական ազդեցություն են գործում:

Առաձներն ունեն դաստիարակչական նշանակություն և արտահայտչականություն, որի շնորհիվ և մշտապես արդիական են: Ընդ որում, համարժեքային ներակայացման դեպքում ազգային մտածելակերպն առավել ցայտուն է արտահայտվում:

Гульрух КУРБАНОВА (Туркменистан)  
Туркменский государственный университет (Ашхабат)  
e-mail: gurbanowa71@mail.ru

## ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА В АРМЯНСКИХ И ТУРКМЕНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Одним из отличительных признаков разных народов является их народное творчество. Помыслы и национальный образ каждого народа четко проявляются в поговорках, являющихся одним из широко используемых жанров народного творчества. Пословицы и поговорки представляют неисчерпаемую сокровищницу в формировании моральных качеств и воспитании личности. Разные поколения человеческого общества учатся и воспитываются на пословицах и поговорках.

Через пословицы и поговорки человек формирует представление о хороших чертах характера и понятиях, таких как трудолюбие, верность, уважительность и тактичность. На основе различных воззрений, выраженных в пословицах и поговорках, человек приходит к правильному осознанию своего места и роли в жизни, учится распознавать добро и зло.

Хотя пословицы и поговорки армянского и туркменского народов совпадают в тематическом смысле, они имеют языковое различие. Это различие проявляется через менталитет, отражающий национальные особенности армянского и туркменского народов. В пословицах и поговорках, народном творчестве и культуре этих двух народов можно увидеть абсорбировавшиеся в язык особенности их менталитета (для аргументации сопоставлений на примерах был использован перевод армянских пословиц на русский язык). Например: Туг ýarasy biter, dil ýarasy bitmez (на туркм. яз.) // Рана от ножа заживает, рана от языка нет (на арм. яз.) .

При переводе пословиц с обоих языков, их смысл полностью совпадает. Такое соответствие в пословицах доказывает наличие общности менталитетов армянского и туркменского народов.

Используя выражение «Dil gylyçdan ýiti (т.я.) // Злой язык острее бритвы (а.я.)», можно увидеть различия, проступающие в менталитетах двух народов. Употребленное в армянской пословице слово «бритва» выражено в туркменском языке словом «сабля» (gylyç). В пословице острота языка указывается в обоих языках сопоставлением понятий «бритва» и «сабля», воспринимаемых в качестве «оружия». Однако негативная форма и острота языка в армянском языке сопоставляются с мелким лезвием, тогда как в пословице на туркменском языке эти понятия сопоставляются с саблей. Такие понятия, как бритва и сабля, использованные в пословицах на обоих языках для выражения формы и остроты языка, являются характерными для менталитетов армянского и туркменского народов. Однако в силу особенностей менталитета каждого народа, острота языка сопоставляется с «бритвой» в армянском и «саблей» в туркменском языках.

В армянских и туркменских пословицах и поговорках, имеющих широкий и разнообразный смысл, можно увидеть следующие особенности:

1. Пословице, как правило, присущ переносный смысл, например: «У виноватого язык короткий/Никто не безупречен (т.я.) //Язык виновного – короткий (а.я.)».



2. Иногда в пословицах, состоящих из слов с прямым смыслом, дополнительные значения содержащихся в ней слов не осознаются, а различаются по выразительности: «Красота девушки скрывает семь ее недостатков (т.я.) //Белая кожа девушки прикрывает семь недостатков (а.я.)».

3. Включая в себя слова с прямым и переносным смыслом, пословицы оказывают эмоциональное воздействие на человека: «Рот – один, уха – два, раз сказав, дважды послушай (т.я.) // Два уха и один рот: поэтому дважды послушай, раз скажи (а.я.)».

Пословицы, отражая происходящие события в прямом или переносном смысле, содержат воспитательное значение и выразительность. По этой причине они никогда не устаревают, всегда сохраняя свою актуальность.

В армянских и туркменских пословицах и поговорках, при отражении национального менталитета, эквиваленты могут приводиться или нет. Эквивалентное представление пословиц особенно ясно показывает менталитет соответствующего народа. В связи с этим, в сравнении с дословно переведенной пословицей, в эквивалентном представлении пословиц национальный менталитет ощущается особенно четко, так как национальная особенность народа сохраняется в неизменном виде. Например: «Доброе слово выгасит змею из норы, а злое саблю из ножен (т.я.) // Сладкая речь и змею из норы выманит (а.я.)».

Эта пословица состоит из двух частей в туркменском языке, первая из которых полностью соответствует пословице на армянском языке.

В результате можно выделить следующие особенности в переводе пословицы или поговорки, содержащей национальный менталитет:

- пословицы и поговорки могут быть представлены посредством прямого перевода.

В этом случае следует учитывать выбор слов, используемых для перевода, в соответствии с особенностями менталитета, присущего языку оригинала.

- при эквивалентном представлении пословиц и поговорок, во-первых, выбор слов перевода с учетом особенностей менталитета, во-вторых, учет особенностей менталитета при передаче понятий, смысл которых невозможно перевести дословно, позволяет отразить национальный менталитет особенно выразительно.

**Gulruh KURBANOVA (Turkmenistan)**

Turkmenian State University (Ashkhabat)

e-mail: gurbanowa71@mail.ru

## **REFLECTION OF THE NATIONAL MENTALITY IN ARMENIAN AND TURKMEN PROVERBS AND SAYINGS**

One of the distinctive features of nations is their folklore. The ideas and national image of each of the peoples are clearly manifested in the sayings and proverbs, which are one of the widely used genres of folklore. Proverbs and sayings represent an inexhaustible treasury in the formation of moral qualities and the education of an individual. Different generations of the human society are taught and brought up with proverbs and sayings.

By means of proverbs and sayings a person forms an idea of good character traits and concepts, such as diligence, loyalty, respectfulness and sense of tactfulness. On the basis of various views expressed in proverbs and sayings, an individual comes to the correct awareness of his place and role in life, learns to recognize good and evil.

Although the proverbs and sayings of the Armenian and Turkmen people coincide in the thematic sense, they have a language difference. This difference is indicated through a mentality that reflects the national characteristics of the Armenian and Turkmen peoples. In proverbs and sayings, folk art and culture of these two peoples, it is possible to see the peculiarities of their mentality absorbed into the language (the translation of Armenian proverbs into Russian was used to support the comparisons by examples). For example: Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez (Turkmen) // The wound from the knife heals, the wound from the tongue does not (Armenian).

When translating proverbs from both languages, their meaning completely coincides. Such a correspondence in proverbs proves the existence of a commonality in mentality of the Armenian and Turkmen peoples.

From the expression: “Dil gylyçdan ýiti (Turkmen) // Evil tongue is sharper than a razor (Armenian)”, we can see the differences that appear in the mentality of the two peoples. The word “razor” used in the Armenian proverb is expressed in the Turkmen language by the word “saber” (gylyç). In the proverb, the sharpness of a tongue is indicated in both languages by comparing the notions “razor” and “saber”, perceived as a “weapon”. However, the negative form and sharpness of a tongue in the Armenian language are compared with the small razor, whereas in the Turkmen proverb these notions are compared to the saber. Notions such as razor and saber, used in proverbs in both languages to express the form and sharpness of a tongue, are characteristic of the mentalities of the Armenian and Turkmen peoples. However, due to the peculiarities of the mentality of each nation, the sharpness of a tongue is compared with the “razor” in the Armenian and the “saber” in the Turkmen languages.

In Armenian and Turkmen proverbs and sayings that have a wide and varied meaning, we can identify the following features:

1. The proverb, as a rule, has a figurative sense, for example: “The language of the guilty person is short / No one is perfect (Turkmen) // The language of the guilty person is short (Armenian)”.
2. Sometimes, in proverbs consisting of words with a direct meaning, the additional meanings of the words contained in it are not perceived, but distinguished by their expressiveness: “The beauty of a girl hides her seven shortcomings (Turkmen) // White skin of a girl covers seven shortcomings (Armenian)”.
3. Containing the words with direct and figurative meaning, proverbs have an emotional impact on a person: “One mouth, two ears, once saying, listen twice (Turkmen) // There are two ears and one mouth: so listen twice, say once (Armenian)”.

Proverbs, reflecting the events happened in the literal or figurative sense, contain educational meaning and expressiveness. For this reason, they never become obsolete, always retaining their relevance.

In Armenian and Turkmen proverbs and sayings, when reflecting the national mentality, equivalents can be or not be presented. The equivalent presentation of proverbs shows the mentality of the relevant people most clearly. In this regard, in comparison with the literal translation of the proverb, in the equivalent representation of proverbs, the national mentality is sensed particularly clearly, since the national peculiarity of the people is preserved unchanged. For

example: “A good word will draw a snake out of a hole, and an evil - a saber out of its scabbard (Turkmen) // Sweet speech will draw a snake out of a hole (Armenian)”.

This proverb consists of two parts in the Turkmen language, the first of which fully corresponds to the proverb in Armenian.

As a result, the following features can be distinguished in the translation of a proverb or saying that contains the national mentality:

- Proverbs and sayings can be represented by direct translation. In this case, you should take into account the choice of words used for translation, in accordance with the peculiarities of the mentality inherent in the original language.

Consequently, the following features can be distinguished in the translation of a proverb or saying that contains the national mentality:

- Proverbs and sayings can be represented by direct translation. In this case, it is necessary to take into account the choice of words used for translation, in accordance with the peculiarities of the mentality inherent in the original language.
- In an equivalent representation of proverbs and sayings, firstly, the choice of words for translation, taking into account the peculiarities of mentality, secondly, consideration of the peculiarities of mentality when transmitting concepts, the meaning of which cannot be translated word for word, makes it possible to reflect the national mentality especially expressively.

#### Անագոզել ՀԱԼԼԻՆՎԱ (Թուրքմենստան)

Թուրքմենստանի պետական համալսարան (Աշխաբադ)  
Էլ. փոստ՝ gurbanowa71@mail.ru

#### «ՔՅՈՐՈՂԻ» ԷՊՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

«Քյորոլի» էպոսը թուրքմեն ժողովրդի հնագույն մշակութային ժառանգությունն է, որի ներառումը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության ցուցակում կարևորագույն իրադարձություն էր: Էպոսը համարվում է ամենատարածվածը թյուրքական և այլ ժողովուրդների մեջ: Այն առկա է 22 ժողովուրդների բանահյուսության մեջ և հրատարակված է տարբեր քանակի գլուխներով՝ Թուրքիայում՝ 33, Թուրքմենստանում՝ 30, ադրբեջանցիների մոտ՝ 19, քրդերի մոտ՝ 18, ուզբեկների՝ 16, բուլղարական թյուրքերի՝ 14, վրացիների՝ 11, դազախների՝ 6, դարակալպակների մոտ՝ 5 գլուխ: Բացի դրանից, մի քանի գլուխներ հրատարակված են տաջիկերեն, հայերեն, արաբերեն և այլն: Է.Մուշեղյանի բերած տվյալները համարվում են Քյորոլիի մասին առաջին գիտական տեղեկությունները: 1721թ. Է.Մուշեղյանը՝ որպես քաղաքական դեսպան, ձեռք բերել է Աստրախանում և նրա մոտ հայտնաբերվել է 13 երգ՝ զուգորդող առասպելներով: Գիտական աշխատությունները փաստում են, որ էպոսում նկարագրվող իրա-

դարձությունները համընկնում են Շահ Աբասի և Մուրադ սուլթանի կառավարման ժամանակաշրջանին: Քյոթողլիի հայկական տարբերակը, ի տարբերություն մյուսների, շարադրված է որպես պոեմ: Էպոսի հայկական տարբերակն ամենամոտն է ադրբեջանականին: Մուշեղյանի կողմից գրի առնված 13 երգի՝ գագեղների տողերի կառուցվածքը համընկնում է ադրբեջանական և թուրքական բախշիներին, դաստանչիներին: Առաջին տունը գրված է ա-բ-ա-բ հանգի, մնացածը՝ վ-վ-վ-բ ձևով:

Էպոսի ուսումնասիրության գործում մեծ ավանդ ունեն Ֆ. Կ. Ֆահրադովը, Խ. Սամուելյանը, Գ. Տարիվերդյանը, Ռ. Պատկանյանը:

Ընդհանուր առմամբ թուրքմենական «Քյոթողլի» էպոսի և հայկական տարբերակի համեմատական ուսումնասիրությունը թյուրքագիտությանը կօգնի ի հայտ բերելու արժեքավոր նյութեր:

**Аннагозел ХАЛЛЫЕВА (Туркменистан)**

Туркменский государственный университет (Ашхабат)

e-mail:gurbanowa71@mail.ru

### **ОБ АРМЯНСКОМ ОБРАЗЦЕ (ВЕРСИИ) ЭПОСА “ГЕРОГЛЫ”**

Эпос “Героглы” является древним, культурным достоянием нашего народа. Внесение эпоса нашего народа “Героглы” в список важных образцов нематериального культурного наследия человечества в 10-ом заседании Межправительственного комитета ЮНЕСКО по охране нематериального культурного наследия, проведенном в городе Виндхук Республики Намбия является особенным событием - предметом для гордости для нас. Эпос считается самым распространенным произведением среди тюркских, также нескольких прочих народов. Эпос имеется в фольклоре 22 народов, главы этого ценного литературного наследия были изданы в количестве: в Турции – 30 глав, в Туркменистане – 20, у азербайджанцев – 19, у курдов – 18, у узбеков – 16, у болгарских тюрков – 14, у грузинов – 11, у казахов – 6, у каракалпакцев - 5. Помимо этого, изданы несколько глав на языках таджиков, армян, арабов, абхазцев, кумыков, тобольцев, у крымских татаров, уйгуров. По историческим данным, Героглы сражался с врагами не только на территории Туркменистана, он также вел сражения в Иране, Малой Азии и в подобных этим странам местах. В числе его ратников были представители (армян, азербайджанцы, грузины, каракалпаки) перечисленных стран. Это стало толчком распространению эпоса в разных странах. Несмотря на то, что на многочисленных образцах эпоса имеются совпадения, сходства, в образце каждого народа имеются своеобразные этому народу особенности, сведения. Рассматривая каждого из них, можно увидеть традиции, певцовые-музыкальные принципы этих народов. Героглы жил в конце XVI века и в первой половине XVII века, был сильным вождем, умевшим петь и играть на музыкальных инструментах. Об этом полную научную информацию приводит в своих работах в 1662 году известный историк А.Табризский. Во всех версиях эпоса “Героглы” говорится что главный герой из туркменского племени тук (теке).

В армянской версии эпоса, по сведениям Х.Самуэляна ученый Э.Мушегян по указанию персидского правительства отправляется в путешествие в Россию. Сведения, приведенные Э.Мушегяном считаются первыми научными, историческими сведениями о Кер-оглы. В 1721 году, когда Э.Мушегян в качестве политического посла был задержан в Астрахане, при нем были найдены 13 песен (газелей), исполняемых Кер-оглы вместе с надлежащими легендами. В 1954 году в Ереване на основании армянского алфавита песня печатается и публикуется. В песне говорится о том, что Кер-оглы вместе со своим скакуном – Гырат жил в горах, собирал большие пошрины с торговцев караванов, что он сражался за благополучную жизнь своего народа. Сведения, приведенные из научных работ являются доказательствами того, что данные события совпадают с периодом правительства Иранского шаха Ша Аббаса и турецкого султана Мурата Султана. Эпос армян “Кер-оглы” в отличии от эпосов прочих народов написана в виде поэмы. В изучении этого эпоса есть большие научные вклады Ф.К.Фархадова, Х.Самуэляна, Г.Таривердяна, Р.Патканяна. Можно считать эпос армян “Кер-оглы” самым близким по содержанию к эпосу азербайджанцев “Кероглу”. Строения строк стихов 13 песен (газелей), записанные Э.Мушегяном совпадают с традициями бахши, дестанчи в азербайджанских, турецких версиях. Строение строк стихов песни в виде пятистишия, каждая строка состоит из одиннадцати слогов. Первый куплет в виде рифмы *а б а б*, остальные куплеты написаны в виде рифмы *в в в б*. Данное составление стихов образует национальную форму стихосочинения, то есть четверостишие и ниже-приведенные строки газелей с туркменской версии:

*Не отправляй своего коня дальше чем за крепость,  
Я владею местами, где конь твой пройти не сможет...*

полностью совпадают с этими двумя строками:

*Что ж ты едешь сражаться, эй, Хасан паша  
Я владею местами, где конь твой пройти не сможет  
Не отправляй своего коня дальше чем за крепость,  
Есть у меня бесстрашные безумцы.*

Некоторые имена людей героев (антропонимы) в армянском эпосе “Кер-оглы” с именами людей в туркменском эпосе “Героглы” также использовались по разному: *Ады бег – Мирза Шерраф, Хюнкар – Ассан хан*. Особое внимание в эпосе уделяется имени Гырата. В армянском эпосе Гырат называется *Хратом*. Об этом приводится полное объяснение в работах Х.Самуэляна.

В общем, сравнительное изучение туркменского эпоса “Героглы” с эпосом “Кер-оглы” армянского народа поможет выявить ценные для тюркологической науки материалы.

**Annagozel HALLYEVA (Turkmenistan)**

Turkmenistan State University (Ashkhabat)

e-mail: gurbanowa71@mail.ru

## ABOUT ARMENIAN SAMPLE (VERSION) OF “GOROGLY” EPIC POEM

The epic poem (epos) “Gorogly” is an ancient, cultural heritage of our people. The inclusion of the epos of our people “Gorogly” in the list of important samples of the intangible

cultural heritage of mankind at the 10th meeting of the UNESCO Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage held in the city of Windhoek of the Republic of Namibia is a special event - a matter of pride for us. The epos is considered the most popular work among the Turkic, as well as several other nations. There are 22 peoples in the folklore, the chapters of this valuable literary heritage were published in numbers: in Turkey - 30 chapters, in Turkmenistan - 20, among Azerbaijanis - 19, among Kurds - 18, among Uzbeks - 16, among Bulgarian Turks - 14, Georgians - 11, Kazakhs - 6, Kara-Kalpaks - 5. In addition, several chapters were published in the languages of Tajik, Armenians, Arabs, Abkhazians, Kumyks, Tobolsk citizens, Crimean Tatars, Uigurs. According to historical data, Gorogly fought with enemies not only in the territory of Turkmenistan, he also led battles in Iran, Azerbaijan, Asia Minor and in places like these countries. Among his warriors were representatives (Armenians, Azeris, Georgians, Kara-Kalpaks) of the listed countries. This was the impetus for the distribution of the epos in different countries. Despite the fact that there are coincidences on numerous samples of the epos, similarities in the sample of each people have peculiar features and information for this people. Considering each of them, you can see the traditions, singing and musical principles of these peoples. Gorogly lived at the end of the XVI century and in the first half of the XVII century, was a strong leader who could sing and play musical instruments. The full scientific information about this is provided in his works in 1662 by the famous historian A. Tabrizsky. In all versions of the epic "Gorogly" it is said that the main character is from the Turkmen tribe tuk (teke).

In the Armenian version of the epic poem, according to H. Samuelyan, the scientist E. Musheghyan, on the instructions of the Persian government, repatriates to Russia. The information given by E. Musheghyan is considered the first scientific, historical information about Ker-oglu. In 1721, when E. Musheghian as a political ambassador was detained in Astrakhan, 13 songs (ghazals) were played with him, performed by Ker-oglu along with the proper legends. In 1954 in Yerevan, on the basis of the Armenian alphabet, the song is printed and published. The song says that Ker-ogly, together with his horse, Gyrat, lived in the mountains, collected heavy duties from caravan traders, and that he fought for the good life of his people. The information given from the scientific works is evidence that these events coincide with the period of the government of the Iranian Shah Sha Abbas and the Turkish Sultan - Murat Sultan. The epos of the Armenians "Ker-oglu", in contrast to the epics of other peoples, was written in the form of a poem. In the study of this epic there are large scientific contributions of F.K. Farhadov, H. Samuelyan, G. Tariverdian, R. Patkanyan. It is possible to consider the epic of Armenians "Ker-oglu" as the closest in content to the epic of Azerbaijanis "Koroglu". The structures of the lines of poems of 13 songs (gazelles) recorded by E. Musheghyan coincide with the traditions of Bakhshi and people telling epic tales in Azerbaijani and Turkish versions. The structure of the lines of the verses of the song in the form of a pentacole, each line consists of eleven syllables. The first verse is in the form of a rhyme a b a b, the remaining couplets are written in the form of a rhyme in c c c b. This verse compilation forms the national form of poetry, that is, the quatrain and the following lines of gazelles from the Turkmen version:

*Do not send your horse further than the fortress,  
I own places where your horse cannot pass ...*

completely coincide with these two lines:

*What are you going to fight, hey, Hassan Pasha  
I own places where your horse cannot pass*

*Do not send your horse further than the fortress,  
I have fearless madmen [5.13 lines].*

Some names of people of heroes (anthroponyms) in the Armenian epic poem “Ker-oglu” with the names of people in the Turkmen epic “Gorogly” were also used in different ways: *Ady beg - Mirza Sherraf, Hyunkar - Assan Khan*. Particular attention is paid in the epic name Gytrat. In the Armenian epic, Gytrat is called *Khrat*. About this is a full explanation in the works of H.Samulyan.

In general, a comparative study of the Turkmen epic “Gorogly” with the epic “Ker-ogly” of the Armenian people will help to identify materials that are valuable for Turkic science.

### Գայանն ՀԱԿՈՒՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ gayik20@gmail.com

## ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանի անկախացումից հետո սփյուռքահայերի, այդ թվում՝ սիրիահայերի շրջանում ակտիվացել է թե՛ կամավոր, թե՛ ծագման երկրի տնտեսական ու պատերազմական իրավիճակի հետևանքով դեպի հայրենիք միգրացիան: Ըստ Սփյուռքի նախարարության 2018թ. տվյալների՝ 2011 թվականից ի վեր մոտ 22000 սիրիահայեր են եկել, որոնք անընդհատ գտնվում են շարժման մեջ: Ստեղծված իրավիճակում Սիրիայից հեռանալու պատճառը մեկն էր, իսկ Հայաստանն ընտրելու դրդապատճառները՝ բազմաթիվ ու տարբեր: Ազգային պատկանելության գիտակցումն ու հայրենիքի հիշողությունը միասնականացնում են հայերին՝ որպես ազգի, ինչը վկայում են նաև մեր ուսումնասիրության արդյունքները, քանզի ՀՀ տեղափոխվելու որոշում կայացնելու գործում կարևոր դրդապատճառներից մեկը նաև հայրենիքի գաղափարն էր:

Այսօր նրանց թվաքանակի վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկատվություն չկա, սակայն, ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների, այն տատանվում է 5000-8000-ի միջակայքում: Այս տվյալները փաստում են, որ նրանց միայն մեկ երրորդ մասը մնաց հայրենիքում. մեծ մասը Հայաստանը լքեց սոցիալ-տնտեսական պատճառներով՝ ցրվելով երեք հիմնական ուղղություններով՝ եվրոպական երկրներ, Կանադա և Լիբանան: Հայաստանը ծառայեց որպես տարանցիկ երկիր, իսկ հայրենիքի գաղափարը մնաց ստվերում:

Զեկուցման մեջ նպատակ ունենք քանակական և որակական տվյալների համադրությամբ ներկայացնելու հետևյալը.

- սիրիահայերի համար հայրենիքի գործոնն ի՛նչ դերակատարություն ունեցավ ՀՀ-ն ընտրելու և այն լքելու գործընթացում,
- նրանց ո՛ր խմբերի և որքա՛ն զանգվածի համար է Հայաստանը համարվում հայրենիք,
- սիրիահայերի ընկալմամբ ի՛նչ է ամփոփում «հայրենիք» եզրույթը:

Հետազոտությունն անցկացրել ենք ՀՀ-ում բնակվող սիրիահայերի շրջանում 2014-2018թթ. ընթացքում՝ Երևանում և մարզերում:

**Гаяне АКОПЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: gayik20@gmail.com

## **ВОСПРИЯТИЕ ПОНЯТИЯ РОДИНЫ СРЕДИ СИРИЙСКИХ АРМЯН**

После обретения Арменией независимости, многие представители сирийской а так же других общин армянской диаспоры, стали активно возвращаться на родину, что было обусловлено как добровольным решением человека, а так же экономическим и военным положением этих стран. По данным Министерства диаспоры Армении с 2011 по 2018 гг. в республику иммигрировало примерно 22 000 сирийских армян. В сложившейся ситуации причина отъезда из Сирии была одна, а мотивы выбора Армении – многочисленны и разнообразны. Сознание национальной принадлежности и память о родине объединяют армян как нацию, что также подтверждают результаты нашего исследования. Одним из важнейших мотивов решения о переезде в Армению является понятие родины.

На сегодняшний день нет официальной информации об их числе в Армении. Но по неофициальным данным их число колеблется в пределах от 5000 до 8000 человек. Эти данные показывают, что только треть сирийских армян осталась на родине. Большинство покинуло Армению по социально-экономическим причинам, рассредоточившись по трем основным направлениям: европейские страны, Канада и Ливан. Армения прослужила транзитной страной, а идея родины осталась в тени.

Задача данного доклада исследовать:

- какую роль сыграло понятие родина для сирийских армян в процессе иммиграции в Армению и выезда из Армении;
- для каких групп и скольких иммигрировавших сирийских армян Армения считается родиной;
- в целом, как сирийские армяне воспринимают термин родина.

Исследование основано на данных количественных и качественных опросов. Опросы были проведены в 2014-2018 гг. среди сирийских армян, живущих в Ереване и марзах.



**Gayane HAKOBYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: gayik20@gmail.com

## **THE PERCEPTION OF THE CONCEPT OF HOMELAND AMONG SYRIAN ARMENIANS**

When Armenia became independent country, many representatives of the Armenian Diasporas, the Syrian community of the Armenian diaspora also, began to actively return to their homeland, which was related to both voluntary decision of a person and the economic and military situations of those countries. According to the dates of the Armenian Ministry of Diaspora, in the period of 2011-2018, approximately 22 000 Syrian Armenians immigrated. In the current situation, the reason for leaving Syria was one, and the motives for choosing Armenia, were many and varied. The consciousness of nationality and the memory of the motherland unite Armenians as a nation, which is also confirmed by the results of our study. One of the most important reasons to move to Armenia is the notion of “homeland”.

There is no official information about their number in Armenia. But according to the non-official data, their number ranges between 5000-8000. These data show that only a third of them stayed in Armenia. Most of them left Armenia for socio-economic reasons and dispersed in these three main areas: European countries, Canada and Lebanon. As a result, Armenia served as a transit country, and the idea of homeland remained in the shadow.

The objective of this report is to investigate:

- what kind of function did motherland have for Syrian Armenians in the process of assival a departure in Armenia,
- for which groups is Armenia considered to be a motheland,
- what does term mothelend convey according to the perception of Syrian Armenians.

The study is based on the quantitative and qualitative query data. The sociological inquiries were done in 2014-2018, among the Syrian Armenians living in Yerevan and in the regions of Armenia.

**Թամար ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ tamar.hayrapetyan@gmail.com

**«ՂԱՐԱԳՈՉ». ԾԻՍԱԿԱՆ ՏԻԿՆԻԿ ԵՎ ՍՏՎԵՐՆԵՐԻ ԹԱՏՐՈՆ**

«Ղարագոչը» ծիսական տիկնիկ է, որն ավանդաբար աղերսվում է նախնիների ոգու (ստվեր) պաշտամունքի հետ: Այն ընդունված է համարել մեռնող և հարություն առնող տղամարդկային աստվածության վերապրուկ: «Ղարագոչի» անունով էլ կոչվել է Արևելքի ժողովրդաարհեստավարժ թատրոնը, որի գլխավոր դերակատարը «Ղարագոչ» ծիսական տիկնիկն է: «Ղարագոչ» ստվերների թատրոնի տիկնիկները պատրաստվում էին հիմնականում կենդանիների հատուկ մշակված կաշիներից և ունեին տափակ ու ծավալային ձև: Անցյալում «Ղարագոչի» խաղը դիտելը բացառապես տղամարդ հանդիսատեսի մենաշնորհն էր: Ներկայացման հնագույն տեքստը գաղտնածիսային բնույթի պատճառով անհայտ է մնացել, ուստի «Ղարագոչ խաղցնողները», հետագայում այն հարմարեցնելով հանդիսատեսի ճաշակին, ներկայացմանը տվել են Ղարագոչի և Հաջի Այվազի միջև ընթացող զավեշտական ու բամբառակ մենախոսության ու երկխոսության ձև: Այս առումով «Ղարագոչը» կարող է ընդհանրություններ ունենալ հունական միմոսների հետ, մանավանդ որ Մ. Աբեղյանի դիտարկմամբ՝ «միմոսը» թարգմանվում է հայերեն «գուսան» բառով և ցույց է տալիս, որ այդ երկուսը՝ հայ գուսանը և հույն միմոսը, մի նմանություն ունեցել են իրենց դերով և երգերի բնավորությամբ:

Ծիսական տիկնիկն ու նույնանուն ծիսական թատրոնը մի խորհրդավոր համադրություն են, որի գաղտնազերծումն ինչքան հրապուրիչ, նույնքան էլ բարդ գիտական խնդիր է: Տարբեր երկրների գիտնականները որոնում են ստվերների թատրոնի ծագման իրենց մեկնակերպերը, որոնք հաճախ կարոտ են բավարար հիմնավորվածության:

«Ղարագոչ» անունով հայտնի տիկնիկային թատրոնին անդրադարձել են ինչպես հայ (Գ. Լևոնյան, Գ. Գոյան, Գ. Ստեփանյան, Ժ. Խաչատրյան, Է. Պետրոսյան), այնպես էլ օտար (Վ. Մինորսկի, Բ. Կունեշ, Գ. Յակոբ, Մ. Ռեզվանի, Ա. Թալասսո, Ն. Մարտինովիչ, Տ. Պուտինցևա, Բ. Գրիշաշվիլի և այլք) հետազոտողներ, որոնք ներկայացման նախահայրենիք են կարծել Չինաստանը, Հնդկաստանը կամ Բյուզանդիան, որոնցից էլ այն ենթադրաբար փոխառել են պարսիկներն ու թուրքերը: Թեև ընդունված է «Ղարագոչը» ստուգաբանել թուրքերենով (կարա՝ սև, գյոզ՝ աչք, այսինքն՝ սևաչյա), բայց դա ամենևին չի վկայում թատրոնի՝ թուրքերի հետ ունեցած կապի մասին: Դա ընդամենը արխաիկ բնույթ ունեցող տիկնիկի սև աչքերի պարզ թարգմանությունն է, որն աղերսվում է հանգուցյալի հոգու պաշտամունքի և այնկողմնային սև աշխարհի հետ:

Մենք համախոս ենք Տ. Պուտինցևայի հետ, որ թուրքերը Կոստանդնուպոլիսը գրավելու և Բյուզանդական կայսրությունը խորտակելու արդյունքում (1453 թ.) կարող էին բյուզանդացիներից փոխառել «Ղարագոչը», բայց, ինչպես տրամաբանորեն հիմնա-

վորում է թատերագետ Գ. Գոյանը, «Ղարագնգն» իր արմատներով (անկախ թուրքերի տված անունից) չէր կարող կապվել թուրքերի հետ, քանի որ մուսուլմանական կրոնի կողմից մահմեդականներին պարտադրված էր մարդկանց պատկերներ նկարելու և ցուցադրելու խիստ արգելքը: «Ղարագնգն» ակունքները տեսանելի են մեր ժողովրդի ծիսաառասպելաբանական հնագույն պատկերացումների, հայ վարձակ դերասանուհիների և գուսանների վիպասանության առասպելների, Հայաստանի նյութական մշակույթի հուշարձանների, ձեռագրերի, մանրանկարչության, մատենագրական աղբյուրների և բանահյուսական նյութերի մեջ, ինչը, սակայն, հանիրավի անտեսվել է հենց հայ ուսումնասիրողների կողմից: XVII-XIX դարերում Հայաստանում շարունակել են ժողովրդականությունն վայելել «Ղարագնգ» սովերների թատրոնի ներկայացումները, որոնց մասին նյութեր ու հիշատակություններ կան Երևանից, Ալեքսանդրապոլից, Ղուկասյանից, Թիֆլիսից, Բաքվից, Ախալցխայից, Շուշիից և մասնավորապես Ջավախքից, որտեղ տիկնիկավար Թումասյանների գործունեությունը շարունակաբար կենցաղավարել է վերջին 150 տարում: Թատերագետ Գ. Լևոնյանի վկայությամբ, Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) սրճարաններից մեկում մանկության տարիներին ինքը քանիցս ներկա է եղել «Ղարագնգ» ներկայացումներին:

Իսկ Կոստանդնուպոլսում, Անկարայում, Բուրսայում, Տրապիզոնում, Նիկոմեդիայում, Համշենում «Ղարագնգ խաղցնողները» հայ, հույն և հրեա տիկնիկավարներն էին, որոնց՝ որպես իրենց արհեստավարժությամբ հռչակված Փոքր Ասիայի բնիկ ժողովուրդների՝ Թուրքիայի և Իրանի կառավարող շրջանները, ինչպես և նախորդ զավթիչները՝ արաբները, մոնղոլները, ներխուժելով Հայաստան՝ կողոպտել են, տարատեսակ խրախճանքներ կազմակերպել՝ հայ դերասանների գործունեությունը դիտելով իբրև իրենց զվարճանքի ու բավականության աղբյուր: Հայ դերասանները տիկնիկավարներ են աշխատել և՛ «թուրքացած» «Ղարագնգ» թատրոնում, և՛ պարսկական «Պեհլևան Կեչել» թատրոնում՝ իրենց ներկայացումներով սպասարկելով ինչպես հայ, այնպես էլ նվաճող շրջանակների հանդիսատեսների պահանջները:

**Тамар АЙРАПЕТЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: tamar.hayrapetyan@gmail.com

## **РИТУАЛЬНАЯ КУКЛА «КАРАГЕЗ» И ТЕАТР ТЕНЕЙ**

«Карагез»-ритуальная кукла, которая связана с почитанием духов предков. «Карагез» считается остатком умирающего и воскресающего мужского божества. Именем «Карагез» назывался народный театр на Востоке, где «Карагез» был ритуальной куклой.

Куклы «Карагез» театра теней были изготовлены преимущественно из специально обработанной кожи животных и имели плоскую и объемную форму. В прошлом только

мужчины могли присутствовать на представлениях «Карагез». Из-за строго ритуальной тайной природы «Карагеза» его древняя форма представления осталась неизведанной и именно поэтому в дальнейшем кукловоды «Карагеза» (имеющие свое диалектное название) адаптируя представление вкусу зрителей, дали представлению новую форму в виде диалога и монолога между Карагезом и Хаджи Айвазом.

В этом отношении «Карагез» может иметь общность с греческими мимами, ведь сам М. Абегян отмечал, что слово «мим» переводится на армянский язык как «гусан», что показывает, что между ними существовало сходство в плане их перформативности.

Ритуальная кукла и одноименный ритуальный театр представляют загадочную комбинацию, распутать которую является весьма трудной задачей в современных научных кругах. Ученые из разных стран пытаются доказывать свою версию происхождения театра теней, однако, ни одна версия пока не удостоилась однозначного признания из-за нехватки доказательств в их пользу.

Кукольный театр «Карагез» был в центре внимания как армянских (Г. Левонян, Г. Гогян, Г. Левонян, Г. Степанян, Ж. Хачатрян, Э. Петросян) так и иностранных (В. Минорски, И. Кунеш, Г. Якоб, М. Резвани, А. Талассо, Н. Мартинович, Т. Путинцева, И. Гришашвили и др.) исследователей, которые в своих исследованиях считали, что театр возник в Китае, Индии или Византии, а в последствии, предположительно, был заимствован персами и турками. Хотя и принято этимологию «Карагеза» проверять с турецкого («кара» означает черный, «гез» – глаза, т.е. черноглазый), однако это не означает, что театр имеет турецкое происхождение. Это всего лишь простой перевод связанный с архаичной природой черноглазой куклы, которая связана с почитанием душ умерших, и с потусторонним черным миром.

Мы согласны с точкой зрения Т. Путинцевой, согласно которой турки после завоевания Константинополя и в результате распада Византийской империи (1453 г.) могли перенять куклу «Карагез» у византийцев. Более того, следуя логическому утверждению театрального критика Г. Гогяна, мы также считаем, что своими корнями кукла «Карагез» (независимо от названия) не могла быть связана с турками, поскольку мусульманская религия строго запрещала мусульманам рисовать и демонстрировать человеческие фигуры. Корни «Карагеза» можно увидеть в античных мифологических ритуалах нашего народа, в устных легендах представленных армянскими народными актрисами и гусанами, на армянских культурных памятниках, в рукописях и миниатюрах, в библиографических источниках и фольклорных материалах, однако, все это к сожалению, было упущено из виду армянскими исследователями.

В XVII-XIX вв. в Армении были весьма популярны представления куклы «Карагез» театра теней. Материалы о «Карагезе» можно найти в различных этнографических регионах Армении, в Еревана, Александрополе, Гукасяне, Тифлисе, Баку, Ахалцихе, Шуши, а также в Джавахке, где деятельность кукловодов Тумасянов непрерывно продолжалась на протяжении 150 лет. По свидетельству театрального критика Г. Левоняна, в детстве в Александрополе (Ленинакане) он очень часто был очевидцем представления «Карагезе» в одном из местных кафе.

В Константинополе, Анкаре, Бурсе, Трапизоне, Никомедии, Амшене, кукловоды «Карагеза» были армяне, греки и евреи. Кукловоды армяне работали и в «турецких» театрах

«Карагёз» и в персидских театрах «Пейлеван Кечел» и своими представлениями удовлетворяли нужды не только зрителей армян, но и завоевателей.

**Tamar HAYRAPETYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)  
e-mail: tamar.hayrapetyan@gmail.com

## “GHARAGYOZ” RITUAL DOLL AND THE THEATER OF SHADOWS

“Gharagyoз” is a ritual doll, which is usually connected with the worship of ancestors' souls. It is also perceived as a relic of dying and reviving masculine divinity. Orient folk theatre was called “Gharagyoз” and the latter is known as a ritual doll.

“Gharagyoз” dolls of Shadow Theatre were made mainly from specially treated animal leather and had a flat and dimensional shape. In the past only masculine audience could attend the performances of Gharagyoз. The ancient form of performance remained unknown because of its secret ritual nature, that's why later “Gharagyoз puppeteers” (players) suited the performances to the needs of the audience, adapting their format and turning them into a satirical dialogue and monologue between Gyaragyoз and Hadji Aivaz.

In this respect “Gharagyoз” may have similarities with Greek mime artists. Moreover, according to M. Abeghyan, the word “mime” is translated into Armenian as “gusan”, which shows that these two (Armenian *gusan* and Greek *mime*) had a common aspect of performativeness.

The ritual doll and the ritual theater of the same name compose a mysterious combination and its deciphering is an appealing but rather complex academic problem. Scientists of different countries search for proves for their own versions on the origin of the Theatre of Shadows but they fail because of the lack of evidences.

The discussion of the concept of the “Gharagyoз” Theatre of Shadows was in the centre of interest of Armenian (G. Levonyan, G. Gogyan, G. Stepanyan, J. Khachatryan, E. Petrosyan) as well as foreign scientists (V. Monorski, I. Kunesh, G. Jakob, M. Rezvani, A. Tallasou, N. Martinovich, T. Putintseva, I. Grishashvili and others). According to the scope of their versions, the country of origin could be considered China, India or Byzantium and from them according to scientists, they were adopted by Persians and Turks. Although the etymology of the word is usually checked via Turkish (*Karagyoз* – *kara* – meaning *black* and *gyoz* – meaning *eyes*, e.i. black eyed), it doesn't prove the Turkish origin of the theatre. It is just an archaic translation connected with the black eyes of the doll, which is also connected with the worship of the other world also known as black world.

We accept T. Putsintseva's point of view, according to which, in the result of conquering Constantinople and collapsing the Byzantine Empire (in 1453), Turks could have borrowed the doll from the Byzantines. Following the logical assertion of a theatre critic G. Gogyan, “Gharagyoз” by its roots (regardless of the name given by Turks), couldn't have been connected with Turks, as Muslim religion strictly prohibited to draw people and make shows with people's drawings. The origin of “Gharagyoз” is visible in ancient ritual and mythological beliefs of our nation, in oral presentations of Armenian actresses and gusans, on tangible cultural monuments of

Armenian people, in Armenian manuscripts, miniatures, bibliographic sources and folklore materials. All these, unfortunately, have been ignored by Armenian researchers.

In the XVII-XIX c. in Armenia the performances of “Gharagyozy” were highly popular. Sources on the Theatre of Shadows and “Gharagyozy” dolls can be found from different regions and towns of Armenia, such as Yerevan, Aleksandropol, Ghukasyan, Tiflis, Baku, Akhalkskha, Shushi, and especially from Javakhk, where the puppeteers Toumasyans continued their traditions for over 150 years. The theatrical critic G. Levonyan stated that during his childhood he witnessed “Gharagyozy” performances for many times in one of the cafés of Aleksandropol (Leninakan).

In Constantinople, Ankara, Bursa, Trapizon, Nikomedia and Hamshen “Gharagyozy puppeteers” were Armenians, Jews or Greek artists. Armenian artists used to be puppeteers in so called “Turkish” “Gharagyozy” theatre as well as in Persian “Pehlevan Kechel” theatre, serving the needs of Armenian as well as concurring audience.

### **Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ. փոստ՝ vard-rosa@mail.ru

### **ՏՅԱՌՆՆՆՊԱՌԱՋԻ ԾԻՍԱՏՈՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ ԾԻՐԱԿՈՒՄ**

Տյառնընդառաջի կամ Տերընդեզի տոնական հանդիսություններն ունեն հնագույն ավանդույթներ և առնչվում են կրակի մաքրագործող գործության հանդեպ ունեցած հավատքին: Ոչ վաղ անցյալում մենք որոշ ծեսեր առավելապես կատարում էինք որպես սովորութամշակութային ավանդույթի ու կենսակերպի շարունակություն: Մեր ժամանակներում ծեսերն ու տոները ազգային սովորույթների ու նիստուկացի մեջ որոշակի փոխակերպումներով ընդհանրացվել են կրոնականի հետ և ընկալվում են Տերունի կամ Եկեղեցական տոների համատեքստում:

Հայ Եկեղեցին Տյառնընդառաջը՝ որպես անշարժ տոն, կատարում է փետրվարի 14-ին: Փետրվարի 13-ի երեկոյան՝ Եկեղեցական ժամերգությունից հետո, տեղի է ունենում նախատոնակ, անդաստան: Այս օրը խարույկներ են վառել Եկեղեցիների բակերում, հետո մարդիկ վառված մոմերով կրակը փոխադրել են իրենց սները: Այդպիսի սովորություն կար. ամեն տուն Տերընդեզի կրակով տան օջախի կրակը փոխել, նորացրել է:

Օրվա հիմնական ծեսը, անշուշտ, խարույկ վառելն է, և կրակի նորոգման արարողությունը կատարվում է ծիսական մաքրություն խորհրդանշող խարույկով: Տյառն-

ընդառաջին վառվող խարույկը գարնան ավետաբերի խորհրդանշող դերն է կատարում: Տարածված է այն պատկերացումը, որ Տյառնընդառաջի հետ վերջանում է *ձմռան քառասունքը*: Շիրակում ասում են՝ «Մենձ գոյն ընկավ»: Ըստ ժողովրդի՝ Տերընդեզի կրակն իր հետ բերում է օդի բարեխառնություն, հունձքի առատություն, արտերի բերրիություն ու նորապսակների օրհնություն: Ահա այս գաղափարների շուրջն էլ կառուցվում էին տոնական արարողությունները:

Խարույկի շուրջը նախ պտտվում էին նորապսակները: Կրակի շուրջը պտտվելով ու օրհնանքներ ստանալով՝ մի տեսակ կրկնապսակ էր կատարվում՝ երկրորդ հարսանիք: Նորահարսի գիրկը տղա երեխա էին դնում, որ առաջնեկը տղա ծնվեր: Տյառնընդառաջի կրակը սուրբ է համարվում. ունի մաքրող, սրբագործող ուժ, նրանով երգվում են. աղոթքներում այն չարխափան ուժ է: *Կրակն ընկնիմ, թե սուտ ըսեմ /երդում/։ Չար աչքին՝ չար փուշ, // Չար փուշն էրթա ընկնի կրակը:*

Հետագա ժամանակներում կրակի պաշտամունքը վերածվում է օջախի պաշտամունքի: Ժողովրդական մտածողության մեջ օջախ նշանակում է ընտանիք, նաև անշեջ ու սուրբ կրակ: Մեծ օջախից առանձնանում է մի նոր օջախ՝ ընտանիք: Այդ նոր ընտանիքի օջախը պետք է վառվեր նախկին պապական կամ հայրական տան կրակից:

Ալեքսանդրապոլում և շրջակա գյուղերում խարույկը պատրաստել են դարմանով. կտուրներին, բակերում վառված խարույկների վրայից թռչում էին սկզբից տան մեծավորը, հետո մյուսները՝ մեծ ու փոքր: Բացի կրակի վրայից թռչելուց, երիտասարդներն իրար հրում, գցում էին կրակի մեջ: Տերընդեզի կրակից այրվածքներ ունենալը պատվաբեր էր: Չբեր կանայք պտտվում էին կրակի շուրջը և իրենց գոտու ծայրն այրում՝ ակնկալելով պտղաբերություն: Նույն նպատակի համար պարան են կապում ամուլ կնոջ մեջքին, երեխա են դնում գիրկը և երդիկից քաշում հանում են: Այստեղ նա երեք անգամ պտտվում է կրակի շուրջը և այրում ներքնազգեստի ծայրը: Կրակի շուրջը պտտում են նորածին երեխային, որ «քառասունքը» լցվի: Նորապսակների պտույտները կրակի շուրջը նշանակում են պտղաբերության ակնկալություն: Կրակին ու ծխին նայելով՝ գյուղի ծերերը գուշակություններ են կատարել. եթե կրակի ծուխն ուղղվում է դեպի արևելք, նշանակում է այդ տարին պետք է բերքառատ լինի, իսկ արևմուտք ուղղվելու դեպքում երաշտ կլինի, կամ էլ սերմացուի համար՝ անհաջողակ տարի: Ծխի ուղղությամբ գուշակել են նաև, թե աղջիկը ուր հարս կգնա, կամ որտեղից հարս կբերեն: Տերընդեզի կրակի փոշին որպես դեղ օգտագործում էին հազի դեպքում (կուլ էին տալիս): Կրակով բուժել են որոշ հիվանդություններ:

Տերընդեզի տոնակատարության ժամանակ գրեթե բոլոր տներում աղանձ են պատրաստել ցորենից, գարուց, կանեփից, կորկոտից, նույնիսկ ոսպից ու սիսեռից, որ գետինը չորանար: Խնամիների միջև տեղի էր ունենում աղանձափոխանակություն, որն ունի ենթիմաստ՝ այն, ինչ ես ունեմ, դու չունես, այն, ինչ դու ունես, ես չունեմ. մենք լրացնում ենք միմյանց՝ լիաբուռն ու ամբողջական դառնալով: Հարսնացուի կամ փեսացուի տանը աղանձ են պատրաստում, լցնում սկուտեղի վրա, մեջտեղում փոս են ա-

նում, մեջը շաքարաջուր կամ մեղր լցնում: Եթե աղջիկը նշանված է, փեսացուի հարազատները նվերներով և անպայման աղանձով գնում են հարսնացուի տուն, իսկ եթե աղջիկն արդեն ամուսնացած է, ապա աղջկա հարազատներն են նվերներով ու աղանձով գալիս փեսայի տուն, որտեղ բախում խարույկ են վառում, ահեկ ու ջահեկ թռչում են խարույկի վրայից, գալիս են նորապսակները, մեծ շրջան կազմած, վառված մումերը ձեռքներին կամ առանց մումերի պտտվում են խարույկի շուրջը: Նորափեսայի մայրը ցորեն է շաղ տալիս շուրջպարի մասնակիցների վրա, նորահարսի գիրկը նորածին տղա երեխա են տալիս, որ առաջնեկը տղա լինի: Երբ շուրջպարը բոլորում է և հասնում կիզակետին, նորափեսան իր աջ գրպանից աջ ձեռքով երիտասարդ ամուլներին մի բուռ աղանձ է նվիրում՝ հանուն սերնդաճի:

Այսպիսով՝ Տերընդեզի ծիսահմայական գործողություններն ու սովորույթները, ժողովրդական հավատալիքները տոնի անտրոհելի բաղկացուցիչներն են և փոխակերպումներով հանդերձ՝ կրում են վաղնջական պատկերացումների հետքեր՝ ապահովելով ազգաբնակչության, հատկապես նոր սերնդի ինքնահաստատումն ու տոնածիսական ակտիվ վարքագիծը:

**Роза ОГАННИСЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail:vard-rosa@mail.ru

## РИТУАЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ И НАРОДНЫЕ ПОВЕРЬЯ ТЕРНДЕЗА В ШИРАКЕ

Праздничные церемонии Терндеза имеют древние предания и имеют отношение к вере об очищающем могуществе огня. Армянская церковь празднует Терндез 14-го февраля (неподвижный праздник). Вечером 13-го февраля, после церковного богослужения, происходит обряд церковного праздника. В этот день в церковных дворах сжигались костры. Люди, сожженные этим огнем свечи переносили в свои дома, обновляя огонь домашнего очага.

Горящий костер Терндеза предвещает наступление весны. Согласно народным поверьям, огонь Терндеза приносит с собой умеренность климата, обилие жатвы, плодородие почвы и благословение молодоженам. Именно вокруг этих идей и проводились праздничные церемонии.

Вокруг костра сначала кружились молодожены и получали благословение: этот обряд считался как бы вторым венчанием. На руки новоиспеченной невесты давали младенца-мальчика, надеясь на рождение первенца-мальчика. Огонь Терндеза считается священным: имеет очищающую и освящающую силу, ею дают клятвы, а в молитвах огонь пресекает зло.



В последующие времена преклонение огню переходит в поклонение очагу, поскольку от большого очага отделяется новый очаг – семья. Очаг этой новой семьи должен быть сожжен от огня отцовского дома.

В Александрополе и в окружающих селах костры сжигали из соломы. Во дворах, над сожженными кострами сначала прыгали старшие дома, потом – остальные. Кроме прыжков над огнем, молодые толкали и бросали друг друга в огонь. Обжечься огнем Терндеза было в почете. Бесплодные женщины вращались вокруг огня и сжигали конец своего пояса, надеясь на скоростепенную беременность. Молодожены кружились вокруг костра с той же целью (наступление беременности). Мать жениха рассыпала пшеницу на окружающих и давала невесте подержать младенца-мальчика, чтобы первенцем был мальчик. Вокруг костра кружили также младенца, чтобы «сорок дней» наполнить. Старшие жители села гадали по дыму огня: если дым был направлен на восток, то это означало, что будет плодотворный год, а если на запад – то будет засуха. По направлению дыма гадали куда пойдет девушка в невесты или откуда приведут невесту. Пеплом огня Терндеза лечили кашель (глotalи его).

Во время празднования Терндеза почти во всех домах готовили смесь из поджаренных зерен пшеницы, ячменя, конопли, пшеничной крупы, даже из чечевицы и нута, чтобы земля высушилась.

Таким образом, мы исследовали ритуальные обычаи и народные поверья Терндеза, которые наряду с современными преобразованиями, носят следы античных представлений, верований, обеспечивая тем самым самоутверждение и активное обрядоритуальное поведение населения, особенно нового поколения.

**Roza HOVHANNISSYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail:vard-rosa@mail.ru

## **TEARNYNDARAJ'S FESTIVAL AND RITUAL CUSTOMS AND FOLK BELIEFS IN SHIRAK**

The feasts of Tearnyndaraj have ancient traditions and relate to the purifying power of faith. On February 14 the Armenian Church celebrates "Tearnyndaraj" as a fixed holiday.

In the evening of February 13, after the church service, an eve of a feast takes place. On this day, people burned fires in the yards of the churches, and then they took the fire to their homes by burning candles.

The newlyweds were turning around the fire. There was a couple of rehearsal, the second wedding, the newlyweds received blessings around the fire. The Terndez fire is sacred. It has a cleansing, sanctifying force, swearing by function. It has an evil-breaking force in prayers.

In later times, the worship of fire becomes the worship of the hearth, as a new home-family separates itself from the big hearth. The new family home was to burn from the paternal or paternal house.

The fire in Alexandropol and surrounding villages has been stacked- on the roofs, in the yards. Apart from flying over the fire, the young men threw each other into the fire. It was honorable to have burns from the universe. Infertile women turn around the fire and burn their belt, expecting fertility. The turns of the newlyweds around the fire are also of the same expectation.

They also rotate around the fire to the newborn baby to fill the "forty". Looking at the fire and the smoke, the elders of the village made predictions: if the smoke of the fire is directed to the east, it means that year will be fruitful and drought in the west. In the direction of the ward they also guess where the bride will go. Some diseases have been cured by the power of fire.

During the celebration of Terdez, almost all the houses made roasted grains of wheat, barley, hemp, cereal, even from lentils and peas, so that the ground dried.

Thus, we have studied the traditions and folk beliefs of Terdez, which, along with the daily transformations, bear traces of ancient ideas, ensuring the self-affirmation of the population, especially the new generation's self-conceit and active behaviour of festival and ritual culture.

**Գևորգ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հունաստան)**

Աթենքի ազգային համալսարան  
Էլ.փոստ՝ degevorg@gmail.com

### **ՀԱՅ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԱՎԱՆԴՈՒՅՑՆԵՐՆ ՈՒ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԸ**

Ուղղափառ հայերը կամ, այսպես կոչված, «հայ հոռոմները» մեր ժողովրդի կարևոր մի հատվածն են և ուրույն տեղ ու նշանակություն ունեն հայոց պատմության ու հոգևոր-մշակութային ժառանգության մեջ: XIXդ.-XXդ. սկզբի դրությամբ հայ հոռոմները հիմնականում բնակվում էին Ակնի Վանք, Ձորակ, Շրգու և Մուշեղկա գյուղերում, Երզնկայի Հողուս, ինչպես նաև Չմշկաձագի Մամսա, Սեթրկա և Խնդրկիկ գյուղերում: Բացի այդ, Ակնի վերոնշյալ գյուղերից ու Հողուսից գաղթած հայ հոռոմները XV-XVII դդ. բնակություն էին հաստատել պատմական Բյուրանիայի (Իզմիրի) նահանգում՝ հիմնելով Օրթագյուղ ու Խուղի գյուղերը, ինչպես նաև Ֆնդզլի գյուղախումբը:

Հայ հոռոմները հայության՝ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված խումբ են, ուստի նրանց մասին նոր տեղեկությունների վերհանումն ու հրապարակումը հայագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեն: Այս իմաստով մեծարժեք են այն տեղեկությունները, որոնք անցյալ դարի ընթացքում հավաքվել են Հունաստան գաղթած հայ հոռոմներից: Դրանց մի մասը հրապարակված է, մեծ մասը, սակայն, առ այսօր անտիպ է:

Ուղղափառ հայերի բանահյուսական ժառանգության մեջ ուշագրավ են ակնցիների ավանդապատումները, որոնց մի մասը հրաշապատում ժանրից է: Այս խմբում են

սբ Գևորգ Զորավարի և սբ Նիկողայոս Մքանչելագործի մասին հրաշապատումները, որտեղ այդ սրբերը հանդես են գալիս որպես ծառերի, բուսականության պաշտպաններ և խստորեն պատժում են բնության դեմ մեղանշողներին: Բացի այդ, Նիկողայոս հայրապետը ակնցիների հրաշապատումներում ներկայացվում է որպես քրիստոնյաների պաշտպան սուրբ: Պատումների մի այլ խումբ հեքիաթի ու անեկդոտի ժանրերին է պատկանում:

Հունաստանում պահվող արխիվային փաստաթղթերում և մի քանի տպագիր նյութերում որոշ տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայ հոռոմների հարսանեկան, թաղման ծեսերին, եկեղեցական կյանքին ու առօրյային առնչվող ավանդույթների ու սովորությունների մասին, որոնք թույլ են տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել հայ ժողովրդի այդ յուրահատուկ էթնո-դավանական խմբի ազգագրական պատկերի մասին:

**Геворг КАЗАРЯН (Греция)**

Афинский национальный университет

e-mail: degevorg@gmail.com

## **ОБЫЧАИ И ПРЕДАНИЯ ХАЙ ХОРОМОВ**

Православные армяне или так называемые «хай хоромы» (т. е. армяне ромеи) являются важной частью армянского народа, занимая свое особое место в истории духовном и культурном наследии Армении. В XIX- начале XX в. хай хоромы в основном проживали в селах Ванк, Дзорак, Шрзу и Мушегка области Акн, в селе Хогус области Ерзнка, а также в деревнях Мамса, Сетрка и Хндркик области Чмшкацаг. Кроме того, мигранты из деревень Акн и Хогус в XV-XVII вв. обосновались в исторической провинции Вифиния (вилает Измит), основав села Ортагох и Худи, а также группу сел под общим названием Фундукли.

Хай хоромы являются сравнительно малоизученной группой армянского этноса, и поэтому выявление и публикация новых данных о них имеет важное значение для арменоведения. В этом отношении ценны те сведения, которые в прошлом веке были собраны от мигрировавших в Грецию хай хоромов. Часть этих данных опубликована, большая часть однако, до сих пор остается неопубликованной.

В фольклоре православных армян примечательны предания акнцев, некоторые из которых относятся к жанру сказаний о чудесах святых. В этой группе рассказы о святых Георгии Победоносце и Николае Чудотворце. В них эти святые предстают как защитники деревьев, растительности, и строго наказывают тех, кто грешит против природы. Кроме того, в рассказах акнцев святитель Николай является защитником христиан. Другая группа рассказов относится к жанрам сказки и анекдота.

В архивных материалах, хранящихся в Греции и в нескольких опубликованных материалах сохранились сведения о свадебных, погребальных обрядах хай хоромов, данные о традициях и обычаях, относящиеся к их церковной и обыденной жизни. Эти свидетель-

ства помогают нам составить более полное представление об этнографическом облике этой уникальной конфессиональной группы армянского народа.

**Gevorg GHAZARYAN (Greece)**

Athens National University  
e-mail: degevorg@gmail.com

## **THE TRADITIONS AND TALES OF HAY HOROMS**

Orthodox Armenians or the so-called “Hay Horoms” are an important part of the Armenian people, occupying a special place not only in the history of Armenia, but also in its spiritual and cultural heritage.

In the XIX - beginning of XX cen. Hay Horoms mainly resided in the villages Vank, Dzorak, Shrzu and Mushegka of the Akn region, in the village Hogus of the Erzuka region, as well as in the villages Mamsa, Setrka and Hndrkik of the Chmskatsag region. In addition, migrants from the villages of Akn and Hogus in the XV-XVII centuries settled in the historic province of Bithynia (Izmit vilayet), founding the villages Ortagyugh and Houdi, as well as a group of villages under the common name of Fundukli.

The Orthodox Armenians are a relatively poorly studied group of the Armenian people, therefore, the identification and publication of new data about them is important for Armenian Studies. In this regard, valuable is the information that in the last century was collected from the Hay Horoms who had migrated to Greece. Some of these data have been published, most of which, however, still remain unpublished.

In the folklore of Orthodox Armenians are remarkable the traditions of Akn, some of which belong to the genre of legends about the miracles of saints. In this group there are stories about Saint George and Saint Nicholas the Wonderworker. In them, these saints appear as protectors of trees, vegetation, and severely punish those who sin against nature. In addition, in these stories, St. Nicholas is a defender of Christians. Another group of stories relates to the genres of fairy tales and anecdote.

The archival materials stored in Greece and in several published materials contain information about the wedding, funeral rites of Hay Horoms, data on traditions and customs relating to their church and everyday life. This information helps us to have a more complete picture of the ethnographic image of this unique confessional group of Armenians.

Մհեր ՂԱԶԻՆՅԱՆ (Հայաստան)  
Հայաստանի ազգային գրադարան (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ mherghazinyan@mail.ru

**ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄԻ  
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ «ՍԲ. ՅՈԹՎԵՐՔ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ**

Սույն զեկուցման մեջ թեմատիկ և բովանդակային տեսանկյունից կներկայացնենք և կարժևորենք Հայ Առաքելական Եկեղեցու Շիրակի թեմի պաշտոնաթերթ «Սբ. Յոթվերք» պարբերականը, որը լույս է տեսել Գյումրիում (2000թ-ից զլխ. իմբ.՝ Մարիամ Վարդանյան): Առհասարակ պատմական աղբյուրների շարքում կարևոր նշանակություն ունի պարբերական մամուլը, որն արտացոլում է հոգևոր-մշակութային, գիտակրթական, հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական տարաբնույթ իրողություններ, ուստի հայ պարբերական մամուլի պատմության համակողմանի իմացությունը և ուսումնասիրումն ունի կարևոր նշանակություն ազգային պատմության վիճահարույց հիմնախնդիրների լուսաբանման տեսանկյունից: Համառոտ ներկայացնենք պարբերականի էջերում արձարժված թեմաներից մի քանիսը՝ համապատասխան խորագրերով:

- 1) Հայ եկեղեցական տոներ և ավանդություններ.  
Ղևոնդյանց տոնը Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնում,  
Խաչվերացի տոնը Սբ. Նշանի ուխտի օր,  
Ծաղկազարդ,  
Տյառնընդառաջ,  
Վարդավառ,  
Սուրբ Սարգիսն ավանդապատմներում,  
Եկեղեցական տոները գյումրեցիների ավանդություններում:
- 2) Ուխտագնացություններ հոգևոր-մշակութային և պատմական վայրեր.  
Եռօրյա ուխտագնացություն Լեռնային Ղարաբաղ,  
Ուխտագնացություն Սուրբ Էջմիածին,  
Այցելություն Արևմտյան Հայաստան,  
Ուխտագնացություն Հառիճավանք,  
Երկօրյա ուխտագնացություն Լոռի և Տաշիր,  
Ուխտագնացություն Գառնի-Գեղարդ:
- 3) Հայ մշակույթ և ինքնություն, հայ եկեղեցու և հայոց պատմություն.  
«Հայ եկեղեցու պատմություն» առարկայի դրվածքը դպրոցներում,  
Հայ եկեղեցու դավանանքը և տարբերությունը մյուս եկեղեցիներից,  
Սահմանի վերահաստատում, թե՞ հաստատում...,  
Աջապահյանները և հայոց պատմությունը:

4) Պաշտոնական ընդունելություններ և հանդիպումներ Հայաստանի Հանրապետության ու արտասահմանի հոգևոր ու աշխարհիկ անձանց հետ.

Հայ-ռուսական եկեղեցական անդրանիկ երկխոսություն Սայր Աթոռում, Առաջնորդ սրբազանը մասնակցեց Մալայզիայում կայացած ԵՀԽ-ի համաժողովին, Շիրակի թեմի առաջնորդական տեղապահն ընդունեց Հայաստանում Հունաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպանին,

Պաշտոնական ընդունելություն Հնդկաստանի դեսպանատանը:

Այսպիսով, ազգանվեր է «Սբ. Յոթվերք» պարբերականի առաքելությունը Շիրակի մարզի ազգաբնակչության դավանանքի ամրապնդման և ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման գործում:

**Мгер КАЗИНЯН (Армения)**

Национальная библиотека армении (Ереван)

e-mail: mherghazinyan@mail.ru

## **ОФИЦИАЛЬНАЯ ГАЗЕТА «СВ.ЙОТВЕРК» АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ ШИРАКСКОЙ ЕПАРХИИ**

В докладе мы представляем и оцениваем официальную газету Ширакской епархии Армянской апостольской церкви «Св. Йотверк», которая издается в Гюмри с 2000г., главный редактор Мариам Варданян. Среди исторических источников в целом, периодическая печать имеет важное значение, которая отражает духовно-культурные, научно-образовательные, общественно-политические и социально-экономические многообразные реалии, поэтому знание и изучение истории армянской прессы имеет большое значение для исторической науки. Кратко представим некоторые темы, представленные в периодике, с соответствующими заголовками.

1) Армянские церковные праздники и традиции;

Праздник Гевондянц в Св. Эчмиадзине,

Праздник Хачверац - день завета Св.Ншана,

Цахказард,

Теарндарач,

Вардавар,

Св.Саргис в легендах,

Церковные праздники в гюмрийских традициях.

2) Паломничество в духовно-культурные и исторические места;

Трехдневное паломничество в Нагорный Карабах,

Паломничество в Св. Эчмиадзин,

Визит в Западную Армению,

Паломничество в Аричаванк,

Двухдневное паломничество в Лори и Ташир,

Паломничество в Гарни-Гегард.

3) Армянская культура и идентичность, история армянской церкви и народа;

Прошло 89 лет с момента Геноцида армян, но боль не исчезла,

«История Армянской церкви» в школах,

Религия армянской церкви и отличие от других церквей,

Вновь подтверждение границы или подтверждение? ...,

Ачапайянцы и армянская история.

4) Официальные приемы и встречи с духовными и светскими лицами

Республики Армения и за рубежом;

Первый армяно-русский церковный диалог в Св. Эчмиадзине,

Лидер священник присутствовал на конференции ВСЦ в Малайзии,

Заместитель Ширакской епархии принял чрезвычайного и полномочного посла Греции в Армении,

Официальный прием в посольстве Индии.

Таким образом, миссия периодики «Св. Йотверк» патриотична, потому что укрепляет религию и повышает национальное самосознание населения Ширакской области.

**Mher GHAZINYAN (Armenia)**

National Library of Armenia (Yerevan)

e-mail: mherghazinyan@mail.ru

## **OFFICIAL NEWSPAPER “ST.YOTVERQ” PERIODICAL OF ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH’S SHIRAK’S EPISCOPATE**

In this report we present and value the periodical of Shirak’s episcopate, which has been published in Gyumri since 2000, editor in chief is Mariam Vardanyan. In general, in the range of the historical sources is very important the periodical press, which reflected spiritual-cultural, scientific and educational, public-political and socio-economic various realities, therefore comprehend-sive knowledge and study of the periodical press have a great role for historical science. Some of the topics discussed in the pages of the periodical are:

1) Armenian church holidays and traditions:

The holiday of Ghevondyanc in St.Echmiatsin,

The holiday of Khachverac day of St.Nshan,

Tsaghkazard,

Tyarnyndaraj,

Vardavar,

St. Sargis in the legends,

Church holidays in the traditions of Gyumri residents.

2) Pilgrimages to spiritual-cultural and historical places:

Three-day pilgrimage to Mountainous Karabakh,

Pilgrimage to St. Echmiatsin,

Visit to Western Armenia,

Pilgrimage to Harichavank,  
Two-day pilgrimage to Lori and Tashir,  
Pilgrimage to Garni-Geghard.

3) Armenian culture and identity, history of Armenian church and nation:  
89 years have passed since the Armenian genocide, but pain is not unharmed,  
History of Armenian church in schools,  
The religion of Armenian church and difference from other churches,  
Reaffirmation of the border or confirmation...,  
Ajapahyans and Armenian history.

4) Official receptions and meetings with spiritual and secular persons of the Republic of Armenia and abroad:

Armenian-Russian church first dialogue in St.Echmiatsin,  
Leader sacred took part in the WCC's conference in Malaysia,  
Leading deputy of Shirak's episcopate accepted the ambassador of Greece in Armenia  
Official reception at the Indian embassy.

So, the mission of "St.Yotverq" periodical is patriotic, because it strengthens the religion and raises national self-consciousness of the people of Shirak region.

#### Հասմիկ ՄԱՏԻԿՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ. փոստ՝ hasvrej@mail.ru

#### ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ (ՀԱՅ ԵՎ ԱՆԳԼԱԼԵԶՈՒ ԼԵԶՎԱՍՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ)

Մանկական բանահյուսությունը (Children's Folklore)՝ որպես մանկանց մենաշնորհ, ունի ինքնատիպ նկարագիր ժողովրդական բանահյուսության համապատկերում: Ըստ էության, մանկական բանահյուսությունը սերում է ժողովրդական բանահյուսությունից և կրում է վերջինիս բնորոշ որոշ առանձնահատկություններ:

Ակնառու են ժանրային ներթափանցումներ, միջտեքստային առնչություններ մանկական և ժողովրդական բանահյուսական տեքստերի մեջ:

Մանկական բանահյուսությունը՝ որպես բանարվեստի յուրօրինակ բաժին, ունի կիրառական տարբեր գործառույթներ, որոնք իրականացվում են մանուկներին հասցեագրված կամ նրանց կողմից ստեղծված տեքստերով: Մանուկների աշխարհում կեն-



ցաղավարում են *օրորոցային երգերը (lullaby, cradle song)*, *հեքիաթները (fairy-tale)*, *հաշվերգերը (counting-out rhyme)*, *հանելուկները (riddle)*, *շուտասելուկները (tongue-twister)*. նշված ժանրերն ունեն իմացական-ճանաչողական, հանգստաբեր, զարգացնող, լեզվական հմտություններ ձևավորող և այլ գործառնություններ:

Ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրության տիրույթը առավել տարողունակ է: Ընդգծենք վերջինիս մի քանի երգատեսակներ, որոնք սերտ առնչություն ունեն մեր խնդրո առարկայի հետ՝ *ա) աշխատանքային երգեր<sup>1</sup>, բ) պանդխտության երգեր, գ) զինվորի երգեր, դ) սիրային երգեր*: Վերջիններս մանկական բանահյուսական տեքստերի միջավայրում հաճախ ձեռք են բերում բանաձևային նշանակություն:

Մեր բանահավաքական աշխատանքները, որոնք կատարվել են Մեծ Բրիտանիայի և Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում, վկայում են վերոնշյալ իրողությունը:

Ուշագրավ է, որ ժողովրդական և մանկական բանահյուսական տեքստերը հատկորոշվում են *անանունությամբ, տարբերակայնությամբ, շարժելիությամբ, հանկարծաստեղծությամբ* և այլն:

Այսպիսով, մանկական բանահյուսական ստեղծագործությունների խորքային մեկնության համար անհրաժեշտ է դիտարկել այն ժողովրդական բանահյուսության տեքստերի ծիրում:

**Асмик МАТИКЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: hasvrej@mail.ru

## **ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА В КОНТЕКСТЕ ТРАДИЦИОННОГО (В АРМЯНСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ)**

Детский фольклор, как прерогатива детей, наделен уникальными характерными чертами в рамках традиционного фольклора. По сути, детский фольклор происходит от традиционного и имеет некоторые характерные черты.

Родовые и текстовые соотношения прослеживаются в текстах детского и традиционного фольклора.

Детский фольклор как особый жанр выполняет различные функции, которые вы-

<sup>1</sup> «Օրորոցայինը որպես աշխատանքային երգատեսակ» խորագրով զեկուցում եմ կարդացել Մեծ Բրիտանիայում /սպրիլ 27-29, 2018/ Բանահյուսական ընկերակցության /Folklore Society/ կողմից կազմակերպված «Աշխատանքային կյանք, հավատալիքներ, ծեսեր, բանավոր պատումներ» գիտաժողովում:

полняются посредством текстов. В мире детей распространены колыбельные, сказки, считалки, загадки, скороговорки. Указанные жанры выполняют познавательную, расслабляющую и развивающую функции, формирующие языковые навыки.

Среда традиционного фольклора-шире. Стоит отметить, что некоторые тексты песен из традиционного фольклора тесно связаны с нашей темой: а) рабочие песни; б) песни отчуждения; в) солдатские песни; г) песни любви. Последние в среде детского фольклора часто приобретают формульное значение.

Коллективная работа, проведенная нами в рамках народна, в разных этнографических регионах Великобритании и Армении подтверждает вышеуказанный факт.

Примечательно, что традиционные и детские фольклорные тексты характеризуются анонимностью, вариативностью, мобильностью и способностью импровизировать.

Подводя итог, следует отметить, что для глубокого изучения детского фольклора необходимо рассматривать его в контексте традиционного фольклора.

**Hasmik MATIKYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA (Gyumri)

e-mail: hasvrej@mail.ru

## **GENERAL DESCRIPTION OF CHILDREN'S FOLKLORE IN THE CONTEXT OF TRADITIONAL FOLKLORE (IN ARMENIAN AND ENGLISH LINGUO-CULTURES)**

Children's folklore as a child privilege is endowed with unique characteristic features in the framework of traditional folklore. In essence, children's folklore is derived from traditional one and bears some typical traits.

Generic and textual correlations are evident in the texts of children's and traditional folklore.

Children's folklore as a specific genre has various functions that are carried out by means of texts. In the nursery domain the following types of texts are worth mentioning: *lullabies, fairy-tales, counting-out rhymes, riddles, tongue-twisters*. The mentioned genres have cognitive, relaxing and developing functions.

The milieu of traditional folklore is wider. It is worth mentioning that some song texts from traditional folklore are closely related to our topic: *a) work songs b) songs of alienation c) songs for soldiers d) songs of love*. The latter obtain formulaic meaning.

The collective work carried out by us in different ethnographical regions of the UK and Armenia in the frame of folk heritage confirms the above-mentioned fact.

It is noteworthy that traditional and children's folklore texts are characterized by anonymity, variability, mobility and an aptitude of improvising.

To sum up, in order to make a deep survey of children's folklore it is necessary to view it in the context of traditional folklore.

**Վարդուհի ՄԵԼԶՈՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ.փոստ՝ varduhi.melkonyan93@mail.ru

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ՝  
ԸՍՏ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ**

Ազգագրական հետազոտություններում, հատկապես երբ դրանք վերաբերում են առօրեականությանը, քաղաքային մշակույթին, սոցիալ-մշակութային զարգացումներին, մեծ տեղ է հատկացվում պարբերական մամուլի նյութերին՝ թղթակցություններ, կարճ լուրեր, կարևոր իրադարձությունների լուսաբանումներ, այս կամ այն խնդրի շուրջ հրապարակային բանավեճեր:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին-20-րդ դարի սկզբին Կովկասում նույնպես հրապարակվում էին մեծ թվով պարբերականներ, որոնցում մեծ ծավալ են կազմում ազգագրական կամ ազգագրական հետազոտությունների համար կարևոր նյութերը: Դրանց մի մասը վերաբերում է 20-րդ դարի առաջին երեսնամյակի Ալեքսանդրապոլ-Լենինականին, քանի որ քաղաքը Հարավային Կովկասի կարևոր արհեստագործական, տնտեսական, մշակութային կենտրոններից էր:

Մամուլի նյութերի նախնական դիտարկումն ու համակարգումը թույլ են տալիս արձանագրել, որ դրանցում կարևորվել են ոչ միայն տնտեսական ցուցանիշները, այլև առօրեականությունը, տնտեսական փոփոխությունների ազդեցությունները մշակույթի, միջանձնային հարաբերությունների փոփոխությունների ու ազգաբանական տեսանկյունից կարևոր այլ իրողությունների վրա:

1907-1930-ական թթ. Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում հրատարակվել են բավականին մեծ թվով թերթեր, ինչպես օրինակ՝ «Ախուրեան», «Աշխատանքի դրօշակ», «Ասպարեզ», «Գաւառի ձայն», «Ժայռ», «Մարտիկ», «Լույս», «Կարմիր Շիրակ», «Շիրակի աշխատատար», «Բանվոր», «Նոր ուղի» և այլն: Դրանցից մի քանիսը կարճ կյանք են ունեցել, իսկ մյուսները հրատարակվել են բավականին երկար:

Մամուլի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեծ ուշադրություն էր դարձվում քաղաքի տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացմանը, ինչը պատահական չէ, եթե հաշվի ենք առնում դարասկզբի արմատական, որոշ դեպքերում՝ հեղափոխական փոփոխությունները: Շատ են անդրադարձերը այնպիսի խնդիրների, ինչպիսիք են հնի և նորի բախումը, անցումը նոր ինդուստրիալ հասարակարգին, գործազրկության թվի կրճատումը, կանանց ներգրավվածությունը արդյունաբերական հասարակարգին և այլն:

Սակայն, ամենամեծ խնդիրը, որը հուզել է գրեթե բոլոր թերթերի խմբագիրներին, քաղաքի անբարեկարգ վիճակն է, աղբի մեծ չափերը, անբարեկարգ փողոցները, մայթերը և այլն: Մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում հողվածներ, որտեղ խմբագիրները հորդորում են քաղաքային իշխանություններին քայլեր ձեռնարկել, փոխել բնակչության վերաբերմունքը քաղաքի նկատմամբ, լայն թափով շինարարական աշխա-

տանքներ ձեռնարկել: Ավելին, «Ախուրեան»-ի խմբագիրը քաղաքային իշխանություններին առաջարկում է պարտք վերցնել և շտկել դրությունը՝ մեջբերելով մի նշանավոր քաղաքային գործչի խոսքերը. «Այն քաղաքը, որ պարտք չունի, ամենաանբարեկարգն է»: «Կարմիր Շիրակ»-ի խմբագիրը Ալեքսանդրապոլը համարում է Խորհրդային Հայաստանի ամենակեղտոտ քաղաքը և հավելում է, որ եթե լուրջ քայլեր չձեռնարկեն այս ուղղությամբ, ապա քաղաքին սպասում է համաճարակի վտանգ:

Նշենք, որ, բացի սոսկ տնտեսության նկարագրությունից, մամուլը կարևորել ու թիրախավորել է ազգագրական տեսանկյունից շատ կարևոր ու հետաքրքիր իրողություններ ևս: Այսպես, «Ախուրեան» թերթի համարներում կարելի է գտնել միջանձնային հարաբերությունների, ընտանեկան վեճերի, մինչև իսկ դատական գործերի բազում օրինակներ: Ալեքսանդրապոլցիների տնտեսական ծանր իրավիճակին անդրադարձել է «Մեր կեանք» թերթը: Ուշագրավ է վերջինիս «Հանաք և դագանակ» հոդվածը, որտեղ խմբագիրը ծաղրում է հասարակության արատավոր երևույթները: «Բանվոր» թերթի տարբեր համարներում գտնում ենք արդյունաբերական բանվոր-ծառայողների առօրյայի, բանվորուհիների խաղացած դերի, ընտանիքների, քաղաքային միջավայրում փոփոխությունների ուշագրավ նկարագրություններ: 1920-ական թթ., բնականաբար, արդեն կտրուկ աճում է խորհրդային կարգերի հաստատումն ու որպես հետևանք՝ քաղաքում կատարվող փոփոխությունները ներկայացնող նյութերի քանակը, որոնք, չնայած գաղափարախոսական ազդեցություններին, խորհրդայինը միայն դրական լույսի ներքո դիտարկելու միտումներին, շատ կարևոր են ազգագրական տեսանկյունից:

Այսպիսով, ժամանակի պարբերական մամուլում արձանագրված են Ալեքսանդրապոլ - Լենինականի տնտեսության, հասարակական հարաբերությունների, առօրեականության այլևայլ դրսևորումների բազմաթիվ դրվագներ, որոնց ազգաբանական քննությունը հնարավորություն է տալիս կատարելու ավելի խորքային ու ամբողջական վերլուծություններ, վերականգնելու քաղաքային կյանքն ու մշակույթը 20-րդ դարի առաջին երեսնամյակում:

**Вардуи МЕЛКОНЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: varduhi.melkonyan93@mail.ru

## **ЭКОНОМИКА АЛЕКСАНДРОПОЛЯ-ЛЕНИНАКАНА ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ**

В этнографических исследованиях, особенно когда они относятся к повседневной жизни, городской культуре, социально-культурным событиям, большое место отводится материалам периодической печати: корреспонденция, новости, освещение важных событий, публичные дискуссии по тому или иному вопросу.

Во второй половине XIX в. и в начале XX в. на Кавказе также публиковалось множество периодических изданий с большим количеством важных материалов для этнографических исследований. Некоторые из них относятся к Александрополь-Ленинакану и датируются первым тридцатилетием XX в., так как город был одним из важных ремесленных, экономических, культурных центров Южного Кавказа.

Предварительное рассмотрение материалов прессы и систематизация позволяют констатировать то, что в них были выделены не только экономические показатели, но и повседневная жизнь, влияние экономических изменений на изменения культурных, межличностных отношений и на другие важные факты с генеологической точки зрения.

С 1907 по 1930 гг. в Александрополь-Ленинакане издавалось довольно большое количество газет: «Ахурян», «Флаг труда», «Аспарез», «Голос Провинции», «Скала», «Мартик», «Луйс», «Красный Ширак», «Рабочий Ширака», «Банвор», «Новый путь» и многое другое. У некоторых из них был короткий путь, а некоторые издавались довольно долго.

Изучение прессы показывает, что большое внимание уделялось развитию различных областей экономики города, что не случайно, если учитывать радикальные, в некоторых случаях революционные изменения начала века. Много упоминаний о таких проблемах, как столкновение старого и нового, переход к новому индустриальному обществу, сокращение безработицы, вовлеченность женщин в индустриальном сообществе и так далее.

Однако самая большая проблема, которая коснулась редакторов почти всех газет, - это плохое состояние города, большое количество мусора, неблагоустроенные улицы, тротуары и другое. Одна за другой публикуются статьи, в которых редакторы призывают городские власти принять меры, изменить отношение населения к городу и предпринять масштабные строительные работы. Кроме того, редактор газеты «Ахурян» предлагает городским властям взять в долг и исправить ситуацию, цитируя одного знаменитого городского деятеля: «Город, у которого нет долгов, самый неблагоустроенный». Редактор газеты «Красный Ширак» считает Александрополь самым загрязненным городом Советской Армении и добавляет, что, если не предпринять серьезных шагов в этом направлении, город столкнется с эпидемической опасностью.

Следует отметить, что помимо описания экономики, пресса подчеркивала и выделяла очень важные и интересные факты с этнографической точки зрения. Так, в выпусках газеты «Ахурян» можно найти многочисленные примеры межличностных отношений, семейных ссор и даже судебных дел. Газета «Наша жизнь» рассказывала о тяжелом экономическом положении жителей Александрополя. Примечательна последняя статья «Шутка и дубина», где редактор высмеивает порочные явления общества. В различных выпусках газеты «Банвор» находим примечательные описания перемен повседневной жизни в городской среде. В 1920-х годах, естественно увеличивается количество материалов об установлении советского строя и в связи с этим происходившие в городе изменения, которые, несмотря на идеологическое влияние, тенденции рассматривания всего советского только в положительном ключе, очень важны с этнографической точки зрения.

Таким образом, в периодической печати того времени констатированы многие эпизоды экономики, общественных отношений, других проявлений повседневной жизни Александрополь-Ленинакана этнологическое исследование которых дает возможность осуществить более глубокий и полный анализ, восстановить городскую жизнь и культуру в первом тридцатилетии XX в.

**Varduhi MELKONYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri)

e-mail: varduhi.melkonyan93@mail.ru

## **THE ECONOMY OF ALEXANDRAPOL-LENINAKAN BASED ON PERIODICAL PRESS MATERIALS**

In ethnographic researches, especially when they relate with daily life, urban culture, socio-cultural developments, a large place is provided for periodical press materials: correspondence, small news, coverage of important events, public debates over this or that issue.

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, a large number of periodicals were also published in the Caucasus with a large amount of ethnographic materials or important materials for ethnographic researches. Some of them related to Alexandrapol-Leninakan in the first thirty years of the 20th century, as the city was one of the important craftsmanship, economic and cultural centres of the South Caucasus.

Preliminary monitoring and coordination of press materials allow to register that there have been highlighted not only economic indicators, but also daily life, the impact of economic changes on changes in culture, interpersonal relations and other important facts from a geneological point of view.

From 1907 to 1930 a rather large number of newspapers were published in Alexandrapol-Leninakan, such as "Akhuryan", "Labor Flag", "Asparez", "Voice of the Province", "The Rock", "Martik", "Luys", "Red Shirak", "Shirak Worker", "Banvor", "New Way" and much more. Some of them had a short life, and some had been published for quite a long time.

The study of the press shows that great attention has been paid to the development of different areas of the city's economy, which is not by chance, if we take into account of the radical, in some cases, revolutionary changes at the beginning of the century. There are many references to such problems as the collision of the old and the new, the transition to the new industrial society, the reduction of unemployment, the involvement of women in the industrial community and so on.

However, the biggest problem that has affected the editors of almost all newspapers is the poor condition of the city, a large amount of garbage, uncomfortable streets, sidewalks and more. Articles have been published one after the other, where editors persuaded municipal authorities to take action, change the population's attitude to the city and undertake large-scale construction work. In addition, the editor of "Akhuryan" suggested municipal authorities to borrow and correct the situation, quoting the words of a famous politician: "City, which has no debts, is the most uncomfortable". The editor of "Red Shirak", considered Alexandrapol the most dirtiest city of Soviet Armenia and added that if no serious steps were taken in this direction, the epidemic danger would be expected in the city.

It should be noted, that besides describing the economy, the press has emphasized and targeted very important and interesting facts from an ethnographic point of view, too. So, you can find numerous examples of interpersonal relations, family disputes and even court cases in the newspaper "Akhuryan". The newspaper "Our Life" has referred to the hard economic situation of Alexandrapol. It is remarkable the latter's "Joke and Dubin" article, where the editor has satirized the perverse phenomena of society. In the various issues of the "Banvor" newspaper, we find wonderful descriptions of the daily life of workers, the roles played by women workers, the

families, the changes in the city environment. In the 1920s, naturally, the establishment of the Soviet order categorical have risen and, as a result, materials describing the changes taking place in the city, which, though their ideological influence, viewing the Soviet only in a positive light, are very important from an ethnographic point of view.

So, in the periodical press of time many episodes of economy, public relations, other manifestations of daily life of Aleksandrapol-Leninakan are stated, the ethnological study of which makes it possible to carry out a deeper and complete analysis, to restore city life and culture in the first thirty years of the 20th century.

**Գայանե ՇԱԳՈՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ gayashag@yahoo.com

**ԳՅՈՒՄՐԻ՝ URBS RIDENS (ՕՒԾԱՂՈՂ ՔԱՂԱՔ).**

**ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ԲՐԵՆԴ**

Զեկուցումը ներկայացնում է վարկած, թե ինչու և ինչպես է ձևավորվել Գյումրու և գյումրեցու ծիծաղող կերպարը, որն այսօր փորձում են վերածել զբոսաշրջային բրենդի՝ ամրագրելով իբրև քաղաքային ինքնության կարևոր բաղկացուցիչ:

Քաղաքի նման կերպարն ընկալելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ ծիծաղի տեսություններին, որոնք հիմնականում կարելի է բաժանել երեք ուղղությունների՝ 1) խնդրո առարկան բացատրվում է իբրև լիցքաթափման գործառույթ (ինչն առաջանում է՝ մարելու լարվածությունն ու ագրեսիան), 2) ծիծաղն իբրև արձագանք ի պատասխան անհեթեթության (օրինակ, ընդունված կարգի անսպասելի խախտման դեպքում) և 3) ծիծաղը որպես առավելության ու գերազանցության դրսևորում (հմմտ. ծաղր, «գլուխգովալ») [Козинцев 2007; Дмитриев, Сычев 2005]: Այս երեք մոտեցումները ոչ թե այլընտրանքային են, այլ փոխլրացնող, և դրանցից յուրաքանչյուրն իր տեղն ունի Գյումրվա հումորային կերպարում:

19ր. Գյումրին, հիմքում ունենալով գյուղական փոքր բնակավայր (շուրջ 70 տուն), զարգացել է համաձայն ռուսական կայսրության ինժեներների քաղաքաշինական պլանի: Գյուղի և քաղաքի մեկտեղումը սրել է «տեղացի» (փոքրաքանակ գյուղական) և «եկվոր» (մեծաքանակ քաղաքային) բնակիչների հակադրությունը, որտեղ «ծաղրն» օգտագործվել է, մի կողմից, որպես տարբեր խմբային, կրոնաէթնիկ վարքային նորմերի հա-

մահարթեցմանը նպաստող սանկցիա, մյուս կողմից, որպես օտարների միջև սպասելի անվտանգության և ազդեցիկ չեզոքացման միջոց:

Որևէ բնակավայրին վերագրվող կերպարների առաջացումը որպես կանոն ձևավորվում է «այլոց» կողմից՝ խմբերի միջև շփումների ընդհանուր դաշտերի առաջացման պայմաններում: Ուստի նորաստեղծ քաղաքում, որն հյուրընկալել էր տարբեր միգրանտների, որոնց բնակեցրել էին առանձին թաղամասերում՝ ըստ կրոնական կամ ելքի տարածքային պատկանելության սկզբունքի [Բազեյան, Աղանյան 2014], ստեղծվել էին առավել նպաստավոր պայմաններ այս խմբերը հումորի միջոցով մեկը մյուսի կողմից թիրախավորվելու համար: Համապատասխանաբար քաղաքային բանահյուսության մեջ ձևավորվում են տարբեր հատկություններով «օժտված» դարսեցու, կարինցու, բայազետցու և կերպարներ, որոնք «հակառակ» խմբի բնորոշում պիտի լինեն, սակայն հետագայում այս բոլոր ներքին սահմաններով առանձնացված կերպարները միավորվում է բանահյուսական «գյումրեցու» կերպարի մեջ՝ ստեղծելով բարդ, երբեմն իրարամերձ «քաղցրու» պատկեր:

Գյումրուն բնորոշ հումորի մյուս կարևոր աղբյուրն է բնակչության զգալի մասը կազմող արհեստավորների և առևտրականների շերտը, որոնց բնորոշ էր ապրանքը գովազդելու սովորությունը, ինչն էլ ակամայից հաճախ վերածվում է ինքնագովազդի՝ առատորեն օգտագործելով պատկերավոր (գովազդին բնորոշ) խոսքը: Գովազդն ինքն ունի կաշտն հատկություն, և, հանրային տարածքը լցնելով այս դիպուկ և գեղարվեստական ձևակերպումներով, նպաստում է, որ դրանք ներթափանցեն քաղաքային առօրյա խոսք և խիստ ազդեն տեղական քաղաքային լեզվի վրա: Գյումրվա քաղաքային խոսքին բնորոշ գեղարվեստական դարձվածքների առատությանը նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ խմբերի միջև շփումը նորեկների, իրար լավ չիմացողների հաղորդակցություն է, որտեղ հասկանալի լինելու համար անհրաժեշտ է պատկերավոր, վառ նկարագրություն, սրա հետ էլ թերևս կարելի է մասամբ կապել քաղաքում մեծ տարածում ունեցող «երկրորդ անուններ», մականուններ տալու սովորույթը:

Խորհրդային տարիներին ավելանում է «երկրորդ քաղաքի» դիրքավորումը, և, նախկինում ծաղրի հիմնական թիրախ՝ գյուղացուն, ավելանում է մայրաքաղաքի բնակիչը՝ երևանցին: Ամենուրեք տարածված «առաջին» և «երկրորդ» քաղաքների միջև մրցավազքը [Ruble 2001; Григорян 2014; Шагоян 2012] Գյումրիում նախևառաջ արտացոլվում է քաղաքային անեկդոտներում, որտեղ «սրամիտ գյումրեցին» հակադրվում է «անհամ, հիմար երևանցուն» [Մարգարյան 2018]: Հենց խորհրդային տարիներին է, որ ձևավորվում է «ավանդական» և «ավանդապաշտ» գյումրեցու հանրային կերպարը, մինչ այդ համեմատվելու առանձնապես օրինակներ (մոտակայքում առկա ավելի արդիականացված քաղաք) և անհրաժեշտություն չկար:

Այսպիսով, 19-20 դդ. Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի բազմաշերտ «ծիծաղող կերպարը» արտացոլում է հիմնականում միգրանտներից բաղկացած քաղաքի բարդ սոցիալական կառուցվածքն ու լարված հարաբերությունների պատմությունը: Այսօր



լուրջ պատումներն ու բնակավայրի ծիծաղող կերպարը դարձնում են քաղաքը տարբերվող խորհրդային շրջանի արդիականացման արդյունքում ձևավորված ազգային համահարթեցումից: Մինչդեռ զբոսաշրջության մերօրյա զարգացումներն ու վերջին տասնամյակների տնտեսության հակաարդիականացումը, շեշտադրելով 19 դ. Գյումրիական կենցաղը որպես ազգային ինքնության վերջին հանգրվան, փաստորեն, էքզոտիկացնում են այսօր ապրող քաղաքացուն և թերարժևորում արդի մշակույթը:

Գյումրու երկու սոցիալական բնեռներից բխող զբոսաշրջության ծրագրերը՝ վերևից (պետական, «դրսեցի» մասնավորից) և ներքևից (շարքային քաղաքացուց, grassroot tourisms), ձևակերպում են քաղաքային զարգացման հետևյալ հարցադրումներ. ինչպե՞ս մտնել զբոսաշրջային շուկա՝ շրջանցելով սեփական մշակույթի գաղութացումը, արդյո՞ք հնարավոր է տարբերել ներքին օգտագործման լուրջ տեքստերը զբոսաշրջության համար էքզոտիկացվող և ապրանքի վերաճող բրենդերից, ո՞րն է այն սահմանը, երբ քաղաքն է օգտվում զբոսաշրջությունից և երբ զբոսաշրջությունը շահագործում ու ձևափոխում, իսկ երբեմն էլ՝ ձևախեղում է քաղաքը՝ կենսունակ բնակավայրի փոխարեն ստեղծելով «պատյումկինյան գյուղ»:

**Гаяне ШАГОЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
e-mail: gayashag@yahoo.com

## **ГЮМРИ – URBS RIDENS (СМЕЮЩИЙСЯ ГОРОД): ОТ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ ДО ТУРИСТИЧЕСКОГО БРЕНДА**

Доклад предлагает обсудить гипотезу о том, как и почему сформировался смеющийся образ Гюмри и гюмрийца как некая составляющая городской идентичности, которую сегодня пытаются использовать как туристический бренд. Чтобы понять такой образ города, необходимо обратиться к теориям смеха, которые можно рассмотреть в пределах трех основных направлений: 1) смех как выполняющий функцию разрядки (в случаях напряжения и агрессии); 2) смех как реакция на нелепость, несуразицу (случаи необычного и неожиданного нарушения привычного порядка); 3) смех как проявление доминирования (ср. гротескное самовосхваление) [Козинцев 2007; Дмитриев, Сычев 2005]. Эти направления не альтернативные, а взаимодополняющие, каждый из которых имеет место быть в смеющемся образе Гюмри.

Гюмри 19 в., в основе которого была небольшая деревня (из около 70 домов), развился согласно градостроительному плану инженеров российской империи. Совмещение в одном локусе «села» и «города» обострило противостояние между местным (малочисленным сельским) и пришлым (многочисленным городским) населением. В этих отношениях «насмешка» использовалась, с одной стороны, как санкция, способствующая уни-

фикации поведенческих норм различных религиозных и локальных групп, а с другой стороны, как средство нейтрализации агрессии и недоверия между чуждыми друг другу иммигрантами.

Фольклорные образы каких-либо поселений и/или их жителей обычно формируются со стороны «других» при условии, что между этими группами есть общее пространство взаимодействия. В новом городе, разместившем мигрантские группы в различных кварталах согласно российскому указу на основе их этнической, конфессиональной или региональной принадлежности [Բաղդյան, Ալիշյան 2014], для формирования таких образов со стороны «других», но проживающих в том же городе, была создана благодатная почва. Соответственно именно здесь формируются анекдотические образы «карсцев», «каринцев», «баязетцев» и т.п., которые могли быть порождением внешнего описания со стороны «другой группы», но которые впоследствии сливаются в единый, потому и часто противоречивый, образ «гюмрийца».

Другим источником гюмрийского юмора является особенность социального состава города, состоящего в основном из торговцев и ремесленников, каждодневная практика которых восхвалять свой товар и его изготовителя/продавца сформировала яркий, образный (присущий рекламе) городской язык общения. Рекламному языку вообще присуща некая навязчивость, а городское пространство, наполненное такими художественными и меткими определениями, способствует тому, чтобы они проникли в каждодневную речь и воздействовали на принципы формирования городского локального языка. Формированию яркой, наполненной художественными образами гюмрийской речи способствовал и тот факт, что она возникла в результате общения чуждых друг другу иммигрантских групп, для взаимопонимания которых приходилось прибегать к образным описаниям и объяснениям. Возможно, именно с такой необходимостью можно связать и широкораспространенную традицию давать всем и вся клички и прозвища.

В советские годы прибавляется позиционирование Ленинакана как «второго города», и к бывшей основной мишени для насмешек «сельчанину» добавляется житель столицы - ереванец. Распространенная конкуренция между «первыми» и «вторыми» городами [Ruble 2001; Григорян 2014; Шагоян 2012] в Гюмри в первую очередь отражается в анекдотах, где «остроумный гюмриец» противопоставляется «тупому ереванцу» [Մարգարյան 2018]. Именно в советские годы формируется образ «традиционного гюмрийца», до этого не было ни подходящих для сравнения (более модернизированных и расположенных близко) армянских городов, ни необходимости.

Итак, «смеющийся образ» Александрополя-Ленинакана 19-20 вв. отражает историю сложных и напряженных социальных отношений в городе, населенном в основном мигрантами. Локальные нарративы и образ смеющегося Гюмри сегодня выделяют его из ряда унифицированных в результате советской модернизации поселений. Между тем развитие туризма и демодернизация последних трех десятков лет, представляющих сель-

ский быт 19 в. как последнее пристанище национальной идентичности и как экономическую альтернативу в условиях отсутствия средней и крупной промышленности, на деле экзотизируют сегодняшнюю культуру и принижают ее современное значение.

Туристические проекты Гюмри, исходящие из двух различных социальных полюсов: сверху (государственные или внешние компании) и снизу (низкобюджетные локальные инициативы - *grassroot tourisms*), определили следующие вопросы городского развития. Как позиционировать город на туристическом рынке, чтобы обойти перспективу колонизации собственной культуры? Возможно ли различить локальные тексты, образы, символы внутреннего потребления от экзотизирующих для туризма коммерческих брендов? Где та граница, которая пролегает между тем, когда город себе во благо использует туризм и когда туризм эксплуатирует, а подчас искажает город, вместо полноценно функционирующего поселения создавая «потемкинскую деревню»?

**Gayane SHAGOYAN (Armenia)**

The Institut of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)  
e-mail: gayashag@yahoo.com

### **GYUMRI – URBS RIDENS (LAUGHING CITY): FROM SOCIAL HISTORY TO A TOURIST BRAND**

In this paper, I suppose to present a hypothesis discussing how and why the laughing image of Gyumri and Gyumretsi (the Gyumri resident) was formed as a certain constituent of urban identity, which nowadays is presented as a touristic brand. To understand such image of the city, one has to refer to the theories of laughter, which could be considered in the frames of three main approaches: 1) laughter as carrying out a function of relaxation and canalization (in the cases of tension and aggression); 2) laughter as a reaction to absurdity and awkwardness (cases of unusual and sudden breach of habitual order); 3) laughter as a manifestation of domination (cf. the grotesque self-praising) [Козинцев 2007; Дмитриев, Сычев 2005]. Such approaches are not alternative but complementing each other, and each of these approaches is present in the laughing image of Gyumri.

Gyumri of the 19<sup>th</sup> century, which had a small village (of nearly 70 houses) as a base, developed according to the town planning of engineers of the Russian empire. Combination of the “village” and the “town” within one locus sharpened the confrontation between the natives (small rural population) and the newcomers (large urban population). In these relations, a “mockery” was used as a sanction unifying the behavioral norms of various religious and local groups on the one hand and as a means to neutralize aggression and distrust towards alien immigrants on the other.

The folklore images of some settlements and/or their residents are usually formed from the point of view of the “others”, on conditions that there is a common space of communication between these groups. In a new town, where migrant groups have been settled in different quarters following the Russia’s decree based on ethnic, confessional or regional belonging [Բազեթյան, Աղսնյան 2014], a breeding ground was created for forming such images from the perspective of “others” who live in the same town. Accordingly, it is here that the anecdotic images of the “Karsetsi” (people of Kars descent), “Karintsi” (people of Karin descent), “Bayazettsi (people of Bayazet descent) and others have been formed. They could be a result of the outward descriptions by the “other group”, which later blend into a single, thus often controversial, image of the “Gyumretsi” (Gyumri resident or a person of Gyumri descent).

Another origin of the Gyumri humour is the peculiarity of the social composition of the town, which consisted mainly of traders and craftsmen whose daily practice of praising both the articles of trade and their creator/vendor formed a bright and picturesque (characteristic of advertisement) urban language of communication. The advertising language in general has some obtrusiveness, and the urban space filled with such artful and apt definitions furthered their penetration into the daily speech and wielded influence on the principles of forming an urban local language. The forming of the bright and picturesque Gyumri language style could be influenced also by the circumstance that it was created as a result of communication of immigrant groups which were alien to each other, so that to understand each other they had to use figurative descriptions and explanations. It could be possible that the widespread tradition of nicknaming goes back just to such necessity.

In the Soviet times, the positioning of Leninakan as the “second city” was added, and to the former main target for mockery, the “peasant”, the resident of the capital, Yerevantsi, was added. In Gyumri, the widespread competition between the “first” and the “second” cities [Ruble 2001; Григорян 2014; Шагоян 2012] is first and foremost reflected in jokes where “witty Gyumretsi” is opposed to the “dull Yerevantsi” [Մարգարյան 2018]. It was in the Soviet years that the image of the “traditional Gyumretsi” was formed, earlier there were neither Armenian towns suitable for comparison (more modernized and closely localized), nor there was such necessity.

Thus the “laughing image” of Aleksandropol-Leninakan of the 19<sup>th</sup>-20<sup>th</sup> centuries reflects the history of complicated and tense social relations in the city, which was settled mainly by migrants. Local narratives and the image of the laughing Gyumri mark out this city of the line of settlements that were unified as a result of Soviet modernization. Meanwhile the development of tourism and demodernisation of the last thirty years which present rural daily life of the 19<sup>th</sup> century as the last haven of national identity and as an economic alternative in conditions of absence of the average- and large-scale industry, actually exoticize today’s culture and depreciate its modern significance.

The tourist projects of Gyumri which originate from two social poles, from above (state or foreign companies) and from below (low budget local initiatives – grassroot tourisms), defined the following questions of urban development: How position the city in the tourist market in order to avoid the perspective of colonizing one’s own culture? Is it possible to differentiate local texts, images, symbols of inner use from exoticizing commercial brands for tourism? Where is the borderline between the situation when the city uses tourism for its own good and when the tourism exploits and at times distorts the city, creating a “Potemkin village” instead of the fully functioning city?

**Արմեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ alpehist@gmail.com

### **ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ՄԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ ԸՍՏ ԱԶԳԱԾԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ**

Առասպելաբանական խաբեբան՝ տրիքստերը (անգլ. «խաբեբա») բնորոշվում է դիվային և կոմիկական գծերով: Նա հաճախ ծաղրանմանակում է «լուրջ» հերոսի գործողությունները, խորամանկության դիմում ամենալուրջ իրադրություններում: Նրա չարությունները (հաճախ՝ չարաճճիությունները) ծառայում են հիմնականում հագուրդ տալու նրա արտասովոր շատակերությանն ու վավաշոտությանը, որի համար նա խարդախում է, խախտում հասարակական բարոյականության սովորական նորմերի ամենախիստ արգելքները, սրբազերծում սրբությունները: Տրիքստերի տիպում է ամփոփված նաև կոմիզմի գաղափարը, որը տարածվում է և՛ նրա խաբեության զոհերի, և՛ հենց խաբեբայի հակահասարակական և անգուսպ գործողությունների վրա:

Հայ առասպելաբանության մեջ տրիքստերի բացահայտ կերպար չկա, բայց եղած սուղ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս վերականգնելու այն: Հայկ նահապետի թոռ Արամայիսն իր բազմազավակ ու շատակեր որդի Շարային ընտանիքով ուղարկում է բնակվելու Շիրակի արգավանդ ու բերրի դաշտ (Շիրակ անունն էլ բխեցվում է Շարայի անունից): Շարայի մասին հնում խոսք է եղել՝ «թե քո որկորը Շարայի որկորն է, մեր ամբարները Շիրակինը չեն» (Մովսես Խորենացի Ա.Ժբ): Այս կերպարում տրիքստերի շատակերության հատկանիշը ներկա է բացահայտորեն, իսկ վավաշոտությունը կարելի է ենթադրել նրա «բազմաձին» (բնագրում՝ *յոլովածին*) բնորոշումից: Առաջին Հայկյանների ավանդությունում բոլոր նահապետների մեջ շեշտվում է

միայն Շարայի բազմաբեղունությունը, որը շատակերության հետ միասին հատկանշական է համարվել նրան բնութագրելու համար: Այստեղ Շարան կարող է դիտվել որպես Արա Գեղեցիկի ծաղրական հակապատկերը: Արան չի համաձայնում կատարել վավաշոտ Շամիրամի ցանկությունը, իսկ բազմաբեղուն և բազմազավակ Շարան ինքը կարող է բնորոշվել վավաշոտությամբ:

Որկրամուլ տրիքստերին բնորոշ է ուտելիքը «հենց հիմա և այստեղ» ուտելը՝ հակադրվելով հետագայի համար այն հեռատեսորեն ամբարելու գաղափարին, որն ավանդության մեջ ի հայտ է գալիս բացահայտորեն՝ Շարայի և ամբարների հակադրմամբ: Տրիքստերի՝ կոմիզմի ու երգիծանքի հետ կապի համատեքստում հատկանշական է, որ հայ առասպելաբանության հնագույն շերտում՝ Հայկյանների պատմության մեջ սա միակ երգիծական դրվագն է:

Հետաքրքիր է, որ Հայաստանում հումորի նկատմամբ առանձնահատուկ, պաշտամունքի մոտեցող վերաբերմունք կա միայն Շիրակում՝ Գյումրիում: Եվ թեև ժամանակակից գյումրեցիները ծագումով հիմնականում Էրզրումի, Կարսի և Բայազետի շրջաններից թուրքահայ ներգաղթյալների ժառանգներ են, հումորի նկատմամբ այդ վերաբերմունքը, գոնե տեսականորեն, նրանք կարող էին ժառանգել և զարգացնել տեղի հին բնակիչներից:

Առասպելաբանությունից դուրս տրիքստերային հատկանիշներով օժտված կերպարներ կան գրականության այլ ժանրերում, լեզենդից մինչև վեպ, և, ասենք, իրական ու անիրական պատումների դաշտեր են ստեղծվել «ժողովրդական զվարճախոս» կոչվող նրանցից մի քանիսի շուրջը: Հատկանշական է գյումրեցի Պոլոզ Մուկուչի օրինակը, որի անունը տալիս ումանք իրենց պարտավորված էին համարում յոթ անեկդոտ պատմել նրա մասին, ինչը սրբազանի և չսրբազործվածի հետաքրքիր համադրության մի օրինակ է:

**Армен ПЕТРОСЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: alpehist@gmail.com

## **ФОРМИРОВАНИЕ ЮМОРА В ШИРАКЕ СОГЛАСНО ЭТНОГОНИЧЕСКОМУ ПРЕДАНИЮ**

Мифологический плут – трикстер (англ. «плут») характеризуется демоническими и комическими чертами. Он часто пародирует действия «серьезного» героя, прибегая к хитрости в самых серьезных ситуациях. Его злобные действия, часто – шалости, служат в основном для удовлетворения его чрезмерной прожорливости и похотливости, для чего он мошенничает, нарушая самые суровые запреты общественной морали и профанируя святости. В типе трикстера сосредоточена и идея комизма, которая распространяется на действия жертв его а также антиобщественные и необузданные действия его самого.

В армянской мифологии нет явного образа трикстера, но существующие скудные сведения дают возможность для его восстановления. Внук первопредка армян Гайка Арамайис отправляет своего многодетного и прожорливого сына Шара жить с семьей в плодородном поле Ширака (в предании само название Ширак возводится к имени Шара). О Шаре в древности была поговорка: «коль у тебя глотка Шара, то у нас не ширакские амбары». В этом образе черта прожорливости присутствует эксплицитно, а похотливость выявляется в его характеристике *yolovacin* буквально – «многогородный», т.е. «плодовитый, многодетный». В образах первых Гайкидов подчеркивается плодовитость только Шары, которая вместе с прожорливостью посчиталась существенной для его характеристики. В контексте предания Шара может рассматриваться как пародийный антипод Ара Прекрасного: Ара не соглашается исполнить желание похотливой Семирамиды, а многодетный плодовитый Шара сам может характеризоваться похотливостью.

Прожорливому трикстеру свойственно съесть еду «прямо здесь и сейчас», противопоставляя идею ее дальновидного накопления для будущего, что в предании выступает эксплицитно в противопоставлении Шара и амбаров Ширака. В контексте связи трикстера с комизмом и юмором характерно, что в древнейшем слое армянской мифологии – в предании Гайкидах это единственный эпизод связанный с юмором.

Интересно, что в Армении специфическое, доходящее до культа отношение существует только в Шираке – в Гюмри. И несмотря на то, что современные жители Гюмри – в основном потомки турецких армян из районов Эрзерума, Карса и Баязета, это отношение к юмору они, по крайней мере теоретически, могли наследовать и развить от прежних жителей Ширака.

Вне мифов образы характеризующими чертами трикстера существуют и в других жанрах фольклора и литературы – от легенды до романа, и существуют, например, многочисленные действительные и нереальные истории о так называемых «народных шутниках». Характерен пример гюмрийца Полоза Мукуча, после называния имени которого некоторые считали себя обязанными рассказать семь анекдотов о нем, в чем можно видеть интересный случай сопоставления сакрального и профанного.

**Armen PETROSYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: alpehist@gmail.com

## **THE BEGINNING OF HUMOR IN SHIRAK ACCORDING TO ETHNOGONIC TRADITION**

The mythological trickster is characterized by demonic and comic features. He often parodies the actions of a “serious” hero, resorting to tricks in the most serious situations. His evil actions, often pranks, serve mainly to satisfy his excessive gluttony and lustfulness, for which he cheats, violating the most severe prohibitions of public morality and profaning holiness. The trickster type also focuses on the idea of a humor, which extends to his victims as well as his antisocial and unbridled actions.

In Armenian mythology there is no explicit images of the trickster, but the existing scarce information provides an opportunity for its restoration. Aramais, the grandson of the forefather of Armenian Hayk, sends fecund and voracious son Shara to live with his family in the fertile field of Shirak (in the tradition, the very name Shirak is derived from the name of Shara). In ancient times, there was a saying about Shara: “if you have the throat of Shara, we do not have the barns of Shirak”. In this image, the trait of gluttony is explicit, while lustfulness is revealed in his characteristic *yolovacin* (literally: “many-bearing”, i.e. “prolific, having many children”. Among the first Haykids, the fertility of only Shara is emphasized, which, together with the gluttony, was considered to be essential for the characterization of his image. In the context of the ethnogenic tradition, Shara can be regarded as a paradoxical antipode of Ara the Handsome: Ara does not agree to fulfill the desire of the lustful Semiramis, while his prolificity can characterize his lustfulness.

It is common for a gluttonous trickster to eat food “right here and now,” opposing the idea of its far-sighted accumulation for the future, which in the tradition appears explicitly in the opposition of Shara and Shirak's barns. In the context of trickster's association with comic and humor, it is characteristic that in the oldest layer of Armenian mythology, in the tradition of Haykids, this is the only episode associated with humor.

Interestingly, in Armenia, a specific attitude comparable with cult exists only in Shirak, in Gyumri. And despite the fact that the modern inhabitants of Gyumri are mostly descendants of Turkish Armenians from the regions of Erzerum, Kars and Bayazet, this attitude to humor could, at least theoretically, be inherited and developed from the early residents of Shirak.

Beyond myths, the trickster images exist in other genres of folklore and literature, from legend to romance, and there are numerous real and unreal stories about the so-called “folk pranksters”. Typical is the example of Poloz Mukuch of Gyumri, after calling whose name some people considered themselves obligated to tell seven jokes about him, in which one can see an interesting case of the juxtaposition of the sacred and profane.

#### Սվետլանա ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

Հայոց ազգագրության թանգարան,  
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
e-mail: sv\_ethnomuseum@yahoo.com

#### ՇԻՐԱԿ-ՋԱՎԱՆՔԻ ԿԱՆԱՆՑ ՏԱՐԱԶԻ ԳԵՂԱԶԱՐԴՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայկական զարդարվեստի բուսական մոտիվների ամենաբնորոշ արտահայտությունը կենաց ծառն է, որը հանդես է գալիս ծառի, հատիկի/սերմի, ծաղկի, վարսանդի, պտղի գաղափարապատկերներով, քանի որ հենց ծաղիկներից են ստացվում պտուղ-



բերքը և ապագա սերմացուն: Ծաղիկներից անբաժան են բողբոջները և պտղաբերության գաղափարն արտահայտող վարսանդապտղային պատկերաձևերը: Ջարդարվետում հաճախ կարելի է հանդիպել ընդհանրապես ծաղկի գաղափարին, սակայն կան նաև մանուշակի, ձնծաղկի, անթառամի, նունուֆարի, կակաչի, վարդենու, նոնենու ծաղկամոտիվների իրական կամ ոճավորված պատկերներ: Ծաղիկը համարելով որպես աճի և պտղաբերության խորհրդանիշ՝ երիտասարդները համեմատվել են ծաղկելու գործընթացի, բույսերի և ծառերի հետ: Հայկական ավանդական տարազի համակարգում բուսանախշեր առավելապես հանդիպում են Բարձր Հայքի և Այրարատի տարազախմբերում: Կարևոր է, որ ծաղկանախշեր արվել են հատկապես կանանց հագուստին, քանի որ կինը նույնացել և կապվել է բնության հետ: Բույսերի զարգացման օրգաններն ամփոփված են ծաղիկների մեջ, ըստ որում, իգական օրգան վարսանդը, ի տարբերություն արական առեջների, բեղմնավորվելուց հետո օրըստօրե աճում, մեծանում է և դառնում ապագա պտուղը՝ սերմով: Ծաղկանախշերը ունեցել են բեղմնավորության խորհուրդ և կապվել արևի պաշտամունքի հետ:

2. Շիրակ-Ջավախքի կանանց տարազը, որն ընդգրկված է Բարձր Հայքի տարազախմբում, աչքի է ընկնում շքեղ ոսկեթել ասեղնագործ բանվածքներով և բուսական զարդանախշվածությամբ: Երիտասարդ կանանց տոնական մետաքսյա վարտիքի փողաբերանները զարդարվել են ասեղնագործ լայն բանվածքով՝ թռչնաձև ու ծաղկանման նախշերով, որոնք զույգի արգասավորման խորհուրդն ունեին: Եզրերը հարդարվել են ոսկեթել զանգակաձև կախիկներով: Ուշագրավ է ընծայական բարեմադրանքներով մետաքսահյուս գոտու և ծաղկանախշերի եզրաշերտով ու խոշոր նշաձև զարդանախշով գոգնոցի ծիսական կիրարկումը՝ բեղմնավորման ու տղաբերքի սովորույթին առնչվող: Գոգնոցը կրծկալ սրտանոցի հետ կապված է սեռական սիմվոլիկայի հետ, դրանք վրայի բուսական զարդանախշերով հանդերձ, կոչված են եղել զերծ պահելու կրողին չար ուժերից, ապահովելու որդեճնության կարողությունը՝ պաշտպանելով գոտկամասն ու կուրծքը: Հատուկ նրբահյուս բուսանախշերով են հարդարվել տոնական զգեստների եզրերը: Գլխի հարդարանքի մասերը՝ զանգակաձև արծաթե կամ ոսկեթել բռնիչով ծոպավոր կարմիր գդակ-ֆեսը, մարգարտաշար՝ ոսկե դրամներով քունքակախիկները, ճակատագարդը, ճակատի ոսկյա զույգ դրամաշարը և մետաքսյա քողը, նրբահյուս ժանյակե ծաղիկներով «վարդ» կոչված ճակատակալը ամբողջացրել են տարազի համալիրը: Կինը նույնացվել է ծաղկին ու ծառին՝ ներկայացվելով բուսական կողով: Աղջիկները նույնացվել են կոկոն, դեռ չբացված և բողբոջող ծաղկանախշերին: Երիտասարդ կնոջ բաճկոնը ևս զարդարվել է բուսական՝ ճյուղագարդ ծաղիկներ, տերևներ, ծաղկաման, նշաձև և կոնաձև, զարդապատկերներով: Բուսանախշերով են հարդարվել նաև գուլպաները, ըստ որում, ամենատարածվածը կենաց ծառի, ծաղկանախշերի մոտիվն էր: Ծառանման, բազմաճյուղ զարդաձևեր են արվել նաև կանանց ոտնամաններին և հողաթափերին: Կանանց հագուստի վրա եղած կենաց ծառերը և այլ բուսական մոտիվներն աղերսվում են պտղաբերության և արգասավորության հետ: Կինն ու բնությունը

կամ կյանքի նշանագիրը՝ կենաց ծառը, միանձնացել և միաձուլվել են՝ դառնալով կյանքի հավերժությունն ապահովող գորավոր ուժեր:

3. Հարսանեկան հանդերձանքը նշանային համակարգ է՝ հնագույն նմանողական հմայությանն առնչվող՝ սերնդաճի անընդհատությունն ապահովելու միտումով: Հարսն ինքը և նրա տոնածիսական հագուստն ասես ամբողջական կենաց ծառի դրսևորում լինեն: Հարսանեկան հանդերձանքն արտահայտել է կյանքի ամենացնուն հանդեսի խորհուրդը, և այն կրողը համեմատվել է ծաղկող ծառի հետ, իսկ հագուստը հանդես է եկել որպես զարդարանք՝ գույնի, գեղազարդման և ծիսական նշանակություն ունեցող տարրերի (գոգնոց, գոտի, քող, ճակատակալ, գուլպա) պարտադիր առկայությամբ: Հարսի հագուստի առանձին մասերում կան կյանքի, բեղմնավորության, արգասավորության նշանագրեր, կենաց ծառեր, ծաղկանախշեր. կրծկալի և գոգնոցի վրա արվել են բուսանախշեր, վերնագգեստը եզրազարդվել է ծաղկանախշերի շղթայով, գլխի հարդարանքը և ազանելիքը ևս գեղազարդվել են բուսանախշերի իրական և ոճավորված պատկերներով:

**Светлана ПОГОСЯН (Армения)**

Музей этнографии армян (Армавир)

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: sv\_ethnomuseum@yahoo.com

## **ОСОБЕННОСТИ ОРНАМЕНТИРОВКИ ЖЕНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОСТЮМА ШИРАКА-ДЖАВАХКА**

1. Самым типичным растительным мотивом армянского орнаментального искусства является древо жизни. Оно появляется в виде идеографического изображения дерева, зерна-семени, цветка, пестика, плода, потому что плод, а вместе с ним и будущее семя, происходит именно из цветка. Изображения в виде бутона, а также пестика-плода, выражающие идею плодородия, являются неотъемлемой частью цветов. Хотя в орнаментальном искусстве часто встречается обобщенная идея цветка, но есть и натуральные или символические изображения фиалки, подснежника, бессмертника, кувшинки, мака, розы и цветка гранатового дерева. Так как цветок считается символом роста и плодородия, молодых часто сравнивали с процессом цветения, с растениями и деревьями. В системе армянского национального костюма растительные узоры более часто встречаются в группах национального костюма Бардзр Айка и Айрарата. Важно, что цветочные узоры были типичны для женских национальных костюмов, потому что женщина отождествляется и связана с природой. Органы развития растений находятся внутри цветка, при этом женский орган (пестик) в отличие от мужского (тычинка) после осеменения день ото дня растет, увеличивается и становится будущим плодом с семенами. Цветочные узоры символизировали плодородие и связаны с культом солнца.

2. Женский национальный костюм Ширака - Джавахка, входящий в группу национального костюма Бардзр Айка, отличается своей роскошной золотой вышивкой и растительной

орнаментацией. Праздничные шелковые нижние штаны молодой женщины украшались широкой вышитой полосой украшенной птицеобразными и растительными узорами, символизирующими плодovitую пару. Края украшались подвесками в виде колокольчиков из золотой нити. Примечательно ритуальное использование вытканного из шелковых нитей пояса с дарственной надписью и передника с вышитыми краями (растительный орнамент и большие миндалевидные узоры), связанного с плодородием и обычаем деторождения. Как передник, так и нагрудник связаны с половой символикой. Передник, как и символика вышитых на нем растительных узоров, защищали хозяйку от злых сил, таким образом обеспечивая способность деторождения, защищая поясницу и грудь. Края праздничной одежды были расшиты тонкими растительными узорами. Детали головного убора: красная шапка-феска с подвеской - кисточкой в виде колокольчика из серебряных или золотых нитей, височные украшения из ряда плетеного жемчуга и золотых монет, налобное украшение, украшение для лба из двойного ряда золотых монет и тонкая шелковая вуаль, налобник «Роза» (вард) с шелковыми кружевными цветочками дополняли комплекс женского национального костюма. Женщина отождествлялась с цветком и деревом, представляясь растительным символом, а девочки-с бутонем, (еще не расцветший цветочный орнамент). Пиджак молодой женщины тоже был украшен растительными орнаментами: расцветшими ветками, цветочками, листьями, миндалевидными и коническими узорами. Растительными орнаментами украшали и вязаные носки, причем самыми распространенными мотивами являлись древо жизни и цветочные узоры. Древоподобные, ветвистые орнаменты изображались и на женских туфлях и тапочках. Древо жизни и другие растительные мотивы на женской одежде отождествляются с идеей плодородия. Женщина и природа или символ жизни - древо жизни, сливались воедино и стали жизнеобеспечивающими могущественными силами.

3. Свадебное снаряжение - это знаковая система, связанная с древней магией, цель которой обеспечить непрерывность смены поколений. Сама невеста и ее празднично-ритуальное одеяние как будто полное олицетворение древа жизни. Свадебное снаряжение выражало таинство самого радостного мига жизни невесты, она сравнивалась с цветущим деревом, а одежда выступала в качестве украшения цвета с обязательным присутствием элементов ритуального значения и орнаментировки (передник, пояс, фата, налобник, носки). На отдельных деталях одежды невесты изображены символы оплодотворения, плодородия, древа жизни, цветочные узоры. На нагруднике и переднике вышивались растительные узоры, верхнюю одежду обрамляли цепочкой из цветочного узора. Головной убор и обувь также украшались натуральными и стилизованными растительными изображениями.

**Svetlana POGHOSYAN (Armenia)**

Museum of Armenian Ethnography (Armavir)  
The Institute of Archaeology and Ethnology (Yerevan)  
e-mail: sv\_ethnomuseum@yahoo.com

## **PECULIARITIES OF DECORATIONS ON WOMEN'S TRADITIONAL COSTUME IN SHIRAK-JAVAKHK**

1. The most typical expression of floral motifs in Armenian decorative art is the tree of life, which is expressed in the ideological forms of a tree, seed, flower, pistil and fruit, because we get fruit and future seed corn from the flowers. Inseparable parts of flowers are buds and pistil-shaped patterns, which are the symbols of fertility. The idea of flower is very common in decorative art, but there are also floral patterns of violets, snowdrops, immortelles, nenuphars, tulips, roses, pomegranate trees. Flower was considered to be the symbol of growth and fertility by young men, therefore, they compared themselves with the process of blossoming, plants and trees. Floral motifs are especially typical of Armenian traditional costume of Bardzr Hayk and Ayrarat. It is significant that the floral shaped motifs were mainly on the women's clothes as woman was associated with nature. Growth parts of the plants are contained in the flower. And the carpel, which is the female part, unlike the stamen, which is the male part of the flower, keeps on growing day by day after insemination and turns into future fruit with seed. Floral motifs were the symbols of fertility and they were connected with the worship of the sun.

2. The women's traditional costume of Shirak-Javakhk, which is included in the set of Bardzr Hayk traditional costume, is distinguished with its splendid gold-thread embroidery and floral motifs. The lower ends of the festive silk pants worn by young women were embroidered and decorated with bird-shaped and floral-shaped patterns, which symbolized the fertility of the couple. The lining was ornamented with bell-shaped pendants. The ritual use of silk woven belt with good wishes on it and apron with floral and large almond-shaped patterns, connected with fertility and custom of childbirth is of great interest. Apron and bib are sexual symbols, and they were worn to protect the woman's waist and breast from evil eyes and to provide the ability of childbirth. The lining of dresses was trimmed with special subtle floral motifs. The parts of headdress, such as a short cylindrical hat with a tassel attached to the top, called fez, pearl string with ear pendants decorated with gold coins, forehead ornament made of gold coins, silk veil and forehead ornament "rose" with subtle lace flowers on it were the necessary elements of the women's traditional costume. Woman was associated with the flower and tree, girls were associated with buds and blossoming patterns. The jacket of a young woman was also decorated with floral motifs, leaves, flowerpots, almond-shaped patterns. Socks were decorated mainly with tree of life. Women's shoes and slippers were ornamented with branch-shaped motifs, which symbolized fertility. Woman and nature or tree of life united and became powers providing eternity of life.

3. Wedding costume is a structure of symbols connected with the ancient fascination intended to provide permanent birth of children. The bride herself and her festive and ritual costume were completely the expression of tree of life. Wedding gown was the symbol of the most solemn celebration in life and the bride herself was compared with blossoming tree. The necessary elements of wedding costume were apron, belt, veil, forehead ornament and socks having special color, decoration and ritual meaning. Different parts of the bride's dress were decorated with the symbols of fertility, trees of life, floral motifs. Wedding gown, bib and apron, headdress and footwear were also decorated with floral patterns.

**Կարինե ՄԱՀԱԿՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ sahakyanani@mail.ru

**ԿԱՐՄԻՐ ԶՈՒ ՏՈՒՐ, ԿԱՐՄԻՐ ՕՐ ՏԱՄ**

**(Զատկական տոների ժողովրդական ավանդույթը Գյումրիում)**

Աշխատանքում անդրադարձել ենք Զատկական տոնի խորհրդին, կրոնական և ազգաբանական պատկերացումներին, ծեսերին, սովորույթներին ու ավանդույթին, ինչպես նաև պաշտամունքի ձևերին ու հավատալիքներին, Զատկական խաղերին՝ ընդգծելով այն փոխակերպումները, որոնք ակներև են մեր ժամանակներում:

Մեր նպատակն է պարբերաբար ներկայացնել ժողովրդական ծեսերն ու տոները Շիրակի մարզում՝ որպես համայնքի զարգացման գրավական: Դեռևս հնում մեր նախնիները փնտրել են միմյանց հետ ուրախությունները համախումբ նշելու և դժվարությունները հաղթահարելու ելուղիներ: Այդ ձգտման առիավատյան են տոները, ծեսերն ու ավանդույթները, որոնք դարձել են մեր սովորութամշակութային կենցաղի կարևոր բաղադրիչները: Այս հայեցակետից հետադարձ հայացք նետելով մեր անցած ճանապարհին՝ կարիք ունենք հստակորեն տարբերակելու, թե ո՞ր տոներն են միտված մեր ազգային ոգու, նկարագրի ու ավանդույթի պահպանմանը՝ վերաիմաստավորում ստանալով առհասարակ տոների համատեքստում:

Մեծ պահքը հոգևոր ինքնամաքման, լուսության, ներհայեցման շրջան էր, որից հետո ժողովուրդը միանգամայն նոր որակով՝ մաքրված նոր կյանք է սկսում, և այդ նոր կյանքի խորհրդանշական մուտքը կատարվում է հավերժության խորհրդանիշ ձևի ճաշակումով:

Զատիկը շարժական տոն է, որ հանդիպում է գարնան գիշերահավասարից հետո՝ լուսնի լուսնին (լինում է լուսնի լուսն մերձավորագույն կիրակին): Տոնի եկեղեցական անունը՝ Սբ Հարություն, միանգամայն արտահայտում է գարնանային այս տոնի և՛ եկեղեցական, և՛ ժողովրդական բովանդակությունը: Ըստ եկեղեցական տոնացույցի՝ այդ օրը տոնվում է Քրիստոսի հարություն առնելու հրաշքը:

Զատիկի վերջին կիրակին ախառի (հասարակական մատաղ) կիրակին էր: Երինջ էին մատաղ անում, մոզի, արջառ. մատաղը եփում էին մեծ կաթսաների մեջ գիշերը դրսում, որպեսզի գոհաբերության խորհուրդը ելնի առ Աստված: Առավոտյան՝ բարի լույսին, պղնձե ամաններով բաժանում էին:

Ժողովրդի մեջ ընդունված էր նաև լավաշ հացի մատաղը:

Զատկվա առաջին ձուն օրհնել էին տալիս յոթ հոգու և խփում բակ դուրս բերված լծկան անասունների ճակատին, որպեսզի չարը խափանվեր:

Այդ ձուն զարդարված էր լինում և պատկերում էր եզան գլուխ (դա արվում էր խմորի գնդիկների օգնությամբ): Եփած, չներկած ձվից պատրաստում էին Զատկվա Նուրին՝ այն ձուն, որ կախվում էր պատից, և ամեն մի հյուր պետք է ողջուներ նրան ու նոր մտներ տուն: Այլուրի խյուսով ծլած ցորենի հատիկները ամրացնում էին ձվի գլխիկին, և այնպիսի

տպավորություն էր ստեղծվում, թե դրանք մազեր էին: Աչքերի տեղը կայցնում էին կանաչ ուլունքներ, որ Ջատկվա Նուրին կանաչ գարուն բերեր:

Տոնի ընթացքում կազմակերպվում են խաղեր՝ ձվկոտրուկ, ձու գլորել, նախկինում նաև՝ ձիարշավներ և այլն: Մասնակից երեխաները տնետուն են շրջում և կարմիր ձվեր հավաքում: Այստեղից էլ՝ «Կարմիր ձու տուր, կարմիր օր տամ» խորհրդանշական արտահայտությունը: Ընդհանրապես, տոնական մաղթանքների գերակա մասն անձրևի ու ցորենի բարեբանմանն է ուղղված. «Տե՛ր, թո՛ն արա, թոն-թո՛ն արա, գարի հացը բոլ-բոլ արա, կարմիր կովի եղը կուզեմ, սև հավի հավկիթը կուզեմ»: Այդ օրը գրեթե բոլորը հագնում էին նոր շորեր՝ ուռքից գլուխ: Եվ մեկը մյուսին փոխանակ ասեր՝ բարով մաշես, ասում էր՝ զատիկը վրեղ «ծռտել է». կա՛մ Ջատկի տոնը նկատի ունեին, կա՛մ զատիկ միջատը, իսկ միմյանց մաղթում էին այսպես.

Աչքդ միշտ զատիկ տեսնի,

Ալ ու խաշխաշ շորըդ հարսիկ (տ. հարսնիք).

Էս տառոսը ձեր տունը լինի,

Ձեր տունըն էլ միշտ հարսնիք լինի:

Ջատիկը նաև տնօրհների օր է: Քահանաներն այդ օրը տնետուն էին շրջում, օրհնում աղը, հացահատիկը, ջուրը, գինին, խունկը: Օրհնվում էր բարիքը՝ ապահովելով տարվա լիությունը: Ջատկի օրհնած կարմիր ձուն պահում էին մինչ հաջորդ Ջատիկ, իսկ հաղթող ձուն դեղ-գուռնայի նվազակցությամբ տանում-թաղում էին այն արտում, որ նախորդ տարին նվազ բերք էր տվել:

Օրվա խորհուրդն ամփոփվում է Խնդումի ծեսով (խաչաձև մի փայտ են տնկում կանաչի մեջ և զարդարում կանաչ-կարմիր փնջած ձվերով, նուր-խնձորով ու կարմիր վարդերով):

Բոլոր դեպքերում տոները և տոնական մշակույթը միտված են համադրելու ազգային ոգին, էությունն ու ավանդույթը՝ դառնալով կարևոր գործոն ազգաբնակչության հոգևոր վերելքի ճանապարհին:

**Карине СААКЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: sahakyanani@mail.ru

## **ДАЙ КРАСНОЕ ЯЙЦО, ДАМ КРАСНЫЙ ДЕНЬ**

В нашей работе мы обратились к таинству Пасхи, религиозным и этнологическим представлениям, обрядам, обычаям и традициям, а также к видам культового поклонения и поверьям. Представили Пасхальные игры, обратив особое внимание современным преобразованиям.

Пасха считается подвижным праздником и празднуется после весеннего равноденствия, в ближайшее воскресенье полнолуния. Церковное название праздника - Святое Воскресение, полностью выражает и религиозную, и народную суть, содержание этого весеннего праздника. По церковному календарю в этот день празднуется чудо Воскресения

Христа. Последнее Пасхальное воскресенье считалось днем общественного жертвоприношения. В жертву приносили теленка, бычка. Жертвенное мясо варили в больших котлах ночью на открытом воздухе, чтобы таинство жертвоприношения воспряло к Богу. Рано утром готовое жертвенное мясо раздавали в медной посуде. В народе было принято также приносить в жертву хлеб – лаваш.

Первое пасхальное яйцо давали на благословение семи лицам и разбивали о лоб упряжного скота, вывезенного во двор, чтобы отградиться от зла. Это яйцо было разукрашено и изображало голову вола (делали с помощью шариков из теста). Из варенного неукрашенного яйца изготавливали Пасхальное Чучело, которое вешали на стену, каждый гость должен был сначала поприветствовать его и только потом войти в дом. Проросшую пшеницу прикрепляли к яйцу наподобие волос, а вместо глаз ставили зеленые бусы, чтобы Пасхальное Чучело принесло с собой зеленую весну. Во время праздника играли в игры: разбивали друг о друга окрашенные яйца, катили их, в прежнем организовывали еще и скачки. Дети ходили по домам и собирали красные яйца, отсюда и символическое выражение - «Дай красное яйцо, дам красный день». Вообще большая часть праздничных пожеланий относилась к восхвалению пшеницы и дождя (плодородие). В этот день почти все надевали новую одежду и желали друг другу следующее:

Пусть твое око всегда увидит Пасху

Алое платье невесты,

Пусть такое будет в вашем доме,

Пусть будет свадьба в вашем доме.

В Пасху благословляли также дома. Священники в этот день ходили из дома в дом, благословляя соль, зерно, воду вино, ладан. Благословлялись благодеяния, обеспечивая изобилие и достаток года.

**Karine SAHAKYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri)

e-mail: sahakyanani@mail.ru

## **GIVE ME RED EGG, I SHALL GIVE YOU A RED DAY**

### **(Folk Tradition of Easter Holidays in Gyumri)**

In our work, we have touched upon the Easter holiday, its religious and ethical concepts, rituals, traditions and customs, as well as worship forms and beliefs, Easter games, underlining the transformations that are apparent in our days.

Easter is a movable celebration that meets the spring equinox, the closest Sunday of the moon. The church name of the holiday- Holy Resurrection, is an expression of this spring holiday's religious and national content. According to the church calendar, this day is celebrated miracle of the resurrection of Christ.

The Last Sunday of Easter was a day of social sacrifice. It was a mortuary festival for the poor- people were sacrificing heifer, calf, cattle: the sacrifice was carried out at night. People were also sacrificing lavash bread.

The first egg of Easter was blessed by seven people and stricken to the forehead of the cattle as a means of evil breaking. That egg was decorated and had an ox-like head. Easter Nuri was made from unpainted egg and hung on the wall- each guest was to greet Nuri and then enter home. The wheat grains were fastened to the egg head and the impression was created that they were hair. Green beards were pasted instead of eyes so that Easter Nuri would bring green spring.

During the holiday, games were organized: eggs breaking, eggs rolling, horseback riding, and so on. Participant children go home to home and collect red eggs. From here, the symbolic expression "Give Red Egg, Give Red Day" arose. In general, the main part of festive greetings is directed to the improvement of rain and wheat.

Easter is also a day of blessing. The priests walked homes on that day; blessed salt, grain, water, wine, incense. Blessed is the good, ensuring the fullness of the year.

**Արմեն ՍԱՐԳՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ armensargg@gmail.com

## **1988 ԹՎԱԿԱՆԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ԱՐՏԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐՈՒՄ**

1988-ի դեկտեմբերյան երկրաշարժից հետո ստեղծված անեկդոտներում ժողովուրդն այդ ահռելի չափերի հասնող ավերածությունների և զոհերի համար հիմնական մեղավորների մեջ երբեմն ուղղակի, երբեմն էլ անուղղակի՝ այլաբանորեն, մատնանշում էր՝

**ա. Խորհրդային համակարգը.** փաստերն ապացուցում էին, որ նախախորհրդային տարիների կառույցները կանգուն էին մնացել, խորհրդային տարիներինը՝ ավերվել:

**բ. Խորհրդային ղեկավարներին.** 1988-ին Լենինականի քաղկոմի առաջին քարտուղարը Դոնարա Հարությունյանն էր, որը երկրաշարժից հետո ժողովրդի կողմից ստացավ *Դոնարա Քանդի* «պատվանունը»:

**գ. Ընչաքաղցությունն ու անպատասխանատվությունը.** խորհրդային համակարգի մարդկանց հատուկ էր կառուցվող շենք-շինությունների ամրությունն ապահովող



շինանյութերի վաճառքը:

Ոչ միայն Հայաստանում, այլև արտերկրում, նույնիսկ Ռուսաստանում ժողովուրդը համոզված էր, որ երկրաշարժը հանդուգն հայերին պատժելու նպատակ էր հետապնդում:

Իբրև բողոքի նշան ԽՍՀՄ կենտրոնական մամուլում Ղարաբաղյան շարժման վերաբերյալ տպագրվող կեղծ հաղորդագրությունների և հայերին վարկաբեկող հողավաճների՝ ժողովուրդը բոլոր արարողակարգերով կազմակերպեց «Պրավդա» ու «Իզվեստյա» թերթերի հուղարկավորությունը, ինչից մի քանի ամիս անց տեղի ունեցավ ահասարսուտ երկրաշարժը: Ժողովուրդը զվարճախոսությամբ արձագանքեց դրան.

*Լենինականցիք «Պրավդա» ու «Իզվեստյա» թերթերը թաղեցին, գետինն էլ չդիմացավ... (ԱՄՇՀ)*

Անեկդոտները չեն շրջանցում նաև աշխարհի տարբեր ծայրերից երկրաշարժից տուժածներին օգնություններ հասցնելու թեման: Ըստ ընտանիքի անդամների տրվող օգնությունները անեկդոտներում պատճառ են դառնում արտագնա աշխատանքի համատեքստում բացահայտելու որոշ ընտանիքներում առկա մութ պատմությունները:

Փրկարարական աշխատանքներ կատարելիս տխրության, վշտի հետ անպակաս էր նաև ժողովրդին գոտեպնդող հումորը: Լենինականցին պատրաստ է դիմագրավելու ազնիվ պայքարի մեջ մտնող, դեմ առ դեմ դուրս եկող ամեն բանի, սակայն երկրաշարժի դեմն առնել անգոր է, քանզի... «*տրկից կուգա*»:

Երկրաշարժային անեկդոտների և սրախոսությունների մի մասը ստեղծվում էր հենց նույն պահին, եթե փրկարարական աշխատանքները համեմատաբար բարեհաջող էին ավարտվում, մի մասն էլ հետո էր ստեղծվում՝ համեմվելով անիրական գործողություններով ու արտահայտություններով:

**Армен САРКИСЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: armensargg@gmail.com

## ОТРАЖЕНИЕ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ 1988 ГОДА В АРМЯНСКИХ АНЕКДОТАХ

В анекдотах, созданных после землетрясения в декабре 1988 года, люди иногда напрямую, а порой и косвенно, указывают на возможных виновников опустошения и жертв. Среди них:

- а. Советская система.** Факты доказали это. Досоветские строения остались стоять, а построенные в советские годы - были разрушены.
- б. Советские руководители.** В 1988 году первым секретарем Ленинакана была Донара Арутюнян, после землетрясения получившая «почетный титул» Донары Канди /разрушительница/.

**в. Алчность и безответственность.** Люди советской системы специализировались на продаже строительных материалов, которые обеспечивали прочность строящихся конструкций.

Не только в Армении, но и за рубежом, даже в России, люди были убеждены, что землетрясение имело целью наказать армян.

В знак протеста против постоянно публикующихся в газетах СССР ложных сообщений и статей, порочащих армян, люди фактически организовали похороны газет «Правда» и «Известия». Спустя несколько месяцев после этих событий произошло разрушительное землетрясение. Люди ответили на это в шуточной форме.

Жители Ленинакана похоронили газеты «Правда» и «Известия», а земля не устояла...

Шутки не обходят также тему помощи жертвам землетрясения со всего мира. Тема помощи членам семей в анекдотах приводит к тому, что в контексте работ за границей раскрываются темные истории в некоторых семьях.

Феномен неравного распределения рельефа также не избежал анекдотов. Землетрясение для части организаторов действительно становится источником прибыли.

Ленинаканец готов противостоять всему, что происходит в благородной борьбе, но он не в состоянии бороться с землетрясением, потому что ... «исходит из-под земли».

При проведении спасательных работ наряду с печалью и горем также неотделим был юмор, придающий людям силы. Он помог народу противостоять трагедиям и продолжать жить и творить. Часть этих анекдотов и острот создавалась непосредственно при данных операциях, если же спасательные работы завершались относительно успешно, позже создавалась уже другая часть шуток, приправленная вымышленными действиями и выражениями.

**Armen SARGSYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: armensargg@gmail.com

## REFLECTION OF 1988 EARTHQUAKE IN ARMENIAN ANECDOTES

In the anecdotes created after the earthquake of December 1988, the people, sometimes directly and sometimes indirectly - allegorically, pointed the following as the main parties to be blamed for the devastating destructions and victims:

- a. The Soviet system.** The facts proved that as the structures built before the Soviet period remained standing, while those built in the Soviet years were destroyed.
- b. The Soviet leaders.** In 1988 the first secretary of Leninakan was Donara Harutyunyan who, after the earthquake, was given the “honorary name” of *Donara Ruiner* by the people.
- c. Avarice and irresponsibility.** The people of the Soviet system used to sell the construction materials that had to secure firmness of buildings and structures.

Not only in Armenia, but also abroad, even in Russia, people were convinced that the earthquake was aimed at punishing the impudent Armenians.

As a sign of protest against the false information and articles disgracing the Armenians,

which were constantly published in the central newspapers of the USSR, the people indeed organized the funeral of “Pravda” and “Izvestia” newspapers observing all relevant ceremonies, which was followed by the devastating earthquake a few months after that. The people responded to it with new jokes:

*The people of Leninakan buried “Pravda” and “Izvestia” newspapers, and the earth could not bear them...* (ASPC)

The anecdotes do not leave out the topic of helping the earthquake victims from all over the world. The help provided to family members is mentioned in anecdotes revealing dark stories existing in some families in the context of working abroad.

The fact of unequal allocation of the *help* delivered was also covered by anecdotes. The earthquake really became a source of income for a part of the people who governed and organized the process of allocation.

A resident of Leninakan is ready to confront anything and anyone that enters into decent struggle, face to face, but is helpless in the fight against the earthquake, because it ... “comes from underneath the ground”.

During the rescue works and later on, along with sadness and sorrow, there was plenty of humor and anecdotes, which cheered up people, helped them recover their strengths, go on living and creating. Part of the earthquake anecdotes and humorous stories were created, of course, at the time when the rescue operations were relatively successful, and another part – later, spiced with unrealistic actions and expressions.

#### Նվարդ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական համալսարան,  
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ. փոստ՝ nvardv@yahoo.com

#### ՄԱՀՎԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ ԼԱՑԵՐԳԵՐՈՒՄ

Հարսանեկան ծիսերգերը մինչև վերջերս հարսանեկան ծիսաշարի անբաժանելի մասն են կազմել և ուղեկցել են հարսանիքի բոլոր փուլերն ու արարողությունները: Ուրախ և տոնական այս երգերի շարքում իրենց յուրահատուկ թախճոտ մոտիվներով առանձնանում են լացերգերը, որոնք կատարվել են հարսի հարազատների և հատկապես՝ ընկերուհիների կողմից, ինչպես նախքան հարսին հայրական տնից հանելը, այնպես էլ հարսնառի ժամանակ: Հարսին հայրական տնից փեայի տուն տեղափոխելը ծիսական համատեքստում որպես մահ և հարություն է ընկալվել, որին առնչվող՝ հարսանեկան լացերգերում առատ են մահվան պատկեր-խորհրդանիշները: Ինչպես թաղման ողբերգերում, այստեղ էլ աշխարհի պատկերը քայքայման խորհրդանիշներով է ի

հայտ գալիս. խավարող արևի, տերևաթափվող ծառի, քաղվող բույսի, ցնցվող շեմքի, կոտրատվող ապակու, դատարկված սենյակի և այլ պատկեր-խորհրդանիշները ուղղակի զուգահեռներ են ստեղծում ողբերգերի կայուն բանաձևերի հետ՝ մինևույն ժամանակ, սակայն, ի հայտ բերելով խորքային տարբերություններ՝ այս երկու ծեսերի իմաստաբանությանն ու բնույթին առնչվող:

Հողվածում տիեզերական, բուսական ու կենցաղային խորհրդանիշների քննությամբ փորձ է արվում ցույց տալ մահվան ծիսական ընկալման գեղարվեստական արտահայտումները հարսանեկան լացերգերում, աշխարհի պատկերի ստեղծման առասպելաբանաստեղծական ընկալումներից սկիզբ առնող կայուն նշանային համակարգերի յուրահատուկ դրսևորումը՝ ողբերգերի նմանատիպ խորհրդանիշների հետ զուգահեռ դիտարկմամբ:

**Нвард ВАРДАНЯН (Армения)**

Ереванский государственный университет:

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: nvardv@yahoo.com

## **СИМВОЛЫ СМЕРТИ В АРМЯНСКИХ СВАДЕБНЫХ ПРИЧИТАНИЯХ**

Свадебные песни были частью свадебного ритуала и до последних времен сопровождали все этапы и церемонии бракосочетания. Среди радостных и праздничных песен выделяются свадебные причитания, которые исполнялись родственниками и подругами невесты как перед выходом невесты из отцовского дома, так и во время выхода из дома. Переход невесты из родительского дома в дом жениха в ритуальном контексте воспринимался как смерть и возрождение, соответственно в свадебных плачах присутствуют символы смерти. Как в погребальных песнях, так и в свадебных причитаниях в картине мира изобилуют символы разрушения и распада: символические изображения затемненного солнца, падающих листьев, сорванных растений, вздрагивающего порога, разбитого стекла, опустошенной комнаты и других символов создают прямые параллели с формулами похоронных песен плача, одновременно выявляя большие различия относительно семантики и природы этих двух церемоний.

В статье рассматриваются космические, растительные и бытовые символы, которые показывают художественное выражение ритуального восприятия смерти в свадебных причитаниях, особенности знаковых систем, исходящих из мифопоэтического мышления, рассматривающихся параллельно аналогичным символам погребальных песен.

**Nvard VARDANYAN (Armenia)**

Yerevan state university  
The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)  
e-mail: nvardv@yahoo.com

## **DEATH SYMBOLS IN ARMENIAN WEDDING LAMENTS**

Until recently, wedding songs have been the inseparable part of wedding ceremonies and have accompanied all the stages and rites of a wedding. Among these merry and festive songs, lamentations are singled out with their unique sorrowful motives. These were performed by the relatives of the bride and in particular by her friends before bringing the bride out of her father's house. The ceremony of taking of the bride from her father's house to the groom's house was perceived as death and resurrection in the ceremonial context. Due to this, symbolic images of death are abundant in laments. Like funeral songs, these songs also portray the world with symbols of decay: the symbolic images of darkening sun, falling leaves, plucked plants, shaking threshold, breaking window, emptied room and others create direct parallels with the fixed formulas of funeral songs, simultaneously revealing big differences with respect to the semantics and nature of these two ceremonies.

Through the study of cosmic, herbal and household symbols, the paper attempts to show the artistic expressions of the ceremonial perception of death in wedding songs of laments, the unique manifestation of fixed semantic systems originating from mythopoetic perceptions of the images of world creation with parallel consideration of similar symbols in funeral songs.

**Սերգեյ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ. փոստ՝ sergeyvardanyan@yahoo.com

## **ԻՍԼԱՄԱՑՎԱԾ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻՑ ԳՐԱՌՎԱԾ ՄԻ ԶՎԱՐՃԱՊԱՏՈՒՄԻ ՅՈԹ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

1987 թ. հունիսին Ղազախստանի Չիմբենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում կրոնափոխ համշենահայ Քազըմ Քարաիբրահիմովից գրառեցինք «Արդէլեցիք՝ ավջի» (Արդալացիները՝ որսորդ) զվարճապատումը: Նա ծնվել էր 1926 թ. Աջարիայում՝

Թուրքիային սահմանամերձ Մարփի գյուղի Քանլը դերե (Ադունոդ քեդ) գյուղակում: Աջարիայում բնակվող թուրքերի, քրդերի և այլ ազգությունների հետ 1944 թ. նոյեմբերին Ղազախստան և Ղրղզստան արքայությունների նաև իսլամ համալսարանները: Կրոնափոխ համալսարանները խոսում են Համալսարանի Խոփայի խոսվածքով, որն անվանում են «համալսարան», «հոմալսարան»: Այն բաժանվում է երկու ենթախոսվածքի՝ թուրքականների (այսինքն՝ դրսեցիների, այլ գյուղերի բնակիչների) և արդեւեցիների (արդալացիների, այսինքն՝ Արդալա գյուղի բնակիչների): Արդալան գտնվում է Թուրքիայի Արդվի-նի նահանգի Խոփայի (Հոփա) գավառում: Այն այժմ բաժանված է երկու գյուղի՝ Էշմե-քայա (Վեյի Արդալա) և Չիմենլի (Վայի Արդալա):

Թուրքականները սիրում են արդալացիների հասցեին կատակներ անել: Ղազախստանում մեր գրառած գվարճապատումը հինգ արդալացու որսի գնալու մասին է: Նրանք արջի որջի անցքից ներս են նայում, բայց ոչինչ չեն տեսնում: Նրանցից մեկը համաձայնվում է որջը մտնել: Նրան պարան են կապում, և նա ներս է տողոսկում: Արջը նրա գլուխը պոկում է: Իրենց ընկերոջը դուրս են քաշում և սկսում են մտածել, թե մտնելիս նա գլուխ ունե՞ր, թե՞ չունե՞ր: Գնում են գյուղ, կնոջը հարցնում, թե՞ այս առավոտյան մարդո՞ր, որ վեր ելավ, գլուխը վրա՞ն էր, թե՞ վրան չէր: Կինն էլ պատասխանում է. «Քելօխե չքիդիմ, համա բերբուքե (բերվուքե) ժաժի գուր» (Գլուխը չգիտեմ, բայց շրթունքը շարժում էր):

Այս գվարճապատումի մեկ այլ տարբերակ 1995 թ. Հարվարդի համալսարանի աշխատակիցները գրառել են Բոստոնում (ԱՄՆ) մի 25-ամյա իսլամ համալսարանից: Համալսարանի բարբառի Խոփայի խոսվածքի թուրքականների ենթախոսվածքով պատմված գվարճապատումի լատինատառ գրառումը, նաև անգլերեն թարգմանությունը՝ «Temel's head» (թարգմ.՝ Թեմելի գլուխը) վերնագրով, 1996թ. տպագրվել է ԱՄՆ-ի Օհայոյի նահանգի Քիվլենդ քաղաքի համալսարանի «Annual of Armenian Linguistics» հանդեսում հրատարակված Հարվարդի համալսարանի աշխատակիցներ Բերթ Վոքսի, Սերջիո Լա Փորթայի և Էմիլի Թաքերի «Լեզվաբանական գրառումներով ազգագրական նյութեր մուսուլման հեմշինլիից» անգլերեն հոդվածում:

2010-2013 թթ. ընթացքում մեզ հաջողվեց Խոփայի գավառում գրառել այս գվարճապատումի ևս 5 տարբերակ: Իսլամ համալսարաններից գրառված այդ յոթ տարբերակներից հինգում ձախորդ գյուղացու գլուխը պոկում է արջը, մեկ դեպքում՝ մակույկը, մեկ դեպքում էլ՝ ջրաղացի քարը:

Բնականաբար, մեր գրառումների ընթացքում հարց էր ծագում, թե արդյոք իսլամ համալսարանների շրջանում տարածված այս գվարճապատումն իր փոփոխականներն ունի՞ հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների բանահյուսության մեջ:

Մեր որոնումների արդյունքում պարզեցինք, որ շուրջ 26 տարբերակներ պատմվել են նաև Ղարաբաղում, Ղարադաղում, Փերիա գավառում, Սյունիքում, Նախիջևանում, Ջավախքում, Լոռիում, Տավուշում, Մուշում, Վանում, Շատախում, Մոկսում, Կեսարիայում, Հալեպում և այլն:

Այս զվարճապատումի մեկական տարբերակ էլ մեզ հայտնի է թուրքական և պարսկական բանահյուսությունից: Դրանք համարյա կրկնում են իրար: Մոլլա Նասրեդինն ընկերոջ հետ գնում է որսի, հետապնդում են գայլին, որը մտնում է իր բունը: Ընկերը խցկվում է նրա հետևից: Որոշ ժամանակ անց, երբ Նասրեդինն ընկերոջը դուրս է քաշում, տեսնում է՝ գլուխը չկա: Վերադառնում է քաղաք ու նրա կնոջը հարցնում, թե ամուսինը տնից դուրս գալիս գլուխ ունե՞ր: Այսքանով ավարտվում է. չկա կնոջ պատասխանը, որը զվարճապատումի հայկական տարբերակների մեխն է, ամենակարևոր, եզրափակիչ մասը:

Մի շարք ընդհանրությունները հաշվի առնելով՝ կարծում ենք՝ հայերենի Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքով պատմված այս յոթ զվարճապատումները հայկական բանահյուսական ժառանգության անքակտելի մասն են:

**Сергей ВАРДАНЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: sergeyvardanyan@yahoo.com

## **О СЕМИ ВАРИАНТАХ ЗАБАВНОЙ ИСТОРИИ, ЗАПИСАННОЙ У ИСЛАМИЗИРОВАННЫХ АМШЕНСКИХ АРМЯН**

В 1987г. я записал забавную историю (анекдот) у одного исламизированного амшенского армянина, проживающего в Казахстане. Сказатель вместе с другими исламизированными амшенскими армянами был сослан в Казахстан из Аджарии в 1944 г. Эта забавная история повествует о пяти жителях села Ардала, округа (илче) Хопа, провинции (ил) Ардвин, которые пошли на охоту. Один из них вошел в медвежью берлогу. Медведь оторвал ему голову. Остальные охотники вернулись в деревню и спросили его жену, имел ли ее муж голову утром? Жена ответила, что не помнит головы, но припоминает, что он двигал губами.

В дальнейшем мне удалось записать в Турции, в округе Хопа еще пять вариантов данной забавной истории.

Очередной вариант этого анекдота был записан в США, Бостоне в 1995 году у одного молодого исламизированного амшенского армянина тремя сотрудниками Гарвардского университета. В пяти вариантах из семи голову сельчанину отрывает медведь, в одном случае – лодка, и еще в одном - жернов. Во всех семи случаях односельчане направляются в деревню, в дом к своему неудачливому другу и спрашивают жену, имел ли ее муж голову перед тем как вышел из дома или нет?

Благодаря моему исследованию было выявлено, что 26 вариантов этой забавной истории в разные времена были записаны в Карабахе, Карадаге, Сюнике, Нахичеване, Перии, Джавахке, Лори, Тавуше, Кесарии, Ване, Шатахе, Моксе и в других местах.

В других вариантах данной забавной истории, например, в сюжете, встречающемся в турецком и персидском фольклоре, повествуется о Ходжа Насредине. Однажды Насредин пошел на охоту на волка со своим другом. Друг зашел в волчью берлогу, и волк оторвал тому голову. Насредин вернулся в город и спросил у его жены, была ли голова у мужа, или нет? На этом история заканчивается. Нет ответа жены, который является обязательной составной частью армянских вариантов.

Забавные истории, записанные мною у исламизированных амшенских армян имеют много общего с остальными армянскими вариантами и являются неотъемлемой частью армянского фольклора.

**Sergey VARDANYAN (Armenia)**

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: sergeyvardanyan@yahoo.com

### **ON THE SEVEN VARIANTS OF A FUNNY STORY RECORDED FROM ISLAMIZED HAMSHEN ARMENIANS**

We have recorded this Armenian language funny story in 1987 from an Islamized Hamshen Armenian residing in Kazakhstan. With other Muslim Armenians our respondent was exiled from Ajaria to Kazakhstan in 1944. The funny story tells about five peasants from the Ardala village of Hopa county (ilche) in Artvin province (il), who went to a nearby forest for hunt. One of them gets into the bear's den. The bear tore his head. The other hunters came back to the village and asked the wife of their lost companion whether her husband had a head that morning or not. She replied that does not remember, but his lips were moving.

Later on, we succeeded in collecting another 5 versions of this funny story in Hopa county (Artvin province, Turkey).

Another variant of this anecdote was recorded in 1995 in USA, Boston from an Islamized Hamshen Armenian young man by three employees of the Harvard University. In five out of seven variants the peasant's head was torn by a bear, in one instance – by a boat, in another one – by a millstone. In all seven cases the home-folks went to their unfortunate friend's home and asked his wife, whether her husband had a head before he left the house, or not?

Thanks to our research of different published sources, another 26 versions of the same funny story, recorded among the Armenians of Karabakh, Karadagh, Syunik, Nakhijevan, Peria, Javakhk, Lori, Tavush, Caesaria, Van, Shatakh, Moks were revealed.

In other variants of this funny story, for instance, in the storyline found in Turkish and Persian folklore, is narrated about Khoja Nasredin. Once upon a time, Nasredin went for a wolf hunt with his friend. His friend got into a wolf's den, and the wolf tore his head. Nasredin came back to the town and asked his wife, whether her husband had a head or not? This is how the story ends. There was no reply, which is the component part of the Armenian variants.

Thus, the funny story, recorded among the Islamized Hamshen Armenians has many common features with the other recorded verses, and, in our opinion, is a part of their native Armenian folklore.



**Ալլա ՏԵՐ-ՍԱՐԿԻՍՅԱՆՑ** (Ռուսաստան)

ՌԳԱ ազգագրության և մարդաբանության ինստիտուտ (Մոսկվա)  
Էլ.փոստ՝ aeters@yandex.ru

**ՌՌՍԱՍՍԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայերը Ռուսաստանում բնակություն են հաստատել դեռևս վաղեմի ժամանակներից: Աշխարհում այսօր ամենամեծ սփյուռքի Ռուսաստանում ձևավորման համար հիմնական նախադրյալներն էին առևտրատնտեսական հարաբերությունները, հետագա դարերի միգրացիոն ալիքները, որոնք պայմանավորված էին Հայաստանի ներքաղաքական ոչ բարենպաստ պայմաններով՝ հետզհետե աճող ռուսական կողմնորոշումը, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսական կայսրությանը, Օսմանյան կայսրությունում իրականացված հայոց ցեղասպանության հետևանքները, ազգամիջյան զինված հակամարտությունները նախկին ԽՍՀՄ-ում 1988-1994թթ., որոնք փախստականների ալիք առաջ բերեցին, ինչպես նաև 1990-ականների աշխատանքային միգրացիան: Մինևս ժամանակ Ռուսաստանի կառավարությունը ռուսական նոր տարածքների յուրացման համար ինքն էր կազմակերպում հայերի վերաբնակեցումներ, քանի որ ունեին երկրագործության, առևտրի, արհեստների մեծ փորձ, արևելյան լեզուների իմացություն՝ մինևս ժամանակ վերջիններիս արտոնություններ տալով:

Ռուսաստանի հայերի մեջ կային մի շարք անձինք, որոնք նշանակալի հետք են թողել նրա պատմության մեջ: Դեռևս Հին Ռուսիայում քրիստոնեության տարածման համար մեծ գործ կատարեց բյուզանդական արքայադուստր Աննան, որ 988թ. ամուսնացավ իշխան Վլադիմիրի հետ՝ պայման դնելով քրիստոնեության ընդունումը: Աննայի նախաձեռնությամբ Կիևում սկսվեց Դեսյատիննայա եկեղեցու կառուցումը, որը դարձավ օրինակելի ռուսական քաղաքներում 11-15-րդ դարերում կառուցվող եկեղեցիների համար: Հայ վարպետների մշակութային հետքը Հին Ռուսիայի պաշտամունքային կառույցներում գիտնականների կողմից նկատվել էր դեռևս վաղուց, հայտնաբերվել են ընդհանրություններ Վլադիմիր-Սուզդալյան իշխանության ռուսական և հայկական մի շարք հին հուշարձաններում, Կիևի և Նովգորոդի եկեղեցիներում: Ռուսաստանում մեծ ճանաչում ձեռք բերեց Պոսոլսկի պրիկազի հրավերով 1666թ. Նոր Ջուղայից Մոսկվա ժամանած Բոգդան Սալտանովը, որը դարձավ արքունի գեղանկարիչ և արժանացավ ազնվականի տիտղոսի: Հատուկ բարենպաստ դեր խաղաց պարսկահայ խոշոր վաճառական Լ.Ն. Լազարյանի ընտանիքը, որի հոգևոր նշանակալի հետքն էր 1815թ. հիմնված Լազարյան ճեմարանը: Կարևոր նշանակություն ունեցան նաև հայերի կողմից հիմնված ուսումնական հաստատությունները:

Խոշոր հայ բարեգործներ էին վաճառական Ի.Ս. Անանովը, բանկիր եղբայրներ Ջամգարովները, արդյունաբերող Գ.Ն. Լիանոզովի ընտանիքը, նավթարդյունաբերող Ա. Ի. Մանթաշևը, պետական գործիչներ Իվան և Քրիստափոր Լազարևները, գիտնական

Ս. Ս.Աբամելիք-Լազարևը (վերջինիս առանձնատուն «Վիլլա Աբամելեք»-ում էր տեղակայված ԽՍՀՄ, իսկ այժմ ՌԴ դեսպանատունն Բտալիայում), որոնք թողեցին հարուստ ժառանգություն: Հայերի առավել քան մեկ հազարամյակ Ռուսաստանում բնակվելու ընթացքում ձևավորվեցին հայ-ռուսական բազմակողմ՝ մշակութային, քաղաքական, ռազմական և այլ սերտ հարաբերություններ, որոնք կառուցվում էին քրիստոնեության, մշակութային արժեքների և ազգային շահերի ընդհանրությունների վրա:

**Алла ТЕР-САРКИСЯНЦ (Россия)**

Институт этнологии и антропологии РАН (Москва)  
e-mail: aeters@yandex.ru

## **ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ АРМЯН В РОССИИ**

Армяне начали поселяться в России исстари. Основными предпосылками для формирования самой крупной на сегодня в мире армянской диаспоры в России были развивающиеся с древности торгово-экономические отношения армянских купцов с разными странами, в том числе с Россией, последующими многовековыми миграционными волнами армян в результате неблагоприятных для Армении исторических судеб и всё большей со второй половины XVII в. ориентацией их общественно-политических деятелей на Россию в поисках союзников в своей национально-освободительной борьбе, присоединением Восточной Армении к России, последствиями Геноцида в османской Турции, затем уже в наше время вооружёнными конфликтами на территории бывшего СССР в 1988-1994 гг., вызывавшими потоки беженцев, а также всплеском трудовой миграции из Армении в тяжёлые 1990-е гг. преимущественно в Россию. С XIX в. причиной миграций из Армении служил и социально-культурный фактор с целью получения армянами качественного образования для себя или своих детей, по завершении которого многие из них оставались жить и работать в России. Одновременно правительство России неоднократно само организовывало переселения армян как имеющих большой опыт в земледелии, торговле, ремёслах, в знании ими восточных языков, для освоения новых российских территорий, при этом наделяя их существенными льготами и привилегиями.

Среди армян в России было множество известных личностей, оставивших заметный духовный след в её истории. Ещё в Древней Руси немало разного рода благих деяний для распространения христианства совершила византийская принцесса Анна, сестра императора Василия II из Македонской, или Армянской, династии, ставшая в 988г. Женой киевского князя Владимира I, для брака с которым императором было поставлено в качестве условия его крещение. По инициативе Анны в 989г. в Киеве началось строительство первого на Руси Кафедрального собора–Десятинной церкви, ставшей образцом для подражания при возведении в XI-XV вв. каменных церквей в русских городах. Культурный след армянских мастеров в сооружении культовых зданий в Древней Руси был уже давно замечен учёными, обнаружившими общие мотивы у ряда древнерусских и армянских памятников Средневековья во Владимиро-Суздальском княжестве, в церквях Киева и Новгорода. Признание в России получил приехавший по просьбе Посольского приказа в 1666 г. в Москву из Нор Джуги

художник-иконописец Богдан Салтанов, ставший придворным живописцем и удостоенный звания дворянина. Он писал большие полотна для царского дворца, украшал росписями храмы Кремля, а также обучал русских художников.

Высокая социальная активность и экономический потенциал армян стали наиболее заметно проявляться в XVIII-XIXвв., когда многие их представители занимали видные места в торгово-экономической, культурной и военной жизни России. Особо благотворную роль сыграла переехавшая в 1758г. в Москву из Нор Джуги семья крупного купца Л.Н. Лазаряна. Значительным духовным наследием этой семьи стало основанное в Москве в 1815г. армяно-русское Лазаревское училище, преобразованное в 1827г. в Лазаревский институт восточных языков, которому было суждено сыграть выдающуюся роль в истории как армянской, так и российской ориенталистики. Важную значимость в России приобрели также созданные армянами учебные заведения: училища Агабабовское в Астрахани (1810) и Халибовское в Феодосии (1858), сначала школа (1824), затем духовная семинария «Нерсисян» (1837) в Тифлисе, кафедры армянской словесности в Казанском (1839) и Санкт-Петербургском (1844) университетах; основатели русской школы арменоведения Никита Эмин и Керопэ Патканян переводили на русский язык и публиковали памятники средневековой армянской письменности; печаталось немало газет и журналов.

В XIX в. крупными армянскими благотворителями в России были купец И.С.Ананов, банкиры братья Джамгаровы, семья промышленника Г.М.Лианозова, нефтепромышленник А.И. Манташев, государственные деятели Иван Лазарев и Христофор Лазарев, учёный С.С. Абамелик-Лазарев, открывший в 1881г. в Пальмире уникальный исторический документ – Таможенный тариф 137г. с двуязычной (греческой и арамейской) надписью, хранящийся с тех пор в Эрмитаже. Все они оставили после себя в России свои особняки и имения, а С.С.Абамелик-Лазарев также и свою роскошную «Виллу Абамелек» в Риме, в которой с 1947г. находилось посольство СССР, а ныне посольство РФ в Италии.

За более чем тысячелетний период проживания армян в России сложились многосторонние армяно-русские культурные, политические, военные и иные тесные исторические связи, которые строились на близости христианской религии, культурных ценностей и национальных интересов. На протяжении нескольких столетий армяне вносили и продолжают вносить в наше время значительный духовный вклад в развитие разных сфер её деятельности. Среди знаменитых армян, прославившихся в области искусства, многие являлись одновременно и известными деятелями русской, а в ряде случаев и мировой духовной культуры, например, художники Иван Айвазовский и Мартирос Сарьян, композиторы Арам Хачатурян и Арно Бабаджанян, балерина Агриппина Ваганова и театральный режиссёр Евгений Вахтангов, писательница Мариэтта Шагинян и кинорежиссёр Сергей Параджанов и др.. Недаром в российских городах имеется немало названий, связанных как с армянской топонимикой, так и с именами известных личностей.

**Alla TER-SARKISYANTS (Russia)**

Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences (Moscow)

e-mail: aeters@yandex.ru

**SPIRITUAL HERITAGE OF ARMENIANS IN RUSSIA**

Armenians began to settle in Russia since ancient times. The trade and economic relations of the Armenian merchants developing from antiquity with the different countries were the main prerequisites for formation of the largest in the world of the Armenian diaspora in Russia for today, including with Russia the subsequent centuries-old migration waves of Armenians as a result of historical destinies, adverse for Armenia, and is more increasing from the second half of XVII century orientation of their social and political figures to Russia in search of allies in the national liberation fight, accession of East Armenia to Russia, consequences of Genocide in Ottoman Turkey, then presently the armed conflicts in the territory of the former USSR in 1988-1994 causing flows of refugees and also surge in labor migration from Armenia in heavy 1990th mainly to Russia.

Since the 19th century as the reason of migrations from Armenia served also the welfare factor for the purpose of receiving quality education by Armenians for itself or for their children upon completion of which many of them remained to live and work in Russia. At the same time the Government of the Russian Empire repeatedly itself organized resettlements of Armenians as having wide experience in agriculture, trade, crafts, in knowledge of East languages, for development of new Russian territories, at the same time allotting to them essential benefits and privileges. Among Armenians in Russia there was a set of the famous people which left a noticeable spiritual mark in its history. In Ancient Russia many good acts for distribution of Christianity the Byzantine princess Anna, the sister of the emperor Vasil II from the Macedonian (Armenian) dynasty who became in 988 the wife of the Kiev prince of Vladimir I, for marriage with which emperor was put as a condition his baptism. At the initiative of Anna in 989 in Kiev began the construction of the Cathedral, the first in Russia, – the Tithe church which became a role model at construction in XI-XV stone churches in the Russian cities. The cultural trace of the Armenian masters in a construction of cult buildings in Ancient Russia was noticed for a long time by the scientists who found the general motives in a number of Old Russian and Armenian monuments of the Middle Ages in the Vladimir-Suzdalsky principality, in churches of Kiev and Novgorod. Recognition in Russia was gained by the artist-icon painter Bogdan Saltanov who arrived by the request of the Ambassadorial order in 1666 to Moscow from Nor Djhuga and became the court painter and awarded the nobleman's ranks. He painted large canvases for the Royal Palace, decorated churches of the Kremlin with paintings, and also trained Russian artists. The high social activity and economic potential of the Armenians became most noticeable in the XVIII-XIX centuries, when many of their representatives occupied prominent places in the trade, economic, cultural and military life of Russia. Especially salutary role was played by the family of the large merchant L.N. Lazaryan which moved in 1758 to Moscow from Nor Djuga. A significant spiritual heritage of this family was founded in Moscow in 1815, the Armenian-Russian Lazarev school, transformed in 1827 into the Lazarev Institute of Oriental languages, which was destined to play an outstanding role in the history of both Armenian and Russian Orientalism. The important importance in Russia was gained by the educational institutions which are also created

by Armenians: Agababovskoy's schools in Astrakhan (1810) and Halibovskoy in Feodosya (1858), at first school (1824), then theological seminary of Nersisyan (1837) in Tiflis, departments of the Armenian literature in Kazan (1839) and the St. Petersburg (1844) universities; founders of the Russian school of an armenovedeniye Nikita Emin and Kerop Patkanyan translated into Russian and published monuments to medieval Armenian writing; many newspapers and magazines were issued. All of them left behind in Russia their mansions and estates, and S.S. Abamelik-Lazarev also his luxurious "Villa Abamelek" in Rome, which since 1947 was the Embassy of the USSR, and now the Russian Embassy in Italy.

For more than thousand-year period of residence of Armenians in Russia there were multilateral Armenian-Russian cultural, political, military and other close historical links which were under construction on proximity of Christian religion, cultural values and national interests. Throughout several centuries Armenians brought and continue to make the significant spiritual contribution to development of different spheres of its activity presently. Among the Armenians who became famous in the field of art many were at the same time and the famous figures of the Russian, and in some cases and world spiritual culture, for example, artists Ivan Aivazovsky and Martiros Saryan, composers Aram Khachaturian and Arno Babajanyan, the ballet dancer Agrippina Vaganova and the theatrical director Evgeny Vakhtangov, the writer Marietta Shahinyan and the film director Sergey Paradjanov and others. Without any reason there are many names associated with both Armenian place names and names of famous personalities in Russian cities.

#### Ռուբեն ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ r. ohanjanyan\_@mail.ru

#### ՄԻՋԷԹՆԻԿ ՀՅՈՒՐՆԵՐԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Գիտական մի շարք ոլորտներում (ազգագրության, մշակութաբանության, սոցիոլոգիայի, հոգեբանության մեջ) մեծ տարածում գտած ուսումնասիրման թեմաներից է «հյուրընկալությունը»: Հյուրընկալության թեմայով անգամ հեղեղված է համացանցը: Իսկ գիտական հետազոտությունները կարծես մրցակցության են դուրս եկել՝ նկարագրելու, արժևորելու և ապացուցելու տարբեր ազգերի հյուրընկալության հին արմատները:<sup>1</sup> Այս խնդրի նկատմամբ հետաքրքրությունը պայմանավորված է մի շարք գործ-

<sup>1</sup> Օր.՝ ՌԳ ակադեմիական հրատարակություններից մեկում ներկայացվել է ռուսների, ուկրաինացիների, բելառուսների, մոլդովացիների, թուրքալեզու ազգերի (թաթարների, Ղրիմի, Սիբի-

նական նկատառումներով՝ քաղաքական քարոզչության, կրթության, զբոսաշրջային գովազդի կազմակերպման և այլն: Արդի պայմաններում գիտական հետազոտությունների ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացել է գործնական խնդիրների լուծման վրա: Ելակետ ընդունելով այս մոտեցումը՝ որոշ հետազոտողներ հիմք են ընդունում «հյուրընկալության ինդուստրիա» հասկացությունը, որը շրջանառության մեջ է մտել զբոսաշրջության ոլորտի համատեքստում ամերիկյան դպրոցի շնորհիվ: Նման մոտեցման դեպքում բազմաթիվ խնդիրներ են առաջանում հյուրընկալության գիտական վերլուծություններում, քանի որ «հյուրընկալությունը» սոցիոնորմատիվ բնույթի հասկացություն է, իսկ «հյուրընկալության ինդուստրիան»՝ տնտեսագիտական: Այն բազմագործառութային երևույթ է և կարող է քննարկվել տարբեր տեսանկյուններից: Հյուրընկալությունը գործողությունների համալիր է, որը, բացի հաղորդակցության գործընթացից, ընդգրկում է նաև զանազան նյութական միջոցներ՝ հյուրընկալության վայրը, կահավորումը, սպասքը, սնունդը, գիշերակացի միջոցները և այլն: Ուսումնասիրություններում կարևորվում են նաև հաղորդակցվող կողմերի սոցիալական հատկանիշները, հարաբերությունների բնույթը, կենցաղամշակութային առանձնահատկությունները:

Սույն հրապարակման հիմնական նպատակն է՝ ներկայացնել հայ ժողովրդի հյուրընկալության մասին որոշ տվյալներ, որը հնարավորություն կտա պատկերացում կազմելու դրա ժամանակագրության մասին: Պատմական աղբյուրներում մեծաքանակ նյութեր կան հայոց հյուրընկալության բազմաթիվ ենթահամալիրների վերաբերյալ, սակայն սույն հաղորդումը կսահմանափակվի միայն դրա փոքր խնդիրներից մեկով՝ ազգամիջյան հյուրընկալության գործընթացով, որն արդի տարաբնույթ միջէթնիկ հաղորդակցության շրջանակների ընդլայնման պայմաններում առավել հրատապ խնդիր է և ունի կարևոր գործնական ելքեր:

Վաղ ժամանակաշրջանի հյուրընկալության տարբեր կան նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանը լուսաբանող բանահյուսական ուսումնասիրություններում, որոնք առնչվում են հեթանոսական արարողությունների շրջանակներում իրականացվող հյուրընկալությանը, սակայն դրանք չեն քննարկվել հյուրընկալության համատեքստում: Հայոց հյուրընկալության վերաբերյալ վկայություններ կան հռոմեական աղբյուրներում, որոնցում նկարագրվում են հայ-հռոմեական հյուրընկալության դրվագներ: Ամենավաղ աղբյուրներում նկարագրվում են նաև հայ-պարսկական փոխառնչությունների շրջանակներում տեղի ունեցած հյուրընկալության դեպքերը: Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան էապես ընդլայնեց հայոց հյուրընկալության շրջանակները: Միջնադարյան աղբյուրները վկայում են տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին հայերի հյուրընկալության մասին: Վ. Հացունին, մանրամասն վերլուծելով հյուրասիրության գործընթացը Հայաստանում, այն ստորաբաժանել է կրոնականի ու աշխարհիկի՝ նշելով սա-

րի, այդ թվում՝ Արևելյան Միբիրի թուրքալեզու ժողովուրդների, զազաուզների, ուզբեկների) հյուրընկալությունը: Տե՛ս Грамматика гостеприимства. Фрагменты этнических историй, М., Изд. «Институт этнологии и антропологии РАН», 2015:

կայն, որ պատմական աղբյուրներում մանրամասն նկարագրվում է բարձր խավերի հյուրընկալությունը, իսկ ցածր շերտերի հյուրասիրության նկարագրությունները սակավաթիվ են: Փաստորեն՝ պատմական բոլոր ժամանակահատվածներում հայերը հաղորդակցվել են այլ ազգերի ներկայացուցիչների հետ և հյուրընկալել նրանց: Այդ հյուրընկալության դրդապատճառները տարբեր են եղել, որոնց ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա պարզաբանելու հյուրընկալության տեսությանն առնչվող բազմաթիվ հարցեր:

**Рубен ОГАНДЖАНИЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: r. ohanjanyan\_@mail.ru

## **МЕЖЭТНИЧЕСКОЕ ГОСТЕПРИИМСТВО СРЕДИ АРМЯН**

В некоторых научных кругах имеет широкое распространение изучение проблемы гостеприимства в этнографии, культурологии, социологии, психологии, истории. Материалами на эту тему переполнен даже интернет. Научные же исследования соперничают в описании, оценивании и обосновании древних корней гостеприимства разных этносов.<sup>1</sup> Интерес к этой проблеме обусловлен практическими целями, в том числе политической пропагандой, образования, организации туристической рекламы и т.п. В современных условиях подавляющая часть научных исследований сконцентрирована на решении практических задач. Принимая в основе такой подход, некоторые исследователи в качестве основы употребляют понятие «индустрия гостеприимства», которое благодаря американской школе вошло в научный оборот в контексте сферы туристизма. При подобном подходе возникают многие проблемы в научном анализе гостеприимства, поскольку гостеприимство понятие соционормативного характера, а «индустрия гостеприимства»-экономическая категория. Оно многофункциональное явление и обсуждается с разных точек зрения. Гостеприимство комплексное явление, в котором кроме процессов общения, включены также разные материальные составляющие - место гостеприимства, мебелировка, сервис, пища, средства размещения и т.п. В научных разработках особое внимание уделяется также социальным характеристикам общающихся сторон, сущности взаимоотношений, культурно-бытовых различий.

Основной целью данной публикации является представление некоторых данных о гостеприимстве армянского народа, что позволит освещать хронологию данного явления. В древних источниках представлены многочисленные данные о разных составляющих армянского гостеприимства. Однако в данной публикации мы ограничимся лишь рассмотрением процесса межэтнического гостеприимства, которая в современных условиях расширенного межэтнического общения практически является актуальной задачей. Описания элементов

<sup>1</sup> Напр., в одной из академических публикаций РФ, представлено гостеприимство русских, украинцев, белорусов, молдован, тюркоязычных этносов (татар, жителей Крыма, Сибири, гагаузов, узбеков). См. Грамматика гостеприимства. Фрагменты этнических историй, М., Изд. «Институт этнологии и антропологии РАН», 2015.

гостеприимства древнего периода существуют в современных фольклористических исследованиях, которые относятся к гостеприимству в рамках языческих церемоний. Однако эти церемонии не обсуждались в контексте гостеприимства. Материалы об армянском гостеприимстве существуют в древнеримских источниках, в которых представлены эпизоды армяно-римского гостеприимства. В древних исторических источниках существуют также многочисленные данные об армяно-персидском гостеприимстве. Распространение христианства в Армении существенным образом расширило рамки армянского гостеприимства. Средневековые исторические источники свидетельствуют о том, что гостеприимством армян пользовались разные народы. В.Ацуни детально анализируя процесс армянского гостеприимства, отмечает также, что в источниках в основном описывается гостеприимство высших слоев населения, а описания гостеприимства низших слоев встречаются крайне мало. Фактически во всех исторических периодах армяне общались с представителями других этносов и угощали их. Мотивы гостеприимства были разными и их дальнейшее исследование поможет осветить многие теоретические вопросы гостеприимства.

**Ruben OHANJANYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: r. ohanjanyan\_@mail.ru

## **INTERETHNIC HOSPITALITY AMONG ARMENIANS**

In a set of scientific disciplines (Ethnography, Culturology, Sociology and Psychology) “hospitality” is one of the most widespread topics of discussion. Even the internet is flooded with the topic of hospitality. Moreover, it seems the scientific researches compete with each other to describe, value and prove the ancient roots of hospitality of different nations.<sup>1</sup> A number of practical purposes – political propaganda, education, organization of tourism advertising, etc., condition the interest towards this issue. Nowadays, the vast majority of the scientific researches focus on the solution of practical issues. Taking this as an underlying approach for their works, some researchers use “the industry of hospitality” as a basis, which has started circulating in the context of tourism due to the American school. In case of such approach, manifold issues occur in the scientific analyses on hospitality, inasmuch as “hospitality” is a concept of socio-normative character and “the industry of hospitality” is of economic. It is a multifunctional phenomenon and can be discussed from different angles. Hospitality is a complex of actions, which, besides the process of communication, also includes various material resources, such as hosting place, furniture, dishes, food, means for overnight, etc. The social features, nature of relationships, peculiarities of the living and culture of the communicating parties are also given importance to in the researches.

---

<sup>1</sup> E.g., in one of the Russian academic publications the hospitality of Russians, Ukrainians, Belarussians, Moldavians, Turkic nations (Tatars, Turkic people of Crimea, Siberia – including the Western Siberia, the Gagauz, Uzbeks) has been presented. See. Грамматика гостеприимства. Фрагменты этнических историй, М., Изд. «Институт этнологии и антропологии РАН», 2015.



The main purpose of the current paper is to present some facts on the hospitality of Armenian people, which will enable to picture its chronology. Historical sources encompass a considerable amount of facts on the various components of the Armenian hospitallity, however, this report will be limited by one of the little issues it faces: the process of interethnic hospitality, which is an urgent issue in the conditions of the enlargement of the contemporary interethnic communication circles, and has an important practical significance.

There are elements of ancient hospitality shedding light to the pre-Christianity period in folklore studies, which touch upon the hospitality within the frameworks of pagan ceremonies. However, they have not been discussed from the perspective of hospitality. Evidence of the Armenian hospitality exists in Roman sources, in which episodes of Armenian and Roman hospitality are described. The earliest sources also contain cases of hospitality in the framework of Armenian and Persian interactions. The sources from the Middle Ages indicate that Armenians have hosted people of different nationalities. Analysing the process of hospitality in Armenia in details, V. Hatsuni has distinguished between religious and secular types of hospitality, noting at the same time that in the historical sources hospitality of the upper classes is described and the descriptions of the hospitality of lower classes are few. In fact, Armenians have interacted with foreign nations and hosted them in all historical periods. This hospitality has had different motives, the study of which will give an opportunity to explain many questions related to the theory of hospitality.

Աշոտ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)

Ճարտարապետության թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ ashothaykazun@gmail.com

## ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՈՂՄ ԵՌԱՆԿՅՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

Երեքի խորհուրդը (թվային, պատկերային և այլ դրսևորումներով) հայ մշակույթում (ժայռապատկերներ, խեցեգործություն, ճարտարապետություն, մանրանկարչություն և այլն) կիրառվել է քարի դարից սկսած և ամենատարբեր դրսևորումներով հասել ուշ միջնադար<sup>1</sup>:

Հայկական մինչքրիստոնեական մշակույթում հանդիպող շրջանակ, կետ, խաչ, կեռխաչ, գալար, եռանկյուն և այլ պատկերներ իրենց մեջ խտացրել են արև, աստղ, աստված, կայծակ, վիշապ, մարդ, թռչուն, առյուծ, այծ և խորհրդաբանական այլ պատկերացումներ, ինչը մեր նախապապերի աշխարհընկալման արդյունքում է ձևավորվել (նկ. 1-5): Եռանկյուն պատկերը խորհրդանշել է լեռ, լեռնաշղթա, դեպի վեր, դեպի երկինք, դեպի վար՝ երկիր, արական, իգական պատկերացումները: Հեշտ է նկատել, որ եռանկյան նախնական պատկերը և խորհուրդը պիտի առաջանային և ամբողջանային ժայռապատկերային ինչպես երեք, այնպես էլ չորս գծիկների տեսքով հորինվածքներից (նկ. 5): Եռանկյուն պատկերը խտացրած ունի՝ ա) Աստղ, հավերժ, լույս, շարունակական աճ և զարգացում, կյանքի շարունակականություն, մարդ-տիեզերք, մարդ-աստված փոխադարձ կապվածություն, հավատքի անընդհատություն, երկիր, իգական, հորիզոնական գիծ խորհուրդները; բ) թռչուն և երկինք, արական խորհուրդները; գ) լեռ, սար, դեպի երկինք, տիեզերք խորհուրդները; դ) հայր, մայր և զավակ «ծնող գույգ և զավակ» (մարդկային տեսակի վերարտադրության (երկրայինի) և պահպանության խորհուրդը), Հայր, Որդի և Սբ հոգի (պաշտամունքադավանաբանական (քրիստոնեական շրջանում), երկնային, աստվածային ճշմարտության) խորհուրդը, ե) աջ, ձախ, վերև, ներքև և այլ խորհուրդներ: Այս խորհուրդների տրամաբանական շարունակությունը՝ դրանց նոր պատկերը, իրար ագուցված երկու հավասարակողմ եռանկյունիներով վեցթևանի պատկերն է՝ իր հարաբարդություններով, և պիտի խորհրդանշեր երկու հասկացությունների (երկրային և երկնային ծնող գույգի) հավասարազոր գոյությունը թե՛ երկրում և թե՛ երկնքում: Այս նոր պատկերը, Հայկական Արարատյան թագավորության (նկ. 14)

---

<sup>1</sup> Ա. Հայկազուն, Խորհրդանշանային մտածողությունը հայ ճարտարապետությունում, Երևան, «ԱԼԱՍ», 2005, 178 էջ, 106 աղյուսակ:

շրջանից սկսած, փաստորեն ստացել է կատարյալի արարման կողմից Բանալիի իմաստը և իր հորինվածքով դարձել շատ այլ արտիֆակտների արարման հիմք: Այս երևույթը հատկապես նկատելի է, օրինակ, Կանգավարի Անահիտի տաճարի քարաբեկորների վրայի պատկերագրերում (նկ. 7), Կարմիր բլուրի, Արին Բերդի, (Երևան, մ. թ. ա. V-IV դարեր) որմնանկարների (նկ. 8), Թեհրանի Ռեզա Աբասի թանգարանի հավաքածուներում առկա ոսկե թասերի մ. թ. ա. V-IV դարերի հավաքածուներում և այլն: Վերջիններիս մեջ հանդիպում են առյուծ, ցուլ, արծիվ հորինվածքներով պատկերներ, որոնք հորինված են երկու հավասարակողմ եռանկյունիների հենքի վրա (նկ. 9-12):

Ուշագրավ է, որ այսպիսի հենք ենք նկատում նաև «հերոս արքայի» դիմանկարի (մ.թ.ա. XVI – XV դդ., «վերին նավեր») (նկ. 11), ինչպես նաև նույն հնավայրի I ա դամբարանում գտնված դաշույնի բռնակի հորինվածքում (XVII-XV դարեր Ք.ա.), (նկ. 13):

Փաստորեն Հայկական լեռնաշխարհում, սկսած պալեոլիթի, նեոլիթի և բրոնզի, Հայկական Արարատյան (Վանի) թագավորության և հետագա ժամանակաշրջանների, հարյուրավոր հնագիտական հուշարձանների հորինվածքներում՝ բազմաթիվ այլ երկրաչափական, բուսական և կենդանակերպ պատկերների հետ կարելի է հանդիպել նաև եռանկյան (ինչպես նաև իրար ագուցված երկու հավասարակողմ եռանկյունիների) պատկերների:

Նշանակում է հավասարակողմ եռանկյան երկրաչափական պատկերների շարունակական կիրառում Հայկական լեռնաշխարհում, հայ մշակույթում սկսած առնվազն Ք.ա. XVIII դարից, զուտ տեղական ծագում ունի և իր նախնական նախաստեղծ օրինակով, որպես ճնող գույգ և զավակ, կենաց ծառ, որպես գաղափարակիր պատկերադրվում է մեր նախապապերի բնափիլիսոփայական պատկերացումներից ստեղծված խորհրդարանական մտածողությանը, որպես վերջինիս պատկերային արտահայտություն:

**Ашот АЙКАЗУН ГРИГОРЯН (Армения)**

Музей – институт архитектуры (Ереван)

e-mail: ashothaykazun@gmail.com

## **КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАВНОСТОРОННИХ ТРЕУГОЛЬНИКОВ В АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ**

В работе рассматриваются композиционные и символические особенности изображения двух пересекающихся равносторонних треугольников в армянской культуре, на примерах, получивших широкое распространение, начиная с каменного века, и, в особенности – в период Араратского (Ванского) Армянского царства.

Треугольники, как и другие геометрические изображения, нашли своё место в армянской культуре (в наскальных рисунках, керамике, архитектуре, миниатюре и т.д.),

начиная с каменного века, и использовались в самых разных проявлениях до позднего средневековья.

Изображение треугольника в сжатом виде представляет: а) звезду, вечный свет, поступательный рост и развитие, продолжительность жизни, взаимосвязь человек-космос, человек-бог, непрерывность веры, смыслы земли, женского начала, горизонтальной линии; б) птицу и небо, смысл мужского начала; в) смыслы горы, скалы, стремления к небу, к космосу; г) отца, мать и сына (смыслы воспроизведения человеческого вида (земное) и сохранения; смыслы Отца, Сына и Святого Духа (культово-догматический (в христианский период), небесного, божественной истины; д) вправо, влево, вверх, вниз и другие смыслы. Это означает, что основа равносностороннего треугольника (что в наскальных рисунках очень простым способом представлено в виде трёх пересекающихся в одной точке линий) в рамках изображения первым делом должна была представлять родительскую пару и сына, а затем – Отца, Сына и Святого духа. Откуда и при помощи двух пересекающихся треугольников возникает новое – шестикрылое – изображение этих двух, которое во всём своём сложном переплетении должно было символизировать равноценную мощь двух понятий (земной и небесной рождающей пары) как на Земле, так и на Небе.

Фактически, это новое изображение получило смысл ключевого кода совершенного созидания и своей композицией стало основой для создания многих артефактов.

Это явление особенно заметно, например, в изображениях на обломках камней храма Анаит (Анаитты), на фресках с композиционными изображениями в сооружениях Кармир-блур (Ереван, V-IV вв. до н.э.), на золотых чашах V-IV вв. до н.э. в коллекции музея Реза Абаса в Тегеране, и т.д. На последних заметны изображения льва, быка, орла, которые созданы на основе композиций двух равносносторонних треугольников.

Примечательно, что такая же основа заметна на портрете «героя-царя» (XVI-XV вв. до н.э., «Верин Навер» Армения), так же, как на композиции на рукояти сабли (XVII-XV вв. до н.э.), найденной в гробнице I-ая того же археологического раскопа.

Это означает, что геометрические изображения равносносторонних треугольников (в разных проявлениях) постоянно применялись на Армянском нагорье, начиная- самое позднее - с XVIII века до н.э., они имеют абсолютно местное происхождение и своим предварительным, первоначальным примером в виде родительской пары и сына, древа жизни, в качестве несущего идеологический смысл изображения относятся к символическому мышлению, как изобразительное выражение последнего.

**Ashot HAYKAZUN GRIGORYAN (Armenia)**

Museum - Institute of Architecture (Yerevan)

e-mail: ashothaykazun@gmail.com

## **COMPOSITIONAL FEATURES OF THE EQUILATERAL TRIANGLES IN THE ARMENIAN CULTURE**

The report reveals the compositional and symbolistic peculiarities of the figure, containing two interconnected equilateral triangles in the Armenian culture beginning from the Stone Age and, in particular, of the images found on the archaeological monuments and articles widely spread during the period of Armenian Ararat (Van) kingship.

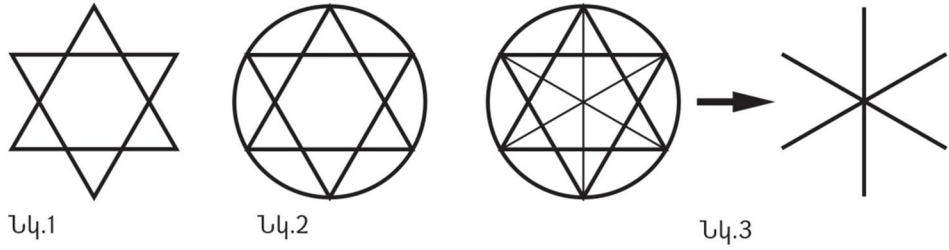
Like other geometric figures, the triangles have been applied in the Armenian culture (rock art, ceramics, architecture, miniature, etc.) since the Stone Age and used in different shapes until the late middle ages.

The figure of the triangle incorporates the following: 1. Meaning of a star, the eternity, the light, continuous growth and development, continuity of the life, the man-universe and man-God interrelation, permanence of faith, the Earth, female, and the horizontal line; 2. Meanings of the bird and sky, the male; 3. the rock, the mountain, towards the sky, the universe; 4. Meanings of the father, mother, and the child (reproduction of the human kind (earthly) and protection), God the Father, God the Son, and God the Holy Spirit (cultic-religious (in the Christian period), heavenly, divine truth), as well as the notions of the right, left, up and down, etc. Therefore, the symbolistic basis of the equilateral triangle (which is very clearly expressed in the petroglyphic drawings in the form of the concurrent lines) first should have existed and presented the perceptions of the parents, giving birth to a child, and then –that of God the Father, God the Son, and God the Holy Spirit. Thus, these two perceptions form a new combined six-armed figure of the two interconnected equilateral triangles, which should jointly symbolize the equipower existence of these two perceptions (earthly and heavenly parents) both on the earth and in the sky.

Actually, this new figure has acquired the meaning of the key-code for the creation of the perfect and, by its composition has served as a foundation for developing many other artifacts. This phenomenon is especially well noticed, for example, in the figures drawn on the stone fragments of the Kangavar's Anahit temple, in the collections of the compositional wall paintings of Karmir Blur (Yerevan, V-IV centuries B.C.), the golden bowls (V-IV centuries B.C.) available in the Reza Abas Museum of Tehran, etc. Here one can find compositional figures of a lion, bull, and eagle created on the basis of the two equilateral triangles.

It is noteworthy that such a base is noticed also on the portrait of the "hero king" XVI-XV centuries B.C.), on the composition of the dagger's handle found in the shrine 1a of the same archaeological site, etc.

This means that the continuous application of the geometric figures of the equilateral triangles (in its various forms) in the Armenian highlands, since at least the XVIII century B.C., features a local origination, and, as an idea-bearing figure by its primeval example of parents and a child and Tree of Life, it relates to the symbolistic thinking developed as a result of natural-philosophical perceptions of our ancestors as a figurative expression of that attitude.



				1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 16, 24

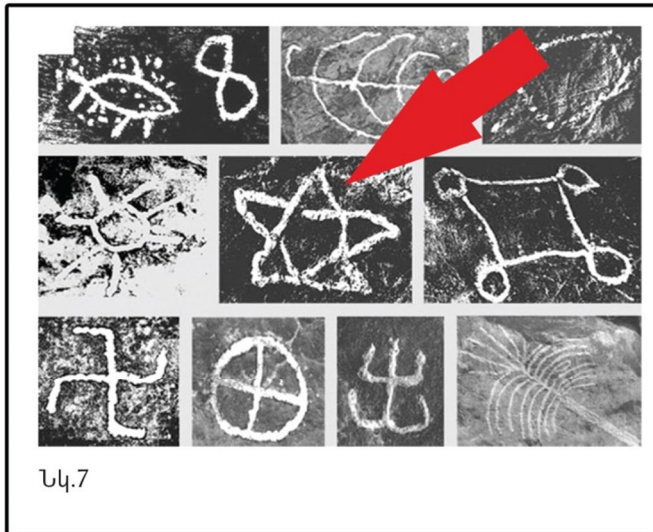
14.4



14.5



14.6





Նկ.9



Նկ.10



Նկ.11

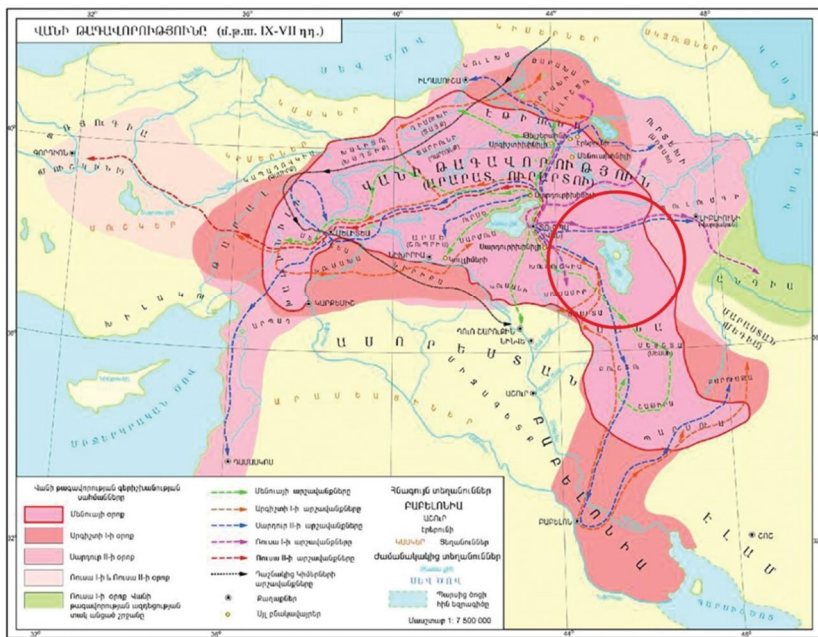


Նկ.12





Նկ.14





Միջնադարյան մեծնեագրեր արյուսակ 118ա

Արեգան, րոմն	անապատ	արևմուտք	հարավ	Լուսին	առավոտ	
աստղ	երկիր	երկինք	խաչ			
Աշխարհ	հայկ	Ցուկ	փայլակ	դայակն	վիշապ	
երկնորակ	Արուսյակ		արեղևակի			լեռ
ջուր	Ձրիտ			արքյուր		
անմահ	անկեխնան	անբառամ	մարդ	առաջնորդ		
մարտիրոս	անպարկեշտ, հեշտանք			երգայր		
կրապաշտ	ողոյի	ժառանգ	պտուղ	կենդանի		
թռչուն	գարուն	գալազան	աստիճան	կարց		
նետ	աշտարակ	տաճար	ճանապարհ	դրոն	Քանապիլուր	

ըստ Ա.Գ. Արթուրյանի «Հայոց գիր և գրություն, եր., 1973» գրքի, էջ 201-43



"URARTU"	SYUNIK CHARACTERS	"URARTU"	SYUNIK CHARACTERS

Ռիտա ԱՂԱՅԱՆ (Հայաստան)

Երևանի պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղ  
Էլ.փոստ՝ rita.agayan@mail.ru

**ՀԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԹԵՄԱՅԻ  
ՈՐՈՇ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Հայրենասիրության թեման դրսևորումների լայն ընդգրկումով մշտապես եղել է հայ արվեստագետի ստեղծագործության առանցքում: Ժողովրդի պատմության հետ դեմ հանդիման կանգնած ստեղծագործող անհատը միշտ փորձել և փորձում է բացատրել նրա հարատևության առեղծվածը, գոյության փիլիսոփայությունն ու ազգային բնավորության գծերը: Արվեստագետի մտորումների արգասիքն ավելի նշանակալի է դառնում, երբ այնտեղ արտացոլվում են հատկապես սեփական ժողովրդի տարեգրության ողբերգական էջերը: Այս առումով, համաշխարհային մշակույթի մեջ ուրույն տեղ ունեցող հայ արվեստը չափազանց ինքնատիպ է իր արտահայտությամբ: Այստեղ արտացոլվել են ազգային ոգու այն հատկանիշները, որոնք ձևավորվել են դարավոր մաքառումների ամենաձանր և բախտորոշ պահերին: Անցնելով տառապանքի քառուղիներով՝ հայը, ի հեճուկս իրեն բաժին հասած անողորմ ճակատագրի, միշտ ուժ է գտել նորից արարելու և հույսով առելցուն հայացքն ուղղելու դեպի վաղվա օրը, վերածնունդը գտնելով աշխատանքի, ստեղծագործության և հավատքի մեջ: Ազգային ոգու նման դրսևորումը իր արտացոլումը գտավ հայ գեղարվեստական մտածողության բոլոր ոլորտներում, ստացավ յուրովի լուծումներ և ձեռք բերեց ազգային գաղափարական բանաձևի նշանակություն: XXդ. հայ արվեստում գաղափարական այդ բանաձևն առավել ցայտուն դրսևորվեց հայրենասիրական թեման արծարծող այն գործերում, որտեղ իրենց գեղարվեստական իմաստավորումներն ստացան հայոց պատմության ողբերգական էջերը:

Հաղորդման մեջ անդրադարձել ենք այդ բանաձևի դրսևորումներին հայ արվեստի տարբեր ճյուղերում, իսկ առավել հանգամանորեն՝ 1988թ. երկրաշարժի թեմայով հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններում: Մեր կողմից վերլուծության նյութ ընտրված ստեղծագործությունների հեղինակներ Ալ. Հարությունյանը, Վլ. Բալյանը, Գ.Զթյանը, Է.Հայրապետյանը, Մ.Բարայեյանը, Մ.Կոկժակը, գտնելով ասելիքի յուրովի ձևեր և բազում նրբերանգներ, իրենց ծանր ապրումներն արտահայտել են ժողովրդի աննկուն ոգին արտահայտող գաղափարներով՝ լուսերգություն, հույս, հավատ, լավատեսություն, սեր: Հայ ժողովրդի աշխարհընկալման նմանօրինակ գեղարվեստական մարմնավորումները վկայում են նաև ազգային կոմպոզիտորական դպրոցում ստեղծված ավանդույթների շարունակականության մասին, ինչը մենք փաստում ենք՝ զուգահեռներ անցկացնելով 20-րդ դարի նշանավոր արվեստագետների ստեղծագործություններում տեղ գտած Հայոց Մեծ եղեռնի և Հայրենական մեծ պատերազմի գեղարվեստական իմաստավորումների հետ:

**Рита АГАЯН (Армения)**Гюмрийский филиал Ереванской государственной консерватории  
e-mail: rita.agayan@mail.ru**О НЕКОТОРЫХ ПРОЯВЛЕНИЯХ ПАТРИОТИЧЕСКОЙ ТЕМЫ  
В АРМЯНСКОМ КОМПОЗИТОРСКОМ ИСКУССТВЕ**

Тема патриотизма, с широким спектром ее проявлений, всегда была в центре творчества армянского художника. Обращаясь к истории своего народа, он всегда пытался и пытается раскрыть черты национального характера, объяснить тайну его вечного существования. Плоды размышлений художника становятся более значимыми, когда в них отражаются трагические страницы летописи собственного народа. В этом смысле армянское искусство является совершенно уникальным по своему выражению. Наиболее стойкие черты его национального духа сформировались именно в судьбоносные периоды истории: пройдя через страдания, армянин всегда находил в себе силы заглянуть в будущее, обретя возрождение в работе, творчестве и вере. Подобное проявление национального духа отразилось во всех аспектах армянского художественного мышления XX века, получило своеобразные решения и приобрело значение национальной идеологической формулы. Эта идеологическая формула в армянском искусстве XX века была более ярко отражена в произведениях патриотизма, где их образные интерпретации получили трагические страницы истории Армении.

В сообщении мы затронули проявления этой формулы в различных сферах армянского искусства, а более подробно - в произведениях армянских композиторов, в частности - А.Арутюняна, В. Баляна, Г.Чтчяна, Э.Айрапетяна, М.Израеляна, М. Кокжаева, С.Сукиасяна. Избранные нами произведения написаны под впечатлением трагических событий Спитакского землетрясения 1988г. Проводя параллели с образными интерпретациями тем Геноцида армян и Великой Отечественной войны, мы рассмотрели также вопрос преемственности укоренившихся традиций армянской национальной композиторской школы.

**Rita AGHAYAN (Armenia)**Yerevan State Conservatory Gyumri Branch  
e-mail: rita.agayan@mail.ru**ON SOME MANIFESTATIONS OF THE PATRIOTIC THEME IN ARMENIAN  
COMPOSER ART**

The theme of patriotism with its wide coverage of manifestation has always been in the axis of Armenian art. The artist standing in opposition with the history of his nation, has always tried and tries to explain the mystery of his external existence, the philosophy of existence and national character. The artist's thoughts are becoming more significant, when they reflect the tragic pages of his own nation. Thereby, Armenian art, which has its unique place in the world culture, is quite unique in its expression. Those features of national spirit, have been shaped in the toughest

and fatal moments of the struggles. Passing through the sufferings, the Armenians always found strength to recreate and never lose the hope for the future, finding the renaissance in the work, in creation and in belief. The manifestation of national spirit has found its reflection in all spheres of Armenian artistic thinking, has gained its unique solutions and national ideological significance. This ideological formula in the Armenian art of the 20<sup>th</sup> century was more vividly reflected in the works of patriotism, where their figurative interpretations received the tragic pages of Armenian history.

In the paper there is a brief reflection to the resolution of manifestation in various branches of Armenian art, and most thoroughly in the art works of Armenian composers connected with the earthquake in 1988. The works of the authors Harutyunyan, V. Balyan, G. Chtchyan, E. Hayrapetyan, M. Israyelyan, M. Kokzhaev found a unique way of expression, many nuances, expressed their hard emotions through tireless spirit of the people enduring ideas: holy music, hope, faith, optimism, love.

The worldview of Armenian artists are the evidence of the continuing creativity of the traditions of national composer school, which we prove by drawing parallels with the artistic compositions of the Armenian Genocide and the Patriotic World War, which were found in the works of prominent artists of 20<sup>th</sup> century.

**Անի ԱՍԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Երևանի պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղ  
Էլ.փոստ՝ aniani79@mail.ru

## **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊՐՈՏԵՍԻՈՆԱԼ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ**

XIXդ. վերջին և XX դարասկզբին Շիրակ աշխարհի կենտրոն Ալեքսանդրապոլն ուներ բոլոր նախադրյալները մշակութային զարգացման նոր փուլ հարթելու համար: Քաղաքը հայտնի էր ժողովրդական ու աշուղական երաժշտության կենդանի ավանդույթներով. սրճարանները մրցակցության հարթակ էին տեղացի ու եկվոր երաժիշտների համար, իսկ քաղաքային ակումբը դարձել էր դասական երաժշտության կենտրոն: Ժողովրդական երգն իր ժանրային տարբեր դրսևորումներով ալեքսանդրապոլցիների կենցաղի կարևորագույն ու անբաժանելի մասն էր: Հնչում էին քնարական, օրորոցային, հայրենասիրական ու կատակային երգեր: Քաղաքում ձևավորվել էր երգ-երաժշտության, կատարողական արվեստի բազմաժանրություն:

XXդ. սկիզբը Ալեքսանդրապոլի համար նշանավորվեց եվրոպական դասական երաժշտության վերելքով: Դաշնամուրային և կատարողական արվեստի զարգացման

ակունքներում կանգնած էր փայլուն դաշնակահար, հասարակական գործիչ, հմուտ մանկավարժ ու ազգագրագետ Նիկողայոս Տիգրանյանը (1856-1951): Երաժշտական կրթություն ստանալով Վիեննայի «Կույրերի համար ինտերնատ»-ում՝ Ն. Տիգրանյանը վերադառնում է հայրենի Ալեքսանդրապոլ, հիմնում կույրերի դպրոց, զբաղվում ուսուցչությամբ, միաժամանակ համերգներով ու դասախոսություններով շրջագայում Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքներում: Դարասկզբի արևելահայ մամուլի էջերում բազմաթիվ են տեղեկությունները Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի քաղաքային ակումբների դահլիճներում նրա մասնակցությամբ կազմակերպված համերգների մասին: Դրանցում մեծանուն կոմպոզիտոր-դաշնակահարը հանդես է գալիս թե՛ որպես նվագակցող, թե՛ որպես մենակատար՝ ունկնդրի դատին հանձնելով իր ստեղծագործություններն ու մշակումները:

Հաստատվելով Ալեքսանդրապոլում և առնչվելով տեղի աշուղ-երաժիշտների, սազանդարների ու երգիչների հետ՝ Ն. Տիգրանյանը ծանոթանում է նրանց արվեստին ու ազգային երաժշտության ժանրերին և զարգացնում դրանք իր ստեղծագործություններում: Նա առաջիններից մեկն էր, ով գրառեց ու մշակեց պրոֆեսիոնալ երաժշտության հարուստ ու բարձրարժեք նմուշ մուղամները:

Ն. Տիգրանյանի ստեղծագործական ժառանգության մեջ առավել նշանակալի տեղ են զբաղեցնում դաշնամուրի համար գրված ժողովրդական պարերը: 25 պարային մշակումներ, որոնք ազգային երաժշտության այդ բնագավառը բարձրացրին լիովին նոր մակարդակի: Նրա ստեղծագործություններն ունեն հիմնարար արժեք պրոֆեսիոնալ գործիքային ստեղծագործական արվեստի ձևավորման և հատկապես, դաշնամուրային մանրանվագի ժանրում: Դրանք ժողովրդական մեղեդիների մշակումներ են: Ն.Տիգրանյանի դաշնամուրային մշակումներն իբրև սկզբնաղբյուր ներառում են և՛ հայկական ժողովրդական երաժշտությունը (հիմնականում քաղաքային, գուսանական-աշուղական), և՛ նմուշներ արևելյան ժողովուրդների մոնոդիկ արվեստից: Սրանով է պայմանավորված տիգրանյանական ստեղծագործությունների կերպարային և լադամեղեդային գծի առանձնահատկությունը:

Տիգրանյանական երաժշտության ուսումնասիրությունը հետազոտողի առջև դնում է ոչ միայն նեղ մասնագիտական խնդիր, ինչպես, օրինակ, երաժշտական լեզվի առանձնահատկության բացահայտում, այլև առավել ընդհանուր՝ սկզբունքային հարց. այն է՝ ազգային գեղարվեստական մտածողության ինքնորոշումն արևելյան և արևմտյան մշակույթների համատեքստում:

XIXդ. վերջից մինչև XXդ. սկիզբը հայ երաժշտության մեջ մասնագիտական ուրակներ ձեռք բերելու ժամանակահատված էր, որն ուղեկցվեց եվրոպական երաժշտության կոմպոզիցիոն սկզբունքների հետ շփման նոր ուղիների որոնմամբ: Երաժշտական նյութի կազմակերպման համապատասխան սկզբունքների և միջոցների կուտակման այս գործընթացը, որ արմատապես տարբերվում էր եվրոպական կոմպոզիտորական արվեստի ավանդական մեղեդային-հարմոնիկ մտածողությունից, հիմնականում

հնարավոր դարձավ շնորհիվ Ն. Տիգրանյանի դաշնամուրային փորձերի, համաշխարհային դասական երաժշտության մասին նրա պատկերացումների:

Փաստորեն, Ն. Տիգրանյանն իր դաշնամուրային մշակումներով հիմք դրեց յուրօրինակ երաժշտագեղագիտական երկվությանը՝ համադրելով արևելյան և եվրոպական աջանդույթները: Ընդ որում, երկուսն էլ հավասար հիմքերով ստացան իրական մարմնավորում ժանրային տիրույթում և դաշնամուրային մանրանվագի գործիքային-ձայնային համատեքստում:

**Ани АСАТРЯН (Армения)**

Гюмрийский филиал Ереванской государственной консерватории  
e-mail: aniani79@mail.ru

## **У ИСТОКОВ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКИ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ: НИКОГАЙОС ТИГРАНЯН**

В конце XIX и начале XX века центр Ширака – Александрополь имел все предпосылки для нового витка культурного развития. Город был известен живыми традициями народной и ашугской музыки. Кафе были платформой конкурирования для местных и приезжих музыкантов, а городской клуб стал центром классической музыки. Народные песни, с разными жанровыми проявлениями, стали неотъемлемой и важной частью быта александропольцев. Звучали лирические, колыбельные, патриотические и шуточные песни. В городе сформировалась многожанровость музыки и исполнительного искусства.

Начало XX века для Александрополя ознаменовалось развитием классической музыки. У истоков фортепьянного и исполнительного искусства стоял выдающийся пианист, общественный деятель, опытный педагог и этнограф Никогайос Тигранян (1856-1951). Получив музыкальное образование в Вене в «Интернате для слепых», Н. Тигранян возвращается в родной Александрополь, открывает школу для слепых, занимается преподаванием, одновременно гастролирует с концертами и лекциями по городам Закавказья, России и Западной Европы. В начале века в восточно-армянской прессе было много сведений о концертах в городских клубах Александрополя и Тифлиса с его участием. На этих концертах именитый композитор, пианист аккомпанировал и выступал сольно, предоставив зрителю возможность судить о его произведениях и проработках. Обосновавшись в Александрополе и общаясь с местными ашугами, сазандарами и певцами, Н. Тигранян знакомится с их искусством, жанрами народной музыки и развивает все это в своем творчестве. Он одним из первых записал и обработал мугамы, являющиеся богатыми и высокозначимыми образцами профессиональной музыки.

Особое место в творческом наследии Н. Тиграняна занимают народные танцы, записанные для фортепиано. 25 танцевальных обработок эту сферу народной музыки подняли на совершенно новый уровень. Его произведения имеют фундаментальную ценность в формировании профессионального инструментального искусства, особенно в жанре фортепиан-

ных миниатюр. Это обработки народных мелодий. Фортепианные обработки Н. Тиграняна в качестве первоисточника включают в себя и армянскую народную музыку (в основном городская музыка, ашугские напевы), и образцы монадического искусства восточных народов. Этим и обусловлена образная особенность тигранянского творчества.

Изучение тиграняновской музыки ставит перед исследователями не только узкую профессиональную задачу, как, например, выявление особенностей музыкального языка, но и ставит перед ними более обобщенный принципиальный вопрос – самоопределение народного художественного мышления в контексте восточных и западных культур.

Конец XIX и начало XX вв. был периодом приобретения профессиональных качеств в армянской музыке, что сопровождалось поиском новых путей соприкосновения с композиционными особенностями (принципами) европейской музыки. Этот процесс организации музыкального материала и накопления соответствующих принципов и способов, что в корне отличается от традиционного мелодико-гармоничного мышления европейского композиторского искусства, в основном стал возможным благодаря фортепианным экспериментам Н. Тиграняна и его представлениям о всемирной классической музыке.

Фактически, Н. Тиграняна своими фортепианными обработками стал основоположником своеобразной музыкально-эстетической двойственности, сопоставив восточную и западную музыку. При этом оба направления в равной степени выражаются в инструментально-звуковом контексте фортепианных этюдов.

**Ani ASATRYAN (Armenia)**

Yerevan State Conservatory Gyumri Branch

e-mail: aniani79@mail.ru

## **ALEXANDRAPOL IN THE SOURCES OF PROFESSIONAL MUSIC DEVELOPMENT: NIKOGHAYOS TIGRANYAN**

At the end of the XIX<sup>th</sup> and the beginning of the XX<sup>th</sup> centuries, Alexandrapol as the center of Shirak world, had all the preconditions for a new stage of cultural development.

The city was famous for its live traditions of folk and ashough music: the cafés were a real competition platform for local and newcomer musicians, and the urban club became the center of classical music. The folk song with its genre variety was the most important and integral part of the life of Alexandrapolians. Lyric, lullaby, patriotic and jingual songs were performed.

The beginning of the XX century of Alexandrapol was marked by the rise of classical music. The brilliant pianist, public figure, skilled pedagogue and ethnographer Nikoghayos Tigranyan (1856-1951) stood at the origins of the development of piano and performance arts. Having received musical education in the Viennese "Nursing for the Blind", Tigranyan returns to his native Alexandrapol, settles school for the blind, deals with teaching, simultaneously having concerts and lectures in the towns of Transcaucasus, Russia and Western Europe. At the beginning of the century Eastern Armenian press had much information about concerts with his participation in the clubs of Alexandrapol and Tiflis. The great composer and pianist acted as both an accompanist and a soloist, delivering his works and cultivations to the audience.



Being settled in Alexandropol and dealing with local ashough-musicians, singers, Tigranyan gets acquainted with their art and national music genres and develops them in his works. He was one of the first who wrote and developed the mughams, the rich and valuable example of professional music.

Among N. Tigranyan's creative heritage, folk dances play an important role. 25 dance compositions brought a new breath to national music. His works have a fundamental value in the design of professional instrumental creative art, and especially in the genre of piano miniature. These are the manifestations of folk melodies. N. Tigranyan's piano compositions as a source include the Armenian folk music (mostly urban, gusan-ashugh) and samples from eastern monodic art. This is due to the peculiarity of the pictorial and lamelodic line of Tigranian art.

Tigranyan's music research puts the researcher not only a narrow professional issue, such as revealing the peculiarity of musical language, but also a more general, principled issue - the self-determination of national artistic thinking in the context of eastern and western cultures.

From XIX century up to the end of the XX century it was the time to acquire professional qualities in Armenian music, which was accompanied by the search for new ways to communicate with European music composite principles. This process of acquiring the appropriate principles and means of organizing musical material, which fundamentally differed from the traditional melodic-harmonic meaning of European composer art, was largely made possible thanks to N. Tigranyan's piano experiments, his ideas about world classical music.

In fact, N. Tigranyan laid the foundation for his unique piano masterpieces by combining Eastern and European music. On the other hand, both were equally authentic in the genre domain and in the instrument-audio context of the piano miniature music.

**Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ (Երևան)

էլ.փոստ՝ instart@sci.am

**ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ «ՌԱՆԳԻ» ՊԱՐԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ինչպես հայտնի է, բազմատոնալությունն ու բազմալադայնությունը XX դարում սկիզբ առած ու ձևավորված ամենաբարդ ու նշանակալի երևույթներից են: Սկզբնավորվելով անցյալ դարի 10-ական թվականներին՝ դրանք, այնուհետև, եկան լրացնելու պրոֆեսիոնալ կոմպոզիտորների արտահայտչամիջոցների զինանոցը: Նոր ամերիկյան դպրոցի հիմնադիր Չարլզ Այվզին ընդունված է անվերապահորեն համարել բազմատոնալության ու բազմալադայնության հիմնադիր պրոֆեսիոնալ երաժշտության մեջ:

Ստրավինսկու վկայությամբ, Այվզն օգտագործեց բազմատոնալությունը «Պետրուշկա»-ից շուրջ երկու տասնամյակ առաջ: Սակայն իշխում է այն տեսակետը, որ Այվզը «... ոչ թե հայտնագործեց բազմատոնալությունը, այլ կանխագուշակեց այն»: Ավելի ուշ Ի. Ստրավինսկին առաջին անգամ դա օգտագործեց որպես երաժշտական մտածողության մշտական տարր: Հետագայում բազմատոնալությունը լիակատար ու բազմակողմանիորեն իր զարգացումն ստացավ ու հաղթարշավը կատարեց Ս. Պրոկոֆևի, Դ. Շոստակովիչի, Մ. Ռավելի, Բ. Բարթոկի, Դ. Միոյի, Ա. Օնեգերի, Պ. Հինդեմիտի, Կ. Շիմանովսկու և այլոց ստեղծագործություններում:

Մինչդեռ հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության մեջ բազմատոնալությունն ու բազմալադայնությունը, որոնք, իրավամբ, համարվում են XX դարի անվիճելի նվաճումները, իրենց կիրառումը գտան շատ ավելի վաղ՝ դեռևս XIX դարի 90-ական թվականներին: Ապացույց՝ Ն.Տիգրանյանի «Ռանգի» դաշնամուրային պիեսը մի երկ, որտեղ վերոհիշյալ երևույթներն ունեն ոչ թե էպիգոդիկ բնույթ, այլ հիմք են ծառայում ողջ ստեղծագործության համար:

**Анна АСАТРЯН (Армения)**

Институт искусств НАН РА (Ереван)

e-mail: instart@sci.am

## **О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ МУЗЫКАЛЬНОГО ЯЗЫКА ТАНЦА «РАНГИ» НИКОГАЙОСА ТИГРАНЯНА**

Доклад посвящен анализу особенностей музыкального языка танца «Ранги» Никогайоса Тиграняна.

Как известно, политональность и полиладовость относятся к самым сложным и значительным музыкальным явлениям, возникшим в XX в. Сформировавшись в 10-х годах прошлого века, они впоследствииполнили арсенал выразительных средств профессиональных композиторов. Основателя новой американской композиторской школы Чарлза Айвза безоговорочно принято считать создателем политональности и полиладовости в профессиональной музыке. По свидетельству И. Стравинского, Айвз использовал политональность примерно за два десятилетия до «Петрушки». Однако согласно доминирующей точке зрения, Айвз «... не открыл, а предугадал политональность». Позднее И. Стравинский первым использовал ее как постоянную составляющую музыкального мышления. Получив в дальнейшем полноценное и многогранное развитие, политональность победно вошла в произведения С. Прокофьева, Д. Шостаковича, М. Равеля, Б. Бартока, Д. Мийо, А. Онегера, П. Хиндемита, К. Шимановского и других.

Между тем, в армянской профессиональной музыке политональность и полиладовость, которые по праву считаются неоспоримыми достижениями XX века, нашли свое приращение раньше, намного раньше – еще в 90-х годах XIX в. Доказательством тому является

фортепианная пьеса Н. Тиграняна “Ранги” – произведение, в котором упомянутые явления носят не эпизодический характер, а являются основой для всего музыкального сочинения.

**Anna ASATRYAN (Armenia)**  
Institute of Art NAS RA (Yerevan)  
e-mail: instart@sci.am

## **ON SOME SPECIFICITIES OF THE MUSICAL LANGUAGE OF THE “RANGI” DANCE BY NIKOGHAYOS TIGRANYAN**

The report analyzes the specificities of the musical language of the “Rangi” dance by Nikoghayos Tigranyan.

As it is known, polytonality and polymodality are ranked among the most complicated and significant musical phenomena, which emerged in the XX century. They appeared in the 1910s of the last century and replenished the variety of expressive means, used by professional composers. The founder of new American composition school Charles Ives is indisputably deemed to be the progenitor of polytonality and polymodality in professional music. I. Stravinsky stated that Ives used polytonality almost two decades prior to “Petrushka”. However, according to the dominating opinion, Ives “... did not discover, but preconceived polytonality”. Later, I. Stravinsky was the first to use it as a permanent attribute of musical thinking. With time, polytonality had been elaborated and triumphantly marched through the compositions of S. Prokofiev, D. Shostakovich, M. Ravel, B. Bartok, D. Milhaud, A. Honegger, P. Hindemith, K. Szimanowsky, and others.

Meanwhile, in Armenian professional music, the techniques at issue, which are rightfully considered as the irrefutable accomplishments of the XX century, had been used earlier, much earlier – back in the 90s of the XIX century. The proof of it is the piano piece by N. Tigranyan – “Rangi”. In this work, polytonality and polymodality are not isolated phenomena, but form the basis of the entire musical composition.

**Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ, Պարույր ԶԱՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան (Գյումրի)  
Էլ. փոստ՝ kumayriargelots-tangaran@mail.ru

## **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՄԵՍՈՐԻԱԼ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ**

Հուշագրելու մշակույթը Շիրակում հայտնի է դեռևս Արագածի ժայռապատկերներին, այն իր զարգացման բարձրակետին է հասնում բիսյնական շրջանում, երբ Ար-

գիշտիի արշավանքների արդյունքում պատմական Շիրակում հատվում են չորս կարևոր ուրարտական սկզբնաղբյուրներ (Մարիդամիշի, Կուլիջանի և Մարմաշենի հայտնի արձանագրությունները և վերջերս՝ ընդամենը մեկ տասնամյակ առաջ, բացահայտված, Վանի թանգարանում պահպանվող ազաթե սեպագիր ուլունքը): Բազմաքանակ են նաև միջնադարյան աղբյուրներում հանդիպող հուշագրությունները: Կումայրի անվամբ մեր բնակավայրը միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում է Ք.հ. VIII դ. պատմիչ Ղևոնդի կողմից 774 թ. հակաարաբական ապստամբության առիթով. «...հասաներ ի գաւառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի»: Հայ մատենագրության մեջ Կումայրին (Կումրի ձևով) կրկին հիշվում է 1209 թ. իբրև գյուղաքաղաք: Մատենադարանում պահպանված մի ձեռագիր հիշատակարանում (թիվ 1886, 1 թերթ) ասվում է. «Ես մեղուցեալս և յետինս ի կրոնաւորս Ովասափս, որ էի ազգաւ և տոհմիւ ի մեծ գեղաքաղաքէն Կումիրոյ...», այսինքն՝ 1209թ. Կումայրին մեծ գյուղաքաղաք էր և այլևս Կումայրի, Կումիրի կամ այլ անվանումով մինչև XIX դ. սկիզբը չի հիշատակվում: Յուրօրինակ աղբյուր են Ալեքսանդրապոլի եկեղեցիների և նշանավոր կառույցների վրա պահպանված որմնագրերը: Ալեքսանդրապոլի մասին հիշատակություն ունի նաև Ղևոնդ Ալիշանը «Շիրակ» աշխատությունում:

Լենինական-Գյումրիում տեղադրված հուշաղբյուրները, հուշակոթողները և հուշատախտակները ևս կարևոր սկզբնաղբյուրներ են, այս հուշարձանները ունեն մշակութային առանձնահատկություններ, զարգացման փուլեր, տեսակներ: Կարևոր է նաև այդ աղբյուրներում պահպանված տեղեկույթի վերլուծությունը:

Գյումրու տարածքում, ինչպես և Հայաստանի Հանրապետությունում, հուշատախտակների, հուշաղբյուրների և հուշակոթողների մշակույթը սկսել է զարգանալ XIX դ. վերջին և XX դ.:

Ալեքսանդրապոլ-Գյումրու տարածքում կառուցված հուշաղբյուրների նախատիպ կարելի է համարել վիշապաքարերը (մի քանիսը հայտնաբերված են Արագածի վրա) և Արտաշեսյան սահմանաքարերը (Շիրակավան, Բենիամին): Հուշաղբյուրների մասին վաղ վկայություններից է Մկրտիչ Արմենի «Հեղնար աղբյուր» վիպակում վարպետ Մկրտիչի կերտած քառասուն աղբյուրների մասին պահպանվող տեղեկությունը: Դրանցից մի քանիսի վրա կային արձանագրություններ: Իհարկէ՝ այդ արձանագրությունները զանազան բովանդակություններ ունեին: Հուշաղբյուրների կառուցումը շարունակվում է նաև խորհրդային շրջանի Լենինականում, պարզապես այս հուշարձանները որոշ դեպքերում ավելի տարածական են դառնում, քան նախկինում էին և համարում են ճարտարապետական մի քանի տիպեր: Գյումրու տարածքում հուշակոթողների քանակը տասն է, իրենց հորինվածքներում դրանք համարում են հուշաղբյուրի, հուշատախտակի և քանդակի մշակույթները: Դրանցից են «Մայր Հայաստան», «Ա. Պուշկինի հիշատակին», «Անի հազարամյա», «Քարե մատյան», քաղաքի հարավային մուտք՝ «Քաղաքի զինանշան», «Հայրենական պատերազմում զոհվածների հիշատակին», «Երկրաշարժի զոհերի հիշատակին» հուշարձանները: Այսօր քաղաքում հարյու-

րավոր աղբյուրներ և ցայտաղբյուրներ կան, որոնց վրա բազմաթիվ մակագրություններ են արված, այս աղբյուրները ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային շրջանի են և նույնպես հուշագրելու մշակույթի վառ դրսևորումներ են համարվում: Այսպիսի հուշաղբյուրներ կան թե՛ քաղաքի թաղամասերում՝ Մլաբողկա, Թուրքի մահլա, Բոշի մահլա, թե՛ Գյումրու կենտրոնական փողոցներում: Այս հուշաղբյուրները կանգնեցվել և կանգնեցվում են մարդկանց հիշատակը կամ որևէ իրադարձության մասին հիշողությունը վառ պահելու համար:

Գյումրիում հուշաղբյուրների կողքին մեծաքանակ են նաև հուշատախտակները, որոնք տեղադրվել են ի հիշատակ նշանավոր մարդկանց, դեպքերի և ունեն ուսուցողական, դաստիարակչական, ճանաչողական դեր: Լենինական-Գյումրու տարածքում տեղադրված հուշատախտակները ժամանակագրական առումով կարելի է բաժանել երկու փուլի՝

1. Խորհրդային շրջանի հուշատախտակներ,
2. Անկախության շրջանի հուշատախտակներ:

Հուշակոթողները, հուշաղբյուրները և հուշատախտակները իրար նման են գրություններով, զարդանախշերի հորինվածքներով, բովանդակային լուծումներով:

«Կումայրի» արգելոց-թանգարանի աշխատակիցների կողմից հաշվառվել և որպես պահպանական միավորներ գրանցվել են հինգ տասնյակից ավել հուշատախտակներ, որոնք բազմազան են կատարման եղանակով, ոճով և բովանդակությամբ: 2016թ. ապրիլին՝ Քառօրյա պատերազմից հետո, հուշատախտակների քանակը ավելացավ ևս մեկ տասնյակով: Դրանց դաստիարակչական բնույթը անգերազանցելի է, քանի որ մատաղ սերնդի մեջ դաստիարակում են հայրենասիրություն, անձնագոհություն, նվիրվածություն հայ ազգի և հայրենիքի հանդեպ:

**Инга АВАГЯН, Паруйр ЗАКАРЯН (Армения)**

Историко-культурный музей-заповедник "Кумайри" (Гюмри)  
e-mail: kumayriargelots-tangaran@mail.ru

## МЕМОРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА АЛЕКСАНДРОПОЛЯ - ГЮМРИ

Мемориальная культура в Шираке восходит в глубь веков, проявляясь в петроглифах Арагаца, и доходит до кульминационной точки развития в урартскую эпоху, когда в результате походов Аргишти в Шираке были высечены четыре важных источника (клинописные тексты Сарыкамыша, Кулиджана, Мармашена и обнаруженная совсем недавно, всего десять лет назад, бусина из агата Ванского музея с клинописным текстом). Многочисленны так же мемориальные упоминания в средневековых источниках. В средневековых источниках VIII в. после Р.Х. поселение под названием Кумайри упоминает историк Гевонд в 774 г. по случаю антиарабского восстания: «...достиг провинции Ширак селения Кумайри». В армянской библиографии Кумайри (под названием Кумри) снова упоминается в 1209 г.,

как поселок. В рукописной надписи библии, которая охраняется в ММ (№ 1886, с. 1), говорится: «Я грешник, а позже ставший верующим Овасап, являюсь родом и племенем из великого поселка Кумыро...», то есть, в 1209г. Кумайри являлся большим поселком и уже больше под названием Кумайри, Кумири, или под каким либо другим названием не упоминается до начала XIX в. Особыми источниками являются поминальные надписи церквей и главных зданий Александрополя. Об Александрополе так же упоминает Гевонд Алишан в своем труде «Ширак».

Основанные в Ленинакане - Гюмри родники-памятники, монументы и поминальные доски так же являются важными первоисточниками, эти памятники имеют важные культурные особенности, фазы развития, типы. Важен так же анализ информации, которую содержат эти памятники. На территории Гюмри и Республики Армения культура родников-памятников, монументов и поминальных досок начала развиваться с конца XIX и в XX вв.

Прообразами родников-памятников построенных на территории Александрополя - Гюмри можно считать «камни-вишапы» (некоторые из которых обнаружены на горе Арагац) и стелы Арташеса (Бениамин, Ширакаван). Ярким свидетельством существования родников-памятников является повесть Мкртыча Армена «Эгнар Агбюр», в которой мастер Мкртыч сотворил сорок таких родников, на некоторых из них были надписи. Конечно - эти надписи имели разное содержание. Несколько свидетельств о таких родниках-памятниках сохранилось по наши дни. Строительство родников-памятников Ленинакана продолжается и в советское время, в некоторых случаях - эти памятники становятся более пространственными, чем раньше и начинают совмещать ряд нескольких архитектурных типов. На территории Гюмри число мемориалов не более десятка. В своем исполнении они сочетают традиции памятников-родников, мемориальных досок и скульптуры. Такими памятниками являются «Мать Армения», «Памяти А. Пушкина», «Тысячелетняя Ани», «Каменная книга», южный вход в город - «Герб города», «Мемориал жертвам Великой отечественной войны», «Память жертв землетрясения». Сегодня в городе насчитывается более ста родников – памятников на которых имеется множество надписей, эти родники датируются как советским, так и пост советским периодом и являются ярким проявлением мемориальной культуры. Такие родники-памятники построены как в кварталах города Слободка, Турки майла, Боши майла, так и на центральных улицах Гюмри. Такие родники строились и строятся в память о людях или для увековечения важных событий.

В Гюмри наряду с родниками-памятниками большое количество составляют мемориальные доски, которые поставлены в честь знаменитых людей и событий и имеют познавательное, образовательное и воспитательное значение. Мемориальные доски поставленные на территории Ленинакана-Гюмри хронологически подразделяются на две группы:

1. Мемориальные доски советского периода.
2. Мемориальные доски постсоветского периода.

Родники-памятники, мемориалы и мемориальные доски похожи друг на друга надписями, мотивами орнаментов, решениями содержания.

Сотрудники музея-заповедника «Кумайри» насчитали более пяти десятка памятных досок, которые зарегистрированы в качестве культурных единиц, которые разнообразны по своему стилю, конфигурацией и содержанию. Они разнообразны по своему стилю, содержанию, характеру исполнения. В 2016г. в результате Четырехдневной войны количество поминальных досок в городе возросло на один десяток. Непревосходима воспитательная суть

последних, так как у юного поколения воспитывается патриотизм, самоотверженность, преданность армянскому народу.

**Inga AVAGYAN, Paruyr ZAKARYAN (Armenia)**

"Kumayri" Historical-Cultural Reserve-Museum (Gyumri)

e-mail: kumayriargelots-tangaran@mail.ru

## **MEMORIAL CULTURE OF ALEXANDRAPOL - GYUMRI**

The memorial culture in Shirak dates back to centuries, manifesting itself in the Aragats petroglyphs, and reaches the culmination point of development in the Urartu era, when four important sources were carved out of the Argishti campaigns in Shirak (the cuneiform texts of Sarykamysch, Kulidzhan and Marmashen and recently discovered bead from agate of the Van museum). Memorial references in medieval sources are also numerous.

In the medieval sources of the VIII. AD. the settlement called Kumayri is mentioned by the historian Ghevond in 774 on the occasion of the anti-Arab uprising: "... reached the province of Shirak, the village of Kumayri." In the Armenian bibliography Kumayri (in the form of Qumri) is again mentioned in 1209 as a village settlement. In the handwritten inscription of the manuscript, which is protected in MM (N. 1886, p. 1) is said: "I am a sinner, and later became a believer Ovasaps, I come from the great village of Kumyro ...", that is to say, in 1209 Kumayri was a large village and is no longer mentioned under the name Kumayri, Kumiri, or under any other name until the beginning of the 19th century. The special sources are the memorial inscriptions of churches and the main buildings of Alexandropol. Gavond Alishan has some references on Alexandropol in his work "Shirak".

The memory sources, monuments and memorial boards set up in Leninakan - Gyumri are also important primary sources, these monuments have important cultural features, development stages, types. The analysis of the information contained in these monuments is also of great importance. On the territory of Gyumri and the Republic of Armenia, the culture of memorial boards began to develop from the end of the 19th and 20th centuries.

In Gyumri, along with the memorial boards, which are set in honor of famous people and events have cognitive, educational and didactic value. Plaques placed on the territory of Leninakan-Gyumri are chronologically divided into two groups:

1. Memorial plaques of the Soviet period.
2. Memorial plaques of the post-Soviet period.

The memorial plaques, monuments are alike with inscriptions, motifs of ornaments, decisions of the content.

Employees of the Museum-Reserve "Kumayri" recorded more than five dozen memorial plaques, which are registered as cultural units, which are diverse in their style, configuration and content. They are diverse in their style, content, nature of performance. In 2016 as a result of the Four-Day War, the number of memorial plaques in the city increased by one dozen. The educational essence of the latter is unmatched, since the younger generation brings up patriotism, selflessness, and devotion to the Armenian people.

**Քնարիկ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա (Երևան)

Էլ. փոստ՝ knarik\_avetisyan@hotmail.com

**ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ**

19-րդ դարից քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական զարգացման նոր փուլ թևակոխած Հայաստանի մշակութային կյանքում Ալեքսանդրապոլ-Գյումրու կարևոր դերի վկայություններից է այն, որ այստեղ են հիմնադրվել կրթամշակութային առաջին հաստատությունները (Արդության հայ օրիորդաց դպրոց, մանկավարժական թեքումով միջնակարգ դպրոց, նկարչական դպրոց), բեմադրվել են առաջին թատերական ու օպերային ներկայացումները, շարունակել են զարգանալ ավանդական արհեստները, առաջացել են նորերը:

Հայաստանում գեղարվեստական կրթության ձևավորման ակունքներում գտնվող Գյումրու նկարչական դպրոցի գործունեությանը նվիրված հաղորդման մեջ հետազոտվում են ուսումնական հաստատության պատմությանը, մասնագիտական կրթության սկզբնավորման ու զարգացման գործում նրա ունեցած դերակատարությանն առնչվող հարցեր, անդրադարձ է կատարվում մանկավարժ նկարիչների և նրանց սաների ստեղծագործական աշխատանքին:

1920թ. որպես նկարչական ստուդիա հիմնադրված կրթարանի (1936-ից՝ քառամյա նկարչական դպրոց, 1947-ից՝ Սերգեյ Մերկուրովի անվան) առաջին ուսուցիչներն էին Գևորգ Բրուսյանը, Ստեփան Ալթունյանը, Մամիկոն Փանոսյանը, Եղիսաբեթ Պատկանյանը, որոնց սաներից շատերի (Կորյուն Սիմոնյան, Լևոն Տոնականյան, Վանիկ Կարապետյան, Հմայակ Ավետիսյան, Սարգիս Ալեքսանյան, Անդրանիկ Մարկոսյան և ուրիշներ) համար նկարչությունը դարձավ ոչ միայն մասնագիտություն, այլև կոչում: Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս մեծ ճանաչում ունեցող արվեստագետներից շատերն այստեղ են սկսել իրենց առաջին քայլերը: Շուրջ մեկ դար անընդմեջ գործող նկարչական դպրոցի գործունեությունը յուրովի է նպաստել Գյումրու և տարածաշրջանի գեղարվեստական կյանքի, ինչպես նաև ինքնատիպ գեղանկարչական դպրոցի ձևավորմանը:



**Кнарик АВETИСЯН (Армения)**

Государственная академия художеств Армении (Ереван)

e-mail: knarik\_avetisyan@hotmail.com

## **ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ШКОЛА ЛЕНИНАКАНА В ИСТОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Неоценимую роль в культурной жизни Армении, вступившей с XIX века в новый этап политического, социально-экономического развития сыграл город Александрополь-Гюмри. Свидетельством является то, что именно здесь были основаны первые культурно-образовательные учреждения – женская гимназия Аргутян, средняя школа с педагогическим уклоном, художественная студия и школа. Тогда же были поставлены первые театральные и оперные спектакли, развивались традиционные национальные ремесла, зарождались новые.

В статье, посвященной деятельности художественной школы в Гюмри, находящейся в истоках формирования художественного образования Армении, исследуются история учебного заведения, вопросы, касающиеся формирования и развития профессионального обучения, а также художественные произведения преподавателей и студентов.

Первыми преподавателями в основанной в 1920 году художественной студии (с 1936 года – художественная школа с 4-годичным обучением, в 1947 году названа именем Сергея Меркурова) были Геворг Брутян, Степан Алтунян, Мамикон Паносян, Егисабет Патканын. Для многих выпускников – Ваника Карапетяна, Корюна Симоняна, Левона Тонаканына, Амаяка Аветисяна, Саркиса Алексяна, Андраника Маркосяна живопись стала не столько профессией, сколько призванием. Именно здесь свои первые шаги начали большинство художников, в дальнейшем получивших признание в Армении и за ее пределами. Непрерывная, почти вековая деятельность этой художественной школы, возымела большое влияние на формирование и самобытность художественной жизни Гюмри и региона.

**Knarik AVETISYAN (Armenia)**

State Academy of Fine Arts (Yerevan)

e-mail: knarik\_avetisyan@hotmail.com

## **THE LENINAKAN DRAWING SCHOOL IN THE SOURCE OF ART EDUCATION**

Starting from the 19th century the cultural life of Armenia entered a new stage of political and social-economic development. The significant role of Alexandropol-Gyumri was then illustrated by the first educational-cultural institutions (the Arghutian School for Girls) and secondary pedagogical and drawing school established there, as well as by the first theatrical and opera performances staged, by continuously developing crafts and the new ones.

The paper is devoted to the study of the activity of Gyumri Drawing School as being in the Source of the development of Armenia's art education. A study of issues is made on the

significance of the history as well as the formation and development of professional education of this institution; the creative work of the pedagogue-artists and their alumni is being touched upon.

The school was established in 1920 as a drawing studio (it was a four-year drawing school from 1936, and from 1947 was named after Sergey Merkurov).

Gevorg Brutian, Stepan Altunian, Mamikon Panosian and Elizabeth Patkanian were the first teachers of the school. For most of their alumni (Koryun Simonian, Levon Tonakanian, Vanik Karapetian, Hmayak Avetisian, Sargis Aleksanian, Andranik Markosian and others) drawing became not only a profession, but also a vocation. Many artists renowned in Armenia and abroad made their first steps in art here. The activity of the drawing school, active about a century, in its own way contributed to the artistic life of Gyumri and the region in general, as well as to the formation of the original painting school.

### Գագիկ ԳԻՆՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ gagik.ginosyan1966@gmail.com

## ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ՍԵՐՆԴԻ ԻՆՔՆԱՃԱՆԱԶՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՍՅՈՒՆ

*«Պարն արտահայտում է յուրաքանչյուր ազգի բնորոշ գծերը,  
մանավանդ բարքն ու քաղաքակրթության աստիճանը»:  
Կոմիտաս*

**Յուրաքանչյուր ազգի**, մանավանդ նրա հոգեբանությանն ու բնութագրի և դրանք ձևավորող սրբությունների մասին կարելի է դատել ըստ նրա հավատալիքների, պաշտամունքների և ըստ այնմ, թե իր արժեհամակարգում բնության որ դրսևորումները, իր բնաշխարհին բնորոշ բնակլիմայական որ առանձնահատկությունները, իրենց շրջապատող կենդանական աշխարհի որ ներկայացուցչի որ հատկանիշները, մարդկային հոգեբանության որ դրսևորումներն են տվյալ ազգի մեջ առաջացրել ակնաձանք, ապա և վերածվել պաշտամունքի դեռևս վաղնջական ժամանակներից:

Կարող է թվալ, որ մշակույթն այնքան էլ սերտ կապեր չունի մեր հավատալիքների, մեր ազգային արժեհամակարգի հետ, և դա անհատի կամ հասարակության կուլեկտիվ ստեղծագործական մտքի, նրանց հույզերի, երազանքների արտացոլքն է: Սակայն մշակութային ստեղծագործական որևէ դրսևորում չի կարող չկրել ազգի, մասնավորաբար տվյալ համայնքի, հանրության տվյալ հատվածի վրա իր հավատալիքների և ընդհանուր արժեհամակարգի կնիքը:

Հային բնորոշ գծերը, բարքն ու քաղաքակրթության աստիճանն արտացոլող պարավեստը հազարամյակների միջով անցկացրել և մեր ժամանակների դատին է հանձնել շուրջ երկու տասնյակի հասնող պարատեսակ և երկու-երեք հազարի հասնող պարանմուշ, որոնք շարժողական համակարգի նույն արմատներն ու մեկնություններն ունենալով հանդերձ, տարածաշրջանային առումով ունեն ավելի քան հստակ և շատ յուրօրինակ տարբերակումներ, ինչը բնորոշ է նաև հայոց լեզվին, որը նույնպես նույն բառարմատներն ունենալով հանդերձ, նաև ունի բարբառային հսկա տարանջատումներ և ինքնատիպություն:

**Լեզվի և մշակույթի, մասնավորաբար, պարի մեջ եղած այս ընդհանրությունը ապացուցում է,** որ յուրաքանչյուր ազգի լեզվի և մշակույթի միջոցով է գլխավորապես ձևավորում ազգային արժեհամակարգը, որն ուրվագծում է ազգի հոգևոր կերպն ու ազդում նրա յուրաքանչյուր ներկայացուցչի ինքնության արտացոլման վրա:

Մեզ հաճախ կարող է թվալ, որ տարբեր մշակույթներ ներագդել են իրար վրա և ինչ-որ չափով խաչասերվել են, մանավանդ հաշվի առնելով, որ հին ժամանակներում բոլոր մշակույթներն ունեին միասնական դրսևորում, որն ընդհանուր անվամբ կարելի է կոչել թատերականացված գործողություն: Այդ խոհերն էին, որ մեզ հանգեցրին Ազգագրական թատրոնի (Etno կամ Folk Teatre) ստեղծման անհրաժեշտությանը, ուր ներառված էին ավանդական երգ-երաժշտությունը, պարը, ծեսերն ու ավանդազրույցները, ազգային խաղերն ու նաև տարածքի հավատալիքային ավանդական ձևավորումը: 2007 թվականին բեմ բարձրացված առաջին նմուշն արդեն, նախ մեզ, ապա և հանդիսատեսին համոզեց մշակութային բազմաձևության, մշակութային ընդհանրականության, սինկրետիկ արվեստի (syncretic culture – ռիթմի, շարժումների, երաժշտության և ձայնի համադրման մշակույթ) կարևորության մեջ, ասելիքն ավելի ամբողջական դարձնելու և ի սկզբանե դերասանի, պարողի, կատարողի ապրումներն ամբողջապես դրսևորվելու համար: Առանց բացառելու արվեստների փոխազդեցությունն ու արվեստի յուրաքանչյուր ճյուղի զարգացման վրա հարակից արվեստների ազդեցությունը, այնուամենայնիվ պետք է փաստենք, որ յուրաքանչյուր ազգի հավատալիքները, հոգևոր և աշխարհիկ արժեհավանարգն է, որ ճառագայթաձև ազդել է արվեստներից յուրաքանչյուրի վրա՝ հաճախ ի սկզբանե ձևավորելով այս կամ այն արվեստի կառուցվածքային հիմնադրույթները:

**Վաղուց ապացուցված է,** որ որոշակի շարժումների ռիթմիկ կրկնությունը հիմնարար դեր է խաղում մարդկային հոգեբանության ձևավորման վրա: Հետևաբար, երբ մի ամբողջ համայնք, երբեմն նաև մի ամբողջ ազգ կատարում է միասնական, միանման շարժումներ նույն ռիթմի ներդաշնակության ներքո, ապա տրամաբանորեն սովյալ համայնքի, կամ ազգի մեջ ձևավորվում է միանման, ներդաշնակ հոգեբանություն և նույնանման արժեհամակարգ...

**Յուրաքանչյուր ազգ կամ նրա մի հատված, սովյալ հատվածն իր ամբողջականությամբ գերազանցապես ռիթմ է:** Մեր մարմնի բնագրական շարժումների մեջ

գոյություն ունեն անմիջական կապակցություններ, որոնց շարունակականությունը կազմում, գոյացնում է ռիթմը և մեր հոգեկան կյանքի ձևահայտնությունը: Ռիթմն է, որ գոյացման վիճակի է հասցնում ոգին, ուղղություն տալիս նրան, շեշտավորում, ներդաշնակում և մանավանդ պահում է այն տևականը, այն անմիջականը և ինքնուրույնը, որոնք կազմում են մարդու կամ ազգի հոգեկան դիմագիծը: Եվ երբ պատահում է պարագաների բերումով, որ ցեղը կամ ժողովուրդը կորցնում է, մոռանում է իր կշռույթային ինքնուրույնությունը, նա դառնում է խառնածին քանակ, բոլոր հոսանքները ընդունող և ոչ մի հոսանքին չպատկանող, բոլոր պարերը պարող, բայց հոգեպես մերկ և մշտնջենապես անպար:

Մեծ մշակույթները, այդ թվում և հայկականը, միշտ էլ առաջ են եկել հակառակ առարկայական, տնտեսական և քաղաքական պայմանների: Մշակույթը, եթե ուզում եք, հոգեկան արկածախնդրություն է. վսեմ մի խենթություն, որով տիեզերքը գտնում է իր իմաստը: Մշակույթը պահանջում է մեծ ճիգ, հավատք և զոհաբերություն՝ առաքինություններ, որոնցով հայ ժողովուրդը լիովին օժտված է: Այլապես հնարավոր չէ հասկանալ նրա ամբողջ պատմությունը, նրա դարավոր մարտիրոսությունը, թափած արյան իմաստը:

**Հաճախ տարբեր առիթներով կարող ենք լսել տեսակետ**, որ ազգայինը, հատկապես ավանդականը, խոչնդոտում են համամարդկայինի ընկալմանը: Ավանդական մշակույթը, մասնավորաբար պարը ոչ թե Չինական պարիսպ է, որով ազգերը փորձում են իրենց սահմանազատել, կղզիանալ, առավել ևս հակադրվել, այլ դա յուրաքանչյուր ազգի կղզին մայրցամաքին կապող կամուրջն է, որն առնվազն պիտի այդ կղզին թերակղզու վերածի:

**Ճենց այս համոզմունքն էր**, որ մոտ տասնհինգ տարի առաջ մեզ մդեց արհեստածին սովետական մշակույթի կողմից կյանքից, կենցաղից դուրս մղվող ավանդական մշակույթը պարերի բաց դասերի միջոցով նոր սերնդին վերադարձնելու: Դրանց շնորհիվ ավանդական պարարվեստի նկատմամբ ժողովրդի մեջ աճող հետաքրքրությունը նոր սերնդի սեփական ինքնությունը վերագտնելու ապացույցը եղավ: Ավանդական մշակույթի նկատմամբ անընդհատ աճող հետաքրքրությունը ծնեց սիրողական կամ կիսապրոֆեսիոնալ խմբեր, և ի վերջո հանգեցրեց մեզ մի կարևոր վճռի:

**Ազգային երգ ու պար առարկան**՝ որպես հանրակրթական հիմնական առարկա, ներդնել Հայաստանի կրթական համակարգ: Կառավարության որոշումով սկզբում որպես փորձարարական, այժմ արդեն որպես հիմնական առարկա Ազգային երգ ու պար առարկան արդեն վեցերորդ ուսումնական տարին է, որ 230-ում դպրոցներից դասավանդվում է: Այս ուսումնական տարում դրանց կմիանա ևս 100 դպրոց: Առարկան սկսել է ներդրվել նաև Արցախի Հանրապետությունում, և ներդրման գործընթացը շարունակվում է:

**Մենք կորցրել ենք այն ընդհանրությունը, մեր համայնքային արժեհամակարգը, որ առաջ սերնդե սերունդ էր փոխանցվում** ծեսերի և ավանդական մշակույթի միջոցով: Կարծում եմ՝ նման դպրոցական առարկաներով է պետք փորձել վերականգնել սերունդների միջև արժեհամակարգի փոխանցման խզված կապն ու նոր սերնդին փոխանցել համայնքային, ազգային արժեհամակարգ: Նման հասարակությունում, որտեղ արժեհամակարգը հիմնավոր է և զորեղ, միգրացիան ավելի չնչին է: Որտեղ մարդն ինքն իրեն զգում է իր համայնքային արժեհամակարգի, հավատալիքների կրողը, շատ մեծ դժվարությամբ է իր հասարակության արժեհամակարգը փոխարինում մեկ այլ՝ օտարի արժեհամակարգով:

**Կաքավագիր (Կինետոգրաֆիա)**

Պարը ոչ միայն շարժում է, այլև հոգևոր ընկալում, հուզական վերապրում և հավատալիքների ամրագրում, և այս դեպքում, եթե օգտվում ենք կաքավագրից, ուրեմն մենք կարող ենք այն չափելի դարձնել, ինչպես որ երաժշտութեան մեջ նույնն իրականացնում է սուֆեջիոն: Հայ էթնոպարագիտության հիմնադիր Սրբուհի Լիսիցյանը հրապարակել է պարերի գրառման համակարգ, որը կոչել է Կինետոգրաֆիա, քանզի այն միայն պարեր գրառելու համակարգ չէ, այլ հենց շարժումների գրառման համակարգ: Այն ուշագրավ է ոչ միայն իր ունիվերսալությամբ, այլ հատկապես կիրառման պարզությամբ և տեսողական մատչելիությամբ: Այսպես ասած, պարերի սուֆեջիոյի դերը ավանդական պարավեստում անգնահատելի է: Պարը հուզականությունից չզրկելը, անհրաժեշտ է այն հնարավորինս ճշգրիտ բանաձևելու համար և պիտի հնարավորություն տա այն ճիշտ վերլուծելու և չափելի դարձնելու և՛ որպես ֆիզիկական շարժում, և՛ նույնիսկ որպես հուզական երևույթ:

Այդ իսկ պատճառով մենք փորձեցինք Կինետոգրաֆիայի համակարգը վերածել համակարգչային ծրագրի, որն ավելի կպարզեցնի ու ավելի մատչելի կդարձնի գրառման համակարգը, այն կդարձնի ավելի արագաշարժ, և որ պակաս կարևոր չէ, շարժումների գրառմանն ավելի լայն հնարավորություն կընձեռի: Այդ համակարգչային ծրագիրը կոչեցինք Կաքավագիր, քանի, որ հին հայերենում *պարել* բայը նույնացվում էր *կաքավել* բային, որի հիմքում, կաքավի, ընդհանրապես թռչունների հայկական հնագույն պաշտամունքն է, թռչունների շարժումների ընդօրինակումը:

**Այս համակարգով արդեն գրառել և արխիվացրել ենք** երկու տասնյակ պար: Սրանով հնարավոր է ոչ միայն հայկական պարեր գրառել, այլև աշխարհի յուրաքանչյուր պար, մարդկային ցանկացած շարժում:

**Յուրաքանչյուր ազգի ծեսն** ու ավանդական մշակույթը վերադարձնելով երիտասարդներին՝ մենք լայն հնարավորություն ենք ընձեռում նոր սերնդին ինքնաձանաչ դառնալու, ընդառաջ քայլելու նոր ժամանակների մարտահրավերներին:

Այս բոլոր դրույթներն ու վերլուծությունները հանգեցնում են այն համոզմունքին, որ **ավանդական մշակույթը նոր սերնդի ինքնաձանաչողության ձևավորման հիմնասյունն է:**

**Гагик ГИНОСЯН (Армения)**

Музей-институт Комитаса (Ереван)

e-mail: gagik.ginosyan1966@gmail.com

## ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ САМОВОСПРИЯТИЯ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

*«Танец изображает все черты, особенно нрав  
и степень цивилизованности, присущий определенному народу»  
Комитас*

О менталитете, мировоззрении, мышлении, особенностях ценностной системы *любого народа* можно составить представление, исследуя его убеждения, предметы поклонения, представления о добрых и злых силах. Последние отражаются в быте, духовных и материальных предметах искусства. Народные особенности более вещественно изображаются в различных проявлениях искусства: в песнях, танцах, риторических и рукотворных работах.

Армянское искусство отражает черты, нрав и степень цивилизованности, присущие армянскому народу. Несмотря на то, что традиционные танцы, насчитывающие более чем 2000-3000 образцов, имеют одинаковые корни с точки зрения опорнодвигательной системы, они также имеют ярко выраженные различия, позволяющие четко различить армянские танцы от остальных.

Театрализованные танцевальные церемонии служат средством обучения людей секретам знаний и передачи их из поколения в поколение. Во время мужских церемоний освящения (инициация), молодежь знакомится с секретами общества, целой системой культуры – материальной и духовной.

Важность культурных разнообразий, синкретичной культуры, служит для придания чувствам исполнителя большую целостность.

*Давно доказано, что ритмичное повторение определенных движений играет важную роль в формировании человеческой психологии. Следовательно, когда целая община, единый народ исполняет единые движения под одинаковым ритмом, логично, что данная община или народ формирует единую, гармоничную психологию и систему ценностей. Каждый народ или его определенная часть в своем единстве – ритм.*

Часто по разным случаям мы слышим, что народное, особенно традиционное, мешают всеобщему восприятию, иногда становясь основой международных конфликтов. Традиционная культура, особенно танец – это не Китайская стена, при помощи которой народы пытаются разделить, оградить друг друга, а самая могущественная связь, мост, связывающий остров с материком.

*Именно это убеждение* приблизительно 15 лет назад заставило нас возвратиться к истокам, с помощью открытых уроков включить *народные песни и пляски* в основную школьную программу общеобразовательных учреждений Армении.

Четко представляя, что танец, культура, убеждения – это эмоциональный фон, комплексы, связанные с правильной трактовкой, тем более с правильным воспроизведением становяться более чем ясны, ровно так же, как музыка систематизируется и отмеряется нотной системой. Именно поэтому мы опробовали систему *Кинетографии* Лисициана,

который не только упростит и делает более доступной систему записи, но и привысит ее скорость, и даст записи движений более широкие возможности.

Традиционную культуру необходимо вернуть новому поколению с целью придания духа для противостояния новым проблемам, что в свою очередь приводит к тому убеждению, что *традиционная культура - основа формирования самовосприятия нового поколения.*

**Gagik GINOSYAN (Armenia)**

Komitas Museum-Institute (Yerevan)

e-mail: gagik.ginosyan1966@gmail.com

## **TRADITIONAL CULTURE AS THE BASIS FOR THE FORMATION OF SELF-COGNITION OF A NEW GENERATION.**

*“Dance portrays all the traits, especially the temper  
and degree of civilization of certain nation”*

*Komitas*

You can form an idea about the mentality, worldview, thinking, features of the value system of **any nation**, exploring its beliefs, objects of worship, ideas about good and evil. The latter are reflected in everyday life, spiritual and material pieces of art. Folk features are more materially depicted in various manifestations of art: in songs, dances, rhetorical and hand-made works.

Armenian art reflects the traits, character and degree of civilization inherent in the Armenian people. Despite the fact that traditional dances (more than 2000-3000 samples) have the same roots, they also have differences that clearly distinguish Armenian dances from the rest.

Drama dance ceremonies serve as a means of teaching people the secrets of knowledge and passing them on from generation to generation. During men's consecration (initiation) ceremonies, young people get acquainted with the secrets of society, the whole material and spiritual system of culture.

The importance of cultural diversity, syncretic culture, serves to give the performer a greater sense of integrity.

**It has been proven** that the rhythmic repetition of certain movements plays an important role in the formation of human psychology. Consequently, when a whole community, a single nation performs single movements under the same rhythm, it is logical that the community or people form a common, harmonious psychology and value scheme. **Every nation or its particular part in its unity is a rhythm.**

Often in different cases we hear that national, especially traditional, interfere with universal perception, sometimes becoming the basis of international conflicts. Traditional culture, especially dance, is not the Wall of China, with the help of which people are trying to divide, protect each other, but the most powerful way together, we would say the bridge connecting the island with the mainland.

About 15 years ago, **this conviction** led us to return to basics with the help of open lessons and, finally, the inclusion of **folk songs and dances** in the main school curriculum of educational institutions in Armenia.

Clearly realizing that dance, culture, beliefs are an emotional background, complexes associated with correct interpretation, especially with correct reproduction become more than clear, just as music is systematized and measured by a musical system. That is why we tried Lisitsyan's **Kinettography** system, which not only simplifies and makes the recording system more accessible, but also increases its speed, and gives movement recordings more opportunities.

Traditional culture needs to be brought back to the new generation in order to give spirit to the new problems.

Which in turn leads to the conviction that **traditional culture is the basis for the formation of self-perception of a new generation.**

**Ալվարդ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՊՄՀ-ի պատմության թանգարան (Երևան)

Էլ. փոստ՝ aspumuseum@gmail.com

## **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻՆ**

XIX դարում և XX դարի առաջին կեսին թանգարանների կրթական գործունեության զարգացման փորձի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պայմանականորեն տարբերակել երկու տիպի թանգարաններ՝ մասնագիտական և կրթական: Կրթական թանգարանների խումբը ներառում է մանկավարժական, դպրոցական և մանկական թանգարաններ: Թանգարանների այս խումբը ունի ոչ միայն զարգացման պատմություն, այլև կրթական, սոցիալական և ժամանցի կազմակերպման համակարգում առաջատար տեղ է զբաղեցնում:

Մանկավարժական թանգարանները հիմնականում բնորոշ էին Ռուսաստանին, որտեղ կազմակերպվում էին հանրային կրթություն տարբեր կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ, որոնք հետաքրքրված էին իրենց անձնակազմի մասնագիտական լավ պատրաստվածությամբ: Ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Եվրոպայում ամենահինը 1864 թվականին Սանկտ Պետերբուրգում ստեղծված ռազմական ուսումնական հաստատությունների մանկավարժական թանգարանն էր:

20-րդ դարի սկզբին Հայաստանում բազմաթիվ մտավորականներ կարևորեցին մանկավարժական թանգարան ստեղծելու գաղափարը: Այս ուղղությամբ գործնական



քայլերը ձեռնարկվել են 1910 թվականից: Վարվարա Քանանյանը Մայր աթոռի եկեղեցուն մանկավարժական թանգարանի ստեղծման համար նվիրաբերեց 30 հազար ռուբլի: Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանին հարակից մանկավարժական թանգարանի բացումը տեղի ունեցավ 1911 թ. սեպտեմբերի 24-ին: Թանգարանը արդյունավետ աշխատեց մինչև Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը. այն փակվեց նոր իշխանությունների կողմից:

1921 թ.-ին հայտնի մանկավարժ Անտոն Անտոնյանը դիմում է իշխանություններին կենտրոնական մանկավարժական թանգարան ստեղծելու առաջարկով, որտեղ կներգրավվեին ֆիզիկայի, քիմիայի, կենսաբանության, աշխարհագրության և այլ գիտությունների լաբորատոր և դիդակտիկ առարկաները: 1921 թ. դեկտեմբերի 18-ին տեղի ունեցավ Կենտրոնական մանկավարժական թանգարանի բացումը, իսկ Անտոն Անտոնյանը դարձավ առաջին դիրեկտորը: Ստալինի ժամանակ 1937 թ.-ին Անտոն Անտոնյանի կալանավորումն ու մահապատժի իրականացումը նրա բոլոր ազնվական ձեռնարկումների ողբերգական ավարտը եղան:

1920-ական թվականների կեսերին մեծ զարգացում ստացած մանկավարժական թանգարանները 1930-ականների վերջերին ամբողջովին լուծարվեցին:

Լինելով հիմնականում այլընտրանքային կրթության կենտրոններ՝ մանկավարժական թանգարանները մանկավարժական մեծ փորձի կիրառման, զննականության ապահովման, հոգեբանական և մանկավարժական նոր մտտեցումների և մեթոդների իրականացման հնարավորություն էին տալիս: Դառնալով կրթության, դաստիարակության և ուսուցման գործառնությունների իրականացման լաբորատորիա՝ նրանք նպաստում էին թանգարանային-կրթական գործունեության միասնական տարածքում առավել արդյունավետ ուղիների որոնմանը:

**Алвард ГРИГОРЯН (Армения)**

Музей истории АГПУ (Ереван)  
e-mail\_aspumuseum@gmail.com

## **ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МУЗЕЕВ АРМЕНИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Опыт развития образовательной деятельности музея в XIX и первой половине XX вв. условно позволяет выделить две группы музеев — профессиональные и собственно образовательные. К собственно образовательной группе относятся педагогические, школьные и детские музеи. Данная группа музеев имеет не только свою историю развития, но и занимает видное место в системе образовательных и социально-досуговых учреждений.

Педагогические музеи в большей степени были характерны для России, где организовывались по инициативе органов народного образования, губернских и уездных земств и

разного рода просветительских обществ, заинтересованных в хорошей профессиональной подготовке своих кадров. Старейший не только в России, но и в Европе Педагогический музей военно-учебных заведений был основан в 1864 г. в Петербурге как просветительное учреждение вневедомственного значения, он задумывался с целью разработки актуальных проблем педагогической науки.

В начале XX века в Армении многие армянские интеллектуалы выступили с идеей создания педагогического музея. Практические шаги в этом направлении были предприняты в 1910 году. Варвара Кананян пожертвовала Первопрестольной церкви 30 тысяч рублей на создание педагогического музея рядом с Геворгянской семинарией. Торжественное открытие Педагогического музея, прилегающего к Геворгянской Семинарии Эчмиадзина, состоялось 24 сентября 1911 года. Музей эффективно работал до установления советского строя в Армении, и был закрыт новыми властями.

В 1921 году у известного педагога Антона Антоныяна созревает свой план налаживания школьного обучения, и он обращается в новообразованный Народный комиссариат просвещения (Наркомпрос) с предложением о создании централизованного педагогического музея, где были бы сосредоточены сохранившиеся в городе лабораторные и наглядные предметы школьного обучения, относящиеся к физике, химии, биологии, географии и многое другое. 18 декабря 1921 года состоялось торжественное открытие Центрального педагогического музея, а Антон Антоныян стал его первым заведующим. В период сталинских репрессий 1937 г. арест и расстрел Антона Антоныяна положили трагический конец всем его благородным начинаниям.

Педагогические музеи, получившие большое развитие к середине 1920-х гг. (их число приближалось к 500), были фактически ликвидированы к концу 1930-х гг.

Являясь прежде всего своеобразными центрами альтернативного образования, педагогические музеи давали возможность широкого педагогического эксперимента и воплощения в жизнь новых психолого-педагогических концепций и методик наглядного обучения. Став лабораторией для поиска наиболее эффективных способов осуществления педагогических функций образования, воспитания, развития и обучения, они органично включились в единое пространство музейно-образовательной деятельности.

**Alvard GRIGORYAN (Armenia)**

Museum of History of the Armenian State Pedagogical University (Yerevan)

e-mail\_aspumuseum@gmail.com

## **ACTIVITY OF PEDAGOGICAL MUSEUMS IN ARMENIA AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURY**

The study of the development of educational activities of the museum in the XIX and the first half of the XX century allows to distinguish two groups of museums - professional and actually educational. The educational group includes pedagogical, school and children's museums. This group of museums has not only its own history of development, but also occupies a prominent place in the system of educational and social-leisure institutions.

Pedagogical museums were mostly characteristic of Russia, where they were organized on the initiative of the public education authorities and various educational societies interested in good professional training of their personnel. The oldest not only in Russia, but also in Europe the Pedagogical Museum of military educational institutions was founded in St. Petersburg in 1864 as an educational institution of non-departmental importance. It was created for developing topical problems of pedagogical science.

At the beginning of the 20th century many Armenian intellectuals came up with the idea of creating a pedagogical museum. Practical steps in this direction were taken in 1910. Varvara Kananyan donated 30 thousand rubles to the Echmiadzin Church for the creation of a pedagogical museum at the Gevorgian Seminary. The opening of the Pedagogical Museum adjacent to the Echmiadzin Gevorgian Seminary was held on September 24, 1911. The museum worked effectively until the establishment of the Soviet order in Armenia, when it was closed by new authorities.

In 1921, a well-known pedagogue Anton Antonyan matures his school education plan and he appeals to the newly formed authorities with a proposal to create a centralized pedagogical museum, where the laboratory and visual school subjects related to physics, chemistry, biology, geography would be concentrated. On December 18, 1921, the opening of the Central Pedagogical Museum took place, and Anton Antonyan became its first director. Stalin's time, the arrest and execution of Anton Antonyan in 1937 put a tragic end to all his noble undertakings. Pedagogical museum, that were very popular by the mid-1920s, (their number was close to 500), were actually eliminated by the end of the 1930s.

Being primarily original centers of alternative education, pedagogical museums provided an opportunity for a broad pedagogical experiment and the implementation of new psychological and pedagogical concepts and methods of visual education. Having become the laboratory of the search for the most effective ways of carrying out the pedagogical functions of education, upbringing, development and learning, they organically joined in the single space of the museum-educational activity.

#### **Դավիթ ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ (Հայաստան)**

Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան (Նոր Արտամեստ)  
Էլ. փոստ՝ nahatkyan@gmail.com

#### **Ժ-ԺԱ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ՀԱՅ-ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՓՈՐՁԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայ-քաղկեդոնական ճարտարապետությունը, բացի ստացած վաղմիջնադարյան հարուստ հայկական ճարտարապետական ժառանգությունից, Ժ-ԺԱ դարերում աչքի է ընկնում որոշ ձեռքբերումներով, որոնք դրսևորվում են հատակագծային,

ծավալատարածական, կոնստրուկտիվ, հարդարանքային և խորհրդարանական լուծումներում:

Ուսումնասիրության մեջ ներկայացվում են հայ-քաղկեդոնական համայնքների կողմից կառուցված մի քանի պաշտամունքային կառույցներ, որոնցում կիրառված ճարտարապետական լուծումները ցույց են տալիս Ժ-ԺԱ դարերում Բարձր Հայք, Տայք և Գուգարք աշխարհների հայ-քաղկեդոնականների ճարտարապետության և շինարարության բարձր մակարդակը և պրպտուն մտքի առկայությունը: Այդպիսի դրսևորումները տրամաբանական էին, քանի որ առկա էր կրոնական և քաղաքական տարբերություն հայ լուսավորչական համայնքների հետ:

Քննվում են Վարզահանի, Սվեթիի և Կուրբուրդոյի եկեղեցական կառույցները, որոնցում մի քանի ճարտարապետական փորձարկումներ են կատարվել, մասնավորապես, հիմք ընդունելով բազմախորան կենտրոնագմբեթ հորինվածքը, զուգակցվել են նաև այլ տիպերի հետ: Արդյունքում ստացված նոր լուծումները մասամբ կամ ընդհանրապես չեն տարածվել ինչպես հայկական, այնպես էլ հարևան երկրների պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ:

**Давид НААТАКЯН (Армения)**

Национальный университет архитектуры и строительства Армении (Нор Артамет)

e-mail: nahatakyan@gmail.com

## **О НЕКОТОРЫХ ЭКСПЕРИМЕНТАХ АРМЯНО-ХАЛКИДОНИТСКОГО ЗОДЧЕСТВА В X-XI вв.**

Армяно-халкидонитская архитектура, кроме унаследованной богатой армянской архитектуры, в X-XI вв. отличалась некоторыми достижениями, которые проявились в планировке, объемно пространственном, декоративном и символическом решениях.

В исследовании представлены некоторые культовые сооружения, возведенные армяно-халкидонитской общиной, примененные архитектурные решения которых свидетельствуют о наличии творческого сознания, высокого уровня развития армяно-халкидонитской архитектуры и строительной культуры областей Бардзр Айк, Тайк и Гугарк. Подобные проявления логичны, так как существовали религиозные и политические различия с армянской апостольской общиной.

Исследуются церковные строения Варзахана, Свети и Кумбурдо, в которых проведены архитектурные эксперименты, в частности, принимая за основу многоалтарное центральное купольное решение, сочетали также и с другими типами. В результате, полученные новые решения частично или вообще не получили распространения как в армянской культовой архитектуре, так и в соседних странах.

**David NAHATAKYAN (Armenia)**

National University of Architecture and Construction of Armenia (Nor Artamet)

e-mail: \_nahatakyan@gmail.com

## **ABOUT SOME EXPERIMENTS OF ARMENIAN-CHALCEDONIAN ARCHITECTURE IN X-XI CC**

The Armenian-Chalcedonian architecture, besides the received rich medieval Armenian architectural heritage, is remarkable with some accomplishments, which in 10-11 centuries are manifested in planning, dimensional, constructive, building and archeological solutions.

The study presents several religious buildings built by the Armenian-Chalcedonian communities, in which the architectural solutions used show the high level of architectural construction and the existence of a pragmatic mind of the Armenian-Chalcedon from Upper Armenia, Tayk and Gugark provinces in 10-11 centuries. As there was a religious and political difference with Armenian-Enlightener communities, such manifestations were logical.

The church buildings of Varzahan, Swethi and Comburdo are examined, where several architectural experiments have been carried out, in particular, also combined with other types based on the multi-apse central dome composition. As a result, the new solutions have not been partly or completely disseminated in religious architecture in both the Armenian and neighboring countries.

**Գագիկ ԵԹԻՄՅԱՆ (Հայաստան)**

Վանաձորի պետական համալսարան

Էլ. փոստ՝ gagikyetimyan@mail.ru

## **ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Մշակույթը բոլոր ազգերի այցեքարտն է, նրանց ինքնության անձնագիրը, ինչն էլ պահանջում է պետության մշակութային քաղաքականությունը մշտապես դիտել որպես ազգային անվտանգության խնդիր, ազգի պահպանման ռազմավարություն:

Այս տեսանկյունից դիտարկենք մշակութային քաղաքականության իրականացման գործիքակազմը Խորհրդային Հայաստանում և մերօրյա Հայաստանի Հանրապետությունում, փորձենք գտնել ճիշտ շեշտադրումներ վերոհիշյալ գործընթացում:

Խորհրդային Հայաստանի մշակութային քաղաքականության պատմական փորձը անհնարին է անտեսել թեկուզ այն պատճառով, որ կուսակցության և կառավարության առաջնորդները, չնայած հայտնի գաղափարախոսական սահմանափակումներին, մեծ ուշադրություն էին դարձնում հասարակության մշակութային և կրթական ներուժի բարձրացմանը, արվեստի տարբեր ուղղությունների զարգացմանը: Հատկապես մշակութային ազդեցությամբ մարքս-լենինյան գաղափարախոսությունը տիրապետող դարձավ խորհրդային երկրի մարդկանց գիտակցության մեջ, օգնեց ինդուստրացնելու հետամնաց հսկայական երկիրը, հաղթելու Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում:

ԽՍՀՄ-ում մշակութային պատմության բոլոր հարցերը մեկնաբանվում էին կուսակցական պաշտոնական փաստաթղթերի ոգով, որոնցում մշակույթը դիտարկվում էր որպես գաղափարախոսական գործունեության կարևոր ուղղություն, իսկ ստեղծագործող մտավորականությունը՝ որպես կուսակցության քաղաքականությանն ուղեկցող զանգված:

Խորհրդային Հայաստանի մշակութային պատմության ուսումնասիրման սոցիալական նշանակությունը կարևորվում է նաև նրանով, որ ստեղծագործական աշխատանքի այսօրվա ձևական ազատության համատեքստում հնարավորություն է ընձեռվում առավել լավ հասկանալու հայրենի մշակութային կյանքի մի քանի անանցողիկ միտումներ: Պարզվում է, որ ստեղծագործողի կախվածության ձևերը իշխանությունից և հասարակությունից ավելի խորն են ու բարդ, քան թվում էր «վաթսուհաննների» սերնդին, երբ ստեղծագործական ազատությունը նույնականացվում էր միայն վարպետությանը, համառ աշխատանքին և ստեղծագործողի սոցիալական պատասխանատվությանը:

Այսօրվա հարափոփոխ աշխարհի պայմաններում մշակույթը չի ընդունում քաղաքական, կուսակցական, գաղափարական ուղղորդումներ, սխեմաներ, քանի որ յուրաքանչյուր սխեմա ինչ-որ ժամանակ դադարում է աշխատելուց: Պետության խնդիրն է մնում միայն ստեղծել իրական և իրավական հնարավորություններ մշակութային ոլորտների ազատ գործունեության համար, սակայն, կարծում ենք, աշխարհի նոր պատկերի, սոցիալ-քաղաքական մարտահրավերների իրավիճակում հայ մշակութային ժառանգության հիմնարար արժեքների պահպանման և յուրացման առումով, մշակութային նոր քաղաքականության անհրաժեշտությունը դարձել է կենսական պահանջ, որպեսզի ազգային ինքնագիտակցությունը, հայ ինքնությունը պաշտպանված մնան ցածրարժեք նորամուծություններից, հաճախ ուղղակի հակամշակութային երևույթների ազդեցություններից: Առավելապես փոքր ազգերի համար մշակույթը կարևոր միջոց է ազդելու իրեն պարտադրվող քաղաքական գործընթացների, երկրի միջազգային հեղինակության, ճանաչման համար:

Դժբախտաբար, ներկայումս մշակութային զարգացման խնդիրներին քիչ ուշադրություն է դարձվում, առաջվա նման այն գտնվում է երկրորդական տեղում: Որպես հետևանք՝ հասարակության մեջ ընկնում է ստեղծագործական աշխատանքի հեղինա-

կուրթունք, ձևավորվում են սպառողական տրամադրություններ, տգիտություն ու անբարոյականություն: Այսպիսի վիճակը չի նպաստում հայկական պետականության կայացմանը: Արդի պայմաններում մշակույթի զարգացման խնդիրները պետք է առաջնահերթ լինեն:

**Гагик ЕТИМЯН (Армения)**

Ванадзорский государственный университет

e-mail: gagikyetimyan@mail.ru

## **ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ В АРМЕНИИ**

Культура – визитная карточка всех народов, паспорт, который требует всегда рассматривать культурную политику страны как проблему национальной безопасности, как стратегию сохранения нации.

С этой точки зрения рассмотрим инструментарий реализации культурной политики в Советской Армении и в Республике Армения наших дней, попытаемся найти правильные ударения в вышеупомянутом процессе.

Невозможно игнорировать исторический опыт культурной политики Советской Армении хотя бы по той причине, что лидеры партии и правительства, несмотря на ограничения известной идеологии, уделяли большое внимание повышению культурного и образовательного потенциала общества, развитию различных сфер искусства. Особенно посредством культуры марксистско-ленинская идеология стала преобладающей в сознании людей советской страны, помогла индустриализировать огромную отсталую страну, победить во Второй мировой войне.

Все вопросы культуры в СССР комментировались в духе политических, официальных документов, в которых культура рассматривалась как важное направление идеологической деятельности, а творческая интеллигенция – как масса, сопровождающая политику партии.

Социальное значение изучения истории культуры Советской Армении важно еще и тем, что дает возможность в контексте сегодняшней показной свободы творческой работы лучше понять несколько тенденций родной культурной жизни. Выясняется, что виды зависимости творчества от власти и от общества более глубокие и сложные, чем казалось поколению «60»-ых, когда творческая свобода идентифицировалась только с мастерством, упорным трудом и социальной ответственностью творца.

В условиях сегодняшнего меняющегося мира, культура не принимает политические, партийные, идеологические направления, схемы, так как любая схема в какой-то момент перестает работать. Проблемой страны остается лишь создание реальных, правовых возможностей для свободной деятельности культурных сфер, хотя нам кажется, что в новой картине мира, в состоянии социально-политических вызовов, в плане сохранения и использования основополагающих ценностей армянского культурного наследия, необходимость новой культурной политики стала жизненно важным требованием, чтобы защитить

национальное самосознание, армянское начало от низкопробных нововведений, от влияния зачастую антикультурных явлений.

Для особо малых народов культура является важным средством влияния на навязываемые политические процессы, на международный авторитет страны, на признание.

К сожалению, в настоящее время мало внимания уделяется проблемам развития культуры, как и прежде, она находится на втором месте. В результате, в обществе падает авторитет творческой деятельности, формируются потребительские отношения, невежество и аморальность. Такое положение не способствует становлению армянской государственности. В современных условиях вопросы развития культуры должны быть первостепенными.

**Gagik YETIMYAN (Armenia)**

Vanadzor State University:

e-mail: gagikyetimyan@mail.ru

## THE PROBLEMS OF CULTURAL POLICY IN ARMENIA

Culture is a visiting card of all nations, the passport of their identity, which demands to observe the culture policy of the country as a problem of national safety, strategy of preservation of any nation.

Let's observe the instruments of realization of culture policy in the Soviet Armenia and in nowadays Armenia, trying to find correct stresses in the above mentioned process.

It is impossible to ignore the historical attempt of culture policy of the Soviet Armenia at least for the reason that the leaders of the party and the government, in spite of the limitation of the famous ideology, paid great attention to the increase of cultural and educational inner power of the society, to the development of art. Especially through cultural influence, Marks-Lenin ideology became prevailing in the mentality of soviet people, helped to industrialize a great undeveloped country, to win the Second World War.

In the USSR all cultural problems were commented in the style of official party documents, in which culture was observed as an important direction in the ideological activity, and the creating intelligence was observed as a mass accompanying party policy.

The social meaning of the historical culture study of the Soviet Armenia is also important as, in the context of today's artificial freedom in the creating activity, there is a chance for better understanding of some non-passing tendencies of native cultural life. It comes out that the types of dependence of creative people on authority and society are deeper and more complicated than it seemed to the generation of the "60s", when creative freedom was identified only with skill, hard work and social responsibility of the creator.

Today culture doesn't accept political, party, ideological guidance, schemes, as one day any scheme may stop to work. The problem of the country is only to create real and legal opportunities for free activity of cultural branches, though we think that in the situation of new world picture, social-political challenges, from the point of view of maintaining and using



Armenian cultural heritage, the necessity of new cultural policy has become a vital importance to protect our national self-consciousness, our Armenian identity from low-level innovations, very often from the influence of anti-cultural phenomena. Culture is an important means to influence political processes, obligatory for the nation, international authority of the country and recognition especially for small nations.

Unfortunately, nowadays little attention is paid to the issues of culture development, it is on the second place, as before. As a result, the authority of creative work decreases in the society, while consumer attitudes, ignorance and immorality are formed. Such situation doesn't contribute to the formation of Armenian state system. Culture development problems must be of paramount importance in current conditions.

**Անդրեյ ԻՎԱՆՈՎ (Ռուսաստան)**

Մոսկվայի արդյունաբերական զարգացման գործակալությունը  
Էլ. փոստ՝ andreyivanovarch@mail.ru

**ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԿՈՒԼՅԱՐ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.  
ՀԱՄԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ**

Զեկուցման մեջ կտրվեն Գյումրու պատմական ճարտարապետության ինքնատիպությունը հասկանալու վերաբերյալ մի քանի կարևոր հարցերի նախնական պատասխանները.

1. Ինչո՞ւ Գյումրու դեպքում ավելի լավ է գործածել «վերնակույար» և ոչ թե «ժողովրդական» ճարտարապետություն հասկացությունը (Բերվում են մի շարք հիմնավորումներ հոգուտ այդ տերմինի համարժեքության՝ Գյումրու «ճարտարապետություն առանց ճարտարապետների» բնույթի հետ):

2. Ինչպե՞ս են համադրվում Գյումրու առանձնահատկությանը այնպիսի տեսական հայեցակարգերը, ինչպիսիք են «վերնակույար» ուրբանիստական հասկացությունը, հումանիտար աշխարհագրության մեջ մշակվող «քաղաքային վերնակույար շրջան» և հեղինակի կողմից առաջարկվող «վերնակույար անսամբլ» հասկացությունները:

3. Ինչո՞ւ է հնարավոր և ճիշտ խոսել ոչ միայն Գյումրու վերնակույար ճարտարապետության, այլև ընդհանուր առմամբ Գյումրու՝ որպես կենդանի վերնակույար քաղաքի մասին:

4. Ինչպիսի՞ էվոլյուցիա է անցել Գյումրու վերնակույար ճարտարապետությունը քաղաքի զարգացման ընթացքում՝ 1830-ականներից մինչև 2010-ական թվականները: (Առանձնացվում է Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրու զարգացման 4 փուլ՝ հաջորդաբար վերարտադրող տեղային ճարտարապետությունը, որն ստեղծվում էր Արևմտ-

յան Հայաստանի համար բնորոշ տնաշինական ավանդույթների, տեղական և մայրաքաղաքային օրինակների ու նախատիպերի և հանրության կողմից ընդունված քաղաքային միջավայրի կառուցման չգրված օրենքների շրջանակներում որմնադիր-վարպետների իմպրովիզացիաների հիման վրա. ավանդական փուլ՝ 1830-40-ական թթ., մուսուլմանական 1880-1910-ական թթ., կոմպենսացիոն՝ 1920-50-ական թթ., նեո-վերնակուլյար՝ 1990-ականներից գալստը):

5. Կարելի՞ է պահպանել և ժամանակակից գլոբալացվող աշխարհում ինչպե՞ս ճիշտ պահպանել Գյումրու վերնակուլյար ճարտարապետությունը (Հիմնավորվում է հեղինակի կողմից առաջ քաշված սկզբունքը. «Վերնակուլյար քաղաքում մտածի՛ր և գործի՛ր վերնակուլյար կերպով»):

**Андрей ИВАНОВ (Россия)**

Агентство промышленного развития города Москвы

e-mail:andreyivanovarch@mail.ru

## **ИСТОРИЧЕСКАЯ ВЕРНАКУЛЯРНАЯ АРХИТЕКТУРА ГЮМРИ: ОБОСНОВАНИЕ ПОНЯТИЯ И ПОДХОД К СОХРАНЕНИЮ**

В докладе будут даны предварительные ответы на несколько важных для понимания феноменальности исторической архитектуры Гюмри вопросов.

1. Почему в случае Гюмри лучше использовать термин «вернакулярная», а не «народная» архитектура? (Приводится ряд обоснований адекватности этого термина природе гюмрийской «архитектуры без архитекторов»).

2. Как соотносятся со спецификой Гюмри такие теоретические концепты, как урбанистическое понятие «вернакулярный город», разрабатываемое в гуманитарной географии понятие «городской вернакулярный район» и предлагаемое автором понятие «вернакулярный ансамбль»?

3. Почему возможно и правильно говорить не только о вернакулярной архитектуре Гюмри, но и о Гюмри в целом как о живом вернакулярном городе?

4. Как эволюционировала вернакулярная архитектура Гюмри при развитии города от 1830-х до 2010-х годов? (Выделяются 4 этапа развития Александрополя-Ленинакана-Гюмри как города, преемственно воспроизводящего локальную архитектуру, создаваемую на основе характерных для Западной Армении традиций домостроения, использования местных и столичных образцов и прототипов и импровизации мастеров-каменщиков в рамках общепризнанных неписаных правил построения городской среды: традиционный этап – 1830-е–70-е годы; мультикультурный – 1880-е–1910-е; компенсационный – 1920-е–50-е; неовернакулярный этап – с 1990-х годов по настоящее время).

5. Можно ли сохранить и как правильно сохранять в современном глобализующемся мире историческую вернакулярную архитектуру Гюмри? (Обосновывается выдвигаемый автором принцип «в вернакулярном городе мысли и дейстуй вернакулярным образом»).

**Andrey IVANOV (Russia)**

Moscow Industrial Development Agency

e-mail:andreyivanovarch@mail.ru

## **HISTORICAL VERNACULAR ARCHITECTURE OF GYUMRI: RATIONALE OF THE CONCEPT AND APPROACH TO CONSERVATION**

The report will provide preliminary answers to several questions that are important for understanding the phenomenality of the Gyumri historic architecture.

1. Why, in the case of Gyumri, it is better to use the term “vernacular” rather than “folk” architecture? (A number of substantiations of the adequacy of this term to the nature of the Gyumri “architecture without architects” are given).

2. How do they relate to the specifics of Gyumri such theoretical concepts as:

a) the notion of “vernacular city” developed in urban studies;

b) the concept of “urban vernacular region” accepted in humanitarian geography; and

c) the idea of “vernacular ensemble” proposed by the author?

3. Why is it possible and correct to speak not only about the vernacular architecture of Gyumri, but also about Gyumri as a whole as a living vernacular city?

4. How did the vernacular architecture of Gyumri evolve during the development of the city from the 1830s to the 2010s? (There are 4 stages of development of Alexandropol-Leninakan-Gyumri as a city, successively reproducing the local architecture created on the basis of house-building traditions of Western Armenia, using local and metropolitan samples and prototypes and improvisation of masons-masters within the framework of generally accepted unwritten rules of the urban environment’s formation: the traditional stage dating back to the 1830s – 70s, the multicultural stage in the 1880s – 1910s, the compensatory stage in the 1920s – 50s, and the neo-vernacular stage that started in the 1990s).

5. Is it possible to preserve and how to preserve properly the historic vernacular architecture of Gyumri in the conditions of the modern globalizing world? (The author puts forward the principle of “thought and act in a vernacular city in the vernacular way”).

**Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Երևանի պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղ  
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ.փոստ՝ hasmik.har@mail.ru

**ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԸ**

Կոմիտասը իր հրապարակումներում, դասախոսություններում, նամակներում հստակ և համոզիչ շարադրել է հայ ազգային երաժշտության ինքնության չափորոշիչները: Դրանք հիմնավորված են գիտական մեծ փորձով և նյութի խորը վերլուծությամբ: Ազգային երաժշտական մտածողության բարդ խնդիրները Կոմիտասը քննել է առավելապես հայ գեղջկական երգերում, ինչպես նաև հոգևոր մոնոդիայի ամենատարբեր դրսևորումներում: Ընդունված է այն կարծիքը, թե մեծ գիտնականը իր հետազոտական տեսադաշտից դուրս է թողել հայ աշխարհիկ պրոֆեսիոնալ մոնոդիան, այն է՝ աշուղական երգը: Հաճախ մեջբերվում է Կոմիտասի այն միտքը, որ աշուղները օգտագործում են օտար եղանակներ, որոնք հարմարեցնում են հայերեն խոսքերին՝ սովորաբար արաբերեն, պարսկերեն կամ թուրքերեն տաղաչափական կանոններով: Այս միտքը Կոմիտասն արտահայտել է իր անչափ հետաքրքիր հոդվածներից մեկում, որը կոչվում է «Օտար երաժշտությանց ազդեցությունը հայ եկեղեցական եւ աշուղական երաժշտության վրայ»:<sup>1</sup>

Նշված հոդվածում նա նաև մի քանի անգամ ակնարկում է, որ աշուղները տիրապետել են ժողովրդական երգի ոճական առանձնահատկություններին և ցանկության դեպքում պատեհ առիթով կարողացել են բավարարել ժողովրդական պահանջը:<sup>2</sup> Եվ ժողովուրդը այդ երգերն ընդունել է որպես արժեք և ժառանգություն:

Հայտնի է, որ աշուղական երգն ու նվագը կրել են ինչպես ազգային ինքնության բնորոշիչներ, այնպես էլ մերձավորարևելյան տարածաշրջանի մշակույթին բնորոշ բազմաթիվ տարրեր:

Աշխատանքը նվիրված է Ալեքսանդրապոլի աշուղական երգին: Սակայն անդրադարձել ենք ոչ թե առանձին աշուղների ստեղծագործությանը, այլ համաբարության գործունեությանը՝ կարևորելով ստեղծագործական այս միության մեջ ձևավորված և մեծ զարգացում ապրած երգաստեղծության այդ բնորոշիչներին: Երգերի բացարձակ մեծամասնությունը հորինված է հայ մոնոդիկ երաժշտության ձայնակարգային համակարգում: Դրանց մեջ յուրովի արտացոլվել, փոխակերպվել ու զարգացել են հայ ազգային երաժշտամտածողության բնորոշ շատ տարրեր ու սկզբունքներ: Մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ մերձավորարևելյան ավանդույթի չափորոշիչների համատեքստում ստեղծված այդ ժառանգության մեջ ակներև են դառնում հայ ժողովրդական երգի,

<sup>1</sup> Կոմիտաս Վարդապետ. Ուսումնասիրություններ և յօդուածներ, Գիրք Բ, Եր., 2007, էջ 228-229:

<sup>2</sup> Կոմիտաս Վարդապետ, ... Գիրք Բ, էջ 228-229:

միջնադարյան տաղերգության, հոգևոր մոնոդիայի խորքային ակունքները և ազգային ինքնության հատկանիշները: Պատահական չեն այդ երգերի մերօրյա մեծ ժողովրդականությունն ու ժամանակակիցների բարձր գնահատականները:

Շուրջ 40 անվանի աշուղների պատկառելի ժառանգության մեջ մերձավորարևելյան ավանդույթներով կադապարված երգատեսակների կողքին բուռն զարգացում ապրած, հիմնականում գրական հայերենով հորինված բանաստեղծությունների եղանակավորումներում ակնհայտ են հայ մոնոդիկ երաժշտությանը բնորոշ ձայնակարգային, տաղաչափական, ոճական առանձնահատկությունները: Հաղորդումը նվիրված է Ալեքսանդրապոլի աշուղական համաքարությունում երգաստեղծության մեջ ինքնության այն բնորոշիչներին, որոնք լիովին համահունչ էին հայ ազգային երգի կոմիտասյան հիմնարար սկզբունքներին:

**Асмик АРУТЮНЯН (Армения)**

Гюмрийский филиал Ереванской государственной консерватории  
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА  
e-mail: hasmik.har@mail.ru

## **КОМИТАС И АШУГСКИЕ ТРАДИЦИИ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ**

В своих публикациях, лекциях и письмах Комитас четко и убедительно излагал критерии идентичности армянской национальной музыки. Они основаны на большом научном опыте и глубоком анализе материала. Сложные вопросы национального музыкального мышления он исследовал в основном в армянских крестьянских песнях, а также в разных проявлениях духовной монодии. Бытует мнение, что великий ученый оставил вне своего поля зрения армянскую светскую профессиональную монодию – ашугскую песню.

Цех ашугов Александрополя сформировался и начал развиваться под прямым воздействием историко-культурных процессов и по своей общественной востребованности совершил особую миссию. Это – усвоение новых качеств армянского национального мышления во всех сферах ашугской школы: идеологической, проповедческой, музыкально-поэтической.

В знаменательном наследии около 40 именитых ашугов рядом с классически-типичными ближневосточными видами песен бурно развивались новые – созданные на литературном армянском языке, в которых были очевидны ладовые, метрические, стилистические особенности армянской монодической музыки. Исследование этих записей ясно показывает наличие в этих песнях глубинных истоков армянской народной, средневековой таговой, духовной монодии и черты национальной идентичности в контексте критерий ближневосточных традиций.

В работе рассмотрены те особенности идентичности песнетворчества цеха ашугов Александрополя, которые были весьма созвучны основным комитасовским принципам армянской национальной песни.

Hasmik HARUTYUNYAN (Armenia)

Yerevan State Conservatory Gyumri Branch  
Shirak Centre for Armenological Studies of NAS RA  
e-mail: hasmik.har@mail.ru

## KOMITAS AND ASHOUGH TRADITIONS IN ALEXANDRAPOL

In his publications, lectures, and compositions Komitas has convincingly pronounced the standards of the Armenian national music. They are based on extensive scientific experience and in-depth analysis of the material. Komitas, a complex composer of national musical thinking, has studied mainly Armenian songs, as well as various manifestations of spiritual monuments.

It is known that the ashugh song has been played by both the national self-governing bodies and many cultures characteristic of the Middle East.

The ashugh society in Alexandrapol (now Gyumri) emerged and developed under the immediate effect of historical-cultural processes. This society carried out an important mission with the public acknowledgement it possessed. It was an embodiment of the new qualities in the Armenian national thought in all the spheres of the ashugh school: ideological, propagandistic, music-poetic.

Our observations have shown that the inheritance of the Armenian folk song, medieval poetry, monotone, and national identity are evident in the context of the traditions of the Middle East tradition. The great popularity of these songs and the high appreciation of their contemporaries are not good enough.

Among the songs leaning towards the Near East ashugh traditions that constituted the huge heritage of about forty ashughs, the songs based on Armenian verses display the modal, prosodic and stylistic features of Armenian monodic music. In the context of the study of the Middle East tradition, the legacy of the Armenian folk song, medieval narrative, spiritual monument and the features of national identity become apparent.

Our paper presents the criteria in the song-creation of the ashugh society of Alexandrapol, which are fully in line with Komitas's fundamental principles of Armenian national song art.

**Արաքս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ  
Էլ.փոստ՝ araxmargaryan@gmail.com

**1980–ԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՅՈՒՄՐՈՒ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ**

1980-ականների վերջին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները, միմյանց հաջորդելով, կոտրում էին բոլոր կարծրատիպերը, փոխում երկրի կյանքի բնականոն ընթացքն ու նկարագիրն ամենուր, այդ թվում նաև՝ Գյումրիում: Ավանդաբար լինելով մշակութային քաղաք և անդրադառնալով բոլոր փոփոխություններին ու նորամուծություններին՝ Լենինականը (Գյումրին) արձագանքում էր քաղաքական, տնտեսական, մշակութային շրջադարձերին: Խորհրդային Միության փլուզումը, Հայաստանի անկախացումը, Արցախյան պատերազմը, ավերիչ երկրաշարժը իրենց կնիքը դրեցին մարդկանց հոգեբանության վրա: Քաղաքը «կորցրեց» իր պատմությունը թե՛ գաղափարական և թե՛ նյութատեխնիկական առումով. խզվեց կապը անցյալի և ներկայի միջև: Իրականությունը բաժանվեց երկու մասի՝ երկրաշարժից առաջ և հետո, ինչպես կասեր Բոդլերը, «հինը դեռ չէր ավարտվել, իսկ նորը դեռ չէր սկսվել»<sup>1</sup>: Շատերը, հայտնվելով երկու արժեհամակարգերի միջև, կորցնում էին իրենց դեմքն ու հանձնվում ճակատագրի քմահաճույքին: Արվեստագետները, ընդհակառակը, փորձում էին կռիվ տալ ժամանակի ու հանգամանքների հետ՝ բացահայտելով նոր ժամանակների գաղափարները, թաքնված իմաստները, առանձնահատկությունները. նրանք իրենց արվեստով ուղիներ էին հարթում նոր գաղափարների հաստատման համար:

1980-ականների սերնդի նկարիչները 2000-ականներին անդրադարձան կրոնին՝ փորձելով գտնել իրենց տանջող հարցերի պատասխանները: Գարիկ Մանուկյանի, Գագիկ Մանուկյանի, Մամվել Լաճիկյանի կրոնական շարքերը միտված էին հոգևոր արժեքների բացահայտմանը: Ի՞նչ էր սա՞ տուրք ժամանակի՞ն, տարիներ շարունակ արգելքի տակ գտնվող թեմաների բացահայտում, թե՞ սեփական ներաշխարհի ինքնագնման ու կատարսիսի փորձ...

Եղան նկարիչներ, ինչպես օրինակ՝ Համբարձում Ղուկասյանը, որոնք աղետի մասին խոսելիս ձևավորեցին իրենց պատկերային սիմվոլիկ լեզուն, նոր արտահայտչամիջոցները: Երկրաշարժի թեման ստիպեց վերադառնալ դեպի պատմություն, քաղաքի անցյալի շերտերը... Ձերբազատվելով խորհրդային տիրապետության կապանքներից՝ գյումրեցի ստեղծագործողների նկարները ստացան նոր շեշտադրումներ ու իմաստներ: Նկարիչներից մի քանիսը (Գևորգ Սարգսյան) անդրադարձան սոցիալական խնդիրներին, մասնավորապես՝ արտագաղթի թեմային: Ուրիշներին (Վահան Թովչյան) հուզում էր արտուրդը, որ տիրում էր ամենուրեք ու համատարած: Գյումրեցի

<sup>1</sup> <http://www.arteria.am/hy/1328187975>

նկարիչները որոնում էին նոր ուղիներ ու արտահայտչաձևեր. նախկինում արգելված «դեկադենտական» համարվող ոճերն ու հոսանքներն այժմ դարձել էին հասանելի ու ընկալելի լայն հանրության համար: Գյումրեցի նկարիչներն իրենց ուժերն էին փորձում վերացական ոճի (Հրանտ Միրզոյան, Հովհաննես Աղեկյան, Գագիկ Մանուկյան), ինստալյացիայի (Գևորգ Սարգսյան), փերֆորմանսի (Մաշա Հարությունյան, Վազո) մեջ:

Հետերկրաշարժյան Գյումրու կարևոր մշակութային իրադարձություններից էր Գյումրու Բիենալեն, որը կարծես Վենետիկի Բիենալեի ու Կասսելի Դոկումենտայի 2 փառատոների հանրագումարն էր:<sup>1</sup> Հիմնադիրները Վազգեն Պահլավունի-Թադևոսյանն ու Ազատ Սարգսյանն էին, որոնք ուժերի լարումով, առանց լուրջ ֆինանսավորման կազմակերպեցին ու անցկացրին Բիենալեները:

Ընդհանուր առմամբ կազմակերպվեցին 8 Բիենալեներ. ամեն մեկը ուներ իր խորագիրն ու կոնցեպտը: Չնայած կազմակերպիչները փորձել էին այս ամենը տեղադրել ժամանակակից համաշխարհային արվեստի համատեքստում, բայց գյումրեցիների մեծամասնությունը չընդունեց ու չսիրեց կոնցեպտուալ արվեստը. այն մնաց արվեստագետների ու ակադեմիայի ուսանողների հետաքրքրության տիրույթում:

Իրավիճակը հետերկրաշարժյան Գյումրիում հիշեցնում է Յուրգեն Հաբերմասի «անցյալի արդիականությունը» արտահայտությունը՝ անցյալի ժամանակակից լինելու փաստը<sup>2</sup>: Մշակութային հարուստ ավանդույթներ ունեցող Գյումրին հայտնվել է մշակութային երկփեղկման դաշտում: Քաղաքն ունի ստեղծագործական ներուժ, չունի այն զարգացնելու հնարավորություն, ունենալով բազմաշնորհ նկարիչներ՝ չունի պատկերասրահ, ժամանակակից արվեստի թանգարան, պատշաճ ցուցասրահ:

**Аракс МАРГАРЯН (Армения)**

Гюмрийский филиал Ереванской государственной академии искусств

e-mail: araxmargaryan@gmail.com

## **ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ ГЮМРИ В 1980-ЫХ ГОДАХ**

В последней четверти XX века произошли события, отголоски которых имели место в политике, экономике и культуре г. Гюмри. Распад Советского Союза, независимость Армении, война в Арцахе, разрушительное землетрясение оставили печать на душевном состоянии людей. Город «потерял» свою историю: и в идейном, и в материально-техническом аспекте; нарушилась связь между прошлым и настоящим. Действительность разделилась на две части: до и после землетрясения. Искусствоведы пытались вести войну

<sup>1</sup> Վենետիկի Բիենալեն, որ հիմնվել էր 1895թ. կրում էր ցուցադրողական, ռեպրեզենտատիվ բնույթ, իսկ «Դոկումենտան» որոշում էր արվեստի պրոբլեմներ և քաղաքականացված էր:

<sup>2</sup> Юрген Хабермас, Модерн-незавершенный проект, Москва, 1988



со временем и событиями, раскрывая идеи нового времени, скрытый смысл, специфику. Они своим искусством прокладывали дорогу для новых идей. Художники 80-ых пытались найти ответы на поставленные вопросы, обратились к вере. Говоря о бедствии, они выработали свой символический язык. Они искали новые пути и средства выражения. Прежде запрещенные, считавшиеся «декадентскими» стили и направления стали доступными и понятными для широких масс.

**Araks MARGARYAN (Armenia)**

Yerevan State Academy of Fine Arts Gyumri Branch

e-mail: araxmargaryan@gmail.com

## **ART LIFE OF GYUMRI IN 1980'S**

In the last quarter of the 20th century, events took place in Armenia, the reaction of which was also found in the political, economic and cultural reality of Gyumri. The collapse of the Soviet Union, the Independence of Armenia, the Karabakh war and the destructive earthquake put their stamp on people's psychology. The city "lost" its history in the meaning of ideological and logistic, the connection between the past and the present was cut off. The reality was divided into two parts - before and after the earthquake. The artists tried to fight with time and circumstances, revealing the ideas of new times, the hidden meanings and the peculiarities. They were paving the way for their new ideas.

The 1980th painters reverted to religion, trying to find answers to their questions. Conversing about the disaster, they formed their imaginary symbolic language. They were searching for new routes, means of expressions. The formerly banned “decadent,” anti-establishment styles and trends now became attainable and comprehensible for wide audience.

**Մուրադ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

Էլ.փոստ՝ muradhasratyan@rambler.ru

## **ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ**

Հայ ճարտարապետության ազգային ինքնատիպությունը պայմանավորված է ոչ միայն բնական պայմաններով, կենսակերպով, հին ավանդույթներով, այլև Հայաստանի շինարարական քարերի՝ հիմնականում հրաբխային տուֆի, մեխանիկական հատկություններով և գեղարվեստական բացառիկ բազմազանությամբ:

Արդեն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսին պատմական Հայաստանի տարածքում սկզբնավորվել էր մոնումենտալ ճարտարապետությունը: Ծաղկում էր ապրում արհեստը, զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել ճարտարապետությունը՝ ներդաշնակորեն զուգորդելով ուրարտական ճարտարապետության առանձնահատկությունները նախաուրարտական Հայաստանի շինարարական արվեստի ձեռքբերումների հետ:

Քարաշենքի/որմնադիրների աշխատանքների շինարարական տեխնիկայի բարձր մակարդակի մասին են վկայում Վանի միջնաբերդի բազալտե ժայռի մեջ փորված խոշոր քարանձավային ծխսական նշանակության կառույցները:

Հայաստանի մերձեցումը հելլենիստական մշակույթի հետ ազդեց նաև ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի վրա, ինչի մասին է վկայում Գառնիի հեթանոսական տաճարը:

Հայ ճարտարապետության և մշակույթի աչքի ընկնող փուլը կապված է 301թ. քրիստոնեության ընդունման հետ. նոր կրոնի կայացման գրծընթացը համընկավ շինարարական տեխնիկայի կատարելագործմանը:

Հայ ժողովրդի ճարտարապետական ժառանգությունը վկայում է մեծապես զարգացած շինարարական մշակույթի մասին: Հայոց ճարտարապետական հուշարձանները ցույց են տալիս, որ շինարարական կատարողական վարպետությունը, հատկապես քարի գործի կատարման տեխնիկական ժողովրդական վարպետների կողմից հասցվել էր կատարելության, և հայ վարպետների արժանի համբավը տարածված էր նաև հայրենիքի սահմաններից դուրս, որի արդյունքում նրանց հաճախակի էին հրավիրում այլ երկրներ՝ շինարարական աշխատանքներ կատարելու:

**Мурад АСРАТЯН(Армения)**

Институт искусств НАН РА (Ереван)

e-mail: muradhasratyan@rambler.ru

## **СТРОИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО В ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ**

Национальное своеобразие армянской архитектуры обусловлено не только специфическими природными условиями, укладом жизни, древними традициями, но и исключительным разнообразием, замечательными художественными и механическими свойствами строительных камней Армении, в основном вулканических туфов. Армянский народ формировался на Армянском нагорье, северо-восточную часть которого занимает Республика Армения. Первые следы строительной деятельности в Армении относят к эпохе неолита. А уже в первой половине III тысячелетия до н.э. на территории исторической Армении зародилась монументальная архитектура.

Практиковавшийся до железного века бронзовые строительные инструменты применялись для тески как туфовых, так и базальтовых камней.

На Армянском нагорье в IX веке до н.э. образовалась крупное и могущественное государство, называемое местными жителями «Биайнили», а соседними ассирийцами «Урарту». Это название вошло и в современную научную литературу.

Процветали ремесла, высокого уровня достигла архитектура, органически сочетавшая особенности урартского зодчества с достижениями строительного искусства доурартской Армении.

О высоком уровне строительной техники работ камнетесов свидетельствуют высеченные в базальтовой скале Ванской цитадели крупные пещерные сооружения культового и мемориального назначения.

Приобщение Армении в III в. до н.э. к эллинистической культуре отразилось, помимо всего прочего, на ее архитектуре и строительном деле. Монументальные здания сооружались из крупных базальтовых квадров, которые укладывались насухо, плашмя скреплялись железными скобами, залитыми свинцом или железными скрепами в виде ласточкина хвоста.

О монументальной архитектуре эллинистической Армении дает представление крепость Гарни с языческим храмом (I в.н.э.).

Храм в Гарни некоторыми чертами архитектуры отличается от аналогических западных храмов. Важнейшими особенностями храма являются его возведение из базальта, перекрытие целлы каменным сводом, а также богатство и разнообразие неповторяющихся орнаментальных мотивов, что позже стало характерным признаком средневекового армянского зодчества. Участие местных каменных дел мастеров и скульпторов ясно видно в наличии свойственных армянскому декоративному искусству растительных орнаментов (виноград, гранат, листья ореха) и в пластичной манере их исполнения.

Выдающийся этап в истории армянской культуры и особенно архитектуры связан с утверждением в 301г. христианства официальной религией Армении. Процесс становления новой религии и нового уклада совпал с совершенствованием строительной техники. Оно характеризуется, в первую очередь, переходом от применяемой в античности сухой кладки к кладке с применением известкового раствора и бутобетона в качестве связующих средств для камней, что послужило развитию арочных, сводчатых и купольных конструкций и предопределили новые архитектурные формы Армении раннего христианства.

Церкви Армении как правило, строились из чисто тесаных камней. Не только наружные стены, но и интерьеры подвергались шлифовке для получения гладкой поверхности. Штукатурка стен интерьеров не проводилась: необходимость в ней была связана только с выполнением фресок.

Каменщики (камеломы, камнетесы, кладчики, резчики - орнаменталисты) были организованы в артели («амкарства»), имевшие много общего с ремесленными цехами Азии, средневековой Западной Европы и России. В Армении амкарства имелись уже в X в. и достигнув в XVIIв. своего наибольшего развития, они просуществовали вплоть до XX в.

Архитектурное наследие армянского народа свидетельствует об очень развитой строительной культуре Армении. Памятники армянской архитектуры показывают, что мастерство строительного выполнения, в особенности техника производства каменных работ были доведены народными мастерами до большого совершенства и заслуженно слава

армянских зодчих и искусных мастеров каменного дела была распространена далеко за пределами их родины, вследствие чего их часто приглашали для выполнения каменных работ на стройках других стран.

**Murad HASRATYAN (Armenia)**

Institute of Arts NAS RA(Yerevan)

e-mail: muradhasratyan@rambler.ru

## **CONSTRUCTION ART OF ANCIENT AND MEDIEVAL ARMENIA**

The national identity of Armenian architecture is conditioned not only by natural conditions, lifestyle, old traditions, but also by the construction stones of Armenia, mainly volcanic tuff, mechanical properties and exceptional artistic diversity.

Already in the first half of the 3rd millennium BC, monumental architecture 'was born' on the territory of historical Armenia. The prosperity of the craftsmanship, the high level of development of the architecture, harmoniously combining Urartian architecture with the achievements of the prehistoric Armenian construction art.

Large cave ritual objects that have been drilled in the basalt rock of the citadel of Van indicate the high level of construction equipment used for masonry / masonry work.

The rapprochement of Armenia with the Hellenic culture also affected architecture and building technique, as evidenced by the Garni Temple.

The outstanding phase of the Armenian architecture and culture dates back to 301 AD. With the adoption of Christianity the development of a new religion coincided with the improvement of the building technique.

The architectural heritage of the Armenian people testifies to the greatly developed construction culture. The Armenian architectural monuments show that construction workmanship, especially the technique of making stone work, was brought to perfection by national masters and the reputation of Armenian masters was also widespread abroad, as a result of which they have often been invited to other countries to do construction work.

**Յակոբ ՉՈԼԱՔԵԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ hagogcholakian@hotmail.com

**ՔԵՍԱՊԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԼԻԻԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ**

Մուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան հիւսիսարեւմտեան սահմանագլխուն վրայ գտնուող Քեսապի շրջանը՝ համանուն ւանով եւ տասներկու գիւղերով, Անտիոքի շրջանի 9-11-րդ դարերու հայ հոծ գաղթականութեան մէկ մնացորդն է, պատմա-ազգագրական ինքնուրոյն միջավայր մը, որ մինչեւ 20-րդ դարու կէսերը ունէր փակ տնտեսութիւն մը ու պահած էր իր նիւթական մշակոյթի բոլոր հիմնական տեսակները:

20-րդ դարու կէսերուն ճարտարագիտութեան ու հաղորդակցութեան միջոցներու բերած փոփոխութիւնները անցեալի նիւթական մշակոյթի տարրերը հետզհետէ կեանքին դուրս կը մղէին: 1978-ին Քեսապի Ուսումնասիրաց գրադարանին սրահին մէջ կազմակերպուեցաւ Քեսապի ազգագրական իրերու ցուցահանդէս մը: Մարդիկ սկսան ափսոսալ հինի կորուստը, ու փափաք յայտնուեցաւ ազգագրական թանգարան ունենալու:

2005-ի Օգոստոսին, Ֆրանսահայ «Երկիր եւ Մշակոյթ» միութեան ջանքերով վերանորոգուած Սըթթենց տունը յայտարարուեցաւ իբրեւ Քեսապի Ազգագրական Թանգարան: Ցուցանմուշներու հաւաքագրում տեղի ունեցաւ: Անկէ անկախ՝ 2012-ին, Կ. Նարեկ վրդ. Լուիսեան կաթողիկէ վանքի սրահներուն մէջ հիմնեց Քեսապի ազգագրական իրերու Կիլիկիա թանգարանը: Ներկայացուած թանգարանային իրերու թիւը բաւական մեծ էր:

21-23 Մարտ 2014-ին ծայրայեղ իսլամիստներու՝ Թուրքիայէն շրջան ներխուժելէն ետք, երեք ամիսներու ընթացքին տուները կողոպտուեցան: Բոլոր եկեղեցիները սրբապղծուեցան: Խաչարձաններու եւ տապանաքարերու ջարդը անասելի վայրագութեան մը եւ աստելութեան մը ապացոյցն էր: «Երկիր եւ Մշակոյթ» միութեան եւ Կիլիկիա թանգարաններուն մէջ ո՛չ մէկ բան մնացած էր, բացի քանի մը քարէ ծանր իրերէ: Ծեղէ, եղեգէ, ուռէ, բամպակէ, բուրդէ ու այծի մազէ բոլոր հիւսուածքները փճացուցեր էին, կաւէ ամանները՝ փշրեր, փայտէ իրերը՝ ջարդեր, իսկ մետաղէ գործիքներն ու իրերը՝ աւարեր:

Քեսապը նման կորուստներ ունեցած է նաեւ 1909-ի Աղէտին, գոր ժողովուրդը առ այսօր *Թալանտ* (թալան՝ կողոպուտ) կը կոչէ: 1915-1920 թուականներու արքայը շատ աւելի մեծ կորուստներ պատճառեց: Աքարի ճամբաներէն իրենց տուն ու տեղին վերադարձող քեսապցի վերապրողները շարունակեցին ապրիլ նախաեղեռնեան շրջանի իրենց փակ տնտեսութեամբ: Վերջին՝ 21 Մարտ 2014-ի Աղէտին պատճառած կորուստը անդառնալի է, որովհետեւ հիմա ոչ ոք ծանօթ է այդ իրերուն, անոնց պատրաստութեան ձեւին, հիմա ոչ ոք ծանօթ է այդ իրերով կատարուող աշխատանքին. մեր

կենցաղին մէջ անոնք տեղ չունին արդէն՝ կամն ու հոսելին, արօրն ու լուծը, կուժն ու կարասը, մանգաղն ու հնձուորի մատները, ծեղէ ու փայտէ ամանները, այծի մազէ, բուրդէ ու ապրշումէ ձեռագործ հիւսուածքները, քարտաշի մուրճով ու դուրով շինուած քարէ գործիքները: Անոնք պատմութեան մէջ մնացած աշխատանքի տեսակներու եւ կենցաղի նիւթական յիշատակներն էին, որ հերթաբար կորուստի կը մատնուէին, այդպիսով, լրիւ մոռացութեան մատնուելով ու մթութեան մէջ ձգելով մեր հայրերու աշխատանքի տեսակներն ու կենցաղը:

Քեսապցին կը փորձէ բան մը փրկել իր հայրերու ստեղծած նիւթական մշակոյթէն:

**Акоп ЧОЛАКЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)

e-mail: hagopcholakian@hotmail.com

## **СУДЬБА АРМЯНСКОЙ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КЕССАБСКОГО РЕГИОНА**

Кессабский регион на северо-западной границе Сирийской Арабской Республики, с одноимённым населённым пунктом и двенадцатью деревнями является прибежищем армянских переселенцев IX-XI вв., независимой историко-этнографической средой, которая имела закрытую экономику и сохраняла все основные типы своей материальной культуры.

Изменения в инженерных и коммуникационных средствах середины XX в. привели к постепенному вытеснению из жизни элементов материальной культуры прошлого. В 1978 г. в зале Кессабской библиотеки была организована выставка этнографических предметов Кессаба. Потерянные старые ценности пробудили в людях желание создать этнографический музей.

В августе 2005 г. было принято решение отвести под Кессабский этнографический музей дом Сотса, отремонтированный усилиями Французско-армянского союза земли и культуры. Состоялось собрание экспонатов. В 2012 г. Преподобный Нарек Луисян основал музей этнографических экспонатов Кессаба «Киликия», в залах католической церкви. Количество представленных предметов было довольно большим.

После вторжения экстремистских исламистов 21-23 марта 2014 г. из Турции в течение трёх месяцев дома подвергались разграблению. Все церкви были осквернены. Массовый вандализм и разрушения надгробий и памятников были свидетельством жестокости и ненависти. В Музее Земли и Культуры, а также в музее Киликия ничего не осталось, кроме нескольких тяжелых предметов. Все соломенные, тростниковые, шерстяные материалы, а также материалы из козьей шерсти были испорчены, глиняные сосуды, деревянные предметы, металлические инструменты и предметы – сломаны и уничтожены.

Кессаб понес подобные потери в результате трагедии 1909 года, которую сегодня люди называют Талан (грабёж). Изгнание 1915-1920 гг. привело к гораздо большим потерям. Оставшиеся в живых, вернувшиеся из изгнания в свои дома кессабцы продолжили

вести своё хозяйство. Последняя катастрофа 21 марта 2014 г. имела необратимые последствия, потому что сейчас уже никто не имеет представления об этих предметах, о методах их изготовления и об их функциональном применении. В нашем быту им уже нет места: плуг и ярмо, кувшин, серп, соломенные и деревянные горшки, вязки из козьей шерсти, шерсти и ручной работы, каменные инструменты, изготовленные молотком каменотёса и долотом.

Они были материальными воспоминаниями о деятельности и образе жизни, которые постепенно предали забвению, таким образом полностью оставив в темноте и неведении уклад жизни и виды деятельности наших отцов.

Кессабец старается спасти хоть что-то из материальной культуры, созданной его предками.

**Hagop TCHOLAKIAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)  
e-mail: hagopcholakian@hotmail.com

**THE FATE OF ARMENIAN MATERIAL CULTURE IN KESSAB REGION**

Kessab region on the North-Western borderline of the Syrian Arab Republic, with a settlement bearing the same name and with twelve villages, is a remnant of the Armenian dense migration in IX-XI centuries, an independent historical-ethnographic environment that had a closed economy and maintained all major types of its material culture.

The changes that happened in the mid-20<sup>th</sup> century as a result of developing engineering and means of communication gradually removed the traits of the material culture of the past. In 1978, an exhibition of ethnographic objects of Kessab was organized in the hall of Kessab Research Library. People began to regret the loss of the past and were inspired to have an ethnographic museum.

In August, 2005 a decision was taken to transform Stents house, renovated due to the efforts of the French-Armenian Union of Earth and Culture, into Ethnographic Museum of Kessab. Exhibits were collected. Separate from that, in 2012, reverend father Narek founded Cilicia museum of Kessab ethnographic objects in the halls of the Luisyan catholic monastery. The number of exhibits was quite large.

On March 21-23, 2014, when extreme Islamites from Turkey invaded the region, the houses were robbed during three months. All churches were blasphemed. Breaking of cross-stones and gravestones was a vivid evidence of incredible savageness and hatred. There was nothing left in the Museum of the Union of Earth and Culture and in Cilicia museum, except for a couple of heavy stone exhibits. All items made of straw, cane, cotton, wool, and goat hair were spoilt, clay bowls were crushed, stone objects - broken, and metal tools and objects were ruined.

Kessab suffered similar losses also during the disaster of 1909, which is still called by people *Plunder* (robbery). The exile in 1915 - 1920 caused much greater losses. The inhabitants of Kessab, who returned home from the exile, continued living in the form of closed economy that they had observed before the genocide. The loss inflicted by the latest disaster of March 21, 2014

is irrevocable, because in our days no one now knows how to make those objects, and now no one is familiar with the work done with them. There is no place for them in our everyday life any longer – the thresher and pitchfork, the plough and yoke, the pitcher and jar, the sickle and mower, the straw and wooden pots, handmade embroidery of goat hair, wool and silk, stonework made with a stonemason’s hammer and chisel. They are the material keepsakes of the types of labor and lifestyle of the past, lost gradually, one after another, thus fully sunk in oblivion, leaving in complete darkness the types of labor and lifestyle of our ancestors.

People living in Kessab are trying to save something from the material culture left by their ancestors.

### Արուսյակ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ arusyak.petrosyan@gmail.com

### ՀԱՅ ԴԻՐԻԺՈՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐԻՑ

Ընդամենը հարյուրամյա պատմություն ունեցող հայ դիրիժորական արվեստի էջերից ներկայացնում ենք սովետահայ երաժշտական արվեստի խոշոր ծառայություններ մատուցած երեք դիրիժորների՝ Գևորգ Բուդաղյանի, Միքայել Մալունցյանի և Սուրեն Չարեքյանի ստեղծագործական դիմանկարները:

Գրեթե նույն ժամանակահատվածում իրենց գործունեությունը ծավալած այս արվեստագետների կյանքի ճանապարհները, որքան էլ միմյանցից արտաքնապես տարբեր են, սերտորեն առնչվում են ազգային երաժշտական մշակույթի՝ հատկապես դիրիժորական արվեստի գոյացմանն ու հաստատմանը:

Գ. Բուդաղյանը հայ օպերային թատրոնի հիմնադիրներից է, քառորդ դար եղել է նրա առաջատար դիրիժորներից մեկը: Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայում Բուդաղյանի գիտական, մանկավարժական ու հասարակական գործունեությունը մշտապես տվել է նշմարելի արդյունքներ: Ազգային բեմում նա մեկնաբանել է տարբեր օպերաներ՝ առաջնությունը տալով հայրենասիրական, մարդասիրական ազնիվ գաղափարներին: Լինելով Ալ. Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայի լավագույն մեկնաբան-դիրիժորը՝ խմբագրել, հրատարակել է կոմպոզիտորի ստեղծագործությունների հատորյակները:

Մեծատաղանդ Միք. Մալունցյանը Հայաստանում էր գրելու հայրենի մշակույթին նվիրված կենսագրության ամենափայլուն էջերը: Նրան անվանում էին քայլող «երաժշտական հանրագիտարան»: Երաժիշտ էր մինչև «ուղն ու ծուծը», ողջ էությամբ:



Մոսկվայում կրթված ու կայացած Մ. Մալունցյանը 1945 թվականի մարտին Կ. Սարաջևի հրավերով Երևանում է և իրեն հատուկ խանդավառությամբ անցնում է գործի կոնսերվատորիայի նվագախմբային դասարանում, իսկ 1945 թվականի նոյեմբերին Մալունցյանի ղեկավարած Հայֆիլիարմոնիայի պետական սիմֆոնիկ նվագախումբը արդեն տալիս է իր անդրանիկ համերգը: Մ. Մալունցյանը, զիտակցելով հարցի կարևորությունը, տարիների ընթացքում աշխատում է լուծել մեկ, բայց կարևոր հարց՝ նվագախմբի կատարողական մակարդակը բարձրացնել ՄՍՀՄ-ում եղած լավագույնների աստիճանին, և դա նրան հաջողվեց:

1944 թվականին Հայաստանում հանգրվանեց նաև Մուրեն Չարեքյանը: Աշխատանքում հետևողական ու աշխատասեր դիրքորին և նրա հատկանիշները գործընկերները անվանում էին «եվրոպական»:

Հազար ու մեկ թելերով կապվելով Երևանի կոնսերվատորիայի, օպերային թատրոնի, սիմֆոնիկ նվագախմբի, ազգային արվեստի ներկայացուցիչների հետ՝ նա ստեղծագործել է կրկնապատկված եռանդով, ժամանակի ոգով: Ազգային, սովետական և արևմտաեվրոպական հեղինակների մեծաքանակ օպերային կտավներին ծանոթ դիրքորին իր մեկնաբանություններում ունի հմտորեն մշակված «սեփական կոնցեպցիա»: Նրա հիանալի լսողությունը, ռիթմական-տեմպային նրբին զգացողությունը, զուսպ ու ճշգրիտ ժեստը գործում են վստահ, բարձր ճաշակի և գեղագետի սուր աչքի հսկողությամբ: «Գասարուլային» ներկայացումների մեծ մասը 30 տարուց ավել ղեկավարել է Մ. Չարեքյանը:

Հայ դիրքորական արվեստի երևելի այս անհատականությունները հանգամանքների բերումով չկարողացան երևալ համաշխարհային բեմերում և ստիպված էին իրենց գործունեության շրջանակները սահմանափակել «երկաթե վարագույրի» այս կողմում: Հատ ու կենտ համարձակներից մեկը, ով կարողացավ գտնել ազատության փշոտ ճանապարհը, Օհան Դուրյանն էր:

Նրա կյանքն ու գործունեությունը ճշմարիտ արվեստին ծառայելու օրինակ են, տոտալիտարիզմի դառնության բաժակը ըմպած մտավորականի ճանապարհով:

Երուսաղեմում 1922 թվականին ծնված, եվրոպական կրթություն ստացած երաժիշտը առաջին անգամ 35 տարեկանում այցելեց Հայաստան՝ իր երազների երկիրը: Դուրյանը արդեն տիրապետում էր սիմֆոնիկ պարտիտուրաների հազարավոր էջերի, նրա կատարողական բեմական փորձը տպավորիչ էր:

Հայ հեղինակների շատ գործեր օտարազգի ունկնդրին են հասել Օ. Դուրյանի կատարումների շնորհիվ: Օ. Դուրյանի անունը արդեն անբաժան է XX դարի II կեսի հայ երաժշտության պատմության նկարագրից:

**Арусяк ПЕТРОСЯН (Армения)**

Институт искусств АН РА (Ереван)

e-mail: arusyak.petrosyan@gmail.com

## **ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ДИРИЖЕРСКОГО ИСКУССТВА**

Неотъемлемой частью столетней истории дирижерского искусства в Армении в XX веке наряду со славными именами К. Сараджева, М. Тавризяна, Д. Ханджяна и многих других дирижеров, являются творческие портреты Геворга Будагяна, Микаэла Малунцяна, Сурена Чарекяна, Огана Дуряна.

Геворг Будагян, как один из основоположников армянского оперного театра, более четверти века был одним из его ведущих дирижеров.

Его научная, педагогическая и общественная деятельность оставили заметный след в памяти современников и летописи музыкальной жизни 20-60-х годов. В постановках своего времени музыкант отдавал предпочтение патриотическим сюжетам. Он является редактором и составителем издания произведений композитора Ал. Спендиаряна, сделал фортепианные переложения ряда спендиаровских сочинений.

Самые значительные годы своей биографии, посвященные национальному искусству, прожил в Армении и Микаэл Малунцян. Уже состоявшимся музыкантом он в 1945 году переехал из Москвы в Ереван.

В течение многих последующих лет у М. Малунцяна была одна единственная, но важная цель – довести исполнительский уровень оркестра Армянской государственной филармонии до уровня лучших оркестров Страны Советов и цель эта была достигнута музыкантом с большой буквы, благодаря его высокопрофессионализму и неустанному коллективному труду.

С 1944 года в Армении жил и плодотворно работал дирижер Сурен Чарекян.

Крепкие творческие связи с ереванской консерваторией, оперным театром, симфоническим оркестром, представителями национальной культуры позволяли ему творить с удвоенной энергией и желанием. В его личном репертуаре множество опер западноевропейских и советских авторов.

Прекрасный слух, внутреннее чувство ритма, богатая тембровая палитра, сдержанно – отточенный жест и тонкий вкус позволили Чарекяну занять достойное место среди армянских дирижеров.

Достаточно отметить, что более 30 лет гастрольными спектаклями Национальной оперы и балета дирижировал Сурен Чарекян.

Учитывая исторические обстоятельства, никому из представителей армянской дирижерской школы не пришлось выступать на мировых сценах.

Исключением может служить лишь биография Огана Дуряна, которому удалось пройти тернистый путь артиста к творческой свободе, выдержать множество испытаний на этом пути, однако остаться патриотом и вписать своё достойное имя в летопись армянского исполнительского искусства II половины XX века.

Родом из Иерусалима, блестяще образованный и достаточно знаменитый музыкант впервые ступил на родную землю Армении в 35 лет.

Дирижер, наизусть владеющий тысячами страниц симонических партитур, с большой готовностью знакомится и с музыкой армянских авторов, часто являясь первым исполнителем. Произведения А. Хачатряна, Э. Мирзояна, Ал. Арутюняна, Ал. Аджемяна, Л. Чаушяна, Дж. Тер-Гадевосяна и мн. др. отныне становятся неотъемлемой частью его репертуара и в зарубежных поездках.

Внешне очень разные, творческие биографии наших соотечественников неразрывно связали их имена с историей зарождения и развития дирижерского искусства в Армении, в период расцвета национальной классической музыки.

**Arusyak PETROSYAN (Armenia)**

Institute of Art NAS RA (Yerevan)  
e-mail: arusyak.petrosyan@gmail.com

**FROM THE ARMENIAN CONDUCTOR ART HISTORY PAGES**

Armenian conductor history is only a few hundred years old. In the paper we present the three major contemporary conductors, who have greatly impacted Soviet Armenian musical art - Gevorg Budaghyan, Michael Maluntsyán and Suren Charekyan.

They lived and worked almost in the same era. However, as different as their paths were, they had one common thread – the close relation to the national musical culture, especially the creation and the establishment of the conductor art.

G. Budaghyan is one of the founders of the Armenian Opera Theater and has been one of its leading conductors for a quarter of a century. Budaghyan's scientific, pedagogical and public activities in the Yerevan State Conservatory after Komitas have always given remarkable results. On the national stage, he conducted different operas, giving priority to patriotic philanthropy ideas. Being the best commentator-conductor of A. Spendiaryan's "Almast" opera, he edited and published the compositions of the composer's works.

M. Maluntsyán was destined to write the most brilliant pages of biography dedicated to his native culture in Armenia. People called him a walking “music encyclopedia”. He was a musician down to his very core; it was in his whole essence.

Educated and accomplished in Moscow, M. Maluntsyán accepts K. Sarajev's invitation to come to Yerevan in March 1945 and is particularly enthusiastic in the orchestra class at the Conservatory. In November 1945 the Armenian Philharmonic State Symphony Orchestra already gives its first concert conducted by Maluntsyán. Acknowledging the importance of the issue, Maluntsyán has been trying to solve one important issue over the years – increase the performance of the orchestra to the level of the best in the USSR, and he succeeded.

In 1944, Suren Charekyan also settled in Armenia. He was a consistent and hard-working conductor in the workplace; his peers called his attributes "European".

He has worked with a double-edged vigor with the spirit of the time by connecting with the Yerevan Conservatory, the Opera Theater, the Symphony Orchestra and the representatives of the national art. Well accounted with national, Soviet and Western European operatic patterns, the

famous conductor has a well-developed "own concept" in his interpretations. His excellent ear, delicate rhythmic-tempo sensation, reserved and accurate gesture operate with confidence, under the control of high taste and sharp eye. S. Charekyan has led most of the concert tour performances for more than 30 years.

These prominent personalities of Armenian conductor art due to circumstances could not appear on world stages and had to limit the scope of their performances to this side of the "iron curtain." Ohan Duryan was one of the bravest, who managed to find the thorny path of freedom.

His life and work are an example of serving the true art, as an intellectual who tasted true bitterness of totalitarianism.

Born in Jerusalem in 1922, Europe educated musician, visited Armenia, the country of his dreams, for the first time at age of 35. Duryan had already known thousands of pages of symphonic musical sheets; his stage performance experience was impressive.

Many works by Armenian authors have reached foreign audiences thanks to O. Duryan's performances. O. Duryan's name is already inseparable from the description of the Armenian music history of the second half of the 20th century.

**Արփի ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ (Հայաստան)**

Հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարան (Երևան)

Էլ. փոստ՝ [avardumyan8@gmail.com](mailto:avardumyan8@gmail.com)

## **ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ (1100 – 1173) ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայոց միջնադարյան մշակույթի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ 12-րդ դարի հայոց անվանի կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին, Կիլիկյան Հայաստանի մեծատաղանդ քանաստեղծ-երաժիշտ է, որի ստեղծագործական հարուստ ժառանգությունը պատկանում է ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլև ողջ քաղաքակիրթ մարդկությանը: Նա եղել է ոչ միայն իր ժամանակի ամենից բեղմնավոր հայ երգահանը, այլև միջնադարյան Հայաստանի երաժշտական մտածողության խոշոր բարեփոխիչ:

Շնորհալին կարգավորել է եկեղեցական ծեսի հնացած արարողությունն ու հարստացրել հայոց հոգևոր երգեցողությունն իր նոր ու տաղանդավոր ստեղծագործություններով, ինչպես նաև խմբագրել է նախորդ հայ երգահանների գրեթե ողջ երաժշտական ժառանգությունը՝ հանդես գալով նաև որպես մեծ բարենորոգիչ:

Ներսես Շնորհալու քանաստեղծական և երաժշտական բարձրարվեստ ժառանգությունն իր բովանդակությամբ ու խորությամբ կարևոր նշանակություն ունի համաքրիստոնեական երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ: Իր լավագույն ստեղծագործություններով նա նախանշել է Վերածննդի միտումները փիլիսոփայական և գեղագիտական մտքի զարգացման ոլորտում:

**Арпи ВАРДУМЯН**

Матенадаран научно-исследовательский институт древних рукописей  
(Ереван)

e-mail: avardumyan8@gmail.com

### **МУЗЫКАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ НЕРСЕСА ШНОРАЛИ (1100 – 1173гг.)**

Киликийский армянский католикос XIIв. Нерсес Шнорали (Благодатный), является не только одним из крупнейших деятелей средневековой армянской культуры, но и талантливейшим поэтом-музыкантом своего времени. Его многогранное творческое наследие принадлежит не только армянскому народу, но и всему цивилизованному человечеству. Он был не только самым плодотворным армянским композитором своего времени, но и великим преобразователем музыкального мышления средневековой Армении.

Шнорали упорядочил и обновил устарелые подходы к церковному ритуалу и обогатил армянское духовное песнопение своими новыми прекрасными сочинениями, а также отредактировал почти все церковное пение, выступив как выдающийся реформатор.

Высокохудожественное поэтическое и музыкальное наследие Киликийского армянского католикоса XII века Нерсеса Шнорали по своему содержанию и глубине имеет исключительно важное значение в истории музыкальной культуры всего христианского мира. Своими лучшими произведениями он предначертал контуры ренессансных веяний в тенденциях развития средневековой философской и эстетической мысли.

**Arpi VARDUMYAN (Armenia)**

Matenadaran Research Institute of Ancient Manuscripts (Yerevan)

e-mail: avardumyan8@gmail.com

### **THE MUSICAL HERITAGE OF NERSES SHNORHALI (1100 – 1173)**

The well-known Catholicos of Cilician Armenia of 12<sup>th</sup> century Nerses Shnorhali (The Graceful, 1100-1173) was one of the greatest persons of the medieval Armenian culture and a talented poet-composer. His versatile artistic heritage belongs not only to the Armenian people, but also to the entire civilized world.

Nerses the Graceful was not only an outstanding Armenian composer of his time, but also a great reformer of medieval Armenian musical thinking. He has streamlined and renewed the old ceremony of the Armenian Church rite by his new and splendid creations, as well as he has edited nearly the whole musical heritage of the previous composers and became a great reformer of the Armenian spiritual music.

The poetical and musical heritage of the eminent composer Nerses Shnorhali is extremely important in the history of the whole Christian musical culture by its content and depth. In his best creations Shnorhali predetermined Renaissance tendencies in the development trends of medieval philosophical and aesthetic thought.

**Անուշ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Ճարտարապետության թանգարան-ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ anoush\_arch@hotmail.com

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԳՄԲԵԹԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ  
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՏԻՊԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՆԻԻ  
ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Հայաստանի ճարտարապետության պատմության համար կարևորագույն շրջան սկսվեց 301 թվականից՝ քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելուց հետո: Պատմական այս իրադարձությունն սկիզբ դրեց համաշխարհային մշակույթում այնպիսի եզակի և յուրահատուկ երևույթի ստեղծմանն ու զարգացմանը, ինչպիսին է հայկական միջնադարյան ճարտարապետությունը՝ իր բազաթիվ տիպերով և ենթատիպերով, ճարտարապետական ձևերով և հորինվածքային հնարանքներով:

Այս շրջանի եկեղեցական ճարտարապետության կարևորագույն շերտն են կազմում գմբեթավոր կառույցները, որոնք բաժանվում են երկայնական (գմբեթավոր դահլիճներ և գմբեթավոր բազիլիկաներ) և կենտրոնագմբեթ ենթատիպերի: Կենտրոնագմբեթ եկեղեցիները հատուկ տեղ և դեր ունեն վաղքրիստոնեական հայկական ճարտարապետության պատմության էջերում: Ամենավաղ շրջանում, հենվելով հիմնականում ժողովրդական տան ճարտարապետության սկզբունքներին (գմբեթ՝ չորս սյուների վրա), հետագայում գմբեթավոր եկեղեցիների հորինվածքի ձևավորումն ընթացավ իր ուղիով: Միջնադարյան ճարտարապետների միտքն ուղղված էր առանց միջանկյալ հենարանների կառուցվածքների ստեղծմանը, քանի որ երկրաշարժի ժամանակ այդ հենարանները մեծ վտանգ էին ներկայացնում: Այս պայմաններում պետք էր փնտրել եկեղեցու ներքին տարածության ընդարձակման բոլորովին այլ տարբերակներ, ինչը և բերում էր նոր ճարտարապետական ձևերի որոնմանը և տիպերի ստեղծմանը: Բավականին պարզ միջոցների և երկրաչափական ձևերի կիրառմամբ, բայց ստեղծագործական մտքի հանճարեղ թռիչքների շնորհիվ միջնադարյան հայ ճարտարապետները կարողացան լուծել իրենց առաջ դրված խնդիրը:

Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության պատմության փայլուն էջերից մեկն է Անի քաղաքի ճարտարապետությունը: Անիի ճարտարապետությունը յուրահատուկ դպրոց դարձավ և մեծ դեր ունեցավ զարգացած միջնադարում՝ ողջ տարածաշրջանի ճարտարապետական կառուցների ստեղծման և զարգացման գործում: Զարգացած միջնադարի երկու ժամանակաշրջանների (IX-XI դարերը՝ Բագրատունիների թագավորության, և XII-XIV դարերը՝ Զաքարյանների իշխանության) ընթացքում կառուցված բազմաթիվ եկեղեցիներում ակնհայտորեն առկա են վաղմիջնադարյան գրեթե բոլոր ճարտարապետական տիպերի հիման վրա ստեղծված հորինվածքային տարրերն ու կառուցվածքային մոտեցումները: Բնականաբար, դրանք Անիի շինություններ

րում համապատասխանորեն մշակվել, վերաիմաստավորվել և վերջնականապես ձևավորվել են:

Վաղ միջնադարում փայլուն, սակայն սակավաթիվ հուշարձաններով ներկայացված գմբեթավոր դահլիճ տիպը զարգացած միջնադարում լայն տարածում է ստանում: Դրա վառ օրինակներից է Անիի ՄԳԳրիգոր (Տիգրան Հոնենցի կամ Նախշու) եկեղեցին, որի ճարտարապետական ձևավորումն աչքի է ընկնում իր նուրբ կատարումով և միասնությամբ՝ բազմազանության մեջ:

Բախտադեկի եկեղեցին, ինչպես և Շահաստանում գտնվող Աշոտի եկեղեցին նույնպես պատկանում են գմբեթավոր դահլիճ տիպին: Այդ տիպին է պատկանում նաև Միջնաբերդի եկեղեցին, որի բոլոր ճակատները մշակված են եկեղեցու գլխավոր նավի և տրասեպտի խաչաձևությունը արտահայտող եռանկյունաձև խորշերով:

Վաղքրիստոնեական մյուս տարածված տիպը եռանավ բազիլիկաներն են, որոնք զարգանում էին երկու ուղղություններով. արևելյան տիպի (ընդհանուր երկթեք տանիքի տակ վերցրած ծածկով) և արևմտյան տիպի (բազիլիկալ կտրվածք ունեցող, երբ միջին նավը բարձր է կողայիններից): Չնայած առանձին տարրերի նմանությանը այլ երկրների նմանատիպ կառույցների հետ՝ այս եկեղեցիներն աշխարհում հայտնի ճարտարապետական տիպի վերաիմաստավորման վառ օրինակներ են, որոնցում ներառված են նաև քաղաքացիական ճարտարապետության՝ պալատական դահլիճների հորինվածային սկզբունքները: Անիում գմբեթավոր բազիլիկաների տիպը ներկայացված է հորինվածքով դասական և կատարմամբ զարմալիորեն նորարարական Մայր տաճարով: Հատակագծային հորինվածքում կրկնելով դեռևս վաղ միջնադարում ձևավորված այդ տիպը, իր ծավալատարածական և դեկորատիվ լուծմամբ տաճարը նախատիպ է հետագա շրջանի ճարտարապետական տիպերի զարգացման համար ոչ միայն Հայաստանում: Վաղ միջնադարյան գմբեթավոր բազիլիկաներից տաճարը տարբերվում իր թե՛ հատակագծային, թե՛ ծավալատարածական համաչափություններով:

Անիում հատուկ տարածում ստացած կենտրոնագմբեթ հուշարձանների թվին են պատկանում խաչաձև գմբեթավոր և բազմախորան կառուցվածքները: Քառախորան տիպն իր հերթին բաժանվում է մի քանի ենթատիպերի. առանձին կանգնած մույթերով, հենախորշերով գմբեթակիր քառակուսի, 3/4 շրջանաձև անցում-խորշերով, փոքր խաչաձև քառախորան եկեղեցիներ, շրջանագծի (կամ բազմանիստի) մեջ գծված քառախորաններ: Վերջինները ներկայացված են երկու հորինվածքային լուծումներով. շրջանագծի մեջ ներգծված խաչ՝ չորս աբսիդների միջև տեղադրված ավանդատներով և շրջանց սրահով շրջապատված հուշարձաններ (զվարթոցատիպ տաճարներ): Այս երկու տարբերակում էլ ամենամոփոփ ձևով արտահայտված է կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների գլխավոր գաղափարը՝ տաճարը որպես աշխարհ, տիեզերք ներկայացնելու ձգտումը:

Միջնադարյան հայ ճարտարապետների փնտրտուքներն ազգային ճարտարապետական լեզու ստեղծելու գործում մշտապես բերում էին սեփական պատկերացում-

ներին և տեղական պայմաններին համապատասխան կառույցների ստեղծմանն ու զարգացմանը: Այդ պատճառով էլ դեռևս վաղ շրջանում արդեն ձևավորվել էր հայկական ճարտարապետության յուրահատուկ և ինքնուրույն դպրոցը՝ սեփական սկզբունքներով և գեղարվեստական մոտեցումներով, ինչը նպաստեց զարգացած միջնադարի ճարտարապետության փայլուն վերելքին:

**Ануш ТЕР-МИНАСЯН (Армения)**

Музей институт архитектуры (Ереван)

e-mail: anoush\_arch@hotmail.com

### **ПРИМЕНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО АРХИТЕКТУРНОГО ТИПА КУПОЛЬНЫХ ЦЕРКВЕЙ В СООРУЖЕНИЯХ АНИ**

Важнейший этап в истории архитектуры Армении начался после провозглашения в 301 году христианства государственной религией. Это историческое событие положило начало созданию и развитию такого уникального явления в мировой культуре, как армянская средневековая архитектура с её многочисленными типами, формами и композиционными приёмами.

Важнейший и интереснейший пласт архитектуры этого периода – тип купольных церквей, разделённый на подтипы продольных и центрально-купольных сооружений. Армянские центрально-купольные сооружения, в основном базируясь на архитектуре народного дома – куполе на четырёх столбах, уже в самом раннем периоде пошли своим путём развития. Усилия армянских средневековых зодчих были направлены на создание сооружений, где не было бы промежуточных опор, особенно опасных при землетрясениях. При этом, обеспечив устойчивость, они получали единое нерасчленённое внутреннее пространство молитвенного зала, что также было важно при строительстве в сейсмической зоне, где возможности возведения очень крупных построек были строго ограничены. Одновременно с гениальными находками инженерной мысли зодчие достигли огромного успеха и в разработке композиционных приёмов.

Одна из блестящих страниц истории армянской архитектуры – архитектура города Ани, которая стала своеобразной архитектурной школой, имела большое значение в период развитого средневековья во всём регионе также в деле создания и развития типа купольных сооружений. Во многих сооружениях обоих этапов периода развитого средневековья (IX-XI вв. – эпоха правления династии Багратидов и XII-XIV вв. – период правления Захаридов) налицо элементы и конструктивные решения, созданные на основе почти всех раннесредневековых архитектурных типов.

Естественно, в сооружениях Ани эти решения и элементы были соответственно переработаны, переосмыслены и окончательно сформированы.



Блестяще решённые, но немногочисленные в раннем средневековье церкви типа купольного зала нашли широкое распространение в развитом средневековье. Из ярких образцов этого типа в Ани – церковь Св. Григора (Тиграна Оненца или Нахшлу), чья композиция и прекрасное декоративное убранство удивляют единством в разнообразии и изяществом исполнения. Церковь Бахтагеки, как и, так называемая, церковь Ашота в Шаастане, также принадлежат к типу купольного зала. К нему же относится церковь в цитадели, чьи фасады обработаны треугольными нишами, отражающими крестообразность пересечения главного нефа и трансепта.

Другой распространённый тип эпохи раннего средневековья – трёхнефные базилики, которые развивались в двух направлениях – восточного и западного типов. Несмотря на сходство отдельных элементов с однотипными сооружениями других стран, эти церкви – яркие образцы переосмысления этого общеизвестного в мире типа, в которых использованы также композиционные приёмы гражданской архитектуры – дворцовых залов. В Ани тип купольной базилики представлен классическим по композиции и удивительно новаторским по исполнению Кафедральным собором. В плановой композиции, повторяя этот сформировавшийся в раннем средневековье тип, в объёмно-пространственном и декоративном решении собор явился прототипом для дальнейшего развития архитектурных типов и стилей, и не только в Армении. От раннесредневековых купольных базилик собор отличается пропорциями как плановой, так и объёмно-пространственной композиций.

К числу получивших особое распространение в Ани архитектурных типов относятся крестово-купольные и многоабсидные сооружения. Крестово-купольный тип (или тетраконх) в свою очередь делится на несколько подтипов: с отдельно стоящими опорами, с 3/4 нишами-переходами в углах молитвенного зала, малые крестово-купольные церкви, тетраконхи, вписанные снаружи в многоугольник (или многогранник) и тетраконхи с галереей-обходом, многоабсидные купольные церкви. В обоих этих подтипах в самом обобщённом виде отражена главная идея центрально-купольных церквей: стремление представить храм, как мир, как Вселенную.

Поиски армянских средневековых зодчих национального архитектурного языка всегда приводили к созданию и развитию сооружений, соответствующих их собственным художественным представлениям и местным условиям. Поэтому уже в раннем периоде развития сформировалась своеобразная и самостоятельная архитектурная школа – со своими собственными принципами и художественными подходами, что и способствовало блестящему взлёту архитектуры в развитом средневековье.

**Anush TER-MINASYAN (Armenia)**

Museum-Institute of Architecture (Yerevan)

e-mail: anoush\_arch@hotmail.com

## **USE AND DEVELOPMENT OF EARLY MEDIEVAL ARCHITECTURAL TYPE OF DOMED CHURCHES IN THE BUILDINGS OF CITY ANI**

The most important stage began in the history of architecture of Armenia after the proclamation of Christianity as the state religion in 301. This historical event marked the beginning of the creation and development of such a unique phenomenon in world culture, as Armenian medieval architecture with its numerous types, forms and compositional techniques.

The most important and interesting layer of architecture of this period is the type of domed churches, divided into subtypes of longitudinal and central dome structures. The Armenian central dome structures, mainly based on the architecture of the people's house - the dome on four pillars, already in the very early period went their own way of development. The efforts of Armenian medieval architects were aimed at the creation of structures, where there would be no intermediate supports, especially dangerous during earthquakes. At the same time, by ensuring sustainability, they received a single undifferentiated interior space of the prayer hall, which was also important during construction in the seismic zone, where the possibilities of building very large buildings were strictly limited. Simultaneously with the ingenious discoveries of engineering, the architects also achieved tremendous success in the development of composite techniques.

One of the brilliant pages of the history of Armenian architecture is the architecture of the city of Ani, which became a kind of architectural school, which was of great importance in the period of the developed Middle Ages throughout the region also in the creation and development of the type of dome structures. In many buildings of both stages of the period of the developed Middle Ages (IX-XI centuries - the era of the Bagratids dynasty and XII-XIV centuries - the period of the Zaharids rule) there are elements and constructive solutions created on the basis of almost all early medieval architectural types.

In essence, in the buildings of Ani, those decisions and elements were accordingly reworked, rethought and finally formed.

Splendidly resolved, but few in the early Middle Ages, churches such as the domed hall were widely spread in the developed Middle Ages. Among the most striking examples of this type in Ani is the church of St. Grigor (Tigran Onents or Nakhshlu), whose composition and beautiful decoration are surprising for their unity in diversity and elegance of execution. Baghtageki Church, as well as the so-called Ashot Church in Shaastan, also belong to the type of domed hall. It also includes the church in the Citadel, whose facades are treated with triangular niches, reflecting the cross-shaped intersection of the main nave and transept.

Another common type of the early Middle Ages was the three-nave basilica, which developed in two directions - of the eastern and western types. Despite the similarity of individual elements with similar structures of other countries, these churches are vivid examples of the reinterpretation of this well-known in the world type, in which the compositional techniques of civil architecture - palace halls - are also used. In Ani, the type of dome basilica is represented by a classical composition and a surprisingly innovative Cathedral by its execution. In the planned composition, repeating this type, which was formed in the early Middle Ages, in the spatial and

decorative solutions, the Cathedral was the prototype for the further development of architectural types and styles, and not only in Armenia. From the early medieval domed basil, the Cathedral is distinguished by the proportions of both planned and volumetric compositions.

Cross-domed and multi-apsed structures are among the most common architectural types in Ani. The cross-dome type (or tetracone), in turn, is divided into several subtypes: with separate supports, with 3/4 transition niches in the corners of the prayer hall, small cross-dome churches, tetracones inscribed outside into a polygon (or polyhedron) and tetracones with a gallery-bypass, multi-apsed domed churches. In both of these subtypes, the main idea of the central-domed churches is reflected the desire to present the temple as the world, as the Universe.

The search for the Armenian medieval architects of the national architectural language has always led to the creation and development of buildings corresponding to their own artistic ideas and local conditions. Therefore, already in the early period of development, a peculiar and independent architectural school was formed - with its own principles and artistic approaches, which contributed to the brilliant take-off of architecture at the high Middle Ages.

Միրանուշ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (Երևան)  
 էլ. փոստ՝ nrane3@yahoo.com

**ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԱՐՉԱԳԱՆՔՆԵՐԸ  
 «ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ» ՀԵՐՈՍԱՎԵՊՈՒՄ**

Ժողովրդական վեպի կամ հերոսավեպի միջուկը կազմում են տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունները, որոնք վիպասացների բերանում ենթարկվում են փոփոխությունների՝ համակցվելով վիպական և առասպելաբանական պատկերացումներին: Հերոսավեպում ևս տեսանելի են պատմական դեպքերի ու դեմքերի վիպական երանգավորումները: «Սասնա ծռեր»-ի հիմքում ընկած են VIII-XIII դարերի իրադարձությունները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչակցվել են Սասունի հետ և բերնբերան փոխանցվելով՝ ձեռք են բերել վիպական գծեր:

Հայոց հերոսավեպում առկա խաչակրաց արշավանքների արձագանքները (XI-XIII դարեր) հստակ և առավել չափով հանդիպում են մոտ տասը պատումներում: Խաչակրաց արշավանքները «Սասնա ծռեր»-ում ձեռք են բերել վիպական գիծ, համակցվել առասպելական պատկերացումներով, որի գլխավոր դերակատարը Հռոմի Պապն է: Վերջինս հիշատակվում է որպես Պապը Ֆրենկ կամ Բապը Ֆրենկ՝ դաժան ավատատեր, որի լծի տակ կքած է կաթուղիկ հասարակ ժողովուրդը, որին ազատում է հայ դյուցազունը: Խաչակրաց գործը ներկայացված է որպես աշխարհակործան ուժ: Գրավելով Պապի քաղաքը՝ Դավիթը սպանում է Պապին և նոր թագավոր կարգում, իսկ ինքը վերադառնում է Սասուն:

Ուշագրավ են նաև վիպասացների պատկերացումները Հայոց եկեղեցի-Կաթուղիկ եկեղեցի վարդապետական տարաձայնությունների շուրջ:

**Сирануш АРАКЕЛЯН (Армения)**

Институт археологии и этнографии НАН РА (Ереван)  
 e-mail: nrane3@yahoo.com

**ОТЗЫВЫ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ В ЭПОСЕ «САСНА ЦРЕР»**

В основе народного сказания или послания лежат исторические события, которые подвергаются изменениям в устах романистов в сочетании с эпическими и мифологическими представлениями. Героические исторические события и лица также видны в эпосе. В

основе «Сасна Црер» события VIII-XIII веков, которые так или иначе относились к Сасуну и передавались устным образом, приобретая эпические черты.

Последствия крестовых походов в армянском эпосе (XI-XIII вв.) встречаются примерно в десяти повествованиях. Крестовые походы в «Сасна Црер» приобрели эпические черты сочетаясь с мифическими представлениями, главной фигурой которого был Папа Римский. Последний упоминается как жестокий феодал Папа Фрэнк или Бапа Фрэнк, у которого под влиянием находился простой католический народ, которого освобождает армянский герой. Армия крестоносцев представлена как сила разрушающая мир. Захватив город Папы, Давид убивает последнего и назначает нового короля, возвращается в Сасун.

Так же примечательны взгляды романистов о разногласиях учений Армянской и Католической церкви.

**Siranush ARAQELYAN (Armenia)**

The Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (Yerevan)

e-mail: nrane3@yahoo.com

### **THE REACTION OF THE CRUSADES IN THE "SASNA TSRER" EPIC POEM (DAREDAVILS OF SASOUN)**

The basis of a folk epic or epistle is based on historical events that are subject to change on the lips of novelists in combination with epic and mythological ideas. Heroic historical events and faces are also visible in the epic. The "Sasna Tsrer" is based on the events of the VIII-XIII centuries, which in some way relates to Sasoun and transmitted to the mainland, acquired epic lines. The consequences of the crusades in the Armenian epic (XI-XIII cc.) are clear and most found in about ten narratives.

The crusades in "Sasna Tsrer" acquired epic features combined with mythical ideas, the main figure of which was the Pope. The latter is referred to as the cruel feudal Pope Frank or Bapa Frank, who influenced the Catholic common people, who liberated by the Armenian hero. The cross army is represented as a world-destructive force. Capturing the city of the Pope, David kills the last one and appoints new king and returns to Sasoun.

It is also remarkable that the novelists' views on the doctrinal disagreements of the Armenian Church-Catholic Church.

Արմենուհի ԱՎԱԳՅԱՆ (Հայաստան)

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ arm5\_83\_7@mail.ru

## ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԻ ՄԱՍԻՆ

Յուրաքանչյուր ժողովրդի լեզվամտածական գործունեության կրողն ու արտահայտիչը լեզուն է: Լեզվի մեջ և լեզվի միջոցով են արտահայտվում հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու տեղաշարժերը: Հայերենը, լինելով հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ինքնուրույն ճյուղ-լեզուններից մեկը, մի շարք քերականական (նաև հնչյունական և բառապաշարային) առանձնահատկություններով կապված է հիմք-լեզվին, սակայն իր զարգացման ընթացքում կորցրել է որոշ քերականական կարգեր (ինչպես *սեռի քերականական կարգը*)\* կամ էլ ձեռք է բերել նոր, ինքնատիպ քերականական առանձնահատկություններ, որոնք հիմք-լեզվից բաժանվելու շրջանում չի ունեցել: Այս տեսակետից կարևոր է սեռի քերականական կարգի դրսևորման (իմաստային ու քերականական), դրա արտահայտման միջոցների ուսումնասիրությունը, յուրահատկությունների բացահայտումը հայերենում, հոլովման և խոնարհման համակարգերի առանձնահատկությունների քննությունը:

Հոլովման համակարգը նույնությամբ չի կրկնում մայր լեզվից ժառանգածը, այլ որպես ինքնուրույն լեզու՝ այստեղ ևս դրսևորել է զարգացման ու կատարելագործման ինքնատիպություն: Հարցի առնչությամբ ուշագրավ է Ս.Ղազարյանի այն միտքը, որ «հին հայերենը չի ունեցել անվանական սեռեր. նա հոլովման մեջ չի տարբերում նաև անձի և իրի առումները. ունի միայն երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի, վեց (*յոթ*- ընդգծումը՝ Ա.Ա.) հոլով... որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր հոլովակազմիչ մասնիկներն ու իմաստը»<sup>1</sup>: Ի տարբերություն գրաբարի՝ ժամանակակից հայերենում ոչ բոլոր խոսքի մասերն են հոլովվում. շատ խոսքի մասեր հոլովվում են փոխանուն կիրառության դեպքում (ածական, թվական, որոշ դերբայներ), իսկ շարահյուսական մակարդակում, ըստ Ս. Ղազարյանի, «գոյականների, ածականների, թվականների անհամաձայնությունը սկսել է

\* Այս մասին առավել մանրամասն անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածներում (Տե՛ս Ա.Ավագյան, Գենդերը և լեզվաբանությունը, Ուսանողների և երիտասարդ դասախոսների VI հանրապետական խորհրդաժողովի նյութերի ժողովածու, Ե., 2007, էջ 2: Ա.Ավագյան, Проблема грамматической категории рода и средства ее выражения в армянском языке, М., 2013, Современные методы сравнительно-исторических исследований: Материалы VIII Международной научно-практической конференции по сравнительно-историческому языкознанию: МАКС Пресс, стр. 41-52/ Ա. Ավագյան, Սեռի քերականական կարգի դրսևորումը հայերեն անուն-ազգանուններում, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», XIX, Գյումրի, 2016, էջ 241-245: Ա.Ավագյան, Особенности лексического, сеантического и национально-этнического выражения естественного рода в армянских именах-фамилиях, Проблемы ближней и дальней реконструкции: Материалы IX Международной научной конференции по сравнительно-историческому языкознанию: МЦНМО, М., 2017, стр.127-132).

<sup>1</sup> Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Ե., 1981, էջ 90:

շատ վաղուց»<sup>1</sup>: Հայերենի հոլովական համակարգում կատարված փոփոխություններն ու տեղաշարժերը հիմնականում միտված են եղել լեզվի քերականական համակարգի միօրինականացմանն ու պարզեցմանը: Պահպանելով հնդեվրոպական հիմք-լեզվից ժառանգածը՝ հայերենը, այնուամենայնիվ, իր զարգացման ճանապարհին ձեռք է բերել նոր օրինաչափություններ, որոնք էլ պայմանավորել են նրա հետագա զարգացումն ու կատարելագործումը՝ որպես ինքնուրույն լեզու:

Նույնը վերաբերում է նաև բայական համակարգին, որտեղ ևս, ընդհանուր գծերով կապված լինելով հիմք-լեզվին, լեզուն դրսևորել է իր ներքին օրենքներն ու օրինաչափությունները: Ինչպես նկատել է Ս. Ղազարյանը. «Գրաբարի խոնարհման համակարգի զարգացման հիմնական օրենքները դրսևորվել են քերականական միևնույն ձևերի բազմիմաստության ու բայահիմքերի բազմազանության վերացման, յուրաքանչյուր իմաստի համար նոր ձևեր ստեղծելու, ժամանակների տարբերակման, դեմքերի վերջավորությունների միաձևության, այսպես կոչված, զարտուղի կամ անկանոն բայերի կանոնավորման ընդհանուր տենդենցների մեջ»<sup>2</sup>: Ի տարբերություն գրաբարի՝ ժամանակակից գրական հայերենում շատ են բաղադրյալ վերլուծական ժամանակաձևերը, ինչը պայմանավորված է դերբայների քանակային գերակշռությամբ. գրաբարն ունի չորս, իսկ ժամանակակից հայերենը՝ ութ դերբայ: Այս միտումը նկատելի է եղել դեռևս լեզվի զարգացման միջին շրջանից: Հայերենում բայն ունի սեռ: Հնդեվրոպական հիմք-լեզվում բայական սեռի տարբերակվածություն չի եղել. «միևնույն բայահիմքը կարող էր հանդես գալ և՛ անցողական, և՛ անանցողական իմաստներով»<sup>3</sup>:

Ժամանակակից հնդեվրոպական ու սեմական (արաբերեն) բազմաթիվ լեզուներում գոյություն ունի *քերականական սեռի* կարգը՝ ըստ որի էլ արտաքին աշխարհի առարկաները բաժանվում են *արական, իգական, չեզոք* (ռուսերեն, գերմաներեն) կամ *արական, իգական* (ֆրանսերեն) սեռերի, ինչը, եթե լեզուների զարգացման նախնական շրջանում հիմնված էր համապատասխան տրամաբանական կատեգորիայի վրա, ապա հասարակական գիտակցության զարգացման որոշ, ավելի բարձր աստիճանում արդեն իրական սեռի ճանաչման հետևանքով զրկվել է իր տրամաբանական հիմքից և դարձել է սոսկ քերականական երևույթ:<sup>4</sup> Այս պատճառով էլ շատ լեզուներ, որոնք նախկինում ունեցել են քերականական սեռ, հետագայում կորցրել են այն, «մինչդեռ բնական սեռի կատեգորիան արտահայտելու համար ստեղծել և ստեղծում են նորանոր միջոցներ»<sup>5</sup>:

Հայերենը չունի սեռի քերականական կարգ, բայց, լինելով հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզու, չի բացառվում, որ հնագույն ժամանակներում ունեցել է քերականական սեռ, սակայն 5-րդ դարից մեզ ավանդված գրավոր-գրական լեզ-

<sup>1</sup> Նույնը:

<sup>2</sup> Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 104:

<sup>4</sup> Տե՛ս Ա. Ավագյան, Սեռի քերականական կարգի դրսևորումը հայերեն անուն-ազգանուններում, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. XIX, Գյումրի, 2016, էջ 241-245:

<sup>5</sup> Էդ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987, էջ 486:

վում այդ քերականական կարգն արդեն կորցրել էր, չնայած որ *բնական սեռն* արտահայտելու համար ունի *բառակազմական* /-դուխտ, -ուհի/ և *իմաստային-իմաստարանական* /բառերի իմաստային խմբերը՝ յուրաքանչյուրն իր սեռին ու տեսակին համապատասխան. ինչպես՝ *մարի-վարուժան; կով-ցուլ, եգ և այլն*/ միջոցներ:

Հայերենի քերականություններում հունաբան և լատինաբան դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից անընդհատ փորձ է արվել ներմուծել *սեռի քերականական կարգը*, ինչը բնորոշ է եղել հնդեվրոպական հիմք-լեզվին, բայց հայերենը, ի տարբերություն ցեղակից այլ լեզուների /գերմաներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, մասամբ՝ անգլերեն/, զարգացման ընթացքում կորցրել է այն՝ պահելով սուսկ մեկ, հիմնական *բառային արտահայտությամբ* բաժանումը՝ *կին (աղջիկ)* և *տղամարդ (տղա)*: Նման իմաստային տարբերակում առկա է նաև կենդանական աշխարհի մի շարք անվանումներում /ինչպես՝ *կով (եգ) – ցուլ, եգ (արու)*/, որը համատարած չէ և վերաբերում է մասնակի փաստերի:

Այսպիսով, քերականական մի շարք կարգեր (հոլովման, խոնարհման, սեռի, առկայացման) հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում ունեցել են տեղաշարժեր, ինչի արդյունքում զտվել, ամբողջացել ու նորմավորվել է հայերենի քերականական համակարգը:

Арменуи АВАГЯН (Армения)

Ширакский государственный университет (Гюмри)

e-mail: arm5\_83\_7@mail.ru

## О СМЕЩЕНИИ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Армянский язык, являясь одним из самостоятельных индоевропейских языков, связан с основным языком по ряду грамматических (фонетических и лексических) особенностей, но в процессе развития утратил некоторые грамматические категории (как категорию рода) или приобрел новые, своеобразные грамматические особенности, которые у него не были с тех пор как был отделен от базового языка.

С этой точки зрения важно изучить выражения грамматических категорий армянского языка (лексическое и грамматическое), особенности систем склонения и спряжения.

Система склонения не повторяет в точности наследие базового языка, а как самостоятельный язык показывает здесь своеобразие развития и совершенства. Изменения и смещения в системе склонения армянского языка в основном были направлены к упрощению и единению грамматических категорий языка. То же самое относится и к системе глагола, в целом, будучи связанным с базовым языком, язык все же продемонстрировал свои внутренние законы и закономерности. В отличие от габара в современном армянском языке много составных аналитических временных форм, которые обусловлены преимущественно большим количеством деепричастий. Эта тенденция была заметна с середины языкового развития. В армянском языке глагол имеет категорию рода. В индоевропейском базовом языке глагол не имел категорию рода.



Армянский язык не имеет естественные грамматические категории, но как язык, относящийся к индоевропейскому языку, не исключено, что в древние времена грамматический род существовал, но в литературном языке, который мы заимствовали с 5-го века, этот грамматический род был уже утерян, хотя имеет словообразовательные и семантические средства для выражения естественного рода.

Таким образом, ряд грамматических категорий (склонения, спряжения, рода, детерминации) в процессе исторического развития армянского языка имели смещения, в результате чего грамматическая система армянского языка была отфильтрована, завершена и нормализована.

**Armenuhi AVAGYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: arm5\_83\_7@mail.ru

## **ON THE SHIFT OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN THE ARMENIAN LANGUAGE**

The Armenian language, being one of the independent branch-languages of the Indo-European language family, is connected with the base-language through a series of grammatical (as well as phonetic and lexical) peculiarities, although as a result of its development it has lost some of its grammatical categories (e.g. the category of gender) or has obtained such new, unique grammatical features which were not available when separating from the base-language. From this point of view, it is important to study the manifestation of the grammatical category of gender and means of its expression in Armenian, to analyse the peculiarities of the systems of declension and conjugation.

The declension system doesn't exactly repeat what was inherited from the mother-tongue, but as an independent language here, too, it has demonstrated its unique development and improvement. The changes and shifts in the Armenian declension system were aimed mainly at the unification and simplification of the language. The same concerns the verbal system, where, also, though being connected with the base-language, the Armenian language has developed its inner laws and regulations. In contrast to Grabar (the Old Armenian language), in Modern Armenian there are a lot of compound analytical tense-aspect forms, which is preconditioned by the quantitative prevalence of Participles. This tendency has been observed since the development of Middle Armenian. In Armenian the verb has a voice. In the Indo-European base-language the verbal voice wasn't distinguished.

In the Armenian language there is no grammatical category for the natural gender (the human sex), although once belonging to the Indo-European language family, it is not excluded that in ancient times Armenian used to possess the grammatical gender. In the written-literary language passed to us since the 5<sup>th</sup> century, that grammatical category was lost, but to express the natural gender (the human sex) it has got word-building and semantic and semasiology means.

Thus, during the historical development of the Armenian language, some grammatical categories (declension, conjugation, gender, objectification) have undergone shifts as a result of which the Armenian grammatical system was clarified, unified and standardized.

**Ջեմմա ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ barnasyanjemma@mail.ru

**ԼԵԶՎԱՍՏՍԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ՝  
ԸՍՏ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԻ**

Բարբառագիտության զարգացման արդի փուլում մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերվում բարբառների բառապաշարի քննության հարցերին, որում կարելի է առանձնացնել հոգևոր մշակույթին վերաբերող շերտը: Լինելով մարդու գործունեության կերպ և արդյունք՝ այն ենթադրում է շրջակա աշխարհի ճանաչողություն և հազարամյակների ընթացքում ձևավորված լեզվամտածողություն:

Բառապաշարային իրողությունները քննելիս ի հայտ են գալիս իմաստային և կիրառական նրբերանգներ, իսկ դրանք հնարավորություն են տալիս կատարելու համեմատական ուսումնասիրություն՝ հետաքրքիր եզրակացություններով: Նմանատիպ ուսումնասիրությունները կարող են օգտակար լինել նաև լեզվի պատմության, ազգագրության և այլ կարգի գիտակարգերի համար: Բնականաբար, այդպիսի քննությունը լեզվաբանական հետաքրքրությունից բացի ունի նաև մշակութային արժեք:

**Джемма БАРНАСЯН (Армения)**

Института языка НАН РА (Ереван)

e-mail: barnasyanjemma@mail.ru

**ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЯЗЫКОВОГО МЫШЛЕНИЯ – ПО  
ЗАПИСЯМ ДИАЛЕКТОВ СЕЛ ШИРАКСКОЙ ОБЛАСТИ**

В современной фазе развития диалектологии большой интерес проявляется к вопросам исследования словарного запаса диалектов, где можно отделить относящийся к духовной культуре слой. Будучи видом и результатом человеческой деятельности, она предполагает познание окружающего мира и языковое мышление, сформированное в течение тысячелетий.

При исследовании реалий словарного запаса проявляются смысловые и прикладные нюансы, а они дают возможность провести сравнительные исследования – с интересными заключениями. Подобные исследования могут быть полезны также для истории языка, этнографии и других научных категорий. Естественно, такое исследование, кроме интереса, имеет также культурную ценность.

**Jemma BARNASYAN ((Armenia)**  
Institute of Language NAS RA (Yerevan)  
e-mail: barnasyanjemma@mail.ru

## **LINGUISTIC MENTALITY FEATURES ACCORDING TO THE RECORDS OF SHIRAK REGION DIALECTS**

In the modern phase of development of dialectology a great interest is taken in the issues of the word-stock examination, where the layer concerning the spiritual culture should be singled out. Being the type and result of human activity, it supposes the cognition of the surrounding world and the language mentality formed during thousand years.

While examining the vocabulary, semantic and applied nuances are found out, and they give opportunity to make a comparative investigation with interesting conclusions. Such kind of investigations can be useful also for language history, ethnography and other scientific disciplines. In essence, an examination, besides its linguistic interest, has got also a cultural value.

**Անահիտ ԲԵՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ abekaryan@mail.ru

## **ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ**

Ձուգահեռներ անցկացնելով անգլիացի բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Բայրոնի և հայ բանաստեղծ Ավետիք Բասահկյանի անձնական կյանքի և վաղ շրջանի (հիմնականում՝ մինչև «Բայրոնյան» տարիքի) ստեղծագործությունների միջև՝ նկատում ենք մի շարք ընդհանրություններ և նմանություններ:

Նախ՝ Բասահկյանը, ինչպես և Բայրոնը, իր ժամանակակիցների շրջանում վաղեմ է մեծ բանաստեղծի համբավ: Եթե 19-րդ դարի առաջին քառորդի վերջին՝ 1824-ին՝ Բայրոնի մահից հետո, ռուս բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինը ցավով արձանագրել է, որ «...մեզնից սրընթաց հեռացավ հանճարը, //...մեր մտքերի տիրակալը», և «Աշխարհը դատարկվեց...»<sup>1</sup>, ապա գրեթե մեկ դար հետո՝ 1916-ին, մեկ ուրիշ ռուս բանաստեղծ՝ Ալեքսանդր Բլոկը, մատնանշել է, որ «Բասահկյանն առաջնակարգ բանաստեղծ է, այժմ, միգուցե, այդպիսի նորոթինակ և անմիջական տաղանդ չկա ամբողջ Եվրոպայում»<sup>2</sup>, իսկ

<sup>1</sup> А. С. Пушкин, “К морю”, “Собрание сочинений в десяти томах”, т. II, “Правда”, 1981, с. 13-14.

<sup>2</sup> Александр Блок, “Собрание сочинений”, том восьмой: “Письма, 1898-1921”, Государственное издательство художественной литературы, Москва - Ленинград, 1963, с. 455-456.

ավելի ուշ՝ 1957-ին, ֆրանսիացի գրող Լուի Արագոնը Իսահակյանին անվանել է «այս հարյուրամյակի մեծագույն բանաստեղծ»<sup>1</sup>: Նրանց անձնական կյանքում ևս շատ նմանություններ և ընդհանրություններ կան: Իսահակյանը նույնպես, ինչպես և Բայրոնը, խուսափելով հալածանքներից, հեռացել է իր հայրենիքից և երկար տարիներ ապրել վտարանդության մեջ: Ինչպես և Բայրոնին, նրան նույնպես չի հաջողվել ամուսնանալ իր սիրած էակի հետ, որին սիրել է անկեղծ սիրով, չի մոռացել ամբողջ կյանքի ընթացքում և մինչև իր մահը նվիրել է բանաստեղծություններ: Ինչպես Բայրոնը, Իսահակյանը նույնպես կատարել է օրագրային գրառումներ, որոնց մեջ վավերագրել է իր հոգևոր ընդվզումներն ու պոռթկումները, վերլուծություններն ու եզրահագումները՝ գրելով «խառը՝ ինչ» դուրը «գա՛ գա, - անցյալի մասին էլ, ներկային էլ, ապագային էլ՝ այնպես, ինչպես» քեֆը ուզել է<sup>2</sup>: Գրեթե համանման գրառում կա Բայրոնի մոտ. «Իսկ ի՞նչ եմ գրելու ես... Գրի եմ առնելու այն ամենը, ինչ խելքիս փչի...»<sup>3</sup>, կամ՝ «Գրում եմ՝ ինչ որ կամենում եմ ես, <...>, // Թե՛ն չգիտեմ բառն հաջորդ տողի»<sup>4</sup>:

Դիտարկելով Բայրոնի և Իսահակյանի ստեղծագործությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ դրանց հերոսները գրողների «ես»-ի ինքնաբացահայտումն ու ինքնահաստատումն են: Բայրոնի «ես»-ը զուգահեռ է ենթադրում Չայլո Հարոլդի հետ, չնայած բանաստեղծը ժխտում է «որևէ հարազատություն նրա հետ»<sup>5</sup>, իսկ Իսահակյանի «ես»-ը՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի հերոսի հետ, ինչպես ինքն է խոստովանում՝ «...այնտեղ ես եմ, ուրիշ ոչ ոք, միայն դա ուրիշի վերարկուի տակ»<sup>6</sup>:

Բայրոնի «Չայլո Հարոլդի ուխտագնացությունը» և Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմների հերոսները, հիասթափվելով տիրող իրականությունից, առօրյա կյանքից, մարդկային հարաբերություններից, հեռանում են իրենց հայրական տնից և դիմում անորոշություններով լի ճանապարհորդության: Այդ երկու պոեմներն էլ հեղինակները գրել են երիտասարդ տարիքում, երբ համակված են եղել ժամանակագրի գաղափարներով: Դրանք թարգմանվել են աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Համեմատելով այդ պոեմների տեքստերը՝ կարելի է գտնել մի շարք նմանություններ և ընդհանուր գնահատականներ:

Բայրոնի և Իսահակյանի այլ ստեղծագործություններում նույնպես նկատվում են բազմաթիվ նմանություններ ու ընդհանրություններ: Այսպես, համեմատելով Բայրո-

<sup>1</sup> St'eu Луи Арагон, «Памяти Аветика Исаакяна», «Правда», 1957, 21 октября, № 294.

<sup>2</sup> St'eu Ավետիք Իսահակյան, «Հիշատակարան», «Սովետական գրող», Երևան, 1977, էջ 35:

<sup>3</sup> Lord Byron, «The Complete Works», volume 12: «Letters and Journals», volume V, Cambridge Scholars Publishing, 2009, p. 236.

<sup>4</sup> Չորջ Գորդոն Բայրոն, «Դոն Ժուան», պոեմ, անգլերենից թարգմանեց Հենրիկ Սևանը, «Սովետական գրող», Երևան, 1988, էջ 322 (բնագիրը՝ Lord Byron, «Don Juan», Canto IX, stanza XLI):

<sup>5</sup> Բայրոնի՝ 1811-ի հոկտեմբերի 31-ին Ռ. Չ. Դալլապին ուղղված նամակ (տե՛ս «Byron's Letters and Journals», Volume II: «Famous in my time, 1810-1812», Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1973, p. 122):

<sup>6</sup> «Ավետիք Իսահակյանի նամակները Կարեն Միքայելյանին», «Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 235:

նի «Գերության մեջ» (անզլերենում անվերնագիր է) և Իսահակյանի «Իսրայելցիք Բաբելոնում» բանաստեղծությունները՝ հանդիպում ենք բավական նման տողերի, որը միգուցե նույն թեմայի՝ Աստվածաշնչի 137-րդ սաղմոսի ընտրության արդյունք է: Այդ սաղմոսում, որն իր հայրենիքից վտարված հրեա ժողովրդի դառը ճակատագրի արտացոլումն է, հրեաները ողբում են իրենց գերեվարությունը:

Ի դեպ, այդ թեմային՝ վերոհիշյալ սաղմոսին, Իսահակյանից բացի, անդրադարձել են նաև Դաֆֆին՝ «Իսրայելը Բաբելոնում», և Թումանյանը՝ «Գերության մեջ», բանաստեղծություններում: Բնական է, որ այդ թեման, համահունչ լինելով հայ ժողովրդի ազատագրական տենչերին ու ձգտումներին, պետք է որ ստեղծագործական լիցք հաղորդեր նաև հայ բանաստեղծներին: Սակայն, մեր կարծիքով, հատկապես այդ սաղմոսին անդրադառնալը առաջին հերթին պայմանավորված է հայ բանաստեղծների վրա Բայրոնի թողած ազդեցությամբ:

Թե՛ Բայրոնի, թե՛ Իսահակյանի ստեղծագործությունները վաղուց արդեն դուրս են եկել ազգային նեղ շրջանակներից, դարձել համընդհանուր սեփականություն և զարդարում են համաշխարհային գրականության էջերը:

**Анаит БЕКАРЯН (Армения)**

Институт искусств НАН РА (Ереван)

e-mail: abekaryan@mail.ru

## БАЙРОН И ИСААКЯН

Проводя параллели между жизнью и творчеством английского поэта Джорджа Гордона Байрона и армянского поэта Аветика Исаакяна (раннего периода, главным образом до «байроновского» возраста), мы находим ряд общностей и сходств.

Во-первых, как и Байрон, Исаакян снискал славу великого поэта еще при жизни. Если после смерти Байрона, в конце первой четверти XIX века, в 1824 году, русский поэт Александр Пушкин сожалел о том, что §...от нас умчался гений, ...властитель наших дум<sup>1</sup> и §Мир опустел...<sup>1</sup>, то спустя столетие, в 1916 году, другой русский поэт, Александр Блок, отметил: §поэт Исаакиан – первоклассный; может быть, такого свежего и непосредственного таланта теперь во всей Европе нет!<sup>2</sup>. Позже, в 1957 году, французский писатель Луи Арагон назвал Исаакяна величайшим поэтом этого столетия<sup>3</sup>.

В личной жизни Байрона и Исаакяна также есть много общего. Исаакян, как и Байрон, вынужден был покинуть родину и долгие годы провел в изгнании. Оба поэта не

<sup>1</sup> А. С. Пушкин, К морю, Собрание сочинений в десяти томах, М., т. II, Правда, 1981, с. 13-14.

<sup>2</sup> Александр Блок, Собрание сочинений, том восьмой: Письма, 1898-1921, Государственное издательство художественной литературы, Москва - Ленинград, 1963, с. 455-456.

<sup>3</sup> См. Луи Арагон, Памяти Аветика Исаакяна, Правда, 1957, 21 октября, № 294.

смогли связать судьбу с любимыми женщинами, ставшими их поэтическими музами. Подобно Байрону, Исаакян также сделал дневниковые записи, которые являлись отражением душевных переживаний и раздумий о прошлом и будущем<sup>4</sup>.

Дневниковые записи обоих поэтов – это исповедь души и сердца, их мысли и помыслы о жизни и смысле бытия.

Рассматривая произведения Байрона и Исаакяна, мы приходим к выводу, что героями их лирики является их «Его» в разных проявлениях и различных жизненных ипостасях. «Его» Байрона соотносится с «Чайльд-Гарольдом», хотя Байрон отрицает всякое родство с ним<sup>5</sup>, а «Его» Исаакяна – с героем его поэмы «Абу Лала Маари», как он признается: «... там я, никто другой, просто это под чужим пальто»<sup>6</sup>.

Обе эти поэмы авторами были написаны в молодые годы, когда они находились под влиянием идей романтизма. Поэмы были переведены на многие языки мира. Сравнительный анализ текстов этих поэм выявляет общность их миропонимания.

Сравнительно-сопоставительный анализ произведений Байрона и Исаакяна выявляет множество тематических и эмоциональных созвучий, в частности, это касается стиха Байрона «У вод вавилонских, печалью томимы...» (в оригинале без заглавия) и «Израильтяне в Вавилоне» Исаакяна, где находим довольно-таки схожие строки, возможно, в силу избранной ими темы – 137-го псалма из Библии, являющего собой отражение горькой судьбы еврейского народа, изгнанного со своей родины и оплакивающего свое пленение.

Небезинтересно, что, помимо Исаакяна, к вышеупомянутому псалму обращались также Раффи («Израиль в Вавилоне») и Туманян («В пленении»). Естественно, что эта тема, перекликаясь с освободительными чаяниями и устремлениями армянского народа, должна была дать творческий импульс армянским поэтам, однако, на наш взгляд, обращение к этому псалму, в первую очередь, было связано с влиянием творчества Байрона на армянских поэтов.

И произведения Байрона, и произведения Исаакяна давно перешагнули за рамки национальной литературы, став достоянием мировой культуры.

<sup>4</sup> См. А. Исаакян, Дневник, Советакан грох, Ереван, 1977, с. 35 (на армянском языке). - Байрон, Дневники. Письма, Изд. АН СССР, 1963, с. 236 (оригинал: Lord Byron, The Complete Works, volume 12: Letters and Journals, volume V, Cambridge Scholars Publishing, 2009, p. 236).

<sup>5</sup> Письмо Байрона Р. Ч. Далласу от 31 октября 1811 года (см. Байрон, Дневники. Письма, с. 38; оригинал: Byron's Letters and Journals, Volume II: Famous in my time, 1810-1812, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1973, p. 122).

<sup>6</sup> Письма Аветика Исаакяна Карену Микаеляну, Историко-филологический журнал, 1973, № 2, с. 235 (на армянском языке).

Anahit BEKARYAN (Armenia)

Institute of Art NAS RA(Yerevan)

e-mail: abekaryan@mail.ru

## BYRON AND ISSAHAKIAN

When comparing English poet George Gordon Byron's private life and poetry with Armenian poet Avetik Issahakian's private life and poetry (mostly the early period), we can notice a number of similarities.

Issahakian, like Byron, enjoyed the reputation of a great poet among his contemporaries. If after the death of Byron at the end of the first quarter of the 19<sup>th</sup> century, Russian poet Alexander Pushkin regretted that: "...the genius left us, // ...the ruler of our thoughts" and "The world felt empty..."<sup>1</sup>, almost a century later, in 1916, another Russian poet, Alexander Blok, noted that: "Issahakian is a first-class poet. Perhaps there is not such a fresh and spontaneous talent in the whole of Europe now"<sup>2</sup>, and later, in 1957, French writer Louis Aragon referred to him as "the greatest poet of the century"<sup>3</sup>.

The paper starts by dwelling upon the affinities, correspondences and similarities in both poets' private life. Like Byron, Issahakian avoiding persecutions left his homeland and lived in exile for a long time. Like Byron, Issahakian cherished his first 'flame who he had loved ardently and dedicated poems to until the very end of his life. Similarly, Issahakian made notes of his mental sufferings and outbursts in his diaries, jotting down whatever came sprang to his mind: "...I write in a jumble, whatever flows, flows - the past, the present, the future – just as my mood desires"<sup>4</sup>. Similar meditations are typical of Byron as well: "But what shall I write? <...> Anything that comes uppermost..."<sup>5</sup> or "I never know the word which will come next"<sup>6</sup>.

By reading Byron and Issahakian, we come to the conclusion that their heroes are the self-revelation and the self-affirmation of the poets' personalities. Thus, Byron's self seems be consistent with Childe Harold, though Byron denies "all connexion with him"<sup>7</sup> and Issahakian's self is supposed to be in parallel with the hero of the poem "Abou Ala al-Mahari". As the poet confesses himself, "It's me, but in another man's cloak"<sup>8</sup>.

The heroes of both poems "Childe Harold's Pilgrimage" by Byron and "Abou Ala al-Mahari" by Issahakian embittered with routine, resort to travelling disappointed by the reality,

<sup>1</sup> A. S. Pushkin, "To the Sea", "Collected Works in ten volumes", Moscow, "Pravda" Publishing House, 1981, vol. II, pp. 13-14 (in Russian).

<sup>2</sup> Alexander Blok, "Collected Works", vol. eight: "Letters, 1898-1921", State Publishing House of Fiction, Moscow . Leningrad, 1963, pp. 455-456 (in Russian).

<sup>3</sup> Louis Aragon, "To the memory of Avetik Issahakian", "Pravda", 21 October, 1957, № 294 (in Russian).

<sup>4</sup> "Notebooks of a Lyric Poet, Avetik S. Isahakian: 1875-1957", translated, introduced and annotated by Leon D. Megrian, University Press of America, Lanham . New York . London, 1991, p. 36.

<sup>5</sup> Lord Byron, "The Complete Works", volume 12: "Letters and Journals", volume V, Cambridge Scholars Publishing, 2009, p. 236.

<sup>6</sup> Byron, "Don Juan", Canto IX, stanza XLI.

<sup>7</sup> Byron's letter to R. Ch. Dallas on the October 31<sup>st</sup> 1811 (see "Byron's Letters and Journals", Volume II: "Famous in my time, 1810-1812", Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1973, p. 122).

<sup>8</sup> "The Letters of Avetik Issahakian to Karen Mikaelian", "Patmabanasirakan handes" ("Historical-philological Review"), 1973, № 2, p. 235 (in Armenian).

human relations, leaving their homelands and resorting to uncertainty travel. These two poems were written when the authors were young and filled with ideas of Romanticism. They were translated into a lot of languages. The comparison of the texts of the poems reveals features and affinities they share in their poetry.

There are many similarities in Byron's and Issahakian's other works. Thus, by comparing Byron's "By the rivers of Babylon we sat down and wept" (the English poem has no title) and Issahakian's "Israeli in Babylon" poems, which present the 137<sup>th</sup> psalm of the Bible, we come across quite similar lines. The similarity of these lines might have been the result of the choice of the same psalm, which reflects the ill fate of the nation banished from its motherland. The Jews are mourning their captivity.

Besides Issahakian, Raffi, and Tumanyan also addressed the above mentioned psalm in their "Israel in Babylon" and "In the Captivity" poems. Obviously, the theme kindred to the liberation lust and aspirations yearnings of Armenian people would give a creative impetus inspired the Armenian poets as well. However, we believe that the poets' primary reason for addressing this psalm was due to Byron's influence on their work.

The works by both Byron and Issahakian have long become a universal property and belong to the pages of world literature.

**Դավիթ ԳԱՍՊԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Կրթության ազգային ինստիտուտ (Երևան)

e-mail: grakanagetgasparyan@mail.ru

## **ՉԱՐԵՆՑԸ ԵՎ ԳՅՈՒՄՐԻՆ**

Գյումրիից Կարս 40-45 կմ է, ժամանակին ընդհանուր էին բարբառն ու կենցաղը: Կարսի անկումից հետո Չարենցը Գյումրիով էր կարոտն առնում հայրենի հող ու ջրից: Այդ իսկ պատճառով հաճախակի էր լինում Գյումրի և տրվում իր տարերքին:

Խորհրդային շրջանում Երևանից հետո Գյումրին նաև գրական կյանքի կենտրոն էր, որը, սակայն, ապրում էր անցյալի հիշողություններով: Թմրած գրական Գյումրին արթնացրեց Չարենցը՝ այնտեղ անցկացնելով «Երեքի» դեկլարացիայի շեփոհանդեսներից մեկը: Քաղաքը թափ տվեց իրեն, բանաստեղծները հավաքվեցին «Բանվոր» թերթի շուրջը:

1925-ին Շիրակի ջրանցքի բացումը դարձավ նրանց ներշնչանքի աղբյուր, այդ կառույցին պոեմներ ու բանաստեղծություններ նվիրեցին նախ և առաջ գյումրեցի բանաստեղծները: Դրանք երկրի գեղարվեստական պատկերն ստեղծելու առաջին փորձերն էին:



Այս ընթացքում Գյումրիում ձևավորվեցին գրական ուժեր՝ Գուրգեն Մահարի, Մկրտիչ Արմեն, Գեղամ Մարյան, Սողոմոն Տարոնցի, Մարմեն, դեռևս որբանոցներից մեկում հանգրվանած Խաչիկ Դաշտենց:

1924-ին Մահարին ու Արմենը Գյումրիում ստեղծել էին «Հոկտեմբեր» գրական միությունը: Չարենցն արտասահմանից վերադառնալիս՝ 1925թ. հունիսի վերջին, Գյումրիի երկաթգծի կայարանում հանդիպեց նրանց, հրավիրեց Երևան, «Հոկտեմբեր»-ը վերամկրտեց «Նոյեմբեր» և ընթացք տվեց բուռն գրական գործունեության: Փաստորեն «Նոյեմբեր»-ն ստեղծվեց Գյումրիի գրական ուժերի հիման վրա, որոնք բոլորը հետագայում դարձան գրական այդ կազմակերպության անդամներ:

Առանձնահատուկ էր Չարենցի վերաբերմունքը Մկրտիչ Արմենի հանդեպ: Նա պետք է մեկնեք ուսուցչության՝ Մեղրի: Որպես կարող ուժ՝ Չարենցը նրան պահում է Երևանում, օթևան տալիս իր տանը, տալիս գրպանի ծախսի գումար, տեղավորում աշխատանքի և ներգրավում գրական բուռն գործունեության մեջ: Արդյունքը՝ «Հեղնար աղբյուր» հրաշալի վիպակը, «Չարենցի և հարակից հարցերի մասին» ուղենշային հոդվածը և այլ արժանահիշատակ գործեր:

Չարենցն արտակարգ բարձր էր գնահատում գյումրեցի պոետ Արտաշես Տեր-Մարտիրոսյանին. «Պոեզոգունա» ժողովածուի մեջ նրան է նվիրել «Գյումրի» և «Շոգեգալուստ» բանաստեղծությունները:

Արտասահմանյան ճամփորդությունից հետո Չարենցը հանդիպումներ է ունեցել հանրապետության աշխատավորների հետ և պատմել տպավորությունները: Այդ նպատակով 1925-ի օգոստոսին եղել է նաև Գյումրիում, հանդիպումներ անցկացրել տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների, անգամ որբաշխարհի սաների հետ:

Իմանալով, որ Շուշանիկ Կուրդինյանը Գյումրիում է, այցելել է նրան:

Համակողմանի են Չարենց – Գյումրի կապերը, որոնց ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք զեկուցման մեջ:

**Давид ГАСПАРЯН (Армения)**

Национальный институт образования (Ереван)

e-mail: grakanagetgaspanyan@mail.ru

## ЧАРЕНЦ И ГЮМРИ

Расстояние от Гюмри до Карса 40-45 км. Было время, когда и быт, и диалект в этих городах не разнились. После того, как Карс пал, тоска по родному городу часто приводила Чаренца в Гюмри.

В советский период Гюмри, после Еревана, являлся центром литературной жизни, который, однако, жил воспоминаниями. Чаренц разбудил «дремотный» литературный

Гюмри, проведя там один из праздников горнистов декларации «Трех». Город встряхнулся, поэты собрались вокруг газеты «Банвор».

В 1924 году Маари и Армен создали в Гюмри литературный союз «Октембер». Чаренц, возвращаясь из-за рубежа в июне 1925 года, на железнодорожном вокзале в Гюмри встретился с ними, пригласил в Ереван, «Октембер» переименовал в «Ноембер» и дал ход бурной литературной деятельности. Фактически «Ноембер» был создан на основе литературных сил Гюмри, которые в дальнейшем стали членами этой литературной организации.

С особым трепетом Чаренц относился к Мкртичу Армену, который должен был поехать в Мегри учительствовать. Чаренц, зная его интеллектуальную мощь, задержал Армена в Ереване, предоставив в его распоряжение свой дом, сумму на карманные расходы. Он устраивает его на работу, вовлекает в бурную литературную деятельность.

Связь Чаренца и Гюмри многогранна, о чем более подробно будет представлено в докладе.

**David GASPARYAN (Armenia)**

National Institute of Education MECS (Yerevan)

e-mail: grakanagetgasparyan@mail.ru

## CHARENTS AND GYUMRI

The distance from Gyumri to Kars is 40-45 km. There was a time when life and dialect in those cities were not differentiated. After Kars fell, longing for his native city often led Charents to Gyumri.

In the Soviet period, Gyumri, after Yerevan, was the center of literary life, which, however, lived with memories. Charents woke up “drowsy” literary Gyumri, having spent there one of the holidays of the Hornists of the “Three” declaration. The town shook itself, the poets gathered around the “Banvor” newspaper.

In 1924, Mahari and Armen created the literary union “Hoktember” in Gyumri. Charents, returning from abroad in June 1925, met with them at the railway station in Gyumri, invited them to Yerevan, renamed “Hoktember” to “Noyember” and launched a stormy literary activity. In fact, “Noyember” was created on the basis of the literary forces of Gyumri, which all later became members of this literary organization.

Charents treated Mkrtych Armen, who was to go to Meghri to teach, very well. Charents, knowing his intellectual power, detained Armen in Yerevan, leaving at his disposal his house, the amount of pocket money. He gets him a job, engages in violent literary activity.

The connection between Charents and Gyumri is multifaceted, which we will discuss in detail in the report.

**Հովհաննես ԶԱՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

«Տաթև» գիտակրթական համալիր  
 էլ.փոստ՝ hovzakaryan@yahoo.com ; @gmail.com

**Ճ ՄԿԶԲՆԱՀՆՉՅՈՒՆՈՎ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Ըստ Յ. Պոկոռնու, Հ. Աճառյանի, Գ. Ջահուկյանի, Ս. Նիկոլանի ստուգաբանական բառարանների տվյալների՝ հնիսլ. բառասկզբի **\*(s)k'(h)-** հնչյունակապակցությունը՝ իր շարժուն (սահող) s-ով/առանց s-ի, շնչեղացած/ չշնչեղացած, քմայնացած/չքմայնացած **k**-ով տարբերակներով, հայերենում արտացոլվել է հետևյալ համապատասխանություններով:

1. **\*k > p** (*թերել, քիւ, քորել, քուրջ, քաղել են*),
2. **\*k' > u** (*սեղմ, սալարիլ են*),
3. **\*kh > ju** (*խեռ, խել, խիլ, խոր, խուղ, խաւ են*),
4. **\*sk > l** (*կեղել, կոփ, կուրտ, կտել են*),
5. **\*sk' > g** (*ցեղ, ցիր, ցուպ, ցախ, ցլեպ են*),
6. **\*skh > z** (*շերտ, շիւ, շոր, շարշլել են*):

Այս շարքում բացակայում է **\*sk'h** տարբերակը:

Է. Աղայանը առաջարկել է հայերեն արտացոլումների այս շարքին ավելացնել նաև հայերենի **ճ** սկզբնահնչյունը՝ սակայն առանց հստակեցնելու դրա նախաձևը (Է. Աղայան, *Բառարանական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, Ե., 1974, էջ 115):<sup>1</sup> Կարծում ենք, թե դա կարող է լինել **\*sk'h** (շարժուն s-ով, քմայնացած, շնչեղացած) տարբերակը: Ջեկուցման մեջ կփորձենք օրինակներով ու զուգահեռներով փաստարկել ու հիմնավորել **\*sk'h > ճ** համապատասխանության վարկածը՝ արդյունքում առաջարկելով մի շարք նոր ստուգաբանություններ կամ ստուգաբանական վերանայումներ ու ճշգրտումներ: Օրինակները հիմնականում հնիսլ. \*sek- «կտրել, հատել, ձեղքել» պարզական արմատից սերած բառեր են: Ինչպես հայտնի է, այդ արմատը և դրա՝ սղված, ապա գանազան աճականներով ընդլայնված, ձայնդարձի տարբեր աստիճաններով արտահայտված տարբերակները լայն տարածում ու ճյուղավորումներ ունեն դուստր լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում:

Ջեկուցման մեջ քննարկված բառերն են՝ **ճաք, ճաթել, ճախ, ճակ, ճուտել, ճիւ, ճորտ, ճետ, ճեռ, ճուտ, ճիզ (ճիժ), ճողփել, ճողոպրել, ճողոպուր**, որոնք մինչ այժմ կա՛մ համարվել են հավաստի չստուգաբանված (անհայտ ծագման) կամ փոխառյալ, կա՛մ էլ չկան ստուգաբանական բառարաններում: Ջեկուցման մեջ հնչյունական, բառակազմա-

<sup>1</sup> Է. Աղայանը այդ եզրակացությանը հանգել է՝ նկատի ունենալով նույնարմատ **ճեղ(ք), ճիղ, ճիւղ, ճող, ճուղն** ձայնդարձային շարքի բառերի իմաստային համապատասխանությունը հնիսլ. \*sqel- (կամ \*skhel-) «ձեղքել, պատռել, կտրել» արմատին ու դրա տարալեզու ժառանգ ձևերին (նույն տեղում, էջ 113-115): Այդ ժառանգ ձևերից արժե հիշել հատկապես **շեղք, շիղ, շիւղ, ցել, ցեղ, խեղք, խիլ, խաղախ** բառերը:

կան և իմաստային վերլուծությունների հիման վրա առաջարկվում են դրանց նոր ստուգաբանություններ, ըստ որոնց՝ դրանք հ.-ե. ծագման բնիկ հայերեն բառեր են: Այդ ստուգաբանություններն են՝ **ճաք** «փոքր ճեղք» <\*sk'hə-k- (<\*sek- «կտրել, ճեղքել»), **ճաթ-ել** «ճաթել» <\*sk'hə-t-, **ճախ** «1. մանր ցախ, խոփվ, կրկուտ, 2. սարի, 3. լայն, ճողված (բերան)» <\*sk'hə-kh-, **ճակ** «կտոր, փերթ» <\*sk'hə-g-, **ճուլտել** «պոկել, ոլորելով կտրել» <\*sk'ho-l-d-, **ճիւ** «1. մաս, կտոր, 2. վերջույթ (թև, ճուռ, ոտք, կճղակ, սմբակ, ամորձիք), 3. թռչուն, 4. ցողուն, 5. ականջողի կանթ, վզնոցի կեռիկ, 6. ընկույզի կճեպ» <\*sk'hē-p-, **ճորս** «փոքրավոր, սպասավոր, ծառա, հպատակ, իրավագուրկ, ճնշված» <\*sk'hor-d-, **ճետ** «1. Ջավակ, ժառանգ, սերունդ, զարմ, ցեղ, ազգ, 2. փոքրիկ աքաղաղ, 3. հավի ճուռ, վառել, 4. փոքրիկ, մանչուկ» <\*sk'he-d-, **ճեռ** «ճետ, սերունդ, զարմ, տոհմ» <\*sk'he-r-s-, **ճուս** «ձագ, զավակ, երեխա, մանուկ» <\*sk'hō-d-, **ճիզ (ճիժ)** «մանուկ, երեխա» <\*sk'hō-g'h-, **ճողփել** «ջուրը ճեղքել՝ պատռել» <\*sk'ho-l-ph-, **ճողպարել** «1. փրցնել, խլել, պոկել, 2. փախչելով փրկվել, պրծնել, ծլկել», **ճողպուր(ս)** «ընկույզ» <\*sk'holo-b-nur- (<\*sk'ho-l- <\*sk'heu- <\*sek- «կտրել, ճեղքել»):

Оганес ЗАКАРЯН (Армения)

Научно-образовательный комплекс «ТАТЕВ» (Ереван)

e-mail: hovzakaryan@yahoo.com ; @gmail.com

## ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ АРМЯНСКИХ СЛОВ, С НАЧАЛЬНЫМ ЗВУКОМ ԃ

По данным этимологических словарей Ю. Покорного, Р. Ачаряна, Г. Джаукяна, С. Николаева, ПИЕ начальное звукосочетание **\*(s)k'(h)** (вариантами с s-mobile / без s-mobile, с аспирированным / неаспирированным, палатализованным / непалатализованным **k**) в армянском языке отражается следующими соответствиями:

1. **\*k > p** (*քերել, քիւ, քորել, քուրջ, քաղել* и т. д.),
2. **\*k' > u** (*սեղմ, սալարիլ* и т. д.),
3. **\*kh > ju** (*խեռ, խել, խիլ, խոր, խուղ, խալ* и т. д.),
4. **\*sk > l** (*կեղել, կոփ, կուրս, կտել* и т. д.),
5. **\*sk' > g** (*ցեղ, ցիր, ցուպ, ցախ, ցլեպ* и т. д.),
6. **\*skh > z** (*շերտ, շիւ, շոր, շարշլել* и т. д.):

В этом ряду отсутствует вариант **\*sk'h**.

Э. Агаян предложил добавить к этому ряду армянских отображений также начальный звук **ԃ**<sup>1</sup>, однако не уточняя его ПИЕ праформу. Мы полагаем, что эта праформа может быть вариант **\*sk'h** (с s-mobile, палатализованный, аспирированный). В докладе делаем по-

<sup>1</sup> Э. Агаян, Лексикологические и этимологические исследования (на арм. яз.), Ер. 1974, с. 115.

пытку аргументировать и обосновать гипотезу соответствия  $*sk'h > \delta$ , в итоге предлагая ряд новых этимологий или этимологических пересмотров и уточнений. Приведенные примеры представляют в основном армянские рефлексы проязыкового корня  $*sek-$  «резать, делить, раскалывать». Как известно, этот первичный корень и его редуцированные, затем расширенные разными детерминативами варианты имеют широкое распространение и разветвления в дочерних языках, в том числе в армянском языке.

В докладе обсуждаются армянские слова **ճաք**, **ճաթել**, **ճախ**, **ճակ**, **ճոլտել**, **ճիւ**, **ճորս**, **ճես**, **ճեն**, **ճուս**, **ճիգ** (**ճիժ**), **ճողփել**, **ճողոպրել**, **ճողոպուր**, которые либо считаются заимствованными или же не этимологизированными, либо отсутствуют в этимологических словарях. В настоящем докладе на основе фонетического, словообразовательного и семантического анализов предлагаются их новые этимологии, согласно которым данные слова являются исконно армянскими словами индоевропейского происхождения. Эти этимологии: **ճաք** «трещина»  $<*sk'h\acute{a}-k-$  ( $<*sek-$  «резать, раскалывать»), **ճաթել** «трескаться»  $<*sk'h\acute{a}-t-$ , **ճախ** «хворост, дрова»  $<*sk'h\acute{a}-kh-$ , **ճակ** «кусок»  $<*sk'h\acute{a}-g-$ , **ճոլտել** «рвать, оторвать»  $<*sk'ho-l-d-$ , **ճիւ** «1. часть, кусок, 2. крыло, 3. птица»  $<*sk'h\acute{e}-p-$ , **ճորս** «холоп, слуга»  $<*sk'hor-d-$ , **ճես** «1. дитя, потомство, поколение, 2. племя, род, родня»  $<*sk'he-d-$ , **ճեն** «1. дитя, 2. поколение, родня»  $<*sk'he-r-s-$ , **ճուս** «1. птенец, 2. дитя, ребенок, малыш»  $<*sk'h\acute{o}-d-$ , **ճիգ** (**ճիժ**) «ребенок, малыш»  $<*sk'h\acute{o}-g'h-$ , **ճողփել** «разрезать воду»  $<*sk'ho-l-ph-$ , **ճողոպրել** «1. срывать, отнять, сорвать, 2. удрать, улизнуть, сматываться», **ճողոպուր(ս)** «орех»  $<*sk'holo-b-n\acute{u}r-$  ( $<*sk'ho-l-$   $<*sk'heu-$   $<*sek-$  «резать, раскалывать»).

**Hovhannes ZAKARYAN (Armenia)**

"TATEV Scientific-Educational Complex"(Yerevan)

e-mail: hovzakaryan@yahoo.com ; @gmail.com

## ETYMOLOGY OF SOME ARMENIAN WORDS WITH THE INITIAL SOUND $\delta$

According to the etymological dictionaries of J. Pokorny, H. Acharyan, G. Jahukyan, S. Nikolayev, PIE initial sound combination  $*(s)k'(h)-$  (in variants with s-mobile / without s-mobile, with aspirated / non-aspirated, palatalized / non-palatalized **k**) in the Armenian language is reflected in the following correspondences:

1.  $*k > \mathbf{p}$  (*քերել, քիւ, քորել, քուրջ, քաղել etc.*),
2.  $*k' > \mathbf{u}$  (*սէղս, սալարիլ etc.*),
3.  $*kh > \mathbf{j}$  (*խեն, խել, խիլ, խոր, խուր, խաւ etc.*),
4.  $*sk > \mathbf{l}$  (*լէղէլ, կոփ, կուրս, կտէլ etc.*),
5.  $*sk' > \mathbf{g}$  (*ցէղ, ցիր, ցուս, ցախ, ցլեւ etc.*),
6.  $*skh > \mathbf{z}$  (*շէրս, շիւ, շոր, շարշիլ etc.*):

In these series there is no  $*sk'h$  variant.

E. Agayan proposed to add to this series of Armenian reflexes also the initial sound **Ճ**,<sup>1</sup> but without specifying its PIE preform. We suppose that this preform may be *\*sk'h* (with s-mobile, palatalized, aspirated). In the report, we will attempt to argue and justify the hypothesis of *\*sk'h*>**Ճ** correspondence, eventually proposing a number of new etymologies or etymological revisions and clarifications. The given examples are mainly Armenian reflexes of the PIE root *\*sek-* «cut, divide, split». As it is known, this primary root and its reduced, then extended by various determinatives variants, are widely used and branched out in the daughter languages, including the Armenian language.

The Armenian words discussing in the report are **ճաք**, **ճաթել**, **ճախ**, **ճակ**, **ճուլեկ**, **ճիւ**, **ճորս**, **ճես**, **ճեռ**, **ճուս**, **ճիզ** (**ճիծ**), **ճողփեկ**, **ճողոպրեկ**, **ճողոպուր**, which are not etymologized or are considered to be borrowings or are not found in etymological dictionaries. The report, dwelling upon phonetic, morphemic and semantic analyses, puts forward new etymologies for them as native Armenian words of I. E. origin. They are: **ճաք** «a crack» <*\*sk'hə-k-* (<*\*sek-* "to cut, to split"), **ճաթել** «to crack» <*\*sk'hə-t-*, **ճախ** «brushwood, firewood» <*\*sk'hə-kh-*, **ճակ** «piece, chunk» <*\*sk'hə-g-*, **ճուլեկ** «tear off» <*\*sk'ho-l-d-*, **ճիւ** «1. part, piece, 2. wing, 3. bird» <*\*sk'hē-p-*, **ճորս** «serf, servant» <*\*sk'hor-d-*, **ճես** «1. child, progeny, generation, 2. tribe, relatives, nation» <*\*sk'he-d-*, **ճեռ** «1. child, generation, 2. tribe, clan» <*\*sk'he-r-s-*, **ճուս** «1. chick, 2. child, baby» <*\*sk'hō-d-*, **ճիզ** (**ճիծ**) «child, baby» <*\*sk'hō-g'h-*, **ճողփեկ** «to cut water» <*\*sk'ho-l-ph-*, **ճողոպրեկ** «1. tear off, take away, rip off, 2. to scoot, wind up, slink off», **ճողոպուր(ս)** «nut» <*\*sk'holo-b-ni-p-* (<*\*sk'ho-l-* <*\*sk'heu-* <*\*sek-* «to cut, to split»).

Սուսաննա ԶԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ zakkaryan.Susan@mail.ru

## ԳՅՈՒՄՐՈՒ ԱՐԴԻ ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻՑ ԲԱՆԱՎՈՐ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշխատանքում մենք անդրադառնալու ենք Գյումրու խոսակցական լեզվի մեջ նկատելի շերտ կազմող, արևելյան լեզուներից կատարված բանավոր փոխառություններին, որոնք խոսվածք մտած այլ անհարկի փոխառությունների, նաև մերժելի լեզվական այլ դրսևորումների հետ անցանկալի հետք են թողնում սերունդների ազգային լեզվամտածողության վրա: Հիշենք, որ «ամենամեծ քերականագետը ժողովուրդն է», և նրա

<sup>1</sup> E. Agayan, *Lexicological and Etymological Studies (in Armenian)*, Yerevan., 1974, p. 115.

անադարտ լեզվամտածողությունը ազգապահպան արժեք ունի: Բառային փոխառություններին առանձին հոդվածով ավելի վաղ անդրադարձել ենք և նշել, որ լեզվի բառապաշարը, լինելով ավելի զգայուն լեզվական և արտալեզվական գործոնների հանդեպ, ավելի շատ է ենթակա օտար ազդեցություններին: Այս բառերի ու արտահայտությունների սոսկ թվարկումը բացահայտում է մեր ժողովրդի ճակատագրի վրա արաբական, թուրք-թաթարական, պարսկական ազդեցությունների բնույթը և հետևանքները:

Դարձվածքները, առած-ասացվածքները, ժողովրդական իմաստախոսությունները սեղմ և պատկերավոր ոճով արտահայտում են ժողովրդի կենցաղային սովորույթները, նրա դավանած մշակութային արժեքները, հոգեբանությունը, երազանքները և ընդհանրապես՝ պատմական ճանապարհը, հետևաբար նրանք «ձևավորվել են հայերենի պատմության ողջ ընթացքում՝ պատմական տվյալ պայմաններից կախված ուժեղանալով, թուլանալով կամ նույնիսկ ընդհատվելով»<sup>1</sup>: Ժողովրդական մտածողության այս բյուրեղացած ձևերում, Հր. Աճառյանի բնութագրմամբ, «միջազգային բառարանի»<sup>2</sup> շատ բառեր նշույթավորվելով պահպանվել են նաև այն դեպքերում, երբ սերնդափոխության, բնակչության տեղաշարժի, ներգաղթ-արտագաղթի, վերջին տասնամյակներում նաև երկրաշարժի պատճառած հետևանքներով պայմանավորված՝ պակասել կամ դուրս են եկել խոսվածքից: Որպես պատրաստի վերարտադրվող լեզվական իրակություններ՝ նրանք անընդհատ կիրառվում են՝ դրանով ապահովելով նաև իրենցում առկա օտար բառերի երկարակեցությունը: Միտքը դիպուկ արտահայտելու, լեզվական խնայողության նպատակով գործածվող շատ դարձվածքներ անցել են սերնդեսերունդ և այսօր էլ գործածվում են, ինչպես՝ *ջանը դուրս գալ, ո՛չ շառին, ո՛չ խերին, նաֆաս առնել, յախա թափ տալ, յախեն բռնել* և այլն: Իրադրությունը, մարդկային փոխհարաբերությունները մեկնաբանելիս հիշվածները գործածվում են բնական, կենդանի խոսք կառուցելու միտումով նաև գրականության մեջ: *Ոտքը յորդանի չափ պարզել, խաթրից դուրս գալ, դժի թևով, քոռ կոպեկ, փոր ու փոշման, նամուսի գերի, նամուսի մեռած, սամթ բռնել, սաղ-սաղ թաղել* և բազմաթիվ այլ դարձվածքներ առայժմ բնութագրական են ոչ միայն ավագ և ավագագույն, այլև միջին, նույնիսկ երիտասարդ սերնդի լեզվամտածողությանը: Ինչպես երևում է օրինակներից, դարձվածքները և՛ երկբաղադրիչ են, և՛ բազմաբաղադրիչ, հաճախադեպ են թե՛ բայական, թե՛ անվանական դարձվածքների գործածությունները: Բառապաշարի անբաժանելի բաղադրիչներ են օրինանքները, անեծքները, սրանց կազմում նշույթավորված են արևելյան փոխառյալ բառերը, ինչպես՝ *ջանդ սաղ, բոյ ու բուսատդ մեռնի, նալլաթ չար սատանին, թարսի պես, դուշմանի աչքը հանել* և այլն:

Ընդգծված գործածություն ունի հասարակաբանական-խոսակցական շերտը, որը քիչ բառերով վերաբերմունք արտահայտելու միջոց է, ինչպես՝ *բռշեն՝ փաշա, ծակ բռ-դագ, հարամ գաղե* և այլն:

<sup>1</sup> Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1992, էջ 347:

<sup>2</sup> Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 118:

Առածներն ու ասացվածքները, թևավոր խոսքերը ոչ միայն պատկերավոր մտածողության միջոցներ են, այլև դաստիարակչական արժեքով են օժտված, ուստի նրանց գործածությունը սերնդից սերունդ է անցնում որպես խրատ, որպես դաս: Այսպիսով, ապրում են նաև արևելյան լեզուներից անցած բառերը՝ շարունակելով ընկալվել իբրև բարբառի անբաժանելի լեզվական բաղադրիչներ, ինչպես՝ *Հոր տան խերին մեռնիմ, Մեղանիդ գորա ձիդ քշե, Ձուկը ծովը բազար չեն ենե, Ուրիշին տնազ էրի, գլուխս էլավ, Քոռն ինչ գուգե՝ ջուխտմ աչք, Հալալն, որ մազ էղնի, չի կտրի, հարամն օր գերան էղնի, կկտրվի*: Կան անգամ միայն օտար բառերից կազմված խոսքեր, ինչպես՝ *Բոլ է փարեն, կսաղցնե յարեն, Հալալ գաղեն կշինե* և այլն:

Բոլորին է հայտնի, որ բառերի «կյանքը» պայմանավորված է գործողություններով, իսկ նշված բառերը դեռ հաճախադեպ են գործածվում, քանի որ նրանք ձեռք են բերել հանրության մտածողությունն արտահայտող նրբիմաստներ և շարունակում են մնալ այդ հատկանիշի կրողներ:

**Сусанна ЗАКАРЯН (Армения)**

Ширакский государственный университет:

e-mail: zakkaryan.Susan@mail.ru

## **ОБ УСТНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ ИЗ ВОСТОЧНЫХ ЯЗЫКОВ В СОВРЕМЕННОЙ РЕЧИ Г. ГЮМРИ**

В работе мы обращаемся к устным заимствованиям из восточных языков, занимающих заметный слой в разговорной речи Гюмри. Они вошли в разговорную речь с остальными непристойными выражениями и оставляют нежелательные последствия на языковое мышление поколений. Вспомним, что «самый большой грамматист—это народ», и его чистое языковое мышление имеет национальную ценность. Ранее, отдельными статьями мы обращались к заимствованиям и отмечали, что лексика народа, являясь уязвимой по отношению к языковым и внеязыковым факторам, больше всех повержена иностранному влиянию. Только перечисление этих слов и выражений выявляет влияние и последствия арабского, турецко-татарского, персидского языков на судьбу нашего народа. Фразеологизмы, пословично-поговорочные, народные мудрости кратко и образно представляют бытовые привычки народа, исповедание культурных ценностей, психологию, мечты и вообще исторический путь, следовательно они «формировались на протяжении всей истории Армении в зависимости от данных исторических условий усиливаясь, ослабевая или даже прерываясь».<sup>1</sup>

По описанию Г. Ачаряна в кристаллизованных формах народного мышления многие слова из «международного словаря» сохранились и тогда, когда произошла смена поколений, мобильность населения, эмиграция-иммиграция, но в последние десятилетия вследствие ущерба нанесенного землетрясением они уменьшились или вышли из употребления.

<sup>1</sup> Г. Джаукян. Введение в лексикологию. Ереван, 1992, с. 347.



Как готовые выражения они постоянно употребляются, обеспечивая этим долгожительство присутствующих в нем иностранных слов.

Четко выражая мысль, с целью сохранения языка многие употребляемые фразеологизмы прошли поколения и сегодня употребляются, например, «**поймать за ворот**», «**ни к счастью, ни к беде**», «**ни рыба, ни мясо**» и др.

Комментируя человеческие отношения, упомянутые понятия используются и в литературе, при построении натуральной, живой речи. «**Быть погребенным заживо**», «**в полном разочаровании**» и множество других фразеологизмов характерны также и молодому поколению. В примерах мы видим фразеологизмы и двусложные, и многосложные, часто употребляются и глагольные, и именные фразеологизмы. Неотъемлемая часть лексики – это благословения, проклиная в их числе заметна восточная заимствованная лексика, например, **как некстати, на зависть врагу** и др.

Особое употребление имеет просторечивый слой, который является средством выражения отношений несколькими словами.

Пословицы и поговорки, крылатые выражения не только выразительные средства мышления, но и наделены воспитательными ценностями, поскольку их использование переходит от поколения к поколению как указ, как урок. Таким образом, живут и слова, перешедшие к нам с восточных языков, продолжая восприниматься нами как неделимые элементы диалекта, например, «**Что хочет слепой, пару глаз**», «**Лучше синица в руках, чем журавль в небе**» и др. Есть такие выражения, образованные только от иностранных слов.

Всем известно, что «жизнь» слов обусловлена применением, а упомянутые слова еще часто употребляются, поскольку они приобрели выражение мышления общества и остаются носителями этих особенностей.

**Susanna ZAKARYAN (Armenia)**

Shirak State University

e-mail: zakkaryan.Susan@mail.ru

## **ON ORAL BORROWINGS TAKEN FROM EASTERN LANGUAGES IN MODERN SPEECH OF GYUMRI**

In the work we refer to the colloquial borrowings from Eastern languages occupying a noticeable layer in the colloquial speech of Gyumri, they entered into the conversational speech with the rest of obscene expressions and left undesirable consequences on the language thinking of generations. Let us remember that the “biggest grammarian is the nation” and his pure language thinking is of great value. In our earlier articles we have referred to the borrowings and mentioned that the vocabulary of the people, being vulnerable to linguistic and non-linguistic factors, is most of all defeated by foreign influence. Only the enumeration of these words and expressions reveals the influence and consequences on the fate of our people of the Arab, Turkish, Tatar, Persian languages. Phraseological units, proverbs, folk wisdom briefly and vividly represent the everyday habits of the people, the confession of cultural values, psychology, dreams and the historical path

in general, therefore, they “formed in the whole history of Armenia depending on these historical conditions, increasing, weakening or even interrupting”.

According to H. Acharyan’s description in crystallized forms of national thinking, many words from the “international vocabulary” remained in the case when there was a change of generation, population mobility, emigration-immigration, but in the last decades the damage caused by the earthquake they decreased or went out of use. As ready-made expressions, they are constantly used, satisfying the long life of foreign words in it.

Accuarately expressing the idea, in purpose of keeping the language most using phraseological units have passed through generations and we use them nowadays, too, for exaple, **to catch by the collar; niether to the luck, nor to the sorrow**, etc.

Commenting the human relationships mentioned are used in literature, in order to form the natural, lively speech. **To be buried alive; at full despair** and many other phraseologies are characteristic to the young generation, too. As we see from the examples the phraseological units have two and more members, has been formed as with verbs, so as with nouns, adjectives, numerals, pronouns.

Inseparable part of the vocabulary is blessings, cursing among them is noticeable eastern borrowed vocabulary, for example, **how inappropriate; on envy to the enemy**, etc.

Special use has the colloquial layer, which is a means of expressing relationships in a few words.

Proverbs and sayings, folk wisdom are not only expressive means of thinking, but also endowed with educational values, since their use is passed from generation to generation as a decree, as a lesson. Thus, words that have come to us from Eastern languages also live, continuing to be perceived by us as indivisible elements of a dialect, for example, **What the blind wants, a pair of eyes**, etc., there are such expressions, that are formed only from foreign words.

Everyone knows that the “life” of words is due to the use, and the words mentioned are still used, since they have acquired the expression of the thinking of society and remains as the carriers of these features.

**Հասմիկ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ hasarm79@mail.ru

**ԿԵՆՏՐԱՆԻՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐՈՎ ԱԽՏԱՆՈՒՆՆԵՐԸ  
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲԺՇԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ (12-17-րդ դդ.)**

Միջին հայերենի բառապաշարում զգալի տեղ են զբաղեցնում բժշկությանը, մարմնական գործառույթներին, բույսերին ու կենդանիներին առնչվող անվանումները: Սույն զեկուցման շրջանակներում ներկայացվում են ութ կենդանիների (աղվես, առյուծ, արծիվ, գայլ, գորտ, խոզ, փիղ, օձ) անվանումներով կազմված այն ախտանունները,

որոնք չեն հանդիպում գրաբարյան մատենագրության մեջ, սակայն գործուն կիրառությունը աչքի են ընկնում Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն», Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյն» (12-րդ դ.), Գրիգորիսի «Քննություն բնութեան մարդոյն և նորին ցաւոց», թարգմանական «Բժշկարան ձիոյ», նաև՝ «Գիրք վաստակոց» (13-րդ դ.), Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ», «Օգուտ բժշկութեան» (15-րդ դ.), Ասար Մեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» և Բունիաթ Մեբաստացու «Գիրք բժշկութեան տումարի» (16-17-րդ դդ.) բժշկարաններում: Ուր կենդանիների անվանումներով նշված բժշկարաններում գործածվել է ինն ախտանուն՝ *աղվեսացալ* «մազաթափություն», *առիւծոյ ցալ* «բորոտություն», *արծվիք* «ջրգողություն», *գայլցալ* «գայլուկ», *գորտն* «լեզվի տակի բորբոքային ուռուցք», *գորտնուկ* «մաշկի վրա գոյացած ուպաձև փոքրիկ միս», *խոզք* «խոզուկ», *փղացալ* «փղախտ», *օձացալ* «մաշկի բորբոքային հիվանդություն»: Մրանք բոլորն էլ միջնադարում ունեցել են բժշկական տերմինի արժեք, դրանցից չորսը՝ *աղվեսացալ*, *գորտնուկ*, *խոզք* (*խոզուկ*), *օձացալ*, պահպանվել և իբրև բժշկական տերմին արձանագրվել են նաև ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում:

Асмик ТАДЕВОСЯН (Армения)

Институт языка НАН РА (Ереван)

e-mail: hasarm79@mail.ru

## БОЛЕЗНИ, НАЗВАННЫЕ ИМЕНАМИ ЖИВОТНЫХ В ЛЕЧЕБНИКАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (12-17ВВ.)

В словарном запасе среднеармянского языка значительное место занимают слова, связанные с медициной, функциями организма, названиями растений, именами животных. В докладе представлены названия болезней, называемые именами животных (лиса, лев, орел, волк, лягушка, свинья, слон, змея), которые не употреблялись в библиографии габара, но активно применялись в средневековых лечебниках Мхитара Гераци «Утешение при лихорадках», Абусаида «О строении человека» (XII век), Григориса «Анализ природы человека и его недугов», переводной «Лечебник лошадей» в произведении «Геопоника» (XIII век), Амирдовлата Амасиаци «Польза медицины», «Ненужное для неучей» (XV век), Буниата Себастаци «Книга врачебного календаря», Асара Себастаци «Книга о врачебном искусстве» (XVII век). В упомянутых лечебниках использовались девять названий болезней, названных именами восьми животных: *աղվեսացալ* (выпадение волос), *առիւծոյ ցալ* (проказа), *արծվիք* (водянка), *գայլցալ* (волчанка), *գորտն* (воспалительные отеки под языком), *գորտնուկ* (бородавка), *խոզք* (свинка), *փղացալ* (слоновая болезнь), *օձացալ* (воспалительное заболевание кожи). В средние века эти слова использовались в медицинской терминологии, четыре из них (*աղվեսացալ*, *գորտնուկ*, *խոզք* (*խոզուկ*), *օձացալ*) сохранились и были зафиксированы в толковых словарях современного армянского языка.

**Hasmik TADEVOSYAN (Armenia)**

Institute of Language of NAS RA (Yerevan)

e-mail: hasarm79@mail.ru

**DISEASES NAMED AFTER ANIMALS IN MEDIEVAL  
MEDICINE BOOKS (12-17cc.)**

Words related to medicine, body function, the names of plants and animals occupy a significant place in the Middle Armenian vocabulary. This report presents the names of diseases created by the names of animals (fox, lion, eagle, wolf, frog, pig, elephant, snake), which were not used in the Grabar literature, but are actively used in the medieval medicine books of Mkhitar Heratsi "Relief of Fevers", Abusaid "About the Human Structure" (12-th century.), Grigoris "Analysis of the Nature of Man and his Ailments", translational works "Treating Horses ", "Geoponika " (13-th century), Amirdovlat Amasiatsi "The Benefits of Medicine", " Unnecessary for the Ignorant " (15-th century), Asar Sebastatsy "The Book of Medical Art", Buniat Sebastatsy "Medical Calendar Book " (17-th century). Names of nine diseases, created by the names of eight animals, were used in the mentioned medical books: *սղվեսացավ* (hair loss), *սոթիծոյ ցավ* (*leprosy*), *արծվիք* (dropsy), *գայլցավ* (lupus:), *գորտն* (inflammation of the tongue), *գորտնուկ* (wart ), *խոզք* (mumps), *փղացավ* (elephantiasis), *օձացավ* (skin inflammatory disease). In the middle ages all these words were used as medical terms. Four of them (*սղվեսացավ*, *գորտնուկ*, *խոզք* (*խոզուկ*), *օձացավ*) are preserved and recorded in the Modern Armenian explanatory dictionaries.

**Լուսինե ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Մատենադարան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ tumanyan.lusi@gmail.com

**ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՀԵՍՎԱՑՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏԱԿԱՆ  
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Գրիգոր Հեսվացին (Մարաշեցի) ապրել է XII դարում: Նա ժամանակակից է Ներսես Շնորհալուն: Գրիգոր վարդապետը եղել է Մարաշի մոտ գտնվող Հեսվաց անապատի վանական: Դեռևս իր կենդանության օրոք հոչակվել է իր մեծ գիտելիքների շնորհիվ, նրան կոչել են «Իմաստասեր», «անհաղթ գիտնական» և այլ պատվանուններով: Գրիգոր Հեսվացուց մեզ հասել է մատենագրական որոշակի վաստակ, որը առ այսօր անտիպ է: Դրանք առկա են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերում:

գրերում, ինչպես նաև հայկական այլ ձեռագրատներում (Վենետիկ, Վիեննա) պահվող մատյաններում: Հետվացու գրչին են պատկանում հետևյալ գործերը.

1. «Վայք ողբոց մեղուցեալ անձին խոստովանաբար ասացեալ առաջի Աստուծոյ»:

2. «Սկիզբն խոստովանութեան և յայտնութեան զաղտնեաց, պատմութիւն յանցանաց Գրիգորի Յեսուանց Մարաշոյ...»:

Գրիգոր Հեսվացու գործերը կրում են Դիոնիսիոս Արեոպագացու, Եվագր Պոնտացու, Գրիգոր Նարեկացու միաստիկ երկերի ազդեցությունը: Նարեկի ազդեցությունը նկատելի է հատկապես Աղոթքի բովանդակությունում:

«Վայք ողբոց»-ի հիշատակարանում հեղինակը նկարագրել է նաև իր ժամանակի դառն իրողությունները: Իկոնիայի Մասուդ սուլթանի 1149 թ. Մարաշ քաղաքում գործած ավերածությունները ժողովրդին մեծ տառապանք և վիշտ են պատճառում: Սակայն, ինչպես բնորոշում է Ղևոնդ Ալիշանը, Գրիգոր Հեսվացին «փոխանակ զքաղաքն ողբալու ինքն իր քաղաքը (անձը) կողբա»:

Գրիգոր վրդ. Հեսվացուն նվիրված փոքրիկ ուսումնասիրություններ են հրատարակել Հ. Մելյանը («Էջմիածին» ամսագիր, 1960 թ. հուն. Զ), Հ. Քյոսեյանը (Հայ եկեղեցական մատենագրություն, Երևան, 2018): Գրիգոր վրդ. Հեսվացին Հայ Եկեղեցու այն վարդապետներից է, որ միաստիկ (խորհրդապաշտական) ոգով գրված գործեր է թողել: Դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում հայ վանական կյանքի, միաստիկ ուսմունքի, ճգնաճեցական կյանքի ուսումնասիրության համար:

**Лусине ТУМАНЯН (Армения)**

Научно-исследовательский институт древних рукописей Матенадаран (Ереван)

e-mail: tumanyan.lusi@gmail.com

## МИСТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГРИГОРА ИЕСУСКОГО

Григор Иесуский (Марашский) жил в XII веке. Он жил в то же время, что и Нерсес Шнорали. Григор архимандрит был монахом Иесуского монастыря близ города Мараш. На протяжении всей своей жизни он был известен своими великими знаниями, назывался «философ», «непобедимый ученый». До нас дошли произведения Григора Иесуского, которые до сих пор не опубликованы. Они находятся в нескольких рукописях Матенадарана имени Маштоца, а также в рукописях других армянских матенадаранов (Венеция, Вена).

Нам известны следующие произведения Григора Иесуского:

1. Крики скорбей грешника, сказанные во время исповеди перед Богом,
2. Начало исповеди, откровения и история грехов Григора Иесуского.

Произведения Григора Архимандрита несут мистическое влияние Дионисия Ареопагасийского, Евгения Понтия и Григора Нарекаци. Влияние Нарека особенно заметно в содержании Молитвы. Автор в записи своего произведения «Крики скорбей» также описал горькие события своего времени. Султан Иконии Масуд в 1149 году со своими войсками

разрушил город Мараш, что причинило людям большие страдания и печали. Однако, как характеризует Гевонд Алишан, Григор Иесуский «вместо города Мараш, оплакивает свой город (самого себя)».

О Григоре архимандрите есть немного исследований - А. Мелян (журнал «Эчмиадзин», 1960, т. 6), А. Кесеян (Библиография Армянской Церкви, Ереван, 2018). Григор архимандрит был одним из учителей Армянской Церкви, который сочинял произведения мистического жанра. Они представляют большую ценность для изучения армянской монашеской жизни, учений мистического жанра и аскетического образа жизни.

**Lusine TUMANYAN (Armenia)**

Matenadaran Scientific Research Institute of Ancient Manuscripts (Yerevan)

e-mail: tumanyan.lusi@gmail.com

## MYSTICAL WORKS OF GRIGOR OF JESU

Grigor of Jesu (Marash) lived in the XII century. He lived at the same time as Nerses Shnorhaly. Grigor the Archimandrite was a monk of the Jesu monastery near the city of Marash. Throughout his life, he was known for his great knowledge, called "philosopher", "invincible scientist." We have a few works of Grigor of Jesu, which has not been published yet. They are in several manuscripts of the Mashtots Matenadaran, as well as in the manuscripts of other Armenian Matenadarans (Venice, Vienna).

We can mention the following works of Grigor of Jesu:

1. The cries of sorrows before God,
2. The beginning of the confession, the disclosure of secrets and the history of the sins of Grigor the Jesu.

The works of Grigor the Archimandrite bear the influence of Dionysius the Areopagia, Eugene Pontius and Grigor Narekatsi. The influence of Narek is especially noticeable in the content of the Prayer. Written in the recording of his work "The Cries of Sorrow" also described the bitter events of his time. Masuda Sultan of Iconium in 1149 destroyed the city of Marash with his troops, and it has caused people great suffering and sorrow. However, as Ghevond Alishan characterizes, Grigor Iesu "instead of the city of Marash mourns his city (person)".

About Grigore the Archimandrite there is some research - H. Melian ("Echmiadzin" magazine, 1960, vol. 6), H. Keseyan (Armenian Church Bibliography, Yerevan, 2018). Grigor the Archimandrite was one of the teachers of the Armenian Church, who left some mystical works. They have a meaning for the study of Armenian monastic life, the mystical writings and ascetic lifestyle.

**Շուշան ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Երևանի պետական համալսարան  
Էլ.փոստ՝ ssh.khachatryan@gmail.com

**ՄՈՒԽԹԱՐ ԱՌԻԵՉՈՎԻ «ԱԲԱՅ» ՎԵՊԻ  
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՉ**

20-րդ դարասկզբին դազախ ժողովուրդը կանգնած էր պատմական փոփոխությունների շեմին. ձևավորվում էին նոր հասարակական կարգեր, ժողովուրդը մուտք էր գործում զարգացման նոր փուլ, դրան զուգահեռ ձևավորվում էր նոր՝ ազգային գաղափարախոսություն: Բնականաբար, հասարակական փոփոխությունները չէին կարող իրենց արտացոլանքը չգտնել նաև գրականության մեջ՝ պայմանավորելով նոր թեմատիկաների, սյուժեների և կերպարների ձևավորումն ու զարգացումը: 20-րդ դարասկզբի դազախ գրականության մեջ այս փոփոխությունների ակունքներում կանգնած էր նաև Մուխթար Աուեզովը: Նա արդարացիորեն համարվում է դազախ գրականության մեջ ամենահայտնի ստեղծագործողներից մեկը, որի ավանդը մեծ է հատկապես դրամատուրգիայի ու վեպի ժանրի զարգացման գործում: Ավելին, Մ.Աուեզովի անվանն է առնչվում նաև արայագիտության հիմնադրումը: Աբայ Կունանբանի (1845-1904) կյանքին, ստեղծագործություններին և առհասարակ նրա փիլիսոփայությանն անդրադարձ կատարել են գրեթե բոլոր դազախ մտավորական ստեղծագործողները, սակայն նրանց մեջ առանձնահատուկ է հենց Աուեզովի դերը: Պատահական չէ, որ դեռևս 1939թ. Աուեզովը Լ. Սորոկի հետ գրում է «Աբայ» ողբերգությունը: Այս պիեսով սկիզբ է դրվում Աբայի կյանքին նվիրված աշխատանքների հրատարակմանը Աուեզովի կողմից: 1941թ. հեղինակը հրատարակում է «Աբայ» վեպի առաջին գիրքը, և 6 տարի անց միայն՝ 1947թ., հրատարակվում է վեպի երկրորդ գիրքը: Այս երկու հատորները՝ որպես մեկ ամբողջական ստեղծագործություն, 1952թ. թարգմանվում են հայերեն (թարգմանությունը՝ Շ. Բորոգոնյանի)՝ «Աբայ» անունով: Շարունակելով Աբայ Կունանբանի կյանքին նվիրված ստեղծագործությունների շարքը (համապատասխանաբար 1952թ. և 1956թ. լույս են տեսնում գրքի երրորդ և չորրորդ հատորները)՝ 1956թ. հրատարակվում է ամբողջական վեպ-էպոպեան՝ «Աբայի ուղին» վերնագրով: Ցավոք, հայերեն թարգմանությունը, որին նվիրված է մեր զեկուցումը, ընդգրկում է միայն «Աբայ» վեպը:

Իհարկե, ցավով պետք է փաստել, որ Աուեզովի հայերեն թարգմանված ստեղծագործությունները, առանց բացառության, թարգմանվել են միջնորդավորված՝ երկրորդ լեզվից՝ ռուսերենից, ինչն էապես ազդել է հայերեն թարգմանության վրա՝ հեռացնելով այն բնագրից: Սույն աշխատանքում մենք անդրադարձ կկատարենք Մ.Աուեզովի «Աբայ» վեպի հայերեն թարգմանությանը՝ վերլուծելով աշխատանքի գեղագիտական, ոճային և գաղափարական ասելիքները՝ համեմատելով այն բնագրի հետ: Հատուկ կարևորությամբ անդրադարձ ենք կատարել վեպում առկա այլազգի կերպարներին (ռուս և

կիրգիզ)՝ համադրության մեջ դնելով բնագրում եղած ձևակերպումներին: Բացի այդ, առանձին ուշադրությամբ վերլուծության են ենթարկված բնության նկարագրությունները և դրանց գեղարվեստական թարգմանությունը: Աշխատանքում մեր ուշադրությունից չեն վրիպել հայերենի և դազախերենի լեզվական տարբերություններն ու առանձնահատկությունները, որոնք արտացոլվել են թարգմանության մեջ:

Այս ամենով հանդերձ՝ պետք է նշել, որ «Աբայ» վեպի հայերեն թարգմանությունը պատվավոր տեղ է զբաղեցնում հայ թարգմանական արվեստի նմուշների շարքում և էլ ավելի է հարստացնում հայագիր գրականությունը: Կարծում ենք՝ դեռևս խորհրդային շրջանում ձևավորված հայ-դազախական գրական կապերն այսօր առավել քան երբևէ ունեն գարգացման հեռանկարներ. երկու երկրների և ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական համագործակցությունը չի կարող լրացնել այն բացը, որը կարող է լրացվել մշակույթի և առաջին հերթին գրականության միջոցով: Հետևաբար, այս աշխատանքը կարող է ևս մի կարևոր քայլ դառնալ երկու ժողովուրդների միջև գրական ու մշակութային համագործակցության գործընթացում՝ հատկապես հաշվի առնելով, որ սա անկախության շրջանում հայերեն ու դազախերեն տեքստերի համեմատական վերլուծության առաջին փորձն է:

**Шушан ХАЧАТРЯН (Армения)**

Ереванский государственный университет

e-mail: shush.khachatryan@gmail.com

## **ОБ АРМЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ РОМАНА МУХТАРА АУЭЗОВА «АБАЙ»**

В начале XX века казахский народ оказался на грани исторических перемен: формировались новые общественные порядки, люди вступали в новую стадию развития, параллельно формировалась новая национальная идеология. Естественно, изменения в обществе не могли не отразиться в литературе, определив формирование и развитие новой тематики, новых сюжетов, новых типов персонажей. В истоках таких изменений в казахской литературе XX века стоял, в частности, Мухтар Ауэзов. Он по праву считается одним из самых известных казахских писателей, чей вклад в развитие жанров драмы и романа был особенно значителен. Более того, с именем М. Ауэзова связано основание Абаеведения как научного направления в казахской литературе. Следует отметить, что многие выдающиеся мыслители-творцы казахского происхождения ссылались на жизнь, творчество и философию Абая Кунанбаева, однако среди них специфична роль Ауэзова. Не случайно, что еще в 1939 году М. Ауэзов совместно с Л. Соболевым написал трагедию «Абай». С этой пьесы начинается цикл публикаций, посвященных жизни А. Кунанбаева. В 1941 году Ауэзов публикует первую книгу романа «Абай», и только спустя шесть лет, в 1947 году, выходит в свет вторая книга романа. Эти два тома, как одно целое произведение, переводятся на армянский язык в 1952 году под названием «Абай» (перевод Г. Борозоняна).



Продолжая цикл произведений, посвященных жизни Абая Кунанбаева (в 1952г. выходит в свет третья и 1956г. четвертая книги романа), Ауэзов в 1956 году публикует роман-эпопею «Путь Абая». К сожалению, армянский перевод, рассматриваемый нами в нашем докладе, включает только первые две книги романа «Абай».

Конечно, с сожалением надо отметить, что произведения Ауэзова, переведенные на армянский язык, все, без исключения, были переведены с русского языка, языка-посредника, что существенным образом повлияло на качество перевода, отдаляя армянский текст от оригинала.

В данной работе мы рассматриваем армянский перевод романа М. Ауэзова «Абай», анализируя, в частности, художественные, стилистические и идеологические особенности и сравнивая их с оригиналом. С особым вниманием изучаются образы инородцев (русских и киргизов), которые мы сопоставляем на основе приводимых в переводе определений и определений в оригинале. Кроме того, нами тщательно анализируются описания природы и их художественный перевод. В нашей работе мы обращаем внимание также на существующие между армянским и казахским языками языковые различия и особенности, которые, естественно, нашли свое отражение в переводе.

Несмотря на все недостатки, армянский перевод романа «Абай» занимает особое место среди армянской переводной литературы и обогащает армянскую литературу. Мы считаем, что армяно-казахские литературные связи, сложившиеся еще в советский период, как никогда имеют перспективы развития. По нашему мнению, экономическое и политическое сотрудничество между двумя странами не может так сблизить два народа, как это может делать культура, в частности, литература. Следовательно, данная работа может стать еще одним важным шагом в процессе литературного и культурного сотрудничества между двумя народами, особенно с учетом того факта, что это является первой попыткой сравнительного анализа армянских и казахских литературных текстов в период независимости.

**Shushan KHACHATRYAN (Armenia)**

Yerevan State University

e-mail: shush.khachatryan@gmail.com

## **ON THE ARMENIAN TRANSLATION OF “ABAI” BY MUKHTAR AUEZOV**

In the beginning of the 20<sup>th</sup> century after the translation of the novel "Abay" by Mukhtar Auezov into Armenian the Kazakhs were on the point of historical changes. New social states were being created. The nation was entering into a new stage. New national ideology was being formed. Naturally social changes had influence on literature as well: new themes, plots, heroes were created and developed. Mukhtar Auezov was in the center of those changes. He was the most famous writer in Khazakh literature who had great influence in developing dramatic art and novels. His name is connected with foundation of Abbastudying. All Khazakh writers reacted to Abba Kunanbaev's life and experience but Auezov's role was special. In 1939 Auezov and Sobolev

wrote "Abai" tragedy. With this play Auezov began publishing his works devoted to Abba's life. In 1941 the author published the first book of "Abai" novel. And after 6 years in 1947 the second book was published.

Those two parts were translated into Armenian as a whole collection in 1952 with the name Abai (the translation was by Borozonyan). Then in 1952 and in 1956 the third and fourth parts of the book were published. In 1956 the whole novel was published under the name "Abai's Way". Unfortunately, the Armenian translation, which our report is devoted to, includes only novel "Abai" translated into Armenian. The fact is that Auzeov's works without any exception are translated into Armenian from Russian which, in essence, affected the translation.

In this work we'll speak about Abai's translation analyzing its aesthetic, stylistic and ideological sides and comparing it with the original.

A special attention is paid to the foreign heroes comparing them with the original. And besides special attention is paid to the description of the nature and its translation. We have noticed the differences between Armenian and Kazakh versions.

The translation of "Abai" has its special place among the samples of translation art and enriches Armenian literature. Today Armenian-Kazakh literature relations have perspectives of development. The economical and literary partnership between two countries can be completed with the culture and literature. So, this work can become an important step for the literary and cultural relationship between two countries especially if we take into account that during the independence this is the first experience of comparative analyzing of Armenian and Kazakh texts.

**Լալիկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)  
Էլ փոստ՝ [lingualal51@mail.ru](mailto:lingualal51@mail.ru)

**ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ  
ՊԱՏՃԵՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ  
(Ա տառով եզրույթներ)**

Սույն հոդվածի շրջանակներում ընդհանուր գծերով բնութագրվում են լատիներեն լեզվաբանական եզրույթների պատճենումները, որոնք կատարվել են ռուսերենի միջանկյալ օղակով:

Լատիներեն եզրույթների պատճենումների բառակազմական իմաստաբանության և բառակազմական կաղապարների քննությունը ի հայտ է բերում որոշակի օրինաչափություններ, որոնք պայմանավորված են հայերենի բառակազմական յուրահատկություններով, եզրույթներ կերտելու լեզվական հնարավորություններով, օտար բա-

ների և նրանց (բաղադրիչների) իմաստների լեզվական ընկալման մակարդակով և այլ գործոններով:

Ուսումնասիրությունը կատարվում է եզրույթների բովանդակության ու արտահայտության պլանների մակարդակով:

Ա. *Բովանդակային պլանում* առանձնացվում են պատճենումների հետևյալ տեսակները՝ *բառային կամ արմատական* [акцент - (accentus - շեշտ) ակցենտ (օտար լեզվի հնչյունների արտասանություն՝ մայրենի լեզվի նորմայի ազդեցությամբ), *ареал* (area - հրապարակ)-տարածք], *իմաստային* [амплитуда - (amplitudo - մեծություն) - տատանում, артикуляция - (articulatio - առոգանություն) - հնչարտաբերություն, *լիապատճենումներ* [акцентуация - շեշտադրում, агглютинация - կցականություն] և *կիսապատճենումներ* [аллитерация - (ad-մերձ +litera - տառ)-բաղաձայնայնություն // առձայնայնություն]:

Բ. Արտահայտության պլանում առանձնացվում են տերմիններն ըստ կազմության՝ *պարզ* [агeнс // агeнт - սուբյեկտ, օբյեկտ, խնդիր], *բարդ* [аффиксоид - *ածանցակերպ*, ареальная лингвистика - տարածքային լեզվաբանություն], *բարդածանցավոր* [агглютинация - - կցականություն, акцентуация - շեշտադրում], *ածանցավոր* [ад - *ստրատ* - *մակաշերտ*, пре - *фиксы* - նախածանց, суф - *фиксы* - ածանց, актуализация - հրատապություն], *նախածանցավերջածանցավոր* [адвербиализация - *մակրայացում*, аккомодация - ներունակ] և այլն:

Հանդիպում են նաև *խառը տիպի պատճենումներ* [акцентология - (accentus - շեշտ + հուն. logos - ուսմունք) - շեշտաբանություն, аффиксоид - (ad+fixsus - ածանց + հուն. eidos - կերպ. եղանակ) - ածանցակերպ]:

Հայերենի և լատիներենի լեզվաբանական տերմինահամակարգերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ զգալի թվով լատիներեն եզրույթների հասկացական նշանակությունները հայերենում չեն պատճենվել և, բնականաբար, մեզանում գործածություն չեն ստացել:

Այդ եզրույթներից են՝ *аверсия* - (avercio - մեկնում, նահանջ) - անձնավորման տարատեսակ՝ անշունչ առարկաների կամ մահացած անձանց դիմելաձև, *адгезия* - (adhaesio - կառչելը) - հնչյունների ձուլում՝ միացում, *адъюнктив* - (adiunctus - միավորիչ) - մակրային համարժեք բառակապակցություն, *актуализатор* - (actualis + tor) - համասեռ խմբի անդամների առանձնացման բառական կամ քերականական հատկանիշ (սեռ, թիվ, հոլով, դեմք), *аппроксимация* - (approximatio - մոտեցում) - լեզվի ուսուցման եղանակ՝ բարդ և ծավալուն նյութերը փոխարինելով ավելի պարզ և համառոտ նյութով, *аптронимы* - (артus - համապատասխան) - մարդկանց կենսակերպը և մասնագիտությունը ցույց տվող ազգանուններ, *аудиция* - (audire - լսել) - խոսքային գործունեության տեսակ և այլն, և այլն:

Չպատճենված եզրույթները վերաբերում են լեզվական համակարգի տարբեր մակարդակներին, ինչպես նաև ոճաբանությանն ու խոսքին, և այդ առումով հայերենի տերմինահամակարգում զգալի բաց է նկատվում: Տերմինները պայմանական անվա-

նումներ են, ուստի կարելի է կա՛մ ստեղծել դրանց համարժեք տերմինային անվանումները, կա՛մ «հայացնել» ռուսերեն եզրույթները՝ լեզվական տվյալ հասկացություններն արտահայտելու համար:

Դիտարկելով պատճենված լատիներեն եզրույթների բովանդակության ու արտահայտության պլանները՝ կարելի է եզրակացնել, որ դրանք կատարվել են հայերենի բառակազմական օրենքներին լիովին համապատասխան և արտահայտում են քննարկված լեզվական հասկացությունների իմաստային շրջանակները:

**Лалик ХАЧАТРЯН (Армения)**

Армянский государственный педагогический университет (Ереван)

e-mail:lingual51@mail.ru

### **КАЛЬКИРОВАНИЕ ЛАТИНСКИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ (Термины с буквой А)**

В статье рассматривается калькирование латинских лингвистических терминов, которые опирались на терминологические модели русского языка.

Исследование семантики и словообразовательных моделей калькирования латинских лингвистических терминов выявляет определённую закономерность, которая обусловлена словообразовательными принципами армянского языка, языковой способностью создания новых терминов, а также по уровням восприятия смысловых единиц иноязычных слов.

Исследование калькирования латинских лингвистических терминов происходит по планам содержания и выражения изучаемых терминов.

I. В плане содержания выделяются следующие виды калькирования:

а/ *корневой или словесный*: акцент - (accentus – “ударение”) – своеобразное произношение звуков иностранного языка под влиянием норм родного языка, ареал- (area – “площадь”) - տարածք,

б/ *смысловой*: амплитуда - (amplitudo – “величина”) - տատանում, артикуляция - (articulatio – “расчленение”) – հնչարտարություն,

в/ *полные кальки*: акцентуация - (accentus – “ударение”) - շեշտադրում, агглютинация (agglutinatio – “приклеивание”) - կցականություն,

г/ *частные кальки*: аллитерация - (ad- “при, к” + littera – “буква”) – բաղաձայնային // տառաձայնային.

II. В плане выражения выделяются следующие структурные типы:

а/ *простой*: агенс//агент- (“действующий”) – գործողության սուբյեկտ,

б/ *сложный*: аффиксоид - *ածանցակերպ*, ареальная лингвистика - տարածքային լեզվաբանություն,

в/ *сложно-производный*: агглютинация - կցակախութիւն, акцентуация – շեշտադրում,  
 г/ *производный* : адстрат - մակաշերտ, актуализация - հրատարակութիւն,  
 д/ *пере-* и *постсуффиксальный*: адвербиализация - մակբայացում, аккомодация -  
 հարմարվողութիւն.

Встречаются кальки *смешанного типа*: акцентология (accentus + греч. logos – “учение”) - շեշտաբանութիւն, аффиксоид (ad+fixus+греч. eidos–форма, способ) - անախալէրս.

Исследование терминологических систем латинского и армянского языков показывает, что многочисленные латинские термины не подверглись калькированию: их грамматические значения не терминировались в армянском языке.

Например: *аверсия* (avercio – “отход”: разновидность олицетворения), *адгезия* (adhaesio – “прилипание”: слияние двух рядом расположенных языковых единиц), *адьюнктив* (adiunctus – “присоединенный”: словосочетание, выполняющее ту же синтаксическую функцию, что и наречие), *аппроксимация* (approximo – “приближение”: обучение языку, допускающие замену сложного и объёмного материала более простым и менее объёмным), *аптронимы* (aptus – “подходящий”: говорящие фамилии, содержащие указание на образ жизни, профессии их носителей) и т.д.

Термины, которые не калькировались, относятся к разным уровням языкового строя, и в этом смысле в армянской терминологической системе наблюдаются некоторые недостатки.

Термины – условные знаки: следовательно, возможно или создавать их эквиваленты или употреблять термины русского языка для выражения соответствующих грамматических значений.

Наблюдая планы выражения и содержания латинских калькированных терминов, приходим к заключению, что калькирование латинских терминов соответствует словообразовательному принципу армянского языка и полностью проявляет смысловую окраску грамматических значений этих терминов.

**Lalik KHACHATRYAN (Armenia)**

Armenian State Pedagogical University (Yerevan)

e-mail:lingualal51@mail.ru

## **THE CALQUES OF LATIN LINGUISTIC TERMS IN THE ARMENIAN LANGUAGE (Terms with the letter A)**

Within the scopes of the paper the calques of Latin linguistic phenomena which have been done through Russian as an intermediate language are described.

The analysis of word-formation semantics and word-formation patterns of the calques of Latin terms reveals certain regulations which are conditioned by the word-formation peculiarities of the Armenian language, the linguistic opportunities of forming terms, the levels of linguistic perception of the meaning of foreign words and their constituents and other factors.

The investigation is carried out at the level of content and form of the terms.

A. The following types of calques are separated at the level of content – word or root type calque [акцент -(accentus – accent) (pronunciation of the phonemes of the foreign language by the influence of the norm of the native language), ареал- (area – square)-space], *semantic* [амплитуда - (amplitudo - amplitude) – fluctuation, артикуляция -(articulatio - articulation) – phonation, *full calques* [акцентуация – accentuation, агглютинация - agglutination] and semi-calques [alliteration-(ad-near+litera - letter)–alliteration // assonance]:

B. Terms are separated at the level of form according to their structure; simple [агeнс // agent – subject, object], *compound* [аффиксоид - *affixoid*, ареальная лингвистика – areal linguistics], *derivational compound* [агглютинация - agglutination, акцентуация – accentuation], *derivational* [ад - страт – ridge, пре - фиксы – prefixes, суф - фиксы – suffixes, актуализация - actuality], *prefixo-suffixal* [адвербиализация– *adverbialization*, accommodation–սերմանակ], etc.

There are also *mixed-types calques* [акцентология - (accentus – accent + Greek. logos – doctrine) - accentology, аффиксоид - (ad+fixsus – affix + Greek eidos – way) – affixoid].

The study of the linguistic terminological systems of Armenian and Latin reveals that the conceptual meanings of a number of Latin terms have not been calqued in Armenian and naturally, have not got a wide usage among us.

Among those terms are аверсия - (avercio - leaving, giving in) – a subtype of personification – a way of addressing to inanimate beings or the dead, адгезия - (adhaesio - clinging) – fusion of phonemes- unification, адъюнктив - (adiunctus -unificator) – a word combination equivalent to an adverb, актуализатор - (actualis + tor- actualisator) – a word or grammatical feature of separating the members of a homogeneous group (gender, number, case, person), аппроксимация - (approximatio - approximation) – a way of teaching language by replacing the complex and large material with a simpler and briefer one, аптронимы - (aptus - corresponding) – surnames denoting people's way of living and their profession, audition - (audire – to listen, to hear) – a type of speech act, etc., etc.

The terms which were not copied refer to the different levels of the linguistic system, as well as to stylistics and speech, and from that point of view there is a huge gap in the term –system of the Armenian Language. Terms are conventional names so it is possible either to create term names equivalent to them, or to "armenialize" the Russian terms in order to express the given linguistic phenomena.

After studying the forms and contents of calqued Latin terms, we can conclude that they were done fully corresponding to the word-formation rules and regulations of the Armenian language and express the linguistic boundaries of the discussed linguistic concepts.

**Մարիետա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ a\_hayrapetyan@list.r

**ԽՈՍՔԻ ԳԵՂԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊՈԵՄՆԵՐԻ**

Գեղարվեստական լեզվին՝ իբրև գրական լեզվի տարբերակային ձևի, բազմաթիվ առանձնահատկություններից գատ վերապահված է գեղարվեստական խոսքի առանձնաշնորհը՝ «մտածողության ու հույզի արվեստավոր ու գեղեցիկ արտահայտություն»<sup>1</sup> լինելը: Իրեն հետաքրքրող իրողությունները, տրամադրությունները «արվեստավոր ու գեղեցիկ» ներկայացնելով՝ գրողն իրացնում է գեղարվեստական երկի կարևորագույն առաքելությունը՝ ընթերցողին տրամադրություն և հույզ հաղորդելը, նաև գեղագիտական զգացողություններ պարզելը: Այս դեպքում արդեն արծարծվում են խոսքի գեղագիտական հարցեր:

Ընդունված է յուրաքանչյուր գրողի ոճը գնահատել նրա անհատականությամբ, աշխարհայացքով, իրականության ընկալումներով, խառնվածքով, ճաշակով և այլն<sup>2</sup>: Մակայն երբ քննարկում ենք անհատ գրողի խոսքը ձևավորող լեզվաճակատական իրականությունները, բացահայտվում է գրողի ոճի բնութագրման չափանիշների խիստ ընդհանրական բնույթը, և հայտնի է դառնում, որ խոսքի գեղագիտությունն ապահովող օրինաչափությունները ոչ միայն գրողից գրող են տարբեր, այլև նույն գրողի գործից գործ՝ և՛ միևնույն, և՛ տարբեր ժամանակահատվածներում ստեղծված, նաև միևնույն ժանրի շրջանակներում: Խոսքը որոշարկենք՝ դիմելով հայ բանաստեղծության Վարպետի՝ Ավ. Իսահակյանի պոեմներին, որոնք և՛ գրականագիտորեն, և՛ լեզվի տեսակետից գնահատելիս միասնական մոտեցում չեն ենթադրում: Ժանրային բնութագրումով նրանք չեն ընդհանրանում, սակայն չեն միավորվում նաև ժամանակագրորեն, ըստ որի՝ Վարպետի չափածո ստեղծագործական ուղին՝ բավական ընդգրկուն մի ժամանակահատված, լեզվական առումով երկու շրջանի է բաժանվում. առաջին շրջանն ընդգրկում է 1891-1908 թթ., երկրորդ շրջանն սկսվում է 1909 թ.-ին «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի լույսընծայումով:

Լեզվամիջոցների համեմատական քննությունը կբացահայտի մեր դիտարկումը:

«Մանիները» Իսահակյանն է համարել պոեմ, սակայն կառուցվածքով այն չի համապատասխանում ժանրի սահմանման չափանիշներին. առանձին բանաստեղծություններ ու «պատումներ» պոեմ են դառում «տարբեր տրամադրություններ ներդաշնակ միասնության մեջ համադրելու եղանակով» և արտացոլում են «հողագործի, հովվի, գեղջկուհու հույզերն ու ապրումները, հայրենի բնության կախարդանքը»: Ճիշտ է

<sup>1</sup> Պ. Պողոսյան, Ոճագիտական ըմբռնումների ծագումն ու զարգացումը Հին Հունաստանում և Հռոմում, Երևան, 1975, էջ 13:

<sup>2</sup> Գ.Բ. Ջահուկյան, Ֆ.Հ. Խլղաթյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1994, էջ 26:

նկատված, թե «այնտեղ հայկական ոգին է, այնտեղ Հայաստանն է բուրում»<sup>1</sup>: Եվ բուրում է նախ՝ հնուստ բառագրագործումով, յուրաքանչյուր բառի արժեքը և տեղը որոշելու բացառիկ զգացողությամբ. այսպես՝ պոեմի վերնագրի «մանի» բառը «երգ»-ի փոխարեն **Արագածի Ալագյազ** ձևի գուգորդմամբ արդեն բաց է անում այդ աշխարհի կյանքի, սիրո, տառապանքի եզակի պատկերներ, և ապա ժողովրդական-խոսակցական և բարբառային բառերի գործածություններ պարզ ու անզարդ խոսքային միջավայրում: Այդպես է, օրինակ, **արտույտ** բառի ժողովրդական հնչյունափոխված **արտուտ** ձևը. «Արտուտն երգով սուրաց վերն»<sup>2</sup>, կամ՝ Մանթաշի **ծաղկոտ** լանջ /13/, նաև **դառն** սրտեր /16/, արել ես մոլորուն /15/ և այլն:

Համեմատությունները, փոխաբերությունները, մակդիրները նույնպես բնորոշ են ժողովրդական լեզվամտածողությանը, ինչպես՝ արևի պես, սիրուն Ձարո /13/, թուրթուր ունքեր /14/, կանաչ-կտրիճ տղա /34/, դարձվածքներ՝ արուն կուլա /40/, չոր գլուխ /7/, սիրտս կառնի, սիրտս կուտա /15/ և այլն: Այսպիսի բառակապակցություններ, ինչպես նաև ձևաբանական և շարահյուսական լեզվաձևերը, օրինակ՝ «**Ճակտիս** աստղե պսակ **ունիմ** /6/», «Ու խաղ **կը խաղան** /սահմ. ներկա/ մինչև իրիկուն/12/», «Վառ **վարդերես** հազար անգամ Շրթիդ լալը բույր ունի /14/», նպաստում են պոեմի լեզվի բանաստեղծականացմանը և գեղագիտական հատկանիշների խորացմանը:

Այլ է «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի լեզուն. այն շրջադարձային է և գրական արևելահայերենի հարստության ու գեղեցկության աննախադեպ ու անզուգելի նմուշ: Խոսքի գեղագիտությունն այստեղ բանաստեղծն ապահովել է բառերի անսպասելի, անսովոր գուգորդություններով, նորակերտ և եղած պատկերավոր բառերի քաջահմուտ գործածություններով, ինչպես՝ աշխարհասփյուռ ազատություն, ծիածանաթև հավքեր, լուսազգեստ եգերք, ցավատանջ արյուն և այլն: Գեղագիտորեն անմրցելի են լեզվի պատկերավորման և արտահայտչական միջոցները:

«Մասմա Մհեր» վիպերգի հարցում Իսահակյանը չի հետևել իր լեզվի զարգացման շրջանների լեզվամիջոցներին, այլ ձգտել է ստեղծել հայոց էպոսի գունավորում՝ գործածելով ոչ թե Մասունի բարբառը, այլ կատարել է գրական արևելահայերենի, Մասունի, Կարնո բարբառների հետաքրքիր գուգորդումներ: Փաստորեն Վարպետի երեք պոեմները լեզվական առումով խիստ տարբեր են միմյանցից, սակայն լեզվի և բովանդակության փոխադարձավորվածության առումով նրանցից յուրաքանչյուրն իր տեսակի մեջ գեղարվեստական կատարելություն է, արվեստի նմուշ:

<sup>1</sup> Գ. Հովհաննիսյան, Հայ գրականության պատմություն 5, Երևան, 1979, էջ 356:

<sup>2</sup> Ավ. Իսահակյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1958, էջ 19: Այսուհետև մեջբերումների էջերը կնշենք փակագծերում:



Мариета ХАЧАТРЯН (Армения)

Ширакский государственный университет (Гюмри)

e-mail: a\_hayrapetyan@list.r

## КРАСОЧНОСТЬ РЕЧИ ПО ПОЭМАМ А. ИСААКЯНА

Художественный язык как альтернативная форма литературного языка, кроме различных особенностей имеет значение «искусное и красивое выражение мыслей и эмоций»<sup>1</sup> в художественной речи. «Искусно и красиво» представляя интересующие ему ситуации, настроения писатель реализует важную миссию художественного произведения, сообщая читателю настроение и эмоции, даря эстетические ощущения. По этому случаю уже обсуждаются эстетические проблемы речи.

Принято оценивать стиль каждого писателя индивидуально, его мировоззрением, восприятием реальности, темпераментом, вкусом и т.д.<sup>2</sup> Но когда обсуждаем лингвостилистическую реальность формирующую речь отдельных писателей, выявляется вполне обобщенная картина описательных критерий стиля писателя и становится ясно, что обеспечивающие правомерности эстетики речи различны не только у разных писателей, но и различны в разных произведениях одного и того же писателя созданные в один или разные периоды, различны также в рамках одного и того же жанра. Подтвердим утверждение, обращаясь Мастеру армянских произведений А. Исаакяну, которые оценивая с литературоведческого, и в языковом аспекте не требуют единого подхода. В жанровом аспекте они не обобщаются, но не объединяются и во временном, по которому поэтический творческий путь «Мастера», большой период деятельности писателя делится на два периода: первый период включает 1891-1908 гг., второй период начинается с 1909 г. выходом поэмы «Абу-Лала Маари».

Сопоставительный анализ языковых средств выявит наше исследование.

Исаакян считал поэмой «Манинер», но по своей структуре она не соответствует отдельным соответствующим этому жанру критериям: отдельные произведения и «рассказы» становятся поэмами «средством сопоставления разных настроений в гармоничное единство» и отражают «переживания и эмоции крестьянина, пастуха, волшебство родной природы». Правильно замечено, что «там армянский дух, там пахнет Арменией». И пахнет во-первых искусным употреблением слова, исключительным чувством использования каждого слова, таким образом заглавие поэмы слово «Манинер» вместо «Песни», совмещая Арагац с формой Алагяз уже открывает жизнь, любовь, переживания и отдельные образы того мира, и только после этого употребление диалекта и просторечия в простой и неукрашенной речевой среде. Таким является, например, слово **жаворонок** звукоизмененная форма **жаворонк**: «Жаворонк с песней поднялся ввысь» и др.

Сравнения, заимствования, эпитеты тоже свойственны языковому мышлению народа, например, **как солнце**, фразы **сухая голова**, **сердце даст** и др. Такие словосочетания как морфологические и синтаксические языковые формы, например: «**У меня на лбу звездный**

<sup>1</sup> П. Погосян. Возникновение и развитие восприятия стилистики в Древней Греции и Риме. Ереван, 1975, с. 13.

<sup>2</sup> Г. Б. Джаукян, Ф. Г. Хлгатын. Армянский язык. Ереван, 1994, с. 26

**венец**», придают художественность языку поэмы и углубляют восприятие эстетических особенностей.

Отличается язык поэмы «Абу-Лала Маари». Она бесценный образец красоты восточноармянского языка. Красноречие в поэме писатель обеспечил непредсказуемостью, необычностью сопоставлением слов, по-новому и смело используя существующие выразительные слова, например, **миростелющаяся свобода, больномучающая кровь, радужно-перые птицы** и др. Эстетически не соревнуемы описательные и выразительные средства языка. По отношению к поэме «Мгер из Сасуна» Исаакян не следовал развитию языковых средств того времени, а старался создать красочность армянского эпоса, сопоставляя литературный восточноармянский с диалектом Карно, а не использовать только диалект Сасуна. Фактически, три поэмы «Мастера» в языковом аспекте слишком разные, но в плане взаимосогласованности языка и содержания каждая из поэм в своем виде литературное совершенство, образец искусства.

**Marieta KHACHATRYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: a\_hayrapetyan@list.r

## THE POETICS OF SPEECH ACCORDING TO A. ISAHAKYAN'S POEMS

The artistic language as an alternative form of the literary language, besides its various features, has the privilege to express thoughts and emotions colourfully. "Skillfully and beautifully" presenting the interested situations, moods the writer realizes the important mission of the artwork, informing the reader the mood and emotions, presenting the aesthetical feelings. In this case we have already discussing the aesthetical problems of the speech.

There accepted to evaluate the style of each writer by his individually, worldview, perception of reality, temperament, taste, etc. But when we discuss linguo-stylistic reality that forms the writers' speech, there stand out generalized character of descriptive criteria of the writers' style and it becomes clear, that ensuring the legitimacy of speech aesthetics is different not only among different writers, but also within the works created in the same or different periods, even in different works of the same writer, as if within the same genre.

We will confirm the statement by referring the Master of Armenian works A. Isaakyan, which never demands common approaches and from Literature, and from Language aspects. In the genre aspect they are not generalized, but they are not connecting and in time, by which poetical way of Master is a huge period of activity. From the language point of view can be divided into two parts: the first period includes 1891-1908, the second period is from 1909, by the publishing of the poem "Abu-Lala Maari".

A comparative analysis of language means will reveal our consideration.

Isahakian considered the "Maniner" as a poem, but with its structure, it doesn't fit to the criteria corresponding to this genre: separate works and "stories" become poems "by means of matching different moods into harmonious unity" and reflect "feelings and emotions of a peasant, a shepherd, the magic of a native nature". It has been noticed "there is Armenian soul, there smells

by Armenia”. And smells at first by skillful usage of word, exceptional feeling of each word use, so the title of the poem the word “Maniner” instead of “Songs”, combining Aragats by the form Alagyaz has already opens a life, love, worries and separate images of that world and only after that the use of dialect and common language in a simple and undecorated speech environment. They are, for example, the word **lark** the phonetically changed form is **lak**: “**The lak with the song went up**”, etc.

Comparisons, borrowings, epithets are also peculiar to the language thinking of the people, for example, **like the sun**, phrases: **dry head, heart will give**, etc. Phrases such as morphological and syntactic language forms, for example, “**I have a star crown on my forehead**” add poetic language to the literature and deepen the perception of aesthetic features.

The language of the poem “Abu-Lala Maari” is quite differs. It's an invaluable sample of the beauty of the Eastern Armenian language. The writer provided eloquence in the poem with unpredictability, unusually combining the words, and using new expressive words in a new and bold way, for example, **peace-making freedom, painfully-tormenting blood, rainbow feather birds** and others. Esthetically are not comparable the descriptive and expressive means of language. Concerning to the poem “Mher from Sasun” Isaakyan doesn't follow to the developing of language means of that time, but he tries to create the eloquence of Armenian epos, combining Eastern Armenian Literary with Karno Dialect, but never use the Sasun Dialect. As a fact, three poems of the “Master” in Language aspect are very different, but from the point of language consistency and content, each of the poems in its kind is a literary perfection, the art sample.

#### Աստղիկ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ.փոստ՝ a\_hayrapetyan@list.ru

#### ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՏԱՂԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ միջնադարյան տաղերգությունը մշակույթի հատուկ, աննախադեպ դրսևորում է ոչ միայն թեմատիկ-բովանդակային առումով: Հաջորդելով գրաբարով ստեղծված բարձրարվեստ գրականությանը՝ այն միանգամայն տարբեր և նոր երևույթ էր իբրև խոսքարվեստ և դրանով այսօր էլ արժեքավոր է և՛ հիշատակված, և՛ լեզվաոճական առումով:

Տաղերգության լեզվական մշակույթը բնութագրվում է բազում իրակություններով ու նրբերանգներով: Սակայն այս աշխատանքում մենք փորձել ենք քննել հայ միջնադարյան տաղերգության բնորոշ լեզվամիջոցներից դարձվածքները՝ ընդգծելով դրանց բովանդակային-ոճական առանձնահատկությունները, կիրառման նրբերանգները:

Նշենք, որ «Նոր հայկազեան բառարան»-ում տաղերգությունը ներկայացված է իբրև *տաղասացություն, երգասացություն*<sup>1</sup>: Այդ իմաստով *տաղերգություն* եզրն առաջին անգամ վկայվել է 12-րդ դարի հեղինակ Ներսես Լամբրոնացու «Գովեստ ներբողական, պատմագրական բանի» չափածո երկում<sup>2</sup>:

Հասկանալի է, որ տաղերգության լեզուն հիմնականում միջին հայերենն է, և դարձվածքներն էլ բնորոշ են լեզվի այդ գոյավիճակին:

Տաղերգությունն աչքի է ընկնում անմիջականությամբ և զգացմունքային խորությամբ, իսկ դարձվածքները, լինելով վերաիմաստավորված կայուն կապակցություններ, օժտված են հուզաարտահայտչական մեծ լիցքով: Ըստ քերականական ձևերի դրսևորման՝ տաղերում վկայված դարձվածային միավորները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ *գրաբարյան* և *խոսակցական* կամ *միջինհայերենյան*: Պարզ է, որ միջին հայերենի շրջանում գրաբարյան լեզվական այլ տարրերի շարքում առկա էին նաև դարձվածքներ:

Գրաբարյան համարել ենք այն դարձվածքները, որ վկայվել են ՆՀԲ - ում կամ իրենց բնույթով ու քերականական դրսևորմամբ գրաբարին չեն հակասում, օրինակ, *յանձն առնել, յերկինս վերանալ, նայիլ քաղցր աչօք, ակն ունել, ազդ առնել, մեղաւք ոտնակապել, ընտրելոց ամպով թռչել, խորհուրդ անել, վրեժ խնդրել, դարձ գալ, յոտքն անկանել* և այլն: Ընդ որում, Պ. Բեդիրյանը գրաբարյան դարձվածքների համար որպես առաջին առանձնահատկություն նշում է նախդիրների առկայությունը, ապա շարադասության՝ «արևելյան հայերենի համար անթույլատրելի շրջումը և ի վերջո, գրաբարյան դարձվածքների կոտորությունը, որոնք թույլ են տալիս դարձվածքներն ընդմիջարկել այլ խոսքային միավորներով<sup>3</sup>»:

Գրաբարյան դարձվածքների շարքում իմաստային առումով առանձնանում են աստվածաշնչյան դարձվածքները, ինչպես՝ *անարծաթ բժիշկ, անառակ որդի, Քրիստոսի արեամբդ գնուածք, հրեշտակի փողի կոչում*//*Գաբրիէլեան փողի գոչում, լուսոյ որդի, կենդանի ջուր, Տէրն փառաց, հողեղէն սրովքէ, հոգւոյն ռոճիկ անել, հոգոյ աչքն բանալ, Ճշմարիտ է բանս, յետին մշակ, յարութեան ակն ունենալ, որդի մեղաց*:

Խոսելով միջինհայերենյան կամ խոսակցական դարձվածքների մասին՝ նշենք, որ ժողովրդախոսակցական տարրերի գործածությունն առկա է ընդհանրապես բոլոր ժամանակների և ազգերի գրողների գեղարվեստական մտածողության մեջ՝ անկախ նրանց նախընտրած ոճից և անհատական յուրահատկություններից, օրինակ, *ածել խելացն ի վերայ /ՖրԴ, 381/, աչացս լոյս /ՆԲ, 158/, արեան գետ լալ /ՖրԴ, 257/, բերանով երդում առնել /ՆԲ, 234/, ականջ անել /ՀԹ, 191/, անուն հանել /ՆԲ, 204/ և այլն:*

<sup>1</sup> Տե՛ս ՆՀԲ, հատոր 2, էջ 840:

<sup>2</sup> Տե՛ս Ներսիսյան Վ., Հայ միջնադարյան տաղերգության ժանրերն ու տաղաչափությունը (X-XVIII դդ.), Եր., 2008:

<sup>3</sup> Պ. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Եր., 1973, էջ 216-218:

Թեև դարձվածքների ճնշող մեծամասնությունը երկանդամ է, սակայն հանդիպում են նաև բազմանդամ միավորներ, ինչպես՝ բերել խելքն ի վերայ /ՖրՂ, 326/, գլխի եւ արեան գիրն տալ /ն. տ. , 260/, գայ գուլ առնու հոգին բերնի /ն. տ. , 265/, երեսն լինել ոտից կոխան /ն. տ. , 256/, զարհունն (ինչ-որ մեկի) ի վրա ձգել /ն. տ. , 376/, զգինին ի գլխոյն թափել /ն. տ. , 352/ և այլն:

Տաղերում առկա դարձվածքները կարելի է առանձնացնել ըստ իմաստային – շարահյուսական դասակարգման՝ դարձվածաբանական սերտաճում (յաչքից վարած /ՖրՂ, 314/, բերանով երդում *առնել /ՆԲ, 234/*), դարձվածաբանական միասնություն (սիրտ ունենալ /ՖրՂ, 270/, մորուս ոլորել /ն. տ., 329/), դարձվածային կապակցություն (գլխի եւ արեան գիրն տալ /ն. տ., 260/, սիրտն ի փորիդ առնու գալար /ն.տ., 477/ և այլն):

Առանձնանում են ասացվածքային բնույթ ունեցող դարձվածային միավորներ, ինչպես՝ Խիստ յիմար եւ անգէտ էի, այլ չէր երեկ ոտքս այս քարիս /ՖրՂ, 265/: Զինչ որ դու չափես այլոց, քեզ չափեն մէկին մէկ՝ մին այլ /ն. տ. , 359/: Զոտքդ քո չափով փոես եւ ապա լինիս շահաւոր /ն. տ. , 375/:

**Астхик АЙРАПЕТЯН (Армения)**

Ширакский государственный университет (Гюмри)

e-mail: a\_hayrapetyan@list.ru

## **ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ СТИХОТВОРНЫХ ТЕКСТАХ**

Армянская средневековая поэзия является беспрецедентным проявлением традиции не только в тематическо-содержательном плане. Высокохудожественная литература, созданная вслед за древнеармянским языком, отличается от всего и является новым в риторике и тем самым очень ценна в наши дни и в упомянутом, и в лингво-стилистическом аспекте.

Языковая традиция поэзии характеризуется разными фактами и нюансами. Но в этой работе мы попытались исследовать характерные для средневековой поэзии обороты языковых средств, подчеркивая их содержательно-стилистическую особенность и нюансы использования.

Отметим, что в Новом словаре Айказеан, поэзия представлена как *воспевание, песнопение*.<sup>1</sup> В этом смысле определение поэзии впервые было засвидетельствовано у автора XII века Нерсеса Ламбронаци в стихотворном произведении «Восхваление исторического».

Понятно, что поэтический язык в основном среднеармянский, и обороты речи соответственно свойственны языку этого периода.

Поэзия выделяется непосредственностью и глубиной чувств, а обороты речи, являясь переосмысленными устойчивыми сочетаниями, наделены огромным эмоциональным зарядом. Отметим, что по выраженным грамматическим формам фразеологические

<sup>1</sup> См. Новый словарь Айказеан (НСА), том 2, с. 840.

единицы в стихотворении можно разделить на 2 группы: древнеармянский и разговорный или среднеармянский. Ясно, что в среднеармянском языке между отдельными рядами присутствовали и фразеологизмы.

Древнеармянскими считались те обороты, которые включались в Новом словнике айказеан или по их характеру и грамматическому выражению не противопоставлены древнеармянскому, например, **советовать, исчезнуть с земли** и др. При этом для древнеармянских оборотов как первый признак П. Бедирян отмечает присутствие предлогов, потом синтаксическое «непозволительное смещение для восточноармянского, и наконец, компактность древнеармянских оборотов, которые позволяют этим оборотам прерываться другими единицами речи».

В ряде древнеармянских оборотов по смыслу выделяются библейские обороты как, например, **блудный сын, живая вода** и др.

Говоря о среднеармянском или об оборотах разговорной речи отметим, что использование элементов просторечия присуще всем писателям художественных произведений во всех временах, независимо от их выбранного стиля и личных особенностей, например, **заливаться слезами, дать волю слезам** (Фрик Диан, 257).

Хотя доминирующее большинство оборотов состоит из двух или трех слов, но встречаются и с большим составом, например, **ручаться за кого-то головой**.

Выделяются фразеологические единицы, имеющие поговорочный характер, например, «не была бы слишком дурой и невеждой, **не уткнулась бы носом** об этот камень» (Фрик Диан, 265).

**Astghik HAYRAPETYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: a\_hayrapetyan@list.ru

## PHRASEOLOGICAL UNITS IN MEDIEVAL POETIC TEXTS

Armenian Middle Age poetry is a special, unrepeatable expression of traditions not only in thematically-contents point. Immediately after the creation of Old Armenian Language high literary poetry, it differs from everything before and presents something new in Rhetorics and that's why it is so valuable nowadays especially from linguo-stylistical point of view.

The poetry of language is characterized by different facts and nuances. But in this work we have tried to research the phrases which belong to the Middle Age poetry, underlining their content-stylistical peculiarities and nuances of use.

Let us note that in the new Aykazean Dictionary the poetry has been presented as *chanting, praise*. In this sense, the definition of poetry has been first used by the author of the XII century Nerses Lambronatsi in the poetic work "Praise of the Historical".

It is clear that the poetic language is mainly Middle Armenian, and the phrases of speech are correspondingly specific to the language of that period.

Poetry was distinguished by spontaneity and depth of feelings, and phrases of speech, being rethought stable combinations, are endowed with a huge emotional charge. It is worth

mentioning the fact that in the poem, the phraseological units can be divided into two groups according to their expressed grammatical forms: Old Armenian and colloquial or Middle Armenian. It is clear that between each row in the Middle Armenian language there were also idioms.

It was accepted to consider to the Old Armenian that phrases which were in the Aykazeen Dictionary or by their character and grammatical meanings have not been opposed to Old Armenian, e.g. **to give an advise, to disappear from the land**, etc. By the way for the Old Armenian phrases as a first sign P. Bediryan mentioned the presens of prepositions, then syntactic “unacceptable displacement for Eastern Armenian, and finally, the compactness of the ancient Armenian phrases, which allows these phrases to be interrupted by other units of speech.

In the row of Old Armenian phrases by their meanings, the biblical phrases can be singled out, e.g. **live water, prodigal son**, etc.

Talking about the Middle Armenian or about the colloquial phrases we are going to mention the usage of the common language elements are present in works of all writers of any time, independently of the style they have chosen and individual peculiarities, e.g. **to cry by the blood river**, etc. (Fric Dian, 257).

The dominant majority of phrases consist of two or three words, though there can be found with more numbers, for example, **to give a signature on the head and blood**, etc.

The phraseological units are studied which have a proverbial character, e.g. **If I not to be so fool and ignorant, I would not hit myself on this stone** (Fric Dian, 265).

#### Սերգո ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի)  
Էլ. փոստ՝ serhayr@mail.ru

#### ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌԻ ԳՅՈՒՄՐՈՒ ԽՈՍՎԱԾՔԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Վերջին տասնամյակներին իրականացված ժողովրդագրական մանրաքննիչ ուսումնասիրություններն արձանագրում են, որ օգտվելով ցարական կառավարության ընձեռած արտոնություններից և հնարավորություններից՝ դարասկզբի ռուս-թուրքական պատերազմներին հաջորդած 1829-31թթ. ներգաղթերը շուրջ 1250 ընտանիք արևմտահայեր բերեցին Գյումրի, և արդեն 19-րդ դարի երեսնական թվականներին դրսեկ տարրը բացարձակ գերիշխող դարձավ նրա բնակչության կազմում: Եկվորների մեջ ճնշող մեծամասնություն էին Կարսից (600 ընտանիք), Բայազետից (մոտ 300 ընտանիք), Կարինից (200 ընտանիք), Բասենից ու Մուշից (մոտ 100-120 ընտանիք) գաղթածները՝ իրենց տնտեսական, նիստուկացի ու մշակույթի (նաև բարբառի) առանձնահատկու-

թյուններով (տե՛ս Ա.Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը 19-րդ դարի առաջին կեսին, 2005): Աննախադեպ եղավ նրանց դերը ոչ միայն օրավուր զարգացող նոր քաղաքի՝ Ալեքսանդրապոլի տնտեսական անընդհատ վերելքի մեջ, հասարակական կյանքի բուրն ոլորտներում, այլև քաղաքի ինքնատիպ հոգևոր դիմագծի կայացման և, վերջապես, բնակավայրի խոսակցական լեզվի ընդհանուր նորմերի ձևավորման մեջ:

Պատմաքաղաքական բուռն իրադարձություններով, հասարակարգային կտրուկ վայրիվերումներով, ժողովրդագրական աշխույժ տեղաշարժերով, նոր գրական արևելահայերենի հաղթարշավով ու այլ պատճառներով պայմանավորված՝ հետագա տասնամյակները, անշուշտ, փոփոխություններ ու փոխակերպումներ առաջացրին Կարնո բարբառի Գյումրու խոսվածքի ընդհանուր պատկերի մեջ, որոնք, ի դեպ, առաջնահերթորեն վերաբերում են նրա արդի բառային կազմին և համեմատաբար քիչ՝ հնչյունական և քերականական համակարգերին: Այնուհանդերձ տեղաշարժեր առկա են նաև Գյումրու խոսվածքի քերականական համակարգում, և դրանք, կարելի է համոզված պնդել՝ գերազանցապես ժամանակակից գրական հայերենի ազդեցության հետևանք են: Ստորև ներկայացվում են այդ փոփոխությունների հիմնական դրսևորումները.

ա) Գրեթե ավարտուն իրողություն է գոյականների թվի քերականական կարգի արտահայտումը – էր և ներ հոգնակիակերտ մասնիկներով (*մրգներ, սանդղոններ, որսներ, պարտքեր, բամբասանքներ*): Այսօր նրանցով են հոգնակիանում նաև ոչ հեռու անցյալում այլ հոգնակիակերտներ ունեցող շատ բառեր՝ *ա՞խպըրդիք-ա՞խպըրդանք-ա՞խպերներ, ամըննիք-ամըններ, կըղորդանք-կըղորդանքներ, բ՛աղնեստան-բ՛աղնեստաններ*: Խոսվածքում անչափ նեղացել է այն գոյականների շրջանակը, որոնց հոգնակին շարունակում է արտահայտվել գրաբարյան *ք* մասնիկով (*տըղէք, էրէխէք, խնամիք, քաղըրցիք, գյումրեցիք, բալէք, թուլէք* և այլն), թեև այս և այլ բառերի մի մաս էլ ներկայումս օգտագործում է նաև գրականին մոտ հոգնակիի ձևեր (*էրէխանէք, քաղըրցիներ*):

բ) Կարնո բարբառի հոլովման համակարգի առանձնահատկություններից մեկը որոշյալ սեռականի առկայությունն էր (*սեղանին վօք, տերդերին կընիզ*): Մակայն Գյումրու խոսվածքում սեռականը հիմնականում գրական լեզվի ազդեցությամբ վաղուց արդեն կորցրել է որոշիչ հոդը (*պատվի թոռ, ախպօր տըղա, ջ աղջի քար*):

գ) Թեև գոյականների ճնշող մեծամասնությունը (*էր-ներ*-ով հոգնակիացողները) հոգնակի սեռականում ստանում է *ու* հոլովիչ (*պատվըներ-պատվըներու, ա՞ղմըներ-ա՞ղմըներու*), մի որոշ մասն էլ (*ք*-ով հոգնակիացողները)՝ գրաբարը հիշեցնող *օց* վերջավորություն (*մարթիք-մարթօց, կընգըրդիք-կընգըրդօց, տըղէք-տըղօց*), սակայն վերջին շրջանում խոսակցական լեզվում այլ հոլովումների հաշվին ավելի գերակշռող և գործուն է դառնում *ի*-ով եզակի սեռականը (*տալ-տալօջ-տալի, կէտուր-կէտրօջ-կիսուրի, գ՛ըլօխ-գ՛ըլխու-գ՛ըլխի*), այլև՝ սեռականի հոգնակին (*պատվըներու-պատվըների, տըղօց-տըղէքի, ջայելներու-ջայելների* և այլն):

դ) Զգալիորեն աճել է այն գոյականների քանակը, որոնք եզակի և հոգնակի բացառականի *էն*-ով ձևերի կողքին գործածվում են նաև *ից/ուց* հոլովակերտով, ինչպես՝



*ձիւն-ձիւն ձիւրէն-ձիւրից, բալօցէն-բալէքից, մարթ-մարթէն-մարթուց, աստըծմէն-աստուց, գրլիւն-գրլիւն, գրլիւրնէրէն-գրլիւրնէրուց/ից, ձրնէն-ձրնից, տարվանէն-տարուց, տարիներէն-տարիներից* և այլն: Այդպէս էլ՝ գրականին ավելի է մոտեցել նաև գյումրեցիների արդի խոսվածքի գործիական հոլովածը (հմմտ.՝ *տարվընէրով-տարիներով, բ'ալօցով-բ'ալէքով, տըրթօցով-տըրէքով*):

ե) Գյումրու խոսվածքում համեմատաբար սակավ են Կարնո բարբառի ածականի, թվականի ու դերանվան փոփոխությունները: Դրանցից թերևս կարելի է նշել ածականի բաղդատականի կազմության մեջ մի ժամանակ բավականին գործուն *ջիլիզ* և *բէթար* թուրքերեն բառերի (երկրորդը՝ ժխտական իմաստով)՝ խոսվածքից գրեթէ ամբողջությամբ դուրս մղվելը (*ջիլիզ լավ, բէթար անհավատ*), *տագ*-ով բազմապատկական թվականների նվազ գործածական դառնալը (*իրէքտագ, հինգտագ*), դերանունների մեծ մասի *էն*-ով բացառականի փոխարեն *ից*-ով ձևերի ավելի հաճախակի դրսևորումները (*ու\*րդէղէն-ու\*րդից, մէզնէն-մէզնից, մէզէլէն-մէզէլից, ա\*մմէնէն-ա\*մմէնից, ա\*մմէն մէզէն-ա\*մմէն մէզից*):

զ) Ընդհանուր օրինաչափություններով հարազատ մնալով Կարնո բարբառի բայական համակարգին՝ Գյումրու խոսվածքը զերազանցապէս գրական լեզվի ազդեցությամբ ներկայումս մի շարք իրողություններով նկատելիորեն հեռացել է նրանից: Այսպէս՝ գյումրեցիների նոր սերունդները վաղակատարի *էր* վերջավորությունը վաղուց են փոխարինել *էլ*-ով (*աղալ-աղէր-աղէլ, տէսընէլ-տէսըրէր-տէսըրէլ*), և *էր*-ով վաղակատարը մնացել է թերևս գյումրեցի հնաբնակ ծերերի բերանում:

է) Գրեթէ մոռացության են մատնվել Կարնո բարբառին բնորոշ և գրական լեզվի համակցական դերբայը հիշեցնող *-դան* մասնիկով (թուրքերենի ազդեցություն) *լըսածդան, բէլածդան* և այլ դերբայական ձևերը (*չլըսածդան խօսքըս կըրիր*):

ը) Եթէ բարբառում սահմանական ներկայի ու անկատարի *կը/գը* մասնիկը սովորաբար հաջորդում է բաղաձայնակիզ բային (*սիրէմկը/սիրէմգը, մօրթէմկը*), իսկ ձայնավորակիզ բայերի վրա մասնիկն հավելվում է նաև սկզբից (*կուդէմկը, կէրթայիկը*), ապա Գյումրու արդի խոսվածքում առավել սովորական է դարձել *կը/գը* մասնիկի առաջադաս գործածությունը, ինչպէս՝ *կըսիրէմ, գ'ուլամ, կէրթայի, գ'ուգաք, կաշէնք* և այլն:

թ) Թերևս միայն հնաբնակների խոսքում կարելի է հանդիպել պատճառականի *վէրցուցի, խըմցուցինք* և նման այլ ձևերին, որոնց փոխարեն ներկայումս առավել գործածելի են գրականին նմանվող անցյալ կատարյալները (*վէրցըրէցի, խըմցըրէցինք* և այլն):

ժ) Բարբառի ինը տասնյակի հասնող փոխառյալ (զերազանցապէս թուրքերենից) մակբայների մեծ մասն այսօր մեր հաշվումներով Գյումրու խոսվածքում կա՛մ այլևս գործածական չէ (*արթըխ-հէտո, դաֆիլ-հանկարծ, սա\*դա\*-անընդհատ, ֆա\*րա\*զի-իզուր, սալթ-միայն* և այլն), կա՛մ պահպանվում է հնից եկող կայուն կապակցություններում, ինչպէս՝ *կողք բօլօրը կֆըրոռա, օրթայէն /մէջտէղից/ կուդէ, սա\*բըր էրա /համբերիր/, դըրա\*դ կայնի /առանձնացիր/, դ'ա\*գմա\* հալօվ /հէշտությամբ/* և այլն: Այդպէս էլ՝ խոսվածքի փոխառյալ կապերը, շաղկապներն ու ձայնարկություններն են (*սավայ-*

բացի, գ' յօրա-համեմատ, բ' աշտան-պես, ամա-բայց, թա\*քիլա-միայն թե, չունքի-որով-հետև, հայդէ/կոչ/, հա\*լլա, հա\*լլա-հա\*լլա /զարմանք/, քյաշկա/երանություն/ և այլն) վերջին տասնամյակներին դարձել չափազանց սակավ գործածական:

Ժա) Գյումրու խոսվածքի շարահյուսական համակարգը ըստ էության ամբողջապես Կարնո բարբառին է՝ իր հիմնական օրինաչափություններով առանց գրական հայերենից նկատելի տարբերությունների: Թերևս նշենք մի քանի աննշան իրողություններ, ինչպիսիք են, ասենք, թվական որոշի հետ գոյականի գերազանցապես եզակի լինելը (*հա\*գա\*ր հօգի, ի\*րէք ը\*նգէր*), կամ մեծաքանակ բակառությունները (*վօղնէրս հօգնավ, աչքէրս կըցավի, մաղնէրս մըրսսավ*), կամ հոլովաձևերի՝ գրականից տարբերվող մի քանի շարահյուսական կիրառությունները և այլն:

Մեր պատմության խորհրդային շրջանի հատկապես վերջին երկու-երեք տասնամյակները լեզվաշինության, մասնավորաբար, գրական հայերենի աննախադեպ զարգացման և նրա իրական հաղթարշավի տեսակետից եղան լրջագույն հաջողությունների ու ձեռքբերումների տարիներ: Նաև այս շրջանում է, որ Կարնո բարբառի Գյումրու խոսվածքի քերականական համակարգը նկատելի ձևափոխություններ կրեց, որոնք նրան զգալիորեն հեռացրին մայր բարբառից՝ ավելի մոտեցնելով արդի գրական արևելահայերենին:

**Серго АЙРАПЕТЯН (Армения)**

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри)

e-mail: serhayr@mail.ru

## СДВИГИ В ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ГЮМРИЙСКОГО ГОВОРА КАРИНСКОГО ДИАЛЕКТА

Советский период нашей истории, особенно его последние два-три десятилетия, стали годами беспрецедентного развития литературного армянского языка. В этот период заметные изменения понесли также ряд говоров армянского языка, в том числе грамматическая система гюмрийского говора Каринского диалекта, которые значительно отдалили его от грамматики диалекта и приблизили к современному литературному восточно-армянскому. Ниже представляются основные проявления этих изменений:

а) Более заметным становится выражение грамматической категории множественного числа существительных аффиксами *էր* и *նէր* (*մըգնէր, սանդըռնէր, որսնէր*). В настоящее время в говоре этими аффиксами образуются множественные числа многих существительных, которые в недавнем прошлом имели другие аффиксы, (*ա\*խպըրդիք*

*ա\*խսլըրդանք-ա\*խսլերներ, կըղորդանք-կըղորդանքներ*). В говоре резко уменьшилось число тех существительных, множественное число которых продолжает образовываться аффиксом грабара *p* (*տըղէք, էրէխէք, գընւրէցիք, բալէք, թուլէք*). Хотя некоторые из этих слов употребляются также формами множественного числа близкими к литературному.

б) Одной из особенностей склонения в Каринском диалекте это наличие определенного родительного (*սէղանին վոյ, տէրըրին կընիգ*), что в гюмрийском говоре больше не существует (*սլանվի թոռ, ախսլոր տըղա, ջ'սղի քար*).

в) В говоре подавляющее большинство существительных во множественном родительном получало аффикс *ni* (*սլանվներ-սլանվներու, ա\*ղւրներ-ա\*ղւրներու*), в настоящем более применительно родительное множественное число с аффиксом *h* (*սլանվներու-սլանվների, ջայելներու-ջայելների*).

г) Значительно увеличилось число тех существительных, которые вместе с *էն* формами единственных и множественных аблативов применяются также и с падежными аффиксами *hg/nig*, например, *մարթ-մարթէն-մարթուց, աստըծսէն-ասծուց, գըլխէն-գըլխուց, գըլխըներէն-գըլխըներուց/hg, տարվանէն-տարուց* и т.д. Таким же образом к литературному армянскому более приблизилась и форма творительного падежа современного говора гюмрийцев (*տարվընէրով-տարիներով, տըղոցով-տըղէքով*).

д) В гюмрийском говоре изменения прилагательных, числительных и местоимений Каринского диалекта сравнительно небольшие. Из них можно выделить почти полное вытеснение из говора довольно применительных в прошлом турецких слов *ջիլիգ* и *բէթար* в составлении сравнительных прилагательных; значительное уменьшение применения многократных числительных с аффиксом *տազ* (*իրէքտազ, հինգտազ*); более частое применение вместо большинства местоимений с аблативом *էն* форм с *hg* (*ուրիգէն-ուրիգ, սէզնէն-սէզնիգ, ա\*սսէն սէզն-ա\*սսէն սէզիգ*).

е) Гюмрийский говор, оставаясь верным общим закономерностям глагольной системы Каринского диалекта, в настоящем, под влиянием некоторых явлений литературного языка заметно отделился от него. Так, новое поколение гюмрийцев уже давно окончание *էր* деепричастий прошедшего времени поменяло на *էլ* (*սղալ-սղէր-սղէլ, տէզընէլ-տէզըրէր-տէզըրէլ*).

ё) Почти забыты, характерные для Каринского диалекта и напоминающие причастные формы, слова с аффиксом *դան* (влияние турецкого) *լըսածդան, բէլածդան* и другие (*լըսածդան խօսքու կըրիր*).

ж) Если в диалекте аффикс *կը/զը* изъявительного настоящего и несовершенного обычно является окончанием глагола, начинающегося с согласного (*սիրէսկը/սիրէսզը, մօրթէսկը*), а в гласноначинающихся глаголах этот аффикс добавляется также и сначала (*կուղէսկը, կէրթասկը*), то в современном гюмрийском говоре более применительны препозитивные формы, где аффикс *կը/զը* ставится только сначала (*կըսիրէս, գ'նլսս, կէրթասի, գ'ուքար, կաշէնք*) и т.д.

з) Пожалуй только в речи старшего поколения можно встретить каузативные глаголы типа *վերցնիցի, խրվցնիցիւք*, вместо которых в настоящем в говоре более применительны близкие к литературному современные формы прошедшего времени (*վերցրեցի, խրվցրեցիւք* и т.д.).

и) По нашим расчетам около девяноста заимствованных наречий диалекта (в основном с турецкого) в гюмрийском говоре или не применяются (*սրբըի-потом, դի-ֆիլ-вдруг, иш\*դи\*-постоянно, ֆш\*ри\*қи-напрасно, ишը-только* и т.д.), или сохраняются в старых устойчивых сочетаниях, например *иш\*րըր էրիш /терпи/, դըրиш\*դի կայնի /отделись/, դի\*қиш\* հալով /легко/* и т.д. Таким же образом в последние десятилетия менее применительными стали и заимствованные предлоги, союзы, междометия говора (*ишվш-кроме, գ'јорш-сравнение, р'шзиш-похожий на, рш\*рիш-только чтобы, չնի-рի-потому что, һш'лш /удивление /, ршзқш /блаженство /*).

й) Синтаксическая система гюмрийского говора, по сути, полностью относится к Каринскому диалекту, с основными закономерностями, без заметных отличий от литературного армянского. Пожалуй отметим некоторые незначительные факты, какими являются характерные говору большие количества паратаксиса (*վղնէրի հոգիսի, սպէրի կըցալի, մաննէրի վըրишի*) и т.д.

**Sergo HAYRAPETYAN (Armenia)**

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA (Gyumri)

e-mail: serhayr@mail.ru

## SHIFTS IN THE GRAMMATICAL SYSTEM OF KARNO DIALECT OF GYUMRI SPEECH

The last two- three decades of the Soviet era of our history have been the years of great progress and achievements in the language-building, inter alia, the unprecedented development of literary Armenian language and its real triumph. It is also during this period that the grammar system of the Gyumri speech of the Karno dialect underwent remarkable transformation that significantly removed it from the grammar of the main Karno dialect, bringing it closer to the modern literary Eastern Armenian language. Below are the main manifestations of those changes.

a. The expression of the number of nouns in the grammatical order and with plural particles էր and նէր (*վըգնէր, սանդըրննէր, նըսնէր*) is almost complete reality. Many words the plurals of which were formed in other ways in the far past, got their plural numbers with the help of those particles (*ш\*խսըրըրիք-ш\*խսըրըրիանք-ш\*խսէրնէր, կըդորդանք-կըդորդանքնէր*). The scope of the nouns getting their plurals with the old Armenian (Grabar) k /p particle has narrowed significantly (*սըրէք, էրէխէք, գընսըրէցիք, բալէք, թուլէք*, etc.), though part of them for forming plural numbers use particles closer to the literary Armenian (*քսաըրըցիներ*).

b. One of the peculiarities of the Karno dialect declension system was the presence of definite possessive case (*սէղանին վօղ, տէրդերին կընիգ, that are no longer applicable in the Gyumri speech* Գյումրու (պատվի թոռ, ախպօր տըղա, ջ'անջի քար).

c. The prevailing majority of the speech nouns formed their plurals with the help of *ni* particle (*պատվըներ-պատվըներու, ա\*ղմըներ-ա\*ղմըներու*), currently, the formation of plurals of possessive case with the help of *i/h* particle is more active (*պատվըներու-պատվըների, ջայելներու-ջայելների*).

d. The number of the nouns which singulars and plurals are formed with its/uts *ից/ուց* particulars that are largely in use instead of old *en/ էն* particular of exceptional case has significantly increased, such as *մարթ-մարթէն-մարթուց, սատրձմէն-սածուց, գըլխէն-գըլխուց, գըլխըներէն-գըլխըներուց/ից, տարվանէն-տարուց* and so on: The same way the instrumental case of the Gyumri speech has become closer to the literary Armenian (cf., *տարվընքով-տարիներով, տըղօցով-տըղքով*):

e. In the Gyumri speech the changes of the Karno dialect adjectives, numerals and pronouns are relatively few. Among them we can mention Turkish *ջիլիգ* և *բեթար* that once would be used widely. Those ways almost entirely stopped being used in the speech. Also the number of multiplicative numerals that were formed with the help of *tag/տագ* particle (*իրէքտագ, հինգտագ*). The same way its/ից exceptional particle replaced *en/էն* exceptional particle while forming the pronouns plural numbers (*ni\*րդէդէն-ni\*րդից, մէզնէն-մէզնից, ա\*մմէն մէզէն-ա\*մմէն մէզից*):

f. Despite all common symmetries with the Karno dialect verbal system the Gyumri speech with a range of linguistic realities mainly conditioned with the influence of the literary Armenian has farther itself from the Karno dialect Thus, latest generations of Gyumri replaced *er/էր* particle for forming past/present perfects with *el/ էլ* particle (*սողալ-սողէր-սողել, տէսընէլ-տէսըրէր-տէսըրէլ*).

g. The ways of building participle forms with the help of the Turkish –*dan/ դան* particle have already been forgotten է (*յըսածդան խօսքըս կըրրիր*):

h. If in the dialect *ky/gy կը/գը* particles for forming present and indefinite normally are added to the verb with consonants at the end (*սիրէմկը/սիրէմգը, մօրթէմկը*), and in the case of vowels the particle is added from the beginning as well (*կուղէմկը, կէրթասկը*), then in nowadays speech of Gyumri it has become more applicable to add *կը/գը* particles from the beginning of the word like in the case of *կըսիրէմ, գ ուլսմ, կէրթայի, գ ուզաք, կաշէնք* and so on:

i. Perhaps only in the old residents' speech we can meet causal verbs like *վէրցուցի, խըմցուցինք* and, instead of them, currently, past simples more closer to the literary Armenian are of wide use in the Gyumri speech (*վէրցըրէցի, խըմցըրէցինք* and so on).

j. Today about 90 loan adverbs of the dialect (mainly taken from the Turkish) are either no longer used in the Gyumri speech (*արթըխ-հէտո, դաֆիլ-հանկարծ, սա\*դա\*-անընդհատ, ֆա\*րա\*զի-իզուր, սալթ-միայն* և այլն) or kept in the old expressions such as *սա\*բըր էրա*

*/hold on/, դրրա\*ղ կայնի /stay apart/, դ'ա\*գմա\* հալով /with ease, easily/ and so on. The loan conjunctions, prepositions and exclamations (սավայ-բացի, գ'յորա-համեմատ, բ'աշտան-պէս, թա\*քիլա-միայն թէ, չունքի-որովհետև, հա\*լլա /զարմանք/, քյաշկա /երանություն/ ) are likewise, used much less within the last decades.*

k. All in all, The syntactic system of Gyumri speech belongs to the Karno dialect, with its basic patterns, without noticable distinctions from the literary Armenian. Perhaps we should just mention some minor facts, such as, a large number of idiosyncratic expression typical of the GYumri speech (*վողնէրս հոգնավ, աչքերս կըցալի, մաղնէրս մըրսավ*) and so on.

## Հայկանուշ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի հնաստիտուտ (Երևան)

է.վոստ` mtatev@mail.ru

## ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱԳՆԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏՈՄԱՐ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԸ

Ուսումնասիրության նպատակն է Շիրակի և առհասարակ հայոց պատմամշակութային ժառանգությունից վեր հանել և լայն շրջանակներին ներկայացնել Շիրակի լավագույն զավակներից մեկի՝ յոթերորդ դարի գիտնական, մաթեմատիկոս՝ համարող Անանիա Շիրակացու դերն ու կատարած գործունեությունը հայ գիտական մտքի բնագավառում:

Նրա կյանքի մասին կարելի է տեղեկություններ ստանալ իր իսկ ձեռքով գրված ինքնակենսագրականից, ինչպես նաև թվաբանական խնդիրների տվյալներից, որոնցում հաճախ են հիշատակվում Կամսարական իշխանական տան ներկայացուցիչների անուններ, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա կապված է եղել այդ նախարարական տան հետ:

Անանիա Շիրակացին հայ մատենագրության այն սակավաթիվ երջանիկ գործիչներից է, որի գործերը բազմաթիվ ընդօրինակումների են արժանացել մեր միջնադարյան գրիչների կողմից: Դա մի աներկբա ապացույց է նրա գործերի կարևորության և կիրառելիության փաստի մասին:

Նոր ժամանակներում ևս աճել է հետաքրքրությունը նրա անձի ու գործերի հանդեպ: Շիրակացու, նրա բնական և տիեզերական երևույթների քննության, աշխարհագրության, տոմարագիտության մասին գործերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են հայագիտության մեծ երախտավորներ Քերովբե Պատկանյանը, Գալուստ Տեր-Մկրտ-

չյանը, Հովսեփ Օրբելին, Հակոբ Մանանդյանը, Մեն Արևշատյանը, Աշոտ Աբրահամյանը և ուրիշներ, որոնք թարգմանել են (գրաբարից ռուսերեն) նրա առանձին գործեր կամ կազմել են քննական բնագրեր: Ա. Աբրահամյանը Գ.Պետրոսյանի հետ ոչ միայն գրաբարից աշխարհաբար է թարգմանել տոմարագիտությանը, տիեզերագիտությանը, աշխարհագրությանը, թվաբանությանը վերաբերող նրա գործերը՝ ամփոփելով «Անանիա Շիրակացի» խորագրի տակ (1979թ.), այլև դեռևս 1940 թվին կազմել է տիեզերագիտությանը և տոմարին վերաբերող նրա գործերի քննական գրաբար բնագիրը՝ «Տիեզերագիտություն և տոմար» վերնագրումով, որից էլ կազմել ենք Համաբարբառը:

Համաբարբառի կազմման նպատակը եղել է յուրահատուկ ձևով արժանին հատուցել հայ մեծ գիտնականին, որն աշխարհին հայտնի Կոպեռնիկոսից ութ դար առաջ՝ դեռևս 7-րդ դարում, արձանագրել է Երկրի՝ արևի և իր առանցքի շուրջը պտտվելու, տիեզերական մարմինների՝ իրար հետ փոխկապվածության գաղափարները: Բայց, ցավոք սրտի, միջազգային այնպիսի ճանաչում չի ստացել, ինչպիսին լեի գիտնականը:

Համաբարբառը որևէ հեղինակի գործի յուրատեսակ ընդարձակ բառարան է, որում բառերը տրվում են ամփոփ միտք արտահայտող բառահոդվածի մեջ: Նրանից կարող են օգտվել արվեստի, գիտության բոլոր բնագավառների, անգամ հասարակական կառուցվածքներն ուսումնասիրողներ և նույնիսկ արհեստավորներ՝ մատենագրության մեջ իրենց արհեստին վերաբերող բառը, փաստը կամ երևույթը գտնելու համար:

Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտություն և տոմար» գործի Համաբարբառը կարևոր է նաև նրանով, որ հնարավորություն է տալիս բազմիցս անդրադառնալու հեղինակի գործերին և առնչվելու նրա արտահայտած գաղափարներին, դրանով իսկ նույնքան անգամ հաղորդակցվելու հեղինակի հետ:

Քանի որ Շիրակացու «Տիեզերագիտություն և տոմար» գործը բնական և տիեզերական երևույթների փոխկապվածության, նրանց պատճառահետևանքային կապերի մասին է, Համաբարբառի բառահոդվածները որոշ դեպքերում ավելի ընդարձակ են ընտրվել՝ չաղճատելու համար վերը նշված կապերը:

Հակառակ այն բանի, որ 7-րդ դարում օ տառը դեռ գործածության մեջ չէր մտել և գրվում էր աւ երկբարբառով, այն տպագիր բնագրում /1940թ./ լայն կիրառություն ունի: Այդ է պատճառը, որ 7-րդ դարի հեղինակի գործի՝ մեր կազմած Համաբարբառն ունի նաև օ տառով սկսվող բառեր:

Գրքում նկատված որոշ սխալներ, որոնք հետևանք են ժամանակի ուղղագրական կանոնների, կամ տպագրական բնույթ են կրում, ուղղված են մեր կողմից՝ համեմատելով նաև Մատենադարանում եղած ձեռագրերի հետ: Համաբարբառի վերջում ծանուցման կարգով տրված է այդ ուղղումների ցանկը:

Այս միջազգային գիտաժողովը կրում է «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» խորագիրը: Համոզված ենք՝ Անանիա Շիրակացին իր գործերով Շիրակի պատմամշակութային մեծագույն արժեքներից է: Իսկ արդի վիճակում նրա գործերի ու անձի գնահատությունն է նաև նրա լավագույն աշխատանքի՝

«Տիեզերագիտություն և տոմար»-ի Համալսարանի կազմումը: Եվ սա հենց կապ է՝ մի կամուրջ անցալի ժառանգության ու ներկալի միջև:

**Айкануш ОГАННИСЯН (Армения)**

Институт языка НАН РА (Ереван)

e-mail: mtatev@mail.ru

### **АНАНИЯ ШИРАКАЦИ И «АМАБАРБАР» (СЛОВАРЬ-СИНОПСИС) ЕГО РАБОТЫ «КОСМОЛОГИЯ И КАЛЕНДАРЬ»**

Цель исследования – пролить свет на роль Анании Ширакаци в развитии армянской научной мысли как Ширакского региона, так и всего армянского историко-культурного наследия, представить широкой публике одного из лучших представителей Ширакского региона, ученого, математика VII века Анания Ширакаци.

Сведения о его жизни мы получаем из автобиографии ученого, а также из арифметических задач, в которых часто упоминаются имена представителей княжеской фамилии Камсаракан. Можно сделать вывод, что он был связан с этой фамилией.

Анания Ширакаци - один из немногих деятелей армянской рукописной науки, чьи произведения широко использовались нашими средневековыми писателями. Это неопровержимое доказательство важности и применимости его работ.

В новые времена интерес к его личности и произведениям значительно вырос. Изучением деятельности Анании Ширакаци и его работ, посвященных природным и космическим явлениям, летоисчислению, географии, занимались такие великие деятели-армяноведы, как Керовбе Патканян, Галуст Тер-Мкртчян, Овсеп Орбели, Акоп Манандян, Сен Аревшатян, Ашот Абраамян и другие. Они перевели с грабара - древнеармянского языка, на русский отдельные работы ученого или же составили анализ оригинальных рукописей.

А. Абрамян вместе с Г. Петросяном перевели не только с грабара на современный армянский работы автора по истории, географии, арифметике, обобщив их под заглавием «Анания Ширакаци» (1979), но и еще в 1940 г. составили анализ работ ученого на темы космоса и календаря, обобщив их под названием «Космология и календарь», на основе которого мы и составили «Амабарбар»-Конкорданс.

«Амабарбар» – Конкорданс является своего рода данью уважения великому армянскому ученому, который еще за 8 веков до Коперника, уже в VII веке, озвучил и записал идеи о том, что Земля крутится вокруг своей оси и вокруг Солнца, а также о взаимосвязи между космическими телами. Но, к сожалению, он не получил такого международного признания, как польский ученый.

«Амабарбар» - Конкорданс - это уникальный объемный словарь любого авторского произведения, в котором слова представлены в словосочетаниях, выражающих краткое изложение. Им могут пользоваться представители искусства, науки, те, кто изучают социальные структуры и даже ремесленники, с целью найти в рукописях слово, факт или явление, связанное с их отраслью деятельности.



Работа «Амабарбар» - Конкорданс на основе исследования Анании Ширакаци «Космология и календарь» особо важна тем, что позволяет многократно ссылаться на работы автора и его идеи, таким образом, позволяя участить общение с автором. Ведь оригинал обычно откладывается в сторону после прочтения книги, в то время как словарем, в данном случае – «Амабарбаром»-Конкордансом могут пользоваться часто, каждый раз вспоминая автора данной работы.

Так как работа Анании Ширакаци «Космология и календарь» посвящается взаимосвязи природных и космических явлений, их причинно-следственных связей, в некоторых случаях, во избежание неточностей, в «Амабарбаре»-Конкордансе выбраны более общие формулировки словесных выражений.

Вопреки факту, что в VII веке буква «o» не использовалась в современной форме, она писалась как «ш», которая широко используется в печатном оригинале, учитывая правила правописания того времени (1940г.), поэтому в «Амабарбаре»- Конкордансе автора VII века есть в том числе слова, начинающиеся на букву «o».

Некоторые ошибки, замеченные в книге вызваны орфографическими правилами того времени, или же являются типографическими неточностями и исправлены нами на основе сравнения с рукописями в Матенадаране. В конце «Амабарбара»-Конкорданса приводится список этих исправлений, в порядке уведомления.

Если учесть, что международная конференция носит название «Историко-культурное и современное наследие Ширака», мы можем с уверенностью утверждать, что Анания Ширакаци является одним из величайших деятелей, а его работы - важными историко-культурными ценностями Ширака. В наши дни своеобразной оценкой его личности и работ является также составление «Амабарбара»- Конкорданса на основе его лучшей работы.

Это и есть та самая связь - мост между наследием прошлого и настоящим.

**Haykanush HOVHANNISYAN (Armenia)**

Institute of Language NAS RA (Yerevan)

e-mail: mtatev@mail.ru

## **ANANIA SHIRAKATSI AND GLOSSARY OF “COSMOLOGY AND CALENDAR”**

The aim of the study is to highlight the role of Anania Shirakatsi in the development of Armenian scientific thought. Shirakatsi, 7th-century scientist and scholar, mathematician, is one of the most gifted people born in Shirak region, and this study aims to feature his role in the Armenian historical and cultural heritage and to present it to a wide public.

We learn about his life from his autobiography, as well as from the arithmetic problems, where the names of the representatives of the Kamsarakan noble family are mentioned frequently. Thus, we can deduce that he was connected to that noble family.

Anania Shirakatsi is one of the few lucky figures in Armenian literature, whose works have been widely used by our medieval writers. It is an indefinable proof of the importance and significance of his work.

In the new era, the interest towards his personality and works has become even greater. Kerobve Patkanyan, Galust Ter-Mkrtychyan, Hovsep Orbeli, Hakob Manandyan, Sen Arevshatyan, Shot Abrahamyan and many other Armenian scientists have studied the works of Shirakatsi regarding natural and space phenomena, geography. They have translated his works into Russian, or created a compilation of the original works.

A. Abrahamyan and G. Petrosyan not only translated Shirakatsi's works about space, geography, math (summed up under "Anani Shirakatsi" edition in 1979), but also already in 1940 they made a compiled study from those which was named "Cosmology and the Calendar" from which we have derived the "Hamabarbar"-Concordance.

The goal of the "Hamabarbar" (Glossary)- Concordance is to once again pay tribute to the great Armenian scientist, who talked about the idea of Earth turning around the sun and the connections between celestial bodies, in the 7th century - 8 centuries before the prominent Copernican. Yet, unfortunately, Shirakatsi hasn't received such international recognition as the Polish scientist.

"Hamabarbar"- Concordance is a unique, extensive dictionary of an author's work in which the words are presented in a summary of the meaningful word phrases. It can be used by researchers of science, arts, social structure and even craftsmen, to find a word or a fact related to their field of study.

The Hamabarbar- Concordance of Anania Shirakatsi's "Cosmology and the Calendar" is also important because it allows to refer to the works of the author multiple times and to relate to his ideas, thus establishing deeper communication with the author. After being read once, the original work is usually put aside, while a dictionary (in this case "Hamabarbar"-Concordance) can be in use very often, which will keep the original author alive.

As Shirakatsi's "Cosmology and the calendar" is about the interconnection of natural and cosmic phenomena, their cause-and-effect relationships, in some cases the common wordings were chosen to avoid any disruptions in the above mentioned interconnections.

Despite of the fact that in the 7th century the letter "o" was not yet in use in its modern way, it was written in the form of a double-edged letter "uu", and it is widely used in the printed original copy, based on the spelling rules of that time (1940). That's why the "Hamabarbar" - Concordance of the 7th century scholar has also words starting with letter "o".

Some of the errors in the book, those which were caused by the spelling rules of that time, or are mostly typos, have been corrected by us, also based on the manuscripts of the Matenadaran. At the end of the "Hamabarbar"- Concordance, the list of these corrections is presented as a supplement.

Taking into consideration that the international conference bears the title of "Historical and cultural heritage and modernity of Shirak", we can certainly say that Anania Shirakatsi is one of the most prominent historical and cultural values of Shirak region. The creation of "Hamabarbar"- Concordance based on his best work is also another act of evaluation of his works and his figure, in our times.

And this is also another link, a bridge between the heritage of the past century and the present.

Միլվա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)

Վանաձորի պետական համալսարան  
Էլ.փոստ՝ silva\_hovhannisyan\_2017@mail.ru

**ԱՆՑՑԱԼ ԴԱՐԱՍԿՁԲԻ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՄԱՆ  
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԴՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԱԿԱՆ  
ԴԻՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

Անցյալ դարասկզբի արևմտահայ հանճարեղ բանաստեղծ Դանիել Վարուժանին ուղղված ուշադիր հայացքը՝ քննելով նրա պոեզիան, գրականագիտական հողվածները, ճամփորդական նոթերը, դասախոսությունները, թարգմանությունները, կարող է ուրվագծել նաև Վարուժանի բանախոսին և հրապարակախոսին: Մեզ հասած հեղինակային ժառանգությունը վկայում է նաև նրա ստեղծագործական հեռանկարների, չիրականացված ծրագրերի մասին, վկայում, որ Վարուժանը կունենար սովորաձավալ աշխատություններ ժամանակի գրականագիտական, իմաստասիրական, գեղագիտական, սոցիալ-քաղաքական խնդիրների շուրջ, քանի որ չկա այնպիսի բնագավառ, որին անտարբեր մնար բազմաշնորհ բանաստեղծը: Այդպիսի ծրագրերից էր նաև պատրաստել ուսումնասիրություն «...հայկական պատմություն մը լոկ իմաստասիրական և քաղաքագիտական տեսանկյունով»: Իր իսկ խոստովանությամբ գրական-իմաստասիրական, իսկ այնուհետև նաև հասարակական-քաղաքական ճյուղերի ընտրությունը կատարել է անհատական նախասիրություններից ելնելով, ոչ միայն պոեզիայով, այլև ուղղակի գործով «ազգին պետքական ըլլալու» ցանկությունից: Այն օրերին, երբ շատերը ոգևորված էին երիտթուրքերի հռչակած սահմանադրությամբ, Վարուժանը կարողանում է կռահել, որ «ազատություն խոստացող քարոզները խաբուսիկ են ու կեղծավոր»: «...Ներկա Խորհրդարանը՝ ազգերը պիտի ուրանա և ավելի դաժանորեն, քան «Կարմիր սուլթանը» ազատության բերանը «բռնակալության մուրճով պիտի դարբնե...»: Վարուժանը գտնում է, որ անիմաստ է օգնություն հայցել նաև եվրոպական դիվանագետներից, որոնք դրացիներուն անգամ «արծաթի ձայնով կը ճանչնան»: Բանախոսը պահանջում է ապավինել միայն սեփական ուժերին և հայության համար եղերական այդ օրերին հայրենանվեր բանաստեղծ է համարում նրան, ով կկարողանա «ամեն հայտարարի տակ քնած առյուծ մը արթնցնել»: «Տակավին պաշտումով կվերաբերվիմ կովոդներուն հանդեպ», «...Ճանչցած եմ հեղափոխական ոգին, կարդալով Ժ.Ժ.Ռուսոն, Թոլստոն և այլք հազար ու մի դժվարությամբ»: «Պայքարը վաղվան հաջողությունն է», - գրում է նա:

*Ազգապահպանման, այնուհետև նաև պետականության կայացման համար Վարուժանը ասես ուրվագծում է այնպիսի ծրագիր, որը տասնամյակների հեռավորությունից այսօր էլ թվում է արդիական: Այսպես, բանաստեղծը պահանջում է.*

1. Համախմբվել «ազգրս ազգի համար» դրոշի ներքո, միավորվել մեկ միասնական գաղափարի, «մեկ իտեալին շուրջ»։ գիտնականի, արվեստագետի, ուսուցչի և վերջապես եկեղեցու ջանքերը նպատակաուղղել միևնույն հայրենանվեր գործին:

2. Ձարգանալ ոչ միայն գաղափարապես, այլև նյութապես, «...այո՛, նյութապես, որպեսզի այսինչ կամ այնինչ հարուստին քմահաճույքեն անկախ ըլլանք»: Սակայն չհանգստանալ, եթե անգամ «որոշ հայ ընտանիքներու հաջողվել է ժամանակավոր բարվոք կյանք», «Երբ ազգ մը գերի է և իր ամբողջ շրջագիծով կտառապի, ընտանիքներու կղզիացյալ բարելավությունը դրական օգուտ մը չունի...»: Ուրիշ խոսքով սոցիալական անկախության հարցը Վարուժանը կապում է տնտեսական ազատության խնդիրներին:

3. Մշակել և պահպանել միասնական լեզու և գիր, որից հավասարապես կարող է օգտվել թե՛ բանաստեղծը, թե՛ լեզվաբանը, թե՛ պատմաբանը: «Մեր գահը, թագը, ծիրանին առին, սակայն լեզունիս պահպանեցինք և անոնց վրա իշխեցինք, լեզուն եղավ նժույգը և ցեղը առաջ շարժեց», - գրում է նա: «Ես կսիրեմ շովինիզմը հանդեպ իմ լեզվիս և իմ ինքնությունությանս»:

4. Բարեշրջել կրթական համակարգը և «չստրկանալ այլասիրությանը»: Մովորեցնել ոչ միայն «գիտնալու», այլև միտքը մտքով մշակելու, «ստեղծելու արվեստը»: Բայց որ ամենակարևորն է՝ սաների մեջ փրկել «վտանգված հայությունը»:

5. Ընդունել այնպիսի օրենքներ, որոնք ի գորու են «...քարուքանդ ընել բոլոր հին րեժիմի մնացորդները»՝ միաժամանակ չմոռանալով, որ «Ամեն օրենք անոր հպատակողին պետքին և հոգեբանության համաձայն կդրվի, հակառակ պարագայի այն չեղածին պես է»:

6. Քաղաքակիրթ, լուսավոր իդեալներով ազգ ձևավորելու համար Վարուժանը պահանջում է ձեռքն առնել ու շարունակել «դարերով ընդհատված տոհմային փառահեղ քաղաքակրթության թելը»: Ձարգացնել ազգային մշակույթն ու պատմությունը, ձերբազատվել ցեղային հատկությունները և ինքնությունը եղծանող սովորություններից: Պայքարել «ազգային ոգու և մտքի խեղճության», «ժողովրդական տգիտության և կուսակցական խոլորություններու», կրոնական «նախապաշարումներու» դեմ, քանի որ «Հայրենիքի սերը վեհ կրոնքը կըլլա հազարավոր կրոնքներու»:

«Ստեղծագործող միտք, աշխատանք և գենք». Վարուժանի համոզմամբ սրանք են ազգի ինքնությունը պահպանող անհրաժեշտ գործոնները: Եվ «Վա՛յ այն ազգին, որ կանգոսնե քաղաքակրթությունը հատկանշող այս եռոտանիին մին, անիկա դատապարտված է հավետ գրկվելու իր գոյությունեն»:

Силва ОГАННИСЯН (Армения)

Ванадзорский государственный университет

e-mail: silva\_hovhannisyan\_2017@mail.ru

**ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОБЫТНОСТИ ЗАПАДНЫХ АРМЯН  
В ПЕРИОД НАЧАЛА ПРОШЛОГО ВЕКА В ЛИТЕРАТУРНО-  
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ЗАМЕТКАХ Д. ВАРУЖАНА**

Тщательный анализ творчества выдающегося западно-армянского поэта начала прошлого века Даниела Варужана и исследование его поэтического наследия: литературных статей, путевых заметок, лекций и переводов, характеризует его не только как поэта, но и как оратора и публициста. Дошедшее до нас литературное наследие свидетельствует о его творческих перспективах и неосуществленных планах, указывает на то, что у Варужана могли быть работы по литературным, философским, эстетическим, социально-политическим вопросам того времени, так как не было такой сферы познания, к которой он был бы не причастен. Одним из таких проектов была подготовка исследования: «... армянская история исключительно с точки зрения философской и политической науки». По его утверждению, выбор литературно-философских, а затем и общественно-политических направлений познания исходит из личных предпочтений, желания посредством не только поэзии, а также конкретными делами «быть полезным нации». В то время, когда многие были вдохновлены конституцией, провозглашенной младотурками, Варужан смог предположить, что «проповеди, обещающие свободу, обманчивы и лицемерны», «Нынешний парламент будет отрицать существование наций и будет более жестоким, чем Красный Султан, а уста свободы разобьет молот наковальни». Варужан считал, что бессмысленно обращаться за помощью и к европейским дипломатам, которые «друг друга узнают лишь по звону серебра». Публицист призывает полагаться исключительно на свои собственные силы, и в то тяжелое для армянского народа время он считает поэтом-патриотом того, «кто сможет разбудить льва, спящего в сердце каждого армянина». «С огромным уважением отношусь к борющимся», «я познал революционный дух, читая с большими трудностями Ж.Ж.Руссо и Толстого», «борьба это- успех завтрашнего дня», – пишет он. Для сохранения национальной самобытности, государственности, Варужан, можно сказать, наметил программу, которая остается актуальной в течение десятилетий и в наши дни. Таким образом, поэт призывает:

1. Объединяться, под одним флагом «нация для нации», вокруг одной идеи, одного идеала, направляя усилия ученого, художника, учителя и, наконец, представителя Церкви, на решение одной и той же патриотической задачи.

2. «Развиваться, не только идеологически, но и материально... чтобы быть независимыми от прихотей тех или иных богачей». Однако, «не успокаиваться, даже если некоторым армянским семьям удалось преуспеть и добиться временного благополучия». «Когда вся нация в плену и страдает, нет большой пользы от того, что отдельным семьям досталось благополучие». Другими словами, вопросы социальной независимости увязываются с экономическими задачами.

3. Разрабатывать и сохранять единый язык и единую письменность, которыми в равной мере могут пользоваться и поэт, и лингвист, и историк. Язык обладает также свойст-

вом объединять, сплачивать людей. «Наш трон, корону отобрали, но язык мы сохранили, язык завладел вожжами и направил племя вперед, - пишет он, - Люблю шовинизм в отношении нашего языка и своей самобытности».

4. Совершенствовать систему образования и не становиться рабами альтруизма. Учить «не только познавать, но и творить». Но, самое главное, защитить учеников от угрозы «исчезновения армянства». «Учебный уровень образовательного заведения следует измерять его нравственным уровнем».

5. Принимать такие законы, которые способны разгромить все «пережитки старого режима», не забывая, что «каждый закон устанавливается в соответствии с психологией и нуждами его подданных, в противном случае, это все равно, что его нет».

6. Для формирования нации с цивилизованными светлыми идеалами Варужан призывает «продолжать прерванную многовековую нить славной родовой цивилизации». Развивать национальную культуру и историю, избавиться от «племенных черт и традиций, мешающих самобытности, бороться за национальный дух, бороться против политического и религиозного невежества, предрассудков», так как «любовь к отчизне станет верой превыше всех вер».

«Созидательная мысль, труд и оружие» - вот, по убеждению Варужана, необходимые факторы для сохранения идентичности нации.

« И горе тому народу, который пренебрегает хотя бы одним из факторов этой триады, ибо он обречен на вечные лишения».

**Silva HOVHANNISYAN (Armenia)**

Vanadzor State University

e-mail: silva\_hovhannisyan\_2017@mail.ru

#### **THE ISSUES OF NATIONAL PRESERVATION OF THE WESTERN ARMENIANS IN THE BEGINNING OF THE LAST CENTURY IN D. VARUZHAN'S LITERARY-PUBLICISTIC REVIEWS**

A careful look, focused on Daniel Varuzhan, the West-Armenian genius poet of the beginning of the past century, examining his poetry, literary articles, itineraries, lectures, translations outlines Varuzhan as an orator and publicist. The author's heritage reached to us testifies about his creative perspectives, unrealized projects, it is the evidence that Varuzhan would have bulky works on literary, aesthetic, social-political issues of his time, because there was no sphere to which the talented poet was indifferent. One of those projects was making a survey: "...Armenian history from the point of view of philosophy and political science". With his own confession, the choice of literary-philosophical and later on socio-political branches was based on his individual preferences, connected with not only poetry, but also his direct actions: "coming from the desire of being necessary to the nation". On those days when many people were inspired by the constitution declared by the Young Turks, Varuzhan could guess, that "sermons promising freedom are deceitful and hypocritical". "The current parliament will forswear the nations, and more brutally than the Red Sultan: the mouth of freedom will be struck by the

hammer of tyranny". Varuzhan believed, that it was useless to beg help from European diplomats, who " recognize even their neighbours by the sound of silver". The orator demanded to rely just on their own strong points, and on those inhuman days for the Armenians a patriotic person for him was the one who could " wake up a lion sleeping under the heart of every Armenian". I still adore the fighters. I recognize the revolutionary spirit, reading J. J. Rousseau, Tolston and others with thousands of difficulties". "Today's struggle is tomorrow's success", he wrote. For the national preservation, and later on for the establishment of statehood, Varuzhan outlined such a project, which from the distance of decades seems to be actual today. Thus, the poet demands:

1. To unite under the flag "my nation for my nation", join to one united idea "come together around one idea", to target scientist's, artist's, teacher's and finally the efforts of the church to the same patriotic act.

2. To develop not only ideologically, but also materially, "...in order to be independent of this or that rich person's whims. But not to relax, even if some Armenian families have succeeded in a temporary good life. When the nation is captured and when it suffers with all its periphery, isolated well-being of some families is of no use" In other words, Varuzhan connects the issue of social independence with the issues of economic independence.

3. To develop and maintain one language and writing, which can be equally used by a poet, a linguist and a historian. "our throne, crown, the purple were taken, but we preserved our language and ruled on them, the language became the horse and the tribe moved on", he wrote. "I do like chauvinism towards our language and my identity".

4. To improve educational system and not to "become enslaved by altruism". To teach not only for knowledge, for developing mind with mind, for the ability of being amazed in thoughts, but also for "creating art". But what is the most important, is to save the endangered feeling of Being Armenian in pupils.

5. To adopt such laws, which will be able to ".. ruin all the remnants of the old regime", and at the same time remembering that "Every law is adopted in accordance with the need and psychology of the people obeying it, otherwise, it is like something non-existent".

6. In order to create a civilized nation with bright ideas, Varuzhan demands to "undertake and continue" the connecting thread of glorious tribal civilization cut down for centuries", to develop national culture and history, get rid of tribal features and customs defacing identity. To struggle against "the misery of national spirit and mind", "public ignorance and discontent towards parties", religious prejudice, "because the love for the motherland is the noblest of all religions".

"Creative mind, work and weapon", Varuzhan believes, these are the necessary factors for preserving a nation's identity. And "Woe to the nation, that will ignore one part of this tripod, attributing the civilization, because in that case it will be sentenced to be deprived of his existence now and then".

**Լուսինե ՂԱՄՈՅԱՆ (Հայաստան)**

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ lgamoyan@mail.ru

**ՕՏԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ «ՀԱԳՈՒՍ»  
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏՈՒՄ**

Բառապաշարը լեզվի բաղադրիչներից ամենազգայունն է, որն անմիջապես արտացոլում է հասարակական կյանքում տեղի ունեցող յուրաքանչյուր փոփոխություն: Տարբեր երկրների ու ժողովուրդների հետ ունենալով մշակութային, գիտական, տնտեսական, առևտրական ու քաղաքական կապեր՝ հայոց լեզվի բառապաշարը, բնականաբար, համալրվում է նորանոր բառերով, փոխառություններով:

Խորհրդային շրջանում ռուսերենը շատ մեծ ազդեցություն է ունեցել հայերենի հարստացման գործում: Բազմաթիվ կենցաղային բառեր, ամրակայվելով հայերենի բառապաշարում, դարձել են նրա անբաժանելի մասը: Դրանց մեջ զգալի մաս են կազմում նաև «հագուստ» իմաստային դաշտի բառանունները:

Թեև մեր լեզուն ձգտում է մաքրվել օտար բառերից, բազմաթիվ փոխառությունների դիմաց հայերեն համարժեքներ են ստեղծվել ու ստեղծվում, սակայն խոսակցական լեզվում շարունակում են գործածվել դրանց ոչ հայերեն համարժեքները:

Մայրենի լեզուն այսօր կանգնած է մեծ վտանգի առջև: Նոր կյանքը, հասարակական նոր հարաբերությունները նոր ծիլեր են զգում մեր լեզվական դաշտում: Օր օրի ավելանում են օտարաբանությունները: Ռուսերենի հետ միաժամանակ մեծ տարածում են գտել անգլերեն և եվրոպական այլ լեզուներից վերցված բառերը, որոնց դեմ պետք է պայքարել:

Թեև անհարկի օտար բառերի ներմուծումը աղավաղում է մեր լեզուն, և դրա դեմ պայքարը պետք է շարունակական լինի, բայց դա ամենևին չի նշանակում, որ հայոց լեզվի դոները պետք է ամուր փակել անհրաժեշտ փոխառությունների առաջ և պարտադիր թարգմանել հայերեն: Ծայրահեղ մաքրամոլությունը աղքատացնում է լեզուն և թուլացնում նրա արտահայտչական ճկունությունը:

Մեր լեզուն արհեստական ու անհաջող բառակերտումներով չիճճողելու համար հարկավոր է լուրջ մոտեցում ցուցաբերել բառաստեղծման հարցերին, բազմակողմանիորեն քննության ենթարկել ամեն մի բառ:



**Лусине ГАМОЯН (Армения)**

Институт языка НАН РА (Ереван)

E-mail: lgamoyan@mail.ru

## **ЗАИМСТВОВАНИЯ И ВАРВАРИЗМЫ В СМЫСЛОВОМ ПОЛЕ «ОДЕЖДА»**

Лексикон является наиболее чувствительным языковым компонентом, который прямым образом отражает любые изменения в социальной жизни. Имея культурные, научные, экономические, торговые и политические связи с разными странами и народами, словарный запас армянского языка естественным образом дополняется новыми словами и заимствованиями.

В советский период русский язык оказал большое влияние на обогащение армянского языка: многие бытовые слова, закрепленные в армянском словаре, стали его неотъемлемой частью. Среди этих слов значительную часть составляют наименования в смысловом поле «одежда».

Несмотря на то, что наш язык стремится избежать в своем составе иностранных слов, были созданы и продолжают создаваться армянские эквиваленты многих заимствований, однако в разговорной речи употребляются их неармянские аналоги.

В настоящее время наш родной язык стоит перед большой опасностью: современная жизнь и новые социальные отношения сеют «новые ростки» в наше языковое поле. И хотя появление ненужных иностранных слов искажает наш язык, и борьба с ним должна быть продолжительной и консервативной, это еще не означает, что «двери» армянского языка должны быть плотно закрыты перед необходимыми заимствованиями, и эти слова обязательно нужно перевести на армянский. В результате неуместного и радикального пурризма язык становится беднее, значительно ослабевают его экспрессивно-стилистические свойства. Для того, чтобы уберечь наш язык от искусственных и неудачных словообразований, нужно применить серьезный и обдуманный подход к словотворчеству, тщательно изучить каждое слово.

**Lusine GHAMOYAN (Armenia)**

Institute of Language NAS RA (Yerevan)

E-mail: lgamoyan@mail.ru

## **BARBARISMS AND BORROWINGS IN THE SEMANTIC FIELD OF “CLOTHING”**

Vocabulary is the most sensitive language component, which immediately reflects every change in the social life. Having cultural, scientific, economic, commercial and political contacts with different countries and peoples it is natural that the vocabulary of the Armenian language is constantly supplemented with new words and borrowings.

During the Soviet Union period the Russian language has had a great influence on the enrichment of Armenian vocabulary. A number of household words, being fixed in Armenian

vocabulary, have become an integral part of it. Significant parts among them also are the sense field of words "clothing". Words of the "clothing" semantic field occupy a significant part among them.

Our language tends to be cleaned from foreign words and many Armenian equivalents have been created and are created instead of borrowings, but still in everyday speech their non-Armenian equivalents are very often.

The mother tongue is in great danger nowadays. New life, new social relationships make their bases in our language. Foreign words are increasing day by day. Recently borrowings from English and other European languages are widely used together with Russian. Some steps must be taken against this situation.

Although the adoption of unnecessary foreign words distorts our language and constant steps must be taken against this, it doesn't mean at all, that the doors of the Armenian language must firmly closed for the necessary borrowings and all the words must be translated into Armenian. The long for complete purity of the language makes more poor and weakens expressiveness.

Serious steps must be taken in the word building process and each word must be studied thoroughly in order to avoid artificial and unsuccessful word mixtures in our language.

#### **Կարինե ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ  
Էլ. փոստ՝ karine.martirosyan2011@yandex.ru

#### **ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐԻ ՊԻԵՍՆԵՐԸ. ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ (1923թ.)**

2013թ.՝ Լեռ Կամսարի ծննդյան 125-ամյա հոբելյանին ընդառաջ, լույս է տեսնում նրա «Թատերախաղերը»: Նախկինում՝ 2001թ., առանձին գրքով լույս էր տեսել հեղինակի «Մաստիկ կոմունիստներ» 7 պատկերով երգիծանքը: Թատերգությունները՝ որպես առանձին շարք, երևում են նաև գրողի «Երկեր»-ում՝ «Կատակերգություններ փոքր բեմի համար» խորագրով: Լեռ Կամսարի «Թատերախաղեր» ժողովածուն ընդգրկում է երգիծաբանի մեծակտավ ստեղծագործությունները՝ հիմնականում անտիպ: Դժվար է ասել՝ մինչև Անդրկովկաս գաղթելը երգիծաբանը գրել է թատերախաղեր, որովհետև փաստացի ապացույցներ չեն պահպանվել:

Մի քանի ծաղրախաղերից հետո Լեռ Կամսարը գրում է «Կասկածոտ ամուսինը» («Կասկածին պտուղը») կատակերգությունը, որն առանձնապես խորքային չէր,

սակայն հեղինակի կենդանության օրոք բեմականացված և բազմաթիվ անգամներ խաղացված գործն է՝ Թավրիզ /1921թ./, Երևան, Ալեքսանդրապոլ /1923թ./, Արմավիր /1939թ./: Այն ոչ քաղաքական անմեղ պիես էր, որը չէր կարող խոցել ժամանակի որևէ գաղափարախոսություն<sup>1</sup>: Կատակերգությունը գրելու տարեթիվը հայտնի չէ. ըստ բնագրի տեսրի կազմի և ուղղագրության՝ հավանաբար 1916-1918թթ.: Գոյություն ունեն այս պիեսի մի քանի տարբերակներ՝ տարբեր ուղղագրություններով:

1911թ. նշանավոր դերասան Հովհաննես Չարիֆյանի գլխավորությամբ հայ դերասանների մի խումբ առաջին անգամ ելույթ է ունենում Վանում, Ադթամարում, Հին Բայազետում: Լեռ Կամսար-Շ. Չարիֆյան համագործակցությունը շարունակվել է նաև Հայաստանում. վերջինիս կողմից Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր բեմադրվել են երգիծաբանի երկու պիեսները՝ «Ձոռ» դրաման («Հոգու զավակ» դրամայի նախատիպը) և «Կասկածոտ ամուսինը» ծաղրախաղը<sup>2</sup>: Լեռ Կամսար երգիծաբանի անունն ու գործունեությունը Ալեքսանդրապոլի աննշվում են հատկապես «Կասկածոտ ամուսինը» ծաղրախաղով: Հետագայում, խոսելով Ալեքսանդրապոլում խաղացած իր դերերից մեկի մասին, երգիծաբանը ժպիտով է վերհիշում: Մեջբերում ենք նրա թոռնուհու՝ «Թատերախաղեր» ժողովածուի առաջաբանի հեղինակ Վանուհի Թովմասյանի հուշերը. «Ալեքսանդրապոլում խաղալով իր իսկ պիեսում կնոջ գլխավոր դերը, այնքան համոզիչ է կերպավորել, որ պատվախնդիր գյուրեցին, չտանելով անառակ հերոսուհու արարքները, տակի աթոռակը դահլիճից շարտել է իր վրա»<sup>3</sup>: Իսկ երբ հանդիսատեսն իմացել է, թե ով էր «հերոսուհին» (կին՝ Լեռ Կամսար, ամուսին՝ Շ. Չարիֆյան), որը նաև խաղի հեղինակն էր, իր հիացմունքն է արտահայտել: Բնականաբար, դատելով պիեսի բովանդակությունից, դա պետք է լիներ հենց «Կասկածոտ ամուսինը» գործը: Ի դեպ, պահպանվել է «Արամեան թատրոնի» այս ներկայացման ազդագիրը /1921թ./, ինչպես նաև 1923թ. ազդագրի մեկ՝ բավական ուշագրավ օրինակ:

«Մահավորձ մի հին հեղինակի վրա» տրագիկոմեդիան Լեռ Կամսարը գրել է 1957թ. հոկտեմբերի 24-ին: Քանի որ երգիծաբանի ծննդյան օրը ստույգ հայտնի չէ, հավանաբար հենց այս գործն է հիմք հանդիսացել խմբագիր Խ. Պողոսյանի համար, որն այդ օրը մտցրել է օրացույց՝ որպես Լեռ Կամսարի ծննդյան օր<sup>4</sup>: Ամբողջ 1926թ. երգիծաբանի համար դարձավ հարուստ ժամանակաշրջան. մեկը մյուսի հետևից ծնվում են նրա «Ամենակարճ ճամբան», «Հոկտեմբերյան հեղափոխություն», «Դեպի պրոլետ գրականության հեգեմոնիան» և այլ ստեղծագործություններ: Ուշագրավ մի փաստ էլ. թեև գրողի ոչ մի թատերակ չտպագրվեց մամուլում, չներկայացվեց բեմերում, սակայն ընթերցողները միմյանց էին փոխանցում պիեսների ձեռագիր տարբերակը: «Դեպի պրոլետ գրականության հեգեմոնիան» հեղինակը անվանել է «Պրոլետկո-պիես

<sup>1</sup> Տե՛ս Լեռ Կամսար, Թատերախաղեր, Եր., 2013թ., էջ 9:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղը, էջ 3-6:

<sup>3</sup> Լեռ Կամսար, Թատերախաղեր, Եր., 2013թ., 6:

<sup>4</sup> Տե՛ս նույն տեղը, էջ 617:

երեք պատկերով»: Պրոլետ գրողները, չմարտելով այս թատերակի և մի շարք այլ պամֆլետների սարկազմը, 1931թ. կազմակերպում են երգիծաբանի «գտումը»<sup>1</sup> իրենցից և հասարակությունից: Իսկ 1935թ. գրողի ձեռքակալության հիմնավոր մեղադրանքներից մեկը «Պլենար նիստ» ծաղրախաղն էր: Պիեսի բնագիրը (գրված 1926թ.) Չեկան բռնագրավել է: Հետագայում հեղինակը փորձել է հիշողությամբ վերականգնել այն, որը, սակայն, ըստ նրա, նույն սրությունը չի ունեցել:

Խոսելով գրողի երգիծական արվեստի մասին՝ նշենք, որ Լեռ Կամսարը շոայլորեն օգտվել է արվեստի իր ընտրած ձևին բնորոշ գրեթե բոլոր միջոցներից:

**Карине МАРТИРОСЯН (Армения)**

Гюмрийский филиал Ереванской государственной академии художестве-mail:  
karine.martirosyan2011@yandex.ru

### **ПЬЕСЫ ЛЕРА КАМСАРА: ПРЕДСТАВЛЕНИЕ В АЛЕКСАНДРАПОЛЕ В 1923 ГОДУ**

В 2013г. вышел в свет сборник Лер Камсара «Пьесы», включающий в себя, в основном, неопубликованные произведения сатирика большого объема: «Недоверчивый муж», «Покушение на старого автора», «Пленарное заседание», «К гегемонии пролетарской литературы» и др., и драма под названием «Дитя души». В 1923 году комедия «Недоверчивый муж» с большим успехом была представлена в Александрополе. Кстати, исполнителем роли жены был Лер Камсар, а мужа – О. Зарифян. Произведение «Покушение на одного старого автора» было написано 24 ноября 1957 года. И поскольку день рождения Лер Камсара неизвестен, вероятно, именно этот день Х. Погосян ввел в календарь в качестве дня рождения. Пьеса «Пленарное заседание» была одним из основательных обвинений ареста писателя, а «К гегемонии пролетарской литературы» стала причиной для исключения сатирика из Союза писателей и изолирования от общества, обнищания и голодной смерти. Говоря о сатирическом искусстве, отметим, что Лер Камсар воспользовался почти всеми средствами, присущими выбранной им форме искусства.

---

<sup>1</sup> Տե՛ս Լեռ Կամսար, Բանտի օրագիրը, Եր., 2010թ., էջ 35:

**Karine MARTISROSYAN (Armenia)**

Gyumri Branch of Yerevan State Academy of Fine Arts

e-mail: karine.martirosyan2011@yandex.ru

## **LER KAMSAR'S PLAYS: PRESENTATION IN ALEXANDRAPOL IN 1923**

Ler Kamsar's "Theatricals" collection is published in 2013, which includes satirist's great works. It's mostly unpublished. Among them are—"Dubitative Husband", "Assassination Attempt on an Old Author", "Plenary Session", "To the Hegemony of Proletarian Literature", etc., and one drama—"The Son of the Spirit". "Dubitative Husband" mockery was successfully presented in Alexandrapol in 1923n. Ler Kamsar played the role of wife, and H. Zarifyan was playing the role of husband. The "Assassination Attempt on an Old Author" creation was written in 1957, on October 24. And because Ler Kamsar's birthday is not known, probably, this day the editor Kh. Poghossian added a calendar, as Ler Kamsar's birthday. The "Plenary Session" play was one of the main accusations of the writer's arrest. And "To the Hegemony of Proletarian Literature" caused the Union of Writers and from society "filter" writer's. And starvation and deprived of his home. Ler Kamsar has made use of almost all the means of satire.

**Հրաչ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Նիդերլանդներ)**

Լեյդենի համալսարան

e-mail: hrch.martirosyan@gmail.com

## **ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**

1. Կարնո բարբառը նախապես ընդգրկել է Կարինը, Սպերը, Բասենը, Շիրակը, Բաբերդը և այլ շրջակա տարածքներ: Ռուս-թուրքական պատերազմների պատճառով եղած գաղթերի պատճառով այն տարածվեց նաև Ախալքալաք, Ախալցխա և այլուր: Դա հայերենի ամենաընդարձակ բարբառներից է և հիմա էլ խոսվում է Շիրակի ու Արթիկի տարածքներում և Ջավախքում:

2. Հայերենի բարբառները դասակարգվել են ըստ հնչյունաբանական (բաղաձայնական համակարգի արտացոլում) և ձևաբանական (սահմանական եղանակի կազմություն) սկզբունքների: Ըստ հնչյունաբանական դասակարգման՝ Կարնո բարբառը Մշո, Նոր Ջուղայի և մասամբ Արարատյան բարբառների հետ պատկանում է 2-րդ խմբին, քանի որ գրաբարի *q* *ly* *p* պայթականների դիմաց ունի *q'* *ly* *p'*: Կա տեսակետ, որ գրաբարյան *p* *q* *η* պայթականներն իրականում ունեցել են շնչեղ ձայնեղ հնչողություն և ուղղագծորեն շարունակում են հնդեվրոպական *\*b<sup>h</sup>* *\*g<sup>h</sup>* *\*d<sup>h</sup>* շնչեղ ձայնեղները: Ըստ այսմ՝

վերոհիշյալ բարբառներն իրենց *բ' գ' դ'* շարքով հարազատագույն ձևով արտացոլում են հնագույն համակարգը: Ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ Կարնո բարբառը պատկանում է *կը* ճյուղին և սահմանական ներկան կազմում է հետևյալ կերպ՝ *սիրէմ կ/զը, կ-ուղէմ կ/զը*:

Ձահուկյանն առաջարկել է բազմահատկանիշ դասակարգում և այդ հիման վրա առանձնացրել տասնմեկ բարբառախումբ: Ըստ այսմ Կարնո բարբառը Խարբերդ-Երզրնկայի, Ակնա, Արաբկիրի, Մերաստիայի, Կեսարիայի, Շապին-Կարահիսարի, Մալաթիայի, Պոլիսի և մի շարք այլ բարբառների հետ կազմում է 3-րդ խումբը՝ արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախումբը:

3. Բարբառային դասակարգման ճշգրտումների և բարբառային վայրերի մերձավորության հարցերում առանցքային դեր է խաղում զուգաբանությունների (isoglosses) մեթոդը, ընդ որում այս դեպքում էական են ոչ թե հնաբանությունները (archaisms), այլ համատեղ արված նորաբանությունները (shared innovations): Հնչյունական հնագույն զուգաբանությունների (վերջընթեր շեշտ, *n*-ի երկբարբառայնացում, *եօթն* > *օխտ*, Աճառյանի օրենք, *h* > *խ*, ձայնեղների խլացում) տվյալներով Կարնո բարբառը. 1) ավելագույնս մերձենում է Մշո բարբառին, որին այն մերձավոր է նաև, ինչպես վերը տեսանք, ըստ *զ կ ք > գ' կ ք* արտացոլման. 2) առավելագույնս հակադրվում է Ղարաբաղի բարբառին, ավելի պակաս սրությամբ՝ նաև Արցախի տարածքի մյուս բարբառներին, Ագուլիսին, Խոյ-Մարաղային և նույնիսկ *կը* ճյուղին պատկանող արևմտյան խմբակցության 7-րդ՝ Վանի խմբի բարբառներին:

4. Պատմահամեմատական մեթոդով լեզվական իրողությունների կարգավիճակի համակողմանի քննությունը թույլ է տալիս զուգաբանությունները՝ համատեղ նորաբանությունները սահմանազատել հնաբանություններից և դրանց օգնությամբ հստակեցնել Կարնո բարբառի հարաբերությունը մյուս բարբառների հետ: Օրինակ՝ մատենագրության մեջ չվկայված *\*արեգ-ի*՝ արևահայաց տեղ՝ կազմությունը գտնում ենք Կարնո, Ակնա, Արաբկիրի, Դերսիմ/Խարբերդի, Կեսարիայի, Տրապիզոնի և Խոտորջրի բարբառային տարածքներում, այսինքն՝ բազմահատկանիշ դասակարգման հենց 3-րդ խմբում: Կարնո բարբառում այդ բառը գրանցված չէ բարբառային բառարաններում ու նկարագրություններում, բայց դրա գոյությունը հստակ հիմնավորվում է մի կողմից՝ Ներքին Բասենի *Արեգի* տեղանվամբ, մյուս կողմից՝ Թորթումի թուրք. բրբռ. *արեգի* բառով, որ Աճառյանը համարում է հայկական փոխառություն: Ակնհայտ է, ուրեմն, որ գործ ունենք հնագույն *արեգ* արմատից *ի*-ածանցով ու որոշակի իմաստով կազմված նորաբանության հետ, որ Կարնո բարբառը զարգացրել է իր խմբի մյուս բարբառների հետ:

5. Հետաքրքիր պատկեր է ի հայտ բերում Բազումք (Pleades) աստղակույտի անվանումների բարբառային բաշխումը: Եթե մի կողմ թողնենք բնիկ հայկական՝ հնդեվրոպական ծագման *ալալ(ս)ունք*-ը, որ մոռացության է մատնվել ու չի պահպանվել բարբառներում, ապա այս աստղակույտը դեռ ոսկեդարից ներկայացված է *բազում* արմա-

տով (*Բազմ-աստեղ-ք*), իսկ դրա միջինհայերենյան *Բազում-ք* անվանումը (և դրա *\*Բազուկ* տարբերակը) գտնում ենք բարբառային ամենատարբեր տարածքներում, մինչդեռ *բոլլ* արմատից կազմված *\*Բոլլք* աստղանունը ներկայացված է հիմնականում արևմտյան բարբառներում՝ Կարին/Շիրակ, Խոտորջուր, Ալաշկերտ, Խարբերդ, Սասուն և այլն, և ակնհայտ նորաբանություն է:

6. Բայց լինում է նաև, որ ոչ բավարար խորությամբ ուսումնասիրված լեզվական իրողությունը համարվում է նոր, մինչդեռ այն իրականում հնաբանություն է: Կարինում, Բասենում ու Սեբաստիայում գրանցված *քաղոց* ‘հունձք, հնձի ժամանակը’ բառը համարվում է նոր բառ և ժխտվում է դրա կապը հնագույն հայկական *քաղոց* ամսանվան հետ: Իրականում, սակայն, ամսանունների ողջ համակարգի հանգամանակից քննությունը ցույց է տալիս, որ տոմարի սկզբնավորման ժամանակ տարեմուտը գարնանային գիշերահավասարն էր՝ մարտի 21-ը, և այս դեպքում *քաղոց* ամիսն ընկնում է հուլիսի 18-օգոստոսի 16 ժամանակաընթացքին և իսկապես համընկնում է հունձքի ժամանակին: Հետևաբար Կարնո բարբառի *քաղոց*-ը պետք է նույնացնել հնագույն *քաղոց* ամսանվանը և համարել հնաբանություն:

7. Ուշագրավ է, մասնավորապես, բառարգելման (տաբու) և մեղմասության (էվֆեմիզմ) քննությունը վերոհիշյալ մեթոդաբանական հենքով: Ցայտուն նմուշներ են *ծաղկակոխ* «գայլ» և *մոխրաթավալ* «էշ» բառերը, որ առկա են մի կողմից Կարնո և Նիկոմեդիայի (Չենկիլեր) բարբառներում, մյուս կողմից էլ՝ Ղարաբաղում: Խիստ անհավանական է, որ այսպիսի հատուկ կազմությունները ստեղծված լինեն անկախաբար, տրամագծորեն հակադիր բարբառային տարածքներում: Հետևաբար կարող ենք այս բարբառային բառերը համարել հնաբանություն և դրանց օգնությամբ վերականգնել հնագույն լեզվական իրողություններ, չնայած չունենք հին փուլերում դրանց գոյությունը հավաստող մատենագրական տեղեկություններ:

Հատկանշական է, որ այս երկու բառերը հանդիպում են Կարնո բարբառով մի ուշագրավ գրույցում որպես հասարակ՝ գյուղական լեզվական իրողությունների հակադրվող հատուկ՝ «գրբաբար» տարբերակներ: Վարդապետի ծառա Յովետը, որի վրա վարդապետը միշտ զայրանում է *գ'էղագան լիզու*-ով խոսելու համար, մի օր լալով վազում գալիս է վարդապետի մոտ ու ասում. *Հայր սուրփ, սարերու ծաղակօխները մեր մօխրաթավալին բ'արբառելօվ ճաշակեցին*: Վարդապետն այդ *թունդ գրբաբարէն* բան չի հասկանում ու ասում է. *Վօրթի, մեր լիզվօվ ըսէ բ'ան հասկընամ*: Սա թե. *Գ'ալերն էգան իշուն պաղրոդ'էլէն կերան*:

**Грач МАРТИРОСЯН (Нидерланды)**

Лейденский университет  
e-mail: hrch.martirosyan@gmail.com

## **ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСОВ КАРИНСКОГО ДИАЛЕКТА**

В Каринский диалект первоначально были включены диалекты Карина, Спера, Басена, Ширака, Баберда и других прилегающих районов. Из-за русско-турецких войн он также распространился в Ахалкалаки, Ахалцхе и других районах. Это один из крупнейших диалектов армянского языка, на котором говорят в Ширакской, Артикской областях и Джавахке.

Армянские диалекты классифицируются в соответствии с фонетическими и морфологическими принципами. Согласно фонетической классификации, Каринский диалект относится ко 2-й группе вместе с диалектами Муша, Новой Джуги и частично Арарата.

По классификации Джаукяна одиннадцать диалектов, в том числе диалект Карина, Харберда-Ерзнка, Акна, Арабкира, Себастии, Кесарии, Шапин-Гараисара, Малатии, Полиса и некоторые другие диалекты составили Западную или третью группу армянских диалектов.

В классификации диалекта большую роль играют не только архаизмы, но и новизмы. Всесторонний анализ диалекта при помощи сравнительно-исторического метода позволяет приводить аналогии не только архаизмов, но и новизмов диалекта и сравнить Каринский диалект с другими диалектами.

Примечателен, в частности, анализ табулирования и эвфемизма в основе которого лежит изложенный в статье метод.

**Hrach MARTIROSYAN (the Netherlands)**

Leiden University  
e-mail: hrch.martirosyan@gmail.com

## **STUDY ISSUES ON KARIN DIALECT**

The Karin dialect was initially centred at Karin (Ērzrum) and included Erznka, Sper, Basen, Širak, Baberd and other surrounding areas. Due to migrations at the period of the Russo-Turkish wars, especially in 1828 the dialect spread to Axalk'alak', Axalc'xa, etc. It was one of the largest dialects and is still spoken in the Gyumri (Leninakan) and Art'ik regions of Armenia and in J'avaxk', southern Georgia.

The Armenian dialects have been classified according to the phonological principle, namely the development of the consonant system, as well as a morphological one, that is the formation of the indicative present. According to the phonological classification, the dialect of Karin, together with Muš, Nor Juła and parts of Ararat, belongs to Group 2 ( $g k k' > g' k k'$ ). If



one accepts the view that the Classical Armenian voiced stops have been voiced aspirates that directly continued the Proto-Indo-European series  $*b^h/*d^h/*g^h$ , the original opposition would seem to have been preserved in this Group According to the morphological classification, the dialect of Karin belongs to the *kə*-group (*sirəm k/gə*, *k-udem k/gə*).

According to Jahukyan's multi-feature classification, the dialect of Karin belongs to Group 3 or the Asia Minor or Western group, together with Šapin-Garahisar, Sebastia, Evdokia, Marzvan / Amasia, Nor-Naxiĵewan / Crimea, Polis (Constantinople), Sivri-Hisar, Kyurin, Syolyoz, Malat'ia, Kesaria, Xarberd / Erzinka, Aslanbek, Akn, Arabkir.

The examination of a relatively homogenous set of dialectal isoglosses demonstrates that the dialect of Karin is particularly close to Muš and is most distant from the Łarabał dialect.

Applying the method of isoglosses (shared innovations) for distinguishing between archaisms and innovations, in this paper we shall discuss a number of remarkable words, such as *aregi* 'sunny place, sunny side or slope', *Boylk* 'Pleiades', *k'aloc* 'mowing time', as well as the euphemistic words *calkakox* 'wolf' and *moxrat'awal* 'donkey'.

Հայկանուշ ՄԵՄՐՈՊՅԱՆ (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ.փոստ՝ haykanushm@mail.ru

## ՆԱԶԵՑՑԱԼԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ

Մահվան առեղծվածը, կյանքի և մահվան հակադրության ազդեցությունը մարդկանց մտածելակերպի վրա պատճառ են դարձել համապատասխան բառաշերտի ստեղծման, բառերի տերմինացման, իմաստափոխության և ոճավորման:

Երկրային կյանքի ավարտին առնչվող սովորույթներն ու ծեսը բնորոշվում են երեք հիմնական փուլով. 1) հոգեվարք, 2) հուղարկավորության ծիսակարգ, 3) ննջեցյալի հիշատակի արարողություններ:

Հայերենի բարբառները շատ հարուստ են այս երեք փուլերը բնորոշող բառաշերտով: Հոդվածում ներկայացրել ենք երրորդ փուլին՝ ննջեցյալի հիշատակին նվիրված արարողություններին վերաբերող բառաշերտը, հատկապես *այգողք* հասկացության բարբառային անվանումները: Ի մի ենք բերել և ուսումնասիրել հիշատակի այդ արարողությունը նշող բառերի հնչյունական և բառային զուգաբանությունները, քրիստոնեական դավանանքով և նախապաշարմունքով պայմանավորված բարբառաբանությունները, ժողովրդական ընկալումների հիման վրա ստեղծված դարձվածքները, նկարագրական արտահայտությունները, առած-ասացվածքները և լեզվական այլ միավորներ:

**Айкануш МЕСРОПЯН (Армения)**

Институт языка НАН РА (Ереван)

e-mail: haykanushm@mail.ru

## **ПЛАСТ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ, СВЯЗАННЫЙ С ПАМЯТЬЮ ПОКОЙНОГО**

Тайна смерти, противоречие жизни и смерти влияют на мысли людей и являются причиной для создания соответствующей лексики, переосмыслений и терминологизации общеупотребительных слов, имеет непосредственное отношение к *образованию стилей*.

Традиции и ритуалы, связанные с окончанием земной жизни, определяются в трех основных этапах: 1) агония, 2) похоронный ритуал, 3) церемонии поминовения умершего. Дialectы армянского языка имеют слишком богатый лексический пласт, который описывает эти три этапа. В статье мы представили лексический пласт третьего этапа, который относится к памяти умершего, особенно диалектные названия понятия “*այգող*”.

Исследованы диалектные фонетические эквиваленты понятия “*այգող*”, связанные с ритуалом, обозначающие неизбежное окончание человеческой жизни, которые выражаются в региональных вариантах армянского языка многочисленными словами, фонетическими и лексическими аналогиями, синонимами, речевыми оборотами, описательными конструкциями, выражающимися всеми словообразовательными средствами армянского языка.

**Haykanush MESROPYAN**

Institute of Language NAS RA (Yerevan)

e-mail: haykanushm@mail.ru

## **THE DIALECT VOCABULARY CONCERNING TO THE MEMORY OF THE DEAD**

The mystery of death, the influence of contrary between life and death on people's mentality has become the reason for creating appropriate vocabulary, word terminology and for the change of meaning and styling of the vocabulary.

Traditions and rituals related to the end of earthly life are defined in three main stages: 1) agony 2) funeral ritual 3) commemoration ceremonies of the deceased.

The Armenian dialects are rich of vocabularies identifying these three phases. In this paper the vocabulary concerning the third stage is represented: the ceremonies of dead's commemoration, especially to the dialectical names of the meaning “*այգող* / *aygoghq*”.

We have collected and investigated words that mention the phonetic and lexical word-combinations of that commemoration ceremony, also Christian denominations and dialects with prejudice, the expressions formed on the basis of popular perceptions, descriptive expressions, sayings and other linguistic units.

**Մարգուշ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)

Էլ. փոստ՝ \_mirumyan1951@mail.ru

**ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ ՉՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ**

Հանրակրթության ավագ դպրոցում լեզվի «Իմաստաբանություն» բաժինն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտություն է առաջանում խորացնելու լեզվական որոշակի իրողությունների էությունը, ինչպիսին է ածականների համեմատության աստիճանների քերականական կարգը:

Որակական ածականի իմաստային կառուցվածքի քննությունը ցույց է տալիս, որ ածականների մեծ մասն ստանում է համեմատության աստիճաններ, իսկ որոշ ածականներ էլ համեմատության աստիճաններից զուրկ են՝ պայմանավորված որոշակի գործոններով:

Համեմատության աստիճաններ չստացող ածականների ուսումնասիրումը կարելի է կատարել երկու կտրվածքով՝ ելնելով նրանց իմաստային և ձևակազմական հատկանիշներից:

Ա. Ածականների իմաստային քննության շրջանակներում տարբերակվում են մենիմաստ և բազմիմաստ ածականները:

Համեմատության աստիճաններ չստացող *մենիմաստ ածականները* բաշխվում են իմաստային-թեմատիկ տարբերի խմբերի մեջ՝ արտահայտելով՝ *առարկայի ներքին հատկանիշ (ուսյալ), առարկայի արտաքին (ձևի) հատկանիշ (մեծափեղկ), մասնավորող հատկանիշ (նեղճակատ), ժամանակային հատկանիշ (նորաստեղծ), առարկայի քանակային հատկանիշ (բազմասյուն), առարկայի որակային հատկանիշ (մեծատաղանթ), պարունակողի հատկանիշ (գմբեթակիր), գունային հատկանիշ (դեղնակարմիր), գործողություն կատարողի հատկանիշ (լուսնագնաց)* և այլն:

Համեմատության աստիճաններ չստացող *բազմիմաստ ածականները* կարելի է ուսումնասիրել ըստ ածականի իմաստային կառուցվածքի երկատված բառական նշանակությունների: Այդ ընթացքում սովորողները կարող են իմաստավորել այդ բառերի *հիմնական և երկրորդական (փոխաբերական) նշանակությունները*:

Բ. Ածականների ձևակազմական հատկանիշների քննության շրջանակներում ուսումնասիրվում են ածանցավոր և բարդ ածականները:

Նախ դիտարկում են *պարզ* (ամուլ, ամուրի), ապա *ածանցավոր կազմությունները*՝ տարբերակելով նախածանցավոր (ան-. անընկեր) և վերջածանցավոր կազմությունները (-ավոր. գմբեթավոր, -ովի. ծալովի, -յալ. օրհնյալ, -ային. գմբեթային):

Այնուհետև առաջարկվում է բարդ ածականներն ուսումնասիրելիս առանձնացնել նրանց բառակազմական կաղապարները, ինչպես՝ *գոյական+գոյական (ոսկեձկույթ)*,

գոյական+ածական (անձրևախառն), գունանիշ բաղադրիչով (թխամաշկ), գոյական+բայաչափիմբ (գմբեթակիր), ածական+բայաչափիմբ (կամ գոյական) քաջածին, լիաբուն) և այլն:

Հաղորդած լեզվական իրողության ամրակայման նպատակով առաջարկվում է ամրապնդող վարժությունների համակարգ:

Համեմատության աստիճաններ չստացող ածականների ուսումնասիրումը նպատակահարմար է կազմակերպել խմբային համագործակցության պարապմունքի ձևով, որն իրականացվում է ուսուցիչ-աշակերտ համատեղ գործունեության ճանապարհով:

Լեզվական նյութի ուսումնասիրման խմբային համագործակցության մեթոդը սովորողների համար հնարավորություն է ընձեռում յուրովի արժևորելու յուրացրած քերականական երևույթները և ինքնուրույն դատողության ու խմբային մեկնաբանությունների համատեքստում հասնելու գիտակցական իմացության աստիճանին:

**Маргуш МИРУМЯН (Армения)**

Армянский государственный педагогический университет (Ереван)

e-mail: mirumyan1951@mail.ru

## **ОБУЧЕНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НЕ ИМЕЮЩИХ СТЕПЕНИ СРАВНЕНИЯ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ**

При обучении уровней языковой структуры в старшей школе возникает необходимость углублять знания учащихся о таких явлениях грамматики, как грамматическая категория степени сравнения прилагательных.

Изучение смысловой структуры качественных прилагательных показывает, что в языке существуют некоторые прилагательные, которые не имеют степеней сравнения, обусловленных разными факторами.

Изучение прилагательных, не имеющих степеней сравнения, возможно осуществить двумя срезами, исходя из признаков семантики и структуры слов.

А. В сфере изучения семантики различаются моносемичные и полисемичные прилагательные. Качественные прилагательные, не имеющие категории степени сравнения, распределяются в разных семантических группах. Такие прилагательные могут выражать: внутренний признак (ուսյալ), внешний признак (մեծափեղկ), частный признак (նեղճակատ), признак времени (նրապատեղծ), квантитативный признак (բազմապուն), качественный признак (մեծատաղանթ), признак вмещения (գմբեթակիր), цветовой признак (դեղնակարմիր), признак субъекта (մեկնիչ) и т.д.

Полисемичные прилагательные целесообразно изучать по расщепленным значениям лексической структуры слов, выделяя основное и метафорическое значение прилагательных.

Б. В рамках изучения структурных типов прилагательных рассматриваются производные и сложные прилагательные.

В начале наблюдаются простые (ամուրի), затем производные прилагательные – различая префиксальные (ան-. անընկեր) и суффиксальные структурные типы (-ավոր, գմբեթավոր, -ովի, ծալովի, -յալ, օրհնյալ, -ային, գմբեթային) и т.д.

При изучении сложных прилагательных предлагается различать их словообразовательные модели, как: сущ.+сущ. (սկեզկույթ), сущ.+прил. (անձրևախառն), с цветовым компонентом (ձունաճերմակ), сущ.+глагольная основа (գմբեթակիր), прил.+глагольная основа /или сущ./ (քաջածին, լիարևուն) и т.д.

Для закрепления изучаемого материала предлагается система закрепляющих упражнений.

Изучение качественных прилагательных, не имеющих категории степени сравнения, целесообразно организовать методом группового сотрудничества, которое осуществляется путем совместной деятельности педагога и учащихся.

Изучение языкового материала по методам группового сотрудничества даёт возможность учащимся своеобразно оценивать грамматический материал и достигать новых ступеней знания в контексте самостоятельного рассуждения и групповой интерпретации.

**Margoush MIROUMYAN (Armenia)**  
Armenian State Pedagogical University (Yerevan)  
e-mail: [\\_mirumyan1951@mail.ru](mailto:_mirumyan1951@mail.ru)

## **THE INVESTIGATION OF THE ADJECTIVES THAT DO NOT HAVE DEGREES OF COMPARISON AT HIGH SCHOOL (NOT HAVING DEGREES OF COMPARISON)**

At high school of public education in the course of investigating the department of semantics of the language a necessity comes forward to deepen the essence of certain linguistic phenomena, a phenomenon like the grammatical category of the comparison of adjectives.

The investigation of the semantic structure of adjectives shows that the most part of them get degrees of comparisons whereas some others do not have degrees of comparison which is conditioned by certain factors.

The analysis of those adjectives which do not get degrees of comparison can be done in 2 ways- first - by taking into consideration their semantic and second - their formal-structural characteristics.

A. With respect to the semantic analysis of adjectives we differentiate between mono-semantic and polysemantic ones.

The monosemantic adjectives which do not get degrees of comparison are distributed in different semanto-thematic groups- expressing *inner feature of an object* (նւյսալ), feature of an outer (*form*) of an object (մեծափեղեղ), a *specifying feature* (նեղձակաս), *time feature* (նրբասունեղծ), quantitative feature of an object (քաղցրասյուն), *qualitative feature of an object*

(*մեծատաղանդ*), *feature of the composer* (*գմբեթակիր*), *a feature of color* (*դեղնակարմիր*), *a feature of the doer of the action* (*լուսնագնաց*), etc.

Those polysemnatic adjectives which do not get degrees of comparison can be studied according to the word meanings of the semantic structure of the adjective in the process of which the learners can give meaning to the *main and secondary (metaphorical)* significances.

B. Within the formal-structural features of adjectives are studied the derivative and compound adjectives.

First of all the paper deals with the *simple* (*ամուլ, ամուրի*) and only after it *the derivative* structures, distinguishing between prefixed (*ան-, անընկեր*) and suffixed ones (*-ավոր, գմբեթավոր, -ովի, ծալովի, -յալ, օրհնյալ, -ային, գմբեթային*).

Afterwards, it is suggested to separate the word-formation patterns of compound adjectives when examining them. The patterns can be of the following types; *noun+ noun* (*նսկեճկույթ*), *noun + adjective* (*անձրևախառն*), *with a color-denoting constituent* (*թխամաշկ*), *noun + verbal stem* (*գմբեթակիր*), *adjective+verbal stem (or noun)*. *քաջածին, լիարուն*), etc.

In order to enforce the transferred linguistic reality a system of *reinforcing exercises* is suggested.

The investigation of adjectives which do not get degrees of comparison is better to organize by means of *group cooperation* which is realized by a pupil-student cooperated collaboration.

The *group collaboration method* of the learners gives them the opportunity of valuing in its own way the grasped grammatical phenomena and reach the degree of conscious knowledge.

#### Արմենուհի Մխիթարյան (Հայաստան)

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան)  
Էլ.փոստ՝ mkhitaryanarmenuhi@mail.ru

#### ՃԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ Հ. ՇԻՐԱԶԻ «ԱՆԻ» ՊՈԵՄՈՒՄ

Շիրազի պոեզիային բնորոշ են արտահայտչականությունը, հուզականությունն ու դիմբը: Գեղարվեստական պատկերներ կերտելու շիրազյան հանճարում մեծ է ոճական արտահայտչամիջոցների, հատկապես ճարտասանական ձևերի դերը:

Հայտնի է, որ ձևերը (հուն. Σχημα, լատ. Figura) լինում են ճարտասանական (ոճական) և քերականական: Սրանք ոճական հնարանք են, որ խոսքին հաղորդում են արտահայտչականություն և հուզականություն, նպաստում են ունկնդրի մեջ զգայական

այլևայլ մտապատկերներ արթնացնելուն, ապրումն ու հույզն ուժեղացնելուն<sup>1</sup>: Ձևերը մտքի արտահայտման ոչ սովորական կառույցներ են, *խոսքի զարդեր*, որ *փրկում են* խոսքը միապաղատությունից, դարձնում գեղեցիկ, դիպուկ և զարդարուն՝ տալով հաճելիություն, գրավչություն<sup>2</sup>: Հանդիպում են թե՛ արձակ, թե՛ չափածո ստեղծագործություններում, բայց ավելի հաճախ՝ չափածոյում՝ ապահովելով չափածո խոսքի ուժը և երաժշտականությունը:

Հեղինակն «Անի» պոեմում առատորեն կիրառել է ճարտասանական և քերականական ձևերի տարատեսակները՝ մտքի արտահայտման ոճական այս ուրույն հնարքները՝ խոսքը դարձնելով վառ ու տպավորիչ, օժտելով տարատեսակ հույզերով և զգացմունքայնությամբ, բազմապատկելով խոսքի ներգործությունն ընթերցողի վրա:

**Арменуи МХИТАРЯН (Армения)**

Армянский государственный педагогический университет (Ереван)

e-mail: mkhitarianarmenuhi@mail.ru

## **РИТОРИЧЕСКИЕ ФОРМЫ В ПОЭМЕ ОВ. ШИРАЗА «АНИ»**

Поэзии Ов. Шираза свойственна выразительность, эмоциональность и ритм. В гении Шираза формирования художественных образов значима роль стилистических форм выражения, особенно риторических.

Известно, что формы (греч. Σχημα, лат. Figura) бывают риторические и грамматические. Они же - риторические трюки, которые придают речи выразительность, эмоциональность, способствуют генерированию разных видений, усилению чувств и эмоций у слушателя. Формы - это нестандартные выражения мыслей, которые украшают речь, спасают речь от монотонности, делают красивой, точной и богато украшенной, передавая ее приятность и привлекательность. Встречаются и в прозе, и в поэзии, но в основном в поэзии, обеспечивая ритм и музыкальность речи.

Поэт в поэме «Ани» богато применяет разные риторические и грамматические формы - эти особенные стилистические трюки выражения мысли, делая речь впечатляющей и красочной, наделяя ее разными эмоциями и чувственностью, приумножая влияние речи на читателя.

<sup>1</sup> Տե՛ս Պողոսյան Պ., Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքները, գիրք I, Եր., 1990, էջ 412.

Պողոսյան Պ., Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքները, գիրք I I, Եր., 1991, էջ 102-103:

<sup>2</sup> Տե՛ս Պողոսյան Պ., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 101:

**Armenuhi MKHITARYAN (Armenia)**

Armenian State Pedagogical University (Yerevan)

e-mail: \_mkhitaryanarmenuhi@mail.ru

## **RHETORICAL FIGURES IN HOVH. SHIRAZ'S "ANI" POEM**

H. Shiraz's poetry is characterized by expressiveness, emotionality and rhythm. In the genius of the formation of artistic images of Shiraz, the stylistic forms of expression, especially the rhetorical figures are of great importance.

It is known that the forms (Greek: Σχημα, Latin: Figura) are rhetorical and grammatical. They are rhetorical devices that give speech expressiveness, emotionality, contribute to generate different visions, enhance the feelings and emotions of the listener. The figures as non-standard expression of thought are considered to be as speech ornaments; they save speech from monotony, make it beautiful, precise and richly decorated.

The poet in the poem "Ani" uses various rhetorical and grammatical forms trying to multiply the effect of speech on the reader.

**Քրիստինե ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ: qristinenikoghosyan@mail.ru

## **ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՄԻՋՈՑ ՆԱՐ-ԴՈՍԻ «ՄԵՐ ԹԱՂ»-ՈՒՄ**

Նար-Դոսի «Մեր թաղը» պատմվածաշարի լեզուն բաղադրող ոճական միջոցներից մեկն անձնավորումն է: Գրողի կողմից ներկայացվող մարդկային ամենազանազան հարաբերությունների գեղագիտությունն արտահայտող հզոր հնարքներից է անձնավորումը, որը Նար-Դոսը վարպետորեն է գործածել՝ կենդանիներին կամ անշունչ առարկաներին ոճական որոշակի նպատակներով վերագրելով մարդկային կոնկրետ հատկություններ:

Անձնավորումը գեղարվեստական գրականության մեջ, այդ թվում՝ նաև Նար-Դոսի պատմվածաշարում հաճախակի է օգտագործվում բնության նկարագրություններում՝ գեղարվեստական խոսքին հաղորդելով ինքնատիպ գունագեղություն, նկարա-



գրվող պատկերը դարձնելով շարժուն և կենդանի: Նրա գրչի տակ անձնավորման շնորհիվ իրերն ու երևույթները կենդանանում են, շունչ ու ոգի առնում, մարդկային հատկանիշներ են ձեռք բերում՝ լավագույնս նպաստելով իրականության ավելի տիպական նկարագրմանը, տարբեր տրամադրությունների և հոգեվիճակների արտահայտմանը: Փոխաբերական իմաստներով բառերի տեղին ու հմուտ գործածմամբ գրողն իր ինքնատիպ լեզվամտածողության շնորհիվ անձնավորումներով ստացել է գունագեղ պատկեր-տեսարաններ. «... հողածածկ տափակ կտուրները ձմեռը տնքում էին ձյունի ծանրության տակ, ....անձրևների ժամանակ կաթում, կաթում, կաթում, ստիպելով խեղճ ու թշվառ բնակիչներին պատսպարվել դռների և պատուհանների խոռոչներում, չույլ ու փալասների տակ» («Ինչպես բժշկեցին», 16):

Նար-Ղոսի համար անշունչ առարկաներին և կենդանիներին մարդկային հատկանիշների ու արարքների այլաբանական վերագրումը դարձել է գրական տեքստի կառուցման ոճական կարևոր սկզբունք, որով լավագույն լուծումներ է ստանում մարդու ներաշխարհի գեղարվեստական բացահայտումը:

Անձնավորման և փոխաբերության մեջ սահմաններ դնելը գրեթե անհնար է. անձնավորումը փոխաբերության դրսևորումներից մեկն է և ձևավորվում է բառի փոխաբերական գործածության հիման վրա: Ահա բնության մի պահ, որ հեղինակի գեղարվեստական մտածողության շնորհիվ վերածվել է հիասքանչ պատկեր-տեսարանի. «Կատաղի քամին վժժալով ներս էր պրծնում փողոցի մի բերանից, թոցնում էր առաջին պատահած մարդու գդակը, լիզում էր գետնից աղբն ու փոշին, ծեծում էր դռներն ու պատուհանները, բարձրացնում, պատովն էր տալիս մանրավաճառի խանութի ճակատից կախված ցուցանակն ու կորչում փողոցի մյուս բերանից» («Հոգուն վրա հասավ», 32): Քամու անձնավորումը ընթերցողի մեջ շարժապատկերի տպավորություն է առաջացնում. հեղինակը շունչ ու շարժում է հաղորդել բնության երևույթի պատկերմանը, և ընթերցողը կարծես տեսնում է մարդկային հատկություններով օժտված ավերիչ քամու արարմունքը: Գեղարվեստական այլ պատկերներում նույն հնարքի վարպետ կիրարկմամբ հեղինակը հոգի է դրել դազգահի մեջ, թագավորելու հատկանշով օժտել լռությունը և այլն: Այսպես՝ «Ու չէր հիշում, թե երբվանից էր, որ դազգահը, կարծես խոր քուն մտած, կանգնած էր երդիկի տակ .... որպես մի կմախք» («Ինչպես բժշկեցին», 17), «Ու առժամանակ խանգարված չարագուշակ ծանր լռությունը գալիս է նորից թագավորելու մեռնողի սենյակում» («Սաքուն ուխտ գնաց», 15):

Նար-Ղոսի «Մեր թաղը» պատմվածաշարի լեզվում գերակշռող անձնավորման բարառություն տեսակն է, երբ առարկաներին, երևույթներին վարվեցողություն, բարք, խոսելու հատկություն, հոգեկան ապրումներ վերագրելով՝ գրողն ապահովել է խոսքի արվեստավոր գեղագիտություն:

**Кристина НИКОГОСЯН (Армения)**  
Ширакский государственный университет (Гюмри)  
e-mail: qristinenikoghosyan@mail.ru

## **ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ КАК СВОЕОБРАЗНОЕ СРЕДСТВО ЯЗЫКОВОГО ИСКУССТВА В СБОРНИКЕ РАССКАЗЕ НАР-ДОСА «НАШ КВАРТАЛ (МЕР ТАХ)»**

Одним из стилистических средств рассказа Нар-Доса «Наш квартал» является персонификация. Нар-Дос мастерски использовал этот стилистический прием, приписывая животным или неодушевленным предметам конкретные человеческие качества в стилистических целях.

Персонификация в художественной литературе, в том числе и в повествовании Нар-Доса, часто используется в описаниях природы, придавая художественному слову своеобразную красочность, делая описанный образ подвижным и живым.

Для Нар-Доса аллегорическое приписывание неодушевленным предметам и животным человеческих качеств и деяний стало важным стилистическим принципом построения литературного текста, что дает наилучшие решения для художественного раскрытия внутреннего мира человека.

Установить границы в олицетворении и метафоре практически невозможно: персонализация является одним из проявлений метафоры и формируется на основе метафорического употребления слова. Вот момент природы, который благодаря художественному мышлению автора превратился в прекрасную картину-сцену: «Яростный ветер с визгом проник с одного конца улицы, срывал шапку с первого попавшего человека, облизывал с земли мусор и пыль, бил в двери и окна, поднимал вывеску, висящую на фасаде магазина мелкого торговца, и терялся в обратной стороне улицы» (Еле успел, 32).

В других художественных образах мастерским исполнением того же приема, автор вложил душу в верстак, наделил силой царствования молчание и так далее. Так: «и не помнил, с каких пор, как верстак, словно засыпавший, стоял под крышей .... как скелет» (ИБ, 17), «и временно нарушенное злоещее суровое молчание приходит вновь царствовать в комнате умирающего» (Сакул пошел на завет, 15).

В языке цикла рассказов Нар-Доса «Наш квартал» преобладающим является такая разновидность персонализации, когда, приписывая предметам, явлениям добро, умение говорить, психические переживания, писатель обеспечил искусственную эстетику речи.

**Christine NIKOGHOSYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

E-mail: qristinenikoghosyan@mail.ru

## **PERSONIFICATION AS A UNIQUE MEANS OF SPEECH IN NAR-DOS' "OUR-TAGH (NEIGHBOURHOOD)"**

One of the main stylistic ways in Nar-Dos' speech is the personality. The stylistic gadget has been mastered by Nar-Dos to design certain human qualities to the animal or the suspense objects for stylistic purposes.

Personification is often used in fiction literature, including in the works of Nar-Dos, frequently used in nature descriptions, by giving the artistic expression a unique colorfulness, making the description as moving and alive.

The allegoric assignment of Nar-Dos to human beings and animals has become a stylistic principle in the construction of literary texts, with which the best solution is the artistic discovery of the inner world.

It is almost impossible to set boundaries in personality and metaphor: personality is one of the manifestations of metaphor and is formed on the basis of figurative use of the word. Here is a moment of nature that has been transformed into an awesome scene by the author's artistic thinking: "The raging wind rattled inside of the street, jumped off the first person, leaned from the ground, beating doors and windows, hanging on the wall of the grocer's shop and got lost on the other side of the street" ( He reached the ghost, 32). In other artistic drawings, the author used the same trick putting the soul into the bench, giving the ability to reign in silence, and so on. So, "And he did not remember when the bench was as deep as sleeping, standing under a roof ... as a skeleton (17), "And the heavy silence of a disturbed room comes to reign in the dying room again" (Sacul went to Pilgrimage, 15).

The most prevalent of Nar Dos' s story in the "Our neighborhood" is the kind of personification is word-building when the writer has provided artistic aesthetics to attending subjects, phenomena of behavior, morality, speaking ability, and mental emotions.

Լիլիթ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)

Վանաձորի պետական համալսարանի

Էլ. փոստ՝ lilitpetrosyano1977@mail.ru

## ԲԱՌԱԲԱՐԴՈՒՄՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿԻ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Շիրակի մարզի սակավաթիվ արձանագրություններում աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն Մարմաշենի, Հառիճավանքի, Լմբատավանքի, Հայկաձորի, Նոր Կյանքի եկեղեցիների վկայությունները, որոնց մեջ ուշագրավ են բառաբարդումները՝ որպես լեզվի մեջ մտքի ընդհանրացնող ու վերացարկող միավորներ: Ըստ կիրառության՝ բառաբարդումները բաժանվում են երկու խմբի՝ հաճախակի հանդիպող և եզակի կիրառություն ունեցող բառեր. վերջիններիս բովանդակությանը, բառակազմական կաղապարներին և իմաստափոխության հիմունքներին է վերաբերում մեր ուսումնասիրությունը:

Ըստ իմաստի՝ Շիրակի վիմագրությունների եզակի բառաբարդումները արտահայտում են.

1. Առարկաների հատկանիշներ՝ լրացնելով ածականների շարքերը, ինչպես՝ *աստուածածառ* (21)<sup>1</sup>, *մաքրափայլ* (28), *զեղեցկազեղ*, *հրաշափառ*, *բազմագումար* (96), *նորաշինիկ* (51) և այլն:

2. Առարկաների անվանումներ՝ լրացնելով մի դեպքում՝ անձնանիշ, մյուս դեպքում՝ իրանիշ գոյականների շարքերը, ինչպես՝ *հայրենաստեր* (45), *նախավկայ*, *քաղաքուղաշտ*, *գիղաքաղաք* (17), *սահմանախաչ* (45) և այլն:

Այս շարքում խոսքիմասային պատկանելությամբ առանձնանում է *վերագրվոցս* (36) կազմությունը, որը գոյականացած անկանոն դերբայական ձև է. *վերագրել* բայի անցյալ դերբայի հոգնակի սեռականը պետք է լիներ *վերագրելոց*, այստեղ բառաբարդումը, պահպանելով անցյալ դերբայի կրավորականության իմաստը և հոլովական վերջավորությունը, ենթարկվել է հնչյունակապակցության անկման (*եալ* > 0) և հավելման (*0* > *ւ*) միաժամանակ՝ ստեղծելով կազմություն, որի ուղղականը քերականորեն չի ձևակերպվում (*վերագրվոց*):

3. Այլ խոսքիմասային պատկանելությամբ բառաբարդումները եզակի են, ինչպես՝ *աստուածաձեռք* (66), *զրցագրոց* (88) բառաբարդումները դերբայներ են, *բերդանման ամրացուցեալ* (96) կապակցության մեջ բառաբարդումը մակբայ է, *գունաթափ* արար (117) կապակցության մեջ բառաբարդումը հարադրության բառաբարդադրիչ է:

<sup>1</sup> Դիվան հայ վիմագրության, Պրակ 10, Շիրակի մարզ, Շազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017: Свод армянских надписей, Выпуск 10, Ширак, Составил С. Бархударян. Ереван, Издательство “Гитутюн” НАН РА, 2017. Corpis inscriptionum armenikarum, Liber 10, Shirak.

Շիրակի արձանագրություններում հանդիպող բառաբարդումները կազմվել են հայերենին հատուկ բառակազմական կադապարներով, այստեղ եզակի կազմություններ են *քաղաքուղաշտ* (17), *որդերեց, հոգեվանք* (26), որոնք հայերենի բառարաններում չենք գտել:

Ուսումնասիրելով Շիրակի արձանագրություններում հանդիպած բառաբարդումները հայերենի զարգացման շրջանները բացահայտող բառարաններում՝ պարզեցինք, որ դրանք հայերենի զարգացման շրջաններում ենթարկվել են տարբեր իմաստափոխությունների:

**Առատարաշխ** (15) բառը՝ «Առատ բաշխող» իմաստով՝ իբրև *շնորհք* գոյականի որոշիչ մատենագրության մեջ հանդիպում է Համամ Արևելցու «Մեկնութիւն առակացն Սողոմոնի» երկում: Ժամանակակից հայերենում բառը ներգործականության իմաստով գործածվում է նաև որպես *ձեռք, մարդ, երկիր* գոյականների որոշիչ, իսկ կրավորականության իմաստով՝ *շնորհք, պարզև* գոյականների: Այսպիսով՝ բառը իմաստի ընդլայնման շնորհիվ ձեռք է բերել կապակցելիական լայն հնարավորություններ՝ բնորոշելով թե՛ անձանիշ, թե՛ իրանիշ գոյականների: Շիրակի Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային դռան վերնամասի 1864 թ. վիմագրության մեջ **առատարաշխ** բառաբարդմամբ բնութագրվել է *տուրք* գոյականը:

**Պայծառափայլ** (15) ածականը Գ. Նարեկացու «Գովեստ կուսի» ստեղծագործության մեջ կիրառվել է իբրև *պսակ* գոյականի որոշիչ, «Ոսկիփորիկ»-ի «Մեկնութիւն գործոց առաքելոց» երկում բառաբարդմամբ բնութագրվել է *երես* գոյականը, իսկ Վարդան Վարդապետի «Մեկնութիւն հինգ գրոցն Մովսէսի» երկում՝ *բանական* գոյականը: Լեզվի պատմության զարգացման ընթացքում բառը որպես պատմաբան գործածվում է իբրև հարգական տիտղոս կոմսերի, իշխանների: Հենց այս նշանակությամբ էլ գործածվել է Ս. Նշան եկեղեցու արձանագրության մեջ՝ իբրև *կնեազ* գոյականի որոշիչ:

Արձանագրությունների բառապաշարի քննությունը բացահայտում է տվյալ տարածքի գիտակրթական միջավայրի լեզվամտածողությունը:

**Лилит ПЕТРОСЯН (Армения)**

Ванадзорский государственный университет

e-mail: lilitpetrosyano1977@mail.ru

## СЛОЖНЫЕ СЛОВА В ЛИТОГРАФИЯХ ШИРАКСКОЙ ОБЛАСТИ

Среди немногих литографий Ширакской области свидетельства церквей Мармашен, Аричаванк, Лмбатаванк, Айкадзор и Нор-Кянк имеют большое значение для историко-лингвистики. Заслуживают внимания сложные слова, как единицы, обобщающие и абстрагирующие идеи в языке. По употреблению сложные слова делятся на две группы:

часто и редко используемые словообразования, содержание, закономерности словообразования и основы семантических изменений, которые мы изучаем в нашем исследовании.

С точки зрения семантики редко используемые сложные слова, найденные на литографиях Ширака, выражают:

1. Качества предметов, пополняющих группу прилагательных, например, *астуацацар* (21)<sup>1</sup>, *макрапайл* (28), *гегетскагех*, *грашапар*, *базмагумар* (96), *норашиник* (51) и др.

2. Названия предметов, пополняющих группу существительных, обозначающих лиц, с одной стороны, и существительных, обозначающих предметы, с другой стороны, например, *айренатер* (45), *нахавка*, *кагакудашт*, *гюгакагак* (17), *сахманахач* (45) и т. д.

В этой группе слов мы выделили слово «*верагрвоцс*» (36), которое является неправильной формой причастия, превращенной в существительное. Во множественном числе родительный падеж причастия прошлого времени должен был быть «*верагрелоц*» для глагола «*верагрел*». Здесь, сохраняя пассивное значение и окончание падежа, слово одновременно подверглось редукции (эал>0) и добавлению звуковой комбинации (0>v), формируя сложное слово, у которого именительный падеж не сформирован (*верагрвк*).

3. Сложные слова, принадлежащие к другим частям речи, единичны, например, сложные слова «*астуацоциал*» (66) и «*гцагрог*» (88) являются причастиями. В словосочетании «*берданман амрацуцеал*» (96) производное слово является наречием. В словосочетании «*гунатап арар*» (117) производное слово является составной частью соединения.

Образования, которые встречаются в литографиях Ширака, были созданы по специальным шаблонам словообразования, свойственными армянскому языку. Такие слова, как «*кахакудашт*» (17), «*вордерец*» и «*огеванк*» (26) единичны и не встречаются в армянских словарях.

Просматривая сложные слова, найденные в литографиях Ширака, в словарях по развитию армянского языка, мы обнаружили, что они претерпели различные семантические изменения на разных этапах развития армянского языка.

Слово «*аратабашх*» (15), означающее «*арат башхог*», встречается в «Толковании притч Соломона» Хамама Аревельци как определение слова «*шнорк*». В современном армянском языке это слово используется как определение для существительных «*дзерк*», «*мард*» и «*еркир*» в активном значении, а существительных «*шнорк*» и «*паргев*» в пассивном значении. В результате семантического обобщения слово расширило свое значение и получило более широкие возможности для словообразования, характеризуя существительные, обозначающие как людей, так и предметы. В литографии в верхней

<sup>1</sup> Свод армянских надписей, Выпуск 10, Ширак, Составил Бархударян С. Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2017.

части северных ворот церкви Ширака Св. Ншана 1864 года слово «*аратабашх*» использовалось как определение для существительного «*турк*».

В «Оде Богородице» Григора Нарекаци прилагательное «*пайцарапайл*» (15) использовалось в качестве определения для слова «*псак*». Слово использовалось как определение для существительного «*ерес*» в «Восприятии деяний Апостолов» Воскипорика и существительного «*банакан*» в произведении Вардана Вардапета «Толкование пяти писаний Моисея». На разных этапах развития языка это слово использовалось как почетное звание для графов и князей. Именно это значение слова использовалось в качестве определения для существительного «*князь*» в литографии церкви Св. Ншана.

Анализ словарного запаса литографий раскрывает языковое мышление научной и образовательной среды этого региона.

Lilit PETROSYAN (Armenia)

Vanadzor State University

e-mail: lilitpetrosyano1977@mail.ru

## COMPOUND WORDS IN THE LITHOGRAPHS OF THE SHIRAK REGION

Among the few lithographs of the Shirak Region, the testimonies of the Marmashen, Harichavanq, Lmbatavanq, Haykadzor and Nor Kyanq churches are of great importance for source studies. The compound words are noteworthy as units generalizing and abstracting ideas in the language. According to their usage, word formations are divided into two groups: frequently used compound words and uniquely used compound words. Our research touches upon the content, word-formation patterns and the fundamentals of semantic changes of the latter.

Semantically, unique word formations of Shirak's lithographs express:

1. Qualities of objects, replenishing the group of adjectives, for example, *astuatsatsar* (21)<sup>1</sup>, *maqrapayl* (28), *geghetskagegh*, *hrashapar*, *bazmagumar* (96), *norashinik* (51), etc.

2. Names of objects, replenishing the group of nouns denoting persons on the one hand and the nouns denoting objects on the other hand, for example, *hayrenater* (45), *nakhavka*, *qaghaqudasht*, *gyughaqaxaq* (17), *sahmanakhach* (45), etc.

In this group of words, we single out the word “*veragrvotss*” (36), which is an irregular participial form turned into a noun. The plural genitive form of past participle should have been “*veragrelots*” for the verb “*veragrel*”. Here, preserving the passive meaning and case

<sup>1</sup> Collection of Armenian Inscriptions, Issue 10, Shirak, Compiled by S. Barkhudaryan. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House of NAS RA, 2017.

ending, the word formation mechanism has undergone a decline ( $eal > 0$ ) and an addition of sound combination simultaneously ( $0 > v$ ), creating a compound word whose nominative case is not formed (*veragrvq*).

3. Compound words belonging to other parts of speech are rare, for example, the compound *astuatsotsial* (66) and *gtsagrogh* (88) are participles. In the word combination “*berdanman amracuceal*” (96), the derivative is an adverb. In the word formation “*gunatap arar*” (117), the formation is a component of a compound.

The formations that come across in Shirak’s lithographs have been created in accordance with special word-formation templates peculiar to the Armenian language. The words like “*qaghaqudash*” (17), “*vorderets*”, and “*hogevanq*” (26) are unique formations that are not found in Armenian dictionaries.

Looking up the compound words found in Shirak’s lithographs in the dictionaries related to the development stages of Armenian, we found out that they have undergone different semantic changes during the development stages of the Armenian language.

The word “*aratabashkh*” (15), meaning “*arat bashkhogh*”, is found in Hamam Areveltsi’s “Interpretation of Solomon’s Parables” as an attribute for the word “*shnorhq*”. In modern Armenian, this word is used as an attribute for the nouns “*dzerq*”, “*mard*” and “*yerkir*” in an active meaning and the nouns “*shnorhq*” and “*pargev*” in a passive meaning. As a result of semantic generalization, the word has expanded its meaning and has acquired broader opportunities for word formation, characterizing nouns denoting both persons and objects. In the lithography on the upper part of the northern gate of Shirak’s St. Nshan Church of 1864, the formation “*aratabashkh*” has been used to characterize the noun “*turq*”.

In G. Narekatsi’s “Ode to the Virgin”, the adjective “*paytsarapayl*” (15) has been used as an attribute for the word “*psak*”. The word has been used to characterize the noun “*yeres*” in Voskiporik’s “Interpretation of Apostles’ Deeds” and the noun “*banakan*” in Vandan Vardapet’s work “Interpretation of Five Writings of Moses”. During the history of language development, the word was used as an honoring title for counts and princes. This very meaning of the word has been used as an attribute for the noun “*knyaz*” in the lithograph of St. Nshan Church.

The analysis of the vocabulary of the lithographs reveals the linguistic thinking of this region’s scientific and educational environment.



Աննա ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)

Շիրակի պետական համալսարան (Գյումրի)

Էլ. փոստ՝ anneta.anna.vardanyan@mail.ru

**ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԲԱՂԱԴՐԻՉԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐԻ ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Փաստական նյութի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ բայական հիմքերը՝ իբրև իսկական բարդության բաղադրական միավորներ, խիստ կենսունակ են գրաբարում և լայնորեն վկայված են գրաբարյան բառակազմական կաղապարներում: Ընդ որում, նման կառույցներում բայական բաղադրիչը հանդես է գալիս գերազանցապես իբրև բաղադրող հիմք՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ բարդության հիմնական իմաստն արտահայտողը երկրորդ բաղադրիչն է: Այս տեսակետից նշենք, որ թեև քիչ, բայց և այնպես հանդիպում են այնպիսի բարդություններ, որոնցում ոչ թե առաջին բաղադրիչն է երկրորդի լրացումը, այլ հակառակը՝ օտարաբան կազմություններ. *արժանապատիժ*, *արժանատանջ* և այլն:

Իսկական բարդությունների բաղադրիչները միմյանց հետ գտնվում են որոշակի քերականական հարաբերության մեջ, որով և բաղադրվում է բարդության ներքին ձևը: Այդ քերականական կապը չնայած ձևաբանորեն չի դրսևորվում, այսուհանդերձ բառակազմական հավելյալ քայլով տվյալ բարդությունը կարելի է վերածել բառակապակցության, տվյալ դեպքում՝ բայական բառակապակցության:

Այս բարդությունները բառակապակցությունների վերածելիս առաջին բաղադրիչը, որը գրեթե միշտ արտահայտված է ուղիղ ձևով, գործածվում է տարբեր հոլովաձևերի նշանակությամբ: Գործառական մեծ բեռնվածություն ունեն բայական հիմնաբաղադրիչով այն կաղապարները, որոնցում ստորադաս բաղադրիչը գործածված է հայցական հոլովի նշանակությամբ, ինչպես՝ *աղբակեր*, *աղքատատեցութիւն*, *առակագրութիւն*, *դեղատու*, *իւղարարութիւն*, *կաշառառու*:

Բերենք նաև իսկական բարդություններում բայական հիմքին լրացնող անուն խոսքի մասի՝ այլ հոլովաձևերի իմաստով գործածության օրինակներ.

ուղղականի նշանակությամբ՝ *ձեռնհաս*, *եղեգնաբոյս*,

սեռական-տրականի նշանակությամբ՝ *դիւանուէր*, *թիկնացաւութիւն*, *ճակատագիր*, *ճանապարհադար*, *նաւաբեկութիւն*, *Աստուածիջակ*, *դիւակործան*, *երկնահայեաց*, բացառականի նշանակությամբ՝ *արեգակնակէզ*, *աստուածադատ*, *բարոյախօս*, *երկնանձրեւ*, *բքալլուկ*, *գազանածախ*, *դայեկասնունդ*, *աստուածերկիւղ*, *դիւարախ*, *մեղուաբուծեալ*,

գործիականի նշանակությամբ՝ *արիւնաթաթաւ*, *բրածեծ*, *գանահար*, *դեղագործեմ*, *գետապատ*, *ըղձալից*, *կաթնասնութիւն*, *բանապաճոյճ*, *մատնցոյց*:

Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ նույն բարդ կառույցի սերող բաղադրիչն ընկալվում է մեկից ավելի իմաստներով: Այսպես՝ «բանաշուրջ» բառույթում սերող հիմքը կարելի է ընկալել ն՝ հայցական հոլովի նշանակությամբ՝ *որ շրջէ գրանս, և՛ քացառական հոլովի՝ որ շրջի ի բանից*: Նմանապես, «աւագանածին»՝ *վերածնեալ յաւագանէ, աւագանաւ, յաւագանի, «առակախօս»՝ խօսիլ զառակս, առակօք, խելաբերել՝ բերել ի խելս, զխելս*:

Բազմաթիվ են նաև այնպիսի իսկական բարդությունները, որոնցում բայական բաղադրող հիմքին լրացնող սերող հիմքը այս կամ այն հոլովաձևի նշանակությամբ գործածված է խոսքիմասային այլ՝ գոյականից տարբեր արտահայտությամբ. *չարակամ* (Ա+Բ, սերող հիմքը գործածված է հայցական հոլովի նշանակությամբ՝ զչար), *եօթնատես* (Թ+Բ, գործիականի նշանակությամբ՝ եօթամբ), *ճշմարտակորոյս* (Ա+Բ, հայցականի նշանակությամբ՝ զճշմարիտ), *երկարնակ* (Թ+Բ, ներգոյության քերականական նշանակությամբ՝ յերկուս), *ամենաբոյժ* (Դ+Բ, հայցականի նշանակությամբ՝ զամենայն), *ամենաբոլոր* (Դ+Բ, գործիականի նշանակությամբ՝ ամենայնիւ), *ինքնակոչ* (Դ+Բ, բացառականի նշանակությամբ՝ յինքենէ):

Գրաբարի՝ բայահիմքով իսկական բարդության կազմում անուն բաղադրիչի լրացական դերի քննությունը նաև թույլ է տալիս նկատել, որ վերջինս իր ուղիղ ձևով հանդերձ կարող է ընկալվել ոչ միայն թեք հոլովաձևի նշանակությամբ, այլև՝ նախդիր-նախադրությամբ կառույցի, ինչպես, օրինակ՝ *ազգաբանել-զազգէ, վասն ազգի, առ ազգ, երկրագնաց՝ ի վերայ երկրի-երկրաւ, աստուածաբոյս՝ Աստուծով-ի ձեռն Աստուծոյ, բքայլուկ՝ ի բքէ-յերեսաց բքոյ-առ բքի, աղտեղածուփ (յաղտեղի ծփեալ), աղօթակայութիւն (յաղօթս կալ), գերեզմանաբնակութիւն (բնակիլ ի գերեզմանս), դրախտաճուն (աճեցեալ ի դրախտի), մատենապատում (պատմեալ ի մատենի), բանտակալ (կալեալ ի բանտի), եղեմատունկ (տնկեալ յեղեմ), խցարգել (արգելուլ ի խցի)*:

Ինչպես վկայում են բերված օրինակները, գրաբարում օրինաչափը իսկական բարդության կազմում անուն խոսքի մասով սերող հիմքի ուղղականաձև լինելն է: Այսուհանդերձ, հանդիպում են նաև այնպիսիք, որոնցում առաջին բաղադրիչը քերականական այլ ձևավորում ունի. *զմիմեանսսպանութիւն, իւրեանցակուռ, իւրախօս, կայսերագիր, աստեղայից, օրէնադրութիւն, կանանցածին, ձերբակալ, ականատես, արենհեղութիւն*: Միննույն ժամանակ նկատելի է, որ շատ դեպքերում գուցահեռ գործածվում են սերող հիմքի երկձև տարբերակներ (հմմտ.՝ *օրէնադրութիւն/օրինադրութիւն*), արդի լեզվաբանական եզրույթաբանությամբ՝ հիմքի տիպաբանական տարբերակներ:

Анна ВАРДАНЯН (Армения)

Ширакский государственный университет (Гюмри)

e-mail: anneta.anna.vardanyan@mail.ru

## УПРАВЛЕНИЕ ОСНОВНОГО ГЛАГОЛЬНОГО КОМПОНЕНТА В СЛОЖНЫХ СЛОВАХ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

В настоящей статье нами рассмотрены падежные отношения между компонентами в сочетаниях с глагольной основой и сделана попытка выяснить управление основного глагольного компонента в сложных словах древнеармянского. Исследование основано на лексике произведений литературы пятого века, взятой нами из Нового словаря Айказян.<sup>4</sup> Компоненты сложных слов находятся друг с другом в определенных грамматических отношениях. Эта грамматическая связь хотя морфологически не проявляется, однако дополнительные словообразовательные шаги могут привести к трансформации данного сложного слова в словосочетание, в данном случае – в глагольное словосочетание. При трансформации данных сложных слов в словосочетания первый компонент, который почти всегда выражен прямо, употребляется в значении разных падежных форм (в значении именительного-винительного: *սիրակեր, ձեռնիսս*, родительного-дательного: *թիկնացաւորթին, ճակատագիր*, в значении отложительного: *արեգակնակէզ, բարբախտիս*, в значении творительного: *ընծայից, մատնոյց*). Большую функциональную нагрузку несут модели с основным глагольным компонентом, в которых подчиненный член употреблен в значении винительного падежа. Приведем также примеры сложных слов, в которых производящая основа в значении той или падежной формы употребляется в другом, отличном от существительного смысле. Например, *շրակամ, եթնատեւ, ճշմարտակորոյ, երկարակ ամենարոյ, ինքնակն*. При рассмотрении глагольного управления следует также отметить, что та же конструкция может служить для выражения разных смыслов. Так, в слове «*բնաշուր*» производящую основу можно воспринимать и в значении винительного, и в значении отложительного падежа. Встречаются также слова, в которых первый компонент грамматически оформлен: *գլխակնուսանորթին, սասեղայից, կանանցածին, արենհեղորթին*.

**Anna VARDANYAN (Armenia)**

Shirak State University (Gyumri)

e-mail: anneta.anna.vardanyan@mail.ru

**DECLINATION OF THE VERBAL MAIN COMPONENT IN REAL COMPLEXITIES  
IN GRABAR (CLASSICAL ARMENIAN)**

In the current paper we have examined the declension relations of the component parts in the constituents with verbal basis, trying to find out the declination of the verbal main component in real complexities in Grabar (Classical Armenian). The studies, based on the vocabulary, come down to us from our manuscripts. The words were taken from New Haigazian dictionary.<sup>4</sup> The components of real complexities are in certain grammatical relations with each other. That grammatical connection though is not manifested morphologically and we can turn that complexity into word combinations with an additional word formation step, i.e. into verbal word combinations. In this process, the first component which is always expressed directly is used with the meaning of different cases (Nominative-Accusative - *աղբակեր, ձեռնհաս*, Genitive-Dative - *թիկնացաւորիւն, ճակատագիր*, Ablative - *արեգակնակէզ, բարոյախօս*, Instrumental - *ընծայից, մատնցոյց*). Functionally loaded are those patterns in which the subordinate member is used with the meaning of Accusative case. Let us bring examples in which the first component in the complexities is not noun but another part of speech. Like, *չարակամ, եօթնատես, ճշմարտակորոյս, երկաբնակ ամենաբոյժ, ինքնակոչ*, etc. Speaking of verbal declinations, it should be noted that the same construction can be manifested with the meanings of different cases. In the word “բանաշուրջ”, the verbal root can be understood both in Accusative case, *որ շրջէ զբանս*, and Ablative case, *որ շրջի ի բանից*. There are such in which the first component has a grammatical formation *գմիմեանսսպանութիւն, սստեղայից, կանանցածին, արենհեղութիւն*, etc.

**Արտակ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ** (Հայաստան)

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ (Երևան)

Էլ. փոստ՝ artva@list.ru

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ**

Նախիջևանի տարածքը, ընդգրկելով պատմական Հայաստանի Վասպուրական աշխարհի Գողթն և Նախճավան, Այրարատ աշխարհի՝ Շարուր, Սյունիք աշխարհի՝ Ճահուկ և Երնջակ գավառները, լինելով տարբեր ազգագրական շրջանների խաչմերուկ, բազմիցս ենթարկվելով բնակչության գանգվածային տեղաշարժերի, օժտված է եղել բարբառային խիստ բազմազանությամբ:

1918-1920թթ. իրադարձությունների նախօրյակին, երբ բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, Նախիջևանի տարածքն ընդգրկում էր շուրջ յոթ տասնյակ հայաբնակ քաղաքներ ու գյուղեր: Բնակչության գերակշիռ մասը խոսում էր 1828 թվականից տարածքում հաստատված վերաբնակների՝ Խոյի բարբառով (33 բնակավայր), ինչպես նաև Մարաղայի բարբառով (3 բնակավայր): Պահպանվել էին նաև տեղաբնիկ բարբառներ՝ Ագուլիսի բարբառը (7 բնակավայր), Ջուղայի բարբառը (1 բնակավայր), Արարատյան բարբառը (4 բնակավայր), Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը (2 բնակավայր), Արցախ-Սյունիքի բարբառի խոսվածքները (7 բնակավայր), Գողթնի խոսվածքները (5 բնակավայր): Բնակչության ներքին տեղաշարժերի հետևանքով առաջացել էին նաև միջխոսվածքներ՝ Ջուլֆայի (Ջուղայի և Խոյի), Որդուարի (Ագուլիսի և Խոյի):

Ըստ հայ բարբառների ավանդական միահատկանիշ դասակարգման՝ Նախիջևանի բարբառները պատկանում էին հայերենի բարբառների «ուս» և «լիս» ճյուղերին՝ երկաստիճան, եռաստիճան և քառաստիճան բաղաձայնական համակարգերով, իսկ ըստ Գևորգ Ջահուկյանի մշակած բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման՝ պատկանում էին հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության արևելյան (Ագուլիս-Մեղրու), հարավարևելյան (Խոյ-Մարաղայի), հյուսիսարևելյան (Արարատյան) և ծայր հյուսիսարևելյան (Արցախ-Շամախու) բարբառախմբերին:

*Բարբառային այս բազմազանության մեջ իր հատկանիշներով առանձնանում է բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավող Ագուլիսի բարբառը (գոկերենը), որի՝ առաջին տպավորությամբ խիստ անհասկանալի լինելը հետևանք է ձայնավորների կրած գրեթե անձանաչելի փոփոխությունների, պարզ ձայնավորների դիմաց երկբարբառների առկայության, բայի խոնարհման առանձնահատկությունների և այլն: Ագուլիսի բարբառը վերջնականապես մարեց 1989 թվականին, երբ իրենց բնօրրանից՝ պատմական Գողթն գավառի Ցղնա գյուղից, արտաքսվեցին բարբառի վերջին կրողները:*

**Артак ВАРДАНЯН (Армения)**

Институт языка НАН РА (Ереван)

e-mail: artva@list.ru

## **ПАЛИТРА ДИАЛЕКТОВ ТЕРРИТОРИИ НАХИДЖЕВАНА**

Территория Нахиджевана охватывает перекресток исторических ашхаров Васпуракан, Айрарат и Сюник Великой Армении. Это обстоятельство, а также массовые переселения населения способствовали диалектному многообразию на территории Нахиджевана.

В канун событий 1918-1920гг., когда абсолютное большинство населения составляли армяне, территория Нахиджевана охватывала около семи десятков армянонаселенных пунктов, подавляющая часть которых пользовалась говорами хойского диалекта, а также магаринским диалектом. Сохранились и коренные говоры – агулисский диалект, джугинский диалект, чаук-вайкский междиалект, говоры араратского и арцахского диалектов, а также гохтнские говоры.

В разнообразии этих восьми диалектов выделяется своеобразностью агулисский (зокский) диалект, последние носители которого в 1989 году были изгнаны из села Цхна исторической провинции Гохтн.

**Artak VARDANYAN (Armenia)**

Institute of Language of NAS RA (Yerevan)

e-mail: artva@list.ru

## **DIALECTAL OVERVIEW OF THE TERRITORY OF NAKHIJEVAN**

The territory of Nakhijevan covers the crossroads of historical ashkhars Vaspurakan, Ayarat and Syunik of Great Armenia. This circumstance, as well as the mass migration of the population contributed to the dialectal diversity in the territory of Nakhijevan.

On the eve of the events of 1918-1920, when the absolute majority of the population were Armenians, the territory of Nakhijevan covered about seven dozen Armenian-populated settlements, the overwhelming part of which spoke the Khoy dialect, as well as Maghara dialect. Indigenous dialects were preserved too – Agulis dialect, Jugha dialect, Chahuk-Vayk interdialect, subdialects of Ararat and Artsakh dialects, also Goghtn subdialects.

In the diversity of these 8 dialects Agulis (Zok) dialect stands out, the last speakers of it were expelled from the village of Tsghna of the historical province of Goghtn in 1989.

# Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

## **ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

### **Սուսաննա ԱԴԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցի կյանքն ու վիմագրագիտական գործունեությունը (1832-1906).....7

### **Աննա ԱԶԻԶՅԱՆ (Հայաստան)**

Շիրակի մարզի Շենգավիթյան մշակույթի խեցեղենի զարդագոտիների տիպաբանումը.....9

### **Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ (Հայաստան)**

Վարդաղի դամբարանադաշտի թվագրության շուրջ.....12

### **Աստղիկ ԲԱԲԱԶԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Դաշտադեմի ամրոցի 17-18-րդ դդ. պատմությունից (ըստ հնագիտական գտածոների) .....15

### **Արսեն ԲՈՒՐՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայկական լեռնաշխարհի վիշապաքարերը և նրանց «ջրային կողը» .....18

### **Արմինե ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ (Հայաստան)**

Արցախի Տիգրանակերտի անտիկ սպասքի մի խմբի մասին.....20

### **Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Կոթող-գոհապուներ վաղբրոնզիդարյան Մեծ Սեպասարից .....22

### **Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ, Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Անտիկ ժամանակաշրջանի նորահայտ դամբարանների պեղումներ Շիրակում 2008-2016թթ.....28

### **Կարեն ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ (Հայաստան)**

Մեծ Հայքի հյուսիսի ժայռապատկերները.....32

### **Ամինիա ԿԱՆԵՑՅԱՆ (Հայաստան)**

Սյան խարխիսները անտիկ Հայաստանում .....35

### **Հայկ ՀԱՅԴՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայաստանի միջին պալեոլիթի ոչ օբսիդիանային արտադրահամալիրները.....38

### **Արսեն ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Միջնադարյան Երևանը վիմական արձանագրություններում.....41

### **Հասմիկ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ (Հայաստան)**

Եղջերունների և արևի պաշտամունքի կապը հայաստանյան և փոքրասիական մշակույթներում (Ք. Ա. III – I հազ.).....44

### **Անդրեաս ՖՈՒՐՎԵՆԳԼԵՐ, Դորոթեա ՄԱՌԻՐՄԱՆ,**

### **Մաթիաս ԳՅՈՒԹԵ, Անյա ԹԻԵԹՉ (Գերմանիա)**

### **Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Լարիսա ՅԵԳԱՆՅԱՆ, Լևոն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Պեղումներ Ազատանում- ք.ա. 1-ին հազարամյակի Շիրակի մի բնակավայրի մասին.....47

### **Նինա ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Շիրակի մարզի բնակավայրերի և թաղումների կենդանական մնացորդները.....52

**Հայկ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ, Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Ճարտարապետ Դավիթ Չիսյանի (Չիսլիեվ) ավանդը Արթիկ տուֆի  
 օգտագործման և հանրահռչակման մեջ .....54

**Լևոն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Լճաշենի երկրորդ դամբանադաշտը .....58

**Բենիկ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Մարդկային աճյուն չպարունակող դամբաններն ու շրջանակի և վաղ երկաթի շրջանում .....61

**Իրենա ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ (Հայաստան) Բերանժե ՊԵՐՇԼԼՈ (Ֆրանսիա)**  
 Հնագիտական աշխատանքներ Արտենիի հուշարձանում.....66

**Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Տ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն, Ժ Ո Ղ Ո Վ Դ Դ Ա Գ Բ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն**

**Նինետա ԱԴԱՄՅԱՆ (Հայաստան)**  
 ԿՀԲԸ-ի և բրիտանական հասարակական ընկերությունների  
 համագործակցության պատմությունից (1915–1917 թթ.) .....70

**Հովհաննես ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայագրի կուսակցական-պետական գործիչները Միջին Ասիայի խորհրդային  
 հանրապետություններում .....73

**Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Ալեքսանդրապոլի գավառի պատմության տարբերակումներ (1918-1920թթ.).....78

**Էրրոդան ԱԼԹՆՔԱՅՆԱՔ (Թուրքիա)**  
 Անին գեներալ Յակով Բեֆելիի հուշերում.....81

**Արկադի ԱԿՈՂՈՎ (Հայաստան)**  
 Խոտորջուրը XIX դարի երկրորդ կեսին.....84

**Հասմիկ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հովսեփ Արքեպիսկոպոս Արդոյանի դավանաբանական գործունեությունը.....89

**Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Յ.Վ. Գյոթեի «Ճառուտ»-ի բեմադրությունն Ալեքսանդրապոլում.....92

**Գրիգորի ԱՅՎԱԶՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Ադրբեջանի Աղվանա-ուղիական եկեղեցին Արցախյան հարցի համատեքստում.....97

**Լիլիթ ԱՍՈՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Կամավորությունը Հայաստանում. պատմություն և իրողություն.....100

**Մարիամ ԱՐՊԵՆՏԵՎԱ (Ռուսաստան)**  
 Ղարաբաղյան հակամարտությունը և հայագիտության հիմնախնդիրները.....104

**Գոռ ԳԱԼՍՏՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հովհաննես Կոզեռնը և նրա «Մեկնություն տոմարի...» աշխատությունը.....107

**Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, Անահիտ ՄՈՒՄԱՅԵԼՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Թովմա Մեծոփեցու պատմագիտական ժառանգությունը.....109

**Ռուբեն ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Մեկնաբանություն Սյունյաց իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի աթաբեկ տիտղոսի վերաբերյալ....112

**Խորեն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Մուսալեռան ինքնապաշտպանական մարտերն առաջնային աղբյուրներում և դրանց  
 ազդեցությունը տեղային ինքնության փոխակերպման ու սոցիալական հիշողության վրա.....117



<b>Դմիտրի ԴԻՄԻՂՅՈՒԿ (Ուկրաինա)</b>	
Բազրատունյաց շրջանի գուրգերը Հայաստանում (IX դ. վերջ-XI դ. կես).....	120
<b>Ռոնին ԿԱՎՐԵԼԻՇՎԻԼԻ (Վրաստան)</b>	
Մի քանի արխիվային փաստաթուղթ վրաց-հայկական հարաբերությունների պատմությունից.....	125
<b>Դիանա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Օսմանյան կայսրության համբարությունները որպես բռնի իսլամացման միջոց.....	128
<b>Աստղիկ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Բուշի դոկտրինը Մերձավոր Արևելքում. կիրառումը և հետևանքները.....	132
<b>Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Պաղվալի Վաղո. ազատագրական պայքարի ընդհատակի լեգենդը.....	137
<b>Մարինե ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Արցախի Խանածախ գյուղի Ավետարանը ըստ ՄՄ Հ <sup>4</sup> 7840 ձեռագրի.....	141
<b>Արտակ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Երուսաղեմի գործոնը արաբա-իսրայելական խաղաղության գործընթացում և հայկական համայնքը.....	147
<b>Հայկանուշ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրու պարբերական մամուլը Հայաստանի ազգային գրադարանի էլեկտրոնային համահավաք գրացուցակում .....	152
<b>Ռոբերտ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Քանեսի գրավոր աղբյուրները որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. պատմության սկզբնաղբյուր .....	154
<b>Քրիստինե ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Իրավական մշակույթը որպես ժամանակակից իրավական պետության հիմնաքար.....	158
<b>Արման ՄԱԼՈՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Կարսի պատմության մի քանի ժողովրդագրական տվյալների շուրջ (XVIII դարի վերջին քառորդ – XIX դարի սկիզբ) .....	162
<b>Աշոտ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Մի ալեքսանդրապոլցու տապանագրություն Նոր Նախիջևանից .....	163
<b>Գոռ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հայկական աղբյուրների հաղորդումները Ակ Կոյունլուների տերության անկման վերաբերյալ.....	165
<b>Արմեն ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Երիտթուրքական վարչակարգի ցեղասպան քաղաքականությանը գուգահեռ իրագործված` հայերի ունեզրկման «օրենսդրական» մեխանիզմները.....	168
<b>Ֆելիքս ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Կ.Պոլսի «Բուլվեր» թիվ 891 օթյակի հայ անդամները.....	170
<b>Մայիկա ՄՈՐՅԱԿՈՎԱ (Ղասախստան)</b>	
Լ.Ի. Միրզոյանի գործունեությունը և ներդրումը Ղազախստանի զարգացման մեջ.....	173
<b>Հակոբ ՄՈՒՐՄԱՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հյուսիսկովկասյան մահմեդական ժողովուրդների բնակեցումը Կարսի գավառում .....	178

**Անդրանիկ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ (Ռուսաստան)**  
 Վերին Բասենի սանջակի 1835թ. Օսմանյան մարդահամարը որպես հայկական  
 ծագումնաբանության աղբյուր. Քյոպրուկքոյ գյուղի օրինակով.....181

**Մանյա ՆԱՋԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունները.....184

**Արմեն ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայկական քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության  
 ցիկլային շարժընթացում.....188

**Գայանե ՇԱՆԿՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայերի և Հայաստանի մասին վկայություններն Ա. Ֆրայիեր ֆոն  
 Հաքստհաուզենի «Անդրկովկաս» երկհատոր աշխատության մեջ.....191

**Ամայա ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Թուրքմենստանի հայ համայնքը.....194

**Գևորգ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 «Նոր զարթոնք». Գեզի զբոսայգին և հայ երիտասարդության ակտիվության  
 խթանումը Թուրքիայում.....195

**Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայաստանում Քսենոփոնի հիշատակած թարգմանի մասին.....197

**Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Առասպելաբանված եղջյուրի և միեղջյուրի մասին.....201

**Լուսինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Համշենը XV-XVII դարերի հայկական ձեռագրերում.....204

**Համլետ ՍԱԳՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Էթնոժողովրդագրական գործընթացները Խորհրդային Հայաստանում (1922-1939 թթ.).....208

**Մուրեն ՍԱԳՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայ ժողովրդական կուսակցության տեղն ու դերը Հայաստանի առաջին  
 Հանրապետության քաղաքական կյանքում.....214

**Համո ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Մշակութային գործունեության կազմակերպումը Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի)  
 գավառում 1920-ական թվականներին.....217

**Գոհար ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Անանիա Շիրակացու հայացքները հին շրջանի գիտության և դիցաբանության վերաբերյալ.....219

**Ռուսլան ՅԱԿԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայ-մարական հարաբերությունների որոշ խնդիրների շուրջ.....222

**Լիլիթ ՔՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ  
 գործունեության պատմությունից (1890-ական թթ.) .....225

**Ա Ջ Գ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն**

**Հասմիկ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հաղորդության արխայիկ դրսևորումները քրիստոնեական Նավակատիքում.....229

<b>Թորգոմ ԱՂԱՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հետխորհրդային Հայաստանում ինքնասպանությունների սոցիո-մշակութային դիտարկման փորձ.....	233
<b>Կարինե ԲԱԶԵՑԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղն ու մշակույթը XIX դ. վերջի- XX դ. սկզբի լուսանկարներում.....	235
<b>Արտաշես ԲՈՅԱԶՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Շիրակի բնակչության շարժի օրինաչափությունները XXդ. ....	238
<b>Ռուզաննա ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, Միխիթար ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
1829-30թթ. արևմտահայության գաղթն ու մշակույթի վերարտադրության մոդելները.....	243
<b>Հասմիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Դիվանագրություն և դիվանապետություն. հիվանդություն և բուժում (ըստ հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցների) .....	247
<b>Միհրան ԳԱԼՍՏՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ամուսնալուծություններ աշխատանքային միգրանտների շրջանում.....	249
<b>Լիաննա ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ազգագրական ուղղվածություն ունեցող ցուցադրությունները արդի հայ ինքնության ձևավորման գործընթացի համատեքստում.....	253
<b>Լուսինե ՂՈՒՇՉՅԱՆ (Ռուսաստան)</b>	
XX դ. կեսերին Հայաստան կատարված ազգագրական գիտարշավների նյութերը Ռուսաստանյան ազգագրական թանգարանի հավաքածուից.....	256
<b>Սոսե ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հարսանեկան ծիսակարգը հայկական կայծույնի գյուղերում.....	259
<b>Տորք ԴԱԼԱԼՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Միաչքանի հսկայի մասին առասպելի փոփոխակները Հայաստանում և Կովկասում.....	262
<b>Գայյա ԴԱՎԻԴՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հրավերի և հրավիրատոմսի դերը հայոց հարսանիքում (ավանդականը և արդիականը).....	264
<b>Դեգայցևա ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ (Ռուսաստան)</b>	
Հայաստանի փառատոները որպես մշակութային քաղաքականության գործոն.....	267
<b>Աստղիկ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
XVIII-XX դդ. հայկական զարդերի խորհրդանշական իմաստները.....	270
<b>Նայիրի ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Բուսական պատկերները հայ ժողովրդական օրօրներում.....	273
<b>Հասմիկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Տանը կից օժանդակ որոշ կառույցների անվանումները հայերենի բարբառներում .....	275
<b>Էսթեր ԽԵՄՉՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Խիկար իմաստունի սյուժեները Շիրակի և Կարսի բանահյուսության մեջ.....	278
<b>Մարինե ԽԵՄՉՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Կարսի հրաշապատում հեքիաթները որպես հայ ժողովրդական հրաշապատում հեքիաթների բաղկացուցիչ մաս.....	281

<b>Ռուսլան ԿԱՆԴՈՐ (Ռուսաստան)</b>	
Ավանդույթի և ինովացիայի համադրման խնդիրը. հայկական գիտական դպրոցի ներկայացուցիչների նոր հայացքը.....	283
<b>Գյուլբուխ ԿՈՒՐԲԱՆՈՎԱ (Թուրքմենստան)</b>	
Ազգային ինքնատիպության արտացոլումը հայկական և թուրքմենական առաձներում և ասացվածքներում.....	287
<b>Անագոզեյ ՀԱԼԻԵՎԱ (Թուրքմենստան)</b>	
«Քյորոզլի» էպոսի հայկական տարբերակի մասին.....	291
<b>Գայանե ՀԱԿՈԲՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հայրենիքի մասին ընկալումները սիրիահայերի շրջանում.....	295
<b>Թամար ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
«Ղարագծո՞ղ». ծիսական տիկնիկ և սովերների թատրոն.....	298
<b>Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Տյառնընդառաջի ծիսատոնական սովորություններն ու ժողովրդական հավատալիքները Շիրակում.....	302
<b>Գևորգ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (Հունաստան)</b>	
Հայ հոռոմների ավանդույթներն ու ավանդազրույցները.....	306
<b>Միեր ՂԱԶԻՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Հայ Առաքելական եկեղեցու Շիրակի թեմի պաշտոնաթերթ «Մր. Յոթվերք» պարբերականը ...	309
<b>Հասմիկ ՄԱՏԻԿՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Մանկական բանասիրության ընդհանուր նկարագիրը ժողովրդական բանասիրության համատեքստում (հայ և անգլալեզու լեզվամշակույթներում) .....	312
<b>Վարդուհի ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի տնտեսությունը՝ ըստ պարբերական մամուլի նյութերի.....	315
<b>Գայանե ՇԱԳՈՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Գյումրի՝ Urbs Ridens (ծիծաղող քաղաք). սոցիալական պատմությունից՝ զբոսաշրջային բրենդ. ....	319
<b>Արմեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Երգիծանքի սկզբնավորումը Շիրակում ըստ ազգածին ավանդության.....	325
<b>Սվետլանա ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Շիրակ-Ջավախքի կանանց տարազի գեղագարդման առանձնահատկություններ.....	328
<b>Կարինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Կարմիր ձու տուր, կարմիր օր տամ (Ջատկական տոների ժողովրդական ավանդույթը Գյումրիում) .....	333
<b>Արմեն ՍԱՐԳՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
1988 թվականի երկրաշարժի արտացոլումը հայկական անեկդոտներում.....	336
<b>Նվարդ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Մահվան խորհրդանիշները հայոց հարսանեկան լացերգերում.....	339
<b>Մերգեյ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Իսլամացված համշենահայերից գրառված մի զվարճապատումի յոթ տարբերակների մասին.....	341

**Այլա ՏԵՐ-ՄԱՐԿԻՄՅԱՆՑ (Ռուսաստան)**

Ռուսաստանի հայերի հոգևոր ժառանգությունը.....345  
**Ռուբեն ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Միջերևիկ հյուրընկալությունը հայոց մեջ .....349

**ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ**

**Աշոտ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Հավասարակողմ եռանկյունիների հորինվածքային  
 առանձնահատկությունները հայ մշակույթում.....354

**Ռիտա ԱՂԱՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայ կոմպոզիտորական արվեստում հայրենասիրական թեմայի որոշ դրսևորումների շուրջ....363

**Անի ԱՍՏՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Ալեքսանդրապոլի պրոֆեսիոնալ երաժշտության զարգացման ակունքներում.  
 Նիկողայոս Տիգրանյան .....365

**Աննա ԱՍՏՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Նիկողայոս Տիգրանյանի «Ռանգի» պարի երաժշտական լեզվի  
 որոշ առանձնահատկությունների մասին.....369

**Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ, Պարույր ԶԱՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Ալեքսանդրապոլ-Գյումրու մեմորիալ մշակույթը.....371

**Քնարիկ ԱՎԵՏԻՄՅԱՆ (Հայաստան)**

Լենինականի նկարչական դպրոցը գեղարվեստական կրթության ակունքներում.....376

**Գագիկ ԳՐՆՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**

Ավանդական մշակույթը նոր սերնդի ինքնաճանաչության ձևավորման հիմնասյուն.....378

**Ալվարո ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (Հայաստան)**

Հայաստանի մանկավարժական թանգարանների գործունեությունը 20-րդ դարի սկզբին.....384

**Դավիթ ՆԱՀՍԱԿՅԱՆ (Հայաստան)**

Ժ- ԺԱ դդ. հայ-քաղկեդոնական ճարտարապետական որոշ փորձերի մասին.....387

**Գագիկ ԵԹԻՄՅԱՆ (Հայաստան)**

Մշակութային քաղաքականության խնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում.....389

**Անդրեյ ԻՎԱՆՈՎ (Հայաստան)**

Գյումրու պատմական վերնակույր ճարտարապետությունը.  
 հասկացության հիմնավորումը և պահպանման մոտեցումը.....393

**Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (Հայաստան)**

Կոմիտասը և Ալեքսանդրապոլի աշուղական ավանդույթները.....396

**Արաքս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**

1980–ականների Գյումրու գեղարվեստական կյանքը.....399

**Մուրադ ՀԱՍՏԱԹՅԱՆ (Հայաստան)**

Հին և միջնադարյան Հայաստանի շինարարական արվեստը.....401

**Յակոբ ՉՈՒԱՔԵԱՆ (Հայաստան)**

Քեսապի շրջանի հայոց նիւթական մշակույթի ճակատագիրը.....405

**Արուսյակ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայ դիրիժորական արվեստի պատմության էջերից.....408

**Արփի ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Ներսես Շնորհալու (1100 – 1173) երաժշտական ժառանգությունը .....412

**Անուշ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայաստանի վաղմիջնադարյան գմբեթավոր եկեղեցիների ճարտարապետական տիպի կիրառումն ու զարգացումը Անիի շինություններում.....414

**Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն**

**Միրանուշ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Խաչակրաց արշավանքների արձագանքները «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում.....420

**Արմենուհի ԱՎԱԳՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Հայերենում քերականական կարգերի տեղաշարժի մասին.....422

**Ջենմա ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Լեզվամտածողության առանձնահատկությունների քննություն՝  
 ըստ Շիրակի մարզի գյուղերի խոսվածքների գրառումների.....426

**Անահիտ ԲԵՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Բայրոնը և Իսահակյանը .....427

**Դավիթ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Չարենցը և Գյումրին.....432

**Հովհաննես ԶԱՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Ճ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.....435

**Մուսաննա ԶԱՔԱՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Գյումրու արդի խոսվածքում արևելյան լեզուներից բանավոր փոխառությունների մասին.....438

**Հասմիկ ԹԱՂԵՎՈՍՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Կենդանիների անվանումներով ախտանունները  
 միջնադարյան բժշկարաններում (12-17 դդ.) .....442

**Լուսինե ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Գրիգոր Վրդ. Հեսվացու խորհրդապաշտական ստեղծագործությունները.....444

**Շուշան ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Մուխթար Աուեզովի «Աբայ» վեպի հայերեն թարգմանության շուրջ.....447

**Լալիկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Լատիներեն լեզվաբանական եզրույթների պատճենումները հայերենում  
 (Ա տառով եզրույթներ) .....450

**Մարիետա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Խոսքի գեղագիտությունն ըստ Ավ. Իսահակյանի պոեմների.....455

**Աստղիկ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Դարձվածքները միջնադարյան տաղերգության մեջ.....459

**Սերգո ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (Հայաստան)**  
 Տեղաշարժեր Կարնո բարբառի Գյումրու խոսվածքի քերականական համակարգում.....463

<b>Հայկանուշ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Անանիա Շիրակցին և նրա «տիեզերագիտություն և տոմար» աշխատության Համաբարբառը....	470
<b>Միլվա ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Անցյալ դարասկզբի արևմտահայության ազգապահպանման խնդիրները	
Դ. Վարուժանի գրական-հրապարակախոսական դիտումներում .....	475
<b>Լուսինե ՂԱՄՈՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Օտարաբանություններն ու փոխառությունները «հագուստ» իմաստային դաշտում.....	480
<b>Կարինե ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Լեո Կամսարի պիեսները. ներկայացում Ալեքսանդրապոլում (1923թ.) .....	482
<b>Հրաչ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Նիդերլանդներ)</b>	
Կարևոր բարբառի ուսումնասիրության հարցեր.....	485
<b>Հայկանուշ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ննջեցյալի հիշատակին վերաբերող բարբառային բառաշերտը.....	489
<b>Մարգուշ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Համեմատության աստիճաններ չունեցող ածականների ուսումնասիրումն ավագ դպրոցում...	491
<b>Արմենուհի ՄԻՆԹԱՐՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Ճարտասանական ձևերը Հ. Շիրազի «Անի» պոեմում.....	494
<b>Քրիստինե ՆԻՎՂՈՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Անձնավորումը որպես խոսքարվեստի ինքնատիպ միջոց	
Նար-Ռոսի «Մեր-Թաղ»-ում.....	496
<b>Լիլիթ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Բառաբարդումները Շիրակի վիմագիր արձանագրություններում.....	500
<b>Աննա ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Բայական հիմնաբաղադրիչի խնդրառությունը գրաբարի իսկական բարդություններում.....	505
<b>Արտակ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Հայաստան)</b>	
Նախիջևանի տարածքի բարբառային համապատկերը.....	509

# СОДЕРЖАНИЕ

## АРХЕОЛОГИЯ, ЛИТОГРАФИЯ

<b>Сусанна АДАМЯН (Армения)</b>	
Жизнь и научная деятельность Епископа Макара Бархударянца (1832-1906).....	8
<b>Анна АЗИЗЯН (Армения)</b>	
Типология фризовых орнаментов на керамике Шенгавитской культуры из Ширакского региона.....	10
<b>Инга АВАГЯН (Армения)</b>	
О датировке Вардбахского некрополя.....	13
<b>Астхик БАБАДЖАНЫН (Армения)</b>	
Из истории крепости Даштадема в XVII-XVIII вв. (на основе археологических данных).....	16
<b>Арсен БОБОХЯН (Армения)</b>	
Камни Вишапы Армянского Нагорья и их “водяной код” .....	18
<b>Арминэ ГАБРИЭЛЯН (Армения)</b>	
Об одной группе античной посуды из Арцахского Тигранакерта .....	21
<b>Лариса ЕГАНИЯН (Армения)</b>	
Стелы из Мец Сепасара .....	23
<b>Лариса ЕГАНИЯН, Амазасп ХАЧАТРЯН (Армения)</b>	
Раскопки новонайденных античных захоронений в Шираке 2008-2016 гг. ....	30
<b>Карен ТОХАТЯН (Армения)</b>	
Наскальные изображения севера Великого Айка.....	33
<b>Аминия КАНЕЦЯН (Армения)</b>	
Базы колонн древней Армении.....	36
<b>Айк АЙДОСЯН (Армения)</b>	
Необсидиановые среднепалеолитические каменные индустрии Армении.....	39
<b>Арсен АРУТЮНЯН (Армения)</b>	
Средневековый Ереван в эпиграфических надписях.....	42
<b>Асмик АМАЯКЯН (Армения)</b>	
Связь культа оленя и солнца на территории Армении и малой азии (III – I тыс до н.э) .....	45
<b>Андреас ФУХТВЕНГЛЕР, Доротеа МАУРМАН, Матиас ГЮТЕ, Аня ТИЕТЗ (Германия)</b>	
<b>Амазасп ХАЧАТРЯН, Лариса ЕГАНИЯН, Левон ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
Раскопки в Азатане: Об одном ширакском поселении 1-го тысячелетия до н.э. ....	50
<b>Нина МАНАСЕРЯН (Армения)</b>	
Остатки животных из поселений и захоронений Ширакской области. ....	52
<b>Гайк МЕЛИК-АДАМЯН, Амазасп ХАЧАТРЯН (Армения)</b>	
Вклад архитектора Давида Числяна (Числиева) в использовании и пропаганды Артик туфа.....	56
<b>Левон ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
Второй некрополь Лчашена.....	59
<b>Беник ВАРДАНИЯН (Армения)</b>	
Погребение без человеческих останков в Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа .....	64
<b>Ирена КАЛАНТАРЯН (Армения), БЕРАНЖЕ ПЕРЕЛЛЮ (Франция)</b>	
Археологические работы на памятнике Артени.....	67



**ИСТОРИОГРАФИЯ, ДЕМОГРАФИЯ**

<b>Нинета АДАМЯН (Армения)</b> Из истории сотрудничества <i>КАБО</i> и британских общественных организаций (1915–1917 гг.).....	71
<b>Ованнес АЛЕКСАНИЯН (Армения)</b> Армяне партийно-государственные деятели в советских республиках Средней Азии.....	75
<b>Карине АЛЕКСАНИЯН (Армения)</b> Разные восприятия истории Александропольского уезда (1918-1920) .....	79
<b>Эрдоган АЛТЫНКАЙНАК (Турция)</b> Город Ани в воспоминаниях генерала Якова Кефели.....	82
<b>Аркадий АКОПОВ (Армения)</b> Хогорджур во второй половине XIX века.....	87
<b>Асмик АМИРДЖАНИЯН (Армения)</b> Вопросы вероотступничества в деятельности Овсеп архиепископа Аргутяна.....	91
<b>Геворг АЙВАЗЯН (Армения)</b> Театральная постановка «Фауста» И.В.Гете в Александрополе.....	95
<b>Григорий АЙВАЗЯН (Армения)</b> Албано-удинская церковь Азербайджана в контексте арцахского вопроса.....	97
<b>Лилит АСОЯН (Армения)</b> Волонтерство в Армении: история и современность.....	101
<b>Мариям АРПЕНТЬЕВА (РФ)</b> Карабахский конфликт и проблемы армяноведения.....	105
<b>Гор ГАЛСТЯН (Армения)</b> Оганнес Козерн его труд «Толкование календаря».....	108
<b>Аршавир ГАСПАРЯН, Анаит МУСАЕЛЯН (Армения)</b> Историографическое наследие Товма Мецопеци.....	111
<b>Рубен ГАСПАРЯН (Армения)</b> Комментарий о титуле Атабек Сюникского Князя Тарсаича Орбеляна.....	115
<b>Хорен ГРИГОРЯН (Армения)</b> Самооборона Мусалера в первоисточниках и их влияние на трансформацию локальной идентичности и социальной памяти.....	118
<b>Дмитрий ДИМИДЮК (Украина)</b> Булавы в армении эпохи Багратидов (конец IX – середина XI вв.) .....	122
<b>Роин КАВРЕЛИШВИЛИ (Грузия)</b> Несколько архивных документов из истории грузино-армянских отношений (12. 02 – 01. 12. 1920 г.)... ..	126
<b>Диана АЙРАПЕТЯН (Армения)</b> Османские гильдии как средство насильственной массовой исламизации.....	130
<b>Астхик АЙРАПЕТЯН (Армения)</b> Доктрина Буша на Ближнем Востоке: применение и последствия.....	134
<b>Армен АЙРАПЕТЯН (Армения)</b> Подвалы Ваго–подпольная легенда освободительной борьбы.....	139
<b>Марине АРУТЮНЯН (Армения)</b> Евангелие села Ханацах Арцаха по рукописи 7840 Матенадарана.....	144
<b>Артак ОГАННИСЯН (Армения)</b> Фактор Иерусалима в арабо-израильском мирном процессе и армянская община.....	149

<b>Айкануш КАЗАРЯН (Армения)</b>	
Периодика Александрополь-Ленинакана в электронном сводном каталоге национальной библиотеки Армении.....	153
<b>Роберт КАЗАРЯН (Армения)</b>	
Письменные таблички Канеса как источник истории западных регионов Армянского Нагорья в XX-XVIII вв. до н.э. ....	156
<b>Кристине Казарян (Армения)</b>	
Правовая культура как основа современного правового государства.....	160
<b>Арман МАЛОЯН (Армения)</b>	
О некоторых демографических данных истории Карса (последняя четверть XVIII – начало XIX веков) .....	162
<b>Ашот МАНУЧАРЯН (Армения)</b>	
Надгробная надпись одного александропольца из Нового Нахичевана.....	164
<b>Гор МАРГАРЯН (Армения)</b>	
Сведения армянских источников о распаде империи Ак Коюнлу.....	166
<b>Армен МАРУКЯН (Армения)</b>	
«Законодательные» механизмы экспроприации имущества армян осуществленного младотурецким режимом параллельно с политикой геноцида .....	169
<b>Феликс МОВСИСЯН (Армения)</b>	
Армянские представители константинопольской ложи «Бульвер» № 891.....	171
<b>Малика МОРЯКОВА (Казахстан)</b>	
Деятельность и вклад Л.И. Мирзояна в развитие Казахстана.....	174
<b>Акоб МУРАДЯН (Армения)</b>	
Переселение северокавказских мусульманских народов в провинцию Карс.....	179
<b>Андраник НАГАПЕТЯН (Россия)</b>	
Османская перепись населения Верхнебасенского санджака 1835 года как источник по армянской генеалогии: пример села Кёпрюкёй.....	182
<b>Маня НАДЖАРЯН (Армения)</b>	
Армянское Национальное собрание Константинополя и выборы Католикоса Всех Армян.....	186
<b>Армен НЕРСИСЯН (Армения)</b>	
Армянская цивилизация в циклическом движении мировой цивилизации.....	190
<b>Гаянэ ШАХКЯН (Армения)</b>	
Свидетельства об армянах и Армении в двухтомном труде «Закавказский край» Августа фон Гакстгаузена.....	192
<b>Амалья Петросян (Армения)</b>	
Армянская община в Туркменистане.....	194
<b>Геворг ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
«Нор зартонк» (Новое пробуждение): парк Гези и стимулирование активизма армянской молодежи в Турции.....	196
<b>Лусине ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
О переводчике в Армении упомянутым Ксенофонтом.....	199
<b>Саргис ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
О мифологическом роге и единороге.....	202

<b>Лусине СААКЯН (Армения)</b>	
Амшен в армянских рукописях XV-XVII веков.....	205
<b>Гамлет САРКИСЯН (Армения)</b>	
Этнодемографические процессы в Советской Армении (1922-1939гг.) .....	210
<b>Сурен САРГСЯН (Армения)</b>	
Место и роль Армянской народной партии в политической жизни Первой Республики Армении...215	
<b>Амо СУКИАСЯН (Армения)</b>	
Организация культурной деятельности в Александропольском (Ленинаканском) уезде в 1920-ых годах.....	218
<b>Гоар ВАРДУМЯН (Армения)</b>	
Взгляды Анании Ширакаци на древнюю науку и мифологию.....	220
<b>Руслан ЦАКАНЯН (Армения)</b>	
О некоторых проблемах в армяно-мидийских отношениях.....	223
<b>Лилит КОСЯН (Армения)</b>	
Из истории попечения сирот, организованного Константинопольским патриархатом Армянской апостольской церкви в 1890-ые годы.....	227

## Э Т Н О Л О Г И Я

<b>Асмик АБРААМЯН (Армения)</b>	
Архаические проявления причащения в разговенье после поста (Навакатик) .....	231
<b>Торгом АГАНЯН (Армения)</b>	
Попытка социокультурного исследования самоубийства в постсоветской Армении.....	234
<b>Карине БАЗЕЯН (Армения)</b>	
Городской быт и культура Александрополя на фотографиях конца XIX начала - XX вв. ....	236
<b>Арташес БОЯДЖЯН (Армения)</b>	
Динамика роста населения Ширака в XXв. ....	240
<b>Рузанна ЦАТУРЯН, Мхитар ГАБРИЕЛЯН (Армения)</b>	
Переселение армян в 1829-30гг. и модели воспроизводства культуры.....	245
<b>Асмик ГАЛСТЯН (Армения)</b>	
Одержимость демонами и экзорцизм. болезнь и исцеление (по армянским народным суеверным сказаниям) .....	248
<b>Мигран ГАЛСТЯН (Армения)</b>	
Разводы среди трудовых мигрантов.....	251
<b>Лианна ГЕВОРГЯН (Армения)</b>	
Этнографические коллекции в контексте процесса формирования армянской идентичности. ....	254
<b>Лусинэ ГУЩЯН (Россия)</b>	
Материалы этнографических экспедиций в Армению сер. XX в. из собрания Российского этнографического музея.....	257
<b>Сосэ ГРИГОРЯН (Армения)</b>	
Свадебный ритуал в армянских католических деревнях.....	260
<b>Торк ДАЛАЛЯН (Армения)</b>	
Варианты легенды об одноглазом великане в Армении и на Кавказе.....	263

<b>Галя ДАВИДОВА (Армения)</b>	
Роль приглашения и пригласительного билета в армянской свадьбе (традиция и современность) .....	265
<b>Екатерина ДЕГАЛЬЦЕВА (Россия)</b>	
Фестивали в Армении как фактор культурной политики.....	268
<b>Астхик ИСРАЕЛЯН (Армения)</b>	
Символические значения армянских украшений XVIII-XXвв. ....	271
<b>Найири ХАЧАДУРЯН (Армения)</b>	
Образы растений в армянских народных колыбельных.....	274
<b>Асмик ХАЧАТРЯН (Армения)</b>	
Названия некоторых служебных пристроек к дому в диалектах армянского языка.....	276
<b>Эстер ХЕМЧЯН (Армения)</b>	
Сюжеты Хикара Премудрого в фольклоре Ширака и Карса.....	279
<b>Марине ХЕМЧЯН (Армения)</b>	
Волшебные сказки Карса как составная часть армянских народных волшебных сказок.....	281
<b>Руслан КАНДОР (Россия)</b>	
Проблема соотношения традиции и инновации: новый взгляд представителей армянской научной школы (1980-е гг.) .....	284
<b>Гульрух КУРБАНОВА (Туркменистан)</b>	
Отражение национального менталитета в армянских и туркменских пословицах и поговорах.....	288
<b>Аннагезел ХАЛЛЫБЕВА (Туркменистан)</b>	
Об армянском образце эпоса “Героглы” .....	292
<b>Гаяне АКОПЯН (Армения)</b>	
Восприятие понятия родины среди сирийских армян.....	296
<b>Тамар АЙРАПЕТЯН (Армения)</b>	
Ритуальная кукла «Карагез» и театр теней.....	299
<b>Роза ОГАНИСЯН (Армения)</b>	
Ритуальные обычаи и народные поверья терндеза в Шираке.....	304
<b>Геворг КАЗАРЯН (Греция)</b>	
Обычаи и предания хай хоромов.....	307
<b>Мгер КАЗИНЯН (Армения)</b>	
Официальная газета «Св.Йотверк» Армянской Апостольской церкви ширакской Епархии .....	310
<b>Асмик МАТИКЯН (Армения)</b>	
Общее описание детского фольклора в контексте традиционного (в армянской и английской лингвокультурах) .....	313
<b>Вардуи МЕЛКОНЯН (Армения)</b>	
Экономика Александрополя-Ленинакана по материалам периодической печати.....	316
<b>Гаяне ШАГОЯН (Армения)</b>	
Гюмри - Urbs Ridens (смеющийся город): от социальной истории к туристическому бренду.....	321
<b>Армен ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
Начало юмора в Шираке согласно этногоническому преданию.....	326
<b>Светлана ПОГОСЯН (Армения)</b>	
Особенности орнаментировки женского национального костюма Ширака-Джавахака.....	330

<b>Карине СААКЯН (Армения)</b>	
Дай красное яйцо, дам красный день.....	334
<b>Армен САРКИСЯН (Армения)</b>	
Отражение землетрясения 1988 года в армянских анекдотах.....	337
<b>Нвард ВАРДАНЯН (Армения)</b>	
Символы смерти в армянских свадебных причитаниях.....	340
<b>Сергей ВАРДАНЯН (Армения)</b>	
О семи вариантах забавной истории, записанной у исламизированных амшенских армян.....	343
<b>Алла ТЕР-САРКИСЯНЦ (Россия)</b>	
Духовное наследие армян в России.....	346
<b>Рубен ОГАНДЖАНИЯН (Армения)</b>	
Межэтническое гостеприимство среди армян.....	351

## ИСКУССТВО И АРХИТЕКТУРА

<b>Ашот АЙКАЗУН ГРИГОРЯН (Армения)</b>	
Композиционные особенности равносторонних треугольников в армянской культуре.....	355
<b>Рита АГАЯН (Армения)</b>	
О некоторых проявлениях патриотической темы в армянском композиторском искусстве.....	364
<b>Ани АСАТРЯН (Армения)</b>	
У истоков развития профессиональной музыки Александрополя: Никогайос Тигранян.....	367
<b>Анна АСАТРЯН (Армения)</b>	
О некоторых особенностях музыкального языка танца “Ранги” Никогайоса Тиграняна.....	370
<b>Инга АВАГЯН, Паруйр ЗАКАРЯН (Армения)</b>	
Мемориальная культура Александрополя - Гюмри.....	373
<b>Кнарлик АВЕТИСЯН (Հյւսիսային)</b>	
Художественная школа Ленинакана в истоках художественного образования.....	377
<b>Гагик ГИНОСЯН (Армения)</b>	
Традиционная культура как основа формирования самовосприятия нового поколения.....	382
<b>Алвард ГРИГОРЯН (Армения)</b>	
Деятельность педагогических музеев Армении в начале XX века.....	385
<b>Давид НААТАКЯН (Армения)</b>	
О некоторых экспериментах армяно-халкидонитского зодчества.....	388
<b>Гагик ЕТИМЯН (Армения)</b>	
Проблемы культурной политики в Армении.....	391
<b>Андрей ИВАНОВ (Россия)</b>	
Историческая вернакулярная архитектура Гюмри: обоснование понятия и подход к сохранению.....	394
<b>Асмик АРУТЮНЯН (Армения)</b>	
Комитас и ашугские традиции Александрополя.....	397
<b>Аракс МАРГАРЯН (Армения)</b>	
Художественная жизнь Гюмри в 1980-ых годах.....	400
<b>Мурад АСРАТЯН (Армения)</b>	
Строительное искусство в древней и средневековой Армении.....	402

<b>Акоп ЧОЛАКЯН (Армения)</b>	
Судьба армянской материальной культуры Кессабского региона.....	406
<b>Арусяк ПЕТРОСЯН (Армения)</b>	
Из истории армянского дирижерского искусства.....	410
<b>Арпи ВАРДУМЯН (Армения)</b>	
Музыкальное наследие Нерсеса Шнорали (1100 – 1173гг.).....	413
<b>Ануш ТЕР-МИНАСЯН (Армения)</b>	
Применение и развитие раннесредневекового архитектурного типа купольных церквей в сооружениях Ани.....	416

## **ФИЛОЛОГОЯ**

<b>Сирануш АРАКЕЛЯН (Армения)</b>	
Отзывы крестовых походов в эпосе «Сасна Црер» .....	420
<b>Арменуи АВАГЯН (Армения)</b>	
О смещении грамматических категорий в армянском языке .....	424
<b>Джемма БАРНАСЯН (Армения)</b>	
Исследование особенностей языкового мышления – по записям диалектов сел Ширакской области.....	426
<b>Анаит Бекарян (Армения)</b>	
Байрон и Исаакян.....	429
<b>Давид ГАСПАРЯН (Армения)</b>	
Чаренц и Гюмри .....	433
<b>Оганес ЗАКАРЯН (Армения)</b>	
Этимология некоторых армянских слов, с начальным звуком Ճ .....	436
<b>Сусанна ЗАКАРЯН (Армения)</b>	
Об устных заимствованиях из восточных языков в современной речи г. Гюмри.....	440
<b>Асмик ТАДЕВОСЯН (Армения)</b>	
Болезни, названные именами животных в лечебниках средневековья (12-17вв.).....	443
<b>Лусине ТУМАНЯН (Армения)</b>	
Мистические произведения Григора Иесуского.....	445
<b>Шушан ХАЧАТРЯН (Армения)</b>	
Об армянском переводе романа Мухтара Ауэзова «Абай» .....	448
<b>Лалик ХАЧАТРЯН (Армения)</b>	
Калькирование латинских лингвистических терминов в армянском языке (Термины с буквой Ա) .....	452
<b>Мариета ХАЧАТРЯН (Армения)</b>	
Красочность речи по поэмам А. Исаакяна.....	457
<b>Астхик АЙРАПЕТЯН (Армения)</b>	
Фразеологизмы в средневековых стихотворных текстах .....	461
<b>Серго АЙРАПЕТЯН (Армения)</b>	
Сдвиги в грамматической системе Гюмрийского говора Каринского диалекта .....	466
<b>Айкануш ОГАННИСЯН (Армения)</b>	
Анания Ширакаци и «Амабарбар»- (словарь-синопсис) его работы «Космология и календарь» .....	472

<b>Տիլվա ՕԳԱՆՆԻՏՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Проблемы национальной самобытности западных армян в период начала прошлого века в литературно-публицистических заметках Д. Варужана.....	477
<b>Լուսինե ԳԱՄՕՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Заимствования и варваризмы в смысловом поле «Одежда» .....	481
<b>Կարինե ՄԱՐԿԻՏՐՕՏՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Пьесы Лера Камсара: представление в Александрополе в 1923 году. ....	484
<b>Գրաչ ՄԱՐԿԻՐՕՏՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Изучение вопросов Каринского диалекта.....	488
<b>Այկանուշ ՄԵՏՐՕՓՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Пласт диалектной лексики, связанный с памятью покойного.....	490
<b>Մարցոշ ՄԻՐՍՄՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Обучение прилагательных не имеющих степени сравнения в старшей школе.....	492
<b>Արմենուի ՄԽԻՏԱՐՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Риторические формы в поэме Ов. Шираза «Ани» .....	495
<b>Կրիստինա ՆԻԿՈԳՕՏՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Персонализация как своеобразное средство языкового искусства в сборнике рассказов Нар-Доса «Наш квартал (Մեր տախ)» .....	498
<b>Լիլիտ ՍԵՏՐՕՏՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Сложные слова в литографиях Ширакской области.....	501
<b>Աննա ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Управление основного глагольного компонента в сложных словах древнеармянского языка.....	507
<b>Արտակ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (Արմենիա)</b>	
Палитра диалектов территории Нахиджевана.....	510

# C O N T E N T

## ARCHAEOLOGY, LITHOGRAPHY

<b>Susanna ADAMYAN (Armenia)</b> Life and Epigraphical Activity of Makar Bishop Barkhudaryants (1832-1906).....	8
<b>Anna AZIZYAN (Armenia)</b> The Typology of the Decoration Belts of Ceramics of Shengavit Culture From Region of Shirak.....	11
<b>Inga AVAGYAN (Armenia)</b> On the Dating of the Vardbakh Necropolis.....	15
<b>Astghik BABAJANYAN (Armenia)</b> On the History of the Dashtadem Fortress in the 17 <sup>th</sup> -18 <sup>th</sup> Centuries (Based on Archaeological Data) .....	17
<b>Arsen BOBOKHYAN (Armenia)</b> Vishap Stones of the Armenian Highland and Their “Aquatic Code” .....	19
<b>Armine GABRIELYAN (Armenia)</b> About a Group of Antique Dishes From Tigranakert in Artsakh.....	21
<b>Larisa YEGANYAN (Armenia)</b> Steles from Mets Sepasar.....	24
<b>Larisa EGANYAN, Hamazasp KHACHATRYAN (Armenia)</b> Excavations of Lately Discovered Nicropleus of Antique Period in Shirak in 2008-2016.....	31
<b>Karen TOKHATYAN (Armenia)</b> Rock Carvings in the North of Greater Hayq.....	34
<b>Aminia KANETSYAN (Armenia)</b> Bases of Columns of Ancient Armenia.....	37
<b>Hayk HAYDOSYAN (Armenia)</b> Non-Obsidian Based Middle Paleolithic Lithic Industries of Armenia.....	40
<b>Arsen HARUTYUNYAN (Armenia)</b> The Medieval Yerevan In Epigraphic Inscriptions.....	43
<b>Hasmik HMAYAKYAN (Armenia)</b> Connection of Deer and the Sun Cult in Cultures of Armenia and Asia Minor (III- I millenia BC).....	46
<b>Andreas FURTWÄNGLER, Dorothea MAUERMANN, Matthias GBTTE, Anja TIETZ (Germany)</b> <b>Hamazasp KHATCHATRYAN, Larisa YEGANYAN, Levon PETROSYAN (Armenia)</b> Investigations at Azatan - a Settlement of the 1 <sup>th</sup> Millennium BC at Shirak.....	50
<b>Nina MANASERYAN (Armenia)</b> Animal Remains from Settlements and Burials from the Province of Shirak.....	54
<b>Hayk MELIK-ADAMYAN, Hamazasp KHACHATRYAN (Armenia)</b> The Contribution of Architect David Chislyan (Chisliev) in Artik Tuff Promotion and Usage .....	58
<b>Levon PETROSYAN (Armenia)</b> The Second Necropolis of Ltchashen.....	60
<b>Benik VARDANYAN (Armenia)</b> Lb-Ei Age Tombs Without Human Remains .....	65
<b>Irena KALANTARIAN (Armenia), Berengere PERELLO (France)</b> Archaeological Investigations of Arteni Site.....	68



**HISTORY, DEMOGRAPHICS**

<b>Nineta ADAMYAN (Armenia)</b> On the History of Cooperation Between Cacs and the British Public Organizations (1915 – 1917).....	72
<b>Hovhannes ALEKSANYAN(Armenia)</b> Armenians Party-State Leaders in the Soviet Republics of Central Asia.....	76
<b>Karine ALEKSANYAN (Armenia)</b> Various Perceptions of the History of the Alexandropol Province (1918-1920).....	80
<b>Erdoğ an ALTINKAYNAK (Turkey)</b> General Yakov Kefeli'nin Anilarında Ani.....	83
<b>Arkadi AKOPOV(Armenia)</b> Khotorjour in the Second Half of the 19 <sup>th</sup> Century.....	88
<b>Hasmik AMIRJANYAN (Armenia)</b> Ecumenical Activity of Archbishop Hovsep Arghutyan.....	91
<b>Gevorg AYVAZYAN (Armenia)</b> Theatrical Production of “Faust” J.W.Goethe in Alexandropol.....	96
<b>Grigori AYVAZYAN (Armenia)</b> Udi- Albanian Church of Azerbaijan in the Context of the Artsakh Issue.....	99
<b>Lilit ASOYAN (Armenia)</b> Voluntary Work in Armenia: the Past and the Present. ....	103
<b>Mariam ARPENTIEVA (Russia)</b> Karabakh Conflict and Problems of Armenological Studies.....	106
<b>Gor Galstyan (Armenia)</b> Hovhannes Kozern and His Work “Calendar Interpretation” .....	108
<b>Arshavir GASPARYAN, Anahit MUSAYELYAN (Armenia)</b> Tovma Metsopetsis Historiographic Heritage .....	112
<b>Ruben GASPARYAN (Armenia)</b> Regarding Syunyats Prince Tarsayich Orbelyan’s Atabek Title .....	116
<b>Khoren GRIGORYAN (Armenia)</b> Musaler’s Self-Defense Battles in Primary Sources and their Influence on the Transformation of Local Identity and Social Memory.....	119
<b>Dmitro DYMYDYUK (Ukraine)</b> Mace in Bagratid Armenia (end of IX – middle of XI cc.) .....	123
<b>Roin KAVRELISHVILI (Georgia)</b> Multiple Archival Documents From the Georgian-Armenian Relations (12. 02 - 01. 12 1920).....	127
<b>Diana HAYRAPETYAN (Armenia)</b> Ottoman Guilds as Mean of Force Conversion Policy in Ottoman Empire.....	131
<b>Astghik HAYRAPETYAN (Armenia)</b> The Bush Doctrine in the Middle East: Implementation and Implications.....	136
<b>Armen HAYRAPETYAN (Armenia)</b> Padval Vagho: The Legend of the Liberation Struggle Underground .....	140
<b>Marine HARUTYUNYAN (Armenia)</b> The Gospel of Khanatsakh Village of Artsakh according to N 7840 Manuscript of Matenadaran.....	145
<b>Artak HOVHANNISYAN (Armenia)</b> The Factor of Jerusalem in the Arab-Israeli Peace Process and the Armenian Community.....	150
<b>Haykanush GHAZARYAN (Armenia)</b> Periodicals of Alexandropol – Leninakan-Gyumri on the Union Electronic Catalog of the National Library of Armenia.....	153

<b>Robert GHAZARYAN (Armenia)</b>	
The Written Sources of Kaneš as a Source of History of the Western Regions of the Armenian Highland in the 20 <sup>th</sup> -18 <sup>th</sup> Centuries BC.....	157
<b>Christine GHAZARYAN (Armenia)</b>	
The Legal Culture as a Basis for Current Legal Country.....	161
<b>Arman MALOYAN (Armenia)</b>	
An Demographic Data Related to History of Kars (Last Quarter of the 18 <sup>th</sup> – Early 19 <sup>th</sup> c.).....	163
<b>Ashot MANUOCHARYAN (Armenia)</b>	
A Grave Inscription of an Armenian Man From Alexandropol in Nor Nakhijevan.....	165
<b>Gor MARGARYAN (Armenia)</b>	
Les Sources Arméniennes Sur L'effondrement De L'État Des Aq Qoyunlus.....	167
<b>Armen MARUKYAN (Armenia)</b>	
"Legislative" Mechanisms of Expropriation of Armenian's Property Carried Out by Young Turks Regime in Parallel With Policy of Genocide.....	169
<b>Feliks MOVSISYAN (Armenia)</b>	
Armenian Members of the "Bulver" No. 891 Lodge in Constantinople.....	172
<b>Malika Moryakova (Kazakhstan)</b>	
Activity and Contribution of L.I. Mirzoyan in the Development of Kazakhstan.....	176
<b>Hakob MURADYAN (Armenia)</b>	
The Residence of the North-South Muslim People in Kars Province.....	180
<b>Andranik NAHAPETYAN (Russia)</b>	
1835 Ottoman Population Census of Upper Basen Sanjak as a Source For Armenian Genealogy: by the Example of the Village of Koprukoy.....	183
<b>Manya NAJARYAN (Armenia)</b>	
The Armenian National Assembly of Constantinople and the Elections of the Catholicos of All Armenians.....	187
<b>Armen NERSISYAN (Armenia)</b>	
The Armenian Civilization in the Cyclical Movement of World Civilization.....	190
<b>Gayane SHAKHKYAN (Armenia)</b>	
Testimonies about Armenians and Armenia in Two-Volume Work by A. von Haxthausens "Transcaucasus".....	193
<b>Amalya PETROSYAN (Armenia)</b>	
The Armenian Community of Turkmenistan.....	195
<b>Gevorg PETROSYAN (Armenia)</b>	
"New Awakening": Gezi Park and Transformations of Armenian Youth Activism in Turkey.....	197
<b>Lusine PETROSYAN (Armenia)</b>	
About an Interpreter Found by Xenophon in Armenia.....	200
<b>Sargis PETROSYAN (Armenia)</b>	
About the Mythological Horn and the Unicorn.....	203
<b>Lusine SAHAKYAN (Armenia)</b>	
Hamshen in the Armenian Manuscripts of the XV-XVII Centuries.....	207
<b>Hamlet SARGSYAN (Armenia)</b>	
Ethnodemographic Processes in Soviet Armenia (1922-1939).....	212
<b>Suren SARGSYAN (Armenia)</b>	
The Place and Role of the People's Party of Armenia in the Political Life of the First Republic of Armenia.....	216
<b>Hamo SUKIASYAN (Armenia)</b>	
Organization of Cultural Activities in Aleksandropol (Leninakan) Province in the 1920s.....	218

<b>Gohar VARDUMYAN (Armenia)</b>	
Anania Shirakatsi's Views on Ancient Science and Mythology.....	221
<b>Ruslan TSAKANYAN (Armenia)</b>	
On the Some Problems of the Armenian-Midian Relations.....	224
<b>Lilit KOSYAN (Armenia)</b>	
From the History of the Activity for the Care of Orphans of the Armenian Patriarchate of Constantinople (in the 1890s) .....	228
 <b>E T H N O L O G Y</b>	
<b>Hasmik ABRAHAMYAN (Armenia)</b>	
Archaic Manifestations of Communion in Navakatiq.....	232
<b>Torgom AGHANYAN (Armenia)</b>	
Socio-Cultural Research about the Suicide in Post-Soviet Armenia.....	235
<b>Karine BAZEYAN (Armenia)</b>	
City Life and Culture of Alexandropol in the Photos of the End of XIX –the Beginning of XX cc. ....	237
<b>Artashes BOYAJYAN (Armenia)</b>	
The Population Movement Patterns of Shirak Region in XX C. ....	242
<b>Ruzanna TSATURYAN, Mkhitar GABRIELIAN (Armenia)</b>	
Forced migration of Armenians in 1829-30 and Models of Cultural Reproduction.....	246
<b>Hasmik GALSTYAN (Armenia)</b>	
Demon Possession and Exorcism: Illness and Healing (According to the Armenian Folk Superstitious Stories) .....	248
<b>Mihran GALSTYAN (Armenia)</b>	
Divorces among Labor Migrants.....	252
<b>Lianna GEVORGYAN (Armenia)</b>	
Ethnographic Collections in the Context of the Process of Formation of Armenian Identity.....	255
<b>Lusine GHUSHCHIAN (Russia)</b>	
Ethnographic Materials from the Collection of the Russian Ethnographic Museum Gathered during the Expedition to Armenia in the Middle of the 20th Century.....	258
<b>Sose GRIGORYAN (Armenia)</b>	
Wedding Ritual in Armenian Catholic Villages.....	261
<b>Tork DALALYAN (Armenia)</b>	
Variants of Legend on the One-Eyed Giant in Armenia and the Caucasus.....	264
<b>Galya DAVIDOVA (Armenia)</b>	
Role of Invitation and Invitation Card at the Armenian Wedding (Traditional and Actual).....	266
<b>Yekaterina DEGALTSEVA (PF)</b>	
Festivals in Armenia as Factor of Cultural Policy.....	269
<b>Astghik ISRAYELIAN (Armenia)</b>	
The Symbolic Meanings of XVIII-XXcc. Armenian Adornments.....	272
<b>Nairi KHATCHADOURIAN (Armenia)</b>	
Images of Plants in Armenian Folk Lullabies.....	274
<b>Hasmik KHACHATRYAN (Armenia)</b>	
The Names of several Auxilliary Structures Attached to Houses in the Dialects of the Armenian language. ....	277
<b>Ester KHEMCHYAN (Armenia)</b>	
The Plots of Khikar the Wise in the Shirak and Kars Folklore.....	280

<b>Marine KHEMCHYAN (Armenia)</b>	
Kars Magic Fairy Tales as a Component of the Armenian Folk Fairy Tales of Magic.....	282
<b>Ruslan KANDOR (Russia)</b>	
The Problem of Correlation of the Tradition and Innovation: a New View of Armenian Scientific School Representatives (1980s) .....	285
<b>Gulruh KURBANOVA (Turkmenistan)</b>	
Reflection of the National Mentality in Armenian and Turkmen Proverbs and Sayings.....	289
<b>Annagozel HALLYEVA (Turkmenistan)</b>	
About Armenian Sample (Version) of “Gorogly” Epic Poem.....	293
<b>Gayane HAKOBYAN (Armenia)</b>	
The Perception of the Concept of Homeland among Syrian Armenians.....	297
<b>Tamar HAYRAPETYAN (Armenia)</b>	
“Gharagvoz” Ritual Doll and the Theater of Shadows.....	301
<b>Roza HOVHANNISSYAN (Armenia)</b>	
Tearnynдарaj’s Festival and Ritual Customs and Folk Beliefs in Shirak.....	305
<b>Gevorg GHAZARYAN (Greece)</b>	
The Traditions and Tales of Hay Horoms.....	308
<b>Mher GHAZINYAN (Armenia)</b>	
Armenian Apostolic Church’s Shirak’s Episcopate Official Newspaper «St.Yotverq».....	311
<b>Hasmik MATIKYAN (Armenia)</b>	
General Description of Children’s Folklore in the Context of Traditional Folklore (In Armenian and English Linguo-Cultures) .....	314
<b>Varduhi MELKONYAN (Armenia)</b>	
The Economy of Alexandrapol-Leninakan Based on Periodical Press Materials.....	318
<b>Gayane SHAGOYAN (Armenia)</b>	
Gyumri - Urbs Ridens (Laughing City): From Social History to a Tourist Brand.....	323
<b>Armen PETROSYAN (Armenia)</b>	
The Beginning of Humor in Shirak according to Ethnogenic Tradition.....	327
<b>Svetlana POGHOSYAN (Armenia)</b>	
Peculiarities of Decorations on Women’s Traditional Costume in Shirak-Javakhk.....	332
<b>Karine SAHAKYAN (Armenia)</b>	
Give Me Red Egg, I shall Give You a Red Day (Folk Tradition of Easter Holidays in Gyumri).....	335
<b>Armen SARGSYAN (Armenia)</b>	
Reflection of 1988 Earthquake in Armenian Anecdotes.....	338
<b>Nvard VARDANYAN (Armenia)</b>	
Death Symbols in Armenian Wedding Laments.....	341
<b>Sergey VARDANYAN (Armenia)</b>	
On the Seven Variants of a Funny Story Recorded from Islamized Hamshen Armenians.....	344
<b>Alla TER-SARKISYANTS (Russia)</b>	
Spiritual Heritage of Armenians in Russia.....	348
<b>Ruben OHANJANYAN (Armenia)</b>	
Inter - Ethnic Hospitality among Armenians.....	352

## **ARCHITECTURE AND ARTS**

<b>Ashot Haykazun GRIGORYAN (Armenia)</b>	
Compositional Features of the Equilateral Triangles in the Armenian Culture.....	357

<b>Rita AGHAYAN (Armenia)</b>	
On some Manifestations of the Patriotic Theme in Armenian Composer art.....	364
<b>Ani ASATRYAN (Armenia)</b>	
Alexandrapol in the Sources of Professional Music Development: Nikoghayos Tigranyan.....	368
<b>Anna ASATRYAN (Armenia)</b>	
On some Specificities of the Musical Language of the “Rangi” Dance by Nikoghayos Tigranyan.....	371
<b>Inga AVAGYAN, Paruyr ZAKARYAN (Armenia)</b>	
Memorial Culture of Alexandrapol- Gyumri.....	375
<b>Knarik AVETISYAN (Armenia)</b>	
The Leninakan Drawing School in the Source of Art Education.....	377
<b>Gagik GINOSYAN (Armenia)</b>	
Traditional Culture as the Basis for the Formation of Self-Cognition of a New Generation.....	383
<b>Alvard GRIGORYAN (Armenia)</b>	
Activity of Pedagogical Museums in Armenia at the beginning of the 20th century.....	386
<b>David NAHATAKYAN (Armenia)</b>	
About Some Experiments of Armenian-Chalcedonian Architecture.....	389
<b>Gagik YETIMYAN (Armenia)</b>	
The Problems of Cultural Policy in Armenia.....	392
<b>Andrey IVANOV (Russia)</b>	
Historical Vernacular Architecture of Gyumri: Rationale of the Concept and Approach to Conservation.....	395
<b>Hasmik HARUTYUNYAN (Armenia),</b>	
Komitas and Ashough Traditions in ALEXandrapol.....	398
<b>Araks MARGARYAN (Armenia)</b>	
Art Life of Gyumri in 1980's.....	401
<b>Murad HASRATYAN (Armenia)</b>	
Construction Art of Ancient and Medieval Armenia.....	404
<b>Hagop TCHOLAKIAN (Armenia)</b>	
The Fate of Armenian Material Culture in Kessab Region.....	407
<b>Arusyak PETROSYAN (Armenia)</b>	
From the Armenian Conductor Art History Pages.....	411
<b>Arpi VARDUMYAN (Armenia)</b>	
The Musical Heritage of Nerses Shnorhali (1100 – 1173) .....	413
<b>Anush TER-MINASYAN (Armenia)</b>	
Use and Development of Early Medieval Architectural Type of Domed Churches in the Buildings of City Ani.....	418

## **PHILOLOGY**

<b>Siranush ARAQELYAN (Armenia)</b>	
The Reaction of the Crusades in the "Sasna Tsrer" Epic Poem (Daredavils of Sasoun).....	421
<b>Armenuhi AVAGYAN (Armenia)</b>	
On the Shift of Grammatical Categories in the Armenian Language. ....	425
<b>Jemma BARNASYAN (Armenia)</b>	
Linguistic Mentality Features According to the Records of Shirak Region Dialects.....	427
<b>Anahit BEKARYAN (Armenia)</b>	
Byron and Issahakian.....	431

<b>David GASPARYAN (Armenia)</b>	
Charents and Gyumri.....	434
<b>Hovhannes ZAKARYAN (Armenia)</b>	
Etymology of some Armenian Words with the Initial Sound Ճ.....	437
<b>Susanna ZAKARYAN (Armenia)</b>	
On Oral Borrowings Taken from Eastern Languages in Modern Speech of Gyumri.....	441
<b>Hasmik TADEVOSYAN (Armenia)</b>	
Diseases Named after Animals in Medieval Medicine Books (12-17cc.) .....	444
<b>Lusine TUMANYAN (Armenia)</b>	
Mystical Works of Grigor of Jesu.....	446
<b>Shushan KHACHATRYAN (Armenia)</b>	
On the Armenian Translation of “Abai” by Mukhtar Auevov.....	449
<b>Lalik KHACHATRYAN (Armenia)</b>	
The Calques of Latin Linguistic Terms in the Armenian Language (Terms with the letter A) .....	453
<b>Marieta KHACHATRYAN (Armenia)</b>	
The Poetics of Speech according to A. Isahakyan’s Poems.....	458
<b>Astghik HAYRAPETYAN (Armenia)</b>	
Phraselogical Units in Medieval Poetic Texts.....	462
<b>Sergo HAYRAPETYAN (Armenia)</b>	
Shifts in the Grammatical System of Karno Dialect Gyumri Speech.....	468
<b>Haykanush HOVHANNISYAN (Armenia)</b>	
Anania Shirakatsi and Glossary of “Cosmology and Calendar” .....	473
<b>Silva HOVHANNISYAN (Armenia)</b>	
The Issues of National Preservation of the Western Armenians in the Beginning of the Last Century in D. Varuzhan’s Literary-Publicistic Reviews.....	478
<b>Lusine GHAMOYAN (Armenia)</b>	
Barbarisms and Borrowings in the Semantic Field of “Clothing” .....	481
<b>Karine MARTISROSYAN (Armenia)</b>	
Ler Kamsar’s Plays: Presentation in Alexandrapol /1923/.....	485
<b>Hrach MARTIROSYAN (Armenia)</b>	
Study Issues on Karin Dialect.....	488
<b>Haykanush MESROPYAN (Armenia)</b>	
The Dialect Vocabulary Concerning to the Memory of the Dead.....	490
<b>Margoush MIROUMYAN (Armenia)</b>	
The Investigation of the Adjectives that do not Have Degrees of Comparison at High School (Not Having Degrees Of Comparison) .....	493
<b>Armenuhi MKHITARYAN (Armenia)</b>	
Rhetorical Figures in Hovh. Shiraz’s “Ani” Poem.....	496
<b>Christine NIKOGHOSYAN (Armenia)</b>	
Personification as a Unique Means of Speaking in Nar-Dos’ “Our-Tagh (Neighbourhood)”.....	499
<b>Lilit PETROSYAN (Armenia)</b>	
Compound Words in the Lithographs of the Shirak Region.....	503
<b>Anna VARDANYAN (Armenia)</b>	
Declination of the Verbal Main Component in Real Complexities in Grabar (Classical Armenian).....	508
<b>Artak VARDANYAN (Armenia)</b>	
Dialectal Overview of the Territory of Nakhijevan.....	510

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ  
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ  
РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК  
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ  
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA  
SHIRAK'S CENTER FOR ARMENIAN STUDIES

**«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը.**

**հայագիտության արդի հիմնահարցեր»**

10-րդ միջազգային գիտաժողով

Գյումրի, 27-29 սեպտեմբերի, 2019

**“Историко-культурное наследие Ширака:**

**современные вопросы арменологии”**

10-ая международная научная конференция

Гюмри, 27-29 сентября, 2019

**“Historical and Cultural Heritage of Shirak:**

**Contemporary Issues of Armenology”**

27-29 September, 2019, Gyumri

10th international conference

Սրբագրիչներ՝

Ռ. Հովհաննիսյան

Հ. Հարությունյան

Հ. Մատիկյան

Գեղ. և տեխ. խմբագիր՝

Լ. Կոստանյան